

“વિવિધ ગ્રંથમાળા” વર્ષ ૩૦મું, સંવત ૧૯૬૭, અંક ૩૩૭ થી ૩૪૦

શ્રી મ નુ સ્મૃ તિ

ગુજરાતી સરલાથ અભિદિ

ભાષાંતરકર્તા : શાસ્ત્રી શંકરદત્ત પાંડતીશંકર

ડૉ. ઝેલિસપ્રીજ-અમદાવાદ

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક ને પ્રકાશક-ભિષ્મ અક્ષંહાનંદ

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ પહેલી, ૫૪ ૬૪૬, મૂલ્ય ૫૫૦૦, સંવત ૧૯૬૭

મૂલ્ય રૂપિયા સવાળે

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગાંધી કાપીરાખ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૦૧૪ કિંમત ૨૦૦

ગ્રંથનામ મણુશ્ચતિ

વર્ગિક પૃ: ૪૨૧, ૩: ૪

“विविध ग्रंथभाषा” वर्ष ३०भुं, संवत् १९६७, अंक ३३७ थी ३४०

श्री मनु स्मृति

गुजराती सरलार्थ संहित

भाषांतरकर्ता : शास्त्री शंकरदत्त पार्वतीशंकर
डॉ. जेलिसध्रीज-अभदावाढ

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी
संपादक ने प्रकाशक-भिक्षु अखंडानंद
अभदावाढ अने भुंजध-२

आवृत्ति पहेली, ५४ ६४०, प्रत ५५००, संवत् १९६७
भूदय इपिया सवाये

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
૨૩ ૦૧૫
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

પર : ૬૫૧૬

અમદાવાદ-સરતુ સાહિત્ય મુદ્રણાલયમાં
-લિપ્તુ અખંડાનંદના પ્રખંધથી મુદ્રિત

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ 'મનુસ્મૃતિ' વિવિધ ગ્રંથમાળાના ચાલુ ત્રીસમા વર્ષનું પ્રથમ પુસ્તક છે; અને સળંગ અંક ૩૩૭ થી ૩૪૦ રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

'મનુસ્મૃતિ' આર્યજીવનનો એક અત્યંત પ્રાણવાન ગ્રંથ છે; એના સર્વ વિભાગોમાં આર્યસંસ્કૃતિનો મંગલ પ્રકાશ છે. એ માત્ર કાયદા કે શુષ્ક વિદ્વતાનું પ્રદર્શન કરનારો ગ્રંથ પણ નથી. એ મનુષ્યજીવન જીએ છે, આ વિશ્વની અનેક લીલાઓ તપાસે છે અને વિધવિધ દિશાઓમાં વહેતાં વહેણો ખોળે છે. એ પાતાળગંગાની ખોળ કરે છે, અને એ સૌમાંથી મંગલ મધુર અમૃતદર્શન પામી, કૈલાસ શિખર ઉપર દષ્ટિ સ્થિર કરાવે છે. આમ તે જીવનને કહ્યાણના પંથે ચઢાવીને સમાજની સહસ્ર નાડીઓમાં પ્રાણ ધમકાવે છે, વિવિધતામાં એકતા લાવે છે અને એ એકતાનો સાક્ષાત્કાર પામવા હાકલ આપે છે.

ધર્મ માત્ર કર્મકાંડોમાં નથી, પણ જીવનના શ્રદ્ધાયુક્ત સદાચાર-માં છે. તેથીજ વેદમાં ખતાવેલા આચારવિચાર, સ્મૃતિઓમાં ઘડેલા નિયમાદિઓ, સત્પુરુષોએ કર્તવ્યમાં ઉતારેલા વ્યવહારો અને અંતરાત્માને પ્રસન્નતા આપનારો શુદ્ધ આચરણો, એ સર્વને મનુદેવે ધર્મની વિશાળ વ્યાખ્યામાં સમાવ્યાં છે.

આથી શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે, ભગવાન મનુએ જે કાંઈ કહ્યું છે તે ઔષધરૂપ છે, ભગવાન મનુ કહે છે કે, રાગ અને દ્વેષથી નિત્ય-યુક્ત રહેલા સંતજનોએ જેનો હૃદયમાં સાક્ષાત્કાર કર્યો છે

તે સાચો ધર્મ છે. માણસે કેવળ શાસ્ત્રને વળગી ન રહેતાં, સંતોના અનુભવ ઉપરથી પણ પોતાના હૃદયમાં ભાવનાની ભરતી ભરવી જોઈએ. ત્યારે એવી ભરતી આવે છે અને મનુષ્ય ભગવાનની આગળ સાચા હૃદયથી પોકાર કરે છે, ત્યારે ભગવાન તેની બાંધ પકડે છે; અને ત્યારેજ તે ભક્તને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની બંસીના અમૃતનાદનું અને શિવજીના ક્ષણેક્ષણે ચાલતા તાંડવનું રહસ્ય સમજાય છે. આથી કક્કોય નહિ ભણેલો, નીચ વર્ણમાં જન્મ પામેલો અને સંસારીઓથી તરછોડાયેલો છતાં ભક્ત જાંચે ચડે છે—ભગવાનને સર્વભાવે ભજને તરી જાય છે.

મનુષ્યોના પરંપરાગત સ્વભાવને ધ્યાનમાં લઇને મનુદેવે ચાર વર્ણો કહ્યા છે; અને તેમનાં જુદાં જુદાં કર્તવ્યો બતાવ્યાં છે. બ્રાહ્મણોને મનુદેવે અપરિગ્રહી, વિદ્યાસંપન્ન, તપોનિષ્ઠ, સર્વથાગી અને સર્વભિન્ન રહેવાની આજ્ઞા આપી છે. તેમણે એવું જીવન જીવવું જોઈએ કે, જેથી અન્ય વર્ણોને સદાચારની પ્રેરણા સદા મળ્યા કરે. તેમણે આમ સંસ્કૃતિરક્ષક રહેવાનું છે, એટલે મનુદેવે એની આજીવિકાનો ભાર સમાજ ઉપર રાખ્યો છે. પણ સાથે સાથે પેટને ખાતર સંસ્કાર નહિ વેચવાની તેમને ચેતવણી પણ આપી છે.

એ પછી ક્ષત્રિયોને ભગવાન મનુદેવે સમાજની રક્ષાનું કામ સોંપ્યું છે. વીરતા, ઉદારતા, ધર્મપરાયણતા અને લોકરક્ષા આદિ તેમની સંપત્તિ છે. ક્ષત્રિયનાં શૌર્ય, પરાક્રમ અને તેજ સમાજને કલ્યાણકારી અને ઉપયોગી થવાને બદલે લોકભક્ષક થાય નહિ, તે સારુ તેમણે કડક નિયમો આપ્યા છે; વળી તેમણે વૈશ્યોને માટે પણ ધંધાઓમાં અમુક વિધિ-નિષેધો કર્યા છે. વૈશ્યોએ માત્ર પાંચ-પૈસા માટે જીવ ધસી નાખવાનો નથી. તેમણે ધર્મપૂર્વક પશુપાલન, ખેતી, વ્યાપાર, આદિથી સંપત્તિ મેળવીને સમાજને સમૃદ્ધ રાખવાનો છે અને ધર્મરક્ષા માટે છૂટે હાથે દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવાનો છે, એમ ભગવાન મનુએ જણાવ્યું છે. શૂદ્રને તેમણે સેવા ધર્મ બતાવ્યો છે, પણ એને માટે જાંચ જીવનના અવકાશો રાખ્યા છે. શુદ્ધ સેવાભક્તિથી તે ઉત્તમ જીવન સિદ્ધ કરે, એવો તેમનો આદેશ છે. માટે નેત્રુ વરસની ઉંમરે પહોંચેલા શૂદ્રને તે

બ્રાહ્મણના જેવો વંદનાનો અધિકારી ગણે છે. આ રીતે ચારે વર્ણ પોતપોતાના સ્વભાવે કરીને મળેલા સ્વધર્મમાં રહીને પોતાની આજીવિકાનો પ્રયત્ન કરે અને જીવનની સાર્થકતા અનુભવવાની તેઓ વધુ ને વધુ તકો મેળવે, એ ભગવાન મનુની યોજનાનું રહસ્ય છે.

વર્ણની જેમ આશ્રમોની પુરાણી વ્યવસ્થા પણ એવાંજ કલ્યાણકારક તત્ત્વોથી ગૂંથાયેલી છે. બ્રહ્મચર્ય, ગૌર્હસ્થ, વાનપ્રસ્થ, અને સંન્યાસ એમાંના જે પણ આશ્રમમાં મનુષ્ય હોય, તે તે આશ્રમના ધર્મનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુક્રમ કરવાથી તે પ્રભુપદની નજીક ને નજીક પહોંચતો જાય છે, એ નિઃસંશય વાત છે. જીવનનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરી, માનવી ભગવાનના સર્વવ્યાપી ચરણને પામી સદાને માટે પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે, એ ધ્યેયને લક્ષમાં રાખીને વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થા યોગ્યતલી છે.

વર્ણ અને આશ્રમોના શાસ્ત્રીય બંધારણમાં સમગ્ર હિંદુસમાજ એક પરિવારવિશેષ તરીકે રહે એવી ગોઠવણ રહી છે. એ પરિવારમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણ એકબીજાના સહાયક થઈને રહેતા હતા અને પોતાના સ્વાભાવિક ગુણો પ્રમાણે કર્મોના વિભાગ કરીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરતા આનંદપૂર્વક પ્રયત્ન કરતા. ચારે વર્ણમાં અરસપરસ પ્રેમ હોવાથી શાંતિ અને આનંદ રહ્યા કરતો હતો. આજે તો પ્રેમની જગ્યાએ દ્વેષ અને કર્તવ્યને સ્થાને અધિકાર ચડી બેઠો છે. એવી વિપરીત એટાથી સમાજ ક્રમશઃ દુર્ગંજ થતો ચાલી નાશને પંથે ચાલી રહ્યો છે. એટલે બ્રાતૃપ્રેમ અને સ્વાર્થત્યાગની ભાવના જેટલી વહેલી જગત થાય તેટલી વધુ લાભદાયી નીવડશે.

ભગવાન મનુદેવે વર્ણોમાં, આશ્રમોમાં, લઘોમાં, આચારોમાં, યુદ્ધોમાં, વેપાર-વણજમાં તથા સેવા-ચાકરીમાં નિષેધો અને આદેશો આપ્યા છે; તેમાં જાડે જોનારને આજે પણ શિક્ષણના ઉત્તમોત્તમ આદર્શો મળશે, સમાજની અર્થવ્યવસ્થાનાં સુંદર સૂત્રો સાંપડશે, સંસારના અતિ જટિલ પ્રશ્નોની ગૂંચ ઊકલશે અને નવાં રહસ્યો પ્રાપ્ત થશે. જે સંસ્કૃતિએ હજારો વર્ષથી પોતાનો પ્રાણ ટકાવી રાખ્યો છે અને પરધર્મીઓના

અનેક હુમલાઓ થવા છતાં જેણે પોતાનું ગૌરવ હીલું પડવા દીધું નથી, તે આર્યસંસ્કૃતિ ભગવાન મનુ આમાં આપણને બતાવે છે. આજના સમયમાં તેમાં કંઈક ગાળવું પડે, કંઈક નવું કરવું પડે, કંઈક હેરફેર કરવું પડે, છતાં પ્રાણુ તો મનુદેવે પ્રકટાવ્યો છે તેજ રહેશે.

ભગવાન મનુએ સ્ત્રીઓ સંબંધમાં જે વ્યવસ્થા આપી છે, તે સામે ઘણી વાર વટોળ ચડાવવામાં આવે છે. મનુરમૃતિમાંના ગમે ત્યાંથી શ્લોકો ઉપાડી લઈ, તેના મનને ફાવે તેવા સંબંધો બેઝી એ વટોળનું સમર્થન કરવામાં આવે છે. પણ એ સર્વથા ભૂલભર્યું છે. કારણ કે હિંદુશાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીજાતિના સંબંધમાં જે આદર-ભાવ છે, તે બીજે કયાંય મળવો દુર્લભ છે. ભગવાન મનુ કહે છે કે,

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

અર્થાત્ ઉપાધ્યાયથી આચાર્ય દશગણા, આચાર્યથી પિતા સોગણા અને માતા પિતાથી હજારગણી પૂજવાયોગ્ય છે. ભલા, સ્ત્રીજાતિનો આથી વિશેષ કયો આદર હોઈ શકે ?

આથી પણ આગળ વધીને તેઓ કહે છે કે, માત્ર વિવાહપ્રસંગેજ નહિ પણ હરહંમેશ કલ્યાણુ ઇચ્છતા પિતાએ, ભાઈએ, પતિએ અને દિયરે પોતાનાં સ્ત્રીજનને સત્કાર આપવો જોઈએ અને તેમને વિભૂષિત કરવાં જોઈએ. જ્યાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર થાય છે, ત્યાં દેવતાઓ આનંદ કરે છે; જ્યાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર થતો નથી, ત્યાં સઘળી ક્રિયાઓ અફળ જાય છે. જે કુળમાં કુલીન સ્ત્રીઓ શોકમાં રહે છે, તે કુળ તત્કાલ વિનાશ પામે છે. જેમાં એ સ્ત્રીઓ શોક કરતી નથી, તે કુલ વૃદ્ધિ પામે છે. સત્કાર ન પામેલી સ્ત્રીઓ જે ધરો ઉપર શાપ વરસાવે છે, તે ધરો કૃત્યાએઃ ભરખેલાં ધરોની જેમ બધી રીતે ભાંગીને જૂકા થાય છે. માટે અધિક ઐશ્વર્યની કામના કરનારા પુરુષોએ ઉત્સવો અને તહે-

* તંત્રાનુસાર કોઈ શત્રુનો નાશ કરવા માટે મંત્રદ્વારા ઉત્પન્ન કરેલી અભિચારિણી સ્ત્રી.

વારોના પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓને આબૂપણો, વસ્ત્રો અને ખાનપાનોથી સંતોષ આપવો જોઈએ. જે કુળમાં પતિ પત્નીથી સંતુષ્ટ છે અને પત્ની પતિથી સંતુષ્ટ છે, તે કુળમાં ચોક્કસ કલ્યાણજ છે.

સર્વ અવસ્થામાં સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવાની ભગવાન મનુદેવની આજ્ઞા છે. આમ છતાં આગળ જતાં તેઓ એક મહત્ત્વની બાબત કહે છે કે, “આ સ્ત્રીરક્ષણની વાત કરું છું, છતાં ખરું રક્ષણ તો સ્ત્રી પોતાજ કરશે.” તેને લાકડીએ મારો કે ખારણે તાળાં લગાવી ગોંધો, તો પણ તમે સાચવી શકશો નહિ. એ તો સ્ત્રીજ પોતાનું સ્ત્રીત્વ સંભાળશે; અને એમાં તો સ્વયંસ્કુરણનો આનંદ હશે; બહારથી લાદેલો જીલમ નહિ હોય. આથીજ અશોકવાટિકામાં એક અનાથ જેવાં પડેલાં સીતાજી દશમુખ રાવણને કંપાવી શકે છે અને કુરુસભામાં અપમાનવશ થયેલાં દ્રૌપદી મહાભારત મંડાવી શકે છે. આતો હજારો વર્ષ પહેલાંની વાત થઈ; પરંતુ આજ પણ પોતાના સ્ત્રીત્વના રક્ષણ માટે આત્મબલિદાન દેનાર સ્ત્રીશક્તિનો પરિચય આપણને ઠાઠ ઠાઠ વાર જણવા મળ્યા કરે છે. સ્ત્રી એ તો સચરાચર સૃષ્ટિના પાયામાં પડેલી શક્તિનું પંચભૂતાત્મક સ્વરૂપ છે.

એ મહાપદેથી સ્ત્રી ગળડી પડે નહિ એટલા માટે લગ્નાદિ સંજ્ઞામાં ભગવાન મનુએ મર્યાદાઓ બાંધી છે; પરંતુ ત્યાં ‘સ્વતંત્રતા’નો ખોટો વાદ લાવવાની જરૂર નથી. સ્વેચ્છાચારને સ્વચ્છંદતાનું નામ શોભતું નથી. સ્ત્રી તથા પુરુષે પોતપોતાનાં સ્વાભાવિક કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત રહી જીવનની સાધના કરવાની છે. આથી ભગવાન મનુના આદેશોમાં કોઈ સ્થળે કડકાઈ અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર દાબ જેવું જણાય છે; પણ સમાજનું પ્રત્યેક અંગ એકબીજાને ટેકો આપી શકે અને પોતપોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મો કુશળતાપૂર્વક કરીને દરેક વ્યક્તિપ્રગતિ કરી શકે, એટલા માટે તેની આવશ્યકતા તેમણે સ્વીકારી છે. વળી સંસારમાં ક્યાંયે નિરપેક્ષ સ્વતંત્રતા નથી; બધું અન્યોન્ય સહકારથી અને પરસ્પર અનુકૂળતાથી ચાલે છે. કોઈ પણ સમાજ હરેક વ્યક્તિને દરેક પ્રકારે રાજી રાખી શકે છે, એવું કદી જોવામાં આવ્યું નથી. મનને ફાંચે તેમ વર્તવા દેવું અને પછી તે તે વર્તનનો બચાવ કરવા માટે

માનસશાસ્ત્રનો આધાર શોધવા જવું; તથા એમ પતને થવા દેને સમાજના સ્વાસ્થ્યને જોખમમાં મૂકવું, એ ભગવાન મનુને માન્ય નથી.

“xઆજકાલ સ્ત્રીજાતિના અધિકારો સંબંધમાં બે પ્રકારના મુખ્ય વિચારો પ્રવર્તી રહ્યા છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ પામેલાં સ્ત્રીપુરુષો માને છે કે, સ્ત્રી અને પુરુષમાં કોઈ ભેદ નથી; એટલે બંનેને સમાન અધિકાર હોવા જોઈએ. હવે અંગ્રેજી ભણેલી સ્ત્રીઓ તો એક ડગલું આગળ જાય છે; અને કહે છે કે, સ્ત્રીઓને પુરુષો કરતાં વિશેષ અધિકાર મળવા જોઈએ. આથી તેઓ નોકરીઓના દરેક વિભાગમાં, દરેક કામધંધામાં, મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં, જિલ્લા ખોર્ડોમાં, ધારાસભાઓમાં તેમજ વડી ધારાસભાઓમાં પુરુષોની બરાબર અધિકાર માગી રહી છે. તેઓ માને છે કે, ધારાસભાઓમાં માત્ર પુરુષો જ જાય છે, એટલે સ્ત્રીજાતિના અધિકારોનું બરાબર સંરક્ષણ થતું નથી. એ સ્ત્રીઓને પોતાના પતિ, પિતા અને ભાઈઓ ઉપર પણ વિશ્વાસ રહેતો નથી, કે તેઓ ધારાસભાઓમાં જઈને સ્ત્રીઓના અધિકારની રક્ષા કરી શકે છે. આ કંઈ ઓછા દુઃખની વાત છે?”

“કેટલાક લોકો એવું માને છે કે, સ્ત્રીજાતિએ પુરુષને અધીન રહેવું, ધરકામ કરવું અને એમ પોતાનું આખું જીવન કાઢવું—એને ઉપદેશ આપવાની કે વિદ્યા ભણાવવાની કશી જ જરૂર નથી!”

“એ વિષય ઉપર ધાર્મિક તેમજ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. પ્રથમ તો, સ્ત્રી અને પુરુષ એ બેમાં પ્રકૃતિએ કરીને ભેદ હોવાનું મળ્યા આવે છે. એ બેના શારીરિક અવયવોમાં તો ભેદ છેજ. પણ એથી વિશેષ સ્ત્રીઓનાં શરીર સાધારણ રીતે વધુ કોમળ, દલકાં અને સુકુમાર હોય છે; ત્યારે પુરુષોનાં શરીર ઠોર, ભારે અને દૃઢ હોય છે. આમ કુદરતેજ સ્ત્રીઓનાં શરીર એવાં ઘડયાં છે કે, તેઓ શારીરિક દૃઢતા, ઠોરતા અને દૃઢતાનાં કામ કરી શકે નહિ. આ કારણને લીધે લાકડાં ચીરવાં, ખોજ

x ‘કલ્યાણ’ના એક અંકમાં “હિંદુ ધર્મમાં સ્ત્રીઓના અધિકાર” એ નામે આવેલા લેખમાંથી થોડા ફેરફાર સાથે.

લઇ જવો, હળ ચલાવવાં, કોશ હાંકવા, ખેતીકામ કરવાં, લશ્કરમાં જોડાઈ મારકાપ કરવી ઇત્યાદિ પુરુષોચિત કાર્યો સ્ત્રીઓ સલ્કાઇથી કરી શકતી નથી; જ્યારે તેઓ બાળઉછેરનાં, રાંધવાનાં, દળવાનાં, કાંતવાનાં, સીવવાગૂંથવાનાં, માંજવાનાં, ધોવાનાં વગેરે કામો સહેલાઇથી કરી શકે છે.”

“અહીં એક પ્રશ્ન ઊભો થઇ શકે છે કે, કોઇ સ્ત્રી તો પુરુષ કરતાંય વિશેષ મજબૂત હોય છે અને તે શારીરિક ક્ષેત્રનાં કામોમાં પુરુષને પણ નીચું જોવડાવી શકે છે. પણ આ કંઇ વ્યાપક નિયમ નથી, બલકે અપવાદરૂપ છે. ખેતાર વાંઝણી સ્ત્રીઓને જોઇને એવો સાર કાઢી શકાય નહિ કે, વાઝિયાપણું એ સ્ત્રીનું લક્ષણ છે. આથી આ વાત સમસ્ત સ્ત્રીજાતિને લાગુ પાડી શકાય નહિ.”

“બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, સૃષ્ટિના પ્રારંભથીજ સ્ત્રી અને પુરુષને આ પ્રકારનાં કામો કરવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે; એટલે એ પ્રકારનાં કામો કરવાનું જાણે એમના સ્વભાવમાં ઊતરી ચૂક્યાનું જણાય છે. પણ આથી ઊલટોજ અભ્યાસ પાડવામાં આવ્યો હોત, તો પુરુષો આજે જે કામ કરે છે તે સ્ત્રીઓ સહેલાઇથી સંભાળી લેત. તેમજ જે કામ આજે સ્ત્રીઓ કરે છે, તે પુરુષો સંભાળી લેત. આમ આપણી સામે ઊલટોજ ચિતાર હોત; કારણ કે સદીઓનો અભ્યાસ સ્વભાવરૂપ થઇ જાય છે અને એને પલટાવવો એ મુશ્કેલ છે. આનો જવાબ એ છે કે, સૃષ્ટિના આરંભથીજ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર કાર્યોને સંભાળી લીધાં છે. જો એ હકીકત ન હોત, તો બાળકને જન્મ આપવાનું કામ જે આજે સ્ત્રીઓનું છે તે પુરુષો પણ કરી શક્તા હોત. હવે બાળકને જન્મ આપવો એ સ્ત્રીઓનું કુદરતી કામ છે, તો તેના પાલનપોષણ માટે તેણે થોડા વખત સુધી ઘરમાં રહેવું પણ જરૂરી છે. પછી સ્ત્રી તથા બાળકોના ભરણપોષણ માટે પુરુષોએ બહાર ખેતી વગેરે કામો કરવાં આવશ્યક છે. આથી સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં જે કંઇ થયું છે, તે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની માનસિક તેમજ શારીરિક અવરથાને અનુસાર યોગ્યજ થયું છે. વળી આ ભેદ કોઈ એક દેશમાં નહિ પણ સમસ્ત સંસારના સર્વ દેશોમાં ઓછેવત્તે રૂપે સમાનજ છે. આથી કરીને સિદ્ધ થાય

છે કે, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની શારીરિક રચનામાં, એમના ગર્ભધારણ આદિ શારીરિક ધર્મોમાં, તેમજ બાળઅવસ્થાનાં પાલનપોષણ આદિ કર્મોમાં ભેદ છે તેને લીધે તેમનાં કર્તવ્યકર્મોમાં અને વ્યવહાર આદિમાં ભેદ હોવો અનિવાર્ય છે.”

“કોઈ કોઈ લોક માને છે કે, હિન્દુશાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીઓને હલકો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે. આ પાયા વિનાની વાત છે; હિન્દુશાસ્ત્રે સ્ત્રીતત્ત્વને જોટલું પિછાણ્યું છે, તેટલું કયાંયે કોઈએ પિછાણ્યું નથી. આથી કહ્યું છે: ‘ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે । એટલે કે, માત્ર ઘર છે તેથી ઘર ગૃહ કહેવાતું નથી, પણ ગૃહિણી છે તેથી તે ગૃહ કહેવાય છે. વળી બીજું કારણ એ છે કે, હિન્દુશાસ્ત્રે સ્ત્રીને પુરુષનું ડાબું અંગ કહ્યું છે. હવે ડાબા અંગમાં હૃદયનું સ્થાન છે અને હૃદય ઉપરજ સમસ્ત જીવનનો આધાર છે. આમ સ્ત્રી એ ગૃહસ્થજીવનનું હૃદય છે અને એના ઉપરજ ગૃહસ્થજીવનનું સમસ્ત અસ્તિત્વ નિર્ભર રહે છે. હૃદય પ્રેમનું કેન્દ્ર છે અને સ્ત્રીઓમાં પણ પુરુષોની સરખામણીમાં અધિક પ્રેમ છે.”

“અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, શાસ્ત્રોના આદેશો અનુમાનથી ઉપજાવી કાઢેલાં નથી, તેમ તેઓ મનકાવતાં કે પક્ષપાત-ભર્યાં પણ નથી. બલકે, દરેક વસ્તુનો મર્મ પકડીને અને તેનો ધર્મ સમજીને શાસ્ત્રકારોએ તે અનુસાર કર્મ અથવા અધિકારની વ્યવસ્થા કરી છે. મનુભગવાને સ્ત્રીપુરુષના તત્ત્વના વિષયમાં કહ્યું છે કે,

દ્વિધા કૃત્વાત્મનો દેહમર્ચેન પુરુષોઽમ્ભવત્ ।

અર્ચેન નારી તસ્યાં સ વિરાજમસૃજત્પ્રભુઃ ॥ (૧-૩૨)

“અર્થાત્ પરમાત્માએ પોતાના વ્યક્ત સ્વરૂપના એ ભાગ કર્યા; એમાં એક ભાગ પુરુષ થયો અને બીજો ભાગ સ્ત્રી થઈ. એ નારી-ભાગમાં તે પ્રભુએ (પુરુષભાગથી) વિરાટ જગત ઉત્પન્ન કર્યું, આ શ્લોકમાં સૂક્ષ્મરૂપમાં સ્ત્રી અને પુરુષના અધિકારોનો સંકેત છે. આ વાતને કર્મભીમાંસાકાર વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે યાગપર: પુરુષ-ધર્મઃ । તપઃપ્રધાના નાર્યઃ । અર્થાત્ ગૃહસ્થરૂપી વિશ્વમાં પુરુષનો ધર્મ છે કે, તે ‘યાગરૂપ’ થઈ રહે અને નારીનું કર્તવ્ય છે કે, તે

‘તપ’ રૂપ થઇ રહે. ભાવાર્થ એ છે કે, પુરુષે એવાં કર્મ કરવાં જોઇએ કે, જેથી તેને આ લોક અને પરલોકના ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય. પુરુષનાં એ કાર્યોમાં સહાયતા કરવા સારુ સ્ત્રી શારીરિક કષ્ટો સહન કરે છે. ‘તપ’ ધર્મ કાંઇ સહેલુંસુતરું કર્મ નથી. એ માટે પણ ધણી ચતુરાઈ, બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને શીલ આદિ ગુણોની આવશ્યકતા છે. આથી માતૃપિતાનો ધર્મ છે કે, તેઓ પોતાની કન્યાઓને વિદ્યા આદિ શુભ ગુણોથી સુશોભિત કરી કન્યાદાન કરે.”

“જે પુરુષ સ્ત્રીજાતિ પાસે આવી કદાચ તપસ્યાની આશા કરે છે, તે પુરુષે પણ સત્પુરુષના જેવી કદાચ તપશ્ચર્યા આચરવી જોઇએ. પુરુષ જો એકપત્નીવ્રતથી બ્રજ થાય, તો તેણે સ્ત્રીજાતિ પાસેથી પાતિવ્રત્યના ધર્મના પાલનની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. સ્ત્રીજાતિ ઉપર પતિના આચરણનો પ્રભાવ પડવો સ્વાભાવિકજ છે. ધણાય ભલાભોળા ભાઈઓ સમજી બેઠા છે કે, પુરુષનું બહારનું આચરણ રૂઝેપાણું હોવું જોઇએ, ઘરનું અંદરનું આચરણ ફાવે તેવું હોય તેથી કંઈ હાનિ થતી નથી! એમનો આ વિચાર ભ્રમપૂર્ણ છે. આપણાં બાલ્યવસ્થામાં, સ્ત્રીઓ અને કુટુંબના અન્ય લોકો ઉપર ઘરના આચાર અને વ્યવહારનોજ પ્રભાવ વિશેષ પડે છે.”

“ભલા, સ્ત્રીજાતિને આથી અધિક કયું માન અને કયો સત્કાર હોઈ શકે એમ છે? અંગ્રેજી ભણતરને કારણે પાશ્ચાત્ય સભ્યતાના ચક્રાવામાં ભૂલાં પડેલાં યુવકયુવતીઓ માની બેઠાં છે કે, હિન્દુ-સંસ્કૃતિએ સ્ત્રીજાતિને બારે અપમાન કર્યું છે. અમે તેમને વિનંતિ કરીએ છીએ કે, એ ભાઈઓ અને બહેનો પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનાં ચક્ષુમાં ઉતારી નાખીને પોતાના પૂર્વજોના ગ્રંથો તથા ઇતિહાસોને વાંચે, તો તેમને જાણ થઈ જશે કે, હિન્દુ સભ્યતામાં સ્ત્રીજાતિને જે ગૌરવ મળ્યું છે, તે ખીજે કયાંય નથી. જ્યાં છૂટાછેડા દ્વારા સ્ત્રીને સદાને માટે ત્યજી દેવામાં આવે છે, ત્યાં સ્ત્રીજાતિને કેવુંકે ગૌરવ મળ્યું હોય છે? ત્યાં તો સ્ત્રીઓનું અસ્તિત્વ મેદાંબકરાં જેવાં પશુઓ જેવું છે. હુંગર દૂરથી રળિયામણા લાગે છે, પાસે જઈએ છીએ ત્યારે તે વસ્તુના અસહીષણનો પત્તો મળી આવે છે.”

શાસ્ત્રોમાં તેની આટલી મહત્તા હોવા છતાં હજારો વર્ષની ગુલામીના કારણે કહો કે બીજા કારણેથી કહો, પરંતુ હિંદુ સમાજની સ્ત્રીશક્તિ આજે અંધિયાર જેવી માલૂમ પડે છે. એશક, તેને સચેત કરવાની તેમાં નવો પ્રાણ પૂરવાની જરૂર છે. એ માટે પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓએ જણાવેલા આદેશો સમજ્યા વિના, બહારથી ભગવાનના દેખાતા પાશ્ચાત્ય સમાજનું આંધળું અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી. એથી તો જિજ્ઞસુ 'અતો બ્રહ્મ તતો બ્રહ્મ' થતાં આપણે સર્વ નાશને નોતરીશું. આપણા વિદ્વાનો, દેશભક્તો અને સામાજિક કાર્યકર્તાઓ વિદેશી સંસ્કારોનું આંધળું અનુકરણ નહિ કરતાં પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓએ બતાવેલા આદેશો મુજબ દેશને દોરવણી આપવાની પ્રેરણા મેળવે એવી ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

આ સેવકથી પક્ષઘાતના વ્યાધિને લીધે સ્પષ્ટ બોલાતું નથી અને બિલકુલ લખી શકાતું નથી. એટલે આમાં આવેલા કેટલાય મહત્ત્વ વિષયોની ચર્ચામાં વધુ નહિ ગિતરતાં ઉપર પ્રમાણે એ શબ્દો લખાવ્યા છે. વળી આ સેવક વિદ્વાન કે શુદ્ધિશાળી નથી; જિજ્ઞસુ અવગુણ-સાગર હોઈ પરોપદેશે પાંડિત્ય જેવું કર્યા કરે છે.

આ ગ્રંથનું ભાષાંતર શાસ્ત્રી શંકરદત્ત પાર્વતીશંકર પાસે કરાવેલું છે. તે અને તેટલું સરળ અને ભાવવાહી થાય એ માટે યથાશક્ય પ્રયત્ન થયો છે.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં (૧) 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'નું હાલનું દ્વારણ અને તે પછી સુખદાત્રી ત્રણ દેવીઓ (૨) ત્રણ ગૃહદેવતાઓ અને (૩) શૌચ-પવિત્રતા એટલે શું? એ લેખો અપાયા છે; તે તરફ વાચકજંધુઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

તે પછી શુદ્ધિપત્ર પૃષ્ઠ ૩૧-૩૨ ઉપર છપાયું છે, તે પ્રમાણે ગ્રંથ મુદ્રારીને વાંચવો ઘટે.

વાચકજંધુઓ આ ગ્રંથમાંથી પોતપોતાના સનાતન ધર્મ જાણવા-પાળવા શક્તિમાન થાય; અને પરમ શ્રેય-પ્રેયને માર્ગે પળવાની પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરે, એવી ભાવનાપૂર્વક હરિસ્મરણ ।

સંવત ૧૯૯૭, }
અપાદ સુદિ ૬ }

—ખરાબ લિખુ અખંડાનંદ

“વિવિધ ગ્રંથમાળા” નું હાલનું ધોરણ

૧—વાર્ષિક મૂલ્ય પાકાં પૂઠાં સાથે રૂપિયા ૫) હોઇ ટપાલખર્ચ ચાલુ વર્ષનું માફ હોય છે. આફ્રિકા ઇત્યાદિ દેશાવર માટે વાર્ષિક-મૂલ્ય રૂપિયા ૮) અથવા શિલિંગ ૧૨) છે. ૨—પ્રત્યેક વર્ષ કારતકથી આસો સુધીનું ગણાય છે. વચ્ચે ગમે ત્યારે ગ્રાહક થવા છતાં કારતકથી પુસ્તકો અપાય છે. ૩—૫”x૭”ના કદનાં પૃષ્ઠ ૧૮૦૦ થી ૨૧૦૦ સુધી ત્રણથી ચાર પુસ્તકો દ્વારા અપાય છે. તેમાંનાં નીકળ્યાં હોય તે તે પુસ્તક ગ્રાહક થતી વખતે અપાઇ, બાકીનાં નીકળે તેમ મોકલાય છે. ૪—કોઇ વાર પુસ્તકોની સંખ્યા ચારથી વધે તો તે વધારાનું પુસ્તક સાદાં પૂઠાંવાળું જ બંધાશે; અથવા બીજા બોર્ડ પટ્ટીના પૂઠાંવાળા પુસ્તકના બેગું બંધાવાશે. ૫—પ્રત્યેક વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલશે તે પછીના વર્ષનું વાર્ષિક મૂલ્ય મંગાવી લેવાશે; પણ બનતાં સુધી તે વિષે અગાઉથી ચેતવણી અપાઈ જશે. નવા વર્ષમાં ગ્રાહક રહેવાની ના લખશે તેમને એ છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી નહિ પણ સાદી રીતે મોકલાશે. ૬—જેઓ પ્રથમથી ના નહિ લખનાં વી. પી. આવ્યે તે પાછું વાળશે, તો તે છેલ્લા પુસ્તક ઉપરનો સર્વ હક્ક ગુમાવશે. પરંતુ જેમનું વી. પી. બૂલ્ડથી કે એવા કોઇ કારણથી પાછું વળ્યું હશે તેઓ પોતાનું વાર્ષિક મૂલ્ય મોકલી આપીને પોતાનું નામ પાછું ચાલુ કરાવી શકે છે તથા વી. પી. પાછું વળવાથી ટપાલ આદિ ખર્ચ રદ ગણ્યું હોય તે મોકલશે પાછું વળેલું પુસ્તક પણ તેઓ મેળવી શકે છે. ૭—“વિવિધ ગ્રંથમાળા”નાં પુસ્તકો પૂરતી ચેકસી કરીને ટપાલમાં નંખાય છે; છતાં તે ગ્રાહકને મળે નહિ તો તેને માટે આ સંસ્થા જવાબદાર નથી. ટપાલખાતા પર અરજ કરવા છતાં જેઓ તે પુસ્તક ન મેળવી શકે, તેઓ તે બાબતનો ટપાલખાતા સાથેનો પત્રવહેવાર જેવા મોકલી આપશે તો બનતો વિચાર થશે. ૮—ગેરવહેલે ભય નહિ તેટલા માટે દરેક પુસ્તક રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટથી મેળવવું હોય તેમણે તે ખર્ચના બાર આના વધુ મોકલવા. ૯—વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ.૩૩માં ભરનારને તેજ વખતે છાપેલી પાવતી અપાય છે તથા વી. પી. દ્વારા વાર્ષિક મૂલ્ય ભરનારે વી. પી. ઉપર જે સરનામું, ટપાલની છાપ વગેરે હોય છે તેનેજ પાવતી તરીકે જાળવી રાખવાનું છે. ૧૦—મુબંધના કાર્યાલયમાં “વિવિધ ગ્રંથમાળા”નું વાર્ષિક મૂલ્ય ભરનારે તે બધાં પછીનો સવ સંબંધ અમદાવાદના કાર્યાલય સાથે સમજવાનો છે.

સુખદાત્રી ત્રણ દેવીઓ

इळा सरस्वती मही तिस्रोदेवीर्मयोभुवः बर्हिः सदित्त्वास्त्रिधः ॥

(ऋग्वेद. ૧-૧૩-૩૯)

ભાવાર્થ:-માતૃભાષા, વિદ્યા અને માતૃભૂમિ આ ત્રણ દિવ્ય ગુણોને ધારણ કરતી હોવાથી દેવીઓ કહેવાય છે. એની સેવા કરવાથી માણસ કેવળ પોતાની ઉન્નતિ સાધે છે; એટલુંજ નહિ પણ સમગ્ર દેશને પણ ઉન્નતિમાં લાવી શકે છે. જેણે માતૃભાષાનો ત્યાગ કર્યો છે, તેણે પોતાના આત્માને અને પોતાના કુટુંબને અધઃપાતમાં ધકેલી દીધાં છે. જેણે માતૃભૂમિની સેવા નથી કરી, તેનું સ્થાન સ્વર્ગમાં નથી તો મુક્તિમાં તો ક્યાંથીજ હોય ? વિદ્યારૂપી દીપક હાથમાં લીધા વગર જે સંસારયાત્રા કરે છે તે કોઈ પણ દિવસ અંધકારમાંથી નીકળી શકતો નથી. સદૈવ સુખદાયક આ ત્રણ દેવીઓની સેવા અને પૂજા આપણાં અંતઃકરણમાંથી કદી પણ દૂર ન થાઓ. એ ત્રણ દેવીઓની ભાવનામય ભૂતિ સર્વ કોઈના અંતઃકરણમાં સદૈવ પ્રકાશિત હો !

ત્રણ ગૃહદેવતાઓ

(લેખક:-આચાર્ય વિનોબા ભાવે)

કોઈની સ્વતંત્રતામાં બાધ આવે નહિ, મર્યાદાનો ભંગ ન થાય અને સમાજની ગાડી ધોરી માર્ગે ચાલે, સર્વે કામો શાંતિ અને ન્યાયથી થાય અને ક્રાંતિ કરવાનો પ્રસંગ ન આવે, એ મુદ્દો નજર આગળ રાખીનેજ હિંદુ સમાજની રચના થઈ છે. માટે હિંદુ સમાજે આ નિયમ બનાવી ચૂક્યો છે કે, રાજની જરૂરિયાતોની વસ્તુઓ પર કોઈએ પણ કોઈના ઉપર આધાર રાખવો નહિ. આ નિયમનું સર-

જતાથી પાલન થાય તે માટે હિંદુ સમાજે કેટલીક સંસ્થાઓ નિર્માણ કરી છે અને આવી સંસ્થાઓ ટકી રહે, તેઓનું રક્ષણ થાય, માટે તેઓનો ધર્મમાં સમાવેશ કરી ધર્મનું રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું. આ સંસ્થાઓમાંથી ત્રણ સંસ્થાઓ પ્રથમ કાટિની છે.

પહેલી સંસ્થા છે ચૂલો—આજકાલ આપણે આ સંસ્થાનું મહત્ત્વ ભૂલી ગયા છીએ. કારણ હજી સુધી સહભાગ્યે આપણાં ઘર-માંના ચૂલાઓ બધેજ ટાઢા પડી નથી ગયા. અતિપરિચય વડે કેટલીક ચીજોની મહત્તા અને કિંમત આપણે ઓળખી શકતા નથી. નિશાળમાં “ મહા હેતવાળી દયાળુજ મા તું ” આવી કડીઓ ગોખી કાઢી હોય, છતાં પણ જ્યાં સુધી પોતાની મા જીવતી હોય ત્યાં સુધી એની મહત્તા અને એના અમોક્ષ ઉપકારની કલ્પના ઉન્મત્ત બાળકને આવી શકતી નથી. પણ માતાના મરણ બાદ અનાથ થયા પછીજ એનો ખ્યાલ આવે છે કે મા એટલે શું ? યુરોપમાં તો ઘેર ઘેર ચૂલાઓ ટાઢા પડતા જાય છે—બુઝાતા જાય છે; એથી કરીનેજ ત્યાંના મહાન કવિઓએ ચૂલાનો ગરમાવો, ઉષ્ણ, મીઠાશ એ વિષયો પર રસબર્ષી કાવ્યો રચ્યાં છે. સહભાગ્યે હજી સુધી આવાં શુષ્ક કાવ્યોની જરૂર આપણને લાસતી નથી. છતાં પણ આપણે આ વાત ભૂલી શકતાં નથી કે, મુંબઈ નગરીમાં મિલો, કારખાનાંઓ અને કોલેજો જેવાં સ્થળોએ ગંધાવૈતરોં કરનારાં કેટલાંક પ્રાણીઓ હવે ચૂલાની ઉષ્ણથી વંચિત થવા લાગ્યાં છે. હવે તો આપણી આંખ ઊઘડવી જોઈએ અને સાવચેતી રાખી આ નવાં ખેતરોમાં થતાં બીજના ઝેરી પાકનો નાશ કરવો જોઈએ. આપણા રાષ્ટ્રનો ચૂલો બુઝાય એવી મહાન ભયંકર ભૂલ બીજી કોઈ હોઈ શકેજ નહિ !

બીજી મહત્ત્વની સંસ્થા છે ‘ ચક્કી ’—ધંટી—આ ચક્કીમાં ફક્ત આટોળ નથી પિસાતો, પણ ઘરમાં દર કરીને પેટેલું આળસ અને રોગો પણ પિસાય છે. આ સંસ્થાનો શહેરોમાંથી લોપ થતો જાય છે. એ નાશ પામી છે. જનાબાઇની સાથે ખેસી ભગવાન પાંડુરંગે દૃષ્ટ્યું હતું, આ ઘટનાની સત્યતા શહેરોમાં રહેતી દેવીઓ નથી અનુભવી શકતી, પણ હવે તો ઊલટુંજ થયું છે. માખાપ પોતાની કન્યા માટે

એવું ધર શોધી કાઢે છે કે, જ્યાં સાંખેલું કે ચક્કી છોકરીની નજરે પડે જ નહિ; તો પછી દળવાની કે ખાંડવાની વાત જ ક્યાં ? છોકરીના નસીબમાં દળવાનું કે ખાંડવાનું તો હોય જ નહિ, એવો મત માખા-પનો થઈ ગયો છે. ઘંટીના મધુરા સૂર સાથે ગાવા માટે કેટલાંક ગીતો સંત તુકારામ મહારાજે રચ્યાં છે અને બીજા રસભર્યા શ્લોકો પણ તૈયાર કર્યા છે. રુકિમણી-ગીત, સીતા-ગીત સાવિત્રી-ગીત અને આ ત્રણે ગીતોની રચના કવિ મોરો પંતે કરી છે; પણ ફેશનમાં પડેલા લોકોને આની સાથે શા સંબંધ કે મતલબ ? શ્રમ-મહેનતની બચત કરીને શું કરવાના ? જાત તો નથી બચવાની. શ્રમ કરવાનો એટલો બધો કંટાળો આવ્યો છે કે, જાત ન બચે તો ચાલે, પણ મહેનતની બચત થાય એ વધારે સારું. મિલમાંનો લોટ બળીને ભરમ થાય છે, તેથી રોગો વધારે પ્રમાણમાં ફૂલ્યાફૂલ્યા છે. છાત્રાલયો, વીશીઓ, મેળા વગેરે કેકાણે તો મહિનાઓ સુધી પડી રહેલો લોટ વપરાય છે. સોના જેવા ઘઉં મિલમાં દળાવી લાવવા એટલે ઘઉંને જ નહિ પણ પોતાના અમોલ શરીરને પણ માટી ભેગું કરવા જેવું છે. આ વિષય પર તો નિષ્ણાત વૈદ્યો અને ડોક્ટરો પણ સહમત થયા છે. ચક્કીની જીભોદ્ધાર કરવો એ બહુ જ અગત્યનું છે, પરંતુ આ મૂળ મુદ્દાની વાત દરેકને ગળે ઊતરવી જોઈએને ?

ત્રીજી સંસ્થા રેંટિયાની તરફ છે—રેંટિયા વિષે તો આગળ જતાં ઘણાં ગીતો ગાવાનાં છે; છતાં પણ આજે મંગળાચરણનો શ્લોક બોલ્યે જ છૂટકો. જૂના જમાનામાં દરેક કુટુંબમાં રેંટિયો ફરતો હતો. એથી ‘એક રોટી’ ની સાથે ‘એ લંગોટી’નો સવાલ પણ આપ-મેળે જ ઉકેલાતો હતો. ગામડાંઓના કારીગરોમાંથી વણકર પણ ખેડૂત કારીગર ગણાતો. ઘરમાં કાંતેલ સૂતર વણકરને આપી જરૂર પૂરતાં કપડાં વણાવી લાઈ વણકરને તેના બદલામાં અનાજ મળી રહેતું. આ રિવાજ હવે તદ્દન મરી ગયો છે. રેંટિયાનો ધરમાં પ્રવેશ થવાથી ચક્કી અને ચૂલાનો સવાલ આપમેળે જ ઊઠેલો એવો છે. ગામડાંઓમાં લોકોને પેટપૂરતું મળી રહેતું નથી, એટલે શહેરોમાં આવવું પડે છે. ફરજિયાત શહેરોમાં આવવાનું જો બંધ કરી શકાય, તો આપમેળે જ ચોવીસ

કલાક ચૂલો સળગતો રહે અને ચક્કીના મધુરા સૂરો પ્રભાતે સંભળાય. ગામડાંઓના લોકોને શહેર તરફ વહેતો અખંડ પ્રવાહ રોકવાની શક્તિ ફક્ત રેંટિયામાં જ છે. રેંટિયાની ધરમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા-સ્થાપના થાય તો ચૂલો અને ચક્કી માટે બીજી હિલચાલ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

ચૂલો, ચક્કી અને ચરખો (રેંટિયો) આ અમારા ત્રણ ગૃહ-દેવતાઓ છે. આ દેવતાઓની ઉપાસના-સેવા કરનારાં નરનારીઓ સદાને માટે ચિર આનંદ અનુભવશે અને એમનું કલ્યાણ થશે. એમને શાંતિ, સંતોષ અને પોષણ પ્રાપ્ત થાઓ ! (મરાઠી “ મધુકર ” માંથી)

શૌચ-પવિત્રતા એટલે શું?

હિંદુ, મુસલમાન, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી વગેરે સર્વ જૂના ધર્મો અને તેને ચુસ્ત પાળનારાઓ શુદ્ધિ અથવા પવિત્રતાનો મોટો મહિમા માને છે. એ સર્વ ધર્મોનાં ધર્મ સંબંધી ફરમાનોમાં પવિત્રતાના બહુ જાંચા નિયમો બાંધેલા છે. હિંદુ લોકોને પ્રાચીન આર્યધર્મ પવિત્રતાના બહુ સૂક્ષ્મ નિયમોથી ભરેલો છે અને એ ધર્મની સર્વ ક્રિયાઓ પવિત્રતાના પાયા ઉપર રચાયેલી છે. પવિત્રતાના આ બધા સૂક્ષ્મ નિયમો શરીરસંરક્ષણ સાથે બહુજ નિકટ સંબંધ રાખે છે; અથવા ખરું કહીએ તો એ નિયમો શરીરસંરક્ષણના પાયારૂપ છે. જે લોકો આ વાતના રહસ્યને સમજી શકતા નથી તેઓ આવી પવિત્રતા અથવા આચારોને અત્યાચાર ગણીને મસ્કરી કરે છે. પણ શારીરિક નિયમો તરફ દષ્ટિ કરતાં પવિત્રતાના એ આચારોમાં કાંઈ પણ અત્યાચાર જેવું જણાતું નથી.

પવિત્રતાનો આટલો મોટો મહિમા છતાં અને પ્રાચીન વડીલોની ધર્મ સંબંધી પવિત્રતાનો આપણે ઘણો ગર્વ ધરાવીએ છીએ છતાં, હાલના કાળમાં આપણે આપણી શારીરિક શુદ્ધિ સંબંધી સ્થિતિમાં અધમ થયા છીએ અને અપવિત્રતાના પરિણામે આપણે આપણી શારીરિક અને માનસિક ઉત્તમતાને ખોઈ બેઠા છીએ. આપણી આસપાસ નાના પ્રકારનાં દોઢો ઊભરાઈ રહ્યાં છે. એ સર્વ આપણી

શારીરિક અપવિત્રતાનું પરિણામ છે. જે વિષે આ માસિકમાં પ્રસંગો-
પાત્ત લખાઈ ગયા છતાં, આ લેખથી જરા વધારે વિસ્તાર સાથે વાંચ-
નારાઓના મન ઉપર અજવાળું પાડવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

શુદ્ધિને ધર્મશાસ્ત્રની ભાષામાં 'શૌચ' કહેવામાં આવે છે. આ
શૌચના બે પ્રકાર છે. ૧. બાહ્ય શૌચ અને ૨. આંતર શૌચ.
શરીરના તમામ અવયવોને શુદ્ધ રાખવા એ બાહ્ય શૌચ છે. સૂક્ષ્મ
શરીર એટલે મનને પવિત્ર અથવા વિકાર વગરનું રાખવું, એ આંતર-
શૌચ અથવા અંતરનું શૌચ છે. બાહ્ય શૌચ એટલે રથૂલ શરીરની
પવિત્રતા, સ્નાન વગેરેથી મલિનતાનો ત્યાગ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે;
અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ સદ્વિદ્યા, તપ તથા જ્ઞાનથી થાય છે, એવું
શાસ્ત્ર કહે છે અને તે ખરું છે; પણ શરીરની શુદ્ધિ વિના મનની
શુદ્ધિ થતી નથી અથવા બીજી રીતે બોલીએ તો મનની શુદ્ધિ માટે
તનની શુદ્ધિની અવસ્ય જરૂર છે. શરીરની અંદર દેખાતાં હાડકાં,
આમડી, લોહી, માંસ વગેરે પદાર્થોને રથૂલ શરીર કહેવામાં આવે છે
અને તેની અંદર જે અંતઃકરણ અથવા મન છે તે સૂક્ષ્મ શરીર
છે. આ સૂક્ષ્મ શરીર અથવા મન એક રીતે રથૂલ શરીરને અથવા
તનને આધીન છે, કેમકે તે રથૂલ શરીરમાંથીજ ધડાય છે. આ વિષય
ધણે સૂક્ષ્મ હોવાથી તે વિષે કોઈ બીજા પ્રસંગે વિસ્તારથી લખ-
વામાં આવશે. ટૂંકામાં સમજવાનું એ છે કે, મન એ શરીરનોજ
પરિણામી અંશ હોવાથી, તે શરીર પ્રમાણે ધડાય છે અને પવિત્ર
શરીરમાંજ પવિત્ર મન હોઈ શકે છે. બહારની અપવિત્રતા મનને
અપવિત્ર અથવા અપ્રસન્ન કરે છે. તાવ વગેરે રોગો એ શરીર
સંબંધી પવિત્રતા નહિ પાળવાની પાપરૂપ શિક્ષા છે; અને કામ, ક્રોધ,
કુસંપ, ક્લેશ, ઇલાદિ વિકારો અથવા દુશુર્ણો માનસિક અપવિત્રતાની
પરિણામી શિક્ષા છે તથા તે સર્વ પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે. શા-
રીરિક શુદ્ધિ પાળવાના નિયમો જાણવા પહેલાં, એ શુદ્ધિ આપણાં કયાં
કયાં કાર્યો સાથે સંબંધ રાખે છે તે જાણવાની જરૂર છે. ખાવું,
પીવું, પહેરવું, બેસવું, ઊઠવું, સૂવું, કામ કરવું ઇલાદિ દરેક ક્રિયા
સાથે શરીરની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ થવાનો સંબંધ છે. અને તેથી ડાહ્યા

પુરુષોએ એ બધાના નિયમો બાંધ્યા છે તથા બતાવ્યા છે. હાલમાં કેળવણીના પ્રચારની સાથે કેળવાયેલો વર્ગ ચોખ્ખાઇના સામાન્ય નિયમોને જાણુતો થયો છે અને તેથી તે વર્ગ એમ પણ માનતો જણાય છે કે, ચોખ્ખાઇની બાબતમાં તો તે પરિપૂર્ણ છે. સાચુથી શરીર ધોતું અને ધોખીના ધોયેલાં ધોળાં કપડાં પહેરવાં, એ તેમનો ચોખ્ખાઇ સંબંધી જીંચામાં જીંચો ખ્યાલ છે. એક બીજા જૂના-પુરાણા વર્ગની પવિત્રતા સંબંધી તપાસ કરીએ તો, સ્નાન કરીને કાઢને અડવાથી શરીર છોવાઇ જાય અને ફરીથી નાહવું પડે. તિલક તાણ્યા વિના બહાર ન નીકળાય ઇત્યાદિ ખ્યાલો તેમની જીંચામાં જીંચી પવિત્રતાના નમૂના છે. અસ્તુ. એ બન્ને વર્ગોમાં પોતપોતાની ચોખ્ખાઈ અથવા પવિત્રતા સંબંધી સમજણમાં કાંઈ પણ ભૂલ છે એમ અમારું કહેવું નથી. સાચુ ચોળીને નાહવું તથા ધોયેલાં વસ્ત્ર પહેરવાં તેમજ સ્નાન કરીને કાઢનો સ્પર્શ નહિ કરવો એ બધા આચારમાં કાંઈક પણ અર્થ છે, પણ એ ઉભય વર્ગો બીજી ઘણી અગત્યની વાતોમાં શારીરિક શુદ્ધિનો આરોગ્ય સંબંધી હેતુ ભૂલી ગયા છે. શુદ્ધાશુદ્ધિનું પુરાણ ધણું મોટું છે અને તેથી માત્ર એકજ દષ્ટાંત આપીને અમે એ ઉભય વર્ગના મન ઉપર પવિત્રતાનો વારતવ હેતુ દસાવવા માગીએ છીએ. ઘરમાં છૂછી કરવાવાળા અને ટીલાંટપકાં તાણીને કે ભરમ લગાવીને સિદ્ધ બની બેઠેલા બ્રાહ્મણો પવિત્ર પોળોમાં અને સરિયામ રસ્તાઓમાં કે ખરાબ જગ્યાઓ ઉપર જ્યારે મિષ્ટાન્ન ઉડાવવા મંડી જાય છે, તે વખતે તેઓ પોતાની પવિત્રતાનું બધું ભાન ભૂલી જતા હોય એમ જણાય છે; અથવા પવિત્રતા એટલે શું તેનો તેઓ અર્થજ સમજતા હોતા નથી. બીજી બાજુએ કેળવાયેલા-સુધરેલાઓ બખરચીખાનાંઓમાં બનેલાં પાંઉ, ખિરિકટો, ચા-પાણી તથા બ્રષ્ટતાથી ભરેલી વોશીઓ અને હોટેલોમાં નારતો લેવામાં કાંઈ અપવિત્રતા જોતા નથી ! અમે અત્રે નાતજાત કે ધર્મ સંબંધી મતભિન્નત્વના સવાલને બાજુ પર મૂકીને માત્ર શારીરિક પવિત્રતાના વૈદક સિદ્ધાંત ઉપર બોલવા માગીએ છીએ, તે ભૂલી જવાનું નથી. હોટેલોમાં નારતો લેવાથી કે બખરચી

ખાનાંઓમાં બનેલી બિરિકટો ખાવાથી વટલાઇએ કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવો એ અમારું કામ નથી; પણ જો શારીરિક અથવા વૈષ્ણવ નિયમોથી તેનો અનાયાસે નિર્ણય થઇ જતો હોય, તો તેનો સ્વીકાર કરવો એ દરેક ડાહ્યા માણસની ફરજ છે. જે આચરણથી શરીરમાં કોઈ રોગનાં પરમાણુઓનો સંસર્ગ થાય, તે આચરણ શરીરને વટલાવે છે એટલે રોગી બનાવે છે. જે વટલાવાનો કોઈ સ્વીકારવા લાયક અર્થ હોય તો તે આટલોજ છે અને એ અર્થમાં આપણા શરીરને ડગલે ડગલે દરેક આચરણમાં અભડાવાનો કે વટલાવાનો સંભવ છે. હોટેલોમાં ખાનારા સુધરેલાઓની આપણા પુરાણા પવિત્ર આત્મણો નિંદા કરતા હોય તો અમારે સ્પષ્ટપણે એમ પણ કહી દેવું જોઈએ કે, ખાળકૂવાના પાણી અને ગંદકી કરેલી જગાઓ ઉપર પત્રાવળીઓ મૂકીને જમવું તેના કરતાં હોટેલની બિરિકટો વધારે સારી હોવી જોઈએ. પવિત્રતાના નિયમો અને અભડાવા-વટલાવાના પ્રતિબંધો એ સર્વ શારીરિક અને માનસિક ઉત્તતિના ધોરણ ઉપર રચાયેલા હોવા જોઈએ અને વાસ્તવમાં છે પણ એમજ; પણ દિશા ભૂલી જવાઈ છે અને એક નાગર આત્મણ બીજા બ્રહ્મણ ભેગો બેસીને જમતાં વટલાય છે પણ હોટેલમાં કે ખાળકૂવાના પાણી ઉપર બેસીને જમતાં વટલાતો નથી ! શું ધર્મ સંબંધી પવિત્રતાનો આવો કાયદો છે ? જે કાયદો છે તેનો હેતુ આવો અર્થ વગરનો નથી, પણ શારીરિક અને માનસિક પવિત્રતા, આરોગ્ય તથા ઉત્તતિના પારમાર્થિક હેતુ ઉપર એ કાયદો રચાયેલો છે. શારીરિક પવિત્રતામાં માત્ર શરીરની ચામડીની સુંદરતા કે વસ્ત્રની સફાઈનો જ સમાવેશ થતો નથી, નાનીમોટી અસંખ્ય વાતો અને આચરણો એ પવિત્રતા સાથે સંબંધ રાખે છે; કેમકે શરીર હાથે હાથે અન્ય વસ્તુઓ સાથે સંસર્ગમાં આવે છે. શરીર અને વસ્ત્ર ઉપરાંત રહેવાનાં ઘર સાક્રસ્રક રાખવાં એ વાત સાધારણ માણસો પણ સમજી શકે છે; પણ એજ સાક્રસ્રક ઘરનાં રસોડાની તથા ખાવા બેસવાના સ્થળની સ્થિતિ ઘણાં કુટુંબોમાં ત્રાસ પેદા કરે એવી હોય છે. શારીરિક શુદ્ધિ અથવા વૈદકતા નિયમ પર વિચાર કરી જોઈએ તો એવાં ગંદાં

રસોધખાનાં અને ખાવાનાં રથજો રોગનાં ધર હોવાં જોઇએ. ધન્ય છે પ્રાચીન ઋષિમુનિઓને ! રસોધ કેવી રીતે કરવી, કોણે કરવી અને કોણે ન કરવી, કેવા રથજોમાં કરવી અને કેવી પવિત્રતા રાખવી તેના પણુ નિયમો બાંધ્યા. રસોધ કરનારે સ્નાનથી શુદ્ધ થઇ ધોયેલ પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરીને રસોડામાં દાખલ થવું અને પછી કોઈના સંસર્ગમાં આવવું નહિ. હાલના સુધરેલાઓ નવેણને ભસે હસી કાઢે, પણ એ નવેણ પાળવામાં વૈદકનો એટલે શારીરિક શુદ્ધિનો હેતુ રહેલો છે. જો રસોધો નવેણ ન પાળે અને રસોધ કરતો કરતો જ્યાં ત્યાં અડકીને કે ફરીને આવે તો તે પોતાની સાથે પોતાના હાથમાં તેમજ પગમાં બહારની ભલિનતા અથવા જંતુઓને રસોડામાં દાખલ કરે, એ બેશક બનવા જોઇ છે. એટલાજ માટે રસોધ કરનારે ગંદી જગામાં નહિ જવું તથા વગર ધોયેલાં વસ્ત્રોનો કે સ્નાનથી પવિત્ર નહિ થયેલાં માણસોનો સ્પર્શ નહિ કરવો એવું દરાવેલું છે. એજ નિયમ જમવાની જગાઓને અને જમનારાઓને પણ લાગુ પડે છે. જેમ રસોધ કરવાનાં રસોડાં પવિત્ર રાખવાં જોઇએ, તેમ ખાવા બેસવાની જગાઓ પણ શુદ્ધ હોવી જોઇએ. દક્ષિણી પ્રાંતોમાં એ આચાર જળવાઇ રહ્યો છે. તેઓ ઘરમાં પણ જમવાની જગાને લીંપી શુદ્ધ કરે છે. પણ કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાતના બ્રાહ્મણોની આ આચાર સંબંધી સ્થિતિ ઘણી લજ્જા ઉપજાવે એવી થઈ પડી છે. પછી બીજી હિંદુ વર્ણોનું તો બોલવું જ શું? અંગ્રેજ વગેરે અન્ય જાતિઓથી આપણે શ્રેષ્ઠ હોવાનો દાવો કરીએ છીએ, પણ અંગ્રેજ લોકોનાં શરીરની, વસ્ત્રોની અને તેમનાં જમવાનાં રથજો તથા ટેબલોની સ્વચ્છતા આપણને લજ્જામાં નાખે છે અને એ સ્વચ્છતાના કારણથીજ શારીરિક તથા માનસિક બળમાં તેઓ હાલમાં આપણા કરતાં અડધાંતો દરજ્જે ભોગવે છે.

શૌચક્રિયા એટલે મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવા જેવી નિત્યક્રિયાને પણ આપણા પૂર્વજોએ ધર્મશાસ્ત્રના આચારાધ્યાયમાં દાખલ કરી છે. રહેવાના મકાનમાં જેમ જાનર અને મોરીઓ હોય છે અને એ જગાઓને ભલિન તથા અપવિત્ર માનીને તેનો આપણે સ્પર્શ કરતા નથી અથવા સ્પર્શ કર્યા પછી સ્નાનાદિકથી શુદ્ધ કરીએ છીએ, એવીજ

[તે શરીરમાં પણ મળમૂત્રનાં મલિન સ્થાનો છે. એ અપવિત્રતા
 ની અંદરના મલિન પદાર્થો (ઝાડો તથા પેશાબ) ને લીધે છે.
 રત્ની એક આખી ધ્રુવરતમાં રસોઈ કરવાની, બેસવાના, વાંચવા-
 ખવાના અને ઝાડોપેશાબ કરવાના એમ ઘણા ખંડો હોય છે. જનર
 છુ એ ધ્રુવરતનો એક ભાગ હોય છે, પણ તેને મકાનના એક અલગ
 ડામાં કે ખૂણામાં રાખવામાં આવે છે, અને મકાનના બીજા ખંડો-
 ની જનરની ગંદકી રખેને પેસી જાય, એવા ભયથી જનરને બે
 ખત વાળીચોળીને કે ઘોઘને સાફ રાખવામાં આવે છે. જો એ
 રત્ન જનર મલિન રહે તથા તેમાં ગંદકી ભરાઈ રહે, તો તેની ગંદકી
 સાખા મકાનના બધા ખંડોની હવાને બગાડી, તેની અંદરના વસ-
 તાઓની પ્રકૃતિને ખરાબ કરે છે. શરીરની અંદરના જનરને માટે
 છુ એજ નિયમ લાગુ પાડવો. શરીરની અંદર જેટલો કચરો તથા
 દારો નિરુપયોગી ભાગ હોય છે, તે ઝાડોપેશાબ વાટે બહાર નીકળે
 ન. આ મલિન ઝાડોપેશાબમાં અસંખ્ય ગંદા પરમાણુઓ હોય
 ન. જો તે રોગી પરમાણુઓ શરીરની અંદર રહે તો જેમ જનર-
 ની ગંદકી ધરના બીજા ખંડોને બગાડે છે તેમ, શરીરના બીજા
 ભાગોને બગાડી રોગી બનાવે છે. માટે સવારમાં જીડીને શૌચ કરવું
 જેટલે મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો, એટલુંજ નહિ પણ શૌચક્રિયા કરી
 પાણીને અમુક વિધિથી ગુણ્ય અવયવોને ઘોષ સાફ કરવા તથા
 નાનથી શુદ્ધ થવા પવિત્ર આચાર આપણને ફરમાવે છે. સુધડતાના
 મા ઉત્તમ આચારનો ખરો હેતુ નહિ સમજવાને લીધે સુધરેલાઓ
 થા કેટલાક પવિત્ર કહેવાતા બ્રાહ્મણો પણ જનરમાં જઈ આવીને
 રિપૂર્ણ રીતે ગુદા, હાથ તથા પગની શુદ્ધિ કરતા નથી. પરિણામ
 એ થાય કે, ઝાડો તથા પેશાબના મલિન અને રોગી પરમાણુઓ હાથ
 તર તેમજ શરીર તથા વસ્ત્રો ઉપર વિસ્તાર પામે છે. માટે જનરમાં
 જઈ આવનાર માણસે પુષ્કળ માટી કે સાબુ વડે ગુદા, હાથ તથા
 પગ વારંવાર ધોવા જોઈએ. પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાન તબીબોના સૂક્ષ્મ
 જંતુઓ સંબંધી વિચારો અને શોધો એવું અજવાળું પાડે છે કે,
 જણાક રોગો એવા રોગી જંતુમૂલક છે અને તેથી તેમાં જંતુઓ

અથવા પિશાચોને બનતા પ્રયાસથી દૂર રાખવા જોઈએ. આવાં વ્યાધિજન્ય જંતુઓ ઉત્પન્ન થવા ન પામે, વધવા ન પામે અને આપણાં શરીરોને વ્યાધિનું કારણ થવા ન પામે તેનો માત્ર એકજ ઉપાય છે અને તે શૌચ એટલે પવિત્રતા છે. પવિત્રતા માત્ર શરીર અને વસ્ત્ર સંબંધીજ નહિ પણ હરેક પ્રકારની પવિત્રતા પાળવાની જરૂર છે. રહેવાનાં ઘર સાફસૂક રાખવાં એ વાત સાધારણ માણસો પણ અગત્યની સમજે છે; પણ એજ સાફસૂક ઘરમાં જન્મવા બેસવાની જગા રોજ રોજ અને ઢાણે ઢાણે શુદ્ધ કરવી જોઈએ. એ વાતનો અર્થ થોડાજ સમજી શકે છે. જેઓ આવી પવિત્રતા સંબંધી વધારે કાળજી રાખે છે, તેઓને વહેમી ગણીને મશ્કરી કરવામાં આવે છે; પણ શૌચાશૌચનું રહસ્ય સમજનારાઓને તેમાં અત્યાચાર જેવું કશું લાગશે નહિ. આ પૃથ્વી જંતુઓથી ભરપૂર છે. વાતાવરણ પણ જંતુઓનું ભરેલું છે. ચોખ્ખી હવા એમનાં ફુટ જંતુઓનો નાશ કરે છે. જંતુનાશક સુગંધી પદાર્થો, પાણી, માટી વગેરે પણ એવાં જંતુઓનો નાશ કરે છે. માટે મળમૂતનો ત્યાગ કરીને મળમૂતથી બગડેલા અવયવો તથા હાથને પુષ્કળ પાણી તથા માટી કે સાબુ વડે સાફ કરવા જોઈએ. હાથનું કામ નિરંતર કામ કરવાનું હોવાથી અનેક વસ્તુઓનો હાથને સ્પર્શ થાય છે, અને તે વસ્તુઓના પરમાણુઓ હાથને વળગી રહેવાનો સંભવ છે. એજ હાથનો જમતી વખતે, કાંઈ ખાવાની વસ્તુ પકડતી વખતે તથા પાણી પીતાં પણ ઉપયોગ કરીએ છીએ અને તે વખતે હાથને સારી રીતે સાફ ન કરવામાં આવે, તો હાથને ચોંટેલાં બહારનાં અનેક રજકણો ખાવાપીવાના પદાર્થો બેગા શરીરમાં અને લોહીમાં ભળવા પામે છે. આ વાતો દેખીતી ધણી નજીવી લાગે છે, પણ આપણાં પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રોની આજ્ઞાઓ તથા હાલના શાસ્ત્રીય તબીબોના આધારભૂત અભિપ્રાયોના આધારે ભાર દબને કહી શકાય છે કે, એ વાતો નજીવી નથી પણ ધણીજ અગત્યની છે. અને તેથી આપણા જૂના આચારો એ શરીરશુદ્ધિ સંબંધી પવિત્રતા તથા આરોગ્યના સમગ્ર ધોરણ ઉપર ઘડાયેલા છે; એટલેજ તે આચારોને પૂર્ણ આદર સાથે માનવા તથા પાળવા એ આપણી ફરજ છે.

('વૈદિકદંપતરુ'ના એક અંકમાંથી)

અનુક્રમણિકા

અધ્યાય ૧ લો

જગતની ઉત્પત્તિનો વિષય

વિષય	પૃષ્ઠાંક	શ્લોકાંક
ઋષિઓ મનુને ધર્મ પૂછે છે ...	૧	૧-૪
પ્રલય સમયે જગતની સ્થિતિ ...	૨	૫
સ્વયંભૂનો પ્રાદુર્ભાવ ...	૩	૬, ૭
જળની સૃષ્ટિ ...	૩	૮, ૯
નારાયણ શબ્દનો અર્થ ...	૪	૧૦
મહત્તરત્વાદિની ઉત્પત્તિ ...	૪	૧૧-૧૮
જગતની ઉત્પત્તિ ...	૬	૧૯-૬૦
સાત મુનિઓની ઉત્પત્તિ ...	૧૫	૬૧-૬૪
ઠાળનું પ્રમાણ ...	૧૬	૬૫-૬૮
યુગોનું પરિમાણ ...	૧૭	૬૯-૮૦
યુગોના ધર્મ ...	૧૮	૮૧-૮૬
ચારે વર્ણની ઉત્પત્તિ અને તેનાં કર્મ ...	૨૧	૮૭-૧૦૬
આચારની પ્રશંસા ...	૨૫	૧૦૭-૧૧૦
આ ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા વિષયોનું વર્ણન ...	૨૬	૧૧૧-૧૧૯

અધ્યાય ૨ જો

સોળ સંસ્કારોનો વિધિ તથા બ્રહ્મચારીના ધર્મ

ધર્મનું સ્વરૂપ ...	૨૮	૧-૫
ધર્મનાં પ્રમાણ ...	૩૦	૬-૧૬
પવિત્ર દેશ ...	૩૪	૧૭-૨૫
દ્વિજવર્ણના સંસ્કારો ...	૩૪	૨૬-૨૮
જાતકર્મસંસ્કાર ...	૩૫	૨૯
નામકરણસંસ્કાર ...	૩૫	૩૦-૩૩

વિષય	પૃષ્ઠાંક	શ્લોકાંક
નિષ્ક્રમણ તથા અનપ્રાશનસંસ્કાર	૩૬	૩૪
ચૌલસંસ્કાર ...	૩૬	૩૫
ઉપનયનસંસ્કાર ...	૩૭	૩૬-૫૧
ભોજનવિધિ ...	૪૦	૫૨-૫૭
આચમનવિધિ ...	૪૨	૫૮-૬૪
કેશાન્તસંસ્કાર ...	૪૩	૬૫-૬૬
કન્યાનો વિવાહસંસ્કાર ...	૪૪	૬૭
અભ્યાસીનાં કર્મો ...	૪૪	૬૮-૬૯
વેદાધ્યયનનો વિધિ ...	૪૫	૭૦-૮૪
જપનું માહાત્મ્ય ...	૪૮	૮૫-૮૭
ઇન્દ્રિયનિગ્રહનું માહાત્મ્ય ...	૪૯	૮૮-૧૦૦
સંધ્યાવંદન ...	૫૧	૧૦૧-૧૦૩
સ્વાધ્યાય ...	૫૨	૧૦૪-૧૦૮
ભણાવવા યોગ્ય શિષ્યો ...	૫૩	૧૦૯-૧૨૦
પ્રણામનું ફળ ...	૫૬	૧૨૧-૧૩૫
માનનાં કારણ ...	૫૯	૧૩૬-૧૩૯
આચાર્ય વગેરેનાં લક્ષણ ...	૫૯	૧૪૦-૧૪૯
વિદ્વાનની મહત્તા ...	૬૨	૧૫૦-૧૫૯
વાણી અને મનની શુદ્ધિ ...	૬૩	૧૬૦-૧૬૩
વેદ ભણવાની આવશ્યકતા ...	૬૪	૧૬૪-૧૭૪
અભ્યાસીના નિયમો ...	૬૬	૧૭૫-૨૨૫
માતા, પિતા અને ગુરુની ભક્તિ ...	૭૮	૨૨૬-૨૩૭
હિતકર ઉપદેશ ...	૮૧	૨૩૮-૨૪૯

અધ્યાય ૩ નો

ગૃહસ્થના ધર્મ, વિવાહોનાં લક્ષણ, પંચમહાયજ્ઞ તથા શ્રાદ્ધવિધિ		
ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવાનો સમય ...	૮૪	૩-૫
પરણવા યોગ્ય કન્યા ...	૮૫	૬-૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક	શ્લોકાંક
કેવી કન્યા સાથે પરણવું	૮૫	૮-૧૩
કામનાથી કરવામાં આવતા વિવાહ	૮૭	૧૪-૧૯
આઠ જાતના વિવાહ અને તેનાં લક્ષણો	૮૮	૨૦-૩૬
વિવાહનાં ફળ	૯૨	૩૭-૪૪
સ્ત્રીગમનનો સમય	૯૪	૪૫-૫૦
કન્યાવિક્રય કરવો નહિ	૯૫	૫૧-૫૪
સ્ત્રીઓનો સત્કાર કરવો જોઈએ	૯૬	૫૫-૬૧
કુળ ભિતરી જવાનાં કારણો	૯૮	૬૨-૬૭
પાંચ હિંસાનાં સ્થાનો	૯૯	૬૮-૬૯
પાંચ મહાયજ્ઞો... ..	૧૦૦	૭૦-૯૮
અતિથિસત્કાર... ..	૧૦૭	૯૯-૧૨૧
માસિક શ્રાદ્ધનો વિધિ	૧૧૨	૧૨૨-૧૨૩
યજ્ઞ તથા શ્રાદ્ધમાં જમાડવા યોગ્ય બ્રાહ્મણો	૧૧૩	૧૨૪-૧૪૯
યજ્ઞ તથા શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરવાને અયોગ્ય બ્રાહ્મણો	૧૧૯	૧૫૦-૧૮૩
પંક્તિપાવન બ્રાહ્મણો	૧૨૬	૧૮૪-૧૯૨
પિતૃઓ દેવતા છે	૧૨૮	૧૯૩-૨૦૫
શ્રાદ્ધનો વિધિ	૧૩૧	૨૦૬-૨૮૬

અધ્યાય ૪ થો

બ્રાહ્મણની આજીવિકા તથા ગૃહસ્થને યોગ્ય સહચાર

આજીવિકાના ઉપાય	૧૫૧	૨-૧૨
ગૃહસ્થના ધર્મો	૧૫૩	૧૩-૧૦૦
અનધ્યાય	૧૭૩	૧૦૧-૧૨૭
સહચાર	૧૮૦	૧૨૮-૨૬૦

અધ્યાય ૫ મો

ભક્ષ્યાભક્ષ્ય પદાર્થો, આશૌચનિર્ણય, પદાર્થશુદ્ધિ તથા સ્ત્રીધર્મ

ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો નિર્ણય	૨૧૦	૪-૫૭
આશૌચનો નિર્ણય	૨૨૧	૫૮-૧૪૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક	શ્લોકાંક
શ્રીઓના ધર્મ	૨૪૪	૧૪૭-૧૬૯

અધ્યાય ૬ છો

વાનપ્રસ્થના તથા સંન્યાસીના ધર્મ

વાનપ્રસ્થના ધર્મ	૨૫૦	૨-૩૪
સંન્યાસીના ધર્મ	૨૫૭	૩૫-૯૭

અધ્યાય ૭ મો

રાજાઓના સંપૂર્ણ ધર્મ

રાજા દેવાંશી છે	૨૭૧	૪-૧૩
રાજદંડની મોટાઈ	૨૭૩	૧૪-૩૫
રાજનું કર્તવ્ય	૨૭૭	૩૬-૨૨૬

અધ્યાય ૮ મો

દાવા, ચોરી વગેરેનો ન્યાય તથા કર લેવાની રીતિ

અદાર જાતના વ્યવહાર... ..	૩૨૫	૪-૮
વ્યવહારની પરિભાષા	૩૨૬	૯-૪૬
લેણદેણસંબંધી દાવા	૩૩૪	૪૭-૬૦
સાક્ષીઓ કેવા કરવા ?	૩૩૭	૬૧-૭૩
સાક્ષીઓ સંબંધી	૩૪૦	૭૪-૧૩૮
લેણદેણના દાવા	૩૫૫	૧૩૯-૧૭૮
થાપણ વિષે	૩૬૫	૧૭૯-૧૯૬
પારકો માલ વેચવા વિષે	૩૬૯	૧૯૭-૨૦૫
ઋત્વિજની દક્ષિણા વગેરેના નિયમો	૩૭૧	૨૦૬-૨૧૪
પગાર વિષે નિર્ણય	૩૭૪	૨૧૫-૨૧૭
પ્રતિમાભંગનો નિર્ણય	૩૭૪	૨૧૮-૨૨૧
ખરીદેલી વસ્તુને રદ કરવા વિષે નિર્ણય	૩૭૫	૨૨૨-૨૨૩
દોષવાળી કન્યાના દાન વિષે નિર્ણય	૩૭૫	૨૨૪-૨૩૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક	સંલોકાંક
ગોવાળની વૃત્તિ	૩૭૭	૨૩૧-૨૪૪
સીમાડાનો નિર્ણય	૩૮૦	૨૪૫-૨૬૬
ગાળાગાળીનો નિર્ણય	૩૮૫	૨૬૭-૨૭૭
ભારામારીનો નિર્ણય	૩૮૮	૨૭૮-૩૦૦
ચોરને શિક્ષા કરવાનો નિર્ણય	૩૯૩	૩૦૧-૩૪૩
લૂંટફાટ	૪૦૨	૩૪૪-૩૪૭
દ્વિભેદે શસ્ત્ર ક્યારે ધારણ કરવાં ?	૪૦૩	૩૪૮-૩૪૯
આતતાયીને મારવામાં દોષ નથી	૪૦૩	૩૫૦-૩૫૧
સ્ત્રીસંગ્રહણ	૪૦૪	૩૫૨-૩૯૩
જુદા જુદા કરો લેવા વિષે	૪૧૪	૩૯૪-૪૦૩
નૌકામાં ખેસનારાઓનો વ્યવહાર	૪૧૭	૪૦૪-૪૦૯
દાસ તથા સ્વામીનો સંબંધ	૪૧૮	૪૧૦-૪૨૦

અધ્યાય ૯ મો

સ્ત્રીપુરુષના ધર્મો, દાયલાગ, જુગારનો નિષેધ તથા અપ-
રાધીને શિક્ષા કરવાની રીતિ

સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું	૪૨૧	૩-૧૦
સ્ત્રીના રક્ષણના ઉપાય	૪૨૩	૧૧-૧૬
સ્ત્રીનું કાર્ય	૪૨૪	૧૭-૨૫
પ્રજ્ઞના ધર્મ	૪૨૬	૨૬-૩૧
ખીજનો અને ક્ષેત્રનો વિચાર	૪૨૭	૩૨-૫૫
સ્ત્રીઓના આપદ્ધર્મ	૪૩૨	૫૬-૧૦૩
દાયલાગ	૪૪૩	૧૦૪-૨૨૦
જુગાર બંધ કરવો	૪૬૮	૨૨૧-૨૩૩
રાગ્નએ અપરાધીઓને શિક્ષા કરવી	૪૭૧	૨૩૪-૨૫૦
રાગ્નનું કર્તવ્ય	૪૭૪	૨૫૧-૩૨૫
વૈશ્યનું કર્તવ્ય	૪૮૯	૩૨૬-૩૩૩
શૂદ્રનું કર્તવ્ય	૪૯૧	૩૩૪-૩૩૬

અધ્યાય ૧૦ મો

વર્ણસંકર જાતિઓ, તેનાં કર્મો તથા ચાર વર્ણના

આપત્તિકાળના ધર્મો

વિષય	પૃષ્ઠાંક	શ્લોકાંક
અનુલોભ પ્રતિજ્ઞામ પ્રગ્ન	૪૯૨	૫-૪૫
વર્ણસંકરની આશ્રવિકા... ..	૫૦૧	૪૬-૬૨
ચારે વર્ણનો સંક્ષિપ્ત ધર્મ	૫૦૪	૬૩-૬૯
બીજનો અને ક્ષેત્રનો નિર્ણય	૫૦૬	૭૦-૭૩
દ્વિજવર્ણની આશ્રવિકા	૫૦૭	૭૪-૮૦
ચારે વર્ણના આપદ્ધર્મનો નિર્ણય	૫૦૮	૮૧-૧૩૧

અધ્યાય ૧૧ મો

જુદી જુદી જાતનાં પાપકર્મો તથા તેના પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ

બ્રાહ્મણને દાન આપવું	૫૧૯	૧-૧૦
યત્ર માટે ધન હરી લાવવું	૫૨૨	૧૧-૨૫
દેવનું ધન ખાઈ જનાર વગેરેની અધોગતિ... ..	૫૨૫	૨૬-૩૭
પુણ્યનાં કામ કરવાં	૫૨૭	૩૮-૪૩
પતિતનું લક્ષણ	૫૨૯	૪૪
પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૫૨૯	૪૫-૪૭
કર્મવિપાક	૫૩૦	૪૮-૫૩
મહાપાપ	૫૩૧	૫૪-૫૮
ઉપપાતકો	૫૩૨	૫૯-૬૬
જાતિભ્રંશકરણ પાપ	૫૩૪	૬૭
સંકરીકરણ પાપ	૫૩૪	૬૮
અપાત્રીકરણ પાપ	૫૩૫	૬૯
મલિનીકરણ પાપ	૫૩૫	૭૦-૭૧
મહાપાપનાં પ્રાયશ્ચિત્તો	૫૩૫	૭૨-૮૬
વ્યસનનિષેધ	૫૩૯	૯૦-૧૦૭
ઉપપાતકનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૫૪૩	૧૦૮-૧૧૭

વિષય	પૃષ્ઠાંક	શ્લોકાંક
અવક્રીણીનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૫૪૫	૧૧૮-૧૨૩
જાતિબ્રંશકરણનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૫૪૬	૧૨૪
સંકરીકરણ, મલિનીકરણ તથા અપાત્રીકરણનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૫૪૭	૧૨૫
ક્ષત્રિયાદિ વર્ણની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ...	૫૪૭	૧૨૬-૧૪૫
અભક્ષ્યભક્ષણનું અને અપેય પાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૫૫૧	૧૪૬-૧૬૧
ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૫૫૫	૧૬૨-૧૬૮
અગમ્યાગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૫૫૬	૧૬૯-૧૭૯
સંસર્ગી કચારે પતિત થાય છે	૫૫૯	૧૮૦
સંસર્ગીએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું	૫૫૯	૧૮૧
કાળે ઘડે સ્નાનનો વિધિ	૫૫૯	૧૮૨-૨૧૦
વ્રતો... ..	૫૬૬	૨૧૧-૨૩૨
તપનું માહાત્મ્ય	૫૭૧	૨૩૩-૨૪૭
ગુપ્ત પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત	૫૭૪	૨૪૮-૨૬૫

અધ્યાય ૧૨ મો

શુભાશુભ કર્મથી થતી ગતિ તથા આત્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

ત્રણ જાતનાં કર્મ	૫૭૯	૩-૧૧
ક્ષેત્રજ અને જૂતાત્મા	૫૮૨	૧૨-૧૫
ધર્માધર્મનું ફળ	૫૮૩	૧૬-૨૩
સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણનાં લક્ષણો ...	૫૮૫	૨૪-૩૮
સત્ત્વાદિક ગુણોથી થનારી ગતિઓ ...	૫૮૮	૩૯-૫૨
કર્મવિપાક	૫૯૧	૫૩-૮૨
આત્મજ્ઞાનનાં શ્રેયસ્કર કર્મ... ..	૫૯૭	૮૩-૯૩
વેદનું માહાત્મ્ય	૬૦૦	૯૪-૧૦૮
શિષ્ટ આત્મજ્ઞો... ..	૬૦૩	૧૦૯-૧૧૦
પરિપક્વ	૬૦૪	૧૧૧-૧૧૭
દ્વિજને ઉપદેશ... ..	૬૦૫	૧૧૮-૧૨૫
મનુસ્મૃતિ ભણવાનું ફળ... ..	૬૦૭	૧૨૬

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૦	૧૭	તરે	તરે
૬૪	૨૩	વિશેષે	વિશેષે
૭૧	૨૧	સંભાષે	સંભાષે
૭૨	૪	કુર્યાદમિ	કુર્યાદમિ
૭૮	૧૫	અનુળૂતાએ	અનુળૂતાએ
૭૯	૨૩	ગુરુગદ્વનીય	ગુરુગદ્વનીય
૮૮	૧૧	ખએ	ખૂએ
૮૮	૧૭	ઘુપલી	ઘુષલી
૯૨	૨	*સુસાં	સુસાં
૯૯	૯	બ્રાહ્મણેએ	બ્રાહ્મણેએ જલદાનપૂર્વક
૧૦૨	૨	ઘ્યાક્ષામિણો	ઘ્યાશ્રમિણો
૧૧૨	૧૪	નામ કર્મનું	કર્મનું નામ
૧૨૩	૨૧	ભ્રાતુર્મૃતસ્ય	ભ્રાતુર્મૃતસ્ય
૧૪૧	૧૫	ખાવાયું	ખવાયું
૧૬૦	૧૫	ક્તયા	ક્તયા
૧૬૧	૯	મૂંચ	મૂંચ
૧૬૮	૨૨	કદાચન	કદાચન
૧૭૦	૮	ધ્વજ	ધ્વજ
૧૭૪	૧૦	પ્રાદુરક્રુતા	પ્રાદુરક્રુતા
૧૮૧	૨૦	એત્ત યત્રં	એતત્ત્ર યત્રં
૧૮૧	૨૧	એત્તયં	એતત્ત્ર યત્રં
૧૯૧	૧૨	૧૭૮	૧૭૯
૧૯૨	૧૮	શામાધ	શામાધ
૧૯૨	૨૨	બ્રાહ્મણે	બ્રાહ્મણે
૧૯૪	૩	દાતુર્ભવત્ય	દાતુર્ભવત્યન

૫૪ પંક્તિ અશુદ્ધ

૧૯૬	૧૬	આપ
૨૧૧	૧૩	કૃષ્ણ
૨૩૯	૧૮	બ્રહ્મચરિ
૨૪૬	૧૯	ફલ:
૨૬૯	૪	નિગ્ધ
૨૭૬	૬	તે તે
૨૮૦	૨૩	અનુચિત
૨૮૯	૨	રાષ્ટ્ર
૨૯૩	૭	અપર્ણ
૩૨૭	૨	સમજસમ
૩૨૭	૧૨	ધર્મ
૩૩૨	૧૪	પદ્યેન્
૩૨૬	૨૧	મને
૩૪૨	૨૧	વિશેષેણ
૩૪૩	૧૨	તું
૩૮૪	૬	આહ્વાણે
૩૪૮	૨૩	આદિ મંત્રોથી
૩૫૬	૨૨	વર્ણક્રમાત્
૩૬૪	૩	સજ્જાયતે
૪૪૪	૭	ઉપત્ત
૪૪૪	૧૯	પ્રશંસા
૪૪૫	૨૩	સ્વકર્મસુ
૫૨૯	૬	લટું
૫૫૫	૪	ગૃહાદેવ
૫૭૬	૧૬	પ્રયતો
૫૯૫	૨૦	તામિન્ન
૫૯૬	૩	વાલુકાપાન્
૬૦૫	૧૬	કલું

શુદ્ધ

નહિ કે
કૃષ્ણ
બ્રહ્મચારિ
ફલૈ:
નિત્ય
તે
અનુચિત
રાષ્ટ્રા
અપર્ણ
સમજસમ
ધર્મ
પદ્યેન્
તેમને
વિશેષેણ
તું
આહ્વાણે
આદિ
વર્ણક્રમાત્
સજ્જાયતે
ઉપત્ત
પ્રશંસા બેવું
સ્વકર્મસુ
લટું
ગૃહાદેવ
પ્રયતો
તામિન્ન
વાલુકાતાપાન્
મને કલું

શ્રી મનુસ્મૃતિ

(માનવ ધર્મ શાસ્ત્ર)

સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

અધ્યાય ૧ લો

ઋષિઓ મનુને ધર્મ પૂછે છે—

મનુમેકાગ્રમાસીનમભિગમ્ય મહર્ષયઃ ।

પ્રતિપૂજ્ય યથાન્યાયમિદં વચનમબ્રુવન્ ॥ ૧ ॥

એકાગ્ર ચિત્તે વિરાજતા લગવાન મનુ પાસે જઈને, તેમને વળતું પૂજન અર્પી, મહર્ષિઓએ ન્યાયપૂર્વક આ વચન કહ્યું.

મગવન્સર્વવર્ણાનાં યથાવદનુપૂર્વશઃ ।

અન્તરપ્રમથાણાં ચ ધર્માન્નો વક્તુમર્હસિ ॥ ૨ ॥

હે લગવન! સૌ વર્ણોના તેમજ સકલ સંકીર્ણ જાતિ-ઓના ધર્મોને તમે યથાવત્ અને યથાક્રમ કહેવાને યોગ્ય છો. ૨

*[જરાયુજાણ્ડજાનાં ચ તથા સંસ્વેદજોઝિદામ્ ।

ભૂતગ્રામસ્ય સર્વસ્ય પ્રભવં પ્રલયં તથા ॥

આચારાંશ્ચૈવ સર્વેષાં કાર્યાકાર્યવિનિર્ણયમ્ ।

યથાકામં યથાયોગં વક્તુમર્હસ્યશેષતઃ ॥

જરાયુજ (કોથળીમાંથી થતાં), અંડજ (ઈંડાંમાંથી થતાં), સ્વેદજ (પરસેવામાંથી થતાં), ઉદ્દલિદ (જમીન ફેાડી ઉપર આવતાં), એ સર્વ પ્રાણીસમુદાયોનાં જન્મ તથા મરણ વિશે, સૌના આચાર તેમજ તેમનાં કાર્ય ને અકાર્યના નિર્ણય વિશે તમે યથાર્થ રીતે, યથેચ્છાએ, અશેષે કહેવાને યોગ્ય છો.]*

ત્વમેકો હ્યસ્ય સર્વસ્ય વિધાનસ્ય સ્વયંભુવઃ ।

અચિન્ત્યસ્યાપ્રમેયસ્ય કાર્યતત્ત્વાર્થવિત્પ્રભો ॥ ૩ ॥

કેમકે, હે પ્રભુ! સ્વયંભૂ, અપ્રમેય અને અચિન્ત્ય એ વેદનાં સર્વ વિધાન (અગ્નિહોત્રાદિ કર્મકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ)ના કાર્યને તેમજ તત્ત્વાર્થને તમે જ એક જાણવાવાળા છો. ૩

સ તૈઃ પૃષ્ઠસ્તથા સમ્યગમિતૌજા મહાત્મભિઃ ।

પ્રત્યુવાચાર્ચ્ય તાન્સર્વાન્મહર્ષીન્ઙ્છૂયતામિતિ ॥ ૪ ॥

તે મહર્ષિઓએ આ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક પૂછ્યું, ત્યારે અમાપ ઓજસવાળા તે ભગવાન મનુદેવે તેમને સૌને સત્કારીને ઉત્તર આપ્યોઃ સાંભળો. ૪

પ્રથમ સમયે જગતની સ્થિતિ—

આસીદિદં તમોભૂતમપ્રજ્ઞાતમલક્ષણમ્ ।

અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં પ્રસુપ્તમિવ સર્વતઃ ॥ ૫ ॥

*જે શ્લોકે [] આ પ્રમાણે ટીંસમાં આપ્યા છે તે ક્ષેપક સમજવા.

પૂર્વે આ જગત અંધકારમય (માયાલીન), અપ્રજ્ઞાત (જાણુું નહિ એવું), અલક્ષણ (જેનું લક્ષણ ન પાંધી શકાય એવું), અતર્ક્ય (તર્કમાં આવી શકે નહિ એવું), અવિજ્ઞેય (પ્રમાણથી પામી શકાય નહિ એવું) અને સર્વ બાબુએ જાણે સુષુપ્તિમાં પડ્યું હોય એવું હતું. ૫

સ્વયંભૂતો પ્રાદુર્ભાવ—

તતઃ સ્વયંભૂર્મગવાનવ્યક્તો વ્યક્ત્યભિદમ્ ।

મહાભૂતાદિ વૃત્તૌજાઃ પ્રાદુરાસીત્તમોનુદઃ ॥ ૬ ॥

પછી અવ્યક્ત અને સ્વયંભૂ ભગવાને આ મહાભૂતાદિ-ને પ્રકટ કર્યા અને અંધકારનો નાશ કરનારા તે પૂર્ણ શક્તિ-માન પ્રાકટ્ય પામ્યા. ૬

યોઽસાવતીન્દ્રિયગ્રાહ્યઃ સૂક્ષ્મોઽવ્યક્તઃ સનાતનઃ ।

સર્વભૂતમયોઽચિન્ત્યઃ સ એવ સ્વયમુદ્ભવૌ ॥ ૭ ॥

જે બાહ્યેન્દ્રિયોથી અગોચર છે, જે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે, જે અવયવવ્યાકારથી રહિત છે, જે સનાતન છે, જે પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ છે અને જે પ્રમાણોથી પર અને અચિંત્ય છે, તે પરમાત્મા પોતેજ (હિરણ્યગર્ભરૂપે) પ્રકટ થયા. ૭

જગની રૂઢિ—

સોઽભિધ્યાય શરીરાત્સ્વાત્સિસૃક્ષુર્વિવિધાઃ પ્રજાઃ ।

અપ એવ સસર્જાદૌ તાસુ બીજમવાસૃજત્ ॥ ૮ ॥

વિવિધ પ્રજાઓને સર્જવાની ઇચ્છાવાળા તેમણે સંકલ્પ-થી પોતાના શરીરમાંથી પ્રથમ જલનેજ સંજ્યું અને તેમાં પોતાની શક્તિરૂપી બીજ રાખ્યું. ૮

તદણ્ડમભવદ્વૈમં સહસ્રાંશુસમપ્રભમ્ ।

તસ્મિન્નજ્ઞે સ્વયં બ્રહ્મા સર્વલોકપિતામહઃ ॥ ૯ ॥

તે બીજ સૂર્યના જીવી પ્રભાવાળું સુવર્ણમય ઈંડુ થયું; અને તે ઈંડામાં સર્વ લોકના પિતામહ એવા બ્રહ્મા પોતે (વિરાટરૂપે) પ્રકટ થયા. ૯

આપો નારા इति પ્રોક્તા આપો વૈ નરસૂનવઃ ।

તા યદસ્યાયનં પૂર્વં તેન નારાયણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૦ ॥

જલને 'નાર' કહ્યું છે અને તે 'નર' (પરમાત્મા)થી જન્મ્યું છે. તે જલ પૂર્વે પરમાત્માનું અયન (નિવાસસ્થાન) હતું, તેથી પરમાત્માને નારાયણ કહેવામાં આવ્યા છે. ૧૦

[સહસ્રશીર્ષા પુરુષો રુક્મબાહુસ્ત્વતીન્દ્રિયઃ ।

બ્રહ્મા નારાયણાખ્યસ્તુ સુષ્ણપ સલિલે તંદાં ॥

હજાર શિરવાળા, સોનલવર્ણા હાથવાળા અને ઈંદ્રિયોથી અગોચર એવા નારાયણ નામે બ્રહ્મા ત્યારે જલમાં સૂતા હતા.]

યત્તત્કારણમવ્યક્તં નિત્યં સદસદાત્મકમ્ ।

તદ્વિસૃષ્ટઃ સ પુરુષો લોકે બ્રહ્મેતિ કીર્ત્યતે ॥ ૧૧ ॥

સૃષ્ટિના કારણરૂપ, અવ્યક્ત, નિત્ય, સત્ તથા અસત્ના આત્મારૂપ એવા પરમાત્માએ પ્રકટ કરેલા તે પુરુષ લોકમાં 'બ્રહ્મા' નામે કહેવાય છે. ૧૧

તસ્મિન્નજ્ઞે સ ભગવાનુષિત્વા પરિવૃત્તસરમ્ ।

સ્વયમેવાત્મનો ધ્યાનાત્તદણ્ડમકરોદ્ દ્વિધા ॥ ૧૨ ॥

તે ભગવાન તે ઈંડામાં એક વર્ષ સુધી રહ્યા અને પછી પોતાના આત્મધ્યાનથી તેને બે ભાગમાં ક્યું. ૧૨

તામ્યાં સ શકલામ્યાં ચ દિવં ભૂમિં ચ નિર્મમે ।

મધ્યે વ્યોમ દિશશ્ચાષ્ટાવર્ષાં સ્થાનં ચ શાશ્વતમ્ ॥ ૧૩ ॥

તે એ લાગોમાંથી તેમણે સ્વર્ગલોક અને પૃથ્વીલોક તેમજ તે બેની વચ્ચે આકાશ, આઠ દિશાઓ તથા સનાતન જલ-સ્થાનો નિર્માણ કર્યાં. ૧૩

[વૈકારિકં તૈજસં ચ તથા ભૂતાદિમેવ ચ ।

एकमेव त्रिधाभूतं महानित्येव संस्थितम् ॥

इन्द्रियाणां समस्तानां प्रभवं प्रलयं तथा ।

મહત્તત્ત્વ આ ત્રણ રૂપે પ્રકટયું—વૈકારિક, તૈજસ અને તામસ. એજ સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના જન્મમરણનું કારણ છે.]

उद्भवहर्तृमनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।

मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ ૧૪ ॥

તે પરમાત્માએ પોતાને વિશે રહેલા સત્ અને અસત્ રૂપ મહત્તત્ત્વને પ્રકટ કર્યું અને તેમાંથી ‘હું ઈશ્વર છું’ એવું અભિમાન કરનારો અહંકાર ઉત્પન્ન કર્યો. ૧૪

महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ।

विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ ૧૫ ॥

તે અહંકારમાંથી મનને, સત્વાદિ ત્રણ ગુણોને અને શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરનારી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને ક્રમે ક્રમે ઉત્પન્ન કરી. ૧૫

[अविशेषान् विशेषांश्च विषयांश्च पृथक् पृथक् ।

वर्णी शब्दादि पांय विषयेने, આકાશાદિ પાંચ મહા-ભૂતોને તેમજ તેમની તન્માત્રાઓને પૃથક્ પૃથક્ બનાવ્યાં.]

તેષાં ત્વવયવાન્સૂક્ષ્માન્બળામપ્યમિતૌજસામ્ ।

સન્નિવેશ્યાત્મમાત્રાસુ સર્વભૂતાનિ નિર્મમે ॥ ૧૬ ॥

પછી અમાપ ઓજસ્વી એવા તે છ પદાર્થો (અહંકાર અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ)ના સૂક્ષ્મ અવયવોને તેમના વિકારો (ઈંદ્રિયો તથા મહાભૂતો)માં મેળવી પરમાત્મા-એ સર્વ ભૂતોને નિર્માણ કર્યાં. ૧૬

યન્મૂર્ત્યવયવાઃ સૂક્ષ્માસ્તસ્યેમાન્યાશ્રયન્તિ ષટ્ ।

તસ્માચ્છરીરમિત્યાહુસ્તસ્ય મૂર્તિં મનીષિણઃ ॥ ૧૭ ॥

શરીરરૂપી મૂર્તિના છ સૂક્ષ્મ અવયવો (અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ) તે પાંચ મહાભૂતો અને ઈંદ્રિયોનો આશ્રય કરે છે, તેથી પાંડિતો તે બ્રહ્મની મૂર્તિને શરીર કહે છે. (ષટ્-શ્રયણાચ્છરીરમ્) ૧૭

તદાવિશ્નન્તિ ભૂતાનિ મહાન્તિ સહ કર્મભિઃ ।

મનશ્ચાવયવૈઃ સૂક્ષ્મૈઃ સર્વભૂતકૃદવ્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

પછી પોતપોતાનાં કર્મો સાથે આકાશાદિ મહાભૂતો તથા સૂક્ષ્મ અવયવો સાથે મન, એ અવ્યય અને સર્વ ભૂતોના કર્તા એવા વિરાટપુરુષમાં પ્રવેશે છે. ૧૮

જગતની ઉત્પત્તિ--

તેષામિદં તુ સપ્તાનાં પુરુષાણાં મહૌજસામ્ ।

સૂક્ષ્મામ્યો મૂર્તિમાત્રામ્યઃ સંભવત્યવ્યયાદ્ વ્યયમ્ ॥૧૯॥

મહાઓજસ્વી તે સાત પુરુષતત્ત્વો (મહતત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા)ના સૂક્ષ્મ શરીરઅવયવો (પાંચ મહાભૂતો, ઈન્દ્રિયો અને મન એ સોળ)માંથી આ શરીર બને છે—અવિનાશી પ્રકૃતિમાંથી વિનાશી જગત ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૯

આદ્યાદસ્ય ગુણં ત્વેષામવામોતિ પરઃ પરઃ ।

યો યો યાવતિથશ્વૈર્ષાં સ સ તાવદ્ગુણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૦ ॥

આકાશાદિ આદ્ય તત્ત્વોના શબ્દાદિ ગુણો તે તે પછીનાં તત્ત્વોમાં મળે છે અને તેમાં જ જ જટલામું તત્ત્વ છે તે તે તેટલા ગુણોથી યુક્ત છે. ૨૦

સર્વેર્ષાં તુ સ નામાનિ કર્માણિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

વેદશબ્દેભ્ય એવાદૌ પૃથક્સંસ્થાશ્ચ નિર્મમે ॥ ૨૧ ॥

તે હિરણ્યગર્ભે આરંભમાં જ વેદના શબ્દોથી તે સર્વનાં જુદાંજુદાં નામો અને કર્મો તથા અલગઅલગ લૌકિક વ્યવસ્થાઓ નિર્માણ કરી. ૨૧

કર્માત્મનાં ચ દેવાનાં સોઽમૃજતપ્રાણિનાં પ્રભુઃ ।

સાધ્યાનાં ચ ગણં સૂક્ષ્મં યજ્ઞં ચૈવ સનાતનમ્ ॥ ૨૨ ॥

તે પછી પ્રભુએ દેવોના, પ્રાણીઓના, કર્મસ્વભાવવાળા અચેતનોના તેમજ સૂક્ષ્મસાધ્યોના ગણોને અને સનાતન યજ્ઞને સંભર્યા. ૨૨

અગ્નિવાયુરવિભ્યસ્તુ ત્રયં બ્રહ્મા સનાતનમ્ ।

દુદોહ યજ્ઞસિદ્ધયર્થમૃગ્યજુઃસામલક્ષણમ્ ॥ ૨૩ ॥

પછી, યજ્ઞની સિદ્ધિ માટે બ્રહ્માએ ઋક્, યજુષ્, અને સામ નામના ત્રણ સનાતન વેદોનું અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્યમાંથી દોહન કર્યું. ૨૩

કાલં કાલવિભક્તીશ્ચ નક્ષત્રાણિ ગ્રહાંસ્તથા ।

સરિતઃ સાગરાઞ્છૈલાન્સમાનિ વિષમાણિ ચ ॥ ૨૪ ॥

તપો વાચં રતિં ચૈવ કામં ચ ક્રોધમેવ ચ ।

સૃષ્ટિં સસર્જ ચૈવેમાં સ્પન્દુમિચ્છાભિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૫ ॥

પછી, આ પ્રજાઓને સર્જવાની ઇચ્છાવાળા તેમણે કાળ, કાળવિભાગ, નક્ષત્રો, ગ્રહો, સરિતાઓ, સાગરો, પર્વતો, સમ અને વિષમ ભૂમિભાગો, તપ, વાચા, રતિ, કામ અને ક્રોધ, એ સૃષ્ટિ સર્જી. ૨૪, ૨૫

કર્મણાં ચ વિવેકાર્થં ધર્માધર્મોં વ્યવેચયત્ ।

દ્વન્દ્વૈરયોજયન્નેમાઃ સુખદુઃખાદિભિઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૬ ॥

કર્મોના વિવેક માટે પ્રજાપતિએ ધર્મ અને અધર્મની વિવેચના કરી અને આ પ્રજાઓને સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વો સાથે જોડી દીધી.

અણ્યો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્ધાનાં તુ યાઃ સ્મૃતાઃ ।

તાભિઃ સાર્ધમિદં સર્વં સંભવત્યનુપૂર્વશઃ ॥ ૨૭ ॥

આ સર્વ જગત, આણુ સરખી જ પાંચ નશ્વર તન્માત્રાઓ કહી છે, તેમની સાથે અનુક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭

યં તુ કર્મણિ યસ્મિન્સ ન્યયુક્ત પ્રથમં પ્રભુઃ ।

સ તદેવ સ્વયં ભેજે સૃજ્યમાનઃ પુનઃ પુનઃ ॥ ૨૮ ॥

તે પ્રભુએ જને જ કર્મમાં પ્રથમ જોડ્યો હતો, તે પોતે ફરી ફરીને જન્મતાં તે જ કામને ભજતો રહે છે. ૨૮

હિંસાહિંસે મૃદુક્રૂરે ધર્માધર્માવૃતાનૃતે ।

યદ્યસ્ય સોડધાત્સર્ગે તત્તસ્ય સ્વયમાવિશેત્ ॥ ૨૯ ॥

તે બ્રહ્માએ સર્જનના પ્રારંભમાં તે જીવને જ ક્રોધ હિંસા, કે અહિંસા, ક્રોધ કે ક્રૂર, ધર્મ કે અધર્મ, સત્ય કે અસત્ય,

એવા કર્મમાં નિયત કર્યો હતો, તે તેનું કર્મ તેને આપોઆપ મળી રહે છે. ૨૯

યથર્તુલિજ્ઞાન્યૃતવઃ સ્વયમેવર્તુપર્યયે ।

સ્વાનિ સ્વાન્યભિપદ્યન્તે તથા કર્માણિ દેહિનઃ ॥ ૩૦ ॥

જેમ ઋતુ પલટાતાં ઋતુઓ પોતે જ ઋતુચિહ્નો ધારણ કરે છે, તેમ દેહધારીઓ પણ પોતપોતાનાં કર્મોને સ્વયં પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૦

લોકાનાં તુ વિવૃદ્ધયથં મુક્તિવાહુરુપાદતઃ ।

બ્રાહ્મણં ક્ષત્રિયં વૈશ્યં શૂદ્રં ચ નિરવર્તયત્ ॥ ૩૧ ॥

પછી લોકની વૃદ્ધિ માટે તેમણે મેં, બાહુ, સાથળ અને પગમાંથી અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ઉત્પન્ન કર્યાં.

દ્વિધા કૃત્વાત્મનો દેહમર્ધેન પુરુષોઽભવત્ ।

અર્ધેન નારી તસ્યાં સૌ વિરાજમસૃજત્પ્રભુઃ ॥ ૩૨ ॥

બ્રહ્માએ પોતાના દેહના બે ભાગ કર્યાં. એક અડધિયાનો પુરુષ થયો અને બીજાની સ્ત્રી થઈ. તે સ્ત્રીમાં તે પ્રભુએ વિરાટ-પુરુષ સર્જ્યો. ૩૨

તપસ્તપ્ત્વાસૃજયં તુ સ સ્વયં પુરુષો વિરાટ્ ।

તં માં વિત્તાસ્ય સર્વસ્ય સ્પષ્ટારં દ્વિજસત્તમાઃ ॥ ૩૩ ॥

હે દ્વિજવરે! તે વિરાટપુરુષે પોતે તપ તપીને જેને ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તે હું આ સર્વ જગતનો સ્પષ્ટ છું એમ તમે બોલો. ૩૩

અહં પ્રજાઃ સિસૃક્ષુસ્તુ તપસ્તપ્ત્વા સુદુશ્વરમ્ ।

પતીન્પ્રજાનામસૃજં મહર્ષીનાદિતો દશ ॥ ૩૪ ॥

मरीचिमयङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रेचतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ३५ ॥

प्रज्ज सञ्ज्वानी छञ्छावाणा भे अत्यंत दुष्कर तप करीने
प्रथम आ दश प्रज्जपति महर्षिञ्चोने सञ्ज्या-भरीयि, अत्रि,
अङ्गिरस, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, प्रचेतस, वसिष्ठ, भृगु अने
नारद. ३४, ३५

एते मनुस्तु सप्तान्यानसृजन्भूरितेजसः ।

देवान्देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥ ३६ ॥

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।

नागान्सर्पान्सुपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ॥ ३७ ॥

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।

उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥ ३८ ॥

किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्विविधांश्च विहङ्गमान् ।

पशून्मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥ ३९ ॥

कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ।

सर्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ॥ ४० ॥

लारे तेजस्वी भनुञ्चो, देवो, देवनिवासो, अपार ओज-
स्वी महर्षिञ्चो, यक्षो, राक्षसो, पिशाचो, गन्धर्वो, अप्सराञ्चो,
असुरो, नागो, सर्पो, गरुडो, पितृञ्चोना विविध समूहो, वीज-
णीञ्चो, ईन्द्रवज्र, मेघो, विविधरंगी ईन्द्रधनुञ्चो, उल्काञ्चो,
उत्पातसूयक धूमकेतुञ्चो, जयानीया ताराञ्चो, किन्नरो, वानरो,
भत्स्यो, विविध पञ्चीञ्चो, पशुञ्चो, भृगो, भनुञ्चो, व्यालो

(પેટે ચાલનારાં), બેઉ બાજુ દંતાળાં પ્રાણીઓ, કૃમીઓ, ડીટા, પતંગિયાં, જૂ, માખી, માંકડ, સૌ જાતના ડાંસ, મચ્છરો, વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષાદિ સ્થાવરો—એ બધાં તે મહાતેજસ્વી પ્રજાપતિએ સંન્યા. ૩૬-૪૦

[યથાકર્મ યથાકાલં યથાપ્રજ્ઞં યથાક્રમમ્ ।

યથાયુગં યથાદેશં યથાવૃત્તિ યથાક્રમમ્ ॥

આ સર્જનકાર્ય કાલ, બુદ્ધિ, શાસ્ત્રશ્રવણ, યુગ, દેશ, વર્તન અને ક્રમ અનુસાર હતું.]

एवमेतैरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ।

યથાકર્મ તપોયોગાત્સૃષ્ટં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ॥ ૪૧ ॥

આમ મારી આજ્ઞાથી તે મહાત્માઓએ પોતાના તપના યોગથી આ સ્થાવરજંગમ સકલ સૃષ્ટિને કર્માનુસાર સર્જ.

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ।

તત્તથા વોઽભિધાસ્યામિ ક્રમયોગં ચ જન્મનિ ॥ ૪૨ ॥

એ પ્રાણીઓનું અહીં જવું કર્મ કહેવાયું છે, તે વિશે તેમજ તેમના જન્મોના અનુક્રમ વિશે હું તમને કહીશ. ૪૨

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।

રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ મનુષ્યાશ્ચ જરાયુજાઃ ॥ ૪૩ ॥

પશુઓ, મૃગો, નાગો, બેઉ બાજુ દાંતવાળાઓ, રાક્ષસો, પિશાચો અને મનુષ્યો—એ જરાયુજ છે. ૪૩

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः ।

યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ સ્થલજાન્યૌદકાનિ ચ ॥ ૪૪ ॥

પક્ષીઓ, સર્પો, મગરો, માછલીઓ, કાચબાઓ અને એ જાતના સ્થલના તથા જલના જીવો—એ અંડજ છે. ૪૪

સ્વેદજં દંશમશકં યૂકામશ્લિકમત્કુળમ્ ।

ઝૂમણશ્ચોપજાયન્તે યચ્છાન્યર્તિકિચિદીદ્દશમ્ ॥ ૪૫ ॥

ડાંસ, મચ્છર, બૂ, માખી, માંકડ, તેમજ કંઈક એમના
જવા ખીજ ખાકી થનારાઓ—એ સ્વેદજ છે. ૪૫

ઉદ્વિજાઃ સ્થાવરાઃ સર્વે बीजकाण्डप्ररोहिणः ।

ઓષધ્યઃ ફલપાકાન્તા બહુપુષ્પફલોપગાઃ ॥ ૪૬ ॥

અપુષ્પાઃ ફલવન્તો યે તે વનસ્પતયઃ સ્મૃતાઃ ।

પુષ્પિણઃ ફલિનશ્ચૈવ વૃક્ષાસ્તૂભયતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૭ ॥

ખી વાળ્યુથી તથા કલમ રોપ્યેથી ઊગવાવાળાં સર્વ
સ્થાવરો ઉદ્ભવિજા છે, અર્થાત્ જમીન ફેડીને ઉપર આવનારાં
છે. તેમાં જમને ખૂબ ફૂલ અને ફળ આવે છે તથા જે ફળ
પાકયે વિલાય જાય છે તેમને ઔષધિઓ કહે છે. ફૂલ વિનાના
હોય જાયો ફળવાળાં થાય છે, તેમને વનસ્પતિ કહેવામાં આવે
છે. જમને ફૂલ તથા ફળ બન્ને આવે છે, તેમને વૃક્ષ કહેવાય છે.

गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः ।

बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्लय एव च ॥ ૪૮ ॥

વિવિધ ગુચ્છો (જના મૂળમાંથી અનેક વેલીઓ નીકળે છે
અને ઉપર ગુચ્છાઓ થાય છે) તથા ગુલ્મો (જના મૂળમાંથી
એક સડો ઊગે છે અને ઉપર જાળ ખાઝે છે), અનેક જાતનાં
ધાસ, તેમજ પથરાતા ચાલતા વેલાઓ—એ ખી વાળ્યે કે કલમ
રોપ્યે થનારાં છે. ૪૮

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।

अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ ૪૯ ॥

તેઓ કર્મના હેતુરૂપ અનેક પ્રકારના તમોગુણથી ઘેરાયેલાં છે અને સુખદુઃખથી યુક્ત એવા તેઓ અંતરમાં જ્ઞાનવાન છે.

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।

घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ॥ ૫૦ ॥

ઘોર અને નિત્ય ચાલતા આ પ્રાણીસંસારમાં બ્રહ્માથી માંડીને સ્થાવર સુધીની આ ઉત્પત્તિ કહી. ૫૦

एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।

आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥ ૫૧ ॥

અચિંત્ય પરાક્રમી તે પ્રજપતિ આ રીતે આ સર્વ સૃષ્ટિને તેમજ મને સર્જ્યા પછી, પાછા સૃષ્ટિકાલને પ્રલયકાળથી નાશ કરતા રહે છે અને પોતાને વિશે અંતર્ધાન પામે છે. ૫૧

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलती ॥ ૫૨ ॥

તે પ્રજપતિદેવ જ્યારે જાગૃત હોય છે, ત્યારે આ જગત ચેષ્ટામય હોય છે. તે શાંતાત્મા જ્યારે સૂતા હોય છે, ત્યારે સર્વ સૃષ્ટિ લય પામે છે. ૫૨

तस्मिन्स्वपति स्वस्थे तु कर्मात्मानः शरीरिणः ।

स्वकर्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लાનિમृच्छति ॥ ૫૩ ॥

તે પ્રજપતિ સ્વસ્થતાપૂર્વક સૂતા હોય છે, ત્યારે કર્માત્મા દેહધારીઓ પોતાનાં કર્મોમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને મન તથા ઇંદ્રિયો પણ વૃત્તિઓથી છૂટાં પડે છે. ૫૩

युगपच्च प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि ।

तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ૫૪ ॥

જ્યારે સર્વ ભૂતો તે મહાત્મા પ્રજાપતિને વિશે એટલીસમ-
યે જ પ્રલય પામે છે; ત્યારે એ પ્રાણીમાત્રના આત્મા નિવૃત્ત
થઇને સુષ્પૂર્વક સૂએ છે. ૫૪

તમોઽયં તુ સમાશ્રિત્ય ચિરં તિષ્ઠતિ સેન્દ્રિયઃ ।

ન ચ સ્વં કુરુતે કર્મ તદોત્ક્રામતિ મૂર્તિતઃ ॥ ૫૫ ॥

આ જીવ તમોગુણને આશ્રયે રહીને લાંબા કાળ સુધી
ઈન્દ્રિય યુક્ત રહે છે, અને પછી જ્યારે પોતાનાં કર્મ કરી
શકતો નથી ત્યારે તે શરીરમાંથી નીકળી જાય છે. ૫૫

યદાણુમાત્રિકો ભૂત્વા બીજં સ્થાસ્તુ ચરિણુ ચ ।

સમાવિશતિ સંસૃષ્ટસ્તદા મૂર્તિં વિમુશ્ચતિ ॥ ૫૬ ॥

જીવ પૂર્વદેહને છોડે છે, ત્યારે પરમાણુ જવડો થઇને
(એટલે કે, દેહ, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, વાયુ અને
અવિદ્યા સાથે જોડાઇને) સ્થાવરમાં અને જંગમમાં બીજરૂપે પ્રવેશે
છે અને તે તે સ્થાવર અને જંગમનું શરીર ધારણ કરે છે. ૫૬

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।

સંજીવયતિ ચાજસં પ્રમાપયતિ ચાવ્યયઃ ॥ ૫૭ ॥

આમ, તે અવિનાશી બ્રહ્મા જાગ્રતિ અને સ્વપ્નથી આ સર્વ
ચર અને અચર જગતને વારંવાર સર્જે છે અને સંહારે છે. ૫૭

इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितઃ ।

વિધિવદ્ગ્રાહયામાસ મરીચ્યાદીંસ્ત્વહં મુનીન્ ॥ ૫૮ ॥

તે બ્રહ્માએ પોતે જ આ શાસ્ત્ર રચ્યું અને પ્રથમ મને લાણ-
વ્યું. મરીચિ આદિ મુનિઓને તો તે મેં વિધિપૂર્વક શીખવ્યું. ૫૮

एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।

एतद्वि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥ ૫૯ ॥

આ ભૃગુમુનિ તમને એ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણતઃ સંભળાવશે;
કેમકે, તેઓ સર્વ શાસ્ત્ર તે મારી પાસેથી શીખ્યા છે. ૫૯

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ।

तानब्रवीदृषीन्सर्वान्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ૬૦ ॥

પછી, તે મનુએ તે મહર્ષિ ભૃગુને તે પ્રમાણે કહ્યું; ત્યારે
પ્રસન્ન મનવાળા તે ઋષિએ સર્વ ઋષિઓને કહ્યું: તે સાંભળો.

સાત મુનિઓની ઉત્પત્તિ—

स्वायंभुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ।

सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥ ૬૧ ॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।

चाक्षુषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ૬૨ ॥

આ સ્વાયંભુવ મનુના વંશમાં બીજા છ મનુઓ થયા
હતા. સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત, મહાતેજસ્વી આક્ષુષ
અને સૂર્યપુત્ર વૈવસ્વત. તે મહાઓજસ્વી મહાત્માઓએ પોતા-
પોતાની પ્રજા સર્જી. ૬૧, ૬૨

स्वायंभुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः ।

स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ ૬૩ ॥

સ્વાયંભુવ આદિ આ સાત અત્યંત તેજસ્વી મનુઓએ
પોતાપોતાના મન્યંતરમાં આ સર્વ ચરાચરને ઉત્પન્ન કર્યા
અને તેમનું પાલન કર્યું. ૬૩

[કાલપ્રમાણં વક્ષ્યામિ યથાવત્તન્નિબોધત ।

હવે હું કાલનું પ્રમાણ યથાવત્ કહું છું, તે તમે સાંભળો.]

નિમેષો દશ ચાષ્ઠૌ ચ કાષ્ઠા ત્રિંશત્તુ તાઃ કલાઃ ।

ત્રિંશત્કલા મુહૂર્તઃ સ્યાદહોરાત્રં તુ તાવતઃ ॥ ૬૪ ॥

અદાર નિમેષની એક કાષ્ઠા, ત્રીસ કાષ્ઠાની એક કલા, ત્રીસ કલાનું એક મુહૂર્ત અને ત્રીસ મુહૂર્તનો એક રાત્રિદિવસ થાય.

અહોરાત્રે વિભજતે સૂર્યો માનુષદૈવિકે ।

રાત્રિઃ સ્વમાય ભૂતાનાં ચેષ્ટાયૈ કર્મણામહઃ ॥ ૬૫ ॥

માનવી અને દૈવી રાત્રિદિવસને સૂર્ય વિભાજે છે. રાત્રિ પ્રાણીઓની નિદ્રા માટે છે અને દિવસ તેમની કર્મચેષ્ટા માટે છે.

પિત્ર્યે રાત્ર્યહની માસઃ પ્રવિભાગસ્તુ પક્ષયોઃ ।

કર્મચેષ્ટાસ્વહઃ કૃષ્ણઃ શુક્લઃ સ્વમાય શર્વરી ॥ ૬૬ ॥

મનુષ્યોનો એક માસ તે પિતૃઓનો એક રાત્રિદિવસ છે. તેમાં બે પક્ષલાગે છે—કૃષ્ણપક્ષ તે તેમનો કામકાજનો દિવસ છે અને શુક્લપક્ષ તે તેમની નિદ્રા માટેની રાત્રિ છે. ૬૬

દેવે રાત્ર્યહની વર્ષં પ્રવિભાગસ્તયોઃ પુનઃ ।

અહસ્તત્રોદગયનં રાત્રિઃ સ્યાદક્ષિણાયનમ્ ॥ ૬૭ ॥

મનુષ્યોનું એક વર્ષ તે દેવતાઓનો એક રાત્રિદિવસ છે. તેમાં બે પક્ષલાગે છે—ઉત્તરાયણ એ તેમનામાં દિવસ છે અને દક્ષિણાયન એ રાત્રિ છે. ૬૭

બ્રાહ્મસ્ય તુ ક્ષપાહસ્ય યત્પ્રમાણં સમાસતઃ ।

૯૧૬૧૦ યુગાનાં તુ ક્રમશઃસ્તન્નિબોધત ॥ ૬૮ ॥

હવે બ્રહ્માના રાત્રિદિવસનું જ પ્રમાણ છે, તે એક એક યુગના અનુક્રમે સંક્ષેપમાં સાંભળો. ૬૮

યુગોનું પરિમાણ—

ચત્વાર્યાહુઃ સહસ્રાણિ વર્ષાણાં તુ કૃતં યુગમ્ ॥

તસ્ય તાવચ્છતી સંધ્યા સંધ્યાંશશ્ચ તથાવિધઃ ॥ ૬૯ ॥

દેવોનાં ચાર હજાર વર્ષોને તેઓ સત્યયુગ કહે છે. તેની આગળના તેટલા જ સેકંડો (ચારસો) દેવવર્ષોની યુગસંધ્યા હોય છે અને તેની પાછળનાં તેટલાં જ (ચારસો) દેવવર્ષોનો સંધ્યાંશ હોય છે. [આમ સત્યયુગ=૪,૮૦૦ દેવવર્ષો.] ૬૯

इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ૭૦ ॥

બાકીના ત્રણ યુગોમાં તેમજ તેમની સંધ્યાઓ તથા તેમના સંધ્યાંશોમાં અનુક્રમે એક એક હજાર તથા એક એક સો વર્ષો ઓછાં થતાં રહે છે. [આમ, ત્રેતાયુગ=૩,૦૦૦+૩૦૦+૩૦૦=૩,૬૦૦ દેવવર્ષો; દ્વાપરયુગ=૨,૦૦૦+૨૦૦+૨૦૦=૨,૪૦૦ દેવવર્ષો; અને કલિયુગ=૧,૦૦૦+૧૦૦+૧૦૦=૧,૨૦૦ દેવવર્ષો.] ૭૦

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।

एतद्द्वादशસાહસ્રં દેવાનાં યુગમુચ્યતે ॥ ૭૧ ॥

ચાર યુગોનું આ જ ચાર હજારમાં પરિમાણ કહ્યું, તે કુલ ૧૨,૦૦૦ દેવવર્ષોનો એક દેવયુગ થાય છે. ૭૧

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ।

ब्राह्ममेकमहर्षेयं તાવર્તી રાત્રિમેવ ચ ॥ ૭૨ ॥

એક હજારની સંખ્યાના દેવયુગોનો બ્રહ્માનો એક દિવસ બ્રહ્મવેો અને તેટલા જ પ્રમાણની તેની એક રાત્રિ બ્રહ્મવી. ૭૨

તદ્વૈ યુગસહસ્રાન્તં બ્રાહ્મં પુણ્યમહર્વિદુઃ ।

રાત્રિં ચ તાવતીમેવ તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૭૩ ॥

રાત્રિદિવસને બાણવાણા તે લોકો સહસ્ર દેવયુગોને
અંતે બ્રહ્માનો એક પુણ્ય દિવસ થતો બાણે છે. તેની રાત્રિ
પણ તેટલા જ પ્રમાણની તેઓ સમજે છે. ૭૩

તસ્ય સોઽહર્નિશસ્યાન્તે પ્રસુપ્તઃ પ્રતિબુદ્ધયતે ।

પ્રતિબુદ્ધશ્ચ સૃજતિ મનઃ સદસદાત્મકમ્ ॥ ૭૪ ॥

સૂતેલા તે બ્રહ્મા તેમના આ રાત્રિદિવસને અંતે ફરી
બગે છે અને બગીને તે સત્ અને અસત્ એ બંને રૂપો
મનને સર્જે છે. ૭૪

મનઃ સૃષ્ટિં વિકુરુતે ચોદ્યમાનં સિસૃક્ષયા ।

આકાશં જાયતે તસ્માત્તસ્ય શબ્દં ગુણં વિદુઃ ॥ ૭૫ ॥

સર્જવાની ઇચ્છાથી પ્રેરાતું મન સૃષ્ટિ કરે છે; તેમાં પ્રથમ
આકાશ જન્મે છે અને તેનો ગુણ શબ્દ છે, એમ વિદ્વાનો
બાણે છે. ૭૫

આકાશાત્તુ વિકુર્વાણાત્સર્વગન્ધવહઃ શુચિઃ ।

બલવાઙ્માયતે વાયુઃ સ વૈ સ્પર્શગુણો મતઃ ॥ ૭૬ ॥

વિકાર પામતા આકાશમાંથી સર્વ ગંધને વહેનારો, પવિત્ર
અને બલવાન એવો વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો ગુણ
સ્પર્શ મનાયો છે. ૭૬

વાયોરપિ વિકુર્વાણાદિરોચિષ્ણુ તમોનુદમ્ ।

જ્યોતિરુત્પદ્યતે માસ્તત્તદ્રૂપગુણમુચ્યતે ॥ ૭૭ ॥

વિકાર થતા વાયુમાંથી પ્રકાશમાન અને અંધકારનાશક
એવું તેજસ્વી તેજ પ્રકટે છે અને તેનો ગુણ રૂપ કહેવાય છે. ૭૭

જ્યોતિષથ વિકુર્વાણાદાપો રસગુણાઃ સ્મૃતાઃ ।

અન્નચો ગન્ધગુણા ભૂમિરિત્યેષા સૃષ્ટિરાદિતઃ ॥ ૭૮ ॥

વિકાર પામતા તેજમાંથી જલ થાય છે અને તેનો ગુણ રસ કહેવાય છે. જલમાંથી ગન્ધરૂપી ગુણવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આરંભથી સૃષ્ટિ કહી. ૭૮

[પરસ્પરાનુપ્રવેશાદ્ધારયન્તિ પરસ્પરમ્ ।

ગુણં પૂર્વસ્ય પૂર્વસ્ય ધારયન્ત્યુત્તરોત્તરમ્ ॥

ભૂતો એકબીજામાં પ્રવેશીને એકબીજાના ગુણોને ધારણ કરે છે. પછીપછીનાં ભૂતો આગળઆગળનાં ભૂતોના ગુણોને ધારણ કરે છે.]

યત્પ્રાગ્દ્વાદશસાહસ્રમુદિતં દૈવિકં યુગમ્ ।

તદેકસપ્તતિગુણં મન્વન્તરમિહોચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

બાર હજાર વર્ષોનો જ આગળ દેવયુગ કહ્યો છે, તેવા એકાંતેર દેવયુગોને આહીં એક મન્વન્તર કહેવાય છે. ૭૯

મન્વન્તરાણ્યસંખ્યાનિ સર્ગઃ સંહાર એવ ચ ।

ક્રીડાન્નિવૈતત્કુરુતે પરમેષ્ઠી પુનઃ પુનઃ ॥ ૮૦ ॥

પરમેષ્ઠી બ્રહ્મા આમ અસંખ્ય મન્વન્તરોને, ઉત્પત્તિને તથા સંહારને જાણે એલ કરતા હોય તેમ વારંવાર રચે છે. ૮૦

યુગોના ધર્મ—

ચતુષ્પાત્સકલો ધર્મઃ સત્યં ચૈવ કૃતે યુગે ।

નાધર્મેણાગમઃ કશ્ચિન્મનુષ્યાન્પ્રતિ વર્તતે ॥ ૮૧ ॥

સત્યયુગમાં સત્ય તથા ચાર પાયે પૂરે એવો ધર્મ હોય છે. તેમાં મનુષ્યો ધન, વિદ્યા આદિ કશું પણ અધર્મથી મેળવતા નથી.

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।

चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥

ત્રેતાદિ બીજ દરેક યુગમાં અધર્મપ્રાપ્તિને લીધે ધર્મનો એક એક પાયો અનુક્રમે ઝાંછો થાય છે; અને ચોરી, જૂઠું, માયા આદિને લીધે ધર્મ પણ દરેક યુગે ચોથા ભાગે ઘટે છે. ૮૨

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।

कृतत्रेतादिषु ह्येषामायुर्द्वસति पादशः ॥ ८३ ॥

સત્યયુગમાં સૌ મનુષ્યો રોગરહિત, સિદ્ધ અર્થવાળા અને ચારસો વર્ષની આવરદાવાળા હોય છે. ત્રેતાદિ યુગોમાં તેમનું આયુષ્ય ક્રમપૂર્વક ચોથા ભાગે ઝાંછું થાય છે. ૮૩

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशेषश्चैव कर्मणाम् ।

फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

મનુષ્યોની વેદોક્ત આવરદા, કર્મોની ઘટ્ટ સિદ્ધિ અને દેહધારીઓનો પ્રભાવ એ આ લોકમાં યુગાનુસાર ફળે છે. ૮૪

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।

अन्ये कलियुगे नृणां युगहासानुरूपतः ॥ ८५ ॥

યુગના હાસ પ્રમાણે, માણસોના ધર્મો સત્યયુગમાં જુદા છે, દ્વાપરમાં બીજા છે અને કલિયુગમાં વળી ત્રીજા છે. ૮૫

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ ८६ ॥

કૃતયુગમાં તપ શ્રેષ્ઠ છે તો ત્રેતામાં જ્ઞાન ઉત્તમ છે. દ્વાપરમાં તેઓ યજ્ઞને શ્રેષ્ઠ કહે છે, તો કલિયુગમાં એક દાન જ ઉત્તમ કહેવાય છે. ૮૬

[બ્રાહ્મં કૃતયુગં પ્રોક્તં ત્રેતા તુ ક્ષત્રિયં યુગમ્ ।

વૈશ્યો દ્વાપરમિત્યાહુઃ શૂદ્રઃ કલિયુગઃ સ્મૃતઃ ॥

કૃતયુગ બ્રાહ્મણૃપી, ત્રેતાયુગ ક્ષત્રિયૃપી, દ્વાપરયુગ વૈશ્ય-
ૃપી અને કલિયુગ શૂદ્રૃપી કહેવાયા છે.]

ચારે વર્ણની ઉત્પત્તિ અને તેનાં કર્મ—

સર્વસ્યાસ્ય તુ સર્ગસ્ય ગુપ્ત્યર્થં સ મહાદ્યુતિઃ ।

મુખવાહુરુપજ્ઞાનાં પૃથક્કર્માણ્યકલ્પયત્ ॥ ૮૭ ॥

તે મહાતેજસ્વી બ્રહ્માએ આ સર્વ સૃષ્ટિના સંરક્ષણ સારુ
મુખ, આહુ, ઊરુ અને પાદમાંથી જન્મેલા (બ્રાહ્મણાદિ) માટે
અલગઅલગ કર્મો નિર્માણ કર્યાં છે. ૮૭

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહં ચૈવ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥ ૮૮ ॥

અધ્યાપન, અધ્યયન, યજન, યાજન, દાન લેવું અને દાન
આપવું—એ છ બ્રાહ્મણોનાં કર્મો તેમણે નિર્માણ કર્યાં છે. ૮૮

પ્રજાનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ।

વિષયેષ્વપ્રસક્તિશ્ચ ક્ષત્રિયસ્ય સમાસતઃ ॥ ૮૯ ॥

પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, દાન આપવું, યજ્ઞ કરવો, અધ્યયન કરવું
અને વિષયોમાં આસક્તિ ન રાખવી—એ કર્મો ક્ષત્રિયો માટે
સંક્ષેપમાં નિર્માણ કર્યાં છે. ૮૯

પશૂનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ।

વણિકપથં કુસીદં ચ વૈશ્યસ્ય કૃષિમેવ ચ ॥ ૯૦ ॥

પશુઓનું રક્ષણ કરવું, દાન કરવું, યજ્ઞ કરવો, અધ્યયન
કરવું, વેપારવણ કરવો, વ્યાજવટું કરવું અને ખેતી કરવી—
એ વૈશ્યનાં કર્મો છે. ૯૦

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।

एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनस्यया ॥ ९१ ॥

તે ભગવાને શૂદ્રને માટે આ એક જ કર્મનો આદેશ આપ્યો છે-ઉપલા ત્રણે વર્ણોની ઈર્ષ્યા વિના સેવા કરવી. ૯૧

ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ।

तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयंभुवा ॥ ९२ ॥

પુરુષને નાભિ ઉપરના ભાગે વિશેષ પવિત્ર કહ્યો છે. તેમાંય સ્વયંભૂ ભગવાને તેના મોંને સૌથી પવિત્ર કહ્યું છે. ૯૨

उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्राह्मणश्चैव धारणात् ।

सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३ ॥

અંગોમાં ઉત્તમ એવા મુખમાંથી જન્મ્યો હોવાથી, ક્ષત્રિયાદિથી પ્રથમ હોવાથી, તેમજ વેદને ધારણ કરતો હોવાથી બ્રાહ્મણ, ધર્મે કરીને આ સર્વ સૃષ્ટિનો પ્રભુ છે. ૯૩

तं हि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत् ।

हव्यकव्यामिवाहाय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥ ९४ ॥

દેવોને હવ્ય તથા પિતૃઓને કવ્ય પહોંચાડવા માટે તેમજ આ સર્વ જગતની રક્ષા સારુ સ્વયંભૂ ભગવાને તપ તપીને આદિમાં તે બ્રાહ્મણને પોતાના મુખમાંથી સર્જ્યા છે. ૯૪

यस्यास्येन सदाश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।

कव्यानि चैव पितरः किं भूतमाधिकं ततः ॥ ९५ ॥

જના મોંએથી દેવો હવ્યોને અને પિતૃઓ કવ્યોને જમે છે, તેના કરતાં બીજું કયું પ્રાણી અધિક હોઈ શકે? ૯૫

ભૂતાનાં પ્રાણિનઃ શ્રેષ્ઠાઃ પ્રાણિનાં બુદ્ધિજીવિનઃ ।

બુદ્ધિમત્સુ નરાઃ શ્રેષ્ઠા નરેષુ બ્રાહ્મણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૬ ॥

ભૂતોમાં પ્રાણુવાળાઓ શ્રેષ્ઠ છે, પ્રાણુવાળાઓમાં બુદ્ધિ-
થી આજીવિકા કરનારાં પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિજીવીઓમાં
મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ છે, અને મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે. ૯૬

બ્રાહ્મણેષુ ચ વિદ્વાંસો વિદ્વત્સુ કૃતબુદ્ધયઃ ।

કૃતબુદ્ધિષુ કર્તારઃ કર્તૃષુ બ્રહ્મવેદિનઃ ॥ ૧૭ ॥

બ્રાહ્મણોમાં વિદ્વાનો શ્રેષ્ઠ છે, વિદ્વાનોમાં સિદ્ધ બુદ્ધિવાળા
શ્રેષ્ઠ છે, સિદ્ધ બુદ્ધિવાળાઓમાં આચારનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ છે, અને
આચારનિષ્ઠોમાં બ્રહ્મવેત્તા શ્રેષ્ઠ છે. ૯૭

[તેષાં ન પૂજનીયોઽન્યસ્ત્રિષુ લોકેષુ વિદ્યતે ।

તપોવિદ્યાવિશેષેણ પૂજયન્તિ પરસ્પરમ્

બ્રહ્મવિદ્ભ્યઃ પરં ભૂતં ન કિંચિદિદં વિદ્યતે ॥

ત્રણે લોકમાં તેમને માટે કોઈ બીજે પૂજ્ય નથી; પણ જ
તપ અને વિદ્યામાં વિશેષ હોય તેની પરસ્પર પૂજા કરવી. બ્રહ્મ-
વેત્તાથી ચડિયાતું એવું કોઈ પણ પ્રાણી આ જગતમાં નથી.]

ઉત્પત્તિરેવ વિપ્રસ્ય મૂર્તિર્ધર્મસ્ય શાશ્વતી ।

સ હિ ધર્માર્થમુત્પન્નો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૧૮ ॥

બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ જ ધર્મની સનાતન મૂર્તિરૂપ છે. તે
ધર્માચારણ કરવા માટે જ ઉત્પન્ન થયો છે અને તે મોક્ષ
મેળવવા માટે સમર્થ થઈ શકે છે. ૯૮

બ્રાહ્મણો જાયમાનો હિ પૃથિવ્યામધિજાયતે ।

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં ધર્મકોશસ્ય ગુપ્તયે ॥ ૧૯ ॥

બ્રાહ્મણ જન્મથી જ પૃથ્વીનો અધિપતિ થઈને જન્મે છે, અને પ્રાણીમાત્રના ધર્મભંડારની રક્ષા માટે સમર્થ છે. ૯૯

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिज्जगतीगतम् ।

श्रेष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ ૧૦૦ ॥

આ જગતમાં જ કાંઈ ધનાદિ છે, તે સર્વ બ્રાહ્મણનું છે. પોતાની શ્રેષ્ઠતાને લીધે તથા કુલીન જન્મને કારણે બ્રાહ્મણ એ સર્વ માટે ચોક્કસ યોગ્ય છે. ૧૦૦

स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।

आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ॥ ૧૦૧ ॥

બ્રાહ્મણ પોતાનું જ જમે છે, પોતાનું જ પહેરે છે અને પોતાનું જ આપે છે; બીજા માણસો તો બ્રાહ્મણની કૃપાથી જ ભોગવે છે. ૧૦૧

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ।

स्वायंभुवોऽमनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ ૧૦૨ ॥

તે બ્રાહ્મણના તથા બીજાઓના ક્રમવાર કર્મવિવેક માટે બુદ્ધિમાન સ્વાયંભુવ મનુષ્યે આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. ૧૦૨

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।

शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्नान्येन केनचित् ॥ ૧૦૩ ॥

વિદ્વાન બ્રાહ્મણે આનું પ્રયત્નપૂર્વક અધ્યયન કરવું અને શિષ્યોને તે સારી રીતે ભણાવવું; પણ બ્રાહ્મણ સિવાય કોઈ બીજાએ તે ભણાવવું નહિ. ૧૦૩

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ॥

मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ ૧૦૪ ॥

આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારા ઉત્તમ વ્રતવાળા બ્રાહ્મણને
મન, વાણી અને કાયાથી થતા દોષોનો લેપ લાગતો નથી. ૧૦૪

પુનાતિ પંક્તિં વંશ્યાંશ્ચ સપ્ત સપ્ત પરાવરાન્ ।

પૃથિવીમપિ ચૈવેમાં કૃત્સ્નામેકોઽપિ સોઽર્હતિ ॥ ૧૦૫ ॥

આવો તે બ્રાહ્મણ પોતાની પંક્તિને અને સાત પૂર્વજોને
તથા સાત વંશજોને પવિત્ર કરે છે; તેમજ તે એક જ સમગ્ર
પૃથ્વીને સ્વીકારવા યોગ્ય થાય છે. ૧૦૫

[યથા ત્રિવેદાધ્યયનં ધર્મશાસ્ત્રમિદં તથા

અધ્યેતવ્યં બ્રાહ્મણેન નિયતં સ્વર્ગમિચ્છતા ॥

સ્વર્ગને ઇચ્છતા બ્રાહ્મણે જમ ત્રણ વેદોનું તેમ આ
ધર્મશાસ્ત્રનું અવશ્ય અધ્યયન કરવું જોઈએ.]

ઈદં સ્વસ્ત્યયનં શ્રેષ્ઠમિદં બુદ્ધિવિવર્ધનમ્ ।

ઈદં યજ્ઞસ્યમાયુષ્યમિદં નિઃશ્રેયસં પરમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

આ ધર્મશાસ્ત્ર શ્રેષ્ઠ મંગલકારી છે, બુદ્ધિને વિશેષ વધાર-
નારું છે અને યજ્ઞ તથા આયુષને દેનારું તેમજ પરમમોક્ષને
આપનારું છે. ૧૦૬

આચારની પ્રશંસા—

અસ્થિન્ધર્મોઽખિલેનોક્તો ગુણદોષૌ ચ કર્મણામ્ ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણનામાચારશ્ચૈવ શાશ્વતઃ ॥ ૧૦૭ ॥

આ ધર્મશાસ્ત્રમાં ધર્મસમગ્રને, કર્મોના ગુણદોષોને અને
ચારે વર્ણોના સનાતન આચારને વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ૧૦૭

આચારઃ પરમો ધર્મઃ શ્રુત્યુક્તઃ સ્માર્ત એવ ચ ।

તસ્માદસ્મિન્સદા યુક્તો નિત્યં સ્યાદાત્મવાન્દિજઃ ॥ ૧૦૮ ॥

વેદમાં તથા સ્મૃતિમાં કહેલો આચાર એ જ પરમ ધર્મ છે, તેથી નિત્ય આત્મવાન એવા દ્વિજ સદા એ આચાર-માં યુક્ત રહેવું. ૧૦૮

આચારાદ્વિચ્યુતો વિપ્રો ન વેદફલમશ્રુતે ।

આચારેણ તુ સંયુક્તઃ સંપૂર્ણફલભાગ્ભવેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

આચારથી ભ્રષ્ટ થયેલો બ્રાહ્મણ વેદના ફળને પામતો નથી; પણ આચારથી સંયુક્ત રહેલો તે સંપૂર્ણ ફલભાગી થાય છે.

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।

सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम् ॥ ११० ॥

આમ, મુનિઓએ આચારમાં ધર્મની ગતિ બેઠને, પરમ આચારને સર્વ તપના મૂળરૂપે સ્વીકાર્યો છે. ૧૧૦

આ ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા વિષયોનું વર્ણન—

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च ।

व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११ ॥

દારાધિગમનં ચૈવ વિવાહાનાં ચ લક્ષણમ્ ।

महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पश्च शाश्वतः ॥ ११२ ॥

જગતની ઉત્પત્તિ (એ પહેલા અધ્યાયમાં), ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારોનો વિધિ તેમજ બ્રહ્મચારીનાં વ્રત, સેવા અને ઉપચાર (એ બીજામાં), સમાવર્તન સમયના સ્નાનનો ઉત્તમ વિધિ, કન્યા પરણવી તે, વિવાહોનાં લક્ષણો, મહાયજ્ઞનું વિધાન અને સનાતન શ્રાદ્ધવિધિ એ (ત્રીજા અધ્યાયમાં) કહ્યાં છે. ૧૧૧, ૧૧૨

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ।

भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

સ્ત્રીધર્મયોગં તાપસ્યં મોક્ષં સંન્યાસમેવ ચ ।

રાજ્યથ ધર્મમશ્નિસં કાર્યાણાં ચ વિનિર્ણયમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

સાધિપ્રશ્નવિધાનં ચ ધર્મ સ્ત્રીપુંસયોરપિ ।

વિભાગધર્મ દ્યૂતં ચ કણ્ટકાનાં ચ શોધનમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

આજીવિકાઓનાં લક્ષણો અને સ્નાતકનાં વ્રતો (એ ચોથા અધ્યાયમાં) છે. તેમજ લક્ષ્યાલક્ષ્યનો વિચાર, શૌચનો વિધિ, દ્રવ્યોની શુદ્ધિ અને સ્ત્રીઓના ધર્મનું વર્ણન (પાંચમામાં છે.) (છઠ્ઠા અધ્યાયમાં) વાનપ્રસ્થના ધર્મ, મોક્ષધર્મ તથા સંન્યાસીના ધર્મ કહ્યા છે. રાજાનો અખિલ ધર્મ (સાતમામાં) કહ્યો છે. દાવાઓનો નિકાલ અને સાક્ષીઓને પૂછવાના પ્રશ્નનું વિધાન, એ (આઠમામાં) છે. સ્ત્રીપુરુષના ધર્મો, દાયલાગોનો વિચાર, જૂગટાનો નિષેધ અને ચોરડાકુઓરૂપી કંટકોની ખોળ એ (નવમામાં) કહ્યાં છે. ૧૧૩-૧૧૫

વૈશ્યશૂદ્રોપચારં ચ સંકીર્ણાનાં ચ સંભવમ્ ।

આપદ્ધર્મ ચ વર્ણાનાં પ્રાયશ્ચિત્તવિધિં તથા ॥ ૧૧૬ ॥

(દશમા અધ્યાયમાં) વૈશ્ય તથા શૂદ્રોનાં કર્તવ્યો, સંકર-જાતિઓની ઉત્પત્તિ, તેમજ વર્ણોના આપદ્ધર્મો વર્ણવ્યા છે. પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ (અગિયારમામાં) છે. ૧૧૬

સંસારગમનં ચૈવ ત્રિવિધં કર્મસંભવમ્ ।

નિઃશ્રેયસં કર્મણાં ચ ગુણદોષપરીક્ષણમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

ત્રિવિધ કર્મને કારણે સંસારમાં થતાં આગમન વિશે, મોક્ષ વિશે, તેમજ કર્મના ગુણદોષની પરીક્ષા વિશે (બારમા અધ્યાયમાં) કહ્યું છે. ૧૧૭

દેશધર્માજ્ઞાતિધર્મન્કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાન્ ।

પાષ્ણ્વગણધર્માશ્ચ શાસ્ત્રેઽસિન્નુક્તવાન્મનુઃ ॥ ૧૧૮ ॥

વળી, મનુષ્યે આ ધર્મશાસ્ત્રમાં દેશધર્મો, જાતિધર્મો તેમજ સનાતન કુલધર્મો કહ્યા છે; અને પાષ્ણંડીઓના તથા વેપારી-સમૂહોના ધર્મો પણ વર્ણવ્યા છે. ૧૧૮

યથેદમુક્તવાઙ્ઞાત્ત્વં પુરા પૃષ્ઠો મનુર્મયા ।

તથેદં યુયમપ્યથ મત્સકાશાન્નિબોધત ॥ ૧૧૯ ॥

પૂર્વે, મેં પૂછ્યું ત્યારે મનુષ્યે જ પ્રમાણે મને આ શાસ્ત્ર કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે તમે પણ આજ મારી પાસેથી તે સાંભળો.

इतिश्री मानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

इतिश्री मानवधर्मशास्त्रे बृगुप्रोक्त संहितायां अध्याय १श्री सभास

અધ્યાય ૨ જો

ધર્મનું ૨૪૩૫—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ ૧ ॥

રાગ અને દ્વેષથી સદૈવ મુક્ત સંત-વિદ્વાનોએ જને સેવ્યો છે, તેમજ જનો હૃદયથી પરચો મેળવ્યો છે, એવો જ ધર્મ તે તમે સાંભળો. ૧

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ ૨ ॥

કામની કામનાથી ધર્માચરણ કરવું એ સારું નથી; તેમ આ લોકમાં કામના વિના કર્મો કરવામાં આવે એ પણ સંભવિત

નથી. કમક, વેદની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને વૈદિક કર્મયોગ એ બંને કામનાને યોગ્ય છે. ૨

સંકલ્પમૂલઃ કામો વૈ યજ્ઞાઃ સઙ્કલ્પસંભવાઃ ।

વ્રતાનિ યમધર્માશ્ચ સર્વે સઙ્કલ્પજાઃ સ્મૃતાઃ ॥૩॥

કામનાઓ સંકલ્પરૂપી ભૂળવાળી છે. યજ્ઞો સંકલ્પોમાંથી સંભવે છે. વ્રતો, યમો, અને ધર્મો એ સૌ સંકલ્પમૂલક કહેવાયા છે. ૩

અકામસ્ય ક્રિયા કાચિદ્દ્રશ્યતે નેહ કર્હિંચિત્ ।

યદ્યદ્ધિ કુરુતે કિંચિત્તત્ત્વકામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥૪॥

આ લોકમાં કામનારહિત પુરુષની ક્યારેય કાંઈ ક્રિયા જણાતી નથી. માણસ જ કંઈ કરે છે, તે કામનાની જ ચેષ્ટા છે. ૪

તેષુ સમ્યગ્વર્તમાનો ગચ્છત્યમરલોકતામ્ ।

યથા સંકલ્પિતાશ્ચેહ સર્વાન્કામાન્સમશ્રુતે ॥૫॥

તે કામોમાં સમ્યક્ રીતે રહેનારો અમરલોકને પામે છે અને પોતે સંકલ્પ કર્યા હોય તે પ્રમાણે તે સર્વ કામોને મેળવે છે.

[અસદ્વૃત્તસ્તુ કામેષુ કામોપહતચેતનઃ ।

નરકં સમવાપ્નોતિ તત્ફલં ન સમશ્રુતે ॥

પણ અસત્ય આચરણવાળો અને કામનાઓને વિશે મૂઢચિત્ત થયેલો મનુષ્ય તે જ્ઞાને પામતો નથી—તે તો નરકને પામે છે.]

[તસ્માચ્છ્રુતિસ્મૃતિપ્રોક્તં યથાવિધ્યુપપાદિતમ્ ।

કામ્યં કર્મેહ ભવતિ શ્રેયસે ન વિપર્યયઃ ॥

તેથી શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેલાં તેમજ યથાવિધિ સ્વીકારાયેલાં કામ્ય કર્મો આ લોકમાં શ્રેયસ્કર થાય છે. તે વિપરીત જ્ઞાન આપતાં નથી.]

ધર્મનાં પ્રમાણા:—

વેદોઽખિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિશીલે ચ તદ્વિદામ્ ।

આચારશ્ચૈવ સાધૂનામાત્મનસ્તુષ્ટિરેવ ચ ॥ ૬ ॥

અખિલ વેદ, વેદ બાણનારાઓએ રચેલાં ધર્મશાસ્ત્રો તથા તેમનું શીલ, સત્પુરુષોના આચાર તેમજ તેમની આત્મપ્રસન્નતા, એ સૌ ધર્મોના પ્રમાણરૂપ છે. ૬

યઃ કશ્ચિત્કસ્યચિદ્ધર્મો મનુના પરિકીર્તિતઃ ।

સ સર્વોઽભિહિતો વેદે સર્વજ્ઞાનમયો હિ સઃ ॥ ૭ ॥

મનુએ જે કાંઈને જે કંઈ ધર્મ કહ્યો છે, તે સર્વ વેદમાં કહ્યો છે; કેમકે, તે વેદ સર્વ જ્ઞાનના કાશરૂપ છે. ૭

સર્વં તુ સમવેક્ષ્યેદં નિખિલં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

શ્રુતિપ્રામાણ્યતો વિદ્વાન્સ્વધર્મે નિવિશેત વૈ ॥ ૮ ॥

આ બધું જ્ઞાનરૂપી દષ્ટિએ સમગ્ર રીતે બેઠવિચારીને વિદ્વાન પુરુષ વેદનાં પ્રમાણે પ્રમાણે સ્વધર્મનું સેવન કરે. ૮

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં ધર્મમનુતિષ્ઠન્હિ માનવઃ ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९ ॥

જે માણસ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે આ લોકમાં કીર્તિને અને પરલોકમાં સર્વોત્તમ સુખને મેળવે છે. ૯

શ્રુતિસ્તુ વેદો વિજ્ઞેયો ધર્મશાસ્ત્રં તુ વૈ સ્મૃતિઃ ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ॥ ૧૦ ॥

શ્રુતિ એટલે વેદ અને સ્મૃતિ એટલે ધર્મશાસ્ત્ર એમ બાણવું. સર્વ અર્થોને વિશે તે વિવાદથી પર છે; કેમકે બંનેથી તે ધર્મ પ્રકાશે છે. ૧૦.

યોઽવમન્યેત તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાશ્રયાદ્વિજઃ ।

સ સાધુભિર્બહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥ ૧૧ ॥

જો દ્વિજ હેતુશાસ્ત્રનો (મિથ્યા તર્કવાદનો) આશ્રય લઇને આ બે ધર્મમૂલરૂપ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિને અવગણે છે, તે નાસ્તિક અને વેદનિન્દકને સત્પુરુષોએ બહિષ્કૃત કરવો જોઇએ. ૧૧

વેદઃ સ્મૃતિઃ સદાચારઃ સ્વસ્ય ચ પ્રિયમાત્મનઃ ।

एतच्चतुर्विधं ग्राहुः साक्षाद्दर्मस्य लक्षणम् ॥ ૧૨ ॥

વેદ, સ્મૃતિ, સદાચાર અને આત્મપ્રસન્નતા એ ધર્મનાં ચાર પ્રકારનાં સાક્ષાત્ લક્ષણો કહ્યાં છે. ૧૨

अर्थकामेष्वसत्तानां धमज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ ૧૩ ॥

અર્થ અને કામમાં અનાસક્ત હોય તેમને ધર્મજ્ઞાન આપવું. ધર્મની જિજ્ઞાસાવાળાઓ માટે શ્રુતિ એ પરમપ્રમાણ છે. ૧૩

શ્રુતિદ્વૈધં તુ યત્ર સ્યાત્તત્ર ધર્માવુભૌ સ્મૃતૌ ।

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ ૧૪ ॥

જ્યાં શ્રુતિઓ બે મતની હોય, ત્યાં બેઉ મતોને ધર્મરૂપ કહ્યા છે. પાંડિતોએ તે બંનેને સમ્યક્ ધર્મો જાણવ્યા છે. ૧૪

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ ૧૫ ॥

વેદની આ શ્રુતિ છે—સૂર્ય જાગ્યો હોય, તે પછી (ઉદિતે જુહુયાત્) અથવા સૂર્યોદય પહેલાં અરુણોદય હોય ત્યારે (અનુદિતે જુહુયાત્) અથવા સૂર્ય કે તારા કશું દેખાતું ન હોય તે વખતે (સમાયાધ્યુષિતે જુહુયાત્) એમ હરકોઈ સમયે યજ્ઞ થઇ શકે છે.

[શ્રુતિં પશ્યન્તિ મુનયઃ સ્મરન્તિ તુ યથાસ્મૃતિ ।

તસ્માત્પ્રમાણં મુનયઃ પ્રમાણં પ્રથિતં શ્રુતિ ॥

મુનિઓ શ્રુતિનાં દર્શન કરે છે અને તે યથાસ્મરણ સ્મૃતિ રચે છે. તેથી, મુનિઓએ રચેલી સ્મૃતિઓ જગતમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણરૂપ છે.]

[ધર્મવ્યતિકરો દૃષ્ટઃ શ્રેષ્ઠાનાં સાહસં તથા ।

તદન્વીક્ષ્ય પ્રયુજ્ઞાનાઃ સીદન્ત્યપરધર્મજાઃ ॥

શ્રેષ્ઠ મનુષ્યનાં સાહસ અને ધર્મોલ્લંઘન બેધને જે અન્યધર્મીઓ તેમનું અનુકરણ કરે છે, તેઓ ડૂબી જાય છે.]

નિષેકાદિસ્મશાનાન્તો મન્ત્રૈર્યસ્યોદિતો વિધિઃ ।

તસ્ય શાસ્ત્રેઽધિકારોઽસિદ્ધેયો નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥૧૬॥

જમને માટે ગર્ભાધાનથી માંડી અંત્યેષ્ટિ સુધીના (વૈદિક મંત્રોથી) સંસ્કારો કહ્યા છે, તેને આ ધર્મશાસ્ત્રમાં અધિકાર બાણે બીજા કોઈને નહિ. ૧૬

સરસ્વતીદૃષદ્વત્યોર્દેવનઘોર્યદન્તરમ્ ।

તં દેવનિર્મિતં દેશં બ્રહ્માવર્તં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

સરસ્વતી અને દૃષદ્વતી એ બે દેવનદીઓની વચ્ચેના દેવોએ નિર્મેલા દેશને બ્રહ્માવર્ત કહે છે. ૧૭

તસ્મિન્દેશે ય આચારઃ પારંપર્યક્રમાગતઃ ।

વર્ણનાં સાન્તરાલાનાં સ સદાચાર ઉચ્યતે ॥ ૧૮ ॥

તે દેશમાં આતુર્વાણ્યો અને અન્ય સંકરપ્રજાઓમાં પરંપરાપૂર્વક જે આચાર ચાલ્યો આવ્યો છે, તેને સદાચાર કહે છે.

[વિરુદ્ધા ચ વિગીતા ચ દૃષ્ટાર્થાદિષ્ટકારણે ।

સ્મૃતિર્ન શ્રુતિમૂલા સ્યાદ્યા ચૈષા સંભવશ્રુતિઃ ॥

જ સ્મૃતિ વેદવિરુદ્ધ ને નિંદિત હોય, જ લૌકિક અર્થને આદેશ આપનારી હોય, જનું મૂળ શ્રુતિમાં ન હોય અને જનું મૂળ શ્રુતિમાં હોવાની માત્ર અટકળ જ હોય, તે સ્મૃતિ તરીકે પ્રમાણ ૩૫ નથી.]

કુરુક્ષેત્રં ચ મત્સ્યાશ્ચ પञ्ચાલાઃ શૂરસેનકાઃ ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥ ૧૯ ॥

કુરુક્ષેત્ર, મત્સ્ય, પંચાલ અને શૂરસેન એ બ્રહ્મર્ષિ દેશો છે અને તેઓ માત્ર બ્રહ્માવર્ત પછીને સ્થાને છે. ૧૯

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ ૨૦ ॥

તે તે દેશોમાં જન્મેલા બ્રાહ્મણ પાસેથી પૃથ્વીમાંના સર્વ માનવોએ પોતપોતાનો સદાચાર શીખવો જોઈએ. ૨૦

हिमवाद्दिन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ ૨૧ ॥

હિમાલય અને વિન્ધ્યાચલની વચ્ચે વિનશન નામના સરસ્વતીના લોપસ્થાનથી પૂર્વ તરફના તથા પ્રયાગથી પશ્ચિમ બાજુના પ્રદેશને મધ્યદેશ કહ્યો છે. ૨૧

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ ૨૨ ॥

એ બે પર્વતોની વચ્ચે, પૂર્વ સમુદ્રથી તે પશ્ચિમ સમુદ્ર

સુધીનો જ પ્રદેશ છે, તેને પાંડિતો આર્યાવર્ત કહે છે. ૨૨

કૃષ્ણસારસ્તુ ચરતિ મૃગો યત્ર સ્વભાવતઃ ।

સ જ્ઞેયો યજ્ઞિયો દેશો મ્લેચ્છદેશસ્ત્વતઃ પરઃ ॥ ૨૩ ॥

જામાં કાળિયાર હરણ સહેજ કરે છે, તેને યજ્ઞને યોગ્ય દેશ જાણવો; એ સિવાયના ખીજને *મ્લેચ્છ દેશ જાણવો. ૨૩

एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिन्કस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः ॥ ૨૪ ॥

દ્વિજવર્ણીએ આ દેશોમાં પ્રયત્નપૂર્વક વસવું. આજીવિકાના સંકટવાળા શૂદ્રે તો ગમે તે દેશમાં વાસ કરવો. ૨૪

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।

संभवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ॥ ૨૫ ॥

આમ, ધર્મનું કારણ અને આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ એ મેં તમને સંક્ષેપમાં કહ્યાં. હવે, તમે વર્ણધર્મો સાંભળો. ૨૫

દ્વિજવર્ણના સંસ્કારો—

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ ૨૬ ॥

આ લોક અને પરલોકમાં પાવનકારી ગર્ભાધાન આદિ શરીરસંસ્કારો દ્વિજવર્ણીને પુણ્યકારી વૈદિક કર્મોથી કરવા બોધ્યે.

* સરખાવો:—

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देશે न विद्यते ।

स म्लेच्छदेशो विज्ञेयः आर्यावर्तस्ततःपरः ॥ વિષ્ણુપુરાણ ॥

અર્થાત્ જે દેશમાં ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા નથી, તે દેશને મ્લેચ્છ જાણવો—તેથી ખીજો આર્યાવર્ત છે. (વિષ્ણુ પુરાણ)

ગર્ભૈર્હોમૈર્જાતકર્મચૌડમૌઙ્ગીનિબન્ધનૈઃ ।

બૈજિકં ગાર્ભિકં ચૈનો દ્વિજાનામપમૃજ્યતે ॥ ૨૭ ॥

ગર્ભશુદ્ધિ કરનારા ગાર્ભહોમો, જાતકર્મ, ચૂડાકર્મ અને મૌંજીબંધન(ઉપનયનદીક્ષા) એ સંસ્કારો કરવાથી દ્વિજોનાં બૈજિક (પિતાના બીજ સંબંધી) તથા ગાર્ભિક (માતાના ગર્ભસંબંધી) પાપોનું નિવારણ થાય છે. ૨૭

સ્વાધ્યાયેન વ્રતૈર્હોમૈસ્ત્રૈવિદ્યેનેજ્યયા સુતૈઃ ।

મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ ॥ ૨૮ ॥

વેદના સ્વાધ્યાયો, વ્રતો, હોમો, ત્રણ વેદોના અધ્યયનનાં વ્રતો, તર્પણો, પુત્રોત્પત્તિ, પંચ મહાયજ્ઞો અને જ્યોતિષોમાદિ યજ્ઞો—એ વડે શરીરને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય કરાય છે. ૨૮

જાતકર્મસંસ્કાર—

પ્રાઙ્નાભિવર્ધનાત્પુંસો જાતકર્મ વિધીયતે ।

મન્ત્રવત્પ્રાશનં ચાસ્ય હિરણ્યમધુસર્પિષામ્ ॥ ૨૯ ॥

નાળછેદનની પહેલાં દ્વિજપુત્રને જાતકર્મ સંસ્કાર કરવામાં આવે અને તેને (શુદ્ધસૂત્રના)મંત્રપૂર્વક સોનું, મધ અને ધી ચાટવા અપાય. ૨૯

નામકરણસંસ્કાર—

નામધેયં દશમ્યાં તુ દ્વાદશ્યાં વાસ્ય કારયેત્ ।

પુણ્યે તિથૌ મુહૂર્તે વા નક્ષત્રે વા ગુણાન્વિતે ॥ ૩૦ ॥

એના જન્મને દશમે કે બારમે વાસે અથવા એ પછી પવિત્ર તિથિએ, શુભ મુહૂર્તમાં કે શુભવાન નક્ષત્રમાં એનું નામકરણ પડાવવું. ૩૦

મજ્જલ્યં બ્રાહ્મણસ્ય સ્યાત્ક્ષત્રિયસ્ય બલાન્વિતમ્ ।

વૈશ્યસ્ય ધનસંયુક્તં શૂદ્રસ્ય તુ જુગુપ્સિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

બ્રાહ્મણનું નામ મંગલકારી હોય, ક્ષત્રિયનું 'બલબલ્યું' હોય, વૈશ્યનું 'ધનયુક્ત' હોય અને શૂદ્રનું 'તુચ્છતાદર્શક' હોય. ૩૧

શર્મવદ્બ્રાહ્મણસ્ય સ્યાદ્રાજો રક્ષાસમન્વિતમ્ ।

વૈશ્યસ્ય પુષ્ટિસંયુક્તં શૂદ્રસ્ય પ્રેષ્યસંયુતમ્ ॥ ૩૨ ॥

બ્રાહ્મણનું નામ 'શર્મ' વાળું હોય, ક્ષત્રિયનું નામ રક્ષા-સંપન્ન (વર્માદિવાળું) હોય, વૈશ્યનું નામ પુષ્ટિયુક્ત (ગુપ્તાદિ) હોય અને શૂદ્રનું નામ દાસયુક્ત હોય. ૩૨

સ્ત્રીणां सुखोद्यमकरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ॥

મજ્જલ્યં દીર્ઘવર્ણાન્તમાશીર્વાદાભિધાનવત્ ॥ ૩૩ ॥

સ્ત્રીઓનાં નામ સુખે બોલાય એવાં, કઠોરતા વિનાનાં, સ્પષ્ટ અર્થવાળાં, મનોહર, મંગલસૂચક, છેડે દીર્ઘવર્ણવાળાં અને આશીર્વાદવાચક હોય. ૩૩

નિષ્ક્રમણ તથા અન્નપ્રાશનસંસ્કાર—

ચતુર્થે માસિ કર્તવ્યં શિશોર્નિષ્ક્રમણં ગૃહાત્ ।

પષ્ટેઽન્નપ્રાશનં માસિ યદ્દેષ્ટં મજ્જલં કુલે ॥ ૩૪ ॥

બાળકને ચોથે મહિને (ધરબહાર લઈ જવાનો) 'નિષ્ક્રમણ' સંસ્કાર કરવો અને છઠે મહિને તેને 'અન્નપ્રાશન' સંસ્કાર કરાવવો. અથવા કુલમાં જે ઇષ્ટ અને મંગલ કર્મવિધિ હોય તે કરાવવો. ૩૪

ચૌલમંસ્કાર—

ચૂડાકર્મ દ્વિજાતીનાં સર્વેષામેવ ધર્મતઃ ।

પ્રથમેઽન્દે તૃતીયે વા કર્તવ્યં શ્રુતિચોદનાત્ ॥ ૩૫ ॥

શ્રુતિની આજ્ઞાથી સૌ દ્વિજવર્ણીનાં બાળકાને પહેલે કે ત્રીજે વરસે ધર્માનુસાર ચૂડાકર્મ (વાળ ઉતારવા) નો સંસ્કાર કરવો ભેઈએ. ૩૫

ઉપનયનસંસ્કાર—

ગર્ભાષ્ટમેઽન્દે કુર્વાતિ બ્રાહ્મણસ્યોપનાયનમ્ ।

ગર્ભાદેકાદશે રાજ્ઞો ગર્ભાત્તુ દ્વાદશે વિશઃ ॥ ૩૬ ॥

બ્રાહ્મણને ગર્ભથી આઠમે વર્ષે, ક્ષત્રિયને ગર્ભથી અગિયારમે વર્ષે અને વૈશ્યને ગર્ભથી બારમે વર્ષે ઉપનયનસંસ્કાર કરવો.

બ્રહ્મવર્ચસકામસ્ય કાર્ય વિપ્રસ્ય પશ્ચમે ।

રાજ્ઞો બલાર્થિનઃ પૃષ્ઠે વૈશ્યસ્યેહાર્થિનોઽષ્ટમે ॥ ૩૭ ॥

બ્રહ્મતેજની કામનાવાળા વિપ્રે પોતાના પુત્રને પાંચમે વર્ષે, બળ ઇચ્છતા ક્ષત્રિયે તેને છઠ્ઠે વરસે અને અહીં ધનની ઇચ્છાવાળા વૈશ્યે તેને આઠમે વરસે ઉપનયન કરવું. ૩૭

આષોઢશાદ્બ્રાહ્મણસ્ય સાવિત્રી નાતિવર્તતે ।

આદ્વાવિંશત્ક્ષત્રચન્ધોરાચતુર્વિંશતેર્વિશઃ ॥ ૩૮ ॥

બ્રાહ્મણને સોળ વરસ સુધી, ક્ષત્રિયને બાવીસ વરસ સુધી અને વૈશ્યને ચોવીસ વરસ સુધી ઉપનયનસંસ્કારનો સમય વહી જતો નથી. ૩૮

અતઃ ऊર્ध्वં ત્રયોઽપ્યેતે યથાકાલમસંસ્કૃતાઃ ।

સાવિત્રીપતિતા વ્રાત્યા ભવન્ત્યાર્યવિગર્હિતાઃ ॥ ૩૯ ॥

એ અવધિ પછી પણ ત્રિવર્ણના જ પુરુષો યથાસમયે સંસ્કારવિહીન રહે છે, તેઓ તે સાવિત્રીથી બ્રહ્મ થયેલા વ્રાત્યો આર્યોથી નિન્દિત થાય છે. ૩૯

નૈતૈરપૂતૈર્વિધિવદાપદ્યપિ હિ કઠિંચિત્ ।

બ્રાહ્માન્યૌનાંશ્ચ સંબન્ધાન્નાચરેદ્વાહ્મણઃ સહ ॥ ૪૦ ॥

બ્રાહ્મણે ક્યારેય, આપત્તિકાળમાં પણ એ અશુદ્ધ લોકો સાથે વિધિપૂર્વક વૈદિક અને વૈવાહિક સંબંધો ન આચરવા. ૪૦

કાર્ણરૌરવવાસ્તાનિ ચર્માણિ બ્રહ્મચારિણઃ ।

વસીરન્નાનુપૂર્વેણ શાણક્ષૌમાવિકાનિ ચ ॥ ૪૧ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિના બ્રહ્મચારીઓએ અનુક્રમે કાળિયાર મૃગનાં, રુરુ મૃગનાં અને બકરાનાં ચર્માં આઢવાં, તેમજ પ્રેમપૂર્વક શણ, અળસી અને ઊનનાં વસ્ત્ર પહેરવાં. ૪૧

મૌઙ્ગી ત્રિવૃત્સમા શ્લક્ષ્ણા કાર્યા વિપ્રસ્ય મેલ્લલા ।

ક્ષત્રિયસ્ય તુ મૌર્વી જ્યા વૈશ્યસ્ય શ્ણતાન્તવી ॥ ૪૨ ॥

વિપ્રની મેખલા મુંજની, ત્રેવડી સરખી વણેલી અને લીસી રાખવી; ક્ષત્રિયની મેખલા મોરવેલના રેસાની કે ધનુષની પણ છની રાખવી; અને વૈશ્યની મેખલા શણના તાંતણાની રાખવી.

મુઙ્ગાલાભે તુ કર્તવ્યા કુશાદમન્તકબલ્વજૈઃ ।

ત્રિવૃતા ગ્રન્થિનૈકેન ત્રિભિઃ પશ્ચભિરેવ વા ॥ ૪૩ ॥

મુંજ આદિ ન મળે, તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે અનુક્રમે દર્ભ, આવળ અને બળબીજના રેસામાંથી ત્રણ સેરનો એક કં દોરે કરવો અને તેને એક, ત્રણ કે પાંચ ગાંઠો વાળી પહેરવો.

કાર્પાસમુપવીતં સ્યાદ્વિપ્રસ્યોઘ્વૃતં ત્રિવૃત્ ।

શ્ણસૂત્રમયં રાજ્ઞો વૈશ્યસ્યાવિકસૌત્રિકમ્ ॥ ૪૪ ॥

બ્રાહ્મણની જનોઈ ત્રણ સેરની, જમણી બાબુથી વળ દધ વણાયેલી અને સૂતરની હોય; ક્ષત્રિયની જનોઈ તેવી જ પણ

શણની જોઈએ અને વૈશ્યની તેવી જ ઊનની જનોઈ હોય. ૪૪

બ્રાહ્મણો બૈલ્વપાલાશૌ ક્ષત્રિયો વાટસ્વાદિરૌ ।

પૈલ્વૌદુઘ્નૌ વૈશ્યો દણ્ડાનર્હન્તિ ધર્મતઃ ॥ ૪૫ ॥

ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે બ્રાહ્મણને બીલી અથવા ખાખરાનો, ક્ષત્રિયને વડ અથવા ખેરનો અને વૈશ્યને પીલુડી અથવા ઊખરાનો દંડ ધારણ કરવો જોઈએ.

કેશાન્તિકો બ્રાહ્મણસ્ય દણ્ડઃ કાર્યઃ પ્રમાણતઃ ।

લલાટસંમિતો રાજ્ઞઃ સ્યાત્તુ નાસાન્તિકો વિશઃ ॥ ૪૬ ॥

બ્રાહ્મણનો દંડ શિખા સુધી પહોંચે એટલા પ્રમાણનો, ક્ષત્રિયનો કપાળ સુધી આવે એવડો અને વૈશ્યનો નાકની આણી સુધી અડકે એવા પ્રમાણનો કરવો. ૪૬

ઋજવસ્તે તુ સર્વે સ્યુરવ્રણાઃ સૌમ્યદર્શનાઃ ।

અનુદ્વેગકરા નૃણાં સત્ત્વચો નાગ્નિદૂષિતાઃ ॥ ૪૭ ॥

તે સર્વ દંડો સીધા, છિદ્ર વિનાના, સુંદર દેખાવવાળા, માણસોને ઉદ્વેગ ન કરનારા, છાલવાળા અને અગ્નિથી આંચ ન પામેલા હોય. ૪૭

પ્રતિગૃહેષ્ણિતં દણ્ડમુપસ્થાય ચ ભાસ્કરમ્ ।

પ્રદક્ષિણં પરીત્યાગ્નિં ચરેન્નૈક્ષં યથાવિધિ ॥ ૪૮ ॥

બ્રહ્મચારીએ ઇષ્ટ દંડ ધારણ કરીને સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવું અને અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કર્યા પછી, યથાવિધિ લિક્ષા માટે વિચરવું. ૪૮

भवत्पूर्व चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ૪૯ ॥

ઉપનયન સંસ્કાર પામેલા બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીએ લિક્ષા ભાગતાં 'ભવત્' શબ્દને આદિમાં કહેવો, ક્ષત્રિયે તે મધ્યમાં કહેવો અને વૈશ્યે તેને અંતે કહેવો. (દાખલા તરીકે બ્રાહ્મણ કહે : ભવતિ મિશ્નાં દેહિ; ક્ષત્રિય કહે : 'મિશ્નાં ભવતિ દેહિ; વૈશ્ય કહે : મિશ્નાં દેહિ ભવતિ.) ૪૯

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

મિશ્લેત મિશ્નાં પ્રથમં યા ચૈનં નાવમાનયેત્ ॥ ૫૦ ॥

બ્રહ્મચારીએ પ્રથમ લિક્ષા પોતાની માતા, બહેન, સગી માસી અથવા પોતાનું જે અપમાન નહિ કરે તેની પાસે ભાગવી.

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया ।

નિવેદ્ય ગુરવેઽશ્રીયાદાચમ્ય પ્રાહ્મુલ્લુઃ શુચિઃ ॥ ૫૧ ॥

પોતાની જરૂરજોગી લિક્ષા ભાગી લાવી, તેણે નિષ્કપટ રીતે ગુરુને તે નિવેદિત કરવી અને પોતે પવિત્ર થઈ, પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખી, આચમન કરી તે જમવી. ૫૧

ભોજનવિધિ—

आयुष्यं प्राह्ममुखो भुंक्ते यज्ञस्यं दक्षिणामुल्लुः ।

શ્રિયં પ્રત્યહ્મુલ્લુઃ ભુંક્તે ઋતં ભુંક્તે હૃદહ્મુલ્લુઃ ॥ ૫૨ ॥

આમ ઉગમણે મુખ રાખનારે આયુષ્યવર્ધક જમે છે, દક્ષિણ તરફ મોં રાખનારે યશોવર્ધક જમે છે, પશ્ચિમ તરફ મોં રાખનારે લક્ષ્મી લોગવે છે, અને ઉત્તર તરફ મોં રાખનારે સત્ય પામે છે. ૫૨

[સાયં પ્રાતર્દ્વિજાતીનામશનં સ્મૃતિનોદિતમ્ ।

નાન્તરે ભોજનં કુર્યાદગ્નિહોત્રસમો વિધિઃ ॥

દ્વિજને માટે સ્મૃતિએ સાંજ ને સવારે બે વેળા ભોજન કહ્યું છે. વચ્ચે ભોજન કરવું નહિ. આ અગ્નિહોત્રના જવો વિધિ છે.]

ઉપસ્પૃશ્ય દ્વિજો નિત્યમન્નમઘાત્સમાહિતઃ ।

મુક્ત્વા ચોપસ્પૃશેત્સમ્યગદ્ભિઃ સ્થાનિ ચ સંસ્પૃશેત્ ॥૫૩॥

દ્વિજ નિત્ય આયમન કરીને સ્વસ્થ ચિત્તે જમવું. જમ્યા પછી ૩ડી રીતે આયમન કરવું અને પાણીથી નેત્ર આદિ ઈંદ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો. ૫૩

પૂજયેદશનં નિત્યમઘાચૈતદકુત્સયન્ ।

દૃષ્ટ્વા હૃષ્યેત્પ્રસીદેચ્ચ પ્રતિનન્દેચ્ચ સર્વશઃ ॥ ૫૪ ॥

નિત્ય ભોજનની પૂજા કરવી, તેની કૃત્યલી ન કરવી, તે જોઈને આનંદ પામવો, પ્રસન્ન થવું અને સર્વ રીતે તેનું અભિનંદન કરવું.

પૂજિતં હ્યશનં નિત્યં બલમૂર્જં ચ યચ્છતિ ।

અપૂજિતં તુ તદ્ભુક્તમ્ભયં નાશયેદિદમ્ ॥ ૫૫ ॥

સત્કારેલું ભોજન નિત્ય બલ અને ઝાજ આપે છે; પણ ન સત્કારેલું તે ખાવામાં આવે તો એ બન્ને નાશ પામે છે. ૫૫

નોચ્છિષ્ટં કસ્યચિદ્દ્યાન્નાઘાચૈવ તથાન્તરા ।

ન ચૈવાપ્યશનં કુર્યાન્ન ચોચ્છિષ્ટઃ ક્વચિદ્વ્રજેત્ ॥ ૫૬ ॥

કોઈનેય એકું બૂકું આપવું નહિ, તેમજ વચગાળેના વખતે જમવું નહિ, વધારે પડતું ખાવું નહિ, તેમ એકા હાથમોંઘે ક્યારેય ઊઠી જવું નહિ. ૫૬

અનારોગ્યમનાયુષ્યમસ્વર્ગ્યં ચાતિભોજનમ્ ॥

• અપુણ્યં લોકવિદ્વિષ્ટં તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૫૭ ॥

અતિભોજન એ આરોગ્યને બગાડનારું, આયુષ્ય ક્ષીણ કરનારું અને સ્વર્ગનાશક છે. વળી તે પાપરૂપ અને લોકનિન્દિત છે. અકરાંતિયાપણું ન રાખવું. ૫૭

આયમનવિધિ—

બ્રાહ્મેણ વિપ્રસ્તીર્થેન નિત્યકાલમુપસૃશેત્ ।

કાયત્રૈદશિકામ્યાં વા ન પિત્ર્યેણ કદાચન ॥ ૫૮ ॥

બ્રાહ્મણે સર્વ કાળે બ્રાહ્મતીર્થથી, પ્રજાપત્યતીર્થથી કે દૈવતીર્થથી આયમન કરવું પણ—ક્યારેય પિતૃતીર્થથી તે કરવું નહિ.

અઙ્ગુષ્ઠમૂલસ્ય તલે બ્રાહ્મં તીર્થં પ્રચક્ષતે ।

કાયમઙ્ગુલિમૂલેઽગ્રે દૈવં પિત્ર્યં તયોરધઃ ॥ ૫૯ ॥

અંગૂઠાના મૂળતલે બ્રાહ્મતીર્થ, આંગળીઓના મૂળે પ્રજાપત્યતીર્થ, આંગળીઓના ટેરવે દૈવતીર્થ અને અંગૂઠો તથા તર્જની એ બેની વચ્ચાળને પિતૃતીર્થ કહે છે. ૫૯

ત્રિરાચામેદપઃ પૂર્વં દ્વિઃ પ્રમૃજ્યાત્તતો મુખમ્ ।

શ્વાનિ ચૈવ સૃષ્ટેદદ્ધિરાત્મનં શિર એવ ચ ॥ ૬૦ ॥

પહેલાં ત્રણ વાર પાણીનું આયમન કરવું, તે પછી બે વાર મોં સાફ કરવું અને તે પછી જળ વડે નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોને, હૃદયને તથા મસ્તકને સ્પર્શવાં. ૬૦

અનુષ્ણામિરફેનામિરદ્ધિસ્તીર્થેન ધર્મવિત્ ।

શૌચેપ્સુઃ સર્વદાચામેદેકાન્તે પ્રાગુદઙ્મુખઃ ॥ ૬૧ ॥

પવિત્રતાની ઇચ્છાવાળા ધર્મશ પુરુષે સદા એકાંતમાં પૂર્વ
કે ઉત્તર દિશામાં મેં રાખી, ગરમ નહિ એવા કીણુ વિનાના
જલથી બ્રાહ્મ વગેરે તીર્થ વડે આચમન કરવું. ૬૧

હૃદ્ગામિઃ પૂયતે વિપ્રઃ કઠ્ઠગામિસ્તુ ભૂમિપઃ ।

વૈશ્યોઽદ્ભિઃ પ્રાશિતામિસ્તુ શૂદ્રઃ સ્પૃષ્ઠામિરન્તતઃ ॥ ૬૨ ॥

બ્રાહ્મણુ દૃઢ્ય સુધી પહોંચે તેટલા અને ક્ષત્રિય કંઠ સુધી
પહોંચે તેટલા જળથી પવિત્ર થાય છે. વૈશ્ય પાણીના પ્રાશન
માત્રથી તેમજ શૂદ્ર સ્પર્શમાત્રથી શુદ્ધ થાય છે. ૬૨

ઉદ્ઘૃતે દક્ષિણે પાણાવુપવીત્યુચ્યતે દ્વિજઃ ।

સવ્યે પ્રાચીન આવીતી નિવીતી કઠ્ઠસજ્જને ॥ ૬૩ ॥

જનો જમણે હાથ જનોઘની બહાર હોય, તેને ‘ઉપ-
વીતી’ દ્વિજ કહે છે; જનો ડાબે હાથ જનોઘની બહાર હોય,
તેને ‘પ્રાચીનાવીતી’ કહે છે અને જણે જનોઘ કંઠમાંજ રાખ્યું
હોય, તેને ‘નિવીતી’ કહે છે. ૬૩

મેઘલામજિનં દણ્ડમુપવીતં કમણ્ડલુમ્ ।

અપ્સુ ગ્રાસ્ય વિનષ્ટાનિ ગૃહ્ણીતાન્યાનિ મન્ત્રવત્ ॥ ૬૪ ॥

મેખલા, મૃગચર્મ, દંડ, જનોઘ અને કમંડલ એ કાટેટૂટે
ત્યારે પાણીમાં નાખી દેવાં અને ગૃહસૂત્રના મંત્રપૂર્વક બીજાં
નવાં ધારણ કરવાં. ૬૪

કેશાન્તસંસ્કાર—

કેશાન્તઃ ષોડશે વર્ષે બ્રાહ્મણસ્ય વિધીયતે ।

રાજન્યવન્ધોર્દ્વાવિંશે વૈશ્યસ્ય દ્વયધિકે તતઃ ॥ ૬૫ ॥

કેશાંત સંસ્કાર બ્રાહ્મણને સોળમા વર્ષે, ક્ષત્રિયને વીસમા
વર્ષે અને વૈશ્યને ચોવીસમા વર્ષે કરવો. ૬૫

અમન્ત્રિકા તુ કાર્યેયં સ્ત્રીણામાવૃદશેષતઃ ।

સંસ્કારાર્થં શરીરસ્ય યથાકાલં યથાક્રમમ્ ॥ ૬૬ ॥

સ્ત્રીઓને પણ જાતકર્માદિ કર્મની આ સર્વ ક્રિયાઓ યથા-
કાલે ને યથાક્રમે વૈદિક મંત્ર વિના કરવી. ૬૬

કન્યાનો વિવાહસંસ્કાર—

વૈવાહિકો વિધિઃ સ્ત્રીણાં સંસ્કારો વૈદિકઃ સ્મૃતઃ ।

પતિસેવા ગુરૌ વાસો ગૃહાર્થોઽગ્નિપરિક્રિયા ॥ ૬૭ ॥

પરંતુ, સ્ત્રીઓના વિવાહનો વિધિ વૈદિક સંસ્કાર કહેવાયો
છે, પતિસેવા એ ગુરુકુલવાસ છે અને ગૃહકાર્ય એ અગ્નિ-
ઉપાસના છે. ૬૭

[અગ્નિહોત્રસ્ય શુભ્રૂપા સાયમુદ્વાસમેવ ચ ।

કાર્યં પત્ન્યા પ્રતિદિનમિતિ કર્મ ચ વૈદિકમ્ ॥

પત્નીએ રોજ અગ્નિહોત્રની સેવા કરવી અને સાંજ
ભારેલા અગ્નિને કુંડબહાર કાઢવો, એ વૈદિક કર્મ છે.]

બ્રહ્મચારીનાં કર્મો—

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ ૬૮ ॥

દ્વિજત્વની ઉત્પત્તિને સૂચવનારો પવિત્ર એવો આ દ્વિજોનો
ઉપનયનવિધિ કહ્યો. હવે તે ઉપનયન પામેલાઓનો કર્મયોગ
સાંભળો. ૬૮

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमग्नિકार्यं च संध्योपासनमेव च ॥ ૬૯ ॥

ગુરુએ શિષ્યને યજ્ઞોપવીત આપી પ્રથમ શૌચ, આચાર,
હોમવિષયક અગ્નિકાર્ય અને સંધ્યોપાસના શીખવવાં. ૬૯

વેદાધ્યયનનો વિધિ—

અધ્યેષ્યમાણસ્ત્વાચાન્તો યથાશાસ્ત્રમુદ્દ્યમુલ્લઃ ।

બ્રહ્માઞ્જલિકૃતોઽધ્યાપ્યો લઘુવાસા જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૭૦ ॥

અધ્યયન કરવાની ઇચ્છાવાળા શિષ્યે શાસ્ત્રાનુસાર આચ-
મન કરી, ઉત્તર દિશા તરફ મુખ રાખી, બ્રહ્માંજલિ જોડી, હાથવાં
વચ્ચ પહેરી અને જિતેન્દ્રિય રહી અધ્યયનને યોગ્ય થવું. ૭૦

બ્રહ્મારમ્ભેઽવસાને ચ પાદૌ ગ્રાહ્યૌ ગુરોઃ સદા ।

સંહત્ય હસ્તાવધ્યેયં સ હિ બ્રહ્માઞ્જલિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૭૧ ॥

વેદના અધ્યયનના આરંભમાં તથા અંતમાં સદા ગુરુના
ચરણોનો સ્પર્શ કરવો અને જો હાથ જોડીને અધ્યયન કરવું;
આ બ્રહ્માંજલિ કહેવાય છે. ૭૧

વ્યત્યસ્તપાણિના કાર્યમુપસંગ્રહણં ગુરોઃ ।

સંવ્યેન સવ્યઃ સ્પૃષ્ટવ્યો દક્ષિણેન ચ દક્ષિણઃ ॥ ૭૨ ॥

ગુરુનો પાદસ્પર્શ ઊલટા હાથથી કરવો—એટલે કે હાથે હાથે
હાથા પગને અને જમણે હાથે જમણા પગને સ્પર્શવા. ૭૨

અધ્યેષ્યમાણં તુ ગુરુર્નિત્યકાલમતન્દ્રિતઃ ।

અધીષ્ઠ મો ઇતિ બ્રૂયાદિરામોઽસ્તિવતિ ચારમેત્ ॥ ૭૩ ॥

અધ્યયન કરવા ઇચ્છતા શિષ્યને ગુરુએ સદૈવ આળસ-
રહિત રહીને અધીષ્ઠ મો (ચાલો લણો) એમ કહી આરંભ
કરવો અને વિરામોઽસ્તુ (વિરામ હો) એમ કહી અટકવું. ૭૩

બ્રહ્મણઃ પ્રણવં કુર્યાદાદાવન્તે ચ સર્વદા ।

સત્ત્વત્યનોકૃતં પૂર્વં પુરસ્તાઞ્ચ વિશીર્યતિ ॥ ૭૪ ॥

વેદાધ્યયનના આરંભમાં અને અંતમાં સદા ઐકારનો

ઉચ્ચાર કરવો. આરંભમાં એ પ્રણવોચ્ચાર કર્યો હોય નહિ, તો અધ્યયન ઓસરી બંધ છે અને અંતમાં એ ઉચ્ચાર ન કર્યો હોય તો એ અધ્યયન વેરાઈ બંધ છે. ૭૪

પ્રાકૂલાન્પર્યુપાસીનઃ પવિત્રૈશ્ચૈવ પાવિતઃ ।

પ્રાણાયામૈસ્ત્રિભિઃ પૂતસ્તત ઑંકારમર્હતિ ॥ ૭૫ ॥

પૂર્વ તરફના અથ્રલાગવાળા દર્ભાસને બેસીને, પવિત્ર દર્ભોથી શુદ્ધ થઈને, તેમજ ત્રણ પ્રાણાયામથી પુનિત થઈને ઑંકારનો ઉચ્ચાર કરવો બેઈએ. ૭૫

અકારં ચાપ્યુકારં ચ મકારં ચ પ્રજાપતિઃ ।

વેદત્રયાન્નિરદુહ્દ્ભૂર્ભુવઃસ્વરિતીતિ ચ ॥ ૭૬ ॥

પ્રજાપતિએ અકાર ઉકાર, અને મકારને (ઑંકારને) તથા ભૂર્, ભૂવર્ અને સ્વર્ એ વ્યાહતિઓને ત્રણ વેદમાંથી દોહીને કાઢી છે. ૭૬

ત્રિભ્ય એવ તુ વેદેભ્યઃ પાદં પાદમદુહ્દ્ ।

તદિત્યૃચોઽસ્યાઃ સાવિત્ર્યાઃ પરમેષ્ઠી પ્રજાપતિઃ ॥ ૭૭ ॥

પરમેષ્ઠી પ્રજાપતિએ ‘તત્’ થી આરંભી તે ગાયત્રીની ઋચાના ત્રણ પાદ ત્રણ વેદમાંથી એક એક કરીને દોહ્યા છે. ૭૭

એતદક્ષરમેતાં ચ જપન્વ્યાહતિપૂર્વિકામ્ ।

સંધ્યયોર્વેદવિદ્વિપ્રો વેદપુણ્યેન યુજ્યતે ॥ ૭૮ ॥

જ વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણ બેઉ સંધ્યાએ એ ઑંકારરૂપ અક્ષરનો તથા વ્યાહતિ સાથે ગાયત્રીનો જપ કરે છે, તે વેદાધ્યયનનું પુણ્ય પામે છે.

સહસ્રકૃત્વસ્ત્વભ્યસ્ય બહિરેત્ ત્રિકં દ્વિજઃ ।

મહતોઽપ્યેનસો માસાત્ત્વચેવાહિર્વિમુચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

જે દ્વિજ ગામખહાર એ ત્રણ (ઐકાર, વ્યાદિતિ તથા ત્રિપદા ગાયત્રી)નો એક માસ સુધી રોજ એક હજાર જપ કરે છે, તે જન્મ સાપકાંચળીથી મુક્ત થાય છે, તેમ મહાપાપથી છૂટા થાય છે. ૭૯

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।

ब्रह्मक्षत्रियविद्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ૮૦ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યજાતિનો જે કોઈ આ ગાયત્રી ઋચાથી વિહીન હોય, તેમજ જે યોગ્ય કાળે પોતાની ક્રિયાથી રહિત રહે, તે સાધુઓમાં નિંદા પામે છે. ૮૦

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ૮૧ ॥

ઐકારપૂર્વકની ત્રણ અવ્યય મહાવ્યાદિતિઓને તેમજ ત્રણ પદવાળી ગાયત્રીને વેદના મુખરૂપ જાણવી. ૮૧

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥ ૮૨ ॥

જે પુરુષ અતંદ્રિત રહીને ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રણવ અને વ્યાદિતિ સાથે આ ગાયત્રીનું રોજરોજ અધ્યયન કરે છે, તે વાયુરૂપ થઈને અને આકાશ જેવો મૂર્તિમાન થઈને પરબ્રહ્મને પામે છે. ૮૨

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ૮૩ ॥

ઐકાર એ એકાક્ષર પરબ્રહ્મ છે; પ્રાણાયામ એ પરમ તપ છે, ગાયત્રીથી પર કોઈ મંત્ર નથી અને સત્ય મૌન કરતાં વિશેષ છે. ૮૩

ક્ષરન્તિ સર્વા વૈદિક્યો જુહોતિ યજતિ ક્રિયાઃ ।

અક્ષરં દુષ્કરં જ્ઞેયં બ્રહ્મ ચૈવ પ્રજાપતિઃ ॥ ૮૪ ॥

હોમ તથા યજ્ઞની સર્વ વૈદિક ક્રિયાઓ નાશવંત છે. એકાક્ષર ઝંકારનેજ અવિનાશી બાળવો—તે બ્રહ્મ અને પ્રજાપતિરૂપ છે.

જપનું માહત્ત્ય—

વિધિયજ્ઞાજપયજ્ઞો વિશિષ્ટો દશભિર્ગુણૈઃ ।

ઉપાંશુઃ સ્યાચ્છતગુણઃ સાહસ્રો માનસઃ સ્મૃતઃ ॥ ૮૫ ॥

વિધિયજ્ઞ (દર્શ પૌર્ણમાસ આદિ) કરતાં જપયજ્ઞ દશગણો અધિક છે; તે ઉપાંશુ જપયજ્ઞ (પાસે બેઠેલો માણસ પણ જપ સાંભળી ન શકે એવો) હોય, તો તે સોગણો અધિક છે; અને તે માનસ (મનમાં જ ચાલતો) જપયજ્ઞ હોય, તો તે હજારગણો અધિક છે. ૮૫

યે પાકયજ્ઞાશ્વત્વારો વિધિયજ્ઞસમન્વિતાઃ ।

સર્વે તે જપયજ્ઞસ્ય કલાં નાર્હન્તિ ષોડશીમ્ ॥ ૮૬ ॥

વિધિયજ્ઞો સાથે જોડાયેલા જ ચાર પાકયજ્ઞો (અગ્નિહોત્ર, વૈશ્વદેવ, નિત્યશ્રાદ્ધ અને અતિથિપૂજન) છે, તે જપયજ્ઞની સોળમા ભાગની કલાને પણ યોગ્ય નથી. ૮૬

જપ્યેનૈવ તુ સંસિધ્યેદ્બ્રાહ્મણો નાત્ર સંશયઃ ।

કુર્યાદન્યન્ન વા કુર્યાન્મૈત્રો બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ॥ ૮૭ ॥

જપથી જ બ્રાહ્મણ સંસિદ્ધિને પામે છે, એમાં સંશય નથી. પછી બીજું કરે કે ન કરે, તોપણ તેને 'મૈત્ર' (સૂર્યોપાસક) કહેવામાં આવે છે. ૮૭

ધન્દ્રિયનિગ્રહતું માહાત્મ્ય—

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

સંયમે યત્નમાતિષ્ઠેદ્વિદ્વાન્યન્તેવ વાજિનામ્ ॥ ૮૮ ॥

સારથિ જમ ઘોડાઓને યત્નપૂર્વક સંયમમાં રાખે છે, તેમ વિદ્વાને મનને ખેંચી જનારા વિષયોમાં વિચરતી ધન્દ્રિયોને યત્નપૂર્વક સંયમમાં રાખવી જોઈએ. ૮૮

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ।

તાનિ સમ્યક્પ્રવક્ષ્યામિ યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૮૯ ॥

પૂર્વે પાંડિતોએ જ અગિયાર ધન્દ્રિયો કહી છે, તે હું તમને સારી રીતે, યથાવત્ ને અનુક્રમે કહીશ. ૮૯

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ ૯૦ ॥

કાન, ચામડી, આંખ, જીભ, નાક એ પાંચ; ગુદા, ઉપસ્થ, હાથ, પગ અને વાણી એ પાંચ; એમ દશ ધન્દ્રિયો કહી છે. ૯૦

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पायवादीनि प्रचक्षते ॥ ૯૧ ॥

આમાં કાન વગેરે પહેલી પાંચને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહે છે અને ગુદા વગેરે પછીની પાંચને કર્મેન્દ્રિયો કહે છે. ૯૧

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिञ्જिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ૯૨ ॥

પોતાના ગુણે કરીને જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એમ જ ઉભયરૂપી છે, તે મનને અગિયારમું જાણવું. એ જીતવામાં આવતાં, બેઉ પાંચેન્દ્રિયો જિતાઈ રહે છે. ૯૨

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ९३ ॥

ઇન્દ્રિયોના વિશેષ સંગથી નિઃસંશય દોષ લાગે છે. તેમનો સંયમ કરવાથી જ સિદ્ધિ મળે છે. ૯૩

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥ ९४ ॥

કામ કંઈ કામનાઓના ઉપભોગથી શમતો નથી, તે તો જમ આહુતિથી અગ્નિ વધે તેમ ફરી વધ્યે જ જાય છે. ૯૪

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्કેवलास्त्यजेत् ।

प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ९५ ॥

જ આ સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરે છે અને જ એ સર્વને કેવળ ત્યજી જ દે છે, તે બેમાં સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ એ સર્વ કામનાઓની પ્રાપ્તિ કરતાં વિશેષ અડિયાતો છે. ૯૫

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।

विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ ९६ ॥

વિષયોમાં બેડાયેલી એ ઈન્દ્રિયોને માત્ર વિષયસેવનના ત્યાગથી તેટલી સંયમિત કરી શકાતી નથી, જટલી નિત્ય-જ્ઞાનથી તે સંયમિત કરી શકાય છે. ૯૬

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ९७ ॥

વિષયથી દૂષિત ભાવવાળા થયેલા માણસને વેદો, ત્યાગ, યજ્ઞો, નિયમો અને તપો ક્યારેય સિદ્ધિ આપતાં નથી. ૯૭

શ્રુત્વા સ્પૃષ્ટ્વા ચ દૃષ્ટ્વા ચ શ્રુત્વા ગ્રાત્વા ચ યો નરઃ ।

ન હૃષ્યતિ ગ્લાયતિ વા સ વિજ્ઞેયો જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૧૮ ॥

સાંભળ્યા, સ્પર્શ્યા, જોયા, જમ્યા અને સૂંધ્યા છતાં જ માણુ-
સને હર્ષ કે ગ્લાનિ થતાં નથી, તેને જિતેન્દ્રિય બાળવો. ૬૮

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृते: पात्रादिवोदकम् ॥ ૧૯ ॥

જમ જલપાત્રમાં એક છિદ્ર હોતાં તેમાંથી બધું પાણી
ટપટી બય છે, તેમ સૌ ઇન્દ્રિયોમાંથી એક પણ સ્થલિત હોતાં
માણુસની પ્રજ્ઞા વહી બય છે. ૬૯

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।

सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुम् ॥ ૨૦ ॥

ઇન્દ્રિયસમૂહને વશ કરીને અને મનને સંયમમાં રાખીને,
શરીરને ક્ષીણ થવા દીધા સિવાય, સૌ અર્થો યોગપૂર્વક સાધવા.

पूर्वा संध्यां जपस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावेनात् ॥ ૨૧ ॥

પ્રાતઃસંધ્યા વખતે સૂર્યોદય સુધી ગાયત્રીજપ કરતાં ઊભા
રહેવું અને સાયંસંધ્યા વખતે નક્ષત્રોદય સુધી ગાયત્રીજપ કરતાં
રૂઢી રીતે બેસી રહેવું. ૧૦૧

સંધ્યાવંદન—

पूर्वा संध्यां जपस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ ૨૨ ॥

પ્રાતઃસંધ્યામાં જ ઊભો રહી ગાયત્રી જપે છે, તેનાં રાતે
કરેલાં પાપ નાશ પામે છે; સાયંસંધ્યામાં બેસીને જ તે જપે
છે, તે પોતાનાં દિવસે કરેલાં પાપને દૂર કરે છે. ૧૦૨

ન તિષ્ઠતિ તુ યઃ પૂર્વા નોપાસ્તે યશ્ચ પશ્ચિમામ્ ।
સ શૂદ્રઘઢ્ઢિષ્કાર્યઃ સર્વસ્માદ્વિજકર્મણઃ ॥ ૧૦૩ ॥

જ દિવસ પ્રાતઃસંધ્યાનું અનુષ્ઠાન કરતો નથી, તેમજ જ સાયંસંધ્યાની ઉપાસના કરતો નથી, તેને સર્વ દિવસકર્મોમાંથી શૂદ્રની જેમ બાકાત કરવો. ૧૦૩

સ્વાધ્યાય—

અપાં સમીપે નિયતો નૈત્યકં વિધિમાસ્થિતઃ ।
સાવિત્રીમપ્યધીયીત ગત્વારણ્યં સમાહિતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

જલાશયની સમીપમાં કે અરણ્યમાં જઈને નિયમયુક્ત થઈ, સાવધાન ચિત્તે નિત્યવિધિમાં રહેવું અને સાવિત્રીનું ય અધ્યાયન કરવું. ૧૦૪

વેદોપકરણે ચૈવ સ્વાધ્યાયે ચૈવ નૈત્યકે ।
નાનુરોધોઽસ્ત્યનધ્યાયે હોમમન્ત્રેષુ ચૈવ હિ ॥ ૧૦૫ ॥

વેદાંગો લણવાથી, નિત્યના સ્વાધ્યાયથી તેમજ હોમમંત્રોથી અનધ્યાયને બાધ આવતો નથી. ૧૦૫

નૈત્યકે નાસ્ત્યનધ્યાયો બ્રહ્મસત્રં હિ તત્સ્મૃતમ્ ।
બ્રહ્માહુતિહુતં પુણ્યમનધ્યાયવષટ્કૃતમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

નિત્યકર્મમાં અનધ્યાય હોતો નથી, કેમકે તે બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે. તેમાં વેદની આહુતિરૂપે જ હોમ તે અનધ્યાયમાં કરવામાં આવતા સમાપ્તિસૂચક વષટ્ જોવો પવિત્ર છે. ૧૦૬

યઃ સ્વાધ્યાયમધીતેઽદ્વં વિધિના નિયતઃ શુચિઃ ।
તસ્ય નિત્યં ક્ષરત્યેષ પયો દધિ ઘૃતં મધુ ॥ ૧૦૭ ॥

પવિત્ર અને નિયમપરાયણ રહી, જે એક વર્ષ સુધી સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરે છે, તેને તે સ્વાધ્યાય દૂધ, દહીં, ઘી અને મધ વરસાવે છે. ૧૦૭

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामघःशय्यां गुरोर्हितम् ।

આસમાવર્તનાત્કુર્યાત્કૃતોપનયનો દ્વિજઃ ॥ ૧૦૮ ॥

ઉપનયન પામેલા દ્વિજ સમાવર્તન સુધી હોમકાષ્ઠો એકઠાં કરવાં, ભિક્ષા માગી લાવવી, નીચે પથારી રાખવી અને ગુરુની હિતસેવા કરવી. ૧૦૮

ભણાવવા યોગ્ય શિષ્યો—

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

આત્મઃ શક્તોઽર્થદઃ સાધુઃ સ્વોઽધ્યાપ્યા દશ ધર્મતઃ ॥૧૦૯॥

આચાર્યનો પુત્ર, સેવક, જાણકારી આપનાર, ધાર્મિક, પવિત્ર, આત્મજન, શક્તિસમર્થ, ધન દેનાર, સદાચારી અને પોતીકા માણસ—એ દશને ધર્મપૂર્વક અધ્યાપન કરવું. ૧૦૯

नाष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

જાનન્નપિ હિ મેધાવી જડવહ્લોક આચરેત્ ॥ ૧૧૦ ॥

કોઈના પૂછ્યા વિના ક્યારેય ન ઉપદેશવું, તેમ અન્યાયથી પૂછનારને ઉત્તર ન વાળવો. જાણતાં છતાં, બુદ્ધિમાને સંસારમાં જડની જેમ આચરવું. ૧૧૦

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

તયોરન્યતરઃ પ્રૈતિ વિદ્વેષં વાઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૧૧ ॥

જે અધર્મથી બોલે છે અને અધર્મથી પૂછે છે, તેમાંનો એક મરી જાય છે અથવા પરસ્પર દ્વેષી બની રહે છે. ૧૧૧

ધર્માર્થો યત્ર ન સ્યાતાં શુશ્રૂષા વાપિ તદ્વિધા ।

તત્ર વિદ્યા ન વક્તવ્યા શુભં બીજમિવોષરે ॥૧૧૨॥

જ્યાં ધર્મ અને અર્થ નથી અથવા જ્યાં અનુરૂપ સેવા નથી, ત્યાં વિદ્યા નજ કહેવી-એ તો ખારપાટમાં શુભ બીજ વાવ્યા જેવું નિરર્થક છે. ૧૧૨

વિદ્યયૈવ સમં કામં મર્તવ્યં બ્રહ્મવાદિના ।

આપદ્યપિ હિ ઘોરાયાં ન ત્વેનામિરિણે વપેત્ ॥૧૧૩॥

બ્રહ્મવાદીએ વિદ્યા સાથે જ મરી જવું સારું છે-પણ, ઘોર આપત્તિમાં થે એણે ખારપાટમાં વિદ્યાબીજ નજ વાવવું. ૧૧૩

વિદ્યા બ્રાહ્મણમેત્યાંહ શૈવધિસ્તેઽસ્મિ રક્ષ મામ્ ।

અસૂયકાય માં માદાસ્તથા સ્યાં વીર્યવત્તમા ॥ ૧૧૪ ॥

વિદ્યાએ બ્રાહ્મણની પાસે આવીને કહ્યું: ‘હું તારો ભંડાર છું. તું મને રક્ષ. તું મને ઈર્ષ્યાજીને આપીશ નહિ. તો હું વિશેષ વીર્યવતી થઈશ. ૧૧૪

યમેવ તુ શુચિં વિદ્યાન્નિયતબ્રહ્મચારિણમ્ ।

તસ્મૈ માં બ્રૂહિ વિપ્રાય નિધિપાયાપ્રમાદિને ॥ ૧૧૫ ॥

‘તું જને પવિત્ર, નિયમયુક્ત અને બ્રહ્મચારી બણે તેવા વિદ્યાના નિધિને રક્ષનારા અપ્રમાદી બ્રાહ્મણને જ તું મને ભણાવજ.’

બ્રહ્મ યસ્ત્વનનુજ્ઞાતમધીયાનાદવાપ્નુયાત્ ।

સ બ્રહ્મસ્તેયસંયુક્તો નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૧૬ ॥

શુરુ અધ્યયન કરાવતા હોય, ત્યારે જ આજ્ઞા વિના જ વેદ ગ્રહણ કરે છે, તે વેદની ચોરીવાળો. માણસ નરકને પામે છે.

લૌકિકં વૈદિકં વાપિ તથાઽધ્યાત્મિકમેવ ચ ।

આદદીત યતો જ્ઞાનં તં પૂર્વમભિવાદયેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

જમની પાસેથી લૌકિક, વૈદિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન મેળવ્યું હોય, તેમને પ્રથમ પ્રણામ કરવા. ૧૧૭

[જન્મપ્રભૃતિ યત્કિંચિચ્ચેતસા ધર્મમાચરેત્ ।

તત્સર્વં વિફલં જ્ઞેયમેકહસ્તાભિવાદનાત્ ॥

જન્મથી માંડીને ચિત્તથી જ કાંઈ ધર્માચરણ કર્યું હોય, તે એક હાથે નમન કરવાથી વિફળ થાય છે, એમ જાણવું.]

સાચિત્રીમાત્રસારોઽપિ વરં વિપ્રઃ સુચન્તિતઃ ।

નાયન્તિતત્ત્વિવેદોઽપિ સર્વાંશી સર્વવિક્રયી ॥ ૧૧૮ ॥

સુસંયમી વિપ્ર ભલે માત્ર ગાયત્રીનું જ જ્ઞાન ધરાવતો હોય તોય શ્રેષ્ઠ છે. પણ ત્રણ વેદ ભણ્યા છતાં ગમે તે બીજાં ખાનારો, બધી જાતનો વિક્રય કરનારો અને અસંયમી એવો બ્રાહ્મણ માન્ય જ નથી. ૧૧૮

શય્યાસનેઽધ્યાચરિતે શ્રેયસા ન સમાવિશેત્ ।

શય્યાસનસ્થશ્ચૈવનં પ્રત્યુત્થાયાભિવાદયેત્ ॥ ૧૧૯ ॥

વિદ્યા આદિમાં આપણાથી અધિક હોય તેઓ જ શય્યા કે આસન ઉપર બિરાજ્યા હોય, તે ઉપર ક્યારેય સાથે ન બેસવું. એવા કોઈ આવી પડે, તો આપણે શય્યા કે આસન ઉપર બેઠા હોઈ એત્યાંથી ઊઠી તેમને વંદન કરવાં. ૧૧૯

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।

પ્રત્યુત્થાનાભિવાદામ્યાં પુનસ્તાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૨૦ ॥

વૃદ્ધ વડીલ આવતાં યુવાનોના પ્રાણ ઊંચે જાય છે—તે ઊઠીને અભિવંદન કર્યાંથી પાછા સ્થાને આવે છે. ૧૨૦

અભિવાદનશીલસ્ય નિત્યં વૃદ્ધોપસેવિનઃ ।

ચત્વારિ તસ્ય વર્ધન્તે આયુર્વિદ્યા યશો બલમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

વૃદ્ધોને નિત્ય પ્રણામ કરનારનાં અને તેમની સદૈવ સેવા કરનારનાં આયુષ, વિદ્યા, યશ અને બલ એ ચાર વૃદ્ધિ પામે છે.

પ્રણામનું ફળ—

અભિવાદાત્પરં વિપ્રો જ્યાયાંસમભિવાદયન્ ।

અસૌ નામાહમસ્મીતિ સ્વં નામ પરિકીર્તયેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

વડીલને નમન કરતી વખતે વિપ્રે અભિવાદન પછી ‘હું’ તે નામનો છું’ એમ કહી પોતાનું નામ કહેવું. ૧૨૨

નામધેયસ્ય યે કેચિદભિવાદં ન જાનતે ।

તાન્પ્રાજ્ઞોઽહમિતિ બ્રૂયાર્ત્ત્વિયઃ સર્વાસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૨૩ ॥

કોઈ નામોચ્ચારપૂર્વકના નમસ્કારને ન સમજતા હોય, તો બુદ્ધિમાને તેમને ‘હું છું’ એટલું જ કહેવું—સૌ સ્ત્રીઓને પણ એમ જ કહેવું. ૧૨૩

મોઃશબ્દં કીર્તયેદન્તે સ્વસ્ય નામ્નોઽભિવાદને ।

નામ્નાં સ્વરૂપમાવો હિ મોભાવ ઋષિભિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

અભિવાદનમાં પોતાના નામને અંતે ‘મોઃ’ શબ્દ કહેવો. (દા. ત. અભિવાદયે શુભશર્માહમસ્મિ મોઃ) કેમકે, ઋષિઓએ ‘મોઃ’ શબ્દને સામાના નામના સ્વરૂપરૂપ કહ્યો છે. ૧૨૪

આયુષ્માન્મવ સૌમ્યેતિ વાચ્યો વિપ્રોઽભિવાદને ।

અકારશ્વાસ્ય નામ્નોઽન્તે વાચ્યઃ પૂર્વાક્ષરઃ પ્લુતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

સામા નમસ્કારમાં આશ્લેષે ‘આયુષ્યમાન્ મવ, સૌમ્ય’ (હે સૌમ્ય ! ધણાં વરસો જીવ) એમ કહેવું અને એ નમસ્કાર કરનારના નામના અંતમાં રહેલા અકારને અથવા તેના પૂર્વાક્ષરને પ્લુત ઉચ્ચારવો. ૧૨૫

યો ન વેશ્યભિવાદસ્ય વિપ્રઃ પ્રત્યભિવાદનમ્ ।

નાભિવાદ્યઃ સ વિદુષા યથા શૂદ્રસ્તથૈવ સઃ ॥ ૧૨૬ ॥

જે બ્રાહ્મણ નમનના બદલામાં સામું નમન બાણુતો નથી, તેને વિદ્વાને નમન ન કરવું—તે તો શૂદ્રના જેવો છે. ૧૨૬

બ્રાહ્મણં કુશલં પૃચ્છેત્ક્ષત્રબન્ધુમનામયમ્ ।

વૈશ્યં ક્ષેમં સમાગમ્ય શૂદ્રમારોગ્યમેવ ચ ॥ ૧૨૭ ॥

બ્રાહ્મણ મળતાં ‘કુશળ’ પૂછવું, ક્ષત્રિય મળતાં ‘સુખ’ પૂછવું, વૈશ્ય મળતાં ‘ક્ષેમ’ પૂછવું અને શૂદ્ર મળતાં ‘આરોગ્ય’ પૂછવું. ૧૨૭

અવાચ્યો દીક્ષિતો નામ્ના યવીયાનપિ યો ભવેત્ ।

ભોભવત્પૂર્વકં ત્વેનમભિમાષેત ધર્મવિત્ ॥ ૧૨૮ ॥

જેણે યજ્ઞદીક્ષા લીધી હોય, તે ઉંમરમાં નાનો હોય તો ય તેને નામ લઈને બોલાવવો નહિ. પણ ધર્મજ્ઞે ‘ભોઃ’ અને ‘ભવત્’ શબ્દો સાથે તેની સાથે બોલવું. ૧૨૮

પરપત્ની તુ યા સ્ત્રી સ્યાદસંબન્ધા ચ યોનિતઃ ।

તાં બ્રૂયાદ્ભવતીત્યેવં સુભગે મગિનીતિ ચ ॥ ૧૨૯ ॥

જે સ્ત્રી પરપત્ની હોય તથા જન્મને અંગે સંબંધવાળી ન હોય, તેને ભવતી, સુભગા, બહેન એમ કહેવું. ૧૨૯

માતૃલાંશ્ચ પિતૃવ્યાંશ્ચ શ્વશુરાનૃત્વિજો ગુરૂન્ ।

અસાવહમિતિ બ્રૂયાત્પ્રત્યુત્થાય યવીયસઃ ॥ ૧૩૦ ॥

મામા, કાકા, સસરા, ઋત્વિજો અને વિદ્યાગુરુઓ પોતાથી નાના હોય, તો ય તેમને મળતાં ઊઠીને ‘તે હું છું’ એમ કહેવું.

માતૃષ્વસા માતુલાની શ્વશૂરથ પિતૃષ્વસા ।

સંપૂજ્યા ગુરુપત્નીવત્સમાસ્તા ગુરુભાર્યયા ॥ ૧૩૧ ॥

માસી, મામી, સાસુ અને ફેાઈ આ બધાં ગુરુપત્નીની જમ પૂજ્ય છે—તેથી ગુરુપત્નીની જમ તેમને આદરસત્કાર આપવો.

આતુર્ભાર્યોપસંગ્રાહ્યા સવર્ણાહન્યહન્યપિ ।

વિપ્રોષ્ય તૂપસંગ્રાહ્યા જ્ઞાતિસંબન્ધિયોષિતઃ ॥ ૧૩૨ ॥

મોટા ભાઈની પત્ની પોતાના વર્ણની હોય, તો રાજ તેને પાયે લાગવું. પણ સગાંસબંધીની સ્ત્રીઓને તો પરદેશથી આવીને પગે લાગવું. ૧૩૨

પિતુર્ભગિન્યાં માતુશ્ચ જ્યાયસ્યાં ચ સ્વસર્યપિ ।

માતૃવદ્વૃત્તિમાતિષ્ઠેન્માતા તામ્યો ગરીયસી ॥ ૧૩૩ ॥

ફેાઈ, માસી અને મોટી બહેન એમના તરફ માતાની જમ આદરભાવ રાખવો—પણ માતા તે સર્વથી અધિક છે. ૧૩૩

દશાદ્વાર્યં પૌરસર્યં પશ્ચાદ્વાર્યં કલામૃતામ્ ।

ત્ર્યદ્વર્ણ્યં શ્રોત્રિયાણાં સ્વલ્પેનાપિ સ્વયોનિષુ ॥ ૧૩૪ ॥

એક જ નગરમાં રહેવાવાળો ઉંમરે દશ વર્ષ મોટો હોય, ક્ષાકારીગરીવાળો પાંચ વર્ષ મોટો હોય, વેદ બણવાવાળો ત્રણ વર્ષ મોટો હોય અને સગાંસબંધી થોડો જ મોટો હોય, તોપણ તે સૌ વચ્ચે મૈત્રીવ્યવહાર છે. ૧૩૪

બ્રાહ્મણં દશવર્ષં તુ શતવર્ષં તુ ભૂમિપમ્ ।

પિતાપુત્રૌ વિજાનીયાદ્બ્રાહ્મણસ્તુ તયોઃ પિતા ॥ ૧૩૫ ॥

બ્રાહ્મણુ દશ વર્ષનો હોય અને રાજ સો વરસનો હોય, તો ય તેમને પિતાપુત્ર બણવા—તે બેમાં બ્રાહ્મણુ પિતારૂપ છે. ૧૩૫

માનનાં કારણ—

વિત્તં બન્ધુર્વયઃ કર્મ વિદ્યા ભવતિ પશ્ચમી ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

ધન, બંધુ, વય, કર્મ અને પાંચમી વિદ્યા એ માનનાં સ્થાનો છે—તેમાં પછી પછીનું તે આગળ આગળના કરતાં અડિયાતું છે. ૧૩૬

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥

ત્રણે વર્ણોમાં જ આ પાંચમાંથી જટલા વિશેષ ગુણવાળા હોય, તેટલા તેઓ અહીં માનપાત્ર છે. નેવું વર્ણ પહોંચેલો શૂદ્ર પણ માનને યોગ્ય છે. ૧૩૭

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ १३८ ॥

ચક્રવાળા વાહનમાં બેઠેલાને, નેવું વર્ષ થયેલાને, રોગીને, ભારવાળાને, સ્ત્રીઓને, સ્નાતકને, રાજાને તેમજ વરરાજાને માર્ગ આપવો. ૧૩૮

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३९ ॥

તે બધાં એકસાથે થઈ ગયાં હોય, તો સ્નાતક અને રાજાને માનયોગ્ય ગણવા. રાજા અને સ્નાતક એ બેમાં સ્નાતક રાજા તરફથી માન પામે. ૧૩૯

આચાર્ય વગેરેનાં લક્ષણ—

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

જે દ્વિજ શિષ્યને ઉપનયન આપીને તેને કલ્પ અને રહ-
સ્ય સહિત વેદાધ્યયન કરાવે છે, તેને આચાર્ય કહે છે. ૧૪૦

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ ૧૪૧ ॥

જે આજીવિકા માટે વેદના એક ભાગનું અને વળી વેદાં-
ગોનું અધ્યાપન કરે છે, તે ઉપાધ્યાય કહેવાય છે. ૧૪૧

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ ૧૪૨ ॥

જે વિપ્ર યથાવિધિ ગર્ભાધાન આદિ સંસ્કારો કરે છે અને
અગ્નિથી પોષે છે, તે ગુરુ કહેવાય છે. ૧૪૨

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मन्त्रान् ।

यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विग्निहोच्यते ॥ ૧૪૩ ॥

વરણમાં વરાયેલો જે બ્રાહ્મણ જેને માટે અગ્ન્યાધેય
(આહવનીય આદિ અગ્નિ પ્રગટાવવાનું કાર્ય), પાકયજ્ઞો
અને અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો કરે છે, તે તેનો અહીં ઋત્વિજ કહે-
વાય છે. ૧૪૩

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणाबुधौ ।

स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत्કदाचन ॥ ૧૪૪ ॥

જે બ્રાહ્મણ એક કાનોમાં વેદથી સત્ય ભરી દે છે, તેને માતા
અને પિતારૂપ બળવો—ક્યારેય તેનો દ્રોહ ન કરવો. ૧૪૪

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ ૧૪૫ ॥

દશ ઉપાધ્યાયો કરતાં એક આચાર્ય શ્રેષ્ઠ ગૌરવવાન છે, સો આચાર્યો કરતાં એક પિતા શ્રેષ્ઠતર ગૌરવવાળો છે અને હજાર પિતાઓ કરતાં એક માતા શ્રેષ્ઠતમ ગૌરવવતી છે. ૧૪૫

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

જન્મ આપનાર અને વેદ આપનાર એ પિતાઓમાં વેદ આપનાર પિતા વિશેષ ગરવો છે. કેમકે, બ્રાહ્મણનો વેદજન્મ આ લોકમાં ને પરલોકમાં અવિનાશી છે, ૧૪૬

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।

संभूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

માતાપિતા તો પરસ્પર કામથી એ બાળકને ઉત્પન્ન કરે છે—યોનિમાં તેનો જ જન્મ થાય છે, તેને તો માત્ર શરીરની ઉત્પત્તિ જ બાળવી. ૧૪૭

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।

उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ १४८ ॥

પણ, વેદના પારગામી આચાર્ય સાવિત્રીએ કરીને તેને જ જન્મ આપે છે, એ સત્યરૂપ અને અજરામર છે. ૧૪૮

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥ १४९ ॥

જ વેદાધ્યયનનો થોડો કે ધણો ઉપકાર કરે છે, તેને પણ વેદાધ્યયનરૂપી એ ઉપકારને લીધે ગુરુ માનવો. ૧૪૯

વિદ્વાનની મહત્તા—

બ્રાહ્મસ્ય જન્મનઃ કર્તા સ્વધર્મસ્ય ચ શાસિતા ।

બાલોઽપિ વિપ્રો વૃદ્ધસ્ય પિતા ભવતિ ધર્મતઃ ॥૧૫૦॥

વેદજ્ઞન્મ આપનાર અને સ્વધર્મ ઉપદેશનાર વિપ્ર બાળક હોય, તો ય ધર્માનુસારે તે વૃદ્ધનો પિતારૂપ છે. ૧૫૦

અધ્યાપયમાસ પિતૃઞ્જિશ્શુરાઙ્ગિરસઃ કવિઃ ।

પુત્રકા इति होवाच જ્ઞાનેન પરિગૃહ્ય તાન્ ॥ ૧૫૧ ॥

અંગિરાના પુત્ર બાળક કવિએ પિતૃઓને અધ્યયન કરાવ્યું અને જ્ઞાનરૂપી ઉપકાર કરી તેમને ‘હે પુત્રો’ એમ કહ્યું. ૧૫૧

તે તમર્થમપૃચ્છન્ત દેવાનાગતમન્યવઃ ।

દેવાશ્ચૈતાન્સમેત્યોચુર્ન્યાય્યં વઃ શિશુરુક્તવાન્ ॥ ૧૫૨ ॥

આથી, ક્રોધે ભરાયેલા તેઓએ તે વિષે દેવાને પૂછ્યું, અને દેવોએ મળીને તેમને કહ્યું, બાળકે તમને ન્યાયયુક્ત કહ્યું છે.

અજ્ઞો ભવતિ વૈ બાલઃ પિતા ભવતિ મન્ત્રદઃ ।

અજ્ઞં હિ બાલમિત્યાહુઃ પિતૈત્યેવ તુ મન્ત્રદમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

અજ્ઞાની બાળક જ છે અને મંત્ર આપનારે પિતારૂપ છે. પંડિતો અજ્ઞાનીને જ બાળક કહે છે અને મંત્ર દેનારને જ પિતા કહે છે. ૧૫૩

ન હાયનૈર્ન પલિતૈર્ન વિત્તેન ન બન્ધુભિઃ ।

ઋપયશ્ચક્રિરે ધર્મ યોઽનૂચાનઃ સ નો મહાન્ ॥ ૧૫૪ ॥

ઉંમર વધવાથી, પણિયાં આવવાથી, ધનથી અને સગાં-વહાલાંથી કોઈ મહાન થતો નથી. ઋષિઓએ ધર્મ કરાવ્યો છે, કે જ વેદવેદાંગ ભણેલો છે તે જ અમારામાં મહાન છે.

વિપ્રાણાં જ્ઞાનતો જ્યૈષ્ઠ્યં ક્ષત્રિયાણાં તુ વીર્યતઃ ।

વૈશ્યાનાં ધાન્યધનતઃ શુદ્રાણામેવ જન્મતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

બ્રાહ્મણોની મોટાઈ જ્ઞાનથી, ક્ષત્રિયોની પરાક્રમથી, વૈશ્યો-
ની ધનધાન્યથી અને શૂદ્રોની ઉંમરથી હોય છે. ૧૫૫

ન તેન વૃદ્ધો ભવતિ येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ ૧૫૬ ॥

માથે ઘોળા આવ્યા હોય તેથી કંઈ તે વૃદ્ધ થતો નથી,
પણ જુવાન હોઈનેય જ વેદ જાણે છે, તેને જ દેવો વૃદ્ધ જાણે છે.

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विभ्रति ॥ ૧૫૭ ॥

જમ લાકડાનો હાથી અને ચામડાનું હરણ, તેમ વેદા-
ધ્યયનરહિત વિપ્ર-એ પણ માત્ર નામે જ શોભે છે. ૧૫૭

यथा पण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ ૧૫૮ ॥

જમ નપુંસક સ્ત્રીઓને વિશે અફળ છે, જમ ગાય બીજી
ગાયના સંબંધે વિકળ છે અને જમ અજ્ઞાનીને આપેલું દાન
નિષ્ફળ છે, તેમ વેદાધ્યયનરહિત વિપ્ર પણ ફળરહિત છે. ૧૫૮

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।

वाक्चैव मधुरा श्लक्षणा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥ ૧૫૯ ॥

ધર્મ ઇચ્છતા ગુરુએ શિષ્યાદિને અહિંસાથી જ ઉદ્યાણ-
શિક્ષણ આપવું અને વાણી પણ મધુર અને કામળ વાપરવી.

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।

स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ ૧૬૦ ॥

જનાં મન અને વાણી શુદ્ધ છે તથા સારી રીતે સંરક્ષિત છે, તે વેદાન્તમાં કહેલું સર્વ ક્ષણ પામે છે. ૧૬૦

નારુન્તુદઃ સ્યાદાર્તોઽપિ ન પરદ્રોહકર્મધીઃ ।

યયાઽસ્યોદ્વિજતે વાચા નાલોકયાં તામુદીરયેત્ ॥૧૬૧॥

પોતે દુઃખી થયા છતાં સામાને દુઃખદાયી ન થવું, ખી-જના દ્રોહના કર્મમાં બુદ્ધિ ન કરવી અને જ વાણીથી અન્યને ઉદ્વેગ થાય તેવી સ્વર્ગને ખાળનારી વાણી ન બોલવી. ૧૬૧

સંમાનાદ્બ્રાહ્મણો નિત્યમુદ્વિજેત વિષાદિવ ।

અમૃતસ્યેવ ચાકાલ્લેદવમાનસ્ય સર્વદા ॥૧૬૨॥

બ્રાહ્મણે નિત્ય ઝેરની જમ સંમાનથી ડરતા રહેવું અને સદા અપમાનની અમૃતની જમ આકાંક્ષા રાખવી. ૧૬૨

સુખં હ્યવમતઃ શેતે સુખં ચ પ્રતિબુદ્ધયતે ।

સુખં ચરતિ લોકેઽસ્મિન્નવમન્તા વિનશ્યતિ ॥૧૬૩॥

આ સંસારમાં અપમાનિત થયેલો સુખથી સૂએ છે, સુખથી જાગે છે અને સુખથી વિચરે છે—તેનું અપમાન કરનારો વિનાશ પામે છે. ૧૬૩

વેદ ભણવાની આવશ્યકતા—

અનેન ક્રમયોગેન સંસ્કૃતાત્મા દ્વિજઃ જ્ઞૈઃ ।

ગુરૌ વસન્સંચિનુયાદ્બ્રહ્માધિગમિકં તપઃ ॥ ૧૬૪ ॥

આ ક્રમયોગે સંસ્કાર પામેલા આત્માવાળા દ્વિજ ગુરુને ત્યાં રહી, વેદપ્રાપ્તિ માટેના તપનો ધીરે ધીરે સંચય કરવો.

તપોવિશેષૈર્વિવિધૈર્વ્રતૈશ્ચ વિધિચોદિતૈઃ ।

વેદઃ કૃત્ત્વોઽધિગન્તવ્યઃ સરહસ્યો દ્વિજન્મના ॥ ૧૬૫ ॥

દ્વિજેએ વિશિષ્ટ તપોથી અને વિધિપૂર્વક બતાવેલાં વિવિધ પ્રતોથી સમગ્ર વેદનું રહસ્ય સહિત અધ્યયન કરવું. ૧૬૫

વેદમેવ સદાઽભ્યસ્યેત્તપસ્તપ્સ્યન્દ્વિજોત્તમઃ ।

વેદાભ્યાસો હિ વિપ્રસ્યઃ તપઃ પરમિહોચ્યતે ॥ ૧૬૬ ॥

તપ તપવાની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણે સદૈવ વેદનું જ અધ્યયન કરવું; કેમકે, વેદાભ્યાસ એ જ બ્રાહ્મણ માટે આ સંસાર-માં પરમ તપ કહેવાય છે. ૧૬૬

આદૈવ સ નસ્ત્રાગ્રેભ્યઃ પરમં તપ્યતે તપઃ ।

યઃ સ્મર્યપિ દ્વિજોઽધીતે સ્વાધ્યાયં શક્તિતોઽન્વહમ્ ॥ ૧૬૭ ॥

જ બ્રાહ્મણ રોજ શક્તિ અનુસાર વેદનો સ્વાધ્યાય કરે છે, તેણે પુષ્પની માળા ધારણ કરી હોય તોપણ નખશિખપર્ચત તે પરમ તપ તપે છે, એમ કહેવાયું છે. ૧૬૭

યોઽનધીત્ય દ્વિજો વેદમન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ।

સ જીવન્નેવ શૂદ્રત્વમાશુ ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥ ૧૬૮ ॥

જ દ્વિજ વેદનું અધ્યયન નહિ કરતાં બીજે શ્રમ કરે છે, તે સહકુટુંબ જીવતાં જ શૂદ્રત્વને પામે છે. ૧૬૮

માતુરગ્રેઽધિજનનં દ્વિતીયં મૌજિવન્ધને ।

તૃતીયં યજ્ઞદીક્ષાર્યાં દ્વિજસ્ય શ્રુતિચોદનાત્ ॥ ૧૬૯ ॥

વેદવિધાન પ્રમાણે દ્વિજનો પ્રથમ જન્મ માતાનો કૃષ્ણ-માં છે, બીજો જન્મ યજ્ઞોપવીતમાં છે અને ત્રીજો જન્મ યજ્ઞ-દીક્ષામાં છે. ૧૬૯

તત્ર યદ્વજ્જન્માસ્ય મૌજિવન્ધનચિહ્નિતમ્ ।

તત્રાસ્ય માતા સાવિત્રી પિતા ત્વાચાર્ય ઉચ્યતે ॥ ૧૭૦ ॥

તેમાં મૌજિબંધનરૂપી ચિહ્નવાળો એનો જ શ્રક્ષણન્મ છે,
તેમાં ગાયત્રી માતા અને આચાર્ય પિતા કહેવાય છે. ૧૭૦ :

વેદપ્રદાનાદાચાર્ય પિતરં પરિચક્ષતે ।

ન હસિન્યુજ્યતે કર્મ કિંચિદામૌજિવન્ધનાત્ ॥ ૧૭૧ ॥

વેદાધ્યયન આપવાથી આચાર્ય પિતારૂપ કહેવાય છે.
કારણ કે મૌજિબંધન સુધી એ બાળકને વિશે બ્રીજું કશુંય કર્મ
યોજનું નથી. ૧૭૧

નામિવ્યાહારયેદ્વદ્ધ સ્વધાનિનયનાદ્દતે ।

શૂદ્રેણ હિ સમસ્તાવદ્યાવદ્દેદે ન જાયતે ॥ ૧૭૨ ॥

ઉપનયન વિનાના બાળકને સ્વધાયુક્ત શ્રાદ્ધકર્મના મંત્ર
સિવાય વેદનો ઉચ્ચાર ન કરાવવો; કેમકે, જ્યાં સુધી વેદના
અધ્યયન માટે તે યોગ્ય થયો નથી ત્યાં સુધી શૂદ્ર સમાન છે.

કૃતોપનયનસ્યાસ્ય વ્રતાદેશનમિષ્યતે ।

બ્રહ્મણો ગ્રહણં ચૈવ ક્રમેણ વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

એ ઉપનયનસંસ્કાર પામેલાને વ્રતોના આદેશો બતાવવા
અને એને કર્મપૂર્વક યથાવિધિ વેદ લણાવવો. ૧૭૩

યદ્યસ્ય વિહિતં ચર્મ યત્સૂત્રં યા ચ મેખલા ।

યો દણ્ડો યચ્ચ વસનં તત્તદસ્ય વ્રતેષ્વપિ ॥ ૧૭૪ ॥

જને માટે જે ચર્મ, જે જનોઘ, જે મેખલા, જે દંડ અને જે
વસ્ત્રનાં વિધાન હોય, તે તેણે વ્રતોમાં પણ ધારણ કરવાં. ૧૭૪

શ્રદ્ધાચારીના નિયમો—

સેવેતેમાંસ્તુ નિયમાન્બ્રહ્મચારી ગુરૌવસન્ ।

સન્નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં તપોવૃદ્ધ્યર્થમાત્મનઃ ॥ ૧૭૫ ॥

ગુરુકુલમાં રહીને, બ્રહ્મચારીએ પોતાના તપની વૃદ્ધિ માટે ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને વશ કરવા અને નીચેના નિયમોનું સેવન કરવું. ૧૭૫

નિત્યં સ્નાત્વા શુચિઃ કુર્યાદેવર્ષિપિતૃતર્પણમ્ ।

દેવતાભ્યર્ચનં ચૈવ સમિદાધાનમેવ ચ ॥ ૧૭૬ ॥

નિત્ય સ્નાન કરીને તથા શુદ્ધ થઈને દેવ, ઋષિ તથા પિતૃ-ઓનું તર્પણ કરવું, દેવોનું પૂજન કરવું અને અગ્નિમાં સમિધો મૂકવી. ૧૭૬

વર્જयेन्મधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्निव्ययः ।

शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ ૧૭૭ ॥

મધ, માંસ, ચન્દનાદિ સુગંધી દ્રવ્યો, માલા, રસો, સ્ત્રીઓ, સઘળા આસવ આદિ આથાઓ અને પ્રાણીઓની હિંસા—એ બધાંને તેણે વર્જવાં. ૧૭૭

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।

कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥ ૧૭૮ ॥

તેણે અંગે તેલ ન ચોળવું, આંખમાં આંજણ ન આંજવું, જોડા ન પહેરવા અને છત્રી ન ઓઢવી. વળી તેણે કામ, ક્રોધ, લોભ, નૃત્ય અને ગીતવાદનનો ત્યાગ કરવો. ૧૭૮

धूतं च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम् ।

स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघાતં પરસ્ય ચ ॥ ૧૭૯ ॥

ભૂગટું, ફેાગટ પંચાત, ફૂથલી અને અસત્યને વર્જવાં; તેમજ તેણે સ્ત્રીઓને જોયા કરવી, તેમનો સ્પર્શ કરવો અને પારકાનું ભૂંડું કરવું—એ સર્વનો ત્યાગ કરવો. ૧૭૯

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ।

कामाद्धि स्कन्दयन्नेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

હરકોઈ સ્થાનમાં તેણે એકલા સૂવું, ક્યારેય વીર્ય સ્પલન ન કરવું. કામનાથી જ વીર્ય સ્પલન કરે છે, તે પોતાના બ્રહ્મચર્યવ્રતનો લોપ કરે છે. ૧૮૦.

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्युचं जपेत् ॥ १८१ ॥

દ્વિજ બ્રહ્મચારીને સ્વપ્નમાં અનિચ્છાએ જો વીર્ય સ્પલન થઈ જાય તો તેણે સ્નાન કરી, સૂર્યનું પૂજન કરવું અને ‘પુનર્મામેત્વિન્દ્રિયમ્’ (ફરી મને વીર્ય આવે) એ ઋચા ત્રણ વાર જપવી. ૧૮૧

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

બ્રહ્મચારીએ ગુરુ માટે પાણીનો ઘડો, ફૂલ, ગાયનું છાણ, માટી અને કુશ એ પૂરતા પ્રમાણમાં આણવાં અને પ્રતિદિન લિષ્ઠા માગી લાવવી. ૧૮૨

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

બ્રહ્મચારીએ વેદયજ્ઞથી યુક્ત અને સ્વકર્મમાં પ્રતિષ્ઠિત અહસ્થાને ઘેરથી રોજ નિયમપૂર્વક લિષ્ઠા લાવવી. ૧૮૩

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलघन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

ગુરુના કુળમાં તેમજ સર્ગાવહાલાં અને કુટુંબીઓમાં લિક્ષા
માગવી નહિ, પણ જો બીજાં ગૃહેથી લિક્ષા ન મળી હોય, તો
નજીકનાં સંબંધીઓને છોડી દૂરનાં સર્ગાને ત્યાંથી લાવવી. ૧૮૪

सर्वे वापि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिस्तस्तु वर्जयेत् ॥ ૧૮૫ ॥

આગળ કહેલાઓને ત્યાંથી લિક્ષા મળે નહિ, તો આખા
ગામમાં ફરવું, વાણીને પ્રયત્નપૂર્વક નિયમમાં રાખવી અને
અલિશાપ પામેલાઓને વર્જવા. ૧૮૫

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ ૧૮૬ ॥

સમિધને દૂરથી લાવીને અર્ધર રાખી મૂકવી, તંદ્રારહિત
રહીને તે સમિધોથી સવારસાંજ અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૧૮૬

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ ૧૮૭ ॥

સાજેતાજે હોવા છતાં, જો શ્રદ્ધાચારી સાત રાત સુધી
લિક્ષા ન માગી લાવે, તેમજ અગ્નિમાં સમિધથી હોમ ન કરે, તો
તેણે *અવકીર્ણિવ્રત (વ્રતનો ભંગ થયાનું પ્રાયશ્ચિત્ત) કરવું. ૧૮૭

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ ૧૮૮ ॥

વ્રતીએ નિત્ય લિક્ષાથી રહેવું, પણ કોઈ એક ધરતું
અન્ન ખાવું નહિ. લિક્ષાવ્રતીની આજીવિકા એ ઉપવાસસમી
કહેવાઈ છે. ૧૮૮

[ન મૈશ્યં પરપાકઃ સ્થાન્ન ચ મૈશ્યં પ્રતિગ્રહઃ ।

સોમપાનસમં મૈશ્યં તસ્માદ્ભક્ષેણ વર્તયેત્ ॥

લિક્ષાન્ન કંઈ પરાન્ન નથી, તેમ તે દાનરૂપ પણ નથી; લિક્ષાન્ન તો સોમરસના પાન સમાન છે. તેથી, બ્રહ્મચારીએ લિક્ષાથીજ આજીવિકા ચલાવવી.]

[મૈશ્યસ્યાગમશુદ્ધસ્ય પ્રોક્ષિતસ્ય હુતસ્ય ચ ।

યાંસ્તસ્ય ગ્રસતે ગ્રાસાંસ્તે તસ્ય ક્રતુભિઃ સમાઃ ॥

જે લિક્ષા શુદ્ધ ઘેરથી મળી હોય, જેને વેદના મંત્રોથી પ્રોક્ષણ કર્યું હોય અને જે હોમ કરતાં શેષ રહેલું હોય, તે લિક્ષાના જેટલા ડોળિયા બ્રહ્મચારી લે છે, તેટલા ડોળિયા તેને યજ્ઞ સમાન થાય છે.]

વ્રતવદેવદૈવત્યે પિત્ર્યે કર્મણ્યથર્ષિવત્ ।

કામમમ્યર્થિતોઽશ્રીયાદ્વ્રતમસ્ય ન લુપ્યતે ॥ ૧૮૯ ॥

આમંત્રણ થયું હોય તો બ્રહ્મચારીએ દેવો માટેનાં યજ્ઞ-કાર્યોમાં વ્રતધારીની જેમ અને પિતૃઓ અર્થેનાં શ્રાદ્ધકર્મોમાં ઋષિની જેમ ભોજન લેવું. આમ કર્યે એના વ્રતનો લોપ થતો નથી. ૧૮૯

બ્રાહ્મણસ્યૈવ કર્મેતદુપદિષ્ટં મનીષિભિઃ ।

રાજન્યવૈશ્યયોસ્ત્વેવં નૈતત્કર્મ વિધીયતે ॥ ૧૯૦ ॥

પાંડિતોએ આ ભોજનકર્મ બ્રાહ્મણ વર્ણના બ્રહ્મચારી માટે જ ઉપદેશ્યું છે. ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિના બ્રહ્મચારીઓ માટે આ કર્મનું એ વિધાન નથી. ૧૯૦

ચોદિતો ગુરુણા નિત્યમપ્રચોદિત એવ વા ।

કુર્યાદધ્યયને યત્નમાચાર્યસ્ય હિતેષુ ચ ॥ ૧૯૧ ॥

ગુરુએ આજ્ઞા કરી હોય કે ન કરી હોય, તોપણ બ્રહ્મ-
ચારીએ નિત્ય અધ્યયનમાં તેમજ આચાર્યનાં હિતકાર્યોમાં
યત્નવાન રહેવું. ૧૯૧

શરીરં ચૈવ વાચં ચ બુદ્ધીન્દ્રિયમનાંસિ ચ ।

નિયમ્ય પ્રાજ્ઞલિસ્તિષ્ઠેદ્વીક્ષમાણો ગુરોર્મુખમ્ ॥ ૧૯૨ ॥

તેણે શરીર, વાણી, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો અને મન
એ સર્વને નિયમમાં રાખવાં અને હાથ બેઠી ગુરુના મુખ
સામે બેતા બિભા રહેવું. ૧૯૨

નિત્યમુદ્ઘૃતપાણિઃ સ્યાત્સાધ્વાચારઃ સુસંયતઃ ।

આસ્યતામિતિ ચોક્તઃ સન્નાસીતાભિમુખં ગુરોઃ ॥ ૧૯૩ ॥

બ્રહ્મચારીએ જમણે હાથ નિત્ય ઉપરણા બહાર બાજે
રાખવો, સદાચારી રહેવું, સુસંયમ પાળવો અને ગુરુ 'બેસ'
એમ કહે ત્યારે તેમની સંમુખ બેસવું. ૧૯૩

હીનાન્નવસ્ત્રવેષઃ સ્યાત્સર્વદા ગુરુસન્નિધૌ ।

ઉત્તિષ્ઠેત્પ્રથમં ચાસ્ય ચરમં ચૈવ સંવિશેત્ ॥ ૧૯૪ ॥

ગુરુની સમીપમાં પોતે સદાય હજવાં અન્નવસ્ત્ર રાખવાં,
તેમની પહેલાં બેઠવું અને તેમની પછી સૂવું. ૧૯૪

પ્રતિશ્રવણસંભાષે શ્યાનો ન સમાચરેત્ ।

નાસીનો ન ચ મુજ્જાનો ન તિષ્ઠન્ન પરાઙ્મુખઃ ॥ ૧૯૫ ॥

સૂતાં સૂતાં, બેઠાં બેઠાં, ખાતાં ખાતાં, બિભાં બિભાં અને

અવળું મેં રાખીને ગુરુની આજ્ઞાનો ઉત્તર આપવો નહિ તેમ સંભાળણુ કરવું નહિ. ૧૯૫

આસીનસ્ય સ્થિતઃ કુર્યાદમિગચ્છંસ્તુ તિષ્ઠતઃ ।

પ્રત્યુદ્ગમ્ય ત્વાગ્રજતઃ પશ્ચાદ્ધાવંસ્તુ ધાવતઃ ॥૧૯૬॥

ગુરુ બેઠા હોય તો ઊભા રહીને, તે ઊભા હોય તો તેમની પાસે જઈને, તે આવતા હોય તો તેમની સામે જઈને અને તે ઉતાવળે જતા હોય તો તેમની પાછળ દોડીને શિષ્યે તેમની આજ્ઞા લેવી તથા તેમની સાથે વાતચીત કરવી. ૧૯૬

પરાઙ્મુલ્લસ્યામિમુલ્લો દૂરસ્થસ્યૈત્ય ચાન્તિકમ્ ।

પ્રણમ્ય તુ શ્યાનસ્ય નિદેશે ચૈવ તિષ્ઠતઃ ॥૧૯૭॥

ગુરુનું મેં ઊલટી બાજુએ હોય તો શિષ્યે તેમની સંબુધ્ધ જવું, ગુરુ દૂર ઊભા હોય તો તેણે તેમની નિકટ જવું, તેમજ તે સૂતા હોય તો તેણે તેમને પ્રણામ કરવા અને તેમની આજ્ઞામાં રહેવું. ૧૯૭

નીચં શય્યાસનં ચાસ્ય સર્વદા ગુરુસન્નિધૌ ।

ગુરોસ્તુ ચક્ષુર્વિષયે ન યથેષ્ટાસનો ભવેત્ ॥૧૯૮॥

ગુરુની સમીપમાં તેણે ગુરુ કરતાં પોતાનાં શય્યા અને આસન સદૈવ નીચાં રાખવાં, તેમજ ગુરુની નજર પડે ત્યાં ક્યે તેમ બેસવું નહિ. ૧૯૮

નોદાહરેદસ્ય નામ પરોક્ષમપિ કેવલમ્ ।

ન ચૈવાસ્યાનુકુર્વીત ગતિમાપિતચેષ્ટિતમ્ ॥૧૯૯॥

પરોક્ષમાં પણ ગુરુ વિશે એકલે નામે ન બોલવું; તેમ તેમની ચાલ, લાખણ અને ચેષ્ટાના ચાળા પાડવા નહિ. ૧૯૯

ગુરોર્યત્ર પરીવાદો નિન્દા વાપિ પ્રવર્તેતે ।

કર્ણો તત્ર પિઘાતવ્યૌ ગન્તવ્યં વા તતોઽન્યતઃ ॥૨૦૦॥

જ્યાં ગુરુની નિન્દા કે કૂથલી થતી હોય, ત્યાં પોતાના
બન્ને કાન ઢાંછી દેવા અને ત્યાંથી બીજા સ્થળે ચાલ્યા જવું. ૨૦૦

પરિવાદાત્સરો ભવતિ શ્વા વૈ ભવતિ નિન્દકઃ ।

પરિભોક્તા કૃમિર્ભવતિ કીટો ભવતિ મત્સરી ॥૨૦૧॥

ગુરુની કૂથલી સાંભળવાથી શિષ્ય બીજા જન્મે ગધેડો જન્મે
છે અને ગુરુની નિન્દા કરનારો કૂતરાનો અવતાર પામે છે.
ગુરુની વસ્તુઓને ભોગવનારો છીડો થાય છે અને ગુરુની
અદેખાઈ કરનારો જીવડો થઈને જન્મે છે. ૨૦૧

દૂરસ્થો નાર્ચયેદેનં ન ક્રુદ્ધો નાન્તિકે સ્ત્રિયાઃ ।

યાનાસનસ્થશ્ચૈવૈનમવરુહ્યાભિવાદયેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

દૂર રહે રહે, ક્રોધમાં આવીને અથવા ગુરુ સ્ત્રીઓ સાથે
હોય ત્યારે શિષ્યે ગુરુને સત્કારાદિ કરવાં નહિ. પોતે કોઈ
વાહનમાં કે આસન ઉપર બેડો હોય, તો ત્યાંથી જાહીને કે
ઊતરીને ગુરુને અભિવાદન કરવું. ૨૦૨

પ્રતિવાતેઽનુવાતે ચ નાસીત ગુરુણા સહ ।

અસંશ્રવે ચૈવ ગુરોર્ન કિંચિદપિ કીર્તયેત્ ॥૨૦૩॥

ગુરુ તરફથી શિષ્ય તરફ અને શિષ્ય તરફથી ગુરુ તરફ
પવન આવતોજતો હોય એવી રીતે શિષ્યે ગુરુની સાથે
બેસવું નહિ. વળી ગુરુ સાંભળે નહિ એવી રીતે પણ કશુંય
કહેવું-કરવું નહિ. ૨૦૩

ગોઽશ્વોઽધ્યાનપ્રાસાદપ્રસ્તરેષુ કટેષુ ચ ।

આસીત ગુરુણા સાર્ધં શિલાફલકનૌષુ ચ ॥૨૦૪॥

બળદ, ઘોડા અને ઊંટનાં વાહનોમાં, અટારીઓમાં, અટાકોઓ ઉપર, શિલાઓ તથા પાટો ઉપર તેમજ હોડીઓમાં ગુરુની સાથે બેસી શકાય છે. ૨૦૪

ગુરોર્ગુરૌ સન્નિહિતે ગુરુવદ્વૃત્તિમાચરેત્ ।

ન ચાનિસૃષ્ઠો ગુરુણા સ્વાન્ગુરુનભિવાદયેત્ ॥૨૦૫॥

ગુરુના ગુરુ હાજર હોય, તો શિષ્યે તેમની સાથે ગુરુની જમ આચરવું. ગુરુની આજ્ઞા વિના તેણે પોતાનાં વડીલોને પણ વંદન કરવાં નહિ. ૨૦૫

વિદ્યાગુરુષ્વેતદેવ નિત્યા વૃત્તિઃ સ્વયોનિષુ ।

પ્રતિપેઘત્સુ ચાધર્માન્નિહતં ચોપદિશત્સ્વપિ ॥૨૦૬॥

વિદ્યાગુરુઓ, પોતાનાં સગાં ગૃહજનો, અધર્મથી રોકનારાઓ અને હિતકારી ઉપદેશ આપનારાઓ એ સૌ સાથે નિત્ય ઉપર પ્રમાણે વર્તવું. ૨૦૬

શ્રેયસ્સુ ગુરુવદ્વૃત્તિં નિત્યમેવ સમાચરેત્ ।

ગુરુપુત્રેષુ ચાર્યેષુ ગુરોશ્ચૈવ સ્વવન્ધુષુ ॥ ૨૦૭ ॥

શ્રેષ્ઠ એવા વડીલો, સદાચારી ગુરુપુત્રો, તેમજ ગુરુનાં પોતાનાં સંબંધીઓ સાથે નિત્ય ગુરુની પેઠે વર્તવું. ૨૦૭

બાલઃ સમાનજન્મા વા શિષ્યો વા યજ્ઞકર્મણિ ।

અધ્યાપયન્ગુરુસુતો ગુરુવન્માનમર્હતિ ॥ ૨૦૮ ॥

ગુરુનો પુત્ર બાળક હોય, સરખી વયનો હોય અને યજ્ઞકાર્યોમાં પોતાનો શિષ્ય હોય, છતાં જો તે અધ્યાપનકાર્ય કરતો હોય, તો તેને ગુરુના જેવું માન ધટે છે. ૨૦૮

ઉત્સાદનં ચ ગાત્રાણાં સ્નાપનોચ્છિદ્રમોજને ।

ન કુર્યાદ્ ગુરુપુત્રસ્ય પાદયોશ્વાવનેજનમ્ ॥૨૦૯॥

પણ તે ગુરુપુત્રનાં ગાત્રોની ચંપી કરવી નહિ, તેને સ્નાન કરાવવું નહિ, તેનું ઐહું ખાવું નહિ અને તેના પગ પખાળવા નહિ. ૨૦૯

ગુરુવત્પ્રતિયૂજ્યાઃ સ્યુઃ સર્વર્ણા ગુરુયોષિતઃ ।

અસર્વર્ણાસ્તુ સંપૂજ્યાઃ પ્રત્યુત્થાનાભિવાદનૈઃ ॥૨૧૦॥

ગુરુપત્ની ગુરુના વર્ણની હોય, તો તેનું ગુરુની જમ પૂજન કરવું. તે જો બીજા વર્ણની હોય, તો તેને માત્ર સામે જિભા થઈને વાંદનથી સત્કાર આપવો. ૨૧૦

અમ્યઙ્ગનં સ્નાપનં ચ ગાત્રોત્સાદનમેવ ચ ।

ગુરુપત્ન્યા ન કાર્યાણિ કેશનાં ચ પ્રસાધનમ્ ॥૨૧૧॥

ગુરુપત્નીને તેલ વગેરે ચોળવાં નહિ, તેને સ્નાન કરાવવું નહિ તેનાં અંગોને ચંપી કરવી નહિ, તેમજ તેના કેશને શણ-ગાર સજવા નહિ. ૨૧૧

ગુરુપત્ની તુ યુવતિર્નાભિવાદ્યેહ પાદયોઃ ।

પૂર્ણવિંશતિવર્ષેણ ગુણદોષૌ વિજાનતા ॥ ૨૧૨ ॥

ગુણદોષ જાણનારા પૂરા વીસ વરસના શિષ્યે તરુણ ગુરુ-પત્નીને પાદસ્પર્શપૂર્વક અભિવાંદન કરવું નહિ ૨૧૨

સ્વભાવ ઇષ નારીणां નરાणામિહ દૂષણમ્ ।

અતોઽર્થાન્ન પ્રમાદ્યન્તિ પ્રમદાસુ વિપશ્ચિતઃ ॥ ૨૧૩ ॥

નારીઓનો આ સ્વભાવ નરોને દૂષણકારી છે. આથી, વિદ્વાનોએ પ્રમદાઓના સંબંધમાં પ્રમાદ ન સેવવો જોઈએ.

અવિદ્વાંસમલં લોકે વિદ્વાંસમપિ વા પુનઃ ।

પ્રમદા હ્યુત્પથં નેતું કામક્રોધવશાનુગમ્ ॥ ૨૧૪ ॥

કામ અને ક્રોધને વશ વર્તનારાને પ્રમદા આડે માર્ગે ચડાવી દે છે. પછી ભલે તે પુરુષો આ લોકમાં વિદ્વાન હોય કે અવિદ્વાન હોય. ૨૧૪

માત્રા સ્વસ્રા દુહિત્રા વા ન વિવિક્તાસનો ભવેત્ ।

બલવાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ ॥ ૨૧૫ ॥

માતા, બહેન કે દીકરી એમની સાથે ય એકાંતમાં બેસવું નહિ; કેમકે ઇન્દ્રિયોનો બલવાન સમૂહ વિદ્વાનને પણ તાણી બંધ છે. ૨૧૫

કામં તુ ગુરુપત્નીનાં યુવતીનાં યુવા ધ્રુવિ ।

વિધિવદ્વન્દનં કુર્યાદસાવહમિતિ ધ્રુવન્ ॥ ૨૧૬ ॥

પણ તરુણ શિષ્યે તરુણ ગુરુપત્નીને ‘હું’ અમુક છું’ એમ કહી, જમીન ઉપર લાંબા થઈ, વિધિપૂર્વક પ્રણામ કરવા. ૨૧૬

વિપ્રોષ્ય પાદગ્રહણમન્વહં ચાભિવાદનમ્ ।

ગુરુદારેષુ કુર્વીત સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ॥ ૨૧૭ ॥

પરદેશથી આવીને, શિષ્યે ગુરુપત્નીનો ચરણસ્પર્શ કરવો અને સત્પુરુષોના ધર્મનું સ્મરણ રાખી દરરોજ જમીન ઉપર શિર ઢાળી તેને પ્રણામ કરવા. ૨૧૭

યથા સ્વનન્સનિત્રેણ નરો વાર્યધિગચ્છતિ ।

તથા ગુરુગતાં વિદ્યાં શુશ્રૂણુરધિગચ્છતિ ॥ ૨૧૮ ॥

માણસ જમ કાઢાળીથી ખોદતાં પાણીને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ શિષ્ય, સેવા કરતાં ગુરુમાં-રહેલી વિધાને મેળવે છે. ૨૧૮

મુળ્હો વા જટિલો વા સ્યાદથવા સ્યાચ્છિસ્વાજટઃ ।

નૈનં ગ્રામેઽભિનિમ્લોચેત્સૂર્યો નામ્પુદિયાત્કચિત્ ॥૨૧૯॥

બ્રહ્મચારીએ માથે મુંડન કરાવવું અથવા જટા વધારવી અથવા માત્ર શિખાડપી જટા રાખવી. એને ગામમાં ક્યારેય સૂર્યાસ્ત ન થઈ જાય, તેમ એને સૂર્યોદય પણ ન થઈ જાય.

તં ચેદમ્પુદિયાત્સૂર્યઃ શ્યાનં કામચારતઃ ।

નિમ્લોચેદ્વાપ્યવિજ્ઞાનાઞ્જપન્નુપવસેદિનમ્ ॥ ૨૨૦ ॥

જે તે બ્રહ્મચારી ઇચ્છાપૂર્વક સૂઈ રહ્યો હોય તેવામાં સૂર્ય ઊગી જાય અથવા ગામમાં હોય ત્યારે તે ન જાણતાં સૂર્ય અસ્ત પામી જાય, તો તેણે એક દિવસનો ઉપવાસ કરવો અને ગાયત્રીનો જપ કરવો. ૨૨૦

સૂર્યેણ હ્યભિનિર્મુક્તઃ શ્યાનોઽમ્પુદિતશ્ચ યઃ ।

પ્રાયશ્ચિત્તમકુર્વાણો યુક્તઃ સ્યાન્મહતૈનસા ॥ ૨૨૧ ॥

જે એ બ્રહ્મચારી ગામમાં હરતોફરતો હોય અને તેવામાં સૂર્યાસ્ત થાય તથા એ સૂતો રહ્યો હોય અને તે વખતે સૂર્યોદય થાય, તો એ બદલ તે પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ કરનારને મહાપાપ લાગે છે. ૨૨૧

આચમ્ય પ્રયતો નિત્યમુખે સંધ્યે સમાહિતઃ ।

શુચૌ દેશે જપઞ્જપ્યમુપાસીત યથાવિધિ ॥ ૨૨૨ ॥

સેણે પ્રયત્નપૂર્વક બેઠ સંધ્યા સમયે, નિત્ય આચમન કરી,

સ્થિરચિત્ત રહી અને પવિત્ર સ્થાનમાં બેસી, ગાયત્રીજપ જપ-
તાં વિધિપૂર્વક ઉપાસના કરવી. ૨૨૨

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किंचित्समाचरेत् ।

तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वास्य रमेन्मनः ॥ ૨૨૩ ॥

જો કોઈ સ્ત્રી અથવા કોઈ નાનો નોકર કંઈ પણ કલ્યાણ-
કારી સદાચાર પાળતાં હોય, તો શિષ્યે તે સર્વ આચારોમાં
તત્પર રહેવું અથવા એને જમાં ગોઠવું હોય તેવા સદા-
ચારો પાળવા. ૨૨૩

धर्मार्थबुद्ध्यते श्रेयः कामार्थो धर्म एव च ।

अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ ૨૨૪ ॥

કોઈક કહે છે કે, ધર્મ અને અર્થ કલ્યાણરૂપ છે; કોઈક
કહે છે કે, કામ અને અર્થ જ ધર્મ છે; કોઈક કહે, છે કે અર્થ
એ જ અહીં કલ્યાણકારી છે; પણ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ
ત્રિવર્ગ પરસ્પર અનુગૂઢતાએ સેવ્યા હોય તો તે કલ્યાણકારી
છે, એવો ધર્મનિર્ણય છે. ૨૨૪

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।

नार्येनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ ૨૨૫ ॥

પોતે પીઠા પામ્યો હોય, તો ય આચાર્ય, પિતા, માતા
અને મોટા ભાઈનું અપમાન કરવું નહિ. બ્રાહ્મણે તો ખાસ
કરીને એવું અપમાન કરવું નહિ. ૨૨૫

માતા, પિતા અને ગુરુની ભક્તિ—

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।

माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ ૨૨૬ ॥

આચાર્ય બ્રહ્મની ભૂતિ છે, પિતા પ્રજાપતિની ભૂતિ છે, માતા પૃથ્વીની ભૂતિ છે અને પોતાનો ભાઈ પોતાના પંડની ભૂતિ છે. ૨૨૬

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

માતાપિતા બાળકોના જન્મ-ઉછેર માટે જ ક્લેશ સહે છે, તેનો સો વર્ષે પણ બદલો વાળો શકાતો નથી. ૨૨૭

तयोर्नित्यं प्रिये कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

તે માતાપિતા તથા આચાર્યનું સદાસર્વદા પ્રિય કરવું. તે ત્રણેય સંતુષ્ટ થાય તેમાંજ સર્વ તપ સમાપ્ત થાય છે. ૨૨૮

तेषां त्रयाणां शुभ्रूपा परमं तप उच्यते ।

न तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥

એ ત્રણેની સેવા કરવી એ પરમ તપ કહેવાય છે. તેમની સંમતિ વિના અન્ય ધર્મ આચરવો નહિ. ૨૨૯

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।

त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तान्त्रयोऽग्रयः ॥ २३० ॥

કારણકે, તેઓ જ ત્રણ લોકો ૩૫ છે, તેઓજ ત્રણ આશ્રમો ૩૫ છે અને તેઓજ ત્રણ વેદો ૩૫ છે. તેમને જ ત્રણ અગ્નિ-૩૫ કહ્યા છે. ૨૩૦

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुरुगहवनीयस्तु सामित्रेतो गरीयसी ॥ २३१ ॥

પિતા ગાર્હપત્ય અગ્નિ છે, માતા દક્ષિણ અગ્નિ છે અને

ગુરુ આહ્વનીય અગ્નિ છે એમ કહ્યું છે. આમ તે ત્રણેય અગ્નિઓની શ્રેષ્ઠતર મૂર્તિઓ છે. ૨૩૧

ત્રિષ્વપમાદ્યન્નેતેષુ ત્રીંલ્લોકાન્વિજેયદ્ગૃહી ।

દીપ્યમાનઃ સ્વવપુષા દેવદદિવિ મોદતે ॥ ૨૩૨ ॥

જે ગૃહસ્થાશ્રમી આ ત્રણેની સાવધાનતાપૂર્વક ઉપાસના કરે છે, તે ત્રણેય લોક ઉપર વિજય મેળવે છે અને પોતાના દેહથી પ્રકાશમાન રહી, દેવની જેમ સ્વર્ગમાં આનંદ ભોગવે છે.

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुशुभ्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ ૨૩૩ ॥

તે માતાની ભક્તિથી આ લોકને, પિતાની ભક્તિથી મધ્યમ લોકને અને ગુરુની ભક્તિથી બ્રહ્મલોકને ભોગવે છે. ૨૩૩

सर्वे तस्यादृता घर्मा यस्यैत त्रय आदृताः ।

अनादृतास्तु यस्यૈતે सर्वास्तस्याऽफलाः क्रिया ॥ ૨૩૪ ॥

જે આ ત્રણેને સત્કાર આપે છે, તે સર્વ ધર્મોનો સત્કાર કરે છે. જે આ ત્રણેનો અનાદર કરે છે, તેની તે સર્વ ક્રિયાઓ અફલ જાય છે. ૨૩૪

यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।

तेष्वेव नित्यं शुभ्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ ૨૩૫ ॥

તે ત્રણે જીવતા હોય ત્યાંસુધી કંઈજ અન્યથા આચરણ ન કરવું, તેમને પ્રિય હોય એવું હિત કરવામાં તત્પર રહીને નિત્ય તેમની જ સેવા કરવી. ૨૩૫

तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत् ।

तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ ૨૩૬ ॥

તેમના વિરોધ વિના મન, વચન અને કાયાથી જ જ પારલૌકિક કર્મ આચરવામાં આવે, તે તે તેમને કહેવાં. ૨૩૬

ત્રિષ્વેતેષ્વિતિકૃત્યં હિ પુરુષસ્ય સમાપ્યતે ।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

એ ત્રણની સેવા કરવાથી પુરુષની સર્વ કર્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે. એજ સાક્ષાત્ પરમ ધર્મ છે અને બીજા તો ઉપધર્મ કહેવાય છે. ૨૩૭

હિતકર ઉપદેશ-

શ્રદ્ધાનઃ શુભાં વિદ્યામાદદિતાવરાદપિ ।

अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

શ્રદ્ધાવાળા થઈને શદ્ર પાસેથી ય શુભવિદ્યા મેળવવી. શદ્ર-જાતિ પાસેથીય પરમધર્મ ગ્રહણ કરવો અને હીન કુળમાંથી પણ સ્ત્રીરત્ન લેવું. ૨૩૮

विषादप्यमृतं ब्राह्मं बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सद्बुद्धममेघ्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

વિષમાંથીય અમૃત લેવું અને બાળક પાસેથી સુભાષિત લેવું. શત્રુ પાસેથી પણ સદ્વર્તન લેવું અને કથીરમાંથીય કાંચન લેવું. ૨૩૯

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।

विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥ २४० ॥

સ્ત્રીઓ, રત્નો, વિદ્યા, ધર્મ, પવિત્રતા, સુભાષિત અને વિવિધ શિલ્પો આટલાં સર્વની પાસેથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

અબ્રાહ્મણાદધ્યયનમાપ્તકાલે વિધિયતે ।

અનુવ્રજ્યા ચ શુશ્રૂષા યાવદધ્યયનં ગુરોઃ ॥ ૨૪૧ ॥

આપ્તકાલે અબ્રાહ્મણ પાસેથી અધ્યયન કરવું. તે ગુરુ પાસે જ્યાં સુધી અધ્યયન ચાલતું હોય, ત્યાં સુધી તેને અનુસરવું અને તેની સેવા કરવી. ૨૪૧

નાબ્રાહ્મણે ગુરૌ શિષ્યો વાસમાત્યન્તિકં વસેત્ ।

બ્રાહ્મણે ચાનનૂચાને કાંશ્વન્ગતિમનુત્તમામ્ ॥ ૨૪૨ ॥

શિષ્યે અબ્રાહ્મણ ગુરુને ત્યાં જીવનભરનો ગુરુકુલવાસ કરવો નહિ; તેમજ શ્રેષ્ઠતમ ગતિ ઇચ્છનારે વેદવેદાંગ નહિ ભણેલા બ્રાહ્મણને ત્યાં પણ વસવું નહિ. ૨૪૨

યદિ ત્વાત્યન્તિકં વાસં રોચયતે ગુરોઃ કુલે ।

યુક્તઃ પરિચરેદેનમાશરીરવિમોક્ષણાત્ ॥ ૨૪૩ ॥

જો ગુરુકુલમાં જીવનભર વાસ કરવાની ઇચ્છા થાય તો શરીર છૂટે ત્યાંસુધી નિયમપરાયણ રહી તેણે એ ગુરુની સેવા કરવી. ૨૪૩

આસમાપ્તેઃ શરીરસ્ય યસ્તુ શુશ્રૂષતે ગુરુમ્ ।

સ ગચ્છત્યજ્ઞસા વિપ્રો બ્રહ્મણઃ સન્ન શાશ્વતમ્ ॥ ૨૪૪ ॥

જો વિપ્ર દેહ પડતાં સુધી ગુરુની સેવા કરે છે, તે સરલતાપૂર્વક બ્રહ્મના સનાતન ધામને પામે છે. ૨૪૪

ન પૂર્વં ગુરવે કિંચિદુપકુર્વાત ધર્મવિત્ ।

સ્નાસ્યંતુ ગુરુગાઽઽજ્ઞસઃ શક્ત્યા ગુર્વર્થમાહરેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

ધર્મવેત્તા બ્રહ્મચારીએ અધ્યયન પહેલાં ગુરુનો કોઈ પ્રકારનો ઉપકાર કરવો નહિ. સમાવર્તન સંસ્કાર કર્યા પછી, ગુરુની આજ્ઞાથી તેણે યથાશક્તિ ગુરુ માટે દક્ષિણ લાવવી. ૨૪૫

ક્ષેત્રં હિરણ્યં ગામશ્ચં છત્રોપાનહમાસનમ્ ।

ધાન્યં શાકં ચ વાસાંસિ ગુરવે પ્રીતિમાવહેત ॥ ૨૪૬ ॥

ક્ષેત્ર, સુવર્ણ, ગાય, ઘોડો, છત્રી, પગરખાં, આસન, ધાન્ય, શાક અને વસ્ત્રો એ ગુરુને પ્રીતિપૂર્વક અર્પણ કરવાં. ૨૪૬

આચાર્યે તુ खलु પ્રેતે ગુરુપુત્રે ગુણાન્વિતે ।

ગુરુદારે સપિण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ ૨૪૭ ॥

આચાર્ય અવસાન પામ્યા હોય, તો ગુણવાન ગુરુપુત્ર, ગુરુપત્ની અથવા તેમના સપિંડીઓ વિશે ગુરુના જવું જ વર્તન રાખવું. ૨૪૭

एतैश्चविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ ૨૪૮ ॥

આમાંનું કોઈ રહ્યું હોય નહિ, તો પોતે ગુરુનાં સ્થાન તથા આસનમાં રહેવું અને ગુરુના અગ્નિની સેવામાં રહી પોતાના આવરદાની સિદ્ધિ કરવી. ૨૪૮

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।

स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेद्वाजायते पुनः ॥ ૨૪૯ ॥

જો વિપ્ર આ પ્રમાણે અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે ઉત્તમ સ્થાનને પામે છે અને આ લોકમાં તેને ફરી જન્મવાનું રહેતું નથી. ૨૪૯

इति श्री मानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

ઇતિશ્રી માનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તયાં સંહિતાયાં અધ્યાય ૨ જો સમાપ્ત

अध्याय ३ जो

षट्त्रिंशदाह्निकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।

तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥

त्रये वेदना अध्ययन भाटे ब्रह्मचारीએ છત્રીસ વરસ સુધી
અથવા અઠાર વરસ સુધી, અથવા નવ વરસ સુધી, અથવા
વેદાધ્યયન પૂરું થાય ત્યાં સુધી ગુરુકુલમાં રહી વેદવ્રત પાળવું. ૧

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ २ ॥

અખંડ બ્રહ્મચર્ય રાખીને બ્રહ્મચારીએ અનુક્રમે ત્રણ, બે
અથવા એક વેદનું અધ્યયન કરવું અને પછી ગૃહસ્થા-
શ્રમમાં પ્રવેશ કરવો. ૨

गृहस्थाश्रम मांडवानो समय—

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवा ॥ ૩ ॥

સ્વધર્મ પાલનથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અને પિતા અથવા પિતા-
૩૫ આચાર્ય પાસેથી વેદશી વારસો લાવનારા તે બ્રહ્મચારીને
આસન ઉપર બેસાડવો અને તેને પુષ્પની માળા પહેરાવી તેનું
મધુપર્કવિધિથી પૂજન કરવું. ૩

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत् द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ ૪ ॥

શુરુની અનુભતિ પામી અને યથાવિધિ સ્નાન તથા સમાવર્તન કરી, દ્વિજ સર્વણી અને સુલક્ષણા એવી કન્યાને પરણવું. ૪

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ५ ॥

જ માતૃપક્ષે સપિંડી ન હોય, તેમ જ પિતૃપક્ષે સગોત્રી નહોય તે કન્યા દંપતીનાં ધર્મકાર્યો તેમજ પ્રજોત્પાદન અર્થે દ્વિજવર્ણોને સારૂ રતુત્ય છે.

પરણવા યોગ્ય કન્યા—

महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।

क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्चित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥ ७ ॥

ગાય, બકરાં, મેઢાં, ધન અને ધાન્યથી મહાસમૃદ્ધ હોય, તેા ય નીચેનાં દશ કુલોને સ્ત્રીસંબંધમાં વર્જ્ય રાખવાં. જાતક-મોહિ સંસ્કારવિહીન, પુરુષપ્રજાવિનાનાં, વેદાધ્યયનરહિત, ખૂબ રૂંવાંવાળાં સ્ત્રીપુરુષોનાં, તેમજ હરસ, ક્ષય, મંદાગ્નિ, ફેફસાં, સફેદ કોઠ અને ગલત કોઠ એ રોગોવાળાં. ૬, ૭

કેવી કન્યા સાથે પરણવું—

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥ ८ ॥

ભૂરિયા વાળવાળી, અધિક અંગવાળી, રોગવાળી, રૂંવા-

રહિત, તેમજ અતિશય રૂંવાડાંવાળી, બડબડિયણ અને
જાંજરી આંખવાળી કન્યાને પરણવું નહિ. ૮

નર્ક્ષવૃક્ષનદીનામ્નીં નાન્ત્યુપર્વતનામિકામ્ ।

ન પક્ષ્યહિપ્રેષ્યનામ્નીં ન ચ ભીષણનામિકામ્ ॥ ૯ ॥

નક્ષત્ર, વૃક્ષ, નદી, મ્લેચ્છ, પર્વત, પક્ષી, સર્પ અને
સ, એમનાં નામે નામની તેમજ ભયંકર નામવાળી કન્યાને
રણવું નહિ. ૯

[નાતિસ્થૂલાં નાતિકૃશાં ન દીર્ઘાં નાતિવામનામ્ ।

વયોધિકાં નાંગહીનાં ન સેવેત્કલહપ્રિયામ્ ॥

અતિસ્થૂલ, ખૂબ દૂબળી, લાંબી, ઠીંગણી, મોટી હંમરની,
વંગહીણી અને કળિયાળી કન્યાને લેવી નહિ.]

અવ્યક્તાઙ્ગીં સૌમ્યનામ્નીં હંસવારણગામિનીમ્ ।

તતુલોમકેશદશનાં મૃદ્વક્ત્રીમૃદ્વહેત્સ્ત્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

ખોડખાંપણ વગરનાં ગાત્રોવાળી, સૌમ્ય નામવાળી, હંસ
ને હાથીના જેવી ગતિવાળી, ઝીણાં રૂંવાંવાળી, મુલાયમ
જાળવાળી, કોમળ દાંતવાળી અને સુકુમાર અંગવાળી એવી
રીને પરણવું. ૧૦

યસ્યાસ્તુ ન ભવેદ્ધાતા ન વિજ્ઞાયેત વા પિતા ।

નોપયચ્છેત તાં પ્રાજ્ઞઃ પુત્રિકાધર્મશઙ્કયા ॥ ૧૧ ॥

જે કન્યાને ભાઈ ન હોય અથવા જતા પિતા સંબંધે
જાળ ન હોય, એવી કન્યાને બુદ્ધિમાને પુત્રિકાધર્મની* શંકાએ
રણવું નહિ. ૧૧

* પુત્રિકા ધર્મ અથવા પુત્રિકાકરણ એટલે પુત્રીને જે પુત્ર થાય,
તે પુત્રીના પિતા બોલે લે તે.

સવર્ણાન્ને દ્વિજાતિનાં પ્રશસ્તા દારકર્મણિ ।

કામતસ્તુ પ્રવૃત્તાનામિમાઃ સ્યુઃ ક્રમશોઽવરાઃ ॥ ૧૨ ॥

દંપતીના ધર્મકાર્યમાં દ્વિજવર્ણોને માટે પ્રથમ સવર્ણ પત્ની જ શ્રેષ્ઠ છે. કામનાના કારણે જે બીજા વિવાહોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે તેમાં તે પત્નીઓ નીચેના ક્રમે ચડતી-ઘટતી થાય. ૧૨

શૂદ્રૈવ માર્યા શૂદ્રસ્ય સા ચ સ્વા ચ વિશઃ સ્મૃતે ।

તે ચ સ્વા ચૈવ રાજ્ઞશ્ચ તાથ સ્વા ચાગ્રજન્મનઃ ॥ ૧૩ ॥

શૂદ્રને શૂદ્રજાતિની જ પત્ની હોય, વૈશ્યને વૈશ્ય ઉપરાંત શૂદ્રજાતિની પત્નીઓ હોઈ શકે, ક્ષત્રિયને ક્ષત્રિય ઉપરાંત વૈશ્ય અને શૂદ્રજાતિની પત્નીઓ હોઈ શકે, તેમ જ બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણ ઉપરાંત ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રજાતિની પત્નીઓ હોઈ શકે. ૧૩

કામનાથી કરવામાં આવતા વિવાહ—

ન બ્રાહ્મણક્ષત્રિયયોરાપદ્યપિ હિ તિષ્ઠતોઃ ॥

કસ્મિંશ્ચિદપિ વૃત્તાન્તે શૂદ્રા માર્યોપદિશ્યતે ॥ ૧૪ ॥

બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો આપત્તિમાં આવી પડ્યા હોય તો પણ તેમને શૂદ્રજાતિની પત્ની થયાનું કોઈ વૃત્તાંતમાં જણાતું નથી. ૧૪

હીનજાતિસ્ત્રિયં મોહાદુદ્ગ્રહન્તો દ્વિજાતયઃ ।

કુલાન્યેવ નયન્ત્યાશુ સસંતાનાનિ શૂદ્રતામ્ ॥ ૧૫ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યજાતિના પુરુષો જે મોહથી હીન જાતિની સ્ત્રીને પરણે, તો તેમનું કુળ તરત સંતાનો સહિત શૂદ્રતાને પામે છે. ૧૫

શૂદ્રાવેદિ પતત્યત્રેરુતથ્યતનયસ્ય ચ ।

શૌનકસ્ય સુતોત્પત્તયા તદપત્યતયા મૃગોઃ ૧૬ ॥

અત્રિ અને ઉતથ્યપુત્ર ગૌતમ માને છે કે, શૂદ્રને પરણવાથી દ્વિજ પતિત થાય છે; શૌનકનો મત છે કે, શૂદ્ર સ્ત્રીમાં પુત્રોત્પત્તિ કરવાથી તે પતિત થાય છે અને ભૃગુ માને છે કે, તેનાં સંતાનને સંતાનોત્પત્તિ થવાથી તે દ્વિજ પતિત થાય છે. ૧૬

શૂદ્રાં ઘ્યનમારોપ્ય બ્રાહ્મણો યાત્યધોગતિમ્ ।

જનયિત્વા સુતં તસ્યાં બ્રાહ્મણ્યાદેવ હિયતે ॥ ૧૭ ॥

શૂદ્ર સ્ત્રીને પથારીમાં તેડવાથી બ્રાહ્મણ અધોગતિને પામે છે અને તેનામાં પુત્ર પેદા કરીને તે બ્રાહ્મણત્વ સુધ્યાં ખમ્મે છે. ૧૭

દૈવપિત્ર્યાતિથેયાનિ તત્પ્રધાનાનિ યસ્ય તુ ।

નાશ્રન્તિ પિતૃદેવાસ્તન્ન ચ સ્વર્ગં સ ગચ્છતિ ॥ ૧૮ ॥

જેને ત્યાં દેવ, પિતૃ અને અતિથિ સંબંધીનાં કાર્યો તે શૂદ્ર સ્ત્રીના વડપણ હેડળ થાય છે, તેના અન્નને પિતૃઓ અને દેવો જમતા નથી અને તે સ્વર્ગ જતો નથી. ૧૮

ઘૃપલીફેનપીતસ્ય નિઃશ્વાસોપહતસ્ય ચ ।

તસ્યાં ચૈવ પ્રમૂતસ્ય નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે ॥ ૧૯ ॥

જેણે શૂદ્ર સ્ત્રીના અધરરસનું પાન કર્યું છે, જેણે તેના નિઃશ્વાસને ઝીલ્યા છે અને જ તેને વિશે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે તેને માટે શુદ્ધિનું કાઈ વિધાન નથી. ૧૯

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં પ્રેત્ય ચેહ હિતાહિતાન્ ।

અષ્ટાવિમાન્સમાસેન સ્ત્રીવિવાહાન્નિબોધત ॥ ૨૦ ॥

આતુર્વણ્ય માટે આ લોક અને પરલોકમાં હિતાહિત કરનારા આઠ પ્રકારના આ સ્ત્રી-વિવાહોને સંક્ષેપમાં સાંભળો.

બ્રાહ્મો દૈવસ્તથૈર્વાર્ષઃ પ્રાજાપત્યસ્તથાસુરઃ ।

ગાન્ધર્વો રાક્ષસૈવ પૈશાચશ્ચાષ્ટમોઽધમઃ ॥ ૨૧ ॥

બ્રાહ્મ, દૈવ, વાર્ષ, પ્રાજાપત્ય, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને આઠમો અધમ પૈશાચવિવાહ છે. ૨૧

યો यस્ય ધર્મ્યો વર્ણસ્ય ગુણદોષૌ ચ यस્ય યૌ ।

તદ્ઃ સર્વં પ્રવક્ષ્યામિ પ્રસવે ચ ગુણાગુણાન્ ॥ ૨૨ ॥

જ વર્ણને માટે જ વિવાહ ધર્મયુક્ત છે તે, જ વિવાહના જ ગુણદોષો છે તે, તેમજ જ વિવાહની સંતતિના જ ગુણ-અવગુણો છે તે બધું હું તમને કહીશ. ૨૨

ષટ્પુર્ણ્યા વિપ્રસ્ય ક્ષત્રસ્ય ચતુરોઽવરાન્ ।

વિદ્શૂદ્રયોસ્તુ તાનેવ વિદ્યાદ્ધર્મ્યનિરાક્ષસાન્ ॥ ૨૩ ॥

બ્રાહ્મણો માટે અનુક્રમે પહેલા છ વિવાહો ધર્મયુક્ત છે, ક્ષત્રિયો માટે એ છમાંના પાછલા ચાર ધર્મ્ય છે અને વૈશ્યો તથા શૂદ્રો માટે રાક્ષસવિવાહ સિવાયના બાકીના આસુર, ગાંધર્વ અને પૈશાચવિવાહો ધર્માનુકૂળ છે. ૨૩

ચતુરો બ્રાહ્મણસ્યાદ્યાન્પ્રશસ્તાન્કવયો વિદુઃ ।

રાક્ષસં ક્ષત્રિયસ્યૈકમાસુરં વૈશ્યશૂદ્રયોઃ ॥ ૨૪ ॥

પંડિતો બ્રાહ્મણો માટે પહેલા ચાર વિવાહોને, તો ક્ષત્રિયો માટે એક રાક્ષસવિવાહને અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રો માટે આસુર-વિવાહને શ્રેષ્ઠ જાણે છે. ૨૪

પશ્ચાનાં તુ ત્રયો ધર્મ્યો દ્વાવધર્મ્યો સ્મૃતાવિહ ।

પૈશાચશ્ચાસુર શ્ચૈવ ન કર્તવ્યૌ કદાચન ॥ ૨૫ ॥

ધર્મશાસ્ત્રમાં પાછલા પાંચ વિવાહોમાં આગલા ત્રણ વિવાહને ધર્મ્ય અને પાછલા બેને અધર્મ્ય કહ્યા છે. તેથી, ક્યારેય આસુર અને પૈશાચવિવાહ કરવા નહિ. ૨૫

પૃથક્પૃથક્વા મિશ્રૌ વા ત્રિવાહૌ પૂર્વચોદિતૌ ।

ગાન્ધર્વો રાક્ષસશ્ચૈવ ધર્મ્યૌ ક્ષત્રસ્ય તૌ સ્મૃતૌ ॥ ૨૬ ॥

પૂર્વે કહેલા બુદ્ધા બુદ્ધા તથા મિશ્ર જે ગાંધર્વ અને રાક્ષસ-વિવાહો છે, તે ક્ષત્રિયો માટે ધર્મ્ય કહ્યા છે. ૨૬

આચ્છાદ્ય ચાર્ચયિત્વા ચ શ્રુતિશીલવતે સ્વયમ્ ।

આહૂય દાનં કન્યાયા બ્રાહ્મ્નો ધર્મઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

વેદસંપન્ન અને શીલવાન વરને બોલાવી, વરકન્યા ખંનેને વસ્ત્રાભૂષણથી આચ્છાદી તથા તેમને સત્કાર આપી, કન્યાનું જે દાન કરવામાં આવે છે, તે બ્રાહ્મવિનાહ કહેવાય. ૨૭

યજ્ઞે તુ વિતતે સમ્યગૃત્વિજે કર્મ કુર્વતે ।

અલંકૃત્ય સુતાદાનં દૈવં ધર્મં પ્રચક્ષતે ॥ ૨૮ ॥

વિસ્તૃત યજ્ઞમાં રૂઢી રીતે ઋત્વિજનું કર્મ કરનારને અલંકારપૂર્વક જે કન્યાદાન કરવામાં આવે છે, તે દૈવવિવાહ કહેવાય. ૨૮

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥ २९ ॥

વર પાસેથી ધર્મપૂર્વક ગાયની એક અથવા બે બેડ લઈને

જે વિધિપૂર્વક કન્યાદાન કરાય છે, તેને આર્ષવિવાહ કહેવામાં આવે છે. ૨૯

સહોમૌ ચરતાં ધર્મમિતિ વાચાન્નુભાષ્ય ચ ।

કન્યાપ્રદાનમમ્યર્ચ્ય પ્રાજાપત્યો વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૦ ॥

‘સહોમૌ ચરતાં ધર્મમ્’ (તમે બેહ સાથે રહી ધર્માચરણ કરે.) એવું વચન કહીને, વરકન્યાને સહારીને જે કન્યાદાન અપાય છે, તે પ્રાજાપત્યવિવાહ કહેવાય છે. ૩૦

જ્ઞાતિભ્યો દ્રવિણ દક્ષા કન્યાયૈ ચૈવ શક્તિઃ

કન્યાપ્રદાનં સ્વાચ્છન્ધાદાસુરો ધર્મ ઉચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

કન્યાને તેમજ તેનાં સગાંવહાલાંને શક્તિ અનુસાર દ્રવ્ય આપી, જે મનસ્વી રીતે કન્યાદાન લેવામાં આવે છે, તેને આસુરવિવાહ કહે છે. ૩૧

ઈચ્છયાઽન્યોન્યસંયોગઃ કન્યાયાશ્ચ વરસ્ય ચ ।

ગાન્ધર્વઃ સ તુ વિજ્ઞેયો મૈથુન્યઃ કામસંભવઃ ॥ ૩૨ ॥

વર અને કન્યાની એકમેકની ઇચ્છાથી તેમનો જે પરસ્પર સંયોગ થાય છે, તેને કામરૂપી મૂળવાળો મૈથુનવિષયક ગાંધર્વ-વિવાહ જાણવો. ૩૨

હત્વા છિત્વા ચ મિત્ત્વા ચ ક્રોશન્તીં રુદતીં ગૃહાત્ ।

પ્રસહ્ય કન્યાહરણં રાક્ષસો વિધિરુચ્યતે ॥ ૩૩ ॥

કન્યાપક્ષના માણસોને મારીને, છેદીને તથા ભાંગીને રક્તી-કકળતી કન્યાને ધરમાંથી બળાત્કારપૂર્વક હરી જવામાં આવે, તેને રાક્ષસવિવાહ કહે છે. ૩૩

*સુપ્તાં મર્તાં પ્રમર્તાં વાં રહો યત્રોપગચ્છતિ ।

સ પાપિષ્ઠો વિવાહાનાં પૈશાચશ્ચાષ્ટમોઽધમઃ ॥ ૩૪ ॥

બંધમાં પડેલી, કેદમાં ઘેરાયેલી અને બેલાન રહેલી કન્યાને એકાંતમાં જ સેવવામાં આવે છે, તે વિવાહોમાં અત્યંત પાપી એવો આઠમો અધમ પૈશાચવિવાહ છે. ૩૪

અન્નિરેવ દ્વિજાઙ્ગ્યાણાં કન્યાદાનં વિશિષ્યતે ।

इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ૩૫ ॥

બ્રાહ્મણોએ કન્યાદાન આપવું એ ઉત્તમ છે. બીજા વર્ણ-વાળાઓ પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બીજી રીતે પણ કન્યાદાન કરે. ૩૫

यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ।

सर्वं शृणुत तं विप्राः सर्वं कीर्तयतो मम ॥ ૩૬ ॥

હવે મનુએ આ વિવાહોમાં જના જ ગુણ કહ્યા છે, તે સર્વ હું તમને કહું છું. હે વિપ્રો ! તમે તે અધું સાંભળો. ૩૬

વિવાહનાં ક્રમ—

दश पूर्वान्परान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयेदेनसः पितृन् ॥ ૩૭ ॥

બ્રાહ્મવિવાહથી થયેલો પુણ્યકારી પુત્ર દશ પૂર્વના પિતૃ-ઓને અને દશ પછીના વંશજોને તેમજ એકવીસમા પોતાને પાપથી છોડાવે છે. ૩૭

दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन्षट्षट् कायोढजः सुतः ॥ ૩૮ ॥

દેવવિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલો તેવો પુત્ર આગલીપાછલી સાતસાત પેઢીઓને, આર્ષવિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલો તેવો પુત્ર આગલીપાછલી ત્રણત્રણ પેઢીઓને, તેમજ પ્રાજપત્યવિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલો તેવો પુત્ર આગલીપાછલી છ છ પેઢીઓને પાપથી છોડાવે છે. ૩૮

બ્રાહ્માદિષુ વિવાહેષુ ચતુર્ધેવાનુપૂર્વશઃ ।

બ્રહ્મવર્ચસ્વિનઃ પુત્રા જાયન્તે શિષ્ટસંમતાઃ ॥ ૩૯ ॥

બ્રાહ્મથી અનુક્રમના એ ચાર વિવાહોમાં શિષ્ટોને માન્ય એવા બ્રહ્મવર્ચસ્વી પુત્રો જન્મે છે. ૩૯

રૂપસસ્વગુણોપેતા ધનવન્તો યશસ્વિનઃ ।

પર્યાપ્તભોગા ધર્મિષ્ઠા જીવન્તિ ચ શતં સમાઃ ॥ ૪૦ ॥

વળી તે પુત્રો રૂપ, સત્ત્વ અને ગુણથી સંપન્ન, ધનવાન, યશસ્વી, પૂરા ભોગવાળા અને ધર્મિષ્ઠ થઈને સો વરસનું આવરદા ભોગવે છે. ૪૦

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।

જાયન્તે દુર્વિવાહેષુ બ્રહ્મધર્મદ્રિષઃ સુતાઃ ॥ ૪૧ ॥

એ સિવાયના બીજા દુર્વિવાહોમાં ધાતકી, જૂઠાઓલા અને વેદધર્મનો દ્રેષ કરનારા પુત્રો જન્મે છે. ૪૧

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिंघा भवति प्रजा ।

નિન્દિતૈર્નિન્દિતા નૃણાં તસ્માન્નિન્ધ્યાન્વિવર્જયેત્ ॥ ૪૨ ॥

અનિન્દિત સ્ત્રીઓ સાથેના વિવાહોથી અનિંદ્ય પ્રજા જન્મે છે અને નિન્દિત સ્ત્રીઓ સાથેના વિવાહોથી નિન્દિત પ્રજા થાય છે; આથી, મનુષ્યોએ નિંદિત વિવાહો વર્જવા. ૪૨

પાણિગ્રહણસંસ્કારઃ સવર્ણાસૂપદિશ્યતે ।

અસવર્ણાસ્વયં જ્ઞેયો વિધિરુદ્ધાહકર્મણિ ॥ ૪૩ ॥

પાણિગ્રહણ (હસ્તમેળાપ)નો સંસ્કાર સવર્ણા કન્યાના સંબંધમાં કહ્યો છે. પણ, અસવર્ણા કન્યા સાથે લગ્નકર્મમાં નીચેનો વિધિ જાણવો. ૪૩

શરઃ ક્ષત્રિયયા ગ્રાહ્યઃ પ્રતોદો વૈશ્યકન્યયા ।

વસનસ્ય દશા ગ્રાહ્યા શૂદ્રયોત્કૃષ્ટવેદને ॥ ૪૪ ॥

પોતાનાથી અડિયાતા વર્ણમાં પરણતી વખતે, ક્ષત્રિય કન્યા-એ ખાણ, વૈશ્ય કન્યાએ પરીણા અને શૂદ્ર કન્યાએ પોતાના વસ્ત્રનો છેડો એ અનુક્રમે ગ્રાહી રાખવાં. ૪૪

સ્ત્રીગમનનો સમય—

ઋતુકાલાભિગામી સ્યાત્સ્વદારનિરતઃ સદા ।

પર્વવર્જં વ્રજેચ્ચૈનાં તદ્વ્રતો રતિકામ્યયા ॥ ૪૫ ॥

સ્વપત્નીમાં પ્રીતિવાળા પુરુષે સદા ઋતુકાલે જ સ્ત્રીસંગ કરવો. રતિની ઇચ્છાથી તે વ્રતવાળો તેની પાસે પર્વ સિવાયના દિવસે જાય. ૪૫

ઋતુઃ સ્વાભાવિકઃ સ્ત્રીणां રાત્રયઃ પોડશ સ્મૃતાઃ ।

ચતુર્ભિરિતરૈઃ સાર્ધમહોભિઃ સદ્વિગર્હિતૈઃ ॥ ૪૬ ॥

સ્ત્રીઓને સોળ રાતનો સ્વાભાવિક ઋતુકાલ કહ્યો છે. તેમાં સત્પુરુષોએ નિંદેલા અટકાવના આગલા ચાર દિવસો સાથે સમાઈ જાય છે. ૪૬

તાસામાઘ્યાશ્વતસસ્તુ નિન્દિતૈકાદશી ચ યા ।

ત્રયોદશી ચ શેષાસ્તુ પ્રશસ્તા દશ રાત્રયઃ ॥ ૪૭ ॥

તે સોળમાં પહેલી ચાર રાતો તેમજ અગિયારમી તથા તેરમી રાતો એ (સ્ત્રીસમાગમ માટે) નિન્દિત છે. બાકીની દશ રાતો સ્તુતિપાત્ર છે. ૪૭

યુગ્માસુ પુત્રા જાયન્તે સ્ત્રિયૌડ્યુગ્માસુ રાત્રિષુ ।

તસ્માદ્યુગ્માસુ પુત્રાર્થી સંવિશેદાર્તવે સ્ત્રિયમ્ ॥ ૪૮ ॥

બેકી રાતે (સ્ત્રીસંગ કરવાથી) પુત્રો જન્મે છે અને બેકી રાતે પુત્રીઓ જન્મે છે; તેથી પુત્રની ઇચ્છાવાળાએ ઋતુકાલે બેકી રાતે જ સ્ત્રીસંગ કરવો. ૪૮

પુમાનુંસોડધિકે શુક્રે સ્ત્રી ભવત્યધિકે સ્ત્રિયાઃ ।

સમેડપુમોનુંસ્ત્રિયૌ વા ક્ષીણેડલ્પે ચ વિપર્યયઃ ॥ ૪૯ ॥

પુરુષનું શુક્ર અધિક હોય તો પુરુષ પ્રજા થાય છે. સ્ત્રીનું રજ વિશેષ હોય તો સ્ત્રીપ્રજા થાય છે અને બન્નેનાં વીર્ય તથા રજ સરખાં હોય તો નપુંસક પ્રજા થાય છે અથવા સ્ત્રીપુરુષનું બેડકું જન્મે છે. વળી, બન્નેનાં વીર્ય તથા રજ ક્ષીણ હોય અથવા અલ્પ હોય, તો બેડકું થાય છે—ગર્ભ રહેતો નથી. ૪૯

નિન્દ્યાસ્વષ્ટાસુ ચાન્યાસુ સ્ત્રિયો રાત્રિષુ વર્જયન્ ।

બ્રહ્મચાર્યેવ ભવતિ યત્ર તત્રાશ્રમે વસન્ ॥ ૫૦ ॥

નિન્દિત રાત્રિઓમાં તેમજ બીજી આઠ રાતોમાં જ સ્ત્રી-સંગને વર્જી છે, તે તે આશ્રમમાં વસતા છતાં બ્રહ્મચારી જ છે.

કન્યાવિક્રય કરવો નહિ—

ન કન્યાયાઃ પિતા વિદ્વાન્ગૃહ્ણીયાચ્છુલ્કમળ્લવિ ।

ગૃહ્ણન્છુલ્કં હિ લોભેન સ્યાન્નરોડપત્યવિક્રયી ॥ ૫૧ ॥

કન્યાના વિદ્વાન પિતાએ કન્યા પેટે રજ સરખું પણ ધન લેવું નહિ. લોભવશ થઈ જ માણસ એવું મૂલ્ય લે છે, તે સંતાન વેચનારો થાય છે. ૫૧

સ્ત્રીધનાનિ તુ યે મોહાદુષ્કીર્ણાન્તિ બાન્ધવાઃ ।

નારીયાનાનિ વસ્ત્રં વા તે પાપા યાન્ત્યધોગતિમ્ ॥ ૫૨ ॥

જ બાંધવો મોહને લીધે કન્યાદિના સ્ત્રીધન ઉપર જીવે છે અને એ સ્ત્રીઓનાં વાહનો તથા વસ્ત્રોનો ઉપલોગ કરે છે, તે પાપિયાઓ અધોગતિને પામે છે. ૫૨

આર્ષે ગોમિથુનં શુલ્કં કેચિદાહુર્મૃષૈવ તત્ ।

અલ્પોઽપ્યેવં મહાન્વાગિ વિક્રયસ્તાવદેવ સઃ ॥ ૫૩ ॥

આર્ષવિવાહમાં વરે જ ગાયજેડીરૂપી મૂલ્ય આપવાનું હોય છે, તે ખોટું છે એમ કટલાક આચાર્યો કહે છે. કમક થોડો હોય કે ઘણો હોય તો ય તે વિક્રય જ છે. ૫૩

યાસાં નાદદતે શુલ્કં જ્ઞાતયો ન સ વિક્રયઃ ।

અર્હણં તત્કુમારીણામાનૃશંસ્યં ચ કેવલમ્ ॥ ૫૪ ॥

સગાંસંબંધીઓ કન્યાને મળેલું ધન પોતે લે નહિ તો તે વિક્રય નથી; એ તો તે કન્યાનો કેવળ દયાયુક્ત સત્કાર છે. ૫૪

સ્ત્રીઓનો સત્કાર કરવો જોઈએ—

પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિર્જ્ઞેતાઃ પતિભિર્દેવરૈસ્તથા ।

પૂજ્યા ભૂષયિતવ્યાશ્ચ કલ્યાણમીપ્સુભિઃ ॥ ૫૫ ॥

પોતાનું અત્યંત કલ્યાણ ઇચ્છનારા પિતાઓએ, ભાઈઓએ, પતિઓએ તેમજ દિયરોએ તે કન્યાઓને વસ્ત્રાભૂષણોથી સત્કારવી જોઈએ. ૫૫

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥ ૫૬ ॥

જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે, ત્યાં દેવો રમે છે; જ્યાં તેઓ પૂજાતી નથી, ત્યાં સર્વ ક્રિયાઓ અફળ છે. ૫૬

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાશુ તત્કુલમ્ ।

ન શોચન્તિ તુ યત્રૈતા વર્ધતે તદ્ધિ સર્વદા ॥ ૫૭ ॥

જ કુળમાં બહેન, દીકરી, દેરાણી, જડાણી તેમજ સાસુ, નણંદ વગેરે સ્ત્રીઓ શોક કર્યા કરે છે, તે કુળ ઝટ નાશ પામે છે. જ કુળમાં તેઓ શોક કરતી નથી, તે જ સર્વદા વૃદ્ધિ પામે છે.

જામયો યાનિ ગેહાનિ શપન્ત્યપ્રતિપૂજિતાઃ ।

તાનિ કૃત્યાહંતાનીવ વિનશ્યન્તિ સમન્તતઃ ॥ ૫૮ ॥

સત્કાર ન પામેલી બહેન આદિ સ્ત્રીઓ જ ઘરોને શાપ આપે છે, તે ઘરો બધે કૃત્યાથી હણાયેલાં હોય તેમ ચારે-કારથી વિનાશ પામે છે. ૫૮

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા ભૂષણાચ્છાદનાશનૈઃ ।

ભૂતિકામૈર્નરૈર્નિત્યં સત્કારેષૂતસવેષુ ચ ॥ ૫૯ ॥

આથી, ઐશ્વર્યની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ એ સ્ત્રીઓને સત્કારપ્રસંગોએ તથા જોગબટાણે સદા વસ્ત્રાલંકારો અને ખાનપાનોથી સત્કારવી. ૫૯

સંતુષ્ટો માર્યયા મર્તા મર્ત્તા માર્યા તથૈવ ચ ।

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ૬૦ ॥

જ કુળમાં ભર્તા ભાર્યાથી સંતુષ્ટ છે અને જમાં ભાર્યા ભર્તાથી સંતુષ્ટ છે, તે કુલમાં સારો જ અચલ કલ્યાણ છે. ૬૦

यदि हि स्त्री न रोचेत् पुमांसं न प्रमोदयेत् ।

अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

સ્ત્રી જો શોભાયુક્ત ન રહેતી હોય અને પુરુષને પ્રસન્ન કરી શકતી ન હોય, તો અપ્રસન્નતાને કારણે પુરુષથી સંતાન થતાં નથી. ૬૧

[यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतम् ॥

જ્યારે પતિ અને પત્ની બંને એકબેકને વશ વર્તતાં હોય, ત્યારે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેયનો સંગમ થાય છે.]

કુળ બિતરી જવાનાં કારણો—

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।

तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥

સ્ત્રીઓ ઝગઝગિત હોય, તો તેનું આખું કુળ ઝગઝગ થઈ રહે છે. તે ઝળહળહીન હોય તો તેનું સમસ્ત કુટુંબ ઝાંખું પડે છે. ૬૨

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६३ ॥

કુવિવાહ કરવાથી, ક્રિયાનો લોપ કરવાથી, વેદનું અધ્યયન ન કરવાથી અને બ્રાહ્મણનું ઉદ્દેશધન કરવાથી સારાં કુલો પણ અધમતાને પામે છે. ૬૩

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥ ६४ ॥

અયાજ્યયાજનૈશ્ચ નાસ્તિક્યેન ચ કર્મણામ્ ।

कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥ ६५ ॥

ચિત્રાદિ શિલ્પનો ધંધો કરવાથી, વ્યાજવટાવ આદિ વ્યવહાર કરવાથી, કેવળ શૂદ્ર સ્ત્રીમાં સંતાનોત્પત્તિ કરવાથી, ગાય, ઘોડા અને વાહનોનાં વેચાણ કરવાથી, ખેતી કરવાથી, રાજની ચાકરી કરવાથી, અનધિકારીને યજ્ઞો કરાવવાથી, શ્રોત અને સ્માર્ત કર્મોમાં નાસ્તિકતા રાખવાથી, તેમજ વેદમંત્રોથી વિહીન રહેવાથી કુળો તત્કાળ વિનાશ પામે છે. ૬૪, ૬૫

મન્ત્રતસ્તુ સમૃદ્ધાનિ કુલાન્યલ્પધનાન્યપિ ।

કુલસંખ્યાં ચ ગચ્છન્તિ કર્ષન્તિ ચ મહદ્વશઃ ॥ ૬૬ ॥

જ કુળો વેદમંત્રોથી સમૃદ્ધ છે, તેઓ અલ્પ ધનવાળાં હોય તો પણ કુલ ગણનામાં આવે છે અને તે યશને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૬

વૈવાહિકેઽગ્રૌ કુર્વીત ગૃહં કર્મ યથાવિધિ ।

પશ્ચયજ્ઞવિધાનં ચ પક્તિં ચાન્વાહિકીં ગૃહી ॥ ૬૭ ॥

ગૃહસ્થાશ્રમીએ વિવાહસમયના અગ્નિમાં ગૃહમાં કહેલાં કર્મો (સવારસાંજનો હોમ, અષ્ટકાદિ હોમ અને શાંતિપૌષ્ટિક કર્મો) કરવાં; તેમજ તેમાં વૈશ્વદેવાદિ પાંચ યજ્ઞોનું વિધાન કરવું અને પોતાનું નિત્યનું ભોજન રાંધવું. ૬૭

પાંચ હિંસાનાં સ્થાનો—

પશ્વ સ્થના ગૃહસ્થસ્ય ચુલ્લી પેષણ્યુપસ્કરઃ ।

કણ્ડની ચોદકુમ્ભશ્ચ વધ્યતે યાસ્તુ વાહયન્ ॥ ૬૮ ॥

ચૂલો, ધંટી, ખાંડણી અને સાંભેલું, સાવરણી અને પાણિ-યારું, એ પાંચ ગૃહસ્થના ઘરમાં હિંસાસ્થાનો છે; જ્યાં એમનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ દોષમાં બંધાય છે. ૬૮

તાસાં ક્રમેણ સર્વાસાં નિષ્કૃત્યર્થ મહર્ષિભિઃ ।

પશ્ચ ક્લૃપ્તા મહાયજ્ઞાઃ પ્રત્યહં ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૬૯ ॥

તે સર્વના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે મહર્ષિઓએ ક્રમપૂર્વક ગૃહ-
સ્થાશ્રમીઓ સારુ નિત્યના પાંચ મહાયજ્ઞો નિર્મ્યા છે. ૬૯

પાંચ મહાયજ્ઞો—

અધ્યાપનં બ્રહ્મયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞસ્તુ તર્પણમ્ ।

હોમો દૈવો બલિર્મૈતો નૃયજ્ઞોઽતિથિપૂજનમ્ ॥ ૭૦ ॥

વેદનું અધ્યાપન એ બ્રહ્મયજ્ઞ છે, પિતૃઓનું તર્પણ તે
પિતૃયજ્ઞ છે, હોમ કરવો તે દેવયજ્ઞ છે, અસિવિશ્વદેવ કરવો તે
ભૂતયજ્ઞ છે અને અતિથિનું પૂજન કરવું તે મનુષ્યયજ્ઞ છે. ૭૦

પશ્ચૈતાન્યો મહાયજ્ઞાન્ન હાપયતિ શક્તિઃ ।

સ ગૃહેઽપિ વસન્નિત્યં સૂનાદોષૈર્ન લિપ્યતે ॥ ૭૧ ॥

જે માણસ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આ પાંચ મહાયજ્ઞો
કરે છે, તે નિત્ય ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં પણ હિંસાદોષથી
લેપાતો નથી. ૭૧

દેવતાતિથિભૃત્યાનાં પિતૃણામાત્મનશ્ચ યઃ ।

ન નિર્વપતિ પશ્ચાનામુચ્છૃસન્ન સ જીવતિ ॥ ૭૨ ॥

દેવ, અતિથિ, ભરણપોષણના અધિકારીઓ, તેમજ
પિતૃઓ અને પોતાનો પાંડ એમ પાંચને જ તૃપ્ત કરતો નથી,
તે શ્વાસે જીવતો છતાં મરેલો છે. ૭૨

અહુતં ચ હુતં ચૈવ તથા પ્રહુતમેવ ચ ।

બ્રાહ્મં હુતં પ્રાશિતં ચ પશ્ચયજ્ઞાન્પ્રચક્ષતે ॥ ૭૩ ॥

કેટલાક અહુત, હુત, પ્રહુત, બ્રાહ્મહુત અને પ્રાશિતને પણ
કહે છે. ૭૩

જપોઽહુતો હુતો હોમઃ પ્રહુતો મૌતિકો બલિઃ ।

બ્રાહ્મં હુતં દિજાઙ્યાર્ચા પ્રાશિતં પિતૃતર્પણમ્ ॥ ૭૪ ॥

ગાયત્રીનો જપ એ અહુત છે, હોમ એ હુત છે, ભૂત-
બલિ એ પ્રહુત છે, બ્રાહ્મણપૂજન એ બ્રાહ્મહુત છે અને પિતૃ-
તર્પણ એ પ્રાશિત છે. ૭૪

સ્વાધ્યાયે નિત્યયુક્તઃ સ્વાદૈવે ચૈવેહ કર્મણિ ।

દૈવકર્મણિ યુક્તો હિ વિમર્તીદં ચરાચરમ્ ॥ ૭૫ ॥

ગૃહસ્થીએ સ્વાધ્યાયમાં અને દેવકર્મમાં નિત્ય પરાયણ રહેવું.
કેમકે, દેવકર્મમાં તત્પર રહેનાર આ ચરાચર જગતને પોષે છે.

અગ્નૌ પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે ।

આદિત્યાજાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥ ૭૬ ॥

અગ્નિમાં વિધિસર હોમેલી આહુતિ સૂર્યને પહોંચે છે.
સૂર્યમાંથી જલવૃષ્ટિ થાય છે, વૃષ્ટિમાંથી અન્ન થાય છે અને
અન્નથી પ્રજાઓ થાય છે. ૭૬

યથા વાયું સમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વજન્તવઃ ।

તથા ગૃહસ્થમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વ આશ્રમાઃ ॥ ૭૭ ॥

જમ સર્વ જીવો પ્રાણવાયુને આધારે જીવે છે, તેમ સર્વ
આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમને આશ્રયે વર્તે છે. ૭૭

[યથા નદીનદાઃ સર્વે સમુદ્રે યાંતિ સંસ્થિતિમ્ ।

એવમાશ્રમિણઃ સર્વે ગૃહસ્થે યાંતિ સંસ્થિતિમ્ ॥

જમ સર્વ નદો ને નદીઓ સમુદ્રમાં આશ્રય કરે છે, તેમ
સર્વ આશ્રમીઓ ગૃહસ્થાશ્રમીમાં આશ્રય પામે છે.]

યસ્માત્ત્રયોડ્વ્યાશ્રમિણો જ્ઞાનેનાભેન ચાન્વહમ્ ।

ગૃહસ્થેનૈવ ધાર્યન્તે તસ્માજ્જ્યેષ્ઠાશ્રમો ગૃહી ॥ ૭૮ ॥

ત્રણે આશ્રમીઓને ગૃહસ્થાશ્રમી નિત્ય જ્ઞાન અને અનન્યતા
ટકાવે છે, તેથી ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે. ૭૮

સ સંધાર્યઃ પ્રયત્નેન સ્વર્ગમશ્વયમિચ્છતા ।

સુખં ચેદેચ્છતા નિત્યં યોડધાર્યો દુર્બલેન્દ્રિયૈઃ ॥ ૭૯ ॥

અશ્વય સ્વર્ગને તેમજ આ લોકમાં નિત્ય સુખને ઇચ્છ-
નારાએ એ ગૃહસ્થાશ્રમને ધારણ કરવો જોઈએ—દુર્બળ ઇન્દ્રિ-
યોવાળાઓથી તે ધારણ કરી જ શકતો નથી. ૭૯

ઋષયઃ પિતરો દેવા ભૂતાન્યતિથયસ્તથા ।

આશાસતે કુદુમ્બિભ્યસ્તેભ્યઃ કાર્યં વિજ્ઞાનતા ॥ ૮૦ ॥

ઋષિઓ, પિતૃઓ, દેવો, પ્રાણીઓ અને અતિથિઓ
જો કુટુંબીઓ પાસેથી તૃપ્તિની આશા રાખે છે, તો વિદ્વાન
ગૃહસ્થે તેમને સારુ પંચ મહાયજ્ઞો કરવા જોઈએ. ૮૦

સ્વાધ્યાયેનાર્ચયેતર્ષીન્હોમૈર્દેવાન્યથાવિધિ ।

પિતૃન્ શ્રાદ્ધૈશ્ચ નૃનન્નૈર્ભૂતાનિ બલિકર્મણા ॥ ૮૧ ॥

ઋષિઓને સ્વાધ્યાયથી, દેવોને હોમોથી, પિતૃઓને
શ્રાદ્ધોથી, મનુષ્યોને અન્નોથી અને ભૂતોને બલિકર્મથી યથા-
વિધિ પૂજવા. ૮૧

કુર્યાદહરહઃ શ્રાદ્ધમન્નાગ્નેનોદકેન વા ।

પયોમૂલફલૈર્વાપિ પિતૃભ્યઃ પ્રીતિમાવહન્ ॥ ૮૨ ॥

પિતૃઓ તરફથી પ્રીતિ મેળવવા ઇચ્છતા ગૃહસ્થે રોજ અન્નાદિથી, અથવા જલથી, અથવા દૂધ, કંદમૂળ અને દૂધથી શ્રાદ્ધ કરવું. ૮૨

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवात्राशयेत्कंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ ८३ ॥

પંચમહાયજ્ઞોમાં પિતૃ અર્થેના યજ્ઞમાં એક બ્રાહ્મણને જમાડવોજ. પણ એ વૈશ્વદેવયજ્ઞમાં તો (શક્તિ ના હોય તો) એકે બ્રાહ્મણને જમાડાય નહિ. ૮૩

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ ८४ ॥

વૈશ્વદેવ માટે તૈયાર રસોઈ થતાં, તેમાંથી બ્રાહ્મણે રોજ દેવતાઓને ઉદ્દેશીને વિધિપૂર્વક ગૃહ્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૮૪

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ ८५ ॥

પ્રથમ અગ્નિ અને સોમને જુદી જુદી આહુતિઓ આપવી; પછી તેમને ભેગી આહુતિ આપવી; તે પછી વૈશ્વદેવોને તથા ધન્વંતરિને આહુતિ આપવી. (જમકે અગ્નયે સ્વાહા, સોમાય સ્વાહા, અગ્નિષોમાભ્યાં સ્વાહા, વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યઃ સ્વાહા, ધન્વંતરયે સ્વાહા ।) ૮૫

कुहूँ चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥ ८६ ॥

કુહુ (અભાવાસ્યા)ને, અનુમતિ (પૂનમ)ને અને પ્રજાપતિને તેમજ ધાવા અને પૃથ્વીને અને અંતે સ્વિષ્ટકૃતને એમ

આહુતિઓ આપવી. (દા. ત. કુહૈ અમાયૈ સ્વાહા, પૌર્ણમાસ્યૈ
અનુમત્યૈ સ્વાહા, પ્રજાપતયૈ સ્વાહા, દ્યાવાપૃથ્વીભ્યાં સ્વાહા,
અગ્નયૈ સ્વિષ્ટકૃતૈ સ્વાહા ।) ૮૬

एवं सम्यग्घबिर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।

इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ८७ ॥

આમ, સમ્યક રીતે આહુતિ આપીને, સર્વ દિશાઓમાં
પ્રદક્ષિણા કરવી, અને ઇંદ્ર, યમ, વરુણ તથા ચંદ્રને એમના
અનુચરો સાથે બલિ આપવો. (જમકે પૂર્વમાં इन्द्राय नमः ।
इन्द्र पुरुषेभ्यो नमः । દક્ષિણમાં यमाय नमः । यम पुरुषेभ्यो
नमः । પશ્ચિમમાં वरुणाय नमः । वरुणपुरुषेभ्यो नमः । અને ઉત્ત-
રમાં सोमाय नमः । सोमपुरुषेभ्यो नमः । એમ બલિ આપવા.)

मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि ।

वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ॥ ८८ ॥

ધરના ઊંબરામાં મરુદ્ભ્યો નમઃ (મરુતોને નમસ્કાર)
કહીને જલમાં અદ્ભ્યો નમઃ (જલને નમસ્કાર) કહીને અને
ખાંડણીસાંબેલામાં વનસ્પતિભ્યો નમઃ (વનસ્પતિઓને નમ-
સ્કાર) કહીને બલિ આપવા. ૮૮

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः ।

ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥ ८९ ॥

વાસ્તુપુરુષના મસ્તક ઉપર એટલે ધરની છત ઉપર (ઈશાન
ખૂણામાં) શ્રિયૈ નમઃ કહીને, વાસ્તુપુરુષના ચરણમાં એટલે ધર-
ના મધ્યમાં ભદ્રકાલ્યૈ નમઃ કહીને અને વાસ્તુપુરુષના મધ્ય

ભાગમાં એટલે ધરના મધ્યભાગમાં બ્રહ્મવાસ્તોષ્પતિમ્યાં નમઃ
કહીને બલિ આપવા. ૮૯

ત્રિશ્વેભ્યશ્ચૈવ દેવેભ્યો બલિમાકાશ ઉત્ક્ષિપેત્ ।

દિવાચરેભ્યો ભૂતેભ્યો નક્તંચારિભ્ય એવ ચ ॥ ૯૦ ॥

વિશ્વેદેવતાઓને આકાશમાં બલિ નાખવો (ત્રિશ્વેભ્યો
દેવેભ્યો નમઃ) તેમજ દિવાચર ભૂતોને તથા રાત્રિચરોને બલિ
આપવા. (દિવાચરેભ્યો ભૂતેભ્યો નમઃ નક્તંચારિભ્યો ભૂતેભ્યો
નમઃ) ૯૦

પૃથ્વાસ્તુનિ કુર્વીત બલિં સર્વાત્મભૂતયે ।

પિતૃભ્યો બલિશેષં તુ સર્વં દક્ષિણતો હરેત્ ॥ ૯૧ ॥

ધરના સૌથી ઉપરના ભાગમાં (સર્વાત્મ ભૂતયે નમઃ)
સર્વાત્મભૂતિને બલિ આપવો; બધો બલિશેષ દક્ષિણદિશામાં
પિતૃઓને પિતૃભ્યો નમઃ કહીને આપવો. ૯૧

શુનાં ચ પતિતાનાં ચ શ્વપચાં પાપરોગિણામ્ ।

વાયસાનાં કૃમીણાં ચ શનકૈર્નિર્વપેદ્ધુવિ ॥ ૯૨ ॥

હવે કૂતરાં, પતિતો, ચાંડાલો, પાપી રોગવાળાઓ,
કાગડાઓ, કીડીકીડાઓ એ સૌ માટે જમીન ઉપર ધીરે રહીને
બલિ આપવા. ૯૨

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिं पथर्जुना ॥ ૯૩ ॥

જે દ્વિજ આ રીતે સર્વ ભૂતોને નિત્ય સત્કારે છે, તે
તેજોમૂર્તિ અર્ચિર્ માર્ગદ્વારા પરમ સ્થાનને પામે છે. ૯૩

કૃત્વૈતદ્વલિકર્મૈવમતિથિં પૂર્વમાશયેત્ ।

મિશ્નાં ચ મિશ્નૈવે દદ્યાદિધિવદ્વદ્વચારિણે ॥ ૯૪ ॥

આમ બલિકર્મ કર્યા પછી, પ્રથમ અતિથિઓને જમાડવા અને સંન્યાસીને તેમજ બ્રહ્મચારીને વિધિપૂર્વક લિષ્ઠા આપવી.

યત્પુણ્યફલમાપ્નોતિ ગાં દત્ત્વા ત્રિધિવદ્ગુરોઃ ।

તત્પુણ્યફલમાપ્નોતિ મિશ્નાં દત્ત્વા દ્વિજો ગૃહી ॥ ૯૫ ॥

ગુરુને વિધિપૂર્વક ગોદાન આપવાથી જ પુણ્યફલ સાંપડે છે, તે પુણ્યફલ ગૃહસ્થી દ્વિજને લિષ્ઠા આપીને મેળવે છે. ૯૫

મિશ્નામપ્યુદપાત્રં વા સત્કૃત્ય વિધિપૂર્વકમ્ ।

વેદતત્ત્વાર્થવિદુષે બ્રાહ્મણાયોપપાદયેત્ ॥ ૯૬ ॥

વેદના તત્ત્વાર્થને જાણનારા બ્રાહ્મણનો વિધિપૂર્વક સત્કાર કરીને લિષ્ઠા આપવી અથવા પાણીનું લરેલું એક પાત્ર તે આપવું જ. ૯૬

નશ્યન્તિ હવ્યકવ્યાનિ નરાણામવિજાનતામ્ ।

મસ્મીભૂતેષુ વિપ્રેષુ મોહાદત્તાનિ દાતૃભિઃ ॥ ૯૭ ॥

દાતાઓ જો મૂર્ખ જવા બ્રાહ્મણોને મૂઠતાથી હંચે ને કંચે આપે છે, તે તે અજ્ઞાની માણસોને આપેલાં હંચે તથા કંચે નાશ પામે છે. ૯૭

વિદ્યાતપઃસમૃદ્ધેષુ હુતં વિપ્રમુશ્ણાગ્નિષુ ।

નિસ્તારયતિ દુર્ગાં મહતશ્ચૈવ કિલ્બિષાત્ ॥ ૯૮ ॥

વિદ્યા અને તપમાં સમૃદ્ધ એવા બ્રાહ્મણના મુખરૂપી અગ્નિમાં જ ભોજન આપવામાં આવે છે, તે માણસને મહા-સંકટ ને મહાપાપમાંથી તારે છે. ૯૮

[અનર્હતે યદ્દદાતિ ન દદાતિ યદર્હતે ।

અર્હાનર્હાપરિજ્ઞાનાદ્ધની ધર્માન્ન હીયતે ॥

જે ધનવાન અયોગ્ય નહિ ઓળખવાથી દાન આપે છે અને યોગ્યને આપતો નથી, તે ધર્મથી બ્રહ્મ થતો નથી; કારણ કે તેને યોગ્ય અને અયોગ્યનું જ્ઞાન નથી.]

[કાલે ન્યાયાગતં પાત્રે વિધિવત્પ્રતિપાદિતમ્ ।

દદાતિ પરમં સૌખ્યમિહ લોકે પરત્ર ચ ॥

ન્યાયપૂર્વક મેળવેલું ધન બે વિધિપૂર્વક યોગ્ય કાલે યોગ્ય પાત્રને આપ્યું હોય, તો તે આ લોક તેમજ પરલોકમાં પરમસુખ આપે છે.]

[પ્રતિગ્રહેણ શુદ્ધેન શસ્ત્રેણ ક્રયવિક્રયાત્ ।

યથાક્રમં દ્વિજાતીનાં ધનં ન્યાયાદુપાગતમ્ ॥

બ્રાહ્મણે શુદ્ધ પ્રતિગ્રહથી, ક્ષત્રિયે શસ્ત્રથી, અને વૈશ્યે ખરીદીવેચાણથી ન્યાયપૂર્વક ધન મેળવ્યું ગણાય છે.]

અતિથિસત્કાર—

સંપ્રાપ્તાય ત્વતિથયે પ્રદદ્યાદાયનોદકે ।

અન્નં ચૈવ યથાશક્તિ સત્કૃત્ય વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૯૯ ॥

બારણે આવેલા અતિથિને વિધિપૂર્વક સત્કારવો; તેને આસન તથા જલ તેમજ યથાશક્તિ ભોજન આપવું. ૯૯

શિલાનપ્યુઞ્છતો નિત્યં પશ્ચાગ્રીનપિ જુહ્વતઃ ।

સર્વ સુકૃતમાદત્તે બ્રાહ્મણોઽનર્ચિતો વસન્ ॥ ૧૦૦ ॥

જે શિલોઞ્છવૃત્તિથી (ખણું કે ખેતરમાં રહી ગયેલા કણ વીણીને આજીવિકા ચલાવતો હોય અને નિત્ય પંચાગ્નિમાં

આહુતિ આપતો હોય, તે પણ જો અતિથિ બ્રાહ્મણને ન સત્કારે,
તો તેનું સર્વ પુણ્ય તે બ્રાહ્મણ હરી લે છે. ૧૦૦

તૃણાનિ ભૂમિરુદકં વાકચતુર્થી ચ સ્નૃતા ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१ ॥

(બેસવા માટે) તૃણાસન, (વિશ્રાંતિ માટે) ભૂમિ,
(પીવા માટે) પાણી અને ચોથું મીઠીમધુરી વાણી--એટલાં
વાનાં સત્પુરુષોના ધરમાંથી કદીય નાશ પામતાં નથી. ૧૦૧

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

એક રાત રહેનાર બ્રાહ્મણ અતિથિ છે, એમ કહ્યું છે; તે
નિત્યવાસ કરતો નથી, તેથી તે અતિથિ કહેવાય છે. ૧૦૨

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याङ्गार्या यत्राग्नयोऽपि वां ॥ १०३ ॥

એકજ ગામમાં રહેનારો અને કથાદિ કરીને સંબંધમાં
આવેલો ડોઘ બ્રાહ્મણ જો સ્ત્રી કે અગ્નિઓ હોય એવા
ધરમાં આવી ચડે, તોપણ તેને અતિથિ જાણવો નહિ. ૧૦૩

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥ ૧૦૪ ॥

જો આણસમજી ગૃહસ્થો પારકાના અન્નને ઉપાસે છે, તેઓ
મરણ પછી તે અન્ન દેનારાને ત્યાં પશુરૂપે અવતરે છે. ૧૦૪

[परपाकान्नपुष्टस्य सततं गृहमेधिनः ।

दत्तमिष्टं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥

જે ગૃહસ્થાશ્રમી નિત્ય પરાત્રથી જડોમાતો થાય છે, તેનાં દાન, યજ્ઞ, તપ અને અધ્યયન જનું તે અત્ર હોય તેને પૂજે છે.]

અપ્રણોદ્યોઽતિથિઃ સાયં સૂર્યોદો ગૃહમેધિના ।

કાલે પ્રાત્નસ્ત્વકાલે વા નાસ્થાનશ્રન્ગૃહે વસેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

ગૃહસ્થીએ સંધ્યાકાલે સૂર્યાસ્ત વખતે આવી ચઢેલા અતિથિને ના કહેવી નહિ. બરાબર ટાણે કે કટાણે તે આવી ચડ્યો હોય, તોય તેને ઘરમાં ભૂખ્યો વાસ ન આપવો. ૧૦૫

ન વૈ સ્વયં તદશ્રીયાદતિથિં યન્ન મોજયેત્ ।

ધન્યં યશસ્યમાયુષ્યં સ્વર્ગ્યં વાતિથિપૂજનમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

અતિથિને જે જમાડયં ન હોય તે પોતે પણ જમવું નહિ. અતિથિપૂજન એ ધન, યશ, આયુષ્ય અને સ્વર્ગને આપનારું છે. ૧૦૬

આસનાવસથૌ શય્યામનુવ્રજ્યામુપાસનામ્ ।

ઉત્તમેષૂત્તમં કુર્યાદ્દીને હીનં સમે સમમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

બેસવા માટે આસન, આશ્રય માટે ઘર, સૂવા માટે શય્યા અને આવતાં-જતાં આદરમાન તથા સેવા એ ઉત્તમને ઉત્તમ, હીનને હીન અને મધ્યમને મધ્યમ એ રીતે આપવાં. ૧૦૭

વૈશ્વદેવે તુ નિર્વૃત્તે યદ્યન્યોઽતિથિરાવ્રજેત્ ।

તસ્યાપ્યન્નં યથાશક્તિ પ્રદદાન્ન વર્લિં હરેત્ ॥ ૧૦૮ ॥

વૈશ્વદેવ થઈ ગયા પછી જે બીજો અતિથિ આવી પહોંચે તો તેને પણ યથાશક્તિ ભોજન આપવું; પણ તે પાકમાંથી બલિ મૂકવા નહિ. ૧૦૮

ન ભોજનાર્થ સ્વે વિપ્રઃ કુલગોત્રે નિવેદયેત્ ।

ભોજનાર્થ હિ તે શંસન્વાન્તાશીત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૦૯ ॥

વિપ્રે ભોજનને માટે પોતાનાં કુળગોત્રને કહેવાં નહિ.
ભોજનને સારુ તે જો તે કહે છે, તો પંડિતો તેને વાંતાશી
(એકિલું ખાનાર) કહે છે. ૧૦૯

ન બ્રાહ્મણસ્ય ત્વતિથિર્ગૃહે રાજન્ય ઉચ્યતે ।

વૈશ્યશૂદ્રો સહ્યા ચૈવ જ્ઞાતયો ગુરુરેવ ચ ॥ ૧૧૦ ॥

બ્રાહ્મણને ઘેર ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, મિત્ર, સગાંસંબંધી,
તેમજ ગુરુ એટલા અતિથિ ગણાતા નથી. ૧૧૦

યદિ ત્વતિથિધર્મેણ ક્ષત્રિયો ગૃહમાવ્રજેત્ ।

મુક્તવત્સુ ચ વિપ્રેષુ કામં તમપિ ભોજયેત્ ॥ ૧૧૧ ॥

કદી બ્રાહ્મણને ઘેર ક્ષત્રિય અતિથિ તરીકે આવી અડે,
તો બ્રાહ્મણે જમ્યા પછી તેને પણ જમાડવો. ૧૧૧

વૈશ્યશૂદ્રાવપિ પ્રાપ્તૌ કુટુમ્બેઽતિથિધર્મિણૌ ।

ભોજયેત્સહ મૃત્યૈસ્તાવાનૃશંસ્યં પ્રયોજયન્ ॥ ૧૧૨ ॥

વૈશ્યો અને શૂદ્રો જો બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં અતિથિજોગે આવી
પહોંચે, તો તેમને પણ દયામાયાથી સેવકો સાથે જમાડવા.

ઇતરાનપિ સહ્યાદીન્સંપ્રીત્યા ગૃહમાગતાન્ ।

પ્રકૃત્યાઽન્નં યથાશક્તિ ભોજયેત્સહ માર્યયા ॥ ૧૧૩ ॥

પ્રીતિએ કરીને જ મિત્રાદિ બીજાએ ઘેર આવ્યા હોય,
તેમને પણ ઉત્તમ રસોઈ કરી પત્ની સાથે જમાડવા. ૧૧૩

સુવાસિનીઃ કુમારીશ્ચ રોગિણો ગર્ભિણીઃ સ્ત્રિયઃ ।

અતિથિમ્યોઽગ્ર એવૈતાન્ભોજયેદવિચારયન્ ॥ ૧૧૪ ॥

સુવાસણને, કુંવારિકાને, શેગીઆને, તેમજ ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને બીજો વિચાર નહિ કરતાં અતિથિની પહેલાં પણ જમાડવાં ૧૧૪

અદસ્વા તુ ય એતેભ્યઃ પૂર્વં ભૂક્તે વિચક્ષણઃ ।

સ મુજ્જાનો ન જાનાતિ શ્વગૃધૈર્જગ્ધિમાત્મનઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જ મૂખ તેમને લોજન આપ્યાં પહેલાંજ પોતે જમી લે છે, તે જમનારો જાણતો નથી કે, તે પોતે મરણ પછી કૂતરાં અને ગીધોનો લક્ષ થશે. ૧૧૫

મુક્તવત્સ્વથ વિપ્રેષુ સ્વેષુ મૃત્યેષુ ચૈવ હિ ।

મુજ્જીયાતાં તત પશ્ચાદવશિષ્ટં તુ દમ્પતી ॥ ૧૧૬ ॥

વિપ્રો અને પોતાનો સેવકસમુદાય જમી રહે, તે પછી દંપતીએ બાકી રહેલું અન્ન જમવું. ૧૧૬

દેવાનુષીન્મનુષ્યાંશ્ચ પિતૃન્ગૃહ્યાશ્ચ દેવતાઃ ।

પૂજયિત્વા તતઃ પશ્ચાદ્ગૃહસ્થઃ શેષમુગ્રમવેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

દેવો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, પિતૃઓ અને ધરના દેવોનું પૂજન કર્યા પછી ગૃહસ્થે શેષ જમવું. ૧૧૭

અર્ધં સ કેવલં મુંક્તે યઃ પચત્યાત્મકારણાત્ ।

યજ્ઞશિષ્ટાશ્નં હોતસ્સતામન્નં વિધીયતે ॥ ૧૧૮ ॥

જ પોતાના પંડને માટે જ રાંધે છે, તે કેવલ પાપજ જમે છે. સત્પુરુષો માટે તો યજ્ઞશિષ્ટ લોજન એજ લોજન છે, એમ શાસ્ત્રવિદ્યાન છે. ૧૧૮

રાજત્વિક્ષાતકગુરુન્પ્રિયશ્ચશુરમાતુલાન્ ।

અર્હયેન્મધુપર્કેણ પરિસંવત્સરાત્પુનઃ ॥ ૧૧૯ ॥

રાજા, ઋત્વિજ, સ્નાતક, ગુરુ, પ્રિયજન, સસરે અને મામા એક-વરસ દહાડે પાછા ઘેર આવે, તો તેમનું મધુપર્કથી પૂજન કરવું. ૧૧૯

રાજા ચ શ્રોત્રિયશ્ચૈવ યજ્ઞકર્મણુપસ્થિતૌ ।

મધુપર્કેણ સંપૂજ્યૌ ન ત્વયજ્ઞ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૨૦ ॥

રાજા અને શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ એ બંને બે યજ્ઞકર્મમાં ગમે ત્યારે આવી પહોંચે, તો તેમને મધુપર્કથી સત્કારવા. પણ તેઓ યજ્ઞ સિવાયને પ્રસંગે આવ્યા હોય, તો તેઓની પૂજા કરવી નહિ એવી મર્યાદા છે. ૧૨૦

સાયં ત્વન્નસ્ય સિદ્ધસ્ય પત્ન્યમન્ત્રં બલિં હરેત્ ।

વૈશ્વદેવં હિ નામૈતત્સાયંપ્રતિવિધીયતે ॥ ૧૨૧ ॥

સાંજે રાધેલા અન્નમાંથી પત્નીએ મંત્ર વિના આહુતિ આપવી. આ નામ કર્મનું વૈશ્વદેવ છે અને તે સાંજે ને સવારે કરવામાં આવે છે. ૧૨૧

માસિક શ્રાદ્ધનો વિધિ—

પિતૃયજ્ઞં તુ નિર્વૃત્યં ત્રિપ્રથ્યેન્દુક્ષયેઽગ્નિમાન્ ।

પિષ્ઠાન્વાહાર્યકં શ્રાદ્ધં કુર્વાન્માસાનુમાસિકમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

અગ્નિહોત્રી વિપ્રે દરમાસે અમાસને દિવસે પિતૃયજ્ઞથી પરવારી ‘પિંડાન્વાહાર્યક’ શ્રાદ્ધ કરવું. (આ શ્રાદ્ધમાં હોમ પછી એક ખાડો ખોદી પિંડ મૂકવામાં આવે છે અને તે પિંડોમાંથી બ્રાહ્મણે લઈને થોડોક લાગ ખાવાનો હોય છે. આને અન્વાહાર્ય પણ કહે છે.) ૧૨૨

પિતૃણાં માસિકં શ્રાદ્ધમન્વાહાર્યં વિદુર્બુધાઃ

તદ્દામિષેણ કર્તવ્યં પ્રશસ્તેન પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૨૩ ॥

પિતૃઓના માસિક શ્રાદ્ધને પાંડિતો અન્વાહાર્ય કહે છે અને તે ઉત્તમ માંસ સાથે પ્રયત્નપૂર્વક કરવું જોઈએ. ૧૨૩

[ન નિર્વપતિ યઃ શ્રાદ્ધં પ્રમીતપિતૃકો દ્વિજઃ ।

इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीभवेत्तु सः ॥

જનો પિતા અવસાન પામ્યો હોય, એવો દ્વિજ ને મહિને મહિને અમાવાસ્યાને દિવસે આ શ્રાદ્ધ કરે નહિ, તો તે પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર થાય છે.]

યજ્ઞમાં તથા શ્રાદ્ધમાં જમાડવા યોગ્ય બ્રાહ્મણો—

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः ।

यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ૧૨૪ ॥

તે શ્રાદ્ધમાં કયા બ્રાહ્મણો જમાડવા યોગ્ય છે, કાણ વર્જ્ય છે અને કેટલાને કયા અન્નથી જમાડવા ધટે છે, તે બધું હું અશેષે કહું છું. ૧૨૪

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ ૧૨૫ ॥

દેવકાર્યમાં બે, પિતૃકાર્યમાં ત્રણ, અથવા એ બેઉમાં એક એક એમ બ્રાહ્મણ જમાડવા—પણ ગૃહસ્થ સારી સમૃદ્ધિવાળો હોય, તો પણ તેણે આમાં વિસ્તાર નહિ કરવો. ૧૨૫

सक्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः ।

पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ ૧૨૬ ॥

વિસ્તાર કરવાથી સત્કાર, ક્રિયા, દેશકાલ, પવિત્રતા તથા ગુણસંપન્ન બ્રાહ્મણો, એ સર્વ સચવાતાં નથી; તેથી આમાં વિસ્તાર નહિ કરવો. ૧૨૬

પ્રથિતા પ્રેતકૃત્યૈષા પિતૃયં નામ વિધુક્ષયે ।

તસિન્યુક્તસ્યૈતિ નિત્યં પ્રેતકૃત્યૈવ લૌકિકી ॥ ૧૨૭ ॥

મરી ગયેલાઓને ઉદેશીને આ જ કર્મ અમાસે કરવામાં આવે છે તે પિતૃયકર્મને નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં નિત્યયુક્ત રહેનારને આ લૌકિક પ્રેતક્રિયા સફળ ફળે છે. ૧૨૭

શ્રોત્રિયાયૈવ દેયાનિ હવ્યકવ્યાનિ દાતૃભિઃ ।

અર્હત્તમાય વિપ્રાય તસૈ દત્તં મહાફલમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

યોગ્યતાવાળા અને વેદસંપન્ન વિપ્રનેજ દાતાએ હૃદયે અને કંઠે આપવાં. તેમને આપેલું દાન મહાફળ દેનારું છે. ૧૨૮

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्वहूनपि ॥ ૧૨૯ ॥

દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્યમાં એક એક વિદ્વાનનેજ જમાડવો, તેથી પુષ્કળ ફળ મળે છે. પણ મંત્ર ન જાણનારા અનેકોને જમાડવાથી કશું ફળ સાંપડતું નથી. ૧૨૯

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्व्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥ ૧૩૦ ॥

વેદમાં પારંગત બ્રાહ્મણની પણ જાડેથી પરીક્ષા કરવી. તેવો બ્રાહ્મણ તે હૃદય અને કંઠેનો તીર્થરૂપ છે તેમજ દાનમાં તેને અતિથિ સમાન કહ્યો છે. ૧૩૦

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ।

एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ ૧૩૧ ॥

જ શ્રાદ્ધમાં એક બાળુ વેદરહિત એવા દશ હજાર બ્રાહ્મણો જમતા હોય અને બીજી બાળુ એક વેદજ્ઞ વિપ્ર પ્રીતિપૂર્વક

જન્મતો હોય, તો ધર્મપૂર્વક આગલા દશ હજારના ભોજનનું સર્વ ફળ પાછલા એકના ભોજનથી સાંપડે છે. ૧૩૧

જ્ઞાનોત્કૃષ્ટાય દેયાનિ કવ્યાનિ ચ હર્વીષિ ચ ।

ન હિ હસ્તાવસુદ્ગિદ્ધૌ રુધિરેણૈવ શુદ્ધયતઃ ॥ ૧૩૨ ॥

જ્ઞાનમાં ઉત્કૃષ્ટ હોય તેવા બ્રાહ્મણને જ હૃદયે અને કંઠે આપવાં; કેમકે લોહીથી ખરડેલા હોયો લોહીથી શુદ્ધ થતા નથી.

યાવતો ગ્રસતે ગ્રાસાન્હવ્યકવ્યેષ્વમન્ત્રવિત્ ।

તાવતો ગ્રસતે પ્રેત્ય દીપ્તશૂલદૃથ્યયોગુડાન્ ॥ ૧૩૩ ॥

વેદ નહિ જાણનારો બ્રાહ્મણ હૃદય અને કંઠના જટલા ડાળિયા લે છે, તેટલાં ધગધગતાં શૂલો, ઋષિઓ અને ગોળાઓ યજમાનને મૃત્યુ પછી ગળવાં પડે છે. ૧૩૩

જ્ઞાનનિષ્ઠા દ્વિજાઃ કેચિત્તપોનિષ્ઠાસ્તથાપરે ।

તપઃસ્વાધ્યાયનિષ્ઠાશ્ચ કર્મનિષ્ઠાસ્તથાપરે ॥ ૧૩૪ ॥

કેટલાક બ્રાહ્મણો જ્ઞાનનિષ્ઠ હોય છે, કેટલાક તપોનિષ્ઠ હોય છે, કેટલાક તપોનિષ્ઠ તથા સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ હોય છે, તો કેટલાક કર્મનિષ્ઠ હોય છે. ૧૩૪

જ્ઞાનનિષ્ઠેષુ કવ્યાનિ પ્રતિષ્ઠાપ્યાનિ યત્નતઃ ।

હવ્યાનિ તુ યથાન્યાયં સર્વેષ્વેવ ચતુર્ષ્વપિ ॥ ૧૩૫ ॥

પિતૃઓને આપવાનાં કંઠે પ્રયત્નપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠોને આપવા; પરંતુ દેવોને આપવા યોગ્ય હૃદયે ઉપરના ચારેને યથાવિધિ આપવાં. ૧૩૫

અશ્રોત્રિય પિતા यस્ય પુત્રઃ સ્યાદ્વેદપારગઃ ।

અશ્રોત્રિયો વા પુત્રઃ સ્યાત્પિતા સ્યાદ્વેદપારગઃ ॥ ૧૩૬ ॥

ઝ્ઞાયાંસમનયોર્વિદ્યાસ્ય સ્યાચ્છ્રોત્રિયઃ પિત્રા ।

મન્ત્રસંપૂજનાર્થં તુ સત્કારમિતરોઽર્હતિ ॥ ૧૩૭ ॥

જનો પિતા અશ્રોત્રિય હોય પરંતુ વેદપારંગત હોય, અથવા જનો પુત્ર અશ્રોત્રિય હોય અને પિતા વેદમાં પારંગત હોય; એ બન્નેમાં જનો પિતા શ્રોત્રિય હોય તેને અડિયાતો બાણવો અને બીજો વેદમંત્રના તેણે કરેલા પૂજનને કારણે સત્કારપાત્ર ગણાય છે. ૧૩૬, ૧૩૭

ન શ્રાદ્ધે ભોજયેન્મિત્રં ધનૈઃ કાર્યોઽસ્ય સંગ્રહઃ ।

નારિં ન મિત્રં યં વિદ્યાત્તં શ્રાદ્ધે ભોજયેદ્વિજમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

શ્રાદ્ધમાં મિત્રને જમાડવો નહિ, તેનો સત્કાર ધનથી કરવો. જો દ્વિજને શત્રુ અથવા મિત્ર તરીકે ન બાણતા હોય તો તેને શ્રાદ્ધમાં જમાડવો. ૧૩૮

યસ્ય મિત્રપ્રધાનાનિ શ્રાદ્ધાનિ ચ હવીંષિ ચ ।

તસ્ય પ્રેત્ય ફલં નાસ્તિ શ્રાદ્ધેષુ ચ હવિઃષુ ચ ॥ ૧૩૯ ॥

જના શ્રાદ્ધમાં તથા હવિષ્યામાં મુખ્યત્વે મિત્રો જ હોય છે, તેને પરલોકમાં તે શ્રાદ્ધ અને હવિ ઇળ આપતાં નથી. ૧૩૯

યઃ સદ્ગુણાનિ કુરુતે મોહાચ્છ્રાદ્ધેન માનવઃ ।

સ સ્વર્ગાચ્ચિવતે લોકાચ્છ્રાદ્ધમિત્રો દ્વિજાધમઃ ॥ ૧૪૦ ॥

જો માણસ શ્રાદ્ધ દ્વારા મૂઢપણે મિત્રતા બાંધે છે, તે શ્રાદ્ધથી મૈત્રી બાંધનારો અધમ દ્વિજ સ્વર્ગલોકથી પતિત થાય છે. ૧૪૦

સંભોજની સામિહિતા પૈશાચી દક્ષિણા દ્વિજૈઃ ।

ઈદૈવાસ્તે તુ સા લોકે ગૌરન્ધેવૈકવેદમનિ ॥ ૧૪૧ ॥

શ્રાદ્ધમાં મિત્રમંડળ લેયું કરીને જ લોજન-દક્ષિણા અપાય છે, તેને દ્વિજેએ પૈશાચી દક્ષિણા કહી છે. જમ આંધળી ગાય એક ઘરમાં જ બેસી રહે છે, તેમ તે દક્ષિણા પણ આ લોકમાં જ બંધાઈ રહે છે. ૧૪૧

યથેરિણે बीजमुत्त्वा न वप्ता लभते फलम् ।

तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ १४२ ॥

જમ ખારપાટમાં બીજને વાવનાર ફલ પામતો નથી, તેમ વેદરહિતને હવિ આપીને દાતા ફળ લાભતો નથી. ૧૪૨

दातृन्प्रतिग्रहीतृश्च कुरुते फलभागिनः ।

विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत्પ્રેત્ય चेह च ॥ १४३ ॥

વિદ્વાનને વિધિપૂર્વક જ દક્ષિણા આપી હોય, તે તેના દેનારાઓને તથા લેનારાઓને આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં ફલભાગી કરે છે. ૧૪૩

कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विपता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ १४४ ॥

શ્રાદ્ધમાં કદાચ મિત્રને સત્કાર અપાય, પણ શત્રુ યોગ્ય હોય તોપણ તેનો સત્કાર થાય નહિ; કેમકે શત્રુએ કરેલું શ્રાદ્ધ-લોજન પરલોકમાં નિષ્ફળ બળે છે. ૧૪૪

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बहुवृचं वेदपारगम् ।

शास्त्रान्तगमथाध्वर्यु छन्दोगं तु समाप्तिकम् ॥ १४५ ॥

અનેક ઋચાઓવાળા (મંત્ર તથા બ્રાહ્મણરૂપ) ઋગ્વેદના પારંગત, અથવા શાખાઓ સહિત સમગ્ર યજુર્વેદના પારં-

ગત, અથવા સંપૂર્ણ સામવેદના પારંગત બ્રાહ્મણને યત્નપૂર્વક શ્રાદ્ધમાં જમાડવો. ૧૪૫

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ।

पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती सासपौरुषी ॥ १४६ ॥

આમાંનો કોઈ પણ બ્રાહ્મણ જના શ્રાદ્ધમાં સત્કારપૂર્વક લોજન કરે છે, તેની સાત પેઢીના પિતૃઓ શાશ્વત તૃપ્તિ પામે છે.

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

હવ્ય અને કવ્યના પ્રદાનનો આ મુખ્ય વિધિ કહ્યો. હવે સત્પુરુષોએ સેવેલો આ નીચેનો ગૌણ વિધિ જણવાયોગ્ય છે.

मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ १४८ ॥

માતમહ, મામા, ભાણેજ, ગુરુ, દૌહિત્ર, જમાઈ, બંધુ (મામા, માસી, તથા કોઈ વગેરેના પુત્રો), ઋત્વિજ અને યજમાન—એમને શ્રાદ્ધમાં જમાડી શકાય. ૧૪૮

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ १४९ ॥

દેવકાર્યમાં ધર્મજ્ઞ માણસે બ્રાહ્મણની પરીક્ષા કરવી નહિ; પણ આવેલા પિતૃકાર્યમાં તો તેની પ્રયત્નપૂર્વક પરીક્ષા કરવી.

[तेषामन्ये पंक्तिदूष्यास्तथाऽन्ये पंक्तिपावनाः ।

अपांक्त्यान्प्रवक्ष्यामि कव्यान्हर्हान्द्विजाधमान् ॥

કેટલાક બ્રાહ્મણો પંગતને દૂષિત કરનારા હોય છે, તો

કેટલાક પંગતને પવિત્ર કરનારા હોય છે. આમાં જ દ્વિબધમે કવ્યને માટે અયોગ્ય છે અને પંક્તિને માટે અનધિકારી છે, તેમને વિશે હું કહીશ.]

યત્તમાં તથા શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરવાને અયોગ્ય ગ્રાહણો —

ये स्तेनपतितकृषीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्મનુરब्रवीत् ॥૧૫૦॥

જઓ ચોર છે, પતિત છે, વ્યંડળ છે અને નાસ્તિકવૃત્તિ-વાળા છે, તે વિપ્રોને મનુષ્યે હવ્ય અને કવ્યના કાર્યમાં અયોગ્ય કહ્યા છે. ૧૫૦

जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।

याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥૧૫૧॥

જટાયુક્ત (બ્રહ્મચારી) છતાં જ વેદાધ્યયનથી રહિત છે, જ ધુતારો તપસ્વી છે, જ જુગારી છે અને જ સમૂહબાંધ્યા યજ્ઞ-કર્મો કરાવે છે, તેને શ્રાદ્ધમાં જમાડવો નહિ. ૧૫૧

चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा ।

विषणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥૧૫૨॥

વૈદા ઉપર આજીવિકા ચલાવનારો, દેવદ્રવ્ય ઉપર જીવનારો, માંસ વેચનારો અને દુકાનદારીથી ગુજારો કરનારો, એમને હવ્ય તથા કવ્યના કાર્યમાં વર્જ્ય રાખવા. ૧૫૨

प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।

प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्तभिर्वाद्धिपिस्तथा ॥ ૧૫૩ ॥

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।

ब्रह्मद्विद् परिवेत्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ ૧૫૪ ॥

કુશીલવોડવકીર્ણી ચ વૃષલીપતિરેવ ચ ।
 પૌનર્ભવશ્ચ કાળશ્ચ યસ્ય ચોપપતિર્ગૃહે ॥ ૧૫૫ ॥
 મૃતકાધ્યાપકો યશ્ચ મૃતકાધ્યાપિતસ્તથા ।
 શૂદ્રશિષ્યો ગુરુશ્ચૈવ વાગ્દુષ્ટઃ કુણ્ડગોલકૌ ॥ ૧૫૬ ॥
 અકારણપરિત્યક્તા માતાપિત્રોર્ગુરોસ્તથા ।
 બ્રાહ્મયૌનૈશ્ચ સંચન્ધૈઃ સંયોગં પતિતૈર્ગતઃ ॥ ૧૫૭ ॥
 અગારદાહી ગરદઃ કુણ્ડાશી સોમવિક્રયી ।
 સમુદ્રયાયી ચન્દી ચ તૈલિકઃ કૂટકારકઃ ॥ ૧૫૮ ॥
 પિત્રા વિવદમાનશ્ચ ક્રિતવો મદ્યપસ્તથા ।
 પાપરોગ્યમિશસ્તશ્ચ દામ્ભિકો રસવિક્રયી ॥ ૧૫૯ ॥
 ધનુઃશરાણાં કર્તા ચ યશ્ચાગ્રેદિધિષૂપતિઃ ।
 મિત્રધુગ્ધૂતવૃત્તિશ્ચ પુત્રાચાર્યસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૬૦ ॥
 આમરી ગણ્ડમાલી ચ શ્વિત્ર્યથો પિશુનસ્તથા ।
 ઉન્મત્તોડન્ધશ્ચ વર્જ્યાઃ સ્યુર્વેદનિન્દક એવ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

ગામનો તથા રાજનો હેલકરી, ભૂંડા નખવાળો, શ્યા-
 મળા દાંતવાળો, ગુરુનો વિરોધ કરનારો, અગ્નિહોત્ર છોડી
 બેસનારો, વ્યાજનો ધંધો કરનારો, ક્ષયરોગી, ઠોર ચારનારો,
 પરિવેક્તા, નિરાકૃતિ (પંચમહાયજ્ઞો નહિ કરનારો), બ્રાહ્મણુદ્રેષી,
 પરિવિત્તિ, મહાજનના ધર્માદા ધનથી જીવનારો, ગાદિબિજાવી
 આજીવિકા કરનારો, અવશીર્ણી (વ્રતખંડિત), વૃષલીનો
 પતિ, પૌનર્ભવ, કાણુ, જના ધરમાં સ્ત્રીને જર હોય તેવો,
 પગારે ભણાવનારો, પગારે ભણનારો, શૂદ્રને શિષ્ય કરનારો,

શૂદ્રને ગુરુ કરનારો, દુષ્ટ વાણીવાળો, કુંડપુત્ર, ગોલકપુત્ર, અકા-
રણ માતાપિતા તથા ગુરુનો ત્યાગ કરનારો, પતિનો સાથે
અધ્યયન તથા વિવાહના સંબંધ રાખનારો, ધરને આગ લગા-
ડનારો, વિષ દેનારો, કુંડજાતિના પુરુષનું ખાનારો, સોમ
વેચનારો સમુદ્રગમન કરનારો, ભાટવૃત્તિ કરનારો, તેલીનું કામ
કરનારો, ખોટી સાક્ષી પૂરનારો, પિતા સાથે કબ્જિયો કરનારો,
ધુતારો કે જુગારી, દારૂ પીનારો, કોઠ વગેરે પાપી રોગવાળો,
કલંકિત થયેલો, દાંભિક, ધી, દહીં, મધ, વગેરે રસવેચનારો, ધનુષ-
ખાણ બનાવનારો, અગ્ને દિધિષૂ (મોટી બહેન કુંવારી હોય
અને જ નાની બહેન પરણે તે)નો પતિ, મિત્રદ્રોહી, જુગાર ઉપર
જીવનારો, પુત્રનું આચાર્ય કરી તેની પાસેથી વેદ લાણનારો,
ફેફસાંના રોગવાળો, કંઠમાળવાળો, સફેદ કોઠવાળો, આડિયો,
ઉન્મત્ત, અંધ અને વેદનો નિંદક-એટલા ગ્રાહણને શ્રાદ્ધભોજ-
નમાં વચ્ચે ગણવા. ૧૫૩-૧૬૧

હસ્તિગોશ્વોષ્ટ્રદમકો નક્ષત્રૈર્યથા જીવતિ ।

પક્ષિણાં પોષકો યથા યુદ્ધાચાર્યસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૬૨ ॥

સ્ત્રોતસાં ભેદકો યથા તેષાં ચાવરણે રતઃ ।

ગૃહસંવેશકો દૂતો વૃક્ષારોપક એવ ચ ॥ ૧૬૩ ॥

શ્વક્રીડી રથેનજીવી ચ કન્યાદૂપક એવ ચ ।

હિંસ્રો વૃષલવૃત્તિશ્ચ ગણાનાં ચૈવ યાજકઃ ॥ ૧૬૪ ॥

આચારહીનઃ ક્લીબશ્ચ નિત્યં યાચનકસ્તથા ।

કૃષિજીવી શ્લીપદી ચ સાઙ્ગિર્નિન્દિત એવ ચ ॥ ૧૬૫ ॥

औरान्निको माहिषिकः परपूर्वापत्तिस्तथा ।

प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६६ ॥

હાથી, બળદ, ઘોડા અને જાંટમે કળવનારો, નક્ષત્રોથી બેધ બેધને ગુબરો કરનારો, પક્ષીઓ પાળીને પેટ ભરનારો, યુદ્ધ શીખવનારો, જલપ્રવાહોને ભાંગનારો, જલપ્રવાહોને રોકનારો ધરના બાંધકામના ધંધાથી આજીવિકા ચલાવનારો, કાસદ, મજૂરીથી ગ્રાહ વાવનારો, કૂતરાના ખેલ કરનારો, બાજ ઉપર પેટ ભરનારો, કન્યાને બ્રથ કરનારો, હિંસા કરનારો, શૂદ્રની વૃત્તિ કરનારો, ગણોના યાગો કરાવનારો, આચાર વગરનો, નપુંસક, નિત્ય માગણુ, ખેતી ઉપર જીવનારો, હાથીપગના રોગવાળો, સત્પુરુષોથી નિંદાયેલો, રબારીનો ધંધો કરનારો, ભેંસ પાળનારો, ફરી પરણેલી સ્ત્રીને પરણનારો, તેમજ પૈસા લઈ મુડકું લઈ જનારો, એવા સર્વ બ્રાહ્મણોને પ્રયત્નપૂર્વક શ્રાદ્ધમાં જમાડવા નહિ. ૧૬૨-૧૬૬

एतान्विगर्हिताचारानपांक्तेयान्द्विजाधमान् ।

द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ १६७ ॥

વિદ્વાન દ્વિજવરે ઉપરના નિંદિત આચારવાળા, પાંક્તિ-બાદ્ય અને અધમ બ્રાહ્મણોને દેવ તથા પિતૃનાં એમ બન્ને કર્મોમાં વર્જ્ય રાખવા. ૧૬૭

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।

तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ १६८ ॥

અધ્યયનહીન બ્રાહ્મણ તણખલાના દેવતાની જમ ટાઢો પડી બળ છે. તેને હવ્ય કે કવ્ય આપવું નહિ; કેમકે રાખમાં હોમ ન કરાય. ૧૬૮

અપાંક્તદાને યો દાતુર્ભવત્યૂર્ધ્વં ફલોદયઃ ।

દેવે હવિષિ પિત્ર્યે વા તત્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૧૬૯ ॥

દેવકાર્યમાં તેમજ પિતૃકાર્યમાં પંક્તિબાહ્યોને હૃદય અને કંઠ આપ્યાથી આગળ શું કળ મળે છે, તે હવે અશેષ કહું છું. ૧૬૯

અવ્રતૈર્યદ્વિજૈર્મુક્તં પરિવેત્તાદિભિસ્તથા ।

અપાંક્તૈર્યદન્યૈશ્ચ તદ્વૈ રક્ષાંસિ ષુજતે ॥ ૧૭૦ ॥

વ્રત વિનાના, પંક્તિબાહ્ય તથા પરિવેત્તા આદિ બીજા પ્રાણીને જ શ્રાદ્ધભોજન જમે છે તે રક્ષસો જ જમે છે. ૧૭૦

દારાગ્નિહોત્રસંયોગં કુરુતે યોઽગ્રજે સ્થિતે ।

પરિવેત્તા સ વિજ્ઞેયઃ પરિવિત્તિસ્તુ પૂર્વજઃ ॥ ૧૭૧ ॥

મોટા ભાઈ કુંવારો હોય છતાં, નાનો ભાઈ વિવાહ કરે અને અગ્નિહોત્રનો સંયોગ કરે, તો તે નાનો ભાઈને તથા તે મોટા ભાઈને અનુક્રમે પરિવેત્તા અને પરિવિત્તિ બાણવા. ૧૭૧

પરિવિત્તિઃ પરિવેત્તા યયા ચ પરિવિદ્યતે ।

સર્વે તે નરકં યાન્તિ દાતૃયાજકપશ્ચમાઃ ॥ ૧૭૨ ॥

તે પરિવિત્તિ, પરિવેત્તા, તથા તે જની સાથે પરણે તે પરિવિત્તા કન્યા, કન્યાનો દેનાર અને તે વિવાહયજ્ઞ કરાવનાર આ પાંચેય નરકને પામે છે. ૧૭૨

આતુર્મૃતસ્ય માર્યાયાં યોઽનુરજ્યેત કામતઃ ।

ધર્મેણાપિ નિયુક્તાયાં સ જ્ઞેયો દિધિષૂપતિઃ ॥ ૧૭૩ ॥

મરણ પામેલા ભાઈની પત્ની ધર્મ પૂર્વક નિયોગમાં આવી

હોય, તોપણ જે તેને વિશે કામવશતાએ અનુરંજન કરે છે, તેને દિધિષુપતિ બાણેવો. ૧૭૩

પરદારેષુ જાયેતે દ્વૌ સુતૌ કુણ્ડગોલકૌ ।

પત્યૌ જીવતિ કુણ્ડઃ સ્યાન્મૃતે ભર્તરિ ગોલકઃ ॥ ૧૭૪ ॥

પરસ્ત્રીમાં કુંડ અને ગોલક એ બે જાતના પુત્રો થાય છે. પતિના જીવતાં પરપુરુષથી જે પુત્ર જન્મે તે કુંડ અને તેના મરણ પછી પરપુરુષથી જે પુત્ર જન્મે તે ગોલકપુત્ર છે. ૧૭૪

[ઉત્પન્નયોરધર્મેણ હવ્યકવ્યે ચ નૈત્યકે ।

યસ્તયોરન્નમન્નાતિ સ કુણ્ડાશી દ્વિજઃ સ્મૃતઃ ॥

અધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા આ કુંડ અને ગોલકના નિત્યના યજ્ઞોમાં તથા હવ્ય અને કવ્યમાં જે બ્રાહ્મણ તેમનું અન્ન જમે છે તેને કુંડાશી કહ્યો છે.]

સૌ તુ જાતૌ પરક્ષેત્રે પ્રાણિનૌ પ્રેત્ય ચેહ ચ ।

દક્ષાનિ હવ્યકવ્યાનિ નાશયેતે પ્રદાયિનામ્ ॥ ૧૭૫ ॥

પરપત્નીમાં જન્મેલા આ બે પ્રાણીઓ દાતાઓએ આપેલાં હવ્યો તથા કવ્યોને આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં નિષ્કળ કરે છે. ૧૭૫

અપાંકત્યો યાવતઃ પાંકત્યાન્મુજ્જાનાનનુપશ્યતિ ।

તાવતાં ન ફલં તત્ર દાતા પ્રાપ્નોતિ બાલિશઃ ॥ ૧૭૬ ॥

પાંક્તિબાહ્ય એવો એક બ્રાહ્મણ જટલા પાંક્તિમાન્ય બ્રાહ્મણોને જમતા જુએ છે, તેટલા બ્રાહ્મણોને જમાડ્યાનું ક્ષણ તે મૂર્ખ ભોજનદાતા પામતો નથી. ૧૭૬

વીક્ષ્યાન્ધો નવતેઃ કાણઃ પથેઃ શ્વિત્રી શતસ્ય તુ ।

પાપરોગી સહસ્રસ્ય દાતુર્નાશયતે ફલમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

શ્રાદ્ધલોજનમાં આંધળો, કાણો, કાઠિયો અને પાપરોગી; અટલાની જે દષ્ટિ પડે, તો દાતાનું અનુક્રમે નેવું, સાઠ, સો અને હજાર શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણો જમાડ્યાનું કળ નાશ પામે છે.

યાવતઃ સંસ્પૃશેદજ્ઞૈર્વાહ્મણાઞ્છદ્રયાજકઃ ।

તાવતાં ન ભવેદ્દાતુઃ ફલં દાનસ્ય પૌર્તિકમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

શૂદ્રને યજ્ઞ કરાવનારે બ્રાહ્મણ પોતાનાં અંગોથી જટલા બ્રાહ્મણોને અડે છે, તેટલા બ્રાહ્મણોને આપેલું શ્રાદ્ધપૂર્તિનું દાન દાતાને કળ આપતું નથી. ૧૭૮

વેદવિચ્છાપિ વિપ્રોઽસ્ય લોભાત્કૃત્વા પ્રતિગ્રહમ્ ।

વિનાશં વ્રજતિ ક્ષિપ્રમામપાત્રમિવામ્ભસિ ॥ ૧૭૯ ॥

વેદજ્ઞ વિપ્ર પણ જે લોભ કરીને એ શૂદ્રયાજક પાસેથી દાન લે, તો કાચી માટીનો ઘડો જમ પાણીમાં ઝટ ફૂટી જાય છે, તેમ તે પણ તત્કાલ વિનાશ પામે છે. ૧૭૯

સોમવિક્રયિણે વિષ્ઠા મિષજે પૂયશોણિતમ્ ।

નષ્ટં દેવલકે દત્તમપ્રતિષ્ઠં તુ વાર્ધુપૌ ॥ ૧૮૦ ॥

સોમ વેચનાર બ્રાહ્મણને આપેલું શ્રાદ્ધલોજન વિષ્ઠા થાય છે, વૈધને આપેલું તે પરુ અને લોહી થાય છે, દેવદ્રવ્ય ઉપર જીવનારને આપેલું તે નાશ પામે છે અને વ્યાજથી આજીવિકા કરનારને આપેલું તે પ્રતિષ્ઠાહીન થાય છે. ૧૮૦

યત્તુ વાણિજકે દત્તં નેહ નામુત્ર તદ્ભવેત્ ।

ભસ્મનીવ દુતં હવ્યં તથા પૌનર્ભવે દ્વિજે ॥ ૧૮૧ ॥

વણુજ કરનારા તથા પુનર્લક્ષ્મી જન્મેલા બ્રાહ્મણોને જો
ભોજનદાન આપ્યું હોય, તે તે રાખમાં હોમેલા હવ્યની જમ
આ લોકમાં અને પરલોકમાં વ્યર્થ જાય છે. ૧૮૧

इतरेषु त्वर्पाक्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।

मेदોसृग्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ १८२ ॥

કહ્યા એવા બીજા પંક્તિબાહ્યો અને અસાધુઓને આપેલું
ભોજન ચરબી, લોહી, માંસ, મજ્જા અને હાડકાં સમાન
થાય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૮૨

अपाक्त्योपहता पंक्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।

તાન્નિબોધત કાત્સ્ન્યેન દ્વિજાડ્યાન્પંક્તિપાવનાન્ ॥ ૧૮૩ ॥

પંક્તિબાહ્યોથી અલડાયેલી પંગત જ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોથી
પાવન થાય છે, તે પંક્તિપાવન બ્રાહ્મણો વિશે તમે સંપૂર્ણતઃ
સાંભળો. ૧૮૩

પંક્તિપાવન બ્રાહ્મણો—

अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

શ્રોત્રિયાન્વયજાશ્ચૈવ વિજ્ઞેયાઃ પંક્તિપાવનાઃ ॥ ૧૮૪ ॥

સર્વ વેદોમાં તથા સૌ પ્રવચનોમાં જાણે અગ્રપદે છે અને
જાણે શ્રોત્રિયના વંશમાં જન્મેલા છે, તેમને પંક્તિપાવન
બ્રાહ્મણો જાણવા. ૧૮૪

त्रिणाचिकेतः पश्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

બ્રહ્મદેયાત્મસંતાનો જ્યેષ્ઠસામગ એવ ચ ॥ ૧૮૫ ॥

વેદાર્થવિત્પ્રવક્તા ચ બ્રહ્મચારી સહસ્રદઃ ।

શતાયુશ્ચૈવ વિજ્ઞેયા બ્રાહ્મણાઃ પંક્તિપાવનાઃ ॥ ૧૮૬ ॥

ત્રિણાચિકેત (યજુર્વેદમાં કઠવદ્ધીનો નચિકેતા સંબંધી ભાગ ભણનારે), પંચાગ્નિ (સતારે તથા સાંજે પાંચ અગ્નિ) પ્રદીપ્ત રાખનાર (અથવા છાંદોગ્યમાં કહેલી પંચાગ્નિવિધા ભણનાર), ત્રિસુપર્ણ (ઋગ્વેદનો એક ભાગ ભણનાર અથવા તૈતરીય શાખાના બ્રહ્મમેતુ મામ્ એ ભાગ ભણનાર), વેદનાં છ અંગ ભણનાર, બ્રાહ્મવિવાહથી પરણેલી માતામાં જન્મનાર, જ્યેષ્ઠ સામ ગાનાર, વેદાર્થ ભણનાર, વેદનો વ્યાખ્યાતા, બ્રહ્મચારી, હજારો ગાયોનું દાન કરનાર અને સો વર્ષના આવરદાવાળો, એટલા બ્રાહ્મણોને પંક્તિપાવન ભણવા. ૧૮૫, ૧૮૬

પૂર્વેશ્વરપરેશ્વર્વા શ્રાદ્ધકર્મણ્યુપસ્થિતે ।

નિમન્ત્રયેત જ્યવરાન્સમ્યગ્વિપ્રાન્યથોદિતાન્ ॥ ૧૮૭ ॥

શ્રાદ્ધકર્મ હોય તેને આગલે દહાડે અથવા તેજ દિવસે ઉપર કહ્યા એવા ત્રણ સુપાત્ર વિપ્રોને વિધિપૂર્વક નિમંત્રણ આપવું.

નિમન્ત્રિતો દ્વિજઃ પિત્ર્યે નિયતાત્મા ભવેત્સદા ।

ન ચ છન્દાંસ્યધીયીત યસ્ય શ્રાદ્ધં ચ તદ્ભવેત્ ॥ ૧૮૮ ॥

પિતૃશ્રાદ્ધ માટે નિમંત્રાયેલા બ્રાહ્મણે સદા વશમન રહેવું અને વેદોનું અધ્યયન કરવું નહિ. જેને ત્યાં શ્રાદ્ધ હોય, તે યજમાને પણ તેમજ કરવું. ૧૮૮

નિમન્ત્રિતાન્હિ પિતર ઉપતિષ્ઠન્તિ તાન્દિજાન્ ।

વાયુવજ્જાનુગચ્છન્તિ તથાસીનાનુપાસતે ॥ ૧૮૯ ॥

કેમકે શ્રાદ્ધમાં તે નિમંત્રિત દ્વિજોની પાસે પિતૃઓ ઊભા રહે છે; બ્રાહ્મણ ચાલે છે, ત્યારે તેઓ વાયુની જમ તેમની પાછળ ચાલે છે; બ્રાહ્મણ બેસે છે, ત્યારે તેઓ તેની પાસે બેસે છે. ૧૮૯

કેતિતસ્તુ યથાન્યાયં હવ્યકવ્યે દ્વિજોત્તમઃ ।

કથંચિદપ્યતિક્રામન્પાપઃ સ્વકસ્તાં વ્રજેત્ ॥ ૧૯૦ ॥

હવ્ય અને કવ્ય માટે યથાશાસ્ત્ર આમંત્રિત થયેલો બ્રાહ્મણ
જે કંઈ પણ ઉલ્લંઘન કરે, તે તે પાપી ભૂંડનો અવતાર પામે છે.

આમન્ત્રિતસ્તુ યઃ શ્રાદ્ધે વૃષલ્યા સહ મોદતે ।

દાતુર્યદુષ્કૃતં કિંચિત્ત્સર્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૯૧ ॥

શ્રાદ્ધમાં આમંત્રણ પામેલો બ્રાહ્મણ જે વૃષલ્લી સાથે ભોગ
કરે છે, તે દાતાનું જે કંઈ દુષ્કૃત હોય તે અધુન તે બ્રાહ્મણને
ચોંટે છે. ૧૯૧

અક્રોધનાઃ શૌચપરાઃ સતતં બ્રહ્મચારિણઃ ।

ન્યસ્તશસ્ત્રા મહાભાગાઃ પિતરઃ પૂર્વદેવતાઃ ॥ ૧૯૨ ॥

દેવોના પણ પૂર્વજરૂપ એવા પિતૃઓ ક્રોધરહિત, શૌચપ-
રાયણ, સતત બ્રહ્મચારી, સજ્જતશસ્ત્ર અને દયાદિ આઠ ઐશ્વર્યથી
સંપન્ન છે. ૧૯૨

પિતૃઓ દેવતા છે—

યસ્માદુત્પત્તિરેતેષાં સર્વેષામપ્યશેષતઃ ।

યે ચ યૈરુપચર્યાઃ સ્યુર્નિયમૈસ્તાન્નિબોધત ॥ ૧૯૩ ॥

તે સર્વની શામાંથી ઉત્પત્તિ થઈ અને તેમની શા શા
નિયમોથી સેવા કરવી, તે અધુન તમે સંપૂર્ણ રીતે સાંભળો. ૧૯૩

મન્નોર્હૈરણ્યગર્ભસ્ય યે મરીચ્યાદયઃ સુતાઃ ।

તેષામૃષીણાં સર્વેષાં પુત્રાઃ પિતૃગણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૯૪ ॥

હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્માના પુત્ર મનુને મરીચિ આદિ જે પુત્રો
હતા, તે સર્વ ઋષિઓના પુત્રોને પિતૃગણો કહ્યા છે. ૧૯૪

વિરાડસુતાઃ સોમસદઃ સાધ્યાનાં પિતરઃ સ્મૃતાઃ ।

અગ્નિષ્વાત્તાશ્ચ દેવાનાં મારીચા લોકવિશ્રુતાઃ ॥ ૧૯૫ ॥

વિરાટના પુત્રો સોમસદોને સાધ્યાના પિતૃઓ કહ્યા છે અને લોકપ્રસિદ્ધ મરીચિના પુત્રો અગ્નિષ્વાત્તાઓ દેવાના પિતૃઓ છે. ૧૯૫

દૈત્યદાનવયક્ષાણાં ગન્ધર્વોરગરક્ષસામ્ ।

સુપર્ણકિન્નરાણાં ચ સ્મૃતાર્હિષદોઽત્રિજાઃ ॥ ૧૯૬ ॥

અત્રિના પુત્રો જ બહિષદ તેમને દૈત્યો, દાનવો, યક્ષો, ગંધર્વો, ઉરગો, રાક્ષસો, સુપર્ણો અને કિન્નરોના પિતૃઓ કહ્યા છે. ૧૯૬

સોમપા નામ વિપ્રાણાં ક્ષત્રિયાણાં હવિર્ભુજઃ ।

વૈશ્યાનામાજ્યપા નામ શૂદ્રાણાં તુ સુકાલિનઃ ॥ ૧૯૭ ॥

બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રોના પિતૃઓ અનુક્રમે સોમપા, હવિર્ભુજ, આજ્યપા અને સુકાલિન નામના છે. ૧૯૭

સોમપાસ્તુ કવેઃ પુત્રા હવિષ્મન્તોઽગ્નિરઃસુતાઃ ।

પુલસ્ત્યસ્યાજ્યપાઃ પુત્રા વસિષ્ઠસ્ય સુકાલિનઃ ॥ ૧૯૮ ॥

સોમપા પિતૃઓ ભૃગુના પુત્રો છે, હવિષ્મન્ત અથવા હવિર્ભુજ અંગિરાના પુત્રો છે, આજ્યપા પુલસ્ત્યના પુત્રો છે અને સુકાલિન વસિષ્ઠના પુત્રો છે. ૧૯૮

અગ્નિદગ્ધાનમ્નિદગ્ધાન્કાઘ્યાન્બર્હિષદસ્તથા ।

અગ્નિષ્વાત્તાશ્ચ સૌમ્યાશ્ચ વિપ્રાણામેવ નિર્દિષેત્ ॥ ૧૯૯ ॥

અગ્નિઘ્ઘ, અનગ્નિઘ્ઘ, કાઠ્ય, બહિષ્ઠ, અગ્નિષ્વાત્તા
અને સૌમ્ય એ સર્વને વિપ્રોના પિતૃઓ બાણવા. ૧૯૯

[અગ્નિષ્વાત્તા કુતૈસ્તૃતાઃ સોમપાઃ સ્તુતિભિસ્તથા ।
વિદૈર્ઘર્ષિષદઃ પ્રીતાઃ પ્રેતાસ્તુ દ્વિજભોજનૈઃ ॥

અગ્નિષ્વાત્તાઓ હોમથી, સોમપાઓ સ્તુતિથી, બહિષ્ઠ
પિંડોથી અને પ્રેતો બ્રાહ્મણભોજનોથી પ્રસન્ન થાય છે.]

य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्तिताः ।
तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ २०० ॥

આ જે મુખ્ય પિતૃગણો કહ્યા, તેમના જે અનંત પુત્રપૌત્રો
છે તેમને પણ પિતૃઓ બાણવા. ૨૦૦

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितॄभ्यो देवमानवाः ।
देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥ २०१ ॥

ઋષિઓથી પિતૃઓ થયા છે, પિતૃઓથી દેવો અને માનવો
થયા છે અને દેવોથી સ્થાવરજંગમ આ સર્વ જગત અનુક્રમે
થયું છે. ૨૦૧

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा राजतान्वितैः ।
वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥ २०२ ॥

રૂપાનાં વાસણોથી અથવા ચાંદીએ મઢેલાં પાત્રોથી જે
શ્રદ્ધાપૂર્વક પિતૃઓને જલ પણ અર્પવામાં આવે તો તે તેમને
અક્ષય તૃપ્તિ આપનારું થાય છે. ૨૦૨

દેવકાર્યાદ્વિજાતીનાં પિતૃકાર્યં વિશિષ્યતે ।

દૈવં હિ પિતૃકાર્યસ્ય પૂર્વમાપ્યાયનં શ્રુતમ્ ॥૨૦૩॥

દ્વિજવર્ણો માટે પિતૃકાર્યં એ દેવકાર્યથી યે વિશેષ છે,
કેમકે દેવકાર્યં તેા પિતૃકાર્યનું પૂર્વાંગ કહ્યું છે. ૨૦૩

તેષામારક્ષભૂતં તુ પૂર્વં દૈવં નિયોજયેત્ ।

રક્ષાંસિ હિ વિલુમ્પન્તિ શ્રાદ્ધમારક્ષવર્જિતમ્ ॥૨૦૪॥

તે પિતૃકર્મોનું રક્ષણ કરનારું દેવકાર્યં પ્રથમ કરવું; કેમકે
આ દેવરક્ષાથી વર્જિત રહેલા શ્રાદ્ધને રાક્ષસો રોળી નાખે છે.

દૈવાદ્યન્તં તદીદેત પિત્રાદ્યન્તં ન તદ્ભવેત્ ।

પિત્રાદ્યન્તં ત્વીહમાનઃ ક્ષિપ્રં નશ્યતિ સાન્વયઃ ॥૨૦૫॥

શ્રાદ્ધકર્મના આરંભ તથા અંત દેવકાર્યથી જ કરવા;
પિતૃકાર્યથી કરવા નહિ. પિતૃકાર્યથી આરંભ અને અંત
કરવાથી શ્રાદ્ધ કરનાર સહકુટુંબ નાશ પામે છે. ૨૦૫

શ્રાદ્ધનો વિધિ—

શુચિં દેશં વિવિક્તં ચ ગોમયેનોપલેપયેત્ ।

દક્ષિણાપ્રવર્ણં ચૈવ પ્રયત્નેનોપપાદયેત્ ॥૨૦૬॥

એકાંત, પવિત્ર તથા દક્ષિણ દિશા તરફ ઢળતી ભૂમિને
પ્રયત્નપૂર્વક મેળવવી અને તેને ગાયના છાણે લીંપવી. ૨૦૬

અવકાશેષુ ચોક્ષેષુ નદીતીરેષુ ચૈવ હિ ॥

વિવિક્તેષુ ચ તુષ્યન્તિ દત્તેન પિતરઃ સદા ॥૨૦૭॥

સ્વાભાવિક શુદ્ધ એવાં ખુદ્સાં અને એકાંત વનસ્થાનોમાં,
તેમજ નદીનાં તીરો ઉપર શ્રાદ્ધ કરવાથી પિતૃઓ સદૈવ
તૃપ્ત થાય છે. ૨૦૭

આસનેષૂપક્લમેષુ વર્હિષ્મત્સુ પૃથક્પૃથક્ ।

ઉપસ્પૃષ્ઠોદકાન્સમ્યગ્વિપ્રાંસ્તાનુપવેશયેત્ ॥ ૨૦૮ ॥

આચમન કરેલા તે આમંત્રિત વિપ્રોને માંડવામાં આવેલાં જુદાં જુદાં દર્ભાસનો ઉપર ૩ડી રીતે બેસાડવા. ૨૦૮

ઉપવેશ્ય તુ તાન્વિપ્રાનાસનેષ્વજુગૃપ્સિતાન્ ।

ગન્ધમાલ્યૈઃ સુરભિભિર્ચયેદેવપૂર્વકમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

તે વિપ્રોને અનિન્દિત આસનો ઉપર બેસાડ્યા પછી, અંદન, માલા અને બીજી સુગંધીઓથી દેવપૂજન કરવું અને પછી તેમનું પૂજન કરવું. ૨૦૯

તેષામુદકમાનીય સપવિત્રાંસ્તિલાનપિ ।

અગ્રૌ કુર્યાદનુજ્ઞાતો બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણૈઃ સહ ॥ ૨૧૦ ॥

બ્રાહ્મણે એ બ્રાહ્મણે માટે જલ, દર્ભપવિત્રીઓ તથા તલ આણવાં અને આજ્ઞા મળતાં તેમની સાથે અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૨૧૦

અગ્નેઃ સોમયમામ્યાં ચ કૃત્વાપ્યાયનમાદિતઃ ।

હવિર્દાનેન વિધિવત્પશ્ચાત્તર્પયેત્પિતૃન્ ॥ ૨૧૧ ॥

પ્રથમ અગ્નિ, સોમ તથા યમને વિધિપૂર્વક હવિદાનથી પ્રસન્ન કરવા અને પછી પિતૃઓનું સંતર્પણ કરવું. ૨૧૧

અગ્ન્યમાવે તુ વિપ્રસ્ય પાણવેવોપપાદયેત્ ।

યો હ્યમ્નિઃ સ દ્વિજો વિપ્રૈર્મન્ત્રદર્શિભિરુચ્યતે ॥ ૨૧૨ ॥

અગ્નિનો અલાવ હોય, તે તેણે બ્રાહ્મણના હાથમાં જ એ

આહુતિઓ આપવી. કેમકે, જે અગ્નિ છે તે જ પ્રાણી છે એમ મંત્રદ્રષ્ટા વિપ્રોએ કહ્યું છે. ૨૧૨

અક્રોધનાન્સુપ્રસાદાન્વદન્ત્યેતાન્પુરાતનાન્ ।

લોકસ્યાપ્યાયને યુક્તાઙ્છાદ્દેવાન્દ્વિજોત્તમાન્ ॥ ૨૧૩ ॥

અક્રોધી, સુપ્રસન્ન, પુરાતન અને લોકવૃદ્ધિમાં પરાયણ એવા દ્વિજોત્તમોને મનુ વગેરેએ શ્રાધ્ધદેવો કહ્યા છે. ૨૧૩

અપસન્વ્યમગ્નૌ કૃત્વા સર્વમાવૃત્ય વિક્રમમ્ ।

અપસન્વ્યેન હસ્તેન નિર્વપેદુદકં ધ્રુવિ ॥ ૨૧૪ ॥

અપસન્વ્ય રાખીને અગ્નિમાં આહુતિ આપવી તથા યથા-ક્રમે સર્વ વસ્તુઓ ગોઠવવી અને જમણે હાથે પિંડભૂમિ ઉપર જલધારા પાડવી. ૨૧૪

ત્રીંસ્તુ તસ્માદ્ધવિઃશેષાત્પિણ્ડાન્કૃત્વા સમાહિતઃ ।

ઔદકેનૈવ વિધિના નિર્વપેદ્ધક્ષિણામુશ્વઃ ॥ ૨૧૫ ॥

આહુતિ આપતાં જે શેષ રહ્યો હોય તેમાંથી ત્રણ પિંડો કરવા અને સાવધાન ચિત્તે દક્ષિણ તરફ મોં રાખી, તે જ જલ-વિધિએ તે તે પિંડો (દર્ભ ઉપર) મૂકવા. ૨૧૫

ન્યુપ્ય પિણ્ડાંસ્તતસ્તાંસ્તુ પ્રયતો વિધિપૂર્વકમ્ ।

તેષુ દર્મેષુ તં હસ્તં નિમૃજ્યાલ્લેપમાગિનામ્ ॥ ૨૧૬ ॥

વિધિપૂર્વક એ પિંડોને સ્થાપ્યા પછી પ્રપિતામહ આદિ લેપભાગીઓ અર્થેના તે તે દર્ભો ઉપર પોતાનો તે હાથ સાવધાનતાથી ધોવો. ૨૧૬

આચમ્યોદકપરાશ્રુત્ય ત્રિરાયમ્ય શનૈરદ્ધન્ ।

ષદ્ઋતૂંશ્ચ નમસ્કુર્યાત્પિતૃનેવ ચ મન્ત્રવિત્ ॥ ૨૧૭ ॥

પછી, મંત્રજ્ઞે આચમન કરી, ઉત્તર તરફ મેં રાખી, ધીરે ધીરે ત્રણવાર પ્રાણાયામ કરવા અને છ ઋતુઓને તેમજ પિતૃ-ઓને નમસ્કાર કરવા. ૨૧૭

ઉદકં નિનયેચ્છેષં શનૈઃ પિણ્ડાન્તિકે પુનઃ ।

અવજિગ્રેષ્ઠ તાન્પિણ્ડાન્યથાન્યુત્તાન્સમાહિતઃ ॥ ૨૧૮ ॥

હવે પાત્રમાં બાકી રહેલા પાણીને ફરીથી પિંડોની પાસે ધીરે ધીરે પાડવું અને તે પિંડો જ ક્રમે સ્થાપ્યા હોય, તે ક્રમે તેમને એકએક લઈને સૂંધવા. ૨૧૮

પિણ્ડેભ્યસ્ત્વલ્પિકાં માત્રાં સમાદાયાત્તુપૂર્વશઃ ।

તેનૈવ વિપ્રાનાસીનાન્વિધિવત્પૂર્વમાશયેત્ ॥ ૨૧૯ ॥

પછી તે પિંડોમાંથી કમપૂર્વક થોડો થોડો ભાગ લેવો અને જમવા બેઠેલા બ્રાહ્મણોને પ્રથમ તે વડે જ વિધિપૂર્વક જમાડવા. ૨૧૯

ધ્રિયમાણે તુ પિતરિ પૂર્વેષામેવ નિર્વપેત્ ।

વિપ્રવદ્વાપિ તં શ્રાદ્ધે સ્વકં પિતરમાશયેત્ ॥ ૨૨૦ ॥

જો પિતા જીવત હોય, તો તેના પૂર્વજોનું શ્રાદ્ધ કરવું અને પોતાના તે પિતાને પણ શ્રાદ્ધમાં વિપ્રની જમ જમાડવો.

પિતા यस્ય નિવૃત્તઃ સ્યાઙ્ગીવેષ્ઠાપિ પિતામહઃ ।

પિતુઃ સ નામ સંકીર્ત્ય કીર્તયેત્પ્રપિતામહમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

ને પિતા મરી ગયો હોય અને પિતામહ જીવતો હોય તો પિતાના નામનું ઉચ્ચારણ કરીને પ્રપિતામહનું નામ ઉચ્ચારવું.

પિતામહો વા તચ્છ્રાદ્ધં મુજ્જીતેત્યબ્રવીન્મનુઃ ।

કામં વા સમનુજ્ઞાતઃ સ્વયમેવ સમાચરેત્ ॥ ૨૨૨ ॥

અથવા પિતામહે તે શ્રાદ્ધમાં જમવું—એમ મનુએ કહ્યું છે. અથવા જોઈએ તો પોતે જ શ્રાદ્ધમાં પણ પિતામહની આજ્ઞા લઈને તે કહે તેમ કરવું. ૨૨૨

તેષાં દત્વા તુ હસ્તેષુ સપવિત્રં તિલોદકમ્ ।

તત્પિણ્ડાગ્રં ગ્રયચ્છેત સ્વઘૈષમસ્તિત્વતિ બ્રુવન્ ॥ ૨૨૩ ॥

તે આમંત્રિત બ્રાહ્મણોના હાથોમાં દળ સાથે તલ અને જલ આપવાં અને ‘પિત્રે સ્વઘાસ્તુ’ એમ કહી તેમને તે પિંડનો અગ્રભાગ આપવો. ૨૨૩

પાણિભ્યાં તૂપસંગૃહ્ય સ્વયમન્મસ્ય વર્ધિતમ્ ।

વિપ્રાન્તિકે પિતૃન્ધ્યાયજ્ઞાનકૈરુપનિક્ષિપેત્ ॥ ૨૨૪ ॥

તે પછી શ્રાદ્ધકર્તાએ પોતે અન્નના પાત્રને બે હાથવતી ઉપાડવું અને પિતૃઓનું ધ્યાન કરતાં કરતાં ધીરે રહીને બ્રાહ્મણોની પાસે મૂકવું. ૨૨૪

ઉભયોર્હસ્તયોર્મુક્તં યદન્નમુપનીયતે ।

તદ્વિપ્રલુપ્ત્યસુરાઃ સહસા દુષ્ટચેતસઃ ॥ ૨૨૫ ॥

આ કહેલા અન્નને જો બે હાથે ઉપાડીને લાવવામાં આવે નહિ તો દુષ્ટુરુદ્ધિ અસુરો તેને એકદમ હરી જાય છે. ૨૨૫

ગુણાંશ્ચ સ્વપશાકાદ્યાન્પયો દધિ ઘૃતં મધુ ।

વિન્યસેત્પ્રયતઃ પૂર્વં ભૂમાવેવ સમાહિતઃ ॥ ૨૨૬ ॥

અથાણાં, ચટણી, સૂપ, શાક, દૂધ, દહીં, ધી અને મધ, વગેરે પદાર્થોને શ્રાદ્ધકર્તાએ સ્વસ્થચિત્તે અને પ્રયત્નપૂર્વક જમીન ઉપર આગળથી મૂકવા. ૨૨૬

મધ્યં ચ મોજ્યં વિવિધં મૂલानિ ચ ફલાનિ ચ ।

દૂધાનિ ચૈવ માંસાનિ પાનાનિ સુરભીણિ ચ ॥ ૨૨૭ ॥

ઉપનીય તુ તત્સર્વં જ્ઞનકૈઃ સુસમાહિતઃ ।

પરિવેષયેત પ્રયતો ગુણાન્સર્વાન્પ્રચોદયન્ ॥ ૨૨૮ ॥

વિવિધ લક્ષ્યો અને જીદાં જીદાં ભોજ્યો, મૂળો, ફળો, મજ્જદાર માંસો તેમજ સુંગંધીદાર પીણાંઓ—એ સર્વ એકચિત્તથી ધીરેથી આણવાં અને તે સર્વની ખૂબીઓ કહેતા રહી તેમને જીક્તિસર પીરસવાં. ૨૨૭-૨૮

નાસ્ત્રમાપાતયેજ્ઞાતુ ન કુપ્યેન્નાનૃતં વદેત્ ।

ન પાદેન સ્પૃશેદન્નં ન ચૈતદવધૂનયેત્ ॥ ૨૨૯ ॥

શ્રાદ્ધના દિવસે કદી આંસુ પાડવાં નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ અને જૂઠું બોલવું નહિ. ત્યારે અન્નને પગ લગાડવો નહિ, તેમ તેને ફગાવવું નહિ. ૨૨૯

અસ્તં ગમયતિ પ્રેતાન્કોપોઽરીનનૃતં જ્ઞનઃ ।

પાદસ્પર્શસ્તુ રક્ષાંસિ દુષ્કૃતીનવધૂનનમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

આંસુ પાડવાથી શ્રાદ્ધનું ફળ પ્રેતાને જાય છે, કાપ કરવાથી

તે શત્રુને બચ છે, જૂઠું બોલવાથી તે કૂતરાને બચ છે, અન્નને પગ લગાડવાથી તે રાક્ષસોને બચ છે અને તેને ક્ષાવવાથી તે પાપીઆને પહોંચે છે. ૨૩૦

यद्यद्वोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्व्यादमत्सरः ।

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतदीप्सितम् ॥ २३१ ॥

વિપ્રોને જ જ વસ્તુ રહે, તે તે મત્સરરહિત રહી તેમને પીરસવી અને બ્રહ્મવિષયક કથાઓ કહેવી; કેમકે, પિતૃઓને એ પ્રિય હોય છે. ૨૩૧

स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥ २३२ ॥

પિતૃઓને અર્થે પોતાનો સ્વાધ્યાય, ધર્મશાસ્ત્રો, આખ્યાનો, ઇતિહાસો, પુરાણો, તેમજ શ્રીસૂક્ત તથા શિવસૂક્ત આદિ ખિલો સંલગાવવાં. ૨૩૨

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः ।

अभाघेनासकृच्चैतान्मुणैश्च परिचोदयेत् ॥ २३३ ॥

પોતે સંતુષ્ટ રહીને બ્રાહ્મણોને પ્રસન્ન કરવા, તેમને ધીરે-ધીરે જમાડવા અને વારંવાર ભોજનના પદાર્થોના ગુણો કહીને તેમને જમવામાં ઉત્સાહિત કરવા. ૨૩૩

व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ।

कुतपं चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥ २३४ ॥

દોહિત્ર બ્રહ્મચર્યનો વ્રતી હોય, તોપણ તેને યત્નપૂર્વક

શ્રાદ્ધમાં જમાડવો. તેને આસનમાં નેપાળી કામળો આપવો અને શ્રાદ્ધભૂમિ ઉપર તલ વેરવા. ૨૩૪

ત્રીણિ શ્રાદ્ધે પવિત્રાણિ દૌહિત્રઃ કુતપસ્તિલાઃ ।

ત્રીણિ ચાત્ર પ્રશંસન્તિ શૌચમક્રોધમત્વરામ્ ॥ ૨૩૫ ॥

દૌહિત્ર, નેપાળી કામળી અને તલ એ ત્રણે શ્રાદ્ધમાં પવિત્ર છે. વળી પંડિતો શ્રાદ્ધમાં પવિત્રતા, ક્રોધમુક્તતા અને ત્વરારહિતતાને વખાણે છે. ૨૩૫

અત્યુષ્ણં સર્વમન્નં સ્યાદ્ભુજીરંસ્તે ચ વાગ્યતાઃ ।

ન ચ દ્વિજાતયો મૃયુર્દાત્રા પૃષ્ઠા હર્વિર્ગુણાન્ ॥ ૨૩૬ ॥

ખધું ભોજન ઊનુંઊનું હોય. બ્રાહ્મણોએ વાણી સંયમમાં રાખી તે જમવું અને ભોજનદાતા તેમને પૂછે તોપણ તેમણે ભોજનના ગુણો વિશે કહેવું નહિ. ૨૩૬

યાવદુષ્ણં ભવત્યન્નં યાવદશ્રન્તિ વાગ્યતાઃ ।

પિતરસ્તાવદશ્રન્તિ યાવન્નોક્તા હર્વિર્ગુણાઃ ॥ ૨૩૭ ॥

અન્ન જ્યાં સુધી ઊનું હોય, જ્યાં સુધી બ્રાહ્મણો વાણીનો સંયમ રાખીને જમતા હોય, તેમજ જ્યાંસુધી તેઓ ભોજનના ગુણોને કહેતા ન હોય, ત્યાંસુધી પિતૃઓ ભોજન કરે છે.

યદ્દેષ્ટિશિરા મુંક્તે યદ્દુંક્તે દક્ષિણામુલ્કઃ ।

સોપાનત્કથ્થ યદ્દુંક્તે તદ્દૈ રક્ષાંસિ મુજ્જતે ॥ ૨૩૮ ॥

માથે વેદન રાખીને, દક્ષિણ તરફ મોં કરીને અને જોડા સાથે જ ભોજન જમવામાં આવે છે, તેને રાક્ષસોજ જમે છે.

चाण्डालश्च वराहश्च कुकुटः श्वा तथैव च ।

रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ॥ २३९ ॥

આંડાળ, ભૂંડ, ફૂકડો, ફૂતરો, રજસ્વલા સ્ત્રી અને ષંઢ એ
કાઠની પણ નજર જમતા બ્રાહ્મણો ઉપર ન પડવી બેઠિએ. ૨૩૯

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिराभिर्वीक्ष्यते ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् ॥ २૪૦ ॥

હોમમાં, દાનમાં, દેવકર્મમાં અથવા પિતૃકાર્યમાં બે
એમની દષ્ટિ પડે, તો તે કર્મ વિક્ષ અય છે. ૨૪૦

घ्राणेन सूकरो हन्ति पक्षवातेन कुकुटः ।

श्वा तु दंष्ट्रिनिपातेन स्पर्शेनावરવर्णजः ॥ २૪૧ ॥

ભૂંડ.સૂંધવાથી, ફૂકડો પાંખના ફૂંડાટથી, ફૂતરો નજર-
થી અને શૂદ્ર સ્પર્શથી તે શ્રાદ્ધના અન્નને દૂષિત કરે છે. ૨૪૧

खड्गो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् ।

हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः ॥ २૪૨ ॥

યજમાનનો સેવક પણ બે ખોડો, કાણો, અધિક અંગ-
વાળો અથવા ન્યૂન અંગવાળો હોય તો તેને શ્રાદ્ધસ્થાનમાંથી
દૂર ખસેડવો. ૨૪૨

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरम्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ २૪૩ ॥

ભોજન સમયે કોઈ બ્રાહ્મણ કે ભિક્ષુક ભોજન માટે આવી
અડે, તો આમંત્રિત બ્રાહ્મણોની સંમતિ લઈ તેને પણ શક્તિ
અનુસાર સત્કાર આપવો. ૨૪૩

સાર્વવર્ણિકમન્નાદ્યં સન્નીયાપ્લાવ્ય વારિણા ।

સમુત્સૃજેદ્ભુક્તવતામગ્રતો વિકિરન્મુવિ ॥ ૨૪૪ ॥

બધી વાનીઓનાં ખાદ્યઅન્નોને એકઠાં કરવાં, તેમને પાણીથી પ્રોક્ષણ કરવું અને તેમને જમી રહેલા બ્રાહ્મણોની આગળ જમીન ઉપર વેરાતાં મૂકવાં. ૨૪૪

અસંસ્કૃતપ્રમીતાનાં ત્યાગિનાં કુલયોપિતામ્ ।

ઉચ્છિષ્ટં ભાગધેયં સ્યાદર્મેષુ વિકિરશ્ચ યઃ ॥ ૨૪૫ ॥

પાત્રમાં શેષ રહેલું જે અન્ન દર્ભ ઉપર વેરવામાં આવે છે, તે સંસ્કાર પામ્યા વિના મરી ગયેલાઓના તેમજ કુલ-વધૂઓનો ત્યાગ કરનારાઓના લાગતું થાય છે. ૨૪૫

ઉચ્છેષણં ભૂમિગતમજિહ્વસ્યાશ્ઠસ્ય ચ ।

દાસવર્ગસ્ય તત્પિત્ર્યે ભાગધેયં પ્રચક્ષતે ॥ ૨૪૬ ॥

તે પિતૃશ્રાદ્ધમાં ભોંય ઉપર પડેલું ઉચ્છિષ્ટ અન્ન અકુટિલ અને અશ્ઠ એવા દાસવર્ગના લાગતું કહેવાય છે. ૨૪૬

આસપિણ્ડક્રિયાકર્મ દ્વિજાતેઃ સંસ્થિતસ્ય તુ ।

અદૈવં ભોજયેચ્છ્રાદ્ધં પિણ્ડમેકં તુ નિર્વપેત્ ॥ ૨૪૭ ॥

મરણ પામેલા દ્વિજનું સપિંડીકરણ કર્મ થાય ત્યાં સુધી તેને નિમિત્તે વૈશ્વદેવકર્મ કર્યા વિના જ શ્રાદ્ધભોજન કરાવવું અને તેમાં એક પિંડ આપવો. ૨૪૭

સહપિણ્ડક્રિયાયાં તુ કૃતાયામસ્ય ધર્મતઃ ।

અનયૈવાવૃતા કાર્યં પિણ્ડનિર્વપણં સુતૈઃ ॥ ૨૪૮ ॥

ધર્મપૂર્વક એ સપિંડીકરણ કર્યા પછી, પુત્રોએ જ
(અભાસના શ્રાદ્ધના) વિધિ પ્રમાણે પિંડદાન કરવું. ૨૪૮

શ્રાદ્ધં ધૃત્વા ય ઉચ્છિદ્યં વૃષલાય પ્રયચ્છતિ ।

સ મૃદો નરકં યાતિ કાલસૂત્રમવાકશિરાઃ ॥ ૨૪૯ ॥

શ્રાદ્ધ જમીને જ માણસ ઉચ્છિદ્ય અન્ન શૂદ્રને આપે છે,
તે મૂરખ બધે માથે કાલસૂત્ર નામના નરકમાં જાય છે. ૨૪૯

શ્રાદ્ધધૃગ્વૃષલીતલ્પં તદહર્યોઽધિગચ્છતિ ।

તસ્યાઃ પુરીષે તન્માસં પિતરસ્તસ્ય શેરતે ॥ ૨૫૦ ॥

શ્રાદ્ધ જમનારો બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધને દિવસે જો સ્ત્રીનું શયન
સેવે છે, તો તે નાલાયકના પિતૃઓ એક માસ સુધી તે
સ્ત્રીની વિદ્યામાં સૂઈ રહે છે. ૨૫૦

પૃથ્વા સ્વદિતમિત્યેવં તૃપ્તાનાચામયેત્તતઃ ।

આચાન્તાંશ્ચાનુજાનીયાદમિતો રમ્યતામિતિ ॥ ૨૫૧ ॥

‘સ્વદિતમ્—ખરાખર ખાવાયું ને?’ એમ બ્રાહ્મણોને
પૂછ્યા પછી યજમાને તે તૃપ્ત થયેલાઓને આચમન કરાવવું
અને ત્યારપછી આચમન કરેલા તેમને ‘અમિતો રમ્યતામ્—પૂરે
આરામ કરે’ એમ અનુજા આપવી. ૨૫૧

સ્વધાસ્તિત્યેવ તં બ્રૂયુર્બ્રાહ્મણાસ્તદનન્તરમ્ ।

સ્વધાકારઃ પરા દ્વાશીઃ સર્વેષુ પિતૃકર્મસુ ॥ ૨૫૨ ॥

પછી, બ્રાહ્મણોએ તેને ‘સ્વધાઽસ્તુ’ કહેવું. કેમકે સ્વધા-
કાર એ સર્વ પિતૃકર્મોમાં મહાન આશીર્વાદ છે. ૨૫૨

તતો મુક્તવતાં તેષામન્નશેષં નિવેદયેત્ ।

યથા બ્રૂયુસ્તથા કુર્યાદનુજ્ઞાતસ્તતો દ્વિજૈઃ ॥ ૨૫૩ ॥

આ પછી, જમી રહેલા તે બ્રાહ્મણોને અવશેષ રહેલું અન્ન ખતાવવું અને તેઓ જમ આજ્ઞા કરે તેમ તે અન્નની વ્યવસ્થા કરવી. ૨૫૩

પિત્ર્યે સ્વદિતમિત્યેવ વાચ્યં ગોષ્ઠે તુ સુશ્રુતમ્ ।

સંપન્નમિત્યમ્યુદયે દૈવે રુચિતમિત્યપિ ॥ ૨૫૪ ॥

પિતૃશ્રાદ્ધમાં ‘સ્વદિતમ્’ (ખરાખર જમાયું ને?) ગોષ્ઠી-શ્રાદ્ધમાં ‘સુશ્રુતમ્’ (ખરાખર સંભળાયું ને?) વૃદ્ધિશ્રાદ્ધમાં ‘સંપન્નમ્’ (ખરાખર મળ્યું ને?) અને દેવશ્રાદ્ધમાં ‘રુચિતમ્’ (ગમ્યું ને?) એ પ્રમાણે પૂછવું. ૨૫૪

અપરાહ્ણસ્તથા દર્મા વાસ્તુસંપાદનં તિલાઃ ।

સૃષ્ટિર્મૃષ્ટિર્દ્વિજાશ્ચાઝયાઃ શ્રાદ્ધકર્મસુ સંપદઃ ॥ ૨૫૫ ॥

અપોરની વેળા, દર્ભ, ભૂમિશુદ્ધિ, તલ, અનેકવિધ વાનીઓ, ચોખ્ખી રસોઇ અને પંક્તિપાવન બ્રાહ્મણો—એ શ્રાદ્ધકર્મમાં ઉત્તમ સંપત છે. ૨૫૫

દર્માઃ પવિત્રં પૂર્વાહ્નો હવિષ્યાણિ ચ સર્વશઃ ।

પવિત્રં યચ્ચ પૂર્વોક્તં વિજ્ઞેયા હવ્યસંપદઃ ॥ ૨૫૬ ॥

દર્ભો, પવિત્ર વેદમંત્રો, દિવસનો આગલો વખત, હવિષ્યાન્ન (ઋષિધાન્ય) તેમજ આગળ કહેલી પવિત્રતાઓ—એ દેવકર્મની સંપત્તિ બાણવી. ૨૫૬

મુન્યજ્ઞાનિ પયઃ સોમો માંસં યચ્ચાતુષસ્કૃતમ્ ।

અક્ષારલવણં ચૈવ પ્રકૃત્યા હૃવિરુચ્યતે ॥ ૨૫૭ ॥

મુનિઓનાં અન્ન, દૂધ, સોમરસ, વગરરાંધ્યું શુદ્ધ માંસ અને સિંધવ-એ સ્વાભાવિક રીતેજ હવિ કહેવાય છે. ૨૫૭

વિસૃજ્ય બ્રાહ્મણાંસ્તાંસ્તુ નિયતો વાગ્યતઃ શુચિઃ ।

દક્ષિણાં દિશમાકાઙ્ક્ષન્યાચેતેમાન્વરાન્પિતૃન્ ॥ ૨૫૮ ॥

શ્રાદ્ધમાં નિમંત્રેલા તે બ્રાહ્મણોને વિસર્જન આપ્યા પછી, યજમાને એકચિત્ત થઈ, વાણીને નિયમમાં રાખી, તેમજ પવિત્ર રહી દક્ષિણદિશા તરફ દષ્ટિ રાખવી અને પિતૃઓ પાસે નીચેના શ્રેષ્ઠ વરો માગવા. ૨૫૮

દાતારો નોઽભિવર્ધન્તાં વેદાઃ સંતતિરેવ ચ ।

શ્રદ્ધા ચ નો માઘ્યગમદ્બહુદેયં ચ નોઽસ્તિવતિ ॥ ૨૫૯ ॥

અમારામાં દાતાઓ વધો, વેદાધ્યયન વૃદ્ધિ પામે અને સંતતિ વિસ્તરે. અમારામાંથી શ્રદ્ધા ન જ જાઓ, અમને સુપાત્રને આપવા માટે પુષ્કળ ધનાદિ હો. ૨૫૯

[અન્નં ચ નો વહુ ભવેદતિર્થીશ્ચ લભેમહિ ।

યાચિતારશ્ચ નઃ સન્તુ મા ચ યાચિષ્મ કંચન ॥

અમારે ત્યાં પુષ્કળ અન્ન હો, અમને અતિથિઓ મળો, અમને યાચનારાઓ હો—અમે કોઈનેય ન યાચીએ.]

[શ્રાદ્ધશુક્ પુનરશ્રાતિ તદહર્યો દ્વિજાધમઃ ।

પ્રયાતિ સૂક્ષ્મીં યોનિં કુમિર્વા નાત્ર સંશયઃ ॥

એક વાર શ્રાદ્ધલોજન કર્યા પછી જ બ્રાહ્મણ તે દિવસે બીજી વાર જમે છે, તે અધમ ભૂંડનો અવતાર પામે છે, અથવા ઘીડો થઈને જન્મે છે, આમાં સંશય નથી.]

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ ૨૬૦ ॥

આ પ્રમાણે પિંડો મૂક્યા પછી, તે પિંડો તે ગાય, બ્રાહ્મણ, બકરી કે અગ્નિને ખવડાવવા અથવા તેમને પાણીમાં પધરાવવા.

पिण्डानिर्वपणं केचित्पुरस्तादेव कुर्वते ।

वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥ ૨૬૧ ॥

કેટલાક લોજન પહેલાંજ પિંડદાન કરે છે, તો કેટલાક તે પિંડો પક્ષીઓને ખવડાવે છે અથવા પાણી કે અગ્નિમાં નાંખે છે. ૨૬૧

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक्सुतार्थिनी ॥ ૨૬૨ ॥

પિતૃના પૂજનમાં તત્પર અને પતિવ્રતા ધર્મપત્નીએ (આઘત્ત પિતરો ગર્ભસ્) એ મંત્રપૂર્વક વચલો (પિતામહનો) પિંડ જમવો. ૨૬૨

आयुष्मन्तं सुतं सूते यज्ञोमेधासमन्वितम् ।-

धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं तथा ॥ ૨૬૩ ॥

એથી તેને આયુષ, યશ, મેધા, ધન અને પ્રજાવાળો તેમજ સાત્ત્વિક અને ધાર્મિક પુત્ર થાય છે. ૨૬૩

પ્રક્ષાલ્ય હસ્તાવાચમ્ય જ્ઞાતિપ્રાયં પ્રકલ્પयेत् ।

જ્ઞાતિમ્યઃ સત્કૃતં દત્વા બાન્ધવાનપિ ભોજयेત્ ॥ ૨૬૪ ॥

તે પછી, બેઉ હાથો ધોઈ, આચમન કરી, જ્ઞાતિ સંબંધી-
ઓને જમાડવા. જ્ઞાતિજનોને સત્કારપૂર્વક જમાડ્યા પછી
બાંધવોને પણ જમાડવા. ૨૬૪

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ૨૬૫ ॥

વિપ્રો ગયા ન હોય ત્યાં સુધી, તેમનું ઉચ્છિષ્ટ રાખી
મૂકવું. પછી ગૃહબલિ કરવો—આમ ધર્મની વ્યવસ્થા છે. ૨૬૫

हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्प्यते ।

પિતૃમ્યો વિધિવદ્દત્તં તત્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૨૬૬ ॥

પિતૃઓને વિધિપૂર્વક જ બલિ આપવાથી તેમને
ચિરકાલની અને અનંતકાલની તૃપ્તિ થાય છે, તે હું સંપૂર્ણ-
રીતે કહું છું. ૨૬૬

तिलैर्ब्रीहियैर्वर्मिषैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पિતरो नृणाम् ॥ ૨૬૭ ॥

તલ, ચોખા, જવ, અડદ, જલ, મૂલ, અથવા ફલ એ
વિધિપૂર્વક આપવાથી માણસોના પિતૃઓને એક માસ સુધી
તૃપ્તિ રહે છે. ૨૬૭

द्वौ मासौ मत्स्यमासेन त्रीन्मासान्हारिणेन तु ।

औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥ ૨૬૮ ॥

વળમાસાંશ્લગમાસેન પાર્ષતેન ચ સપ્ત વૈ ।

અષ્ટાષેણસ્ય માસેન રૌરવેણ નવૈવ તુ ॥ ૨૬૯ ॥

દશમાસાંસ્તુ તૃપ્યન્તિ વરાહમહિષામિષૈઃ ।

શશકૂર્મયોસ્તુ માસેન માસાનેકાદશૈવ તુ ॥ ૨૭૦ ॥

સંવત્સરં તુ ગવ્યેન પયસા પાયસેન ચ ।

વાર્ધ્રીણસ્ય માસેન તૃત્તિર્દ્વાદશવાર્ષિકી ॥ ૨૭૧ ॥

માઝલીના *માંસથી બે માસ સુધી, હરણના માંસથી ત્રણ માસ સુધી, મેંઢાના માંસથી ચાર માસ સુધી, પક્ષીના માંસથી પાંચ માસ સુધી, બકરાના માંસથી છ માસ સુધી ચિત્ર મૃગના માંસથી સાત માસ સુધી, અને મૃગના માંસથી આઠ માસ સુધી, રુરુમૃગના માંસથી નવ માસ સુધી, બૂંડ અને પાડાના માંસથી દશ માસ સુધી, સસલો અને કાચબાના માંસથી અગિયાર માસ સુધી, ગાયના દૂધથી તથા તેની ખીરથી એક વર્ષ સુધી અને વાર્ધ્રીણસ (એક બકરો)ના માંસથી બાર વર્ષ સુધી પિતૃઓ તૃપ્ત રહે છે. ૨૬૮-૨૭૧

* આ ગ્રંથમાં એકથી અનેક વાર માંસના ભક્ષણના તથા તેના ઉપચારોના ઉદ્દેશો આવે છે. આ ઉપરથી વાચકે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ નહિ કે, માંસભક્ષણ કે માંસનો ઉપચાર એ શાસ્ત્રાચાર છે. આ સ્મૃતિની વિશેષતાજ એ છે કે, તે તે કાળમાં સમાજમાં જે જે વસ્તુઓ અને શબ્દો પ્રવર્તતા હતાં; તે તે વસ્તુઓ અને શબ્દોની તેણે નોંધ લીધી છે અને તેમાંથી ઉદાત્ત તત્ત્વ કાઢી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ખરી રીતે, મનુ ભગવાનને ‘માંસભક્ષણ’ માન્ય જ નથી. આ જ ગ્રંથમાં એ સામે એમણે સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે. વળા, ધર્મની તત્ત્વમીમાંસા કરતાં પણ એમણે અહિંસાને અગ્રસ્થાન આપ્યું છે.

કાલશાકં મહાશલ્કાઃ સ્વક્ષ્ણલોહામિષં મધુ ।

આનન્ત્યાયૈવ કલ્પ્યન્તે મુન્યન્નાનિ ચ સર્વશઃ ॥ ૨૭૨ ॥

કાલશાક નામે શાકથી, મહાશલ્ક નામની માછલીઓથી, ગેંડા તથા લાલ બકરાના માંસથી, મધથી, તેમજ સર્વ પ્રકારનાં ઋષિધાન્યોથી પિતૃઓને અનંતકાલ સુધી તૃપ્તિ થાય છે. ૨૭૨

યત્કિંચિન્મધુના મિશ્રં પ્રદદ્યાતુ ત્રયોદશીમ્ ।

તદપ્યક્ષયમેવ સ્યાદ્વર્ષાસુ ચ મઘાસુ ચ ॥ ૨૭૩ ॥

વર્ષાકાળમાં, મઘા નક્ષત્રમાં, તેમજ તેરસની તિથિએ જ કાંઈ મધની સાથે મેળવીને પિતૃઓને અર્પવામાં આવે, છે તેથી પિતૃઓને અક્ષય તૃપ્તિ મળે છે. ૨૭૩

અપિ નઃ સ કુલે જાયાદ્યો નો દદ્યાત્રયોદશીમ્ ।

પાયસં મધુસર્પિર્મ્યાં પ્રાક્ષાયે કુઙ્ગરસ્ય ચ ॥ ૨૭૪ ॥

પિતૃઓ ઇચ્છે છે કે અમારા કુળમાં એવો પુરુષ જન્મે કે જે અમને ઉપલી તેરસે (ભાદરવા વદ ૧૩) હાથીની છાયા પૂર્વ દિશામાં પડે તે વખતે (ત્રીજ પહોરે) ખીર, મધ અને ઘી આપે. ૨૭૪

યદ્યદ્દદાતિ વિધિવત્સમ્યક્ શ્રદ્ધાસમન્વિતઃ ।

તત્તત્પિતૃણાં ભવતિ પરત્રાનન્તમક્ષયમ્ ॥ ૨૭૫ ॥

શ્રદ્ધાયુક્ત રહીને, રીડી રીતે, વિધિપૂર્વક તે જ કંઈ પિતૃઓને આપે છે, તે પિતૃઓને પરલોકમાં અનંત અને અક્ષય તૃપ્તિ આપે છે. ૨૭૫

કૃષ્ણપક્ષે દશમ્યાદૌ વર્જયિત્વા ચતુર્દશીમ્ ।

શ્રાદ્ધે પ્રશસ્તાસ્તિથયો યથૈતા ન તથેતરાઃ ॥ ૨૭૬ ॥

વદમાં ચૌદશ સિવાયની દશમ આદિ તિથિઓ શ્રાદ્ધમાં
જવી પવિત્ર ગણાય છે, તેવી બીજી તિથિઓ નથી. ૨૭૬

યુક્તુર્કુર્વાન્દિનર્ક્ષેષુ સર્વાન્કામાન્સમશ્રુતે ।

અયુક્તુર્તુ પિતૃન્સર્વાન્પ્રજાં પ્રાપ્નોતિ પુષ્કલમ્ ॥ ૨૭૭ ॥

(બીજ, ચોથ આદિ) એકી તિથિઓ અને (બરણી, રાહિણી
આદિ) એકી નક્ષત્રોમાં પિતૃશ્રાદ્ધ કરનારની સર્વ કામનાઓ
સિદ્ધ થાય છે. એકી તિથિઓમાં ને એકી નક્ષત્રોમાં શ્રાદ્ધ
કરનારને પુષ્કળ સંતતિ મળે છે. ૨૭૭

યથા ચૈવાપરઃ પક્ષઃ પૂર્વપક્ષાદ્વિશિષ્યતે ।

તથા શ્રાદ્ધસ્ય પૂર્વાહ્નાદપરાહ્નો વિશિષ્યતે ॥ ૨૭૮ ॥

શ્રાદ્ધકર્મમાં જમ કૃષ્ણપક્ષ શુક્લપક્ષ કરતાં ચડિયાતો
ગણાય છે, તેમ તેમાં અપરાહ્ણ (બપોરની વેળા) એ પૂર્વાહ્ણ
(મધ્યાહ્ન પહેલાંનો વખત) કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ૨૭૮

પ્રાચીનાવીતિના સમ્યગપસવ્યમતન્દ્રિણા ।

પિત્ર્યમાનિધનાત્કાર્યં વિધિવદ્ધર્મપાણિના ॥ ૨૭૯ ॥

હાથમાં દર્ભ રાખીને, સાવધાનતા યુક્ત રહીને, અપસવ્ય
કરીને, જનોઈ જમણે ખલે રાખીને, સમ્યક વિધિએ આમરણ
પિતૃકર્મ કરવું. ૨૭૯

રાત્રૌ શ્રાદ્ધં ન કુર્વિત રાક્ષસી કીર્તિતા હિ સા ।

સંઘ્યયોરુભયોશ્ચૈવ સૂર્યે ચૈવાચિરોદિતે ॥ ૨૮૦ ॥

રાત્રે શ્રાદ્ધ કરવું નહિ કારણકે રાત્રિને રાક્ષસી કહી છે.
વળી, બેઉ સંઘ્યાટાણે તથા સૂર્યોદય પછી થોડી વારે પણ
શ્રાદ્ધ ન કરવું. ૨૮૦

અનેન વિધિના શ્રાદ્ધં ત્રિરદ્ધસ્યેહ નિર્વપેત્ ।

હેમન્તગ્રીષ્મવર્ષાસુ પાશ્ચયજ્ઞિકમન્વહમ્ ॥ ૨૮૧ ॥

આ વિધિ પ્રમાણે ત્રણ વાર વર્ષમાં હેમન્ત, ગ્રીષ્મ અને
વર્ષા એ ઋતુઓમાં શ્રાદ્ધ કરવું અને રોજ પંચમહાયજ્ઞ કરવા.

ન પૈતૃયજ્ઞિયો હોમો લૌકિકેઽગ્રૌ વિધિયંતે ।

ન દર્શનં વિના શ્રાદ્ધમાહિતાગ્રેર્દિજન્મનઃ ॥ ૨૮૨ ॥

પિતૃયજ્ઞ સંબંધી હોમ તે લૌકિક અગ્નિમાં (ચૂલામાં)
કરવાનો કહ્યો નથી. અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ માટે અભાસ સિવાય
શ્રાદ્ધનું વિધાન નથી. ૨૮૨

યદેવ તર્પયત્યદ્ધિઃ પિતૃન્સ્ત્રાત્વા દ્વિજોત્તમઃ ।

તેનૈવ કૃત્સ્વમાપ્નોતિ પિતૃયજ્ઞક્રિયાફલમ્ ॥ ૨૮૩ ॥

જે દ્વિજવર સ્નાન કરીને માત્ર જલથી પણ પિતૃતર્પણ
કરે છે, તે પિતૃયજ્ઞની ક્રિયાનું (શ્રાદ્ધનું) સમગ્ર ફલ પામે છે.

વસન્વદન્તિ તુ પિતૃન્કુદ્રાશ્ચૈવ પિતામહાન્ ।

પ્રપિતામહાંસ્તથાદિત્યાઙ્ઘૃતિરેષા સનાતની ॥ ૨૮૪ ॥

તેઓ પિતાને વસુ પિતામહને રુદ્ર અને પ્રપિતામહને
આદિત્ય કહે છે. આ સનાતન શ્રુતિ છે. ૨૮૪

વિધસાશી મવેન્નિત્યં નિત્યં વામૃતભોજનઃ ।

વિધસો મુક્તશેષં તુ યજ્ઞશેષં તથામૃતમ્ ॥ ૨૮૫ ॥

નિત્ય ‘વિધસ’ જમવું અથવા તેા અમૃતભોજન લેવું.
બ્રાહ્મણોના જમ્યા પછી શેષ રહેલું અન્ન ‘વિધસ’ છે અને
યજ્ઞમાં શેષ રહેલું તે અમૃત છે. ૨૮૫

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ।

द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ ૨૮૬ ॥

પંચ મહાયજ્ઞ સંબંધી આ સર્વ વિધાન કહ્યું. હવે
દ્વિજવર્ણમાં મુખ્ય એવા બ્રાહ્મણ વર્ણની આજીવિકાનું વિધાન
સાંભળો. ૨૮૬

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥

ઇતિશ્રી માનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તાયાં સંહિતામાં અધ્યાય ત્રીજો સમાપ્ત

अध्याय ४ थो

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ ૧ ॥

દ્વિજ આયુષ્યના પહેલા ચોથિયામાં ગુરુકુલવાસ કરવો
અને બીજામાં પત્ની કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું. ૧

આજીવિકાના ઉપાય—

અત્રોદ્દેષૈવ ભૂતાનામલ્પદ્રોહેણ વા પુનઃ ।

યા ઘૃત્તિસ્તાં સમાસ્થાય વિપ્રો જીવેદનાપદિ ॥ ૨ ॥

અનાપત્તિના વખતમાં વિપ્રે એવી રીતે આજીવિકા ચલાવી જીવવું કે તે પ્રાણીઓને દ્રોહકારી ન હોય અથવા તે ઓછામાં ઓછી દ્રોહકારી હોય. ૨

યાત્રામાત્રપ્રસિદ્ધયર્થં સ્વૈઃ કર્મભિરગર્હિતૈઃ ।

અક્લેશેન શરીરસ્ય કુર્વીત ધનસંચયમ્ ॥ ૩ ॥

માત્ર જીવનયાત્રાની સિદ્ધિ સારુ, તેણે શરીરને ક્લેશ ન પહોંચે એવી રીતે, અનિર્દિત કર્મો વડે, ધનસંચય કરવો. ૩

ઋતામૃતાભ્યાં જીવેતુ મૃતેન પ્રમૃતેન વા ।

સત્યાનૃતાભ્યામપિ વાં ન શ્વવૃત્ત્યા કદાચન ॥ ૪ ॥

પ્રાણેણે ‘ઋત’ને ‘અમૃત’થી, ‘મૃત’ને ‘પ્રમૃત’થી. અથવા સત્યાનૃતથી નિર્વાહ કરવો; પણ તેણે તે કદી ય શ્વાનવૃત્તિથી નિર્વાહ કરવો. નહિ ૪

ઋતમુજ્જશિલં જ્ઞેયમમૃતં સ્યાદયાચિતમ્ ।

મૃતં તુ યાચિતં ભૈશ્યં પ્રમૃતં કર્ષણં સ્મૃતમ્ ॥ ૫ ॥

સત્યાનૃતં તુ વાણિજ્યં તેન ચૈવાપિ જીવ્યતે ।

સેવા શ્વવૃત્તિરાખ્યાતા તસ્માત્તાં પરિજર્વેયત્ ॥ ૬ ॥

ખળામાં કે ખેતરમાં પડી રહેલા દાણાને વીણવા તે ‘હંછ’ અને શિલને ‘ઋત’ બાણવું; વગર માગ્યે મળે તેને ‘અમૃત’

જાણવું; માગ્યે મળે તે લિક્ષાને 'મૃત' જાણવી; ખેતીને 'પ્રમૃત' જાણવી અને વાણિજ્યને 'સત્યાનૃત' જાણવું. તેથી ય આજી-વિકા ચાલાવાય, પણ ચાકરીને શ્વાનવૃત્તિ કહી છે, એટલે તેનો ત્યાગ જ કરવો. ૫-૬

કુશુલધાન્યકો વા સ્યાત્કુમ્ભીધાન્યક એવ વા ।

ત્ર્યહૈહિકો વાપિ ભવેદશ્વસ્તનિક એવ વા ॥ ૭ ॥

તેણે કાંતો કોઠાર ભરાય (ત્રણ વર્ષ ચાલે) એટલું અનાજ સંધરનાર થવું, કાંતો કોઠી ભરાય (એક વર્ષ ચાલે) એટલું અનાજ સંગ્રહનાર થવું, કાંતો ત્રણ દિવસ ચાલે એટલું અન્ન સંચય કરનાર થવું, અથવા આવતી કાલે ય ન પહોંચે તેટલું રાખનાર થવું. ૭

[સઘઃ પ્રજ્ઞાલિકો વા સ્યાન્માસસશ્ચયિકોઽપિ વા ।

ષળ્માસનિચયો વાપિ સમાનિચય એવ વા ॥

બ્રાહ્મણે એક દિવસ જોગું અથવા એક માસ જોગું અથવા છ માસ પૂરતું કે વરસ પૂરતું અન્ન સંધરી રાખવું.]

ચતુર્ણમિપિ ચૈતેષાં દ્વિજાનાં ગૃહમેધિનામ્ ।

જ્યાયાન્પરઃ પરો જ્ઞેયો ધર્મેતો લોકજિત્તમઃ ॥ ૮ ॥

ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના (કોઠાર પૂરતું ભરનારા વગેરે) ગૃહસ્થી બ્રાહ્મણોમાં પછીનાને આગળના કરતાં ચડિયાતા જાણવા. ધર્મપૂર્વક તેઓ શ્રેષ્ઠ લોકજીતાઓ છે. ૮

પદ્કમકો ભવત્યેષાં ત્રિમિરન્યઃ પ્રવર્ત્તે ।

દ્રામ્યામેકશ્ચતુર્થસ્તુ બ્રહ્મસત્રેણ જીવતિ ॥ ૯ ॥

એ ચારમાંનો મોટો વસ્તારી ઋત આદિ પાંચ અને વ્યા-
જવટાવ એ છ કર્મોથી નિર્વાહ ચલાવે. એથી ઓછો વસ્તારી
યાજન, પ્રતિગ્રહ અને અધ્યાપન એ ત્રણ કર્મોથી જીવનનિભાવ
કરે. ત્રીજો વસ્તારી યાજન અને અધ્યાપન એ બેથી જીવિકા
નિભાવે અને એવો ચોથો વેદાધ્યયનથી જ જીવનનિર્વાહ કરે. ૯

वर्तयंश्च शिलोञ्छाम्भ्यामग्निहोत्रपरायणः ।

इष्टीः पार्वयनान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ॥ ૧૦ ॥

શિલોઞ્છવૃત્તિથી રહેનારો અગ્નિહોત્રમાં પરાયણ રહે અને
માત્ર પર્વના અને અયનના અંતની ઇષ્ટિઓજ સદા કરે. ૧૦

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन ।

अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥ ૧૧ ॥

કચારેય પણ પેટ ભરવા ખાતર પ્રાકૃતવેડા કરવા નહિ.
પરંતુ કપટ અને શઠતાથી મુક્ત એવી શુદ્ધ બ્રાહ્મણવૃત્તિથી જ
નિર્વાહ કરવો. ૧૧

संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।

संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ ૧૨ ॥

સુખની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણે પરમ સંતોષ રાખી સંયમી
રહેવું. સંતોષ એ જ સુખનું મૂળ છે, એથી જલદો અસંતોષ
દુઃખકારી છે. ૧૨

ગૃહસ્થના ધર્મો—

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।

स्वर्गायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥ ૧૩ ॥

આમાંની ગમે તે કોઈ એક વૃત્તિથી આજીવિકા ચલાવનારા સ્નાતક બ્રાહ્મણે, સ્વર્ગ, આયુષ્ય અને યશ આપનારાં નીચેનાં પ્રતોને ધારણ કરવાં. ૧૩

વેદોદિતં સ્વકં કર્મ નિત્યં કુર્યાદતન્દ્રિતઃ ।

તદ્ધિ કુર્વન્યથાશક્તિ પ્રાપ્નોતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૪ ॥

બ્રાહ્મણે આજસરહિત રહીને નિત્ય પોતાનાં વેદોક્ત કર્મો કરવાં. એનું યથાશક્તિ આચરણ કરનાર પરમ ગતિને પામે છે.

નેહેતાર્થાન્પ્રસન્નેન ન વિરુદ્ધેન કર્મણા ।

ન વિદ્યમાનેષ્વર્થેષુ નાર્ત્યામપિ યતસ્તતઃ ॥ ૧૫ ॥

તે ન ગાવાખજવવાના પ્રસંગથી ધન મેળવે કે ન તે શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કર્મથી મેળવે. પૈસો હોય ત્યારે કે તેની ભીડ હોય ત્યારે પણ જ્યાંત્યાંથી દ્રવ્ય ન તાકે. ૧૫

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ સર્વેષુ ન પ્રસજ્યેત કામતઃ ।

અતિપ્રસક્તિં ચૈતેષાં મનસા સંનિવર્ત્તયેત્ ॥ ૧૬ ॥

ઇન્દ્રિયોના સર્વ વિષયોમાં કામના પૂર્વક ન ખૂંપવું; મનથી એમની અતિઆસક્તિ ટાળવી. ૧૬

સર્વાન્પરિત્યજેદર્થાન્સ્વાધ્યાયસ્ય વિરોધિનઃ ।

યથાતથાધ્યાપયંસ્તુ સા હ્યસ્ય કૃતકૃત્યતા ॥ ૧૭ ॥

પોતાના સ્વાધ્યાયને વિરોધી હોય એવા સર્વ વિષયો ત્યજવા. કેમકે, સ્વાધ્યાયમાં પરાયણ રહેવું એ જ બ્રાહ્મણની કૃતકૃત્યતા છે. ૧૭

વયસઃ કર્મણોઽર્થસ્ય શ્રુતસ્યાભિજનસ્ય ચ ।

વેષવાગ્બુદ્ધિસારુપ્યમાચરન્વિચરેદિહ ॥ ૧૮ ॥

ગૃહસ્થ પ્રાણે પોતાનાં વય, કર્મ, સંપત્તિ, વિદ્યા અને કુળને છાજ એવાં વેશ, વાણી તથા બુદ્ધિ રાખી આ લોકમાં વિચરવું.

બુદ્ધિબુદ્ધિકરાણ્યાશુ ધન્યાનિ ચ હિતાનિ ચ ।

નિત્યં શાસ્ત્રાણ્યવેક્ષેત નિગમાંશ્ચૈવ વૈદિકાન્ ॥ ૧૯ ॥

તેણે તરત બુદ્ધિ વધારનારાં, ધન દેનારાં ને હિત કરનારાં એવાં શાસ્ત્રોને તેમજ વેદાર્થ જણાવનારાં શાસ્ત્રોને અવલોકવાં.

યથા યથા હિ પુરુષઃ શાસ્ત્રં સમધિગચ્છતિ ।

તથા તથા વિજાનાતિ વિજ્ઞાનં ચાસ્ય રોચતે ॥ ૨૦ ॥

મનુષ્ય જમ જમ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે છે, તેમ તેમ તે વિશેષ જ્ઞાન પામે છે અને તેનું વિજ્ઞાન ઝળકી ઊઠે છે. ૨૦

[શાસ્ત્રસ્ય પારં ગત્વા તુ ભૂયો ભૂયસ્તદભ્યસેત્ ।

તચ્છાસ્ત્રં સર્વલં કુર્યાન્ન ચાધીત્ય ત્યજેત્પુનઃ ॥

શાસ્ત્રનો પાર પામ્યા પછી પણ તેનો ફરી ફરીને અભ્યાસ કરવો. તે શાસ્ત્રને દઢ કરવું, પરંતુ તેને ભણ્યા પછી આધુન કરવું.]

ઋષિયજ્ઞં દેવયજ્ઞં ભૂતયજ્ઞં ચ સર્વદા ।

નૃયજ્ઞં પિતૃયજ્ઞં ચ યથાશક્તિ ન હાપયેત્ ॥ ૨૧ ॥

ઋષિ, દેવ, ભૂત, મનુષ્ય, અને પિતૃ એમને માટેના યજ્ઞ સદાય યથાશક્તિ કરવા. તે કદી ત્યજવા નહિ. ૨૧

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।

अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ ૨૨ ॥

યજ્ઞના કેટલાક શાસ્ત્રજ્ઞ લોકો આ મહાયજ્ઞો કરતા નથી
પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને વિશેજ હોમ કરે છે. ૨૨

વાચ્યેકે जुहति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ।

वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृतिमक्षयाम् ॥ ૨૩ ॥

વાણીમાં અને પ્રાણમાં યજ્ઞની અક્ષય ફલસિદ્ધિ જોનારા
કેટલાકો વાણીમાં પ્રાણને અને પ્રાણમાં વાણીને સદૈવ હોમે છે.

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा ।

ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ ૨૪ ॥

આ જ્ઞાનમૂલ ક્રિયાને જ્ઞાનદષ્ટિએ જોનારા બીજા કેટલાક
વિપ્રો સદા જ્ઞાનથીજ તે યજ્ઞને યજ્ઞ છે. ૨૪

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।

दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ ૨૫ ॥

સદા પ્રભાતે અને સાયંકાલે અગ્નિહોત્રીએ અગ્નિમાં હોમ
કરવો. તેણે અમાસે દર્શ નામનો યજ્ઞ કરવો અને અર્ધમાસને
અંતે અર્થાત્ પૂનમે પૌર્ણમાસ નામનો યજ્ઞ કરવો. ૨૫

सस्यान्ते नवसस्येष्टया तथर्त्वनन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमિકैर्मखैः ॥ ૨૬ ॥

બૂતું ધાન્ય થઈ રહેતાં, વિપ્રે નવી મોસમમાં નવધાન્યની
(આગ્રયણ) ઇષ્ટિ કરવી. ઋતુ ઋતુને અંતે તેણે આતુર્માસ
યજ્ઞ કરવા, દક્ષિણાયનના અને ઉત્તરાયણના આરંભમાં તેણે
પશુબંધ નામનો યાગ કરવો અને વર્ષને અંતે વસંત ઋતુમાં
તેણે સોમયાગ કરવા. ૨૬

નાનિદ્વા નવસસ્યેષ્ઠ્યા પશુના ચાગ્રિમાન્દ્વિજઃ ।

નવાન્નમધ્યાન્માંસં વા દીર્ઘમાયુર્જિજીવિષુઃ ॥ ૨૭ ॥

લાંબું આયુષ્ય લોગવવા ઇચ્છતા અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણે
નવધાન્યની ઇષ્ટિ કર્યા વિના નવું ધાન્ય ખાવું નહિ; તેમજ
પશુબંધ નામના યાગ કર્યા સિવાય +માંસ ખાવું નહિ. ૨૭

નવેનાનર્ચિતા હસ્ય પશુહવ્યેન ચાગ્રયઃ ।

પ્રાણાનેવાત્તુમિચ્છન્તિ નવાન્નામિપગર્ધિનઃ ॥ ૨૮ ॥

જેના અગ્નિઓ નવા અગ્નિથી તેમજ પશુના હવ્યથી
પૂજા પામતા નથી, તેઓ તે નવું, અગ્નિ તથા માંસની ઇચ્છા-
વાળાઓના પ્રાણોને ભરખી જવા ઇચ્છે છે. ૨૮

આસનાશનશય્યાભિરઙ્ગિર્મૂલફલેન વા ।

નાસ્ય કશ્ચિદ્વસેદ્ગ્રેહે શક્તિતોડનર્ચિતોડતિથિઃ ॥ ૨૯ ॥

ગૃહસ્થીને ઘેર ડાઘ પણ અતિથિ આસન, લોજન,
શય્યા, જલ, મૂલ કે ફલથી યથાશક્તિ આદર પામ્યા વિના
રહે નહિ. ૨૯

પાષણ્ડિનો વિકર્મસ્થાન્બૈડાલવ્રતિકાઞ્છટાન્ ।

હૈતુકાન્બકવૃત્તીંશ્ચ વાહ્માત્રેણાપિ નાર્ચયેત્ ॥ ૩૦ ॥

પાખંડીઓ, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કર્મ કરનારાઓ, ખિલાડાંની જમ
વર્તનારાઓ, શંકો, વેદવિરુદ્ધ તર્ક ઉઠાવનારાઓ અને ખગ-
લાની જમ વૃત્તિ રાખનારાઓ—એમને તો વાણી વડે પણ
સંકારવા નહિ. ૩૦

+ અહીં માંસ ખાવાની આદ્ય ન સમજવી; પણ માંસ ખાના-
રાઓ માટે પણ યજ્ઞની લાવના હોવી જ જોઈએ એમ સમજવું.

વેદવિદ્યાવ્રતસ્નાતાઙ્મોત્રિયાન્ગૃહમેધિનઃ ।

પૂજયેદ્વ્યકવ્યેન વિપરીતાંશ્ચ વર્જયેત્ ॥ ૩૧ ॥

વિદ્યાસ્નાતક, વ્રતસ્નાતક અને વિદ્યાવ્રતસ્નાતક એ ત્રણે વેદજ્ઞાને ગૃહસ્થોએ હવ્યકવ્યથી સત્કારવા—એથી વિપરીતોને વર્જવા. ૩૧

શક્તિતોઽપચમાનેભ્યો દાતવ્યં ગૃહમેધિના ।

સંવિભાગશ્ચ ભૂતેભ્યઃ કર્તવ્યોઽનુપરોષતઃ ॥ ૩૨ ॥

હાથે ન રાંધનારા પ્રહારી વગેરેને ગૃહસ્થીઓએ યથા-શક્તિ ભોજન આપવું; તેમજ અડચણ આવે નહિ એવી રીતે વૃક્ષાદિ ભૂતો માટે પણ ભાગ કાઢવો. ૩૨

રાજતો ધનમન્વિચ્છેત્સંસીદન્સ્નાતકઃ ક્ષુધા ।

યાજ્યાન્તેવાસિનોર્વાપિ ન ત્વન્યત્ત્વમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૩૩ ॥

ભૂખથી ગળાતા સ્નાતક દ્વિજ રાજા પાસેથી, યજમાન પાસેથી કે પોતાના અંતેવાસી પાસેથી ધન મેળવવા ઇચ્છવું, પણ બીજા પાસેથી ધન લેવા ઇચ્છવું નહિ એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે.

ન સીદેત્સ્નાતકો વિપ્રઃ ક્ષુધા શક્તઃ કથંચન ।

ન જીર્ણમલત્રદ્વાસા ભવેચ્ચ વિભવે સતિ ॥ ૩૪ ॥

શક્તિમાન સ્નાતક વિપ્રે કદી પણ ભૂખથી પીડાવું નહિ. તેમજ સાધન હોવા છતાં જીર્ણ અને મેલાં વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ. ૩૪

કૃષ્ણકેશનલ્લસ્યમ્ભુદાન્તઃ શુક્લમ્બરઃ શુચિઃ ।

સ્વાધ્યાયે ચૈવ યુક્તઃ સ્યામિત્યમાત્મહિતેષુ ચ ॥ ૩૫ ॥

તે નિલ કેશ, નખ તથા દાઢીમૂછ કતરાવેલાં રાખે, ઇંદ્રિ-
યાનું દમન કરે, શ્વેત વસ્ત્રો પહેરે, પવિત્રતા જળવે, સ્વાધ્યા-
યમાં પરાયણ રહે અને આત્મહિતમાં મુક્ત વર્તે. ૩૫

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ ૩૬ ॥

તેણે વાંસની લાકડી, પાણીથી ભર્યું કમંડલુ, જનોઈ,
દલાંની ઝૂડી અને સોનાનાં બે સુંદર કુંડલો ધારણ કરવાં. ૩૬

नेष्टेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ ૩૭ ॥

તે ક્યારેય ઊગતા કે આથમતા સૂર્યને ન જુએ, તેમજ
અહણ પામેલા, પાણીમાં ઝાળો પડેલા અને મધ્યાકાશે આવેલા
સૂર્યનેય તે ન જુએ. ૩૭

न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेष्ट वर्षति ।

न चोदके निरीक्षित स्वं रूपमिति धारणा ॥ ૩૮ ॥

તેણે વાછરડાની દોરને ન ઝાળંગવી, વરસતે વરસાદે ન
ઢાડવું અને પાણીમાં પોતાનો પડછાયો ન જોવો—આ શાસ્ત્ર-
નિયમ છે. ૩૮

मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ૩૯ ॥

માટીનો ઢગલો, ગાય, દેવમૂર્તિ, બ્રાહ્મણ, ધી, મધ, ચોક,
અને પ્રસિદ્ધ વૃક્ષો—એટલાંને જમણે હાથે રાખીને ચાલવું. ૩૯

નોપગચ્છેત્પ્રમત્તોઽપિ સ્ત્રિયમાર્તવદર્શને ।

સમાનશયને ચૈવ ન શયીત તયા સહ ॥ ૪૦ ॥

કામની ઘેલછા આવી હોય તોય પુરુષે ઋતુદર્શનમાં આવેલી સ્ત્રીનો સંગ ન કરવો, તેમ તેની સાથે એક પથારીએ પણ ન સૂવું. ૪૦

રજસામિપ્લુતાં નારીં નરસ્ય હ્યુપગચ્છતઃ ।

પ્રજ્ઞા તેજોબલં ચક્ષુરાયુષ્ચૈવ પ્રહીયતે ॥ ૪૧ ॥

જે માણસ રજસ્વલા સ્ત્રીનો સંગ કરે છે, તેનાં પ્રજ્ઞા, તેજ, બલ, નેત્ર અને આવરદા હણાય જ છે. ૪૧

તાં વિવર્જયતસ્તસ્ય રજસા સમમિપ્લુતામ્ ।

પ્રજ્ઞા તેજોબલં ચક્ષુરાયુષ્ચૈવ પ્રવર્ધતે ॥ ૪૨ ॥

જે માણસ રજસ્વલા સ્ત્રીના સંગનો ત્યાગ કરે છે, તેનાં પ્રજ્ઞા, તેજ, બલ, નેત્ર અને આયુષ્ય વધે જ છે. ૪૨

નાશ્ત્રીયાન્નયા સાર્ધં નૈનામીક્ષેત ચાશ્રતીમ્ ।

શુવર્તીં જૃમ્ભમાણાં વા ન ચાસીનાં યથાસુખમ્ ॥ ૪૩ ॥

પત્ની સાથે એક થાળીએ જમવું નહિ, તેમ તે ખાતી હોય, છીંકતી હોય, ખગાસું લેતી હોય કે આરામથી બેઠી હોય ત્યારે તેને ન જોવી. ૪૩

નાઙ્ગ્યન્તીં સ્વકે નેત્રે ન ચામ્યક્તામનાવૃતામ્ ।

ન પશ્યેત્પ્રસવન્તીં ચ તેજસ્કામો દ્વિજોત્તમઃ ॥ ૪૪ ॥

સ્ત્રી પોતાની આંખ આંજતી હોય, તેલાદિ મર્દન કરતી

હોય, આવરણવિહોણી હોય કે પ્રસૂતિ કરતી હોય, ત્યારે તેજની ધચ્છાવાળા દ્વિજવરે તેને ન બેવી.

[ઉપેત્ય સ્નાતકો વિદ્યાભેક્ષેભ્યાં પરસ્ત્રિયમ્ ।

સરહસ્યં ચ સંવાદં પરસ્ત્રીષુ વિવર્જયેત્ ॥

વિદ્વાન સ્નાતકે ખાસ ઊઠીને નક્ષ પરસ્ત્રીને ન બેવી. તેમ તેણે પરસ્ત્રીઓ સાથે શુભ વાતચીત ન કરવી.]

નામ્નમદ્યાદેકવાસા ન નમઃ સ્નાનમાચરેત્ ।

ન મૂંત્ર પાથિ કુર્વીત ન મસ્મનિ ન ગોવ્રજે ॥ ૪૫ ॥

ન ફાલકૃષ્ટે ન જલે ન ચિત્યાં ન ચ પર્વતે ।

ન જીર્ણદેવાયતને ન વલ્મીકે કદાચન ॥ ૪૬ ॥

એક વસ્ત્રે ભોજન નહિ લેવું, વિના વસ્ત્રે સ્નાન ન કરવું, રસ્તામાં વચ્ચે, રાખમાં, ગોશાળામાં, આસેલા ખેતરમાં, જલમાં, વેદીમાં, પર્વત ઉપર, જીરણ દેવસ્થાનમાં અને રાફડામાં કયા-રેય પણ પેશાબ ન કરવો. ૪૫, ૪૬

ન સસર્વેષુ ગર્તેષુ ન ગચ્છન્નાપિ ચ સ્થિતઃ ।

ન નદીતીરમાસાદ્ય ન ચ પર્વતમસ્તકે ॥ ૪૭ ॥

વાગ્ધ્વમિવિપ્રમાદિત્યમપઃ પર્યંસ્તથૈવ ગાઃ ।

ન કદાચન કુર્વીત વિષ્મૂત્રસ્ય વિસર્જનમ્ ॥ ૪૮ ॥

જીવનં તુવાળા ખાડાઓમાં, ચાલતાં ચાલતાં, ઊભાં ઊભાં, નદીકાંઠે જઈને, પર્વતને શિખરે, તેમજ વાયુ, અગ્નિ, વ્રાહ્મણ, સૂર્ય, પાણી તથા ગાયત્રી નંજરમાં, તેણે કદાપિ મળભૂતનો ત્યાગ કરવો નહિ. ૪૭, ૪૮

તિરસ્કૃત્યોચ્ચરેત્કાષ્ટલોષ્ટપત્રવૃણાદિના ।

નિયમ્ય પ્રયતો વાચં સંવીતાઙ્ગોઽવગુણિતઃ ॥ ૪૯ ॥

પોતાનાં અંગોને બરાબર આવરીને, મરજદ રાખીને અને લાકડાં, ઢેકાં તેમજ ખડ આદિથી જમીનને ઢાંધીને તેણે વાણીને પ્રયત્નપૂર્વક નિયમમાં રાખીને મળભૂતનો ત્યાગ કરવો.

મૂત્રોચ્ચારસમુત્સર્ગં દિવા કુર્યાદુદહ્મુલ્લઃ ।

દક્ષિણામિમુલ્લો રાત્રૌ સંધ્યયોશ્ચ યથા દિવા ॥ ૫૦ ॥

દિવસે ઉત્તર દિશા તરફ, રાત્રે દક્ષિણ દિશા તરફ અને બેઉ સંધ્યાકાળે દિવસની જેમ ઉત્તર દિશા તરફ મુખ રાખીને મળભૂતનો ત્યાગ કરવો. ૫૦

છાયાયામન્ધકારે વા રાત્રાવહનિ વા દ્વિજઃ ।

યથાસુલ્લઃ કુર્યાત્પ્રાણવાધામયેષુ ચ ॥ ૫૧ ॥

રાત્રે, દિવસે, અંધારામાં કે છાયામાં તેમજ પ્રાણને સંકટ આવવાનો ભય હોય ત્યારે દ્વિજ યથેચ્છ મુખ રાખી મળભૂતનો ત્યાગ કરવો. ૫૧

પ્રત્યર્થિ પ્રતિસૂર્ય ચ પ્રતિસોમોદકદ્વિજાન્ ।

પ્રતિ ગાં પ્રતિ વાતં ચ પ્રજ્ઞા નશ્યતિ મેહતઃ ॥ ૫૨ ॥

અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, જલ, આહ્વાણ, ગાય અને પવન એટલાની સામે જે મળભૂતનું વિસર્જન કરે છે, તેની બુદ્ધિ નાશ પામે છે. ૫૨

નાર્થિ મુલ્લેનોપધમેન્નમાં નેક્ષેત ચ સ્ત્રિયમ્ ।

નામેઘ્યં પ્રક્ષિપેદગૌ ન ચ પાદૌ પ્રતાપયેત્ ॥ ૫૩ ॥

અગ્નિને મોંથી ફૂંક મારવી નહિ, સ્ત્રીને નમ્ર જોવી નહિ,
અગ્નિમાં અપવિત્ર વસ્તુઓ નાખવી નહિ અને પગોને
તપાવવા નહિ. ૫૩

અધસ્તાન્નોપદધ્યાન્ન ન ચૈનમમિલક્યેત્ ।

ન ચૈનં પાદતઃ કુર્યાન્ન પ્રાણાવાધમાચરેત્ ॥ ૫૪ ॥

દેવતાને ખાટલા નીચે ન રાખવો, તેને ઓળંગવો નહિ
અને તેને પગ તળે ન કરવો, તેમજ પ્રાણને સંકટ થાય એવું
આચરણ કરવું નહિ. ૫૪

નાશ્રીયાત્સંધિવેલાયાં ન ગચ્છેન્નાપિ સંવિશેત્ ।

ન ચૈવ પ્રલિંઘેદ્ભૂમિં નાત્મનોપહરેત્સજમ્ ॥ ૫૫ ॥

સવારસાંજના સંધિકાલે જમવું નહિ અને પરગામ જવું
નહિ; ત્યારે સૂવું નહિ, જમીન ખોતરવી નહિ અને પોતાની
માળા કાઢવી નહિ. ૫૫

નાપ્સુ મૂત્રં પુરીષં વા છીવનં વા સમુત્સૃજેત્ ।

અમેઘ્યલિપ્તમન્યદ્વા લોહિતં વા વિષાણિ વા ॥ ૫૬ ॥

મૂત્ર, વિષા, યૂંક, એકું ચોંટેલી વસ્તુ, લોહી કે વિષ
એમાંનું કશું પણ પાણીમાં નાખવું નહિ. ૫૬

નૈકઃ સ્વપેચ્છૂન્યગેહે શ્રેયાંસં ન પ્રવોધયેત્ ।

નોદક્યયાભિમાષેત યજ્ઞં ગચ્છેન્ન ચાવૃતઃ ॥ ૫૭ ॥

સૂતા ઘરમાં એકલા ન સૂવું, (વય કે વિધામાં) વડીલને
ઉપદેશ ન આપવો, રજસ્વલા સાથે સંભાષણ ન કરવું અને
વિનાનિમંત્રણે યજ્ઞમાં જવું નહિ. ૫૭

[एकः स्वादु न भुञ्जीत स्वार्थमेको न चिंतयेत् ।

एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥

સ્વાદિષ્ટ લોજન એકલાએ ન ખાવું, એકલાએ એકલો સ્વાર્થ ન વિચારવો, રસ્તે એકલા ન જવું અને બધાં સૂતાં હોય ત્યારે એકલાએ જાગવું નહિ.]

अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।

स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥

અગ્નિશાળામાં, ગોશાળામાં, બ્રાહ્મણની સમક્ષ, તેમજ સ્વાધ્યાય અને લોજનમાં જમણા હાથને વસ્ત્ર બહાર રાખવો.

नावारयेद्वां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ।

न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ॥ ५९ ॥

ગાય કંઈ પીતી હોય તો તેને વારવી નહિ, તેમ તે વિશે કોઈને વાત ન કરવી. દિવસે મેઘધનુષ જોવામાં આવતાં વિદ્વાને તે કોઈને ન દેખાડવું. ૫૯

नाधार्मिके वसेद् ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।

नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥ ६० ॥

અધાર્મિક અને બહુરોગવાળાં ગામોમાં ન રહેવું, માર્ગે એકલા ન જવું તેમ જ પર્વતમાં લાંબો વખત ન વસવું. ૬૦

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृत्ते ।

न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः ॥ ६१ ॥

શૂદ્રના રાજમાં, અધર્મી માણસોથી ભરેલા ગામમાં, પાષંડીઓના ટોળાથી ઊભરાયેલા ગામમાં અને ચાંડાલ લોકોથી વસેલા ગામમાં રહેવું નહિ. ૬૧

ન શુદ્ધીતોદૃતસ્નેહં નાતિસૌહિત્યમાચરેત્ ।

નાતિપ્રગે નાતિ સાયં ન સાયં પ્રાતરાશિતઃ ॥ ૬૨ ॥

સ્નેહ (ચિકાશ) કાઢી નાખ્યો હોય એવું ભોજન ન જમવું, ઠાંસીને ન ખાવું, પહેલા પહેરમાં કે મોડી સાંજ ન જમવું અને સવારે અતિશય જમ્યા હોય તો સાંજ ન ખાવું. ૬૨

ન કુર્વીત વૃથા ચેષ્ટાં ન વાર્યજ્જલિના પિબેત્ ।

નોત્સન્ને મધ્યેન્નદ્યાન્ન જાતુ સ્યાત્કુતૂહલી ॥ ૬૩ ॥

ખોટી ચેષ્ટા ન કરવી, ખોખે પાણી પીવું નહિ, ખાવાનું ખોળામાં રાખી ન ખાવું, તેમ કંઈ કુતૂહલી પણ ન થવું. ૬૩

ન નૃત્યેદથવા ગાયેન્ન વાદિત્રાણિ વાદયેત્ ।

માસ્ફોટયેન્ન ચ ક્ષ્વેડેન્ન ચ રક્તો વિરાવયેત્ ॥ ૬૪ ॥

ન નૃત્ય કરવું, ન ગાયન કરવું, ન વાજિંત્ર વગાડવાં, ન તાળી પાડવી, ન કકડાટી બોલાવવી અને ન આનંદમાં આવીને આરડવું. ૬૪

ન પાદૌ ધાવયેત્કાંસ્યે કદાચિદપિ ભાજને ।

ન મિન્નમાળ્ડે શુદ્ધીત ન ભાવપ્રતિદૂષિતે ॥ ૬૫ ॥

કાંસાના પાત્રમાં ક્યારેય પગ ન ધોવા તેમ ભાંગેલા વાસણમાં અને વહેમપડતા વાસણમાં ન જમવું. ૬૫

ઉપાનહૌ ચ વાસશ્ચ ધૃતમન્યૈર્ન ધારયેત્ ।

ઉપવીતમલંકારં સ્ત્રજં કરકમેવ ચ ॥ ૬૬ ॥

બીજાઓએ ધારણ કરેલાં જોડા, વસ્ત્ર, જનોઈ, અલંકાર, માળા અને કમંડલ પોતે ધારણ કરવાં નહિ. ૬૬

નાવિનીતૈર્વ્રજેદ્વૈર્ન ચ ક્ષુદ્રચાધિપીડિતૈઃ ।

ન મિન્નમૃક્ષાક્ષિચ્ચુરૈર્ન વાલર્થિવિરૂપિતૈઃ ॥ ૬૭ ॥

વણકળવાયેલાં, ભૂખ અને રોગથી પીડાયેલાં, શિંગડાં, આંખ અને ખરી લાગેલાં તેમજ ખાંડી પૂંછડી વડે કઠરપાં એવાં (બળદોનાં) વાહનોએ ન જવું. ૬૭

વિનીતૈસ્તુ વ્રજેન્નિત્યમાશુર્ગૈર્લક્ષણાન્વિતૈઃ ।

વર્ણરૂપોપસંપન્નૈઃ પ્રતોદેનાતુદન્મૃશ્મ ॥ ૬૮ ॥

પણ કળવાયેલાં, ઝડપે જનારાં, સુલક્ષણોવાળાં, જાતવાન અને રૂપવાન (બળદો જોડેલાં) વાહનોએ, ઝાઝા આયુકપરેણા માર્યા વિના જવું. ૬૮

બાલાતપઃ પ્રેતધૂમો વર્જ્ય મિન્નં તથાસનમ્ ।

ન ચ્છિન્ધાન્નખલોમાનિદન્તૈર્નૌત્પાટયેન્નશ્વાન્ ॥ ૬૯ ॥

ઊગતા બાલસૂર્યનો (અથવા કન્યારાશિના સૂર્યનો) તડ-કો, શખનો ધુમાડો, તથા ભાંગ્યુંતૂટ્યું આસન—એટલાંનો ત્યાગ કરવો. નખને તથા રોમને ઉખેડવાં નહિ; તેમજ નખને ઢાંતથી ચાવવા નહિ. ૬૯

ન મૃહ્લોષ્ઠં ચ મૃન્દીયાન્ન ચ્છિન્ધાત્કરજૈસ્તૃણમ્ ।

ન કર્મ નિર્ણલં કુર્યાન્નાયત્યામસુખોદયમ્ ॥ ૭૦ ॥

માટીનાં ઢેકાં મસળવાં નહિ, હાથથી તરણાં તોડવાં નહિ અને અંતે અસુખકારી અને નિષ્ફળ એવું કામ કરવું નહિ. ૭૦

[શ્રીકામો વર્જયેન્નિત્યં મૃન્મયે ચૈવ ભોજનમ્ ।

લક્ષ્મીની કામનાવાળાએ માટીના વાસણમાં ભોજન લેવાનું સદૈવ વર્જવું.]

લોષ્ટમર્દી તૃણછેદી નલ્લલાદી ચ યો નરઃ ।

સ વિનાશં વ્રજત્યાશુ સૂચકોઽશુચિરેવ ચ ॥ ૭૧ ॥

જ માણસ ઢેકાં ભાંગે છે, તરણાં તોડે છે, નખ ચાવે છે, ચાડી ખાય છે અને અપવિત્ર રહે છે, તે ઝટ વિનાશને પામે છે. ૭૧

ન વિગર્હ્ય કથાંકુર્યાદ્ઘર્મિર્માલ્યં ન ધારયેત્ ।

ગવાં ચ યાનં પૃષ્ઠેન સર્વથૈવ વિગર્હિતમ્ ॥ ૭૨ ॥

નિંદા કરીને વાત કરવી નહિ અને બહાર દેખાય તેમ માળા રાખવી નહિ તેમજ બળદની પીઠ પર સવારી કરવી એ સર્વથા નિંદિત છે. ૭૨

અદ્વોરેણ ચ નાતીયાદ્ ગ્રામં વા વેદમ વાવૃતમ્ ।

રાત્રૌ ચ વૃક્ષમૂલાનિ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૭૩ ॥

વાસેલા ગામમાં કે ઘરમાં છીંડેથી જવું નહિ અને રાત્રે ઝાડોનાં મૂળોને દૂરથી વર્જવાં. ૭૩

નાશ્વૈઃ ક્રીડેત્કદાચિત્તુ સ્વયં નોપાનહૌ હરેત્ ।

શયનસ્થો ન ધુક્તીત ન પાણિસ્થં ન ચાસને ॥ ૭૪ ॥

ક્યારેય પાસાથી ન રમવું અને જાતે જોડા ન ઉપાડવા, પથારીમાં રહે રહે જમવું નહિ, હાથમાં ભોજન રાખીને ખાવું નહિ અને બેસવાના આસન ઉપર અન્ન મૂકી આરોગવું નહિ. ૭૪

સર્વં ચ તિલસંવદ્દં નાઘાદસ્તમિતે રવૌ ।

ન ચ નમ્રઃ શયીતેહ ન ચોચ્છિષ્ટઃ ક્વચિદ્વ્રજેત્ ॥ ૭૫ ॥

સૂર્ય આથમ્યા પછી તલના સંબંધવાળું કંઈ પણ ભોજન ખાવું નહિ. નાગા સૂવું નહિ, તેમજ ક્યાંય એઠા મોઢે જવું નહિ.

આર્દ્રપાદસ્તુ મુક્તીત નાર્દ્રપાદસ્તુ સંવિશેત્ ।

આર્દ્રપાદસ્તુ મુક્તાનો દીર્ઘમાયુરવામ્નુયાત્ ॥ ૭૬ ॥

ભીના.પગે જમાય, પણ ભીના પગે સુવાય નહિ; ભીને પગે જમનારો મનુષ્ય દીર્ઘ આયુષ્ય પામે છે. ૭૬

અચક્ષુર્વિષયં દુર્ગં ન પ્રમાદ્યેત કર્હિચિત્ ।

ન વિષ્મૂત્રમુદીક્ષેત ન બાહુમ્યાં નદીં તરેત્ ॥ ૭૭ ॥

આંખે ન દીઠેલા દુર્ગમ સ્થાનમાં કદાપિ ભૂલેચૂક પણ જવું નહિ. મળમૂત્ર એવાં નહિ, હાથ વડે નદી તરવી નહિ. ૭૭

અધિતિષ્ઠેન્ન કેશાંસ્તુ ન મસ્માસ્થિકપાલિકાઃ ।

ન કાર્પાસાસ્થિ ન તુષાન્દીર્ઘમાયુર્જિજીવિષુઃ ॥ ૭૮ ॥

દીર્ઘ આવરદાની ઇચ્છાવાળાએ વાળ, ભસ્મ, હાડકાં, ભાગેલાં ઠીકરાં, કપાસનાં છોડાં અને સાળનાં ફેતરાં એ ઉપર બેસવું નહિ. ૭૮

ન સંવસેચ્ચ પતિતૈર્ન ચાણ્ડાલૈર્ન પુલ્કસૈઃ ।

ન મૂર્ખૈર્નાવલિપ્તૈશ્ચ નાન્ત્યૈર્નાન્ત્યાવસાયિભિઃ ॥ ૭૯ ॥

પતિત, ચાંડાળ, પુલ્કસ (નિષાદથી શૂદ્ર સ્ત્રીમાં થયેલા), મૂર્ખ, અહંકારી, અંત્યજ અને અંત્યાવસાયીઓ (નિષાદની સ્ત્રીમાં ચાંડાળથી જન્મેલા) સાથે વસવું નહિ. ૭૯

[ન કૃતઘૈરનુદ્યુક્તૈર્ન મહાપાતકાન્વિતૈઃ ।

ન દસ્યુભિર્નાશુચિભિર્નામિત્રૈશ્ચ કદાનચ ॥

કૃતઘ્ની, નિરુદ્ધમ્ની, મહાપાપવાળા, ચોર, અપવિત્ર અને શત્રુઓ સાથે કદી રહેવું નહિ.]

ન શૂદ્રાય મર્તિં દધાન્નોચ્છિદ્યં ન હવિષ્કૃતમ્ ।

ન चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ૮૦ ॥

શૂદ્રને શાસ્ત્રમતિ આપવી નહિ, ઉચ્છિદ્ય આપવું નહિ, હવિને શેષ આપવો નહિ, ધર્મોપદેશ આપવો નહિ, તેમ તેને વ્રતનો ઉપદેશ આપવો નહિ. ૮૦

[અંતરા બ્રાહ્મણં કૃત્વા પ્રાયશ્ચિત્તં સમાદિશેત્ ।

કાઠને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું હોય તો બ્રાહ્મણને મધ્યસ્થ રાખીને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું.]

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।

સોઽસંવૃતં નામ તમઃ સહ તેનૈવ મજ્ઞતિ ॥ ૮૧ ॥

જ બ્રાહ્મણ શૂદ્રને ધર્મોપદેશ કરે છે અને જ તેને વ્રતાદેશ આપે છે, તે તે શૂદ્રની સાથે અસંવૃત નામના નરકમાં ડૂબે છે.

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।

ન સ્પૃશેષૈતદુચ્છિદ્યો ન ચ સ્નાયાદિના તતઃ ॥ ૮૨ ॥

બેઉ હાથ સાથે રાખી પોતાનું માથું ખજવાળવું નહિ, એઠે હાથે માથાને અડવું નહિ અને માથું લીંબવ્યા વિના નાહવું નહિ. ૮૨

केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ।

શિરઃસ્નાતશ્ચ તૈલેન નાજ્ઞં કિંચિદપિ સ્પૃશેત્ ॥ ૮૩ ॥

કાઠના વાળ ખેંચવા નહિ, તેમજ માથે પ્રહાર કરવા નહિ, માથે તેલ ચોપડ્યા પછી તે હાથ વડે કાઠ પણ અંગને અડવું નહિ. ૮૩

ન રાજ્ઞઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાદરાજન્પ્રયસૂતિતઃ ।

સૂનાચક્રધ્વજવતાં વેશેનૈવ ચ જીવતામ્ ॥ ૮૪ ॥

અક્ષત્રિયથી જન્મેલા રાજા, કસાઈ, ધાણી આદિ ચક્ર રાખી આજીવિકા કરનારાઓ, કલાલ, તેમજ રૂપવેશથી જીવનારાઓ પાસેથી દાન લેવું નહિ. ૮૪

દશસૂનાસમં ચક્રં દશચક્રસમો ધ્વજઃ ।

દશધ્વજસમો વેશો દશવેશસમો નૃપઃ ॥ ૮૫ ॥

દસ ખાટડી બરાબર એક ધાણીવાળો (તેલી) છે, દસ ધાણી-વાળો બરાબર એક કલાલ છે, દશ કલાલ બરાબર એક રૂપવેશી છે અને દશ રૂપવેશી બરાબર એક (અક્ષત્રિય) રાજા છે. ૮૫

દશ સૂનાસહસ્રાણિ યો વાહયતિ સૌનિકઃ ।

તેન તુલ્યઃ સ્મૃતો રાજા ધોરસ્તસ્ય પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૮૬ ॥

રાજાને તે ખાટડી જેવો જણવો કે જ દશ હજાર કસાઈ-ખાનાં ચલાવતો હોય. આથી તો તે રાજાનું દાન ભયંકર છે. ૮૬

યો રાજ્ઞઃ પ્રતિગૃહ્ણાતિ લુબ્ધસ્યોચ્છાસ્ત્રવર્તિનઃ ।

સ પર્યાયેણ યાતીમાન્નરકાનેકવિંશતિમ્ ॥ ૮૭ ॥

તામિસ્ત્રમન્ધતામિસ્રં મહારૌરવરૌરવૌ ।

નરકં કાલસૂત્રં ચ મહાનરકમેવ ચ ॥ ૮૮ ॥

સંજીવનં મહાવીચિં તપનં સંપ્રતાપનમ્ ।

સંહાતં ચ સકાકોલં કુહ્મલં પ્રતિમૂર્તિકમ્ ॥ ૮૯ ॥

લોહશઙ્કુમૃત્તીપં ચ પન્થાનં શાલ્મલીં નદીમ્ ।

અસિપત્રવનં ચૈવ લોહદારકમેવ ચ ॥ ૯૦ ॥

શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વર્તનારા લોભિયા રાજ પાસેથી જ દાન સ્વીકારે છે, તે ક્રમે કરીને આ નીચેનાં : એકવીસ નરકોમાં પડે છે. તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, મહારૌરવ, રૌરવ, કાલસૂત્ર, મહા-નરક, સંજીવન, મહાવીચિ, તપન, સંપ્રતાપન, સંહાત, સકા-કાલ, કુડ્મલ, પ્રતિભૂત્તિક, (પૂત્તિમૃત્તિક) લોહશંકુ, ઋગ્નપ, પંથા, શાદમલી, વૈતરણી નદી આસિપત્રવન, અને લોહ-દારક. ૮૭-૯૦

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ९१ ॥

પરલોકમાં પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા બ્રહ્મવાદી વિદ્વાન બ્રાહ્મણો એ જાણે છે; તેથી તેઓ રાજ પાસેથી દાન લેતા નથી.

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२ ॥

બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠવું અને ધર્મ તથા અર્થનું ચિંતન કરવું; એ ધર્મ અને અર્થ અંગે થનારા કાયાના કલેશોનો વિચાર કરવો નહિ અને વેદના રહસ્યાર્થનું ચિંતન કરવું. ૯૨

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेत्स्वकाले चापरां चिरम् ॥ ९३ ॥

ઊઠીને આવશ્યક મળશુદ્ધિ કરવી, સ્નાનાદિ શૌચ કરવું અને સ્વસ્થચિત્તે પ્રભાતની સંધ્યામાં લાંબા સમય સુધી ગાયત્રી જપતાં રહેવું. તે જ રીતે બરાબર એટલો સમય સાંજની સંધ્યાએ પણ ગાયત્રીજપ કરવો. ૯૩

ઋષયો દીર્ઘસંઘ્યાત્વાદીર્ઘમાયુરવામુયુઃ ।

પ્રજ્ઞાં યશશ્ચ કીર્તિં ચ બ્રહ્મવર્ચસમેવ ચ ॥ ૧૪ ॥

લાંબી સંઘ્યાઓ કરીને ઋષિઓ દીર્ઘ આયુષ, પ્રજ્ઞા, યશ, (દાનથી થયેલી ખ્યાતિ) કીર્તિ (ત્યાગથી થયેલી ખ્યાતિ) તેમજ બ્રહ્મતેજને પામ્યા હતા. ૯૪

શ્રાવણ્યાં પ્રૌષ્ઠપદ્યાં વાપ્યુપાકૃત્ય યથાવિધિ ।

યુક્તચ્છન્દાંસ્યધીયીત માસાન્વિપ્રોઽર્ધપશ્ચમાન્ ॥ ૧૫ ॥

શ્રાવણ કે લાદરવા માસની પૂનમે યથાવિધિ ઉપાકર્મ કરીને પ્રાશ્નણે સાડાચાર માસ સુધી નિયમપૂર્વક વેદાધ્યયન કરવું. ૯૫

પુષ્પે તુ છન્દસાં કુર્યાદ્ઘિરુત્સર્જનં દ્વિજઃ ।

માઘશુક્લસ્ય વા પ્રાપ્તે પૂર્વાર્હે પ્રથમેઽહ્નિ ॥ ૧૬ ॥

તે પછી, પુષ્ય નક્ષત્રમાં (પોષ માસની) પૂનમે અથવા માઘ મહિનાના શુક્લ પક્ષના પડવાને દિવસે, પહેલા પહોરમાં દ્વિજ ગામખહાર જમને વેદનો ઉત્સર્ગવિધિ કરવો. ૯૬

યથાશાસ્ત્રં તુ કૃત્વૈવમુત્સર્ગં છન્દસાં બહિઃ ।

વિરમેત્પક્ષિણીં રાત્રિં તદેવૈકમહર્નિશમ્ ॥ ૧૭ ॥

આ પ્રમાણે ગામખહાર જઈ શાસ્ત્રવિધિએ વેદનો ઉત્સર્ગ કર્યા પછી, એક પક્ષિણી (આગલો ને પાછલો દિવસ તથા વચ્ચેની રાત્રિ) સુધી અથવા એક દિવસ ને એક રાત્રિ સુધી અધ્યયનથી વિરમવું. ૯૭

અતઃ ઊર્જ્વં તુ છન્દાંસિ શુક્લેષુ નિયતઃ પઠેત્ ।

વેદાંગાનિ ચ સર્વાણિ કૃષ્ણપક્ષેષુ સંપઠેત્ ॥ ૧૮ ॥

આ પછી નિયમ પ્રમાણે શુક્લપક્ષમાં વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો અને કૃષ્ણપક્ષમાં સર્વ વેદોનાં સર્વ અંગોનો સ્વાધ્યાય કરવો. ૯૮

નાવિસ્વષ્ટમધીયીત ન શૂદ્રજનસંનિધૌ ।

ન નિશાન્તે પરિશ્રાન્તો બ્રહ્માધીત્ય પુનઃ સ્વપેત્ ॥ ૧૧ ॥

અસ્પષ્ટ રીતે પાઠ કરવો નહિ, શૂદ્રજનની સમીપમાં લાણુનું નહિ અને પાછલી રાત્રે વેદ લાણુ પછી થાક્યા છતાં પણ પાછા સૂવું નહિ. ૯૯

યથાદિતેન વિધિના નિત્યં છન્દસ્કૃતં પઠેત્ ।

બ્રહ્મ છન્દસ્કૃતં ચૈવ દ્વિજો યુક્તો દ્વનાપદિ ॥ ૧૦૦ ॥

યથોક્ત વિધિએ દ્વિજ ગાયત્રી આદિ છંદોથી યુક્ત મંત્ર-લાગનો નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવો અને જો આપત્તિ ન હોય તો વેદ-પાઠ તથા છંદોયુક્ત બ્રાહ્મણનો સાવધાનતાથી સ્વાધ્યાય કરવો.

અનધ્યાય—

દ્વમાભિત્યમનધ્યાયાનધીયાનો વિવર્જयेત્ ।

અધ્યાપનં ચ કુર્વાણઃ શિષ્યાણાં વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

વિધિપૂર્વક શિષ્યોને અધ્યાપન કરાવનારાઓએ તેમજ અધ્યયન કરનારાઓએ, આ નીચેના અનધ્યાયોમાં અભ્યાસ કરવો નહિ. ૧૦૧

કર્ણશ્રવેડનિલે રાત્રૌ દિવા પાંસુસમુદ્દને ।

एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ ૧૦૨ ॥

રાત્રે કાનમાં સુસવાટા મારતો પવન વાતો હોય અને

દિવસે ધૂળના ગોટા જડતા હોય એ બે અનધ્યાયો વર્ષાકાળમાં પાળવા, એમ સ્વાધ્યાયને જાણનારાઓ કહે છે. ૧૦૨

વિદ્યુત્સ્તનિતવર્ષેષુ મહોલ્કાનાં ચ સંપ્લવે ।

આકાલિકમનધ્યાયમેતેષુ મનુરબ્રવીત્ ॥ ૧૦૩ ॥

વીજળી, ગર્જના અને વૃષ્ટિ થતી હોય, તેમજ મોટા ઉલ્કાપાત થતો હોય, તે પ્રસંગે આકાલિક (ખનાવના સમયથી માંડીને બીજા દિવસના તે સમય સુધી) અનધ્યાય પાળવો; એમ મનુ કહે છે. ૧૦૩

एतांस्त्वभ्युदिताविद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ ૧૦૪ ॥

હોમાગ્નિ પ્રકટયાના સમયે વર્ષાકાળે જો આ વીજળી વગેરે થયેલાં જણાય, તો તે વખતે અનધ્યાય પાળવો; તેમજ પ્રભાતનો તેમજ સાયંકાળનો હોમાગ્નિ પ્રગટ થયો હોય તે વખતે વર્ષાકાળ વિના પણ વાદળાં દેખાય તો અનધ્યાય પાળવો. ૧૦૪

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ।

एतानાકાલિકાન્વિદ્યાદનધ્યાયાનૃતાવપિ ॥ ૧૦૫ ॥

કડાકા, ભડાકા, ધરતીકંપ અને સૂર્યાદિ જ્યોતિષોના ઉપદ્રવ એ વર્ષાઋતુમાં થાય તોપણ તે વખતે આકાલિક અનધ્યાય જાણવો. ૧૦૫

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ ૧૦૬ ॥

અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ પ્રગટયા પછી, જો પ્રભાતે વીજળી

અને મેઘગર્જના થાય તો સૂર્યજ્યોતિ હોય ત્યાં સુધી અને સંધ્યાકાળે તે જો થાય તો તારાજ્યોતિ હોય ત્યાં સુધી અનધ્યાય રહે. પણ તે જો વૃષ્ટિ સાથે થાય તો એક દિવસ ને એક રાત્રિ અનધ્યાય રહે. ૧૦૬

નિત્યાનધ્યાય एवं स्याद् ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥ ૧૦૭ ॥

ધર્મમાં નિપુણતા ઇચ્છનારા પુરુષોએ ગામોમાં અને નગરોમાં નિત્ય ઉપરના અનધ્યાયો પાળવા; વળી દુર્ગંધ છૂટે ત્યાં પણ સર્વદા અનધ્યાય પાળવો. ૧૦૭

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च संनिधौ ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ ૧૦૮ ॥

ગામમાં શબ પડ્યું હોય, શૂદ્ર નજીક હોય, રુદન ચાલતું હોય, તેમજ માણસો ટોળે મળ્યાં હોય, ત્યારે પણ અનધ્યાય રાખવો. ૧૦૮

उदके मध्यरात्रे च विष्मूत्रस्य विसर्जने ।

उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ૧૦૯ ॥

પાણીમાં, મધરાતે, મળમૂત્રના ત્યાગ વખતે, એકે મોંએ અને શ્રાદ્ધનું ભોજન કરીને મનથી પણ વેદચિંતન કરવું નહિ. ૧૦૯

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।

अहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञश्च सूतके ॥ ૧૧૦ ॥

એકાદિષ્ટ શ્રાદ્ધનું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યા પછી તથા રાજાને ત્યાં

(પુત્રજન્મભાક્ષિતું) વૃદ્ધિસૂતક હોય ત્યારે, તેમજ ચંદ્ર કે સૂર્યચ્છાણ હોય તે વખતે વિદ્વાન દ્વિજ ત્રણ દિવસ વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો નહિ. ૧૧૦

યાવદેકાનુદિષ્ટસ્ય ગન્ધો લેપશ્ચ તિષ્ઠતિ ।

વિપ્રસ્ય વિદુષો દેહે તાવદ્બ્રહ્મ ન કીર્તયેત્ ॥ ૧૧૧ ॥

વિદ્વાન બ્રાહ્મણના શરીર ઉપર જ્યાં સુધી એકાદિષ્ટ શ્રાદ્ધના ગંધલેપ રહે, ત્યાં સુધી તે વેદનું કીર્તન કરે નહિ. ૧૧૧

શયાનઃ પ્રોઢપાદશ્ચ કૃત્વા ચૈવાવસથિકામ્ ।

નાધીયીતામિષં જગ્ધ્વા સૂતકાન્નાદ્યમેવ ચ ॥ ૧૧૨ ॥

સૂતાં સૂતાં, લાંબા પગ રાખીને, ઘૂંટણ ખાંધીને, માંસ જમીને અને સૂતકીનું અન્ન ખાધને વેદાધ્યયન કરવું નહિ. ૧૧૨

નીહારે बाणशब्दे च संध्यायोरेव चोभयोः ।

अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥ ૧૧૩ ॥

ધૂળનું તોડાન હોય, ખાણના શબ્દ ગાજતા હોય, સવાર અને સાંજની સંધ્યાવેળા હોય, તેમજ અમાસ, ચૌદશ, પૂનમ અને આઠમ હોય, ત્યારે વેદાધ્યયન કરવું નહિ. ૧૧૩

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।

ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥ ૧૧૪ ॥

અમાસ ગુરુને હણે છે, ચૌદશ શિષ્યને હણે છે અને આઠમ તથા પૂનમ વેદને હણે છે; તેથી એ તિથિઓને અધ્યયન માટે વર્જવી. ૧૧૪

પાંશુર્વે દિશાં દાદે ગોમાણુચિરુતે તથા ।

અસરોદ્દે ચ સ્વતિ પંક્તૌ ચ ન પઠેદ્વિજઃ ॥ ૧૧૫ ॥

ધૂળનો વરસાદ હોય, દિશાઓમાં દાહ થતો હોય, શિયાળવાં રડતાં હોય, ફૂતરાં ભસતાં હોય, ગધેડાં ભૂંકતાં હોય, જાંઠ ગાંગરતાં હોય, તેમજ મનુષ્યો ટોણું વળીને બેઠા હોય, ત્યારે બ્રાહ્મણે વેદપાઠ કરવો નહિ. ૧૧૫

નાધીયીત શ્મશાનાન્તે ગ્રામાન્તે ગોત્રજેઽપિ વા ।

વસિત્વા મૈથુનં વાસઃ શ્રાદ્ધિકં પ્રતિગૃહ્ય ચ ॥ ૧૧૬ ॥

ગામને છેડે અને શ્મશાન પાસે, ગૌતમમાં, મૈથુન સમયનું વસ્ત્ર પહેરીને, તેમજ શ્રાદ્ધનું અન્ન સ્વીકારીને વેદનું અધ્યયન કરવું નહિ. ૧૧૬

પ્રાણિ વા યદિ વાઽપ્રાણિ યકિંચિચ્છ્રાદ્ધિકં ભવેત્ ।

તદાલમ્યાપ્યનધ્યાયઃ પાળ્યાસ્યોદિ દ્વિજઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૭ ॥

શ્રાદ્ધ નિમિત્તે (ગાય, ઘોડા આદિ) પ્રાણી કે (વસ્ત્ર આદિ) અપ્રાણીનું દાન લીધા પછી અનધ્યાય રાખવો. કેમકે, બ્રાહ્મણને પાળ્યાસ્ય (હાથ જ નેતું મુખ છે એવો) કહ્યો છે. ૧૧૭

ચોરૈરુપપ્લુતે ગ્રામે સંભ્રમે ચાગ્નિકારિતે ।

આકાલિકમનધ્યાયં વિદ્યાત્સર્વાદ્ભુતેષુ ચ ॥ ૧૧૮ ॥

ગામમાં ચોરાએ રંજડ કર્યો હોય, આગ લાગવાથી ગભરાટ ફેલાયો હોય અને આશ્ચર્યકારક ઉત્પાતો હોય, ત્યારે આકાલિક અનધ્યાય પાળવો. ૧૧૮

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् ।

अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ११९ ॥

ઉપાકર્મમાં અને વેદના ઉત્સર્ગમાં ત્રણ રાત્રિ સુધી અન-
ધ્યાય કહ્યો છે. અષ્ટકા શ્રાદ્ધમાં તેમજ દરેક ઋતુને અંતે એક
દિવસ ને એક રાત્રિનું અનધ્યયન રાખવું. ૧૧૯

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम् ।

न नावं न खरं नोष्ट्रं नरिणस्थो न यानगाः ॥ १२० ॥

ધોડા, ઝાડ, હાથી, હોડી, ગધેડો, ઊંટ, ખારપાટ અને
ગાડાં વગેરે વાહન ઉપર બેસીને વેદાધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૦

न विवादे न कलहे न सेनायां न संगरे ।

न भुक्तमात्रे नार्जर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥ १२१ ॥

વિવાદમાં, કલહમાં, સેનામાં, યુદ્ધમાં, જમીને તરત, અપ-
ચામાં, ઊલટી થયા પછી અને ખાટા આડકાર વખતે વેદા-
ધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૧

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।

रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥ १२२ ॥

અતિથિની આજ્ઞા વિના, પવન સખત કૂંકાતો હોય ત્યારે,
અંગમાંથી લોહી ઝરી ગયું હોય ત્યારે અને હથિયારથી
જખમ થયો હોય તે વખતે અધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૨

सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।

वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ १२३ ॥

સામવેદના ધ્વનિ થતા હોય ત્યારે કદી પણ ઋગ્વેદ કે

યજુર્વેદ ભણવો નહિ; તેમજ વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી આ-
રણ્યક ભણીને અંતે પાછું વેદાધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૩

ઋગ્વેદો દેવદૈવત્યો યજુર્વેદસ્તુ માનુષઃ ।

સામવેદઃ સ્મૃતઃ પિતૃયસ્તસ્માત્તસ્યાશ્ચિર્ધ્વનિઃ ॥ ૧૨૪ ॥

ઋગ્વેદના દેવ દેવતા છે, યજુર્વેદના દેવ મનુષ્ય છે અને
સામવેદના દેવ પિતૃ છે; તેથી સામવેદનો ધ્વનિ અપવિત્ર
ગણ્યો છે. ૧૨૪

एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ।

ક્રમતઃ પૂર્વમમ્યસ્ય પશ્ચાદ્વેદમધીયતે ॥ ૧૨૫ ॥

આ બાણનારા વિદ્વાનો નિત્ય વેદના સારરૂપ પ્રણવ,
વ્યાહૃતિ અને ગાયત્રી એ ત્રણને ક્રમવાર પ્રથમ ભણીને પછી
વેદનું અધ્યયન કરે છે. ૧૨૫

पशुमण्डूकमार्जारश्चसर्पनकुलाखुभिः ।

અન્તરાગમને વિદ્યાદનધ્યાયમહર્નિશમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

પશુ, ફેડકા, બિલાડું, ફૂતરું, સાપ, નોળિયો અને
ઝાંઘર એ અધ્યયન વખતે ગુરુ અને શિષ્યની વચ્ચે થઈને
બંધ, તો એક દિવસ ને એક રાત્રિ અનધ્યયન બાણવું. ૧૨૬

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमध्यायौ प्रयत्नतः ।

સ્વાધ્યાયભૂમિં ચાશુદ્ધામાત્માનં ચાશુચિં દ્વિજઃ ॥ ૧૨૭ ॥

સ્વાધ્યાયની ભૂમિ અશુદ્ધ હોય ત્યારે અને પોતે અપવિત્ર
હોય ત્યારે આ બે અનધ્યાયોને દ્વિજ નિત્ય પ્રયત્નપૂર્વક વર્જવા.

સદાચાર—

અમાવાસ્યામષ્ટમીં ચ પૌર્ણમાસીં ચતુર્દશીમ્ ।

બ્રહ્મચારી ભવેન્નિત્યમપ્યૃતૌ સ્નાતકો દ્વિજઃ ॥ ૧૨૮ ॥

અમાસ, આઠમ, પૂનમ અને ચૌદશ એ દિવસોએ સ્નાને
ઋતુ હોય તો પણ સ્નાતક બ્રાહ્મણે બ્રહ્મચારી રહેવું. ૧૨૮

[ષષ્ઠ્યષ્ટમ્યૌત્વમાવાસ્યામુમયત્ર ચતુર્દશીમ્ ।

વર્જયેત્પાર્ણમાસીં ચ તૈલે માંસે મગે ક્ષુરે ॥

તૈલસ્નાન, માંસલક્ષણ, સ્ત્રીસંગ અને હજમત એ ચાર
વાનાં અનુક્રમે કે બધાં છઠ, આઠમ, વદ ને સુદની ચૌદશ અને
પૂનમે વર્જવાં.]

ન સ્નાનમાચરેદ્ભુક્ત્વા નાતુરો ન મહાનિશિ ।

ન વાસોભિઃ સહાજસં નાવિજ્ઞાતે જલાશયે ॥ ૧૨૯ ॥

જમ્યા પછી, માંદગીમાં, મધ્યરાત્રે, ઘણાં કપડાં સાથે,
તેમજ અજાણ્યા જલાશયમાં સ્નાન કરવું નહિ. ૧૨૯

દેવતાનાં ગુરોરાજ્ઞઃ સ્નાતકાચાર્યયોસ્તથા ।

નાક્રામેત્કામતશ્છાયાં વશ્તુણો દીક્ષિતસ્ય ચ ॥ ૧૩૦ ॥

દેવ, ગુરુ, રાજ, સ્નાતક, આચાર્ય, કાળી ગાય, યજ્ઞમાં
દીક્ષા લીધેલા પુરુષ અને ચાંડાલ એમની છાયાને અણીએઈને
એળંગવી નહિ. ૧૩૦

મધ્યંદિનેર્ધરાત્રે ચ શ્રાદ્ધં ધુક્ત્વા ચ સામિષમ્ ।

સંધ્યયોરુમયોશ્ચૈવ ન સેવેત ચતુષ્પથમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

.મધ્યાહ્ન સમયે, અર્ધ રાત્રે, માંસયુક્ત શ્રાદ્ધભોજન

જમીને અને પ્રભાતની અને સાયંકાળની સંધિ વેળાએ
ચોટામાં જવું નહિ. ૧૩૧

उद्धर्तनमपस्त्रानं विष्मृत्रे रक्तमेव च ।

શ્લેષ્મનિષ્ક્રૂતવાન્તાનિ નાધિતિષ્ઠેતુ કામતઃ ॥ ૧૩૨ ॥

પીઠીનું પાણી, નાહેલું પાણી, મળમૂત્ર, લોહી, બળખા,
થૂંક અને ઊલટી એટલાં ઉપર ઇચ્છાપૂર્વક ઊભા રહેવું નહિ.

वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।

અધાર્મિકં તસ્કરં ચ પરસ્યૈવ ચ યોષિતમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

વેરીને, વેરીના સહાયકને, અધાર્મિકને, ચોરને, તેમજ
પરશ્રીને સેવવાં નહિ. ૧૩૩

नहीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते ।

યાદૃશં પુરુષસ્યેહ પરદારોષસેવનમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

આ જગતમાં પરશ્રીના સેવન જવું બીજું કશું જ પુરુષના
આયુષ્યનો નાશ કરનારું નથી. ૧૩૪

क्षत्रियं चैव सर्प च ब्राह्मणं च बहुभुतम् ।

નાવમન્યેત વૈ ભૂશ્નુઃ કુશનપિ કદાચન ॥ ૧૩૫ ॥

ક્ષત્રિય, સર્પ અને બહુશ્રુત બ્રાહ્મણ એ દૂર્બળ હોય તો પણ
તેમનું ઉદ્યતની ઇચ્છાવાળાએ અપમાન કરવું નહિ. ૧૩૫

एतयत्रं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।

તસ્માદેતત્રયં નિત્યં નાવમન્યેત બુદ્ધિમાન્ ॥ ૧૩૬ ॥

આ ત્રણેય અપમાન પામતાં પુરુષને આળી નાખે છે;
તેથી બુદ્ધિમાને એ ત્રણનું ક્યારે પણ અપમાન કરવું નહિ.

નાત્માનમવમન્યેત પૂર્વાભિરસમૃદ્ધિભિઃ ।

આમૃત્યોઃ શ્રિયમન્વિચ્છેન્નૈનાં મન્યેત દુર્લભામ્ ॥ ૧૩૭ ॥

ઉઘમ છતાં સંપત્તિ ન મળે તો પણ પોતાની જાતને ક્ષિત-
કારવી નહિ; મરણ સુધી ધનસંપાદન કરવા માટે યત્ન કરવો.
ધનને દુર્લભ માનવું નહિ. ૧૩૭

સત્યં ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमाप्रियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ ૧૩૮ ॥

સત્ય બોલવું અને તે પણ પ્રિય બોલવું; પણ સત્ય અપ્રિય
રીતે બોલવું નહિ; તેમ પ્રિય રીતે અસત્ય કહેવું નહિ; આ
સનાતન ધર્મ છે. ૧૩૮

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।

शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह ॥ ૧૩૯ ॥

અભદ્ર હોય ત્યાં ભદ્ર શબ્દથીજ બોલવું અને ભદ્ર હોય
ત્યાં પણ ભદ્રજ બોલવું. કોઈની સાથે પણ ખાલી વેર કે
વિવાદ કરવા નહિ. ૧૩૯

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते ।

नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ ૧૪૦ ॥

ખૂબ વહેલી સવારે, ખૂબ મોડી સાંજ અને ખરે ખપોરે
અજાણ્યા સાથે તેમજ શત્રોની સાથે પંથ કરવો નહિ. ૧૪૦

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोधिकान् ।

रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ ૧૪૧ ॥

હીન અંગવાળા, અધિક અંગવાળા, વિદ્યા વિનાના, વય-
માં મોટા, રૂપહીન, દ્રવ્યહીન અને જાતિહીન એમને વિશે
આક્ષેપ કરવા નહિ. ૧૪૧

ન સ્પૃશેત્પાણિનોચ્છિષ્ઠો વિપ્રો ગોબ્રાહ્મણાનલાન્ ।

ન ચાપિ પश्येदશુચિઃ સુસ્થો જ્યોર્તિર્ગેણાન્દિવિ ॥ ૧૪૨ ॥

એઠા મુખે બ્રાહ્મણે ગાય, બ્રાહ્મણ અને અગ્નિને સ્પર્શ
કરવો નહિ. તેમજ અપવિત્ર હોય ત્યારે તેણે આકાશમાં
સૂર્યાદિના જ્યોતિસમૂહો જોવા નહિ. ૧૪૨

સ્પૃષ્ઠૈતાનશુચિર્નિત્યમદ્વિઃ પ્રાણાનુપસ્પૃશેત્ ।

ગાત્રાણિ ચૈવ સર્વાણિ નાભિં પાણિતલેન તુ ॥ ૧૪૩ ॥

અપવિત્ર એવો દ્વિજ કદી ઉપર કહેલાં ગાય, બ્રાહ્મણ અને
અગ્નિને અડી બેસે, તો તેણે પાણીથી પ્રાણોને તેમજ સર્વ
ગાત્રોને અને હથેલીથી હૂંટીને નિત્ય સ્પર્શ કરવો. ૧૪૩

અનાતુરઃ સ્વાનિ खानि न स्पृशेदनिमित्ततઃ ।

રોમાણિ ચ રહસ્યાનિ સર્વાણ્યેવ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૪૪ ॥

સ્વસ્થ દ્વિજ વગરનિમિત્તે પોતાની ઈંદ્રિયોનો અને
સર્વ ગુહ્ય કેશોનો સ્પર્શ કરવો નહિ. ૧૪૪

મક્કલાચારયુક્તઃ સ્યાત્પ્રયતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

જપેષ્ઠ જુહુયાચૈવ નિત્યમગ્નિમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૪૫ ॥

નિત્ય મંગલ આચારથી યુક્ત રહેવું, મન નિયમમાં
રાખવું, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી, આળસ વગર ગાયત્રી જપવી
અને અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૧૪૫

મજ્જલાચારયુક્તાનાં નિત્યં ચ પ્રયતાત્મનામ્ ।

જપતાં જુહતાં ચૈવ વિનિપાતો ન વિદ્યતે ॥ ૧૪૬ ॥

નિત્ય મંગલ આચાર કરનારા, મનને નિયમમાં રાખનારા,
ગાયત્રી જપનારા અને હોમ કરનારા—એમનો કદી પણ
વિનિપાત થતો નથી. ૧૪૬

વેદમેવામ્યસેન્નિત્યં યથાકાલમતન્દ્રિતઃ ।

તં દ્વસ્યાહુઃ પરં ધર્મમુપધર્મોઽન્ય ઉચ્યતે ॥ ૧૪૭ ॥

પ્રમાદરહિત રહીને, નિત્ય યથાકાલે વેદનો અભ્યાસ કરવો
તેને જ પાંડિતો પરમ ધર્મ કહે છે. તે વિનાના બીજા ઉપધર્મ
કહેવાય છે. ૧૪૭

વેદામ્યાસેન સતતં શૌચેન તપસૈવ ચ ।

અદ્રોહેણ ચ ભૂતાનાં જાતિં સ્મરતિ પૌર્વિકીમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

સતત વેદાભ્યાસથી, બાહ્યાભ્યંતર શુદ્ધિથી, તપથી, ને
પ્રાણીઓના અદ્રોહથી મનુષ્યને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થાય છે.

પૌર્વિકીં સંસ્મરજ્ઞાતિં બ્રહ્મવામ્યસતે પુનઃ ।

બ્રહ્મામ્યાસેન ચાજસ્રમનન્તં સુખમશ્રુતે ॥ ૧૪૯ ॥

પૂર્વજન્મને સંભારનારો પુરુષ ફરી ફરીને વેદાભ્યાસજ
કરે છે અને અખંડ વેદાભ્યાસથી તે અનંત સુખને ભોગવે છે.

સાવિત્રાઞ્છાન્તિહોમાંશ્ચ કુર્યાત્પર્વસુ નિત્યશઃ ।

પિતૃશ્ચૈવાષ્ટકાસ્વર્ચેન્નિત્યમન્વષ્ટકાસુ ચ ॥ ૧૫૦ ॥

પર્વોના દિવસોમાં સવિતા જના દેવતા છે એવા શાંતિ-
હોમો કરવા અને અષ્ટકાઓ (હેમંત ને શિશિરની વદ આઠમ)-

માં તેમજ અન્વષ્ટકાઓ (અષ્ટકા પાસેની નોમ)માં નિત્ય પિતૃઓનું પૂજન કરવું અર્થાત્ શ્રાદ્ધ કરવું. ૧૫૦

દૂરાદાવસથાન્મૂત્રં દૂરાત્પાદાવસેચનમ્ ।

ઉચ્છિષ્ટાન્નિષેકં ચ દૂરાદેવ સમાચરેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

મૂત્ર, પગ ધોયેલું પાણી, ઐઠવાડ અને ઐહું પાણી એ બધું ઘરથી દૂર નાખવું. ૧૫૧

મૈત્રં પ્રસાધનં સ્નાનં દન્તધાવનમજ્જનમ્ ।

પૂર્વાક્ષ એવ કુર્વીત દેવતાનાં ચ પૂજનમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો, વાળ ઓળીને સાફ રાખવા, સ્નાન, દંતધાવન, અંજન અને દેવોનું પૂજન એ બધાં કાર્ય પહેલા પહોરમાં જ કરવાં. ૧૫૨

દૈવતાન્યભિગच्छेत्તુ ધાર્મિકાંશ્ચ દ્વિજોત્તમાન્ ।

ઈશ્વરં ચૈવ રક્ષાર્થ ગુરુનેવ ચ પર્વસુ ॥ ૧૫૩ ॥

પોતાની રક્ષા સારુ પર્વોના દિવસોમાં દેવોના, ધર્મનિષ્ટ એવા ઉત્તમ બ્રાહ્મણોના, રાજાના, તેમજ ગુરુજનોના દર્શને જવું.

અભિવાદયેદ્વૃદ્ધાંશ્ચ દદ્યાચૈવાસનં સ્વકમ્ ।

કૃતાજ્જલિરુપાસીત ગચ્છતઃ પૃષ્ઠતોઽન્વિયાત્ ॥ ૧૫૪ ॥

પોતાને ત્યાં આવેલા વૃદ્ધોને પ્રણામ કરવા, તેમને પોતાનું આસન આપવું, એ હાથ બેડીને તેમની પાસે બેસવું અને તેઓ બંધ ત્યારે તેમને પાછળ વળાવવા જવું. ૧૫૪

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં સમ્યક્નિબદ્ધં સ્વેષુ કર્મસુ ।

ધર્મમૂલં નિષેવેત સદાચારમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં રૂડી રીતે કહેલા, સ્વકર્મમાં નિયમ-
રૂપ થયેલા અને ધર્મના મૂળરૂપ એવા સદાચારને વગર-
આળસે સેવવા. ૧૫૫

આચારાલ્લમેત દ્વાયુરાચારાદીપ્સિતાઃ પ્રજાઃ ।

આચારાદ્વનમશ્ચયમાચારો હન્યલક્ષણમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

સદાચારથી આવરદા મળે છે; આચારથી ઘટ પ્રજાલાલ
થાય છે; આચારથી અખૂટ ધન સાંપડે છે અને આચારથી
અપલક્ષણોનો નાશ થાય છે. ૧૫૬

દુરાચારો હિ પુરુષો લોકે ભવતિ નિન્દિતઃ ।

દુઃસ્વભાગી ચ સતતં વ્યાધિતોઽલ્પાયુરેવ ચ ॥ ૧૫૭ ॥

દુરાચારી પુરુષ લોકમાં નિંદા પામે છે, સતત દુઃખ
ભોગવે છે, રોગી રહે છે અને અલ્પાયુ થાય છે. ૧૫૭

સર્વલક્ષણહીનોઽપિ યઃ સદાચારવાન્નરઃ ।

શ્રદ્ધધાનોઽનસ્યશ્ચ શતં વર્ષાણિ જીવતિ ॥ ૧૫૮ ॥

શુભ સૂચવનારાં સર્વ લક્ષણો વિનાનો હોવા છતાં,
જે સદાચારી હોય છે, શ્રદ્ધાયુક્ત હોય છે અને ઇર્ષ્યાહીન
હોય છે, તે સો વર્ષ સુધી જીવે છે. ૧૫૮

યદ્યપરવશં કર્મ તત્તદ્યત્નેન વર્જયેત્ ।

યદ્યદાત્મવશં તુ સ્યાંતત્તત્સેવેત યત્નતઃ ॥ ૧૫૯ ॥

પરવશ રહેલાં કર્મનો યત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો. જે જે સ્વા-
ધીન કર્મ હોય તે તે પ્રત્યનપૂર્વક કરવાં. ૧૫૯

સર્વં પરવશં દુઃસ્વં સર્વમાત્મવશં સુખમ્ ।

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૧૬૦ ॥

પારકાને અધીન તે બધું દુઃખ, પોતાને અધીન તે બધું
સુખ; આ સુખદુઃખનું ટૂંકું લક્ષણ બણવું. ૧૬૦

યત્કર્મ કુર્વતોસ્ય સ્યાત્પરિતોષોઽન્તરાત્મનઃ ।

તત્પ્રયત્નેન કુર્વીત વિપરીતં તુ વર્જયેત્ ॥ ૧૬૧ ॥

જે કર્મ કરતાં પોતાના અંતરાત્માને પૂરે સંતોષ થાય,
તે પ્રયત્નપૂર્વક કરવું. તેથી વિપરીત કર્મોનો ત્યાગ કરવો. ૧૬૧

આચાર્ય ચ પ્રવક્તારં પિતરં માતરં ગુરુમ્ ।

ન હિંસ્યાદ્બ્રાહ્મણાન્ગાથ સર્વાંશ્ચૈવ તપસ્વિનઃ ॥ ૧૬૨ ॥

આચાર્ય, વેદવ્યાખ્યાતા, પિતા, માતા, ગુરુ, બ્રાહ્મણ,
ગાય અને તપસ્વી એમાંના કોઈનું ચ અપમાન કરવું નહિ. ૧૬૨

નાસ્તિક્યં વેદનિન્દાં ચ દેવતાનાં ચ કુત્સનમ્ ।

દ્વેપં દમ્ભં ચ માનં ચ ક્રોધં તૈક્ષ્ણ્યં ચ વર્જયેત્ ॥ ૧૬૩ ॥

નાસ્તિકતા, વેદની નિંદા, દેવોની નિંદા, દ્વેષ, દંભ, અભિ-
માન, ક્રોધ અને કૂરતા-એટલાનો ત્યાગ કરવો. ૧૬૩

પરસ્ય દણ્ડં નોદ્યચ્છેત્ક્રુદ્ધો નૈવ નિપાતયેત્ ।

અન્યત્ર પુત્રાચ્છિષ્યાદ્વા શિષ્ટયથ તાડયેતુ તૌ ॥ ૧૬૪ ॥

કોઈમાં પણ અન્યની સામે દંડ ઉગામવો નહિ, તથા પુત્ર
અથવા શિષ્ય સિવાય બીજાને લાકડી વગેરે મારવી નહિ. જો
પુત્ર તથા શિષ્ય અપરાધ કરે તો તેમને શિષ્યામણુ દેવા સારુ
મારી શકાય. ૧૬૪

બ્રાહ્મણાયાવગુર્યૈવ દ્વિજાતિર્વધકામ્પયા ।

શ્વતં વર્ષાણિ તામિસ્રે નરકે પરિવર્તેતે ॥ ૧૬૫ ॥

જે કોઈ અહસ્થ બ્રાહ્મણને મારવાની ઇચ્છાથી માત્ર લાકડી ઉગામે, તો તે સો વર્ષ સુધી તામિસ્ર નરકમાં ભટકે છે. ૧૬૫

તાડાયિત્વા તૃણેનાપિ સંરમ્માન્મતિપૂર્વકમ્ ।

एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

ક્રોધમાં આવીને જે ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણને ઇરાદાપૂર્વક એક તણખલાથી પણ મારે છે, તે એકવીસ જન્મ સુધી પાપયોનિ-માં જન્મ્યા કરે છે. ૧૬૬

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।

दुःखं सुमहदामોति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ १६७ ॥

યુદ્ધ ન કરતા બ્રાહ્મણના અંગમાંથી જે માણસ લોહી કાઢે છે, તે મરણ પછી મૂર્ખતાને લીધે મહાદુઃખને પામે છે.

शोणितं यावतः पांडुरन्संगृह्णाति महीतलात् ।

तावतोऽद्वानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥ १६८ ॥

એ બ્રાહ્મણનું લોહી પૃથ્વીતલના જટલા રજકણોને ભીંજવે છે, તેટલાં વરસ સુધી તે લોહી કાઢનાર મનુષ્યને શિયાળ આદિ પ્રાણીઓ પરલોકમાં ખાયા કરે છે. ૧૬૮

न कदाचिद्विद्वजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ।

न ताडयेत्तृણेनापि न गात्रात्स्नावयेदसृक् ॥ ૧૬૯ ॥

તેથી વિદ્વાને કદી પણ બ્રાહ્મણની સામે લાકડી ઉગામવી નહિ, તરણાથી પણ તેને મારવો નહિ, તેમ તેના અંગમાંથી લોહી પણ વહાવવું નહિ. ૧૬૯

અધાર્મિકો નરો યો હિ યસ્ય ચાપ્યનૃતં ધનમ્ ।

હિંસારતશ્ચ યો નિત્યં નેહાસૌ સુખમેષતે ॥ ૧૭૦ ॥

જ માણસ અધાર્મિક છે, જેનું ધન જૂઠાણાનું છે અને
જ નિત્ય હિંસામાં ખૂપેલો રહે છે, તે આ લોકમાં સુખ પામતો
નથી. ૧૭૦

ન સીદન્નપિ ધર્મેણ મનોઽધર્મે નિવેશયેત્ ।

અધાર્મિકાણાં પાપાનામાશુ પદ્યન્નિવર્ણયમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

પાપી અધર્મીઓની જોતજોતામાં અવળી દશા થાય છે.
એમ વિચારીને ધર્મથી દુઃખ આવતું હોય તો પણ અધર્મમાં
મન પરોવવું નહિ. ૧૭૧

નાધર્મશ્ચરિતો લોકે સદ્યઃ ફલતિ ગૌરિવ ।

જનૈરાવર્તમાનસ્તુ કર્તુર્મૂલ્યાનિ ક્રુન્તતિ ॥ ૧૭૨ ॥

પૃથ્વીમાં રોપેલું ખીજ જમ તુરતજ ફળ આપતું નથી,
તેમ જગતમાં અધર્માચરણ પણ તે જ વખતે ફળ આપતું
નથી. પરંતુ ખીજ જમ ધીરે ધીરે વધીને ફાલે છે અને પછી
ફળ આપે છે, તેમ અધર્મ પણ ધીરે ધીરે વૃદ્ધિ પામીને અધર્મ
કરનારનાં મૂળિયાને કાપી નાખે છે. ૧૭૨

યદિ નાત્મનિ પુત્રેષુ ન ચેત્પુત્રેષુ નપ્તૃષુ ।

ન ત્વેવ તુ કૃતોઽધર્મઃ કર્તુર્ભવતિ નિષ્ફલઃ ॥ ૧૭૩ ॥

કરેલો અધર્મ જો કર્તાને ફળ ન આપે, તો તેના પુત્રોને
આપે છે અને પુત્રોને ન આપે તો તેના પુત્રોને આપે; પરંતુ
તે નિષ્ફળ જતો જ નથી. ૧૭૩

અધર્મેણૈષતે તાવત્તતો મદ્રાણિ પશ્યતિ ।

તતઃ સપત્નાઙ્ગયતિ સમૂલસ્તુ વિનશ્યતિ ॥ ૧૭૪ ॥

અધર્મ કરનારો પુરુષ તે વખતે કદાચ ધનાદિ સંપત્તિ મેળવે છે, સુખો બુદ્ધિ છે અને શત્રુઓને જીતે છે, પણ છેવટે તો તે સમૂળો એટલે પરિવાર સહિત નાશ પામે છે. ૧૭૪

સત્યધર્માર્યિષ્ટુત્તેષુ શૌચે ચૈવારમેત્સદા ।

શિષ્યાંશ્ચ શિષ્યાદ્ધર્મેણ વાગ્માહુદરસંયતઃ ॥ ૧૭૫ ॥

સદૈવ સત્ય, ધર્મ, સદાચાર અને પવિત્રતામાં તત્પર રહેવું; વાણી, હાથ અને ઉદરને સંયમમાં રાખવાં, તેમજ શિષ્યોને ધર્મશિક્ષા આપવી. ૧૭૫

પરિત્યજેદર્થકામૌ યૌ સ્યાતાં ધર્મવર્જિતૌ ।

ધર્મં ચાપ્યસુખોદર્કં લોકવિક્રુષ્ટમેવ ચ ॥ ૧૭૬ ॥

ધર્મથી વર્જિત હોય એવા અર્થ અને કામને તજી દેવા. તેમ પરિણામે દુઃખકારી તથા લોકથી નિર્દિન્ટ એવા ધર્મનો પણ ત્યાગ કરવો. ૧૭૬

ન પાણિપાદંચપલો ન નેત્રચપલોઽનૃજુઃ ।

ન સ્યાદ્વાક્ચપલશ્ચૈવ ન પરદ્રોહકર્મઘીઃ ॥ ૧૭૭ ॥

મનુષ્યે હાથપગ હલાવ્યા કરવા નહિ, આંખ ફેરવ્યા કરવી નહિ, કુટિલતા રાખવી નહિ, નિર્અર્થક બોલ્યા કરવું નહિ અને બીજાનો દ્રોહ કરવાની બુદ્ધિ રાખવી નહિ. ૧૭૭

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन् रिष्यते ॥ ૧૭૮ ॥

સંતોને જ સન્માર્ગે પોતાના પિતા ગયા હોય અને પિતા-
મહ ગયા હોય, તેજ માર્ગે તેણે જવું. તેવા માર્ગે જતાં તેને
હાનિ નહિ આવે. ૧૭૮

ઋત્વિકપુરોહિતાચાર્યૈર્માતુલાતિથિસંશ્રિતૈઃ ।

બાલવૃદ્ધાતૃરૈવૈદ્યૈર્જાતિસંબન્ધિબાન્ધવૈઃ ॥ ૧૭૯ ॥

માતાપિતૃમ્યાં યામીભિર્ભ્રાત્રા પુત્રેણ માર્યયા ।

દુહિત્રા દાસવર્ગેણ વિવાદં ન સમાચરેત્ ॥ ૧૮૦ ॥

ઋત્વિજ, પુરોહિત, આચાર્ય, મામા, અતિથિ, આશ્રિત,
પાળક, વૃદ્ધ, રોગી, વૈદ્ય, જ્ઞાતિજન, સંબંધી, બાન્ધવ, માતા-
પિતા, બહેન, કુળવધૂ, ભાઈ, પુત્ર, પત્ની, દીકરી અને દાસ-
વર્ગ એમની સાથે વિવાદ ન કરવો. ૧૭૯, ૧૮૦

एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

एभिर्જિતૈશ્ચ જયતિ સર્વાલ્લોકાનિમાન્મૃદ્ધી ॥ ૧૮૧ ॥

જ ગૃહસ્થ ઉપલાઓ સાથે વિવાદ ત્યજ છે, તે સર્વ
પાપથી મુક્ત થાય છે અને એમને વશ રહીને તે સર્વલોકને
વશ કરે છે. ૧૮૧

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजाप्रत्ये पिता प्रभुः ।

અતિથિસ્તિવન્દ્રલોકેશો દેવલોકસ્ય ચત્વિજઃ ॥ ૧૮૨ ॥

यामयोप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।

સંબન્ધિનો હપાં લોકે પૃથિવ્યાં માતૃમાતુલૌ ॥ ૧૮૩ ॥

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।

આતાજ્યેષ્ઠઃ સમઃ પિત્રા માર્યા પુત્રઃ સ્વકા તનુઃ ॥ ૧૮૪ ॥

છાયા સ્વોદાસવર્ગમ્ દુહિતા કૃપણં પરમ્ ।

તસ્માદેતૈરવિશિષ્ઠઃ સહેતાસંજ્વરઃ સદા ॥ ૧૮૫ ॥

આચાર્ય બ્રહ્મલોકનો સ્વામી છે, પિતા પ્રજાપતિલોકનો સ્વામી છે, અતિથિ ઈંદ્રલોકનો સ્વામી છે, ઋત્વિજ દેવલોકનો સ્વામી છે અને બહેન તથા કુળવધૂ અપ્સરાલોકની સ્વામિની છે. બાંધવો વિશ્વદેવલોકના, સાંબંધીઓ વરુણલોકના અને મા તથા મામા પૃથ્વીલોકનાં સ્વામી છે. બાળક, વૃદ્ધ, દુર્બલ અને રોગીઓને આકાશલોકના સ્વામી બણવા. મોટો ભાઈ પિતાતુલ્ય છે અને પત્ની તથા પુત્ર પોતાના જ શરીરરૂપ છે. દાસવર્ગ એ પોતીકી છાયા સમાન છે અને દીકરી પરમ કૃપાને પાત્ર છે. આથી, આ લોકો આક્ષેપ કરે તો પણ તપ્યા વિના સાંખી લેવું. ૧૮૨, ૧૮૫

પ્રતિગ્રહસમર્થોઽપિ પ્રસન્નં તત્ર વર્જયેત્ ।

પ્રતિગ્રહેણ હ્યસ્યાશુ બ્રાહ્મં તેજઃ પ્રશામ્યતિ ॥ ૧૮૬ ॥

દાન લેવાને અધિકારી હોવા છતાં, દાનનો અતિ પ્રસંગ ન રાખવો. એવી દાનમાં આસક્તિ રાખવાથી બ્રહ્મતેજ તરત શામાઈ જાય છે. ૧૮૬

ન દ્રવ્યાણામવિજ્ઞાય વિધિં ધર્મ્યં પ્રતિગ્રહે ।

પ્રાજ્ઞઃ પ્રતિગ્રહં કુર્યાદવસીદન્નપિ ક્ષુધા ॥ ૧૮૭ ॥

દ્રવ્યનું દાન લેવા વિશે ધર્મવિધિ બણ્યા વિના, બુદ્ધિમાન બ્રહ્માણે પોતે ભૂખે ગળાતો હોય તોપણ દાન ન લેવું.

હિરણ્યભૂમિમયં ગામઘં વાસસ્તિલાન્ઘૃતમ્ ।

પ્રતિગૃહ્ણન્નવિદ્વાંસ્તુ મસ્મીમવતિ દારુવત્ ॥ ૧૮૮ ॥

તે નહિ જાણનારો જે બ્રાહ્મણ સોનું, ભૂમિ, ઘોડો, ગાય, અન્ન, વસ્ત્ર, તલ અને ધીને દાનમાં લે છે, તે લોકડાની જેમ ખાખ થઈ જાય છે. ૧૮૮

હિરણ્યમાયુરભં ચ ભૂર્ગૌશ્વાપ્યોષતસ્તનુમ્ ।

અશ્વશ્ચક્ષુસ્ત્વચં વાસો ઘૃતં તેજસ્તિલાઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

સોનું અને અન્ન આયુષ્યનો, નાશ કરે છે; ભૂમિ અને ગાય શરીરનો, ઘોડો આંખનો, વસ્ત્ર આમડીનો, ધી તેજનો, અને તલ પ્રજાનો નાશ કરે છે. ૧૮૯

અતપાસ્તવનધીયાનઃ પ્રતિગ્રહરુચિર્દિજઃ ।

અમ્ભસ્યશ્મષ્ટુવેનેવ સહ તેનૈવ મજ્જતિ ॥ ૧૯૦ ॥

બ્રાહ્મણ તપથી અને અધ્યયનથી રહિત હોય અને ધન લેવાની લતવાળો હોય, તે દાનરૂપી પથ્થરની હોડી સાથે પાણીમાં ડૂબી જાય છે. ૧૯૦

તસાદવિદ્વાન્વિભિયાદસ્માત્તસ્માત્પ્રતિગ્રહાત્ ।

સ્વલ્પકેનાપ્યવિદ્વાન્હિ પક્કે ગૌરિવ સીદતિ ॥ ૧૯૧ ॥

તેથી દાનવિધિ નહિ જાણનારો બ્રાહ્મણ દાન લેવાથી ડરવું. ગાય જેમ કાદવમાં ખૂંચી જાય છે, તેમ તે અવિદ્વાન થોડા સરખા દાનથી પણ (નરકમાં) જાય છે. ૧૯૧

ન વાર્યપિ પ્રયચ્છેતુ બૈટાલવ્રતિકે દ્વિજે ।

ન વ્રતવ્રતિકે વિપ્રે નાવેદવિદિ ધર્મવિત્ ॥ ૧૯૨ ॥

ખિલાડા જેવી તથા ખગલા જેવી વૃત્તિ રાખનારો, તેમજ વેદ નહિ જાણનારો એવા બ્રાહ્મણને ધર્મવેત્તાએ પાણી સરખું જે નુ આપવું. ૧૯૨

ત્રિષ્વપ્યેતેષુ દત્તં હિ વિધિનાપ્યર્જિતં ધનમ્ ।

દાતુર્મનવત્યર્થાય પરત્રાદાતુરેવ ચ ॥ ૧૯૩ ॥

ન્યાયવિધિએ મેળવેલું ધન જે એ ત્રણ પ્રકારના આશ્વસ્ય આપ્યું હોય, તો તે પરલોકમાં દાતાને તેમ જ લેનારને અનથ કારી થાય છે. ૧૯૩

યથા પુલ્વેનૌપલેન નિમજ્જત્યુદકે તરન્ ।

તથા નિમજ્જતોઽધસ્તાદજ્ઞૌ દાતૃપ્રતીચ્છકૌ ॥ ૧૯૪ ॥

પથ્થરની હોડીથી તરનારો જમ પાણીમાં ડૂબે છે, તે મૂર્ખ દેનાર અને મૂર્ખ લેનાર બંને નીચે નરકે પડે છે. ૧૯૪

ધર્મધ્વજી સદા લુબ્ધશ્છલ્લિકો લોકદમ્ભકઃ ।

બૈટાલવ્રતિકો જ્ઞેયો હિંસ્રઃ સર્વાભિસંધકઃ ॥ ૧૯૫ ॥

જ ધરમની ધજા રાખનારો, સદાય લોભિયો, ડોળધાદ લોકને છેતરનારો, હિંસાખોર અને બદબોધ કરનારો હોય તેને બિલાડાની વૃત્તિવાળો જાણવો. ૧૯૫

[यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि बैटालं नाम तद्व्रतम् ॥

કલાલના ઝંડાની જમ જેનો ધરમનો વાવટો નિત્ય જાયે ફરકે છે અને જમાં પાપ ઢાંક્યાં છે, તેનું નામ બિલાડાની વૃત્તિ છે.]

अघोदष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

શ્વઠો મિથ્યાવિનીતશ્ચ વક્રવ્રતચરો દ્વિજઃ ॥ ૧૯૬ ॥

જ આશ્વસ્ય નીચી જ નજર રાખે છે, નહોર છે, જ સ્વાર્થ સાધવામાં તત્પર છે, જ શઠ છે અને જ જુહો વિનયી છે, તે બગલાની વૃત્તિ રાખનારો છે. ૧૯૬

ये बकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः ।

ते पतन्त्यन्धतामिक्षે तेन पाપेन કર્મણા ॥ ૧૯૭ ॥

જ બ્રાહ્મણો બગલાની તથા બિલાડાની વૃત્તિવાળા છે, તેઓ તે પાપકર્મે કરીને અંધતામિશ્ર નરકમાં પડે છે. ૧૯૭

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।

વ્રતેન પાપં પ્રચ્છાદ્ય કુર્વન્સ્ત્રીશૂદ્રદમ્ભનમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

સ્ત્રીઓ તથા શૂદ્રોને છેતરામણુ કરવાને માટે વ્રતવડે પાપને ઢાંકી, પાપ કર્યા પછી ધર્મના બહાના તથા વ્રત આચરવું નહિ.

प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्ह्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ।

છત્રનાચરિતં: યચ્ચ વ્રતં રક્ષાંસિ ગચ્છતિ ॥ ૧૯૯ ॥

બ્રહ્મવાદીઓ આવા વિપ્રોને આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં નિંદે છે અને તેમણે કપટથી જ કાંઈ વ્રત આચર્યું હોય છે તે રાક્ષસોને પહોંચે છે. ૧૯૯

अलिङ्गी लिङ्गिवेषण यो वृत्तिमुपजीवति ।

સ લિંગિનાં હરત્યેનસ્તિર્યગ્યોનો ચ જાયતે ॥ ૨૦૦ ॥

જ અમુક એક આશ્રમનો ન હોવા છતાં, તે આશ્રમના વેષથી આજીવિકા કાઢે છે, તે તે વેષના આશ્રમવાળાઓનાં પાપોને ઓઢે છે અને પક્ષીની ચોનિમાં જન્મ પામે છે. ૨૦૦

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।

નિપાનકર્તુઃ સ્નાત્વા તુ દુષ્કૃતાંશેન લિપ્યતે ॥ ૨૦૧ ॥

પારકાના જળાશયમાં ક્યારેય નાહવું નહિ. એમ નહાવાથી તે (જળાશય) બંધાવનારનું પાપ તેને ચોટે છે. ૨૦૧

[सप्तोद्धृत्य ततः पिंडान् कामं स्नायाच्च पंचधा ।

ઉદપાનાત્સ્વયંગ્રાહાત્ બહિઃસ્નાત્વા ન દુષ્યતિ ॥

જે નાહવું જ પડે, તો તેમાંથી પાંચ કે સાત કચરાના પિંડા કાઢવા અને જાતે જ પાણી બહાર કાઢીને નાહવું. આ રીતે નહાવાથી દોષ લાગતો નથી.]

યાનશય્યાસનાન્યસ્ય કૂપોદ્યાનગૃહાણિ ચ ।

અદત્તાન્યુપશુજ્ઞાન ઇનસઃ સ્યાતુરીયમાક્ ॥ ૨૦૨ ॥

પાહન, શય્યા, આસન, કૂપ, બગીચો અને ઘર—એ તેમના ધણીના આધ્યા વિના ભોગવનારને મૂળ ધણીના પાપનો ચોથો ભાગ ભોગવવો પડે છે. ૨૦૨

નદીર્ષુ દેવસ્નાતેષુ તડાગેષુ સરઃસુ ચ ।

સ્નાનં સમાચરન્નિત્યં ગર્ત્તપ્રસ્રવણેષુ ચ ॥ ૨૦૩ ॥

નદીઓ, દેવનિમિત્તનાં જળાશયો, તળાવો, સરોવરો, ધરાઓ અને ઝરણોમાં નિત્ય સ્નાન કરવું. ૨૦૩

યમાન્સેવેત સતતં ન નિત્યં નિયમાન્બુધઃ ।

યમાન્પતત્યકુર્વાણો નિયમાન્કેવલાન્મજન્ ॥ ૨૦૪ ॥

વિદ્વાને સતત યમોને સેવવા; આમ નિયમોને નિત્ય સેવવા. કેવળ નિયમોને જ ભજનારો જે યમોને પાળે નહિ, તો તે પતન પામે છે. ૨૦૪

[આનૃશંસ્યં ક્ષમા સત્યમર્હિસા દમમસ્પૃહા ।

ધ્યાનં પ્રસાદો માધુર્યમાર્જવં ચ યમા દશ ॥

દયા, ક્ષમા, સત્ય, અહિંસા, ઇન્દ્રિયદમન, અસ્પૃહા, ધ્યાન, પ્રસન્નતા, મધુરતા અને સરળતા એ દશ યમો છે.]

[અર્હિસા સત્યવચનં બ્રહ્મચર્યમકલ્પતા ।

અસ્તેયમિતિ પંચૈતે યમાશ્વોપવ્રતાનિ ચ ॥

અહિંસા, સત્યવચન, પ્રહયર્થ, નિષ્કપટતા અને અસ્તેષ, આ પાંચ યમો અને ઉપવ્રતો છે.]

[શૌચમિજ્યાતપોદાનં સ્વાધ્યાયોપસ્થનિગ્રહઃ ।

વ્રતોપવાસૌ મૌનં ચ સ્નાનં ચ નિયમા દશ ॥

શૌચ, યજ્ઞયાગ, તપ, દાન, સ્વાધ્યાય, જનનેન્દ્રિયને સંયમ, વ્રત, ઉપવાસ, મૌન અને સ્નાન આ દશ નિયમો છે.]

[અક્રોધોગુરુશુભ્રૂષા શૌચમાહારલાઘવમ્ ।

અપ્રમાદશ્ચ નિયમા પંચૈવોપવ્રતાનિ ચ ॥

અક્રોધ, ગુરુસેવા, શૌચ, અદ્યાહાર અને અપ્રમાદ એ પાંચ નિયમો અને ઉપવ્રતો છે.]

નાશ્રોત્રિયતતે યજ્ઞે ગ્રામયાજિકૃતે તથા ।

સ્ત્રિયા ક્લીબેન ચ હુતે શુક્ષીત બ્રાહ્મણઃ ક્વચિત્ ॥ ૨૦૫ ॥

અશ્રોત્રિયે, ગામોટે, સ્ત્રીએ તથા નપુંસકે માંડેલા યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણે ક્યારેય પણ જમવું નહિ. ૨૦૫

અશ્રીકમેતત્સાધૂનાં યત્ર જુહ્વત્યમી હવિઃ ।

પ્રતીપમેતદેવાનાં તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૨૦૬ ॥

આવા યજ્ઞોમાં યાજકે જ હવિષ્યો હોમે છે, તે સત્પુરુષોની લક્ષ્મીને હણનાર છે, તેમજ દેવોને પ્રતિકૂળ છે. આથી તેવા યજ્ઞોનો ત્યાગ કરવો. ૨૦૬

મત્તકુદ્ધાતુરાણાં ચ ન શુક્ષીત કદાચન ।

કેશકીટાવપભં ચ પદા સ્પૃષ્ઠં ચ કામતઃ ॥ ૨૦૭ ॥

ધેલો, કોધી અને રોગી એમનું ક્યારેય ન જમવું. તેમ વાળ અને કીટવાળું તેમજ પગની અડક્ટે અડેલું ભોજન સુધ્ધાં ઇરાદાપૂર્વક ન ખાવું. ૨૦૭

भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदकयया ।
 पतत्रिणावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ २०८ ॥
 गवा चान्ममुपाघ्रातं घृष्टान्नं च विशेषतः ।
 गणान्नं गणिकान्नं च विदुषां च जुगुप्सितम् ॥ २०९ ॥
 स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्षणोवाघुषिकस्य च ।
 दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ २१० ॥
 अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।
 शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥ २११ ॥
 चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
 उग्रान्नं स्रुतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्देशम् ॥ २१२ ॥
 अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।
 द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ॥ २१३ ॥
 पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
 शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥ २१४ ॥
 कर्मारस्य निषादस्य रंजावतारकस्य च ।
 सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ २१५ ॥
 श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च ।
 रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ २१६ ॥
 मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।
 अनिर्देशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥ २१७ ॥

गर्भहृत्पाराय्ये ज्ञेयेषु, रजस्वलाय्ये अलडायेषु, पक्षीय्ये
 पोटेषु, इतराये अडकेषु, गाये सूधेषु, 'छे डोय नमनारे'

એમ ખાસ ઘોષ કરી આપેલું, આખા સમૂહે આપેલું, ગણિ-
 કાનું, વિદ્વાનોએ નિંદેલું, ચોરનું, ગવૈયાનું, સુતારનું,
 વ્યાજખોરનું, દીક્ષિતનું, કંજૂસનું, બેડીમાં બંધાયેલાનું,
 શાપિતનું, પંઢનું, પુંશ્વલીનું, દાંલિકનું, ખટાઇ ગયેલું, વાસી
 થયેલું, શૂદ્રનું છાંડેલું, વૈધનું, મૃગાદિ મારનારનું, કૂરનું, એકું
 જમનારનું, ઉચ્ચ (શૂદ્ર સ્ત્રીમાં ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલા)નું,
 સુવાવડી માટેનું, પંગતમાં કોઇ આચમન કરી જાડી ગયા
 પછીનું, સૂતક્રીનું, સત્કાર વિનાનું, અનર્પિત માંસનું, પુત્ર અને
 પતિ વિનાની સ્ત્રીનું, શત્રુનું, નગર સમસ્તનું, પતિતનું, છીંક
 પડી હોય તેવું, ચાડિયાનું, જૂઠાબોલાનું, યજ્ઞનું ક્ષણ વેચનારા-
 નું, નટનું, દરજીનું, કૃતધ્રીનું, લુહારનું, નિષાદનું, તમાશા કર-
 નારાનું, સોનીનું, અડિયાનું, શસ્ત્ર વેચનારનું, કૂતરાં પાળના-
 રનું, કલાલનું, કપડાં ધોનાર ધોખીનું, રંગાટીનું, ધાતકીનું, જને
 ત્યાં જર હોય તે ધરનું, સ્ત્રીઓના ઉપપતિને જ સર્વશઃ સાંખી
 રહે છે તેમનું તથા જાઓ અધી રીતે સ્ત્રીવશ છે તેમનું, મરણ
 સૂતકના દશ દિવસોમાંનું અને તૃપ્તિ ન થાય એવું—એ લોજનો
 વર્જવાં. ૨૦૮-૨૧૭

રાજાન્નં તેજ આદત્તે શૂદ્રાન્નં બ્રહ્મવર્ચસમ્ ।

આયુઃ સુવર્ણકારાન્નં યશશ્ચર્માવકર્તિનઃ ॥ ૨૧૮ ॥

રાજાનું અન્ન તેજને, શૂદ્રનું બ્રહ્મવર્ચસ્વને, સોનીનું આવ-
 રદાને અને ચામડિયાનું યશને હણે છે. ૨૧૮

કારુકાન્નં પ્રજાં હન્તિ બલં નિર્ણેજકસ્ય ચ ।

ગળાન્નં ગણિકાન્નં ચ લોકેભ્યઃ પરિકુન્તતિ ॥ ૨૧૯ ॥

રસોઘ્યાનું અન્ન પ્રજ્ઞને હણે છે, ધોખીનું ખજાને હણે છે અને સમૂહનું તથા ગણિકાનું અન્ન સ્વર્ગાદિ લોકનો નાશ કરે છે. ૨૧૯

પૂયં ચિકિત્સકસ્યાન્નં પુંશ્ચલ્યાસ્ત્વન્નમિન્દ્રિયમ્ ।

વિષ્ઠા વાર્ધુષિકસ્યાન્નં શસ્ત્રવિક્રયિણો મલમ્ ॥ ૨૨૦ ॥

વૈદ્યનું અન્ન પરુ જવું છે, પુંશ્ચલીનું વીર્ય જવું, વ્યાજ-ખાઉનું વિષ્ઠા જવું છે અને શસ્ત્ર વેચનારનું મળ જવું છે. ૨૨૦

ય एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ।

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ ૨૨૧ ॥

આ અને ખીજાં જે ક્રમસર કહ્યાં છે તે અલક્ષ્ય અન્નોને પાંડિતો આમડી, હાડકાં, અને રૂંવાડાં સમાન કહે છે. ૨૨૧

[अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयःस्मृतम् ।

वैश्यान्नमन्नमित्याहुः शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥

બ્રાહ્મણનું અન્ન અમૃતરૂપ છે, ક્ષત્રિયનું દૂધરૂપ છે, વૈશ્ય-નું અન્નરૂપ છે અને શૂદ્રનું રુધિરરૂપ છે—એમ તેઓ કહે છે.]

भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।

मत्या भुक्त्वाचरेत्कुच्छं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥ ૨૨૨ ॥

આથી ઉપર નિષેધેલા કોઈનું પણ અન્ન અજાણતાં ખવાય, તો ત્રણ દિવસનો ઉપવાસ કરવો. તેમનું ધરાદાપૂર્વક ખાધું હોય, તથા વીર્ય, વિષ્ઠા અને મૂત્ર ખાવામાં આવ્યાં હોય, તો કૃચ્છવ્રત કરવું. ૨૨૨

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममेवास्मादष्टृत्तावेकरात्रिकम् ॥ ૨૨૩ ॥

વિદ્વાન બ્રાહ્મણે શ્રદ્ધારહિત શૂદ્રનું રાંધ્યું અન્ન ન જમવું;
પણ ખાવા ન હોય તો તેની પાસેથી માત્ર એક રાત બેથું
કાચું સીધું લેવું. ૨૨૩

[ચન્દ્રસ્યર્ચગૃહે નાદાદયાત્સાત્વા તુ મુક્તયોઃ ।

અમુક્તયોરગતયોરદ્યાચૈવ પરેઽહ્નિ ॥

ચંદ્ર અને સૂર્યના ગ્રહણકાળે ન જમવું, પણ ગ્રહણ
છૂટ્યા પછી સ્નાન કરીને જમવું. પરંતુ ગ્રહણ છૂટ્યું ન હોય
અને સૂર્ય કે ચંદ્ર અસ્ત પામી ગયા હોય, તો બીજા દિવસે
જમવું.]

શ્રોત્રિયસ્ય કદર્યસ્ય વદાન્યસ્ય ચ વાર્ધુષેઃ ।

મીમાંસિત્વોભયં દેવાઃ સમમન્નમકલ્પયન્ ॥ ૨૨૪ ॥

વેદ ભણેલો છતાં કૃપણ અને દાતા છતાં વ્યાજખાઉ, એ
બંનેનાં અન્નને દેવોએ વિચાર કરીને સમાન ગણ્યાં છે. ૨૨૪

તાન્પ્રજાપતિરાહૈત્ય મા કૃધ્વં વિષમં સમમ્ ।

શ્રદ્ધાપૂતં વદાન્યસ્ય હતમશ્રદ્ધયેતરત્ ॥ ૨૨૫ ॥

પ્રજાપતિ તે દેવો પાસે આવી બોલ્યાકે, તમે વિષમ (અસ-
રખા) ને સમ (સરખા) ન કરો—દાતા છતાં વ્યાજખાઉનું
અન્ન શ્રદ્ધાથી પવિત્ર થાય છે, તો બીજું શ્રોત્રિય છતાં કૃપણનું
અન્ન અશ્રદ્ધાથી અધમ બને છે. ૨૨૫

શ્રદ્ધયેષ્ટં ચ પૂર્તં ચ નિત્યં કુર્યાદતન્દ્રિતઃ ।

શ્રદ્ધાકૃતે હ્યક્ષયે તે ભવતઃ સ્વાગતૈર્ધનૈઃ ॥ ૨૨૬ ॥

દ્વિજ નિત્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક અને આળસ વિના યજ્ઞાદિ ક્રિયા
અને જલાશયાદિ વ્રતો કરવાં. બે સન્માર્ગે આવેલ દ્રવ્યથી
શ્રદ્ધાપૂર્વક તે કરવામાં આવે છે, તો તે અક્ષય ફળને આપે છે.

દાનધર્મ નિષેધેત નિત્યમૈષ્ટિકપૌર્તિકમ્ ।

પરિતુષ્ટેન ભાવેન પાત્રમાસાદ્ય શક્તિઃ ॥ ૨૨૭ ॥

ગૃહસ્થે પ્રસન્ન ભાવથી અને સત્પાત્ર મેળવીને, ઇષ્ટ (યજ્ઞાદિ) અને પૂર્ત જળાશયાદિકપ્રતનાં કાર્યોમાં નિત્ય યથા-શક્તિ દાનધર્મ સેવવો. ૨૨૭

[પાત્રભૂતો હિ યો વિપ્રઃ પ્રતિગૃહ્યં પ્રતિગ્રહમ્ ।

અસત્સુ વિનિયુજીત તસ્મૈ દેયં ન કિંચ્ચન ॥

સુપાત્રરૂપ જે બ્રાહ્મણ દાન લઇને તે કુપાત્રને આપતો હોય, તેને કશું આપવું નહિ.]

[સચ્ચયં કુરુતે યસ્તુ પ્રતિગૃહ્ય સમંતતઃ ।

ધર્માર્થં નોપયુંક્તે ચ ન તં તસ્કરમર્ચયેત્ ॥

આરે કારથી દાન લઇને જે સંધરે કરતો હોય છે છતાં ધર્મને માટે તેનો જે ઉપયોગ કરતો નથી, તે ચોરને સત્કારવો નહિ.]

યત્કિંચ્ચિદપિ દાતવ્યં યાચિતેનાનસૂયયા ।

ઉત્પત્સ્યતે હિ તત્પાત્રં યત્તારયતિ સર્વતઃ ॥ ૨૨૮ ॥

કોઈ યાચના કરે, તો ઈર્ષ્યા વિના તેને કંઈક તો આપવું જ; કેમકે એમાંથી કોઈ એવો સુપાત્ર નીકળી આવે છે કે, જે તે દાતાને સર્વ રીતે તારે છે. ૨૨૮

વારિદસ્તૃપ્તિમાપ્નોતિ સુલ્લમશ્વયમનદઃ ।

તિલપ્રદઃ પ્રજામિષ્ટાં દીપદશ્ચક્ષુરુત્તમમ્ ॥ ૨૨૯ ॥

ભૂમિદો ભૂમિમાપ્નોતિ દીર્ઘમાયુર્હિરણ્યદઃ ।

ગૃહદોઽગ્ર્યાણિ વેશ્માણિ રૂપ્યદો રૂપમુત્તમમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

ભૂમિદાન કરનારો ભૂમિને મેળવે છે, સુવર્ણદાન કરનારો દીર્ઘાયુષ્ય મેળવે છે, ગૃહદાન કરનારો શ્રેષ્ઠ ધરો મેળવે છે અને રૂપાદાન કરનારો ઉત્તમ રૂપ મેળવે છે. ૨૨૯, ૨૩૦

વાસોદશ્વન્દ્રસાલોક્યમશ્વિસાલોક્યમશ્વદઃ ।

અનહૂદઃ શ્રિયં પુષ્ટાં ગોદો વ્રઘ્નસ્ય વિષ્ટપમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

વસ્રનું દાન દેનારો ચંદ્રલોકને પામે છે, અશ્વ આપનારો અશ્વિનીકુમારના લોકમાં જાય છે, બળદનું દાન કરનારો લક્ષ્મીની સમૃદ્ધિ મેળવે છે અને ગોદાન આપનારો સૂર્યલોકને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૩૧

યાનશય્યાપ્રદો માર્યામૈશ્વર્યમભયપ્રદઃ ।

ધાન્યદઃ શાશ્વતં સૌખ્યં વ્રહ્મદો વ્રહ્મસાર્ઘિતામ્ ॥ ૨૩૨ ॥

વાહન અને શય્યાનું દાન આપનારો પત્ની પામે છે, અભય દેનારો ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરે છે, ધાન્ય આપનારો શાશ્વત સુખ મેળવે છે અને વેદાધ્યયનરૂપી દાન કરનારો બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. ૨૩૨

સર્વેષામેવ દાનાનાં વ્રહ્મદાનં વિશિષ્યતે ।

વાર્યન્નગોમહીવાસસ્તિલકાશ્ચનસર્પિષામ્ ॥ ૨૩૩ ॥

જલ, અન્ન, ગાય, પૃથ્વી, વસ્ર, તલ, સુવર્ણ અને ધી એ સર્વ દાનો કરતાં વેદાધ્યયનરૂપી દાન વિશેષ છે. ૨૩૩

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।

तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ ૨૩૪ ॥

ગૃહસ્થ જ જ લાવથી જ જ દાન આપે છે, તે તે લાવથી તેને તે તે દાનનું સત્કારકળ મળે છે. ૨૩૪

યોઽર્ચિતં પ્રતિગૃહ્ણાતિ દદાત્યર્ચિતમેવ ચ ।

તાઘ્રમૌ ગચ્છતઃ સ્વર્ગં નરકં તુ વિપર્યયે ॥ ૨૩૫ ॥

જ સત્કારપૂર્વક દાન લે છે અને જ સત્કારપૂર્વક દાન આપે છે, તે બન્ને સ્વર્ગમાં જાય છે—એથી ઊલટું કરનારાઓ નરકને પામે છે. ૨૩૫

ન વિસ્મયેત તપસા વદેદિષ્ટા ચ નાનૃતમ્ ।

નાર્તોઽપ્યપવદેદ્વિગ્રાન્ન દત્વા પરિકીર્તયેત્ ॥ ૨૩૬ ॥

તપ કરીને અહો! અહો! ન કરવું, યજ્ઞ કરીને જૂઠું ન બોલવું, પીડા પામ્યા છતાં બ્રાહ્મણનિંદા ન કરવી અને દાન આપીને બડાઈ ન મારવી. ૨૩૬

યજ્ઞોઽનૃતેન ક્ષરતિ તપઃ ક્ષરતિ વિસ્મયાત્ ।

આયુર્વિગ્રાપવાદેન દાનં ચ પરિકીર્તનાત્ ॥ ૨૩૭ ॥

અસત્ય વચનથી યજ્ઞ અફળ જાય છે, અહો! અહો! કરવાથી તપ ખરી જાય છે, વિપ્રની નિંદા કરવાથી આવરદા હણાય છે અને બડાઈથી દાન નિષ્ફળ થાય છે. ૨૦૭

ધર્મં શનૈઃ સંચિનુયાદ્વલ્મીકમિવ પુત્તિકાઃ ।

પરલોકસહાયાર્થં સર્વભૂતાન્યપીડયન્ ॥ ૨૩૮ ॥

ક્રીડીઓ જમ કણકણ કરીને પૂડો કરે છે, તેમ પરલોકમાં સહાયતા મેળવવાને સારુ, કોઈ પણ પ્રાણીને પીડ્યા વિના, ધીરે ધીરે ધર્મસંગ્રહ કરવો. ૨૩૮

નામુત્ર હિ સહાયાર્થં પિતા માતા ચ તિષ્ઠતઃ ।

ન પુત્રદારા ન જ્ઞાતિર્ધર્મસ્તિષ્ઠતિ કેવલઃ ॥ ૨૩૯ ॥

પિતા, માતા, પુત્ર, પત્ની, જ્ઞાતિજન એમાંનું કોઈ પણ પરલોકમાં સાથમાં ઊભું રહેતું નથી. એક ધર્મ જ કુમકે ઊભે છે,

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।

एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ ૨૪૦ ॥

પ્રાણી એકલોજ જન્મે છે અને એકલોજ મરે છે. એકલોજ તે પુણ્ય ભોગવે છે અને એકલોજ તે પાપ ભોગવે છે.

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ।

विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ ૨૪૧ ॥

લાકડા અને માટીના ઢેકા જેવા મૃત શરીરને ભોંયે નાખી દઈને સંબંધીઓ મોં ફેરવી ઘેર વળે છે. એક ધર્મજ તે જીવને અનુસરે છે; ૨૪૧

तस्माद्धर्म सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः ।

धर्मेण हि सहायेन तमस्तरતિ दुस्तरम् ॥ ૨૪૨ ॥

તેથી સહાયને સારુ નિત્ય ધીરે ધીરે ધર્મનો સંચય કરવો; કારણ કે, ધર્મની સહાયથીજ માણસ દુસ્તર તરફને તરી જાય છે. ૨૪૨

धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ।

परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं खशरीरिणम् ॥ ૨૪૩ ॥

ધર્મપરાયણ, તપથી ક્ષીણપાપ થયેલા અને તેજસ્વી એવા પ્રજ્ઞાનિષ્ઠ પુરુષને ધર્મ તત્કાળ પરલોકમાં લઈ જાય છે. ૨૪૩

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबन्धानाचरेत्सह ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥ ૨૪૪ ॥

કુલનો ઉત્કર્ષ ધ્યેયતા માણસે નિત્ય ઉત્તમ ઉત્તમ સાથે સંબંધો રાખવા અને અધમ અધમો સાથે સંબંધો છોડવા,

ઉત્તમાનુત્તમાન્ગચ્છન્હીનાન્હીનાંશ્વ વર્જયન્ ।

બ્રાહ્મણઃ શ્રેષ્ઠતામેતિ પ્રત્યબાયેન શૂદ્રતામ્ ॥ ૨૪૫ ॥

ઉત્તમ ઉત્તમ પુરુષો સાથે સંગ કરવાથી અને હીન હીનોની સાથે સંગત વર્જવાથી બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠતાને પામે છે. આથી બિલકુલ વત્થાથી તે શૂદ્રતા પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૪૫

દૃઢકારી મૃદુર્દાન્તઃ ક્રૂરાચારૈરસંવસન્ ।

અર્હિસ્રો દમદાનામ્યાં જયેત્સ્વર્ગં તથાવ્રતઃ ॥ ૨૪૬ ॥

દૃઢનિશ્ચયી, ક્રોધાળુ, ઈન્દ્રિયદમી, ક્રૂર આચારવાળાઓની સાથે અસંગી અને અહિંસાવાન એવો વ્રતસ્થ પુરુષ પોતાના દમ અને દાનથી સ્વર્ગને જીતે છે. ૨૪૬

અધોદકં મૂલફલમન્નમમ્યુદ્યતં ચ યત્ ।

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાન્મધ્વથામયદક્ષિણામ્ ॥ ૨૪૭ ॥

ઈંધણાં, પાણી, મૂળ, ફળ, અન્ન, મધ અને અલય દક્ષિણા એ એમ ને એમ આવી મળે તો સૌ કોઈ પાસેથી સ્વીકારવાં.

આહુતામ્યુદ્યતાં મિક્ષાં પુરસ્તાદપ્રચોદિતામ્ ।

મેને પ્રજાપતિર્ગ્રાહ્યામપિ દુષ્કૃતકર્મણઃ ॥ ૨૪૮ ॥

એની મેળેજ અને આગળથી કહ્યા વિનાજ આવી પડેલી ભિક્ષા પાપકર્મોની હોય તો પણ લેવી એમ પ્રજાપતિ માને છે.

નાશ્રન્તિ પિતરસ્તસ્ય દશ વર્ષાણિ પશ્ચ ચ ।

ન ચ હવ્યં વહત્યગ્નિર્યસ્તામમ્યવમન્યતે ॥ ૨૪૯ ॥

જેઓ આ ભિક્ષાનો અનાદર કરે છે, તેમના પિતૃઓ પંદર વર્ષ સુધી શ્રાદ્ધ જમતા નથી અને અગ્નિ તેમના હવ્ય સ્વીકારતો નથી. ૨૪૯

[ચિકિત્સકકૃતમ્નાનાં શિલ્પકર્તુશ્ચ વાર્ધુષેઃ ।

ષષ્ઠસ્ય કુલટાયાશ્ચ ઉચ્ચતામપિ વર્જयेत् ॥

વૈદ્ય, કૃતમ્ની, શિલ્પ કરનાર, વ્યાજખાઉ, ષંઠ તેમજ કુલટા તરફથી તૈયાર ભિક્ષા આવે તોપણ તે વર્જવી.]

[ન વિદ્યમાનમેવં વૈ પ્રતિગ્રાહ્યં વિજાનતા ।

વિકલ્પ્યાવિદ્યમાને તુ ધર્મહીનઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

આ અન્ન ઉપર કહેલાઓનું નથી એમ ખાતરી કરી તેનો સ્વીકાર કરવો. પણ, એ વૈદ્ય વગેરેના અન્નને જ વિકલ્પ રાખી સ્વીકારે છે, તેને ધર્મહીન કહ્યો છે.]

શય્યાં ગૃહાન્કુશાન્ગન્ધાનપઃ પુષ્પં મળીન્દધિ ।

ધાના મત્સ્યાન્પયો માંસં શાકં ચૈવ ન નિર્જુદેત્ ॥૨૫૦॥

શય્યા, ધર, કુશ, સુગંધી પદાર્થો, જળ, પુષ્પ, મણિ, દહીં, ભૂંજીલું અનાજ, માછલી, દૂધ, માંસ અને શાક આટલાંને પાછાં ન કાઢવાં. ૨૫૦

ગુરુન્મૃત્યાંશ્ચોઝિહીર્ષન્નર્ચિષ્યન્દેવતાતિથીન્ ।

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાન્ન તુ તૃપ્યેત્સ્વયં તતઃ ॥૨૫૧॥

ગુરુજનો અને સેવકાને પોષવાની તેમ જ દેવ અતિથિઓને સત્કારવાની ઇચ્છાવાળાએ સૌ કોઈ પાસેથી દાન સ્વીકારવું. પણ પોતે તેનાથી તૃપ્તિ ન કરવી. ૨૫૧

ગુરુષુ ત્વમ્યતીતેષુ વિના વા તૈર્ગૃહે વસન્ ।

આત્મનો વૃત્તિમન્વિચ્છન્ગૃહ્ણીયાત્સાધુતઃ સદા ॥૨૫૨॥

ગુરુજનો અવસાન પામ્યાં હોય, અથવા પોતે તેમના વિના ઘરમાં રહેતો, હોય, તો પોતાની આજીવિકા ઇચ્છતા બ્રાહ્મણે સત્પુરુષો પાસેથી સદા પ્રતિગ્રહ કરવો. ૨૫૨

આર્ધિકઃ કુલમિત્રં ચ ગોપાલો દાસનાપિતૌ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २५३ ॥

સાથી, કુલમિત્ર, ગોવાળ, દાસ, નાથી અને જ પોતાની
જાતને અર્પણ કરે એ શૂદ્રોનું અન્ન લોભ્ય છે. ૨૫૩

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ।

यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

આત્મનિવેદન કરનારે પોતે જેવો કુલશીલવાળો હોય,
પોતાની જેવી ધર્મી હોય, અને પોતે જ સેવા કરવી હોય તે
યથાવત્ જણાવવું. ૨૫૪

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।

स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

જ પોતે અમુક પ્રદારનો હોઈને સત્પુરુષ આગળ પોતાને
ઊલટી જ રીતનો કહે, તે આ લોકમાં નીચાતિનીચ પાપી,
ચોર અને જાત છુપાવનારો છે. ૨૫૫

वाच्यर्था नियताः सर्वे बाह्मूला वाग्निनिःसृताः ।

तां तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६ ॥

સર્વ અર્થો વાણીમાં રહ્યા છે; તેઓનું મૂળ વાણીમાં છે,
અને વાણીમાંથી તેઓ નીકળ્યા છે. જ માણસ એ વાણીને
ચોરે છે, તે સર્વ જાતની ચોરી કરનારો છે. ૨૫૬

महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि ।

पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थमाश्रितः ॥ २५७ ॥

મહર્ષિઓ, પિતૃઓ અને દેવોના ઋણમાંથી યથાવિધિ
મુક્ત થઈને અને પુત્રને સર્વ ધરખાર સોંપી તટસ્થ વૃત્તિનો
આશ્રય કરીને રહેવું. ૨૫૭

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।

एकाकी ચિન્તયાનો હિ પરં શ્રેયોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૫૮ ॥

એકાંતમાં નિત્ય એકલા રહી પોતાનું આત્મહિત વિચારવું.
કેમકે, એકલા રહી ચિન્તન કરનારે પરમશ્રેયને પામે છે. ૨૫૮

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।

સ્નાતકવ્રતકલ્પશ્ચ સત્ત્વવૃદ્ધિકરઃ શુભઃ ॥ ૨૫૯ ॥

ગૃહસ્થી બ્રાહ્મણની આ નિત્યની આજીવિકા કહી; તેમજ
સત્ત્વગુણ વધારનારે સ્નાતકનો એ શુભ વ્રતવિધિ પણ કહ્યો.

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन्वेदशास्त्रवित् ।

વ્યપેતકલ્મષો નિત્યં બ્રહ્મલોકે મહીયતે ॥ ૨૬૦ ॥

વેદશાસ્ત્રને બ્રાહ્મણનારે જ બ્રાહ્મણ આ આચારથી વર્તે છે, તે
પાપમુક્ત થઈને નિત્ય બ્રહ્મલોકમાં મહિમા પામે છે. ૨૬૦

इतिश्री मानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

ઇતિશ્રી માનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તાયાં સંહિતાયાં ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥

અધ્યાય ૫ મો

भुत्वैतानृषयो धर्मान्स्नातकस्य यथोदितान् ।

इदમૂचુર્મहात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १ ॥

કહેવામાં આવેલા સ્નાતકના આ ધર્મોને સાંભળીને ઋષિ-
ઓએ અગ્નિવંશજ મહાત્મા ભૃગુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું. ૧

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।

कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २ ॥

હે પ્રભુ! સ્વધર્મનું યથોક્ત અનુષ્ઠાન કરનારા અને
વેદશાસ્ત્રને જાણનારા વિપ્રોનું શીદને મૃત્યુ થાય છે? ૨

સ તાનુવાચ ધર્માત્મા મહર્ષીન્માનવો મૃગુઃ ।

શ્રૂયતાં યેન દોષેણ મૃત્યુર્વિપ્રાજ્ઞિઘાંસતિ ॥ ૩ ॥

એટલે મનુપુત્ર ધર્માત્મા એવા ભૃગુએ તે મહર્ષિઓને ઉત્તર
આપ્યો કે, કયા દોષે કરીને મૃત્યુ વિપ્રોને હણે છે, તે સાંભળો.

ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો નિર્ણય—

અનમ્યાસેન વેદાનામાચારસ્ય ચ વર્જનાત્ ।

આલસ્યાદન્નદોષાચ મૃત્યુર્વિપ્રાજ્ઞિઘાંસતિ ॥ ૪ ॥

વેદોના અનભ્યાસથી, આચારના વર્જનથી, આજસથી
અને અન્નના દોષથી મૃત્યુ વિપ્રોને મારે છે. ૪

લઘુનં ગૃજ્ઞનં ચૈવ પલાણ્ડું કવકાનિ ચ ।

અભક્ષ્યાણિ દ્વિજાતીનામમેઘ્યપ્રભવાણિ ચ ॥ ૫ ॥

લસણ, ગાજર, ડૂંગળી, ખિલાડાના ટોપ, તેમજ અપ-
વિત્ર રીતે પાકતી વસ્તુઓ, એ દ્વિજવર્ણી માટે અભક્ષ્ય છે. ૫

લોહિતાન્વૃક્ષનિયાર્સાન્ન્રશ્વનપ્રભવાંસ્તથા ।

શ્વેલું ગવ્યં ચ પેયૂષં પ્રયત્નેન વિવર્જયેત્ ॥ ૬ ॥

ઝાડમાંથી ઝરતા રાતા ગુંદર, વૃક્ષને છેદવાથી નીકળતો
રસ, વડગૂંદા અને ગાયના દૂધની બળી, એટલાં તો યત્નપૂર્વક
ત્યજવાં. ૬

વૃથા કૃસરસંયાવં પાયસાપૂપમેવ ચ ।

અનુપાકૃતમાંસાનિ દેવાન્માનિ હર્વિંષિ ચ ॥ ૭ ॥

કેવળ પોતાનેજ માટે રાંધેલાં તલમિશ્રિત ચોખ્ખાની
ખીચડી, ઘી-દૂધ આદિની રાખડી, દૂધપાક, માલપૂડા, બલિદાન

માટેનું નહિ એવું માંસ, દેવો માટેનું અન્ન અને યજ્ઞના હવિષો એટલાં ખાવાં નહિ. ૭

અનિર્દશાયા ગોઃ ક્ષીરમૌષ્ઠમેકશફં તથા ।

આબિકં સંધિનીક્ષીરં વિવત્સાયાશ્ચ ગોઃ પયઃ ॥ ૮ ॥

દસ વાસાની સુવાવડી ગાય, ઊંટડી, ઘોડી વગેરે એક ખરીવાળી માદા, ઘેટી, ગાભણી ગાય, તેમજ વાછરડું મરી ગયું હોય એવી ગાય-એમનું દૂધ વર્જવું. ૮

[ક્ષીરાણિ યાન્યમધ્યાણિ તદ્વિકારાશ્ને બુધઃ ।

સપ્તરાત્રં વ્રતં કુર્યાત્ પ્રયત્નેન સમાહિતઃ ॥

જે દૂધ પીવાને અયોગ્ય છે તે તથા તેની ખનાવટો જો ખાવામાં આવે તો ડાહ્યા માણસે સ્વસ્થચિત્ત થઈને સાત રાત્રિ સુધી કૃષ્ણવ્રત કરવું.]

આરણ્યાનાં ચ સર્વેષાં સૃમાણાં માહિષં વિના ।

સ્ત્રીક્ષીરં ચૈવ વર્જ્યાનિ સર્વશુક્તાનિ ચૈવ હિ ॥ ૯ ॥

ભેંસ સિવાયનાં સર્વ અરણ્ય પશુઓનું દૂધ, સ્ત્રીનું દૂધ, તેમજ ખાટા થયેલા સર્વ પદાર્થો એટલાંને ત્યજવાં. ૯

દધિ મધ્યં ચ શુક્તેષુ સર્વં ચ દધિસંભવમ્ ।

યાનિ ચૈવાભિષૂયન્તે પુષ્પમૂલફલૈઃ શુભૈઃ ॥ ૧૦ ॥

ખાટા પદાર્થોમાં દહીં અને દહીંમાંથી થતી સૌ વાનગીઓ તેમજ પવિત્ર ફૂલ, મૂળ અને ફળમાંથી કાઢેલા રસો એ ભોજન માટે યોગ્ય છે. ૧૦

ક્રવ્યાદાઞ્છકુનાન્સર્વાસ્તથા ગ્રામનિવાસિનઃ ।

અનિર્દિષ્ટાંશ્ચૈકશફાંષ્ટિદ્વિમં ચ વિવર્જयेત્ ॥ ૧૧ ॥

કાચું માંસ ખાનારાં સર્વ પક્ષીઓ, ગામમાં રહેતાં પક્ષીઓ, નિષિદ્ધ પક્ષીઓ, એક ખરીવાળાં પશુઓ અને ટિટોડો આટલાંને વર્જવાં. ૧૧

કલવિક્કં પુવં હંસં ચક્રાહં ગ્રામકુકુટમ્ ।

સારસં રજ્જુવાલં ચ દાત્યૂહં શુકસારિકે ॥ ૧૨ ॥

પ્રતુદાઝાલપાદાંશ્ચ કોયષ્ઠિનસ્વવિક્કિરાન્ ।

નિમજ્જતશ્ચ મત્સ્યાઞ્જશૌનં વલ્લૂરમેવ ચ ॥ ૧૩ ॥

ચકલો, કપૂતર, હંસ, ચક્રો, ગામનો કૂકડો, સારસ, જળકાગડો, અપૈયો, પોપટ, મેના, ચાંચ ભારી ખાનારાં, પગે બળીવાળાં, નખથી ખોતરી ખાનારાં અને પાણીમાં ડૂબીને માછલાં ખાનારાં એ પક્ષીઓ તેમ જ કસાઈખાનાનું અને સૂકું માંસ એ અલક્ષ્ય છે. ૧૨, ૧૩

વકં ચૈવ બલાકાં ચ કાકોલં સ્વઝરીટકમ્ ।

મત્સ્યાદાન્વિહ્વરાહાંશ્ચ મત્સ્યાનેવ ચ સર્વશઃ ॥ ૧૪ ॥

બગલો, બગલી, કાયલ, ખંજન, માછલાં ખાનાર પક્ષીઓ, ભૂંડ અને સર્વ જાતનાં માછલાં—એ અલક્ષ્ય છે. ૧૪

યો યસ્ય માંસમશ્રાંતિ સ તન્માંસાદ ઉચ્યતે ।

મત્સ્યાદઃ સર્વમાંસાદસ્તસ્માન્મત્સ્યાન્વિવર્જયેત્ ॥ ૧૫ ॥

જે પુરુષ જેનું માંસ ખાય છે તે પુરુષ તેનું માંસ ખાનારો કહેવાય છે. પણ જે માછલાં ખાય છે, તે તે સર્વનું માંસ ખાનારો કહેવાય છે; તેથી માછલાં નજ ખાવાં. ૧૫

પાઠીનરોહિતાવાઘૌ નિયુક્તૌ હૃવ્યકઠ્યગ્રૌઃ ।

રાજીવાન્સિહતુણ્ડાંશ્ચ સશલ્કાંશ્ચૈવ સર્વશઃ ॥ ૧૬ ॥

પાઠીન અને રેહિત એ માછલીઓ હવ્ય અને કવ્યમાં લેવાયેલી હોઇને લક્ષ્ય છે. તેમજ રાજીવ, સિંહતુંડ અને પૂરી ફરતી ચામડીવાળાં માછલાં પણ લક્ષણયોગ્ય છે. ૧૬

ન મક્ષયેદેકચરાનજ્ઞાતાંશ્ચ મૃગદ્વિજાન્ ।

મક્ષયેષ્વપિ સમુદ્દિષ્ટાન્સર્વાન્પશ્ચનલાંસ્તથા ॥ ૧૭ ॥

એકલાં ફરનારાં સર્પાદિને તથા લક્ષ્ય કહેલાં પ્રાણીઓમાં અજાણ્યાં એવાં પશુપંખીને અને પાંચ નખવાળાં એ સર્વ પ્રાણીઓને તજવાં. ૧૭

શ્વાવિધં શલ્યકં ગોધાં સ્વદ્ગર્ભકૂર્મશશાંસ્તથા ।

મક્ષ્યાન્પશ્ચનલેષ્વાહુરનુષ્ઠાંશ્ચૈકતોદતઃ ॥ ૧૮ ॥

પાંચ નખવાળાંમાં નાનીમોટી સેદાઈ, ચંદનધો, ગેંડો, કાચબો તથા સસલો, તેમજ ઊંટ સિવાયનાં એક બાળુ દાંતવાળાં પશુઓ લક્ષ્ય છે એમ મુનિઓ કહે છે. ૧૮

છત્રાકં વિદ્વરાહં ચ લશુનં ગ્રામકુકુટમ્ ।

પલાણ્ડું ગૃહ્જનં ચૈવ મત્યા જગધ્વાપતેદ્દ્વિજઃ ॥ ૧૯ ॥

ખિલાડીના ટોપ, ભૂંડ, લસણ, ગામકૂકડો, ડૂંગળી અને ગાજર એ જાણીએછને ખાવાથી બ્રાહ્મણ પતનને પામે છે. ૧૯

અમત્યૈતાનિ ષદ્ જગધ્વા કૃચ્છ્રં સાન્તપનં ચરેત્ ।

યતિચાન્દ્રાયણં વાપિ શેષેષૂપવસેદહઃ ॥ ૨૦ ॥

અજાણતાં આ છ વસ્તુઓ ખવાઈ હોય; તો સાન્તપન નામનું કૃત્યવ્રત કરવું; અથવા યતિચાન્દ્રાયણ વ્રત કરવું. આ સિવાયનાં અલક્ષ્યો ખવાઈ જાય, તો એક દિવસ ઉપવાસ કરવો. ૨૦

સંવત્સરસ્યેકમપિ ચરેત્કુચ્છં દ્વિજોત્તમઃ ।

અજ્ઞાતશુકલશુદ્ધયથ જ્ઞાતસ્ય તુ વિશેષતઃ ॥ ૨૧ ॥

કોઈ અલક્ષ્ય ચીજ અજાણમાં ખવાઈ જાય, તો દ્વિજવરે પોતાની શુદ્ધિ સાર એક વર્ષ સુધી કૃચ્છ્રવ્રત કરવું. જાણી જોઈને તે ખાવામાં આવી હોય, તો વિશેષ કરીને તે કરવું. ૨૧

યજ્ઞાર્થં બ્રાહ્મણૈર્વધ્યાઃ પ્રશસ્તા મૃગપક્ષિણઃ ।

મૃત્યાનાં ચૈવ વૃત્યર્થમગસ્ત્યો હ્યાચરત્પુરા ॥ ૨૨ ॥

બ્રાહ્મણો યજ્ઞને માટે તેમજ પોતાનાં પોષ્યોનાં પોષણ સાર અનિષિદ્ધ પશુપંખીઓને મારી શકે છે; કેમકે પૂર્વે અગસ્ત્યે એ પ્રમાણે આચર્યું હતું. ૨૨

વભૂવુર્હિ પુરોહાશા મક્ષ્યાણાં મૃગપક્ષિણામ્ ।

પુરાણેષ્વૃષિયજ્ઞેષુ બ્રહ્મક્ષત્રસવેષુ ચ ॥ ૨૩ ॥

કારણકે, પ્રાચીન ઋષિયજ્ઞોમાં તેમજ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોના યજ્ઞોમાં લક્ષ્ય એવાં પશુપક્ષીઓના પુરાડાશે થતા હતા.

યત્કિશ્ચિત્સેહસંયુક્તં મક્ષ્યં મોઙ્યમગર્હિતમ્ ।

તત્પર્યુષિતમપ્યાદ્યં હવિઃશેષં ચ યદ્ભવેત્ ॥ ૨૪ ॥

જે કંઈ લક્ષ્ય અને ભોજ્ય સ્નેહવાળું અને વગરઅગડયું હોય તેમજ જે હોમ કરતાં શેષ રહ્યું હોય તે વાસી હોય તોય ખાવા યોગ્ય છે. ૨૪

ચિરસ્થિતમપિ ત્વાદ્યમસ્નેહાક્તં દ્વિજાતિમિઃ ।

યવગોધૂમજં સર્વં પયસશ્ચૈવ વિક્રિયા ॥ ૨૫ ॥

જવ અને ધઉંની તેમજ દૂધની સર્વ વાનીઓ લાંબા વખતની વાસી હોય તથા સ્નેહવાળી ન હોય તોય દ્વિજ-વર્ણોએ ખાવાજોગ છે. ૨૫

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।

मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ ૨૬ ॥

દ્વિજવર્ણો માટે ભક્ષ્ય અને અભક્ષ્ય વિશે આ અશેષે કહ્યું;
હવે માંસભક્ષણ તથા માંસવર્જન એનો વિધિ કહીશ. ૨૬

પ્રોક્ષિતં ભક્ષ્યેન્માંસં બ્રાહ્મણાનાં ચ કામ્યયા ।

યથાવિધિ નિયુક્તસ્તુ પ્રાણાનામેવ ચાત્યયે ॥ ૨૭ ॥

બ્રાહ્મણે સંસ્કારશુદ્ધ માંસ ખાવું, બ્રાહ્મણોની ઇચ્છાથી તે
ખાવું, વિધિઅનુસાર નિયમમાં હોય તે ખાવું અને પ્રાણ
સંકટમાં હોય ત્યારે તે ખાવું. ૨૭

પ્રાણસ્યાન્નમિદં સર્વં પ્રજાષતિરકલ્પયત્ ।

સ્થાવરં જઙ્ગમં ચૈવ સર્વં પ્રાણસ્ય ભોજનમ્ ॥ ૨૮ ॥

પ્રજાપતિએ આ સર્વ સ્થાવરજંગમને પ્રાણના અન્ન
તરીકે ખનાવ્યાં છે. એટલે એ સર્વ પ્રાણનું ભોજન છે. ૨૮

ચરાણામન્નમચરા દંદ્રિણામપ્યદંદ્રિણઃ ।

અહસ્તાશ્ચ સહસ્તાનાં શૂરાણાં ચૈવ ભીરવઃ ॥ ૨૯ ॥

જંગમ જીવોનું અન્ન સ્થાવરો છે, દાઢવાળાઓનું અન્ન
દાઢ વિનાના છે, હાથવાળાઓનું અન્ન હાથ વિનાના છે અને
શૂરોનું અન્ન ભીરુઓ છે. ૨૯

નાત્તા દુષ્યત્યદન્નાદ્યાન્પ્રાણિનોઽહન્યહન્યપિ ।

ઘાત્રૈવ સૃષ્ટા હાઘાશ્ચ પ્રાણિનોઽત્તાર એવ ચ ॥ ૩૦ ॥

ખાવાભોગ પ્રાણીઓને રોજ રોજ ખાવાથી ખાનારને
દોષ હાગતો નથી; કેમકે વિધાતાએ જ ભક્ષ્ય પ્રાણીઓને અને
ભક્ષકોને સન્ન્યા છે. ૩૦

યજ્ઞાય જગિર્માસસ્યેત્યેષ દેવો વિધિઃ સ્મૃતઃ ।

અતોઽન્યથા પ્રવૃત્તિસ્તુ રાક્ષસો વિધિરુચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

યજ્ઞને અંગે માંસ ખાવું એ દેવ વિધિ કહ્યો છે—એથી
ઊલટી પ્રવૃત્તિને રાક્ષસવિધિ કહેવાય છે. ૩૧

ક્રીત્વા સ્વયં વાપ્યુત્પાદ્ય પરોપકૃતમેવ વા ।

દેવાન્પિતૃન્શ્ચાર્ચયિત્વા खादन्मांसं न दुष्यति॥ ૩૨ ॥

પોતે વેચાતું લીધેલું અથવા પોતે મેળવેલું અથવા
બીજાએ લાવી આપેલું માંસ દેવો અને પિતૃઓને સત્કાર્યા
પછી જ ખાય છે, તે દોષભાગી થતો નથી. ૩૨

નાદ્યાદવિધિનાં માંસં વિધિજ્ઞોઽનાપદિ દ્વિજઃ ।

જગ્ધ્વા હ્યવિધિના માંસં પ્રેત્ય તૈરદ્યતેઽવશઃ ॥ ૩૩ ॥

વિધિ જાણનારા દ્વિજ અનાપત્તિમાં અવિધિએ માંસ ન
ખાવું; કેમકે, જે વિધિ વિના માંસ ખાય છે તેને મરણ પછી તે
પશુઓ અવશ્ય કરીને ખાય છે. ૩૩

ન તાદૃશં ભવત્યેનો મૃગહન્તુર્ધનાર્થિનઃ ।

યાદૃશં ભવતિ પ્રેત્ય વૃથા માંસાનિ खादतः ॥ ૩૪ ॥

ધનને અર્થે પશુ મારનારને તેટલું પાપ લાગતું નથી,
જેટલું (પિતૃઓને) અર્પ્યા વિના વૃથા માંસ ખાનારને પ્રેત-
લોકમાં પાપ લાગે છે. ૩૪

નિયુક્તસ્તુ યથાન્યાયં યો માંસં નાત્તિ માનવઃ ।

સ પ્રેત્ય પશુતાં યાતિ સંમવાનેકર્વિંશતિમ્ ॥ ૩૫ ॥

યથાશાસ્ત્ર યજ્ઞાદિમાં નિયુક્ત થયેલો જે માણસ માંસ
ખાતો નથી, તે મરણ પછી એકવીસ જન્મ સુધી પશુયોનિ
પામે છે. ૩૫

અસંસ્કૃતાન્પશૂન્મન્ત્રૈર્નાઘાદિપ્રઃ કદાચન ।

મન્ત્રૈસ્તુ સંસ્કૃતાનઘાચ્છાશ્વતં વિધિમાસ્થિતઃ ॥ ૩૬ ॥

મંત્રોવડે સંસ્કારિત ન કરવામાં આવેલાં પશુઓનું બ્રાહ્મણે કદી લોજન ન કરવું. પણ, સનાતન વિધિમાં રહીને મંત્રથી સંસ્કારિત કરેલાં પશુઓ જ ખાવાં. ૩૬

કુર્યાદ્ ઘૃતપશું સજ્ઞે કુર્યાત્પિષ્ઠપશું તથા ।

ન ત્વેવ તુ વૃથા હન્તું પશુમિચ્છેત્કદાચન ॥ ૩૭ ॥

જે માંસની ખૂબ જ ઇચ્છા થાય, તેા ધીકે લોટનું પશુ ખનાવવું, પણ ક્યારેય પશુને વૃથા મારવા ન ઇચ્છવું. ૩૭

યાવન્તિ પશુરોમાણિ તાવસ્કૃત્વેહ મારણમ્ ।

વૃથાપશુઘ્નઃ પ્રાપ્નોતિ પ્રેત્ય જન્મનિ જન્મનિ ॥ ૩૮ ॥

જ વૃથા પશુધાતક છે, તે તે પશુનાં રૂંવાડાં જટલાં મરણ મેળવી જન્મે જન્મે તેને હાથે મોત પામે છે. ૩૮

યજ્ઞાર્થં પશવઃ સૃષ્ટાઃ સ્વયમેવ સ્વયંભુવા ।

યજ્ઞસ્ય ભૂત્યૈ સર્વસ્ય તસ્માદ્યજ્ઞે વધોઽવધઃ ॥ ૩૯ ॥

સ્વયંભૂએ પોતે જ પશુઓને યજ્ઞને માટે સંન્યાઈ છે. સર્વ યજ્ઞો સમૃદ્ધિ સારુ છે; તેથી યજ્ઞમાં કરેલો વધ એ અવધ છે. ૩૯

ઓષધ્યઃ પશવો વૃક્ષાસ્તિર્યશ્ચઃ પક્ષિણસ્તથા ।

યજ્ઞાર્થં નિધનં પ્રાપ્તાઃ પ્રાપ્નુવન્ત્યુચ્છ્રીતીઃ પુનઃ ॥ ૪૦ ॥

યજ્ઞાર્થે મૃત્યુ પામેલાં ઔષધિઓ, પશુઓ, વૃક્ષો, તિર્યંચો અને પક્ષીઓ મૃત્યુ પછી ઉત્તમ ગતિને મેળવે છે. ૪૦

મધુપર્કે ચ યજ્ઞે ચ પિતૃદૈવતકર્મણિ ।

અત્રૈવ પશવો હિંસ્યા નાન્યત્રેત્યબ્રવીન્મનુઃ ॥ ૪૧ ॥

મધુપક, યજ્ઞ અને દેવ તથા પિતૃ સંબંધી કર્મોમાં જ પશુઓની હિંસા થઈ શકે, બીજા પ્રસંગે તે નહિ જ થાય, એમ મનુ બોલ્યા છે. ૪૧

एष्वर्थेषु पशून् हि सन्वेदतत्त्वार्थविद्विजः ।

आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ૪૨ ॥

વેદના તત્ત્વાર્થને જાણનારો દ્વિજ જો તે યજ્ઞાદિ માટે પશુ-હિંસા કરે, તો તે પોતાને અને તે પશુને ઉત્તમ ગતિએ લઈ જાય છે. ૪૨

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।

नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ૪૩ ॥

ગ્રહાયર્થ, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ એ આશ્રમોમાં રહેનારા જિતેન્દ્રિય દ્વિજ આપત્તિમાં પણ વેદમાં વિહિત ન હોય એવી હિંસા કરવી નહિ. ૪૩

या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।

अहिंसामेव तां विद्याद्वેदाद्धर्मो हि निर्वर्तौ ॥ ૪૪ ॥

આ ચરાચર જગતમાં જ વેદવિહિત હિંસા નિયત કરાઈ છે, તેને અહિંસા જ જાણવી. કેમકે, વેદથી જ ધર્મ પ્રકાશ્યો છે.

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्ममुखेच्छया ।

स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित्सुखमेधते ॥ ૪૫ ॥

જ પોતાના સુખને સારુ અહિંસક પ્રાણીઓને મારે છે, તે જીવતા છતાં મૂએલો જ છે અને તેને ક્યારેય સુખ સાંપડતું નથી. ૪૫

યો વન્ધનવધક્લેશાન્પ્રાણિનાં ન ચિકીર્ષતિ ।

સ સર્વસ્ય હિતપ્રેપ્સુઃ સુખમત્યન્તમશ્રુતે ॥ ૪૬ ॥

જ માણસ પ્રાણીઓને બંધન, વધ, ને કલેશ કરવા ઇચ્છતો નથી, તે સર્વનું હિત ઇચ્છનારો અત્યંત સુખ ભોગવે છે. ૪૬

યદ્વચાયતિ યત્કુરુતે ધૃતિં વદ્ધાતિ યત્ર ચ ।

તદવાપ્નોત્યયત્નેન યો દિનસ્તિ ન કિંચન ॥ ૪૭ ॥

જ કંઈ પણ હિંસા કરતો નથી, તે જનું ધ્યાન કરે છે, તે જ કર્મ કરે છે અને જમાં તે ધારણા બાધે છે તે બધું તે અનાયાસે પામે છે. ૪૭

નાકૃત્વા પ્રાણિનાં હિંસાં માંસમુત્પદ્યતે ક્વચિત્ ।

ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યસ્તસ્માન્માંસં વિવર્જયેત્ ॥ ૪૮ ॥

પ્રાણીનો હિંસા કર્યા વિના કદીય માંસ ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમ પ્રાણીવધ સ્વર્ગ આપનારો નથી, અટલે માંસનો ત્યાગ જ કરવો. ૪૮

સમુત્પત્તિં ચ માંસસ્ય વધવન્ધૌ ચ દેહિનામ્ ।

પ્રસમીક્ષ્ય નિવર્તેત સર્વમાંસસ્ય મક્ષણાત્ ॥ ૪૯ ॥

માંસની ઉત્પત્તિ તથા દેહધારીઓનાં વધ અને બંધન એ બરાબર વિચારીને તમામ જાતના માંસલક્ષણથી વેગળા રહેવું.

ન મક્ષયતિ યો માંસં વિધિં હિત્વા પિશાચવત્ ।

સ લોકે પ્રિયતાં યાતિ વ્યાધિમિશ્ર ન પીઙ્યતે ॥ ૫૦ ॥

જ વિધિ છોડીને, પિશાચની જેમ, માંસ ખાતો નથી, તે આ લોકમાં પ્રિયતા પામે છે અને વ્યાધિઓથી પીડાતો નથી.

અનુમન્તા વિશસિતા નિહન્તા ક્રયવિક્રયી ।

સંસ્કર્તા ચોપહર્તા ચ શ્વાદકથેતિ ઘાતકાઃ ॥ ૫૧ ॥

માંસ વિષયમાં અનુમતિ આપનાર, તે કાપનાર, મારનાર, વેચનાર, ખરીદનાર, રાંધનાર, પીરસનાર અને માંસ ખાનાર એ સૌ ઘાતકો છે. ૫૧

સ્વમાંસં પરમાંસેન યો વર્ધયિતુમિચ્છતિ ।

અનમ્યચર્ય પિતૃન્દેવાંસ્તતોઽન્યો નાસ્ત્યપુણ્યકૃત્ ॥ ૫૨ ॥

દેવો અને પિતૃઓને સત્કાર્યા વિના જે પારકાનાં માંસથી પોતાનું માંસ વધારવા ઇચ્છે છે, તેનાથી ખીજે કોઈ પાપકારી નથી. ૫૨

વર્ષે વર્ષેઽશ્વમેધેન યો યજેત શતં સમાઃ ।

માંસાનિ ચ ન શ્વાદેઘસ્તયોઃ પુણ્યફલં સમમ્ ॥ ૫૩ ॥

વર્ષે વર્ષે સો વર્ષ સુધી એક જે અશ્વમેધ કરે છે અને ખીજે જે માંસ જ ખાતો નથી—તે બન્નેનું પુણ્યફળ સરખું છે.

[સદા યજતિ યજ્ઞેન સદા દાનાનિ યચ્છતિ ।

સ તપસ્વી સદા વિપ્રો યશ્ચ માંસં વિવર્જયેત્ ॥

જે સદા યજ્ઞથી યજ્ઞન કરે છે, સદા દાન આપે છે અને જે માંસભક્ષણ કરતો નથી, તે વિપ્ર સદાય તપસ્વી છે.]

ફલમૂલાશનૈર્મેઘ્યૈર્મુન્યન્નાનાં ચ ભોજનૈઃ ।

મ તત્ફલમવાપ્નોતિ યન્માંસપરિવર્જનાત્ ॥ ૫૪ ॥

માંસવર્જનથી જે ફળ સાંપડે છે, તે પવિત્ર ફલમૂળના આહારથી કે મુનિઅન્નોનાં ભોજનોથીય મળતું નથી. ૫૪ :

માં સ મશ્ચયિતાઽમુત્ર યસ્ય માંસમિહાદ્મ્યહમ્ ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ૫૫ ॥

મને (માં) તે (સઃ) પરલોકમાં ખાશે, જેનું માંસ હું અહીં ખાઉં છું—આમ વિદ્વાનો માંસનું માંસપણું કહે છે. ૫૫

न मांसमक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ૫૬ ॥

માંસલક્ષણમાં, મદ્યમાં ને મૈથુનમાં દોષ નથી; પ્રાણી-ઓની એ પ્રવૃત્તિ છે; પણ એની નિવૃત્તિ જ મહાફળ આપનારી છે. ૫૬

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ।

चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ૫૭ ॥

હવે હું ચારે વર્ણોની પ્રેતશુદ્ધિ તથા દ્રવ્યશુદ્ધિને વિષે ક્રમપૂર્વક યથાવત્ કહીશ. ૫૭

આશૌચનો નિર્ણય—

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।

अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥ ૫૮ ॥

જને દાંત કૂટ્યા હોય, જને દાંત ન કૂટ્યા હોય, ચૂડાકર્મ થયું હોય અને જને ઉપનયન અપાયું હોય, એવાઓનાં જન્મ અને મરણમાં સર્વ બાંધવો અશુદ્ધ થાય છે, તેમ તેઓ સૂતકી કહેવાય છે. ૫૮

दशाहं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

अर्वाक्संचयनादस्त्रां ज्यहमेकाहमेव च ॥ ૫૯ ॥

સપિંડીઓમાં મૈયત સૂતક દશ દિવસનું લાગે છે, બીજા-

ઝોમાં કેટલાકને અસ્થિસંચયન (ચાર દિવસ) સુધી, કેટલાકને ત્રણ દિવસ સુધી તો કેટલાકને એક દિવસ સુધી સૂતક પહેાંચે છે. ૫૯

સપિન્ડતા તુ પુરુષે સપ્તમે વિનિવર્તતે ।

સમાનોદકભાવસ્તુ જન્મનામ્નોરવેદને ॥ ૬૦ ॥

સાતમી પેઢીએ સપિંડીપણું સમાપ્ત થાય છે. પણ સમાનોદકભાવ (મરનારને દાધાંજલિ આપવાપણું) તો તે કુલમાં અમુક નામનો માણસ હતો અને તેનો અમુક રીતનો જન્મ હતો એ વાતના વિસ્મરણથીય પૂરો થાય છે. ૬૦

યથેદં શાવમાશૌચં સપિન્ડેષુ વિધીયતે ।

જનનેડ્યેવમેવ સ્યાન્નિપુણં શુદ્ધિમિચ્છતામ્ ॥ ૬૧ ॥

સપિંડો માટે જમ મરણસૂતકનું વિધાન છે, તેમ શુદ્ધિ ઇચ્છનાર તેમને જન્મસૂતક પણ લાગે છે. ૬૧

[ઉભયત્ર દશાહાનિ કુલસ્યાન્નં ન ભુજ્યતે ।

દાનં પ્રતિગ્રહો યજ્ઞઃ સ્વાધ્યાયશ્ચ નિવર્તતે ॥

એ બેઉ પ્રસંગે સૂતકી કુટુંબનું દસ દિવસ સુધી અન્ન ખાવું નહિ; તેમ સૂતકીએ દાન લેવું નહિ, દાન આપવું નહિ, યજ્ઞ કરવો નહિ અને વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો નહિ.]

સર્વેષાં શાવમાશૌચં માતાપિત્રોસ્તુ સૂતકમ્ ।

સૂતકં માતૃરેવં સ્યાદુપસ્પૃશ્ય પિતા શુચિઃ ॥ ૬૨ ॥

મરણસૂતક સર્વ કુટુંબીઓને લાગે છે. વૃદ્ધિસૂતક માત-પિતાને હોય છે. તેમાંય એ ખરું સૂતક માતાને હોય છે, પિતા તો સ્નાન કર્યે શુદ્ધ થાય છે. ૬૨

[સત્રધર્મપ્રવૃત્તસ્ય દાનધર્મફલૈર્વિણઃ ।

ત્રેતાધર્માપરોઘાર્થમારણ્યસ્યૈતદુચ્યતે ॥

લાંબે સુધી પહોંચે એવા ધર્મકાર્યમાં રોકાયેલા, દાન અને ધર્મના ફળની ઇચ્છા રાખનારા, તેમ જ ત્રીજા આશ્રમના ધર્મપાલનઅર્થે વાનપ્રસ્થ રહેલા એમને માટે પણ આ સૂતક કહ્યું છે.]

નિરસ્ય તુ પુમાન્શુક્રમ્ણપસ્પૃશ્યૈવ શુદ્ધયતિ ।

બૈજિકાદમિસંબન્ધાદનુરુઢ્યાદર્થં ત્ર્યહમ્ ॥ ૬૨ ॥

પુરુષ વીર્યપાત કરીને સ્નાન કરે તો શુદ્ધ થાય છે, પણ અન્ય સ્ત્રીમાં પુત્રોત્પાદન કરે તો તેણે ત્રણ દિવસનું વૃદ્ધિ-સૂતક પાળવું. ૬૩

[જનનેપ્યેવમેવ સ્યાન્માતાપિત્રોસ્તુ સૂતકમ્ ।

સૂતકં માતુરેવ સ્યાદુપસ્પૃશ્ય પિતા શુચિઃ ॥

જન્મસૂતક માતાપિતાને જ લાગે છે. તેમાંય ખરું સૂતક માતાને હોય જ છે, પિતા તો નાહ્યા પછી શુદ્ધ થાય છે.]

અહ્વા ચૈકેન રાત્ર્યા ચ ત્રિરાત્રૈરેવ ચ ત્રિભિઃ ।

શવસ્પૃશો વિશુદ્ધ્યન્તિ ત્ર્યહાદુદકદાયિનઃ ॥ ૬૪ ॥

શયને અડનારો (સપિંડ) દસ દિવસે શુદ્ધ થાય છે અને તેને ઉદકદાન કરનારો (સાત પેઢી ઉપરનો) ત્રણ દહાડે પવિત્ર થાય છે. ૬૪

ગુરોઃ પ્રેતસ્ય શિષ્યસ્તુ પિતૃમેઘં સમાચરન્ ।

પ્રેતહારૈઃ સમં તત્ર દશરાત્રેણ શુદ્ધયતિ ॥ ૬૫ ॥

શિષ્ય અવસાન પામેલા ગુરુનું અંત્યેષ્ટિ કર્મ કરે તો શયના ખાંધિયાઓની જમ તે પણ દસ રાત્રે શુદ્ધ થાય છે. ૬૫

રાત્રિભિર્માસતુલ્યાભિર્ગર્ભસ્ત્રાવે વિશુદ્ધયતિ ।

રજસ્યુપરતે સાધ્વી સ્નાનેન સ્ત્રી રજસ્વલા ॥ ૬૬ ॥

ગર્ભસ્ત્રાવ થયો હોય, તો ગર્ભ જટલા મહિનાનો હોય તેટલી રાત વીત્યે સ્ત્રી શુદ્ધ થાય છે. રજસ્વલા સ્ત્રી રજ અટકે તે દિવસે સ્નાન કર્યે શુદ્ધ થાય છે. ૬૬

નૃણામકૃતચૂડાનાં વિશુદ્ધિર્નૈશિકી સ્મૃતા ।

નિર્વૃત્તચૂડકાનાં તુ ત્રિરાત્રાચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥ ૬૭ ॥

ચૂડાકર્મ થયું ન હોય તેવાં બાળકોના મરણમાં એક રાત-દિવસે શુદ્ધિ થાય છે. અને ચૂડાકર્મ થયું હોય તેવાંનાં મરણમાં ત્રણ રાત્રે શુદ્ધિ થાય છે. ૬૭

[પ્રાક્સંસ્કારપ્રમીતાનાં વર્ણાનામવિશેષતઃ ।

ત્રિરાત્રાતુ ભવેચ્છુદ્ધિઃ કન્યાસ્વહ્નો વિધીયતે ॥

કોઈ પણ વર્ણનો માણસ સંસ્કાર પામ્યા પહેલાં મરી જાય, તો ત્રણ રાત્રે શુદ્ધિ થાય છે. આમાં કન્યા મરી જાય તો એક રાત્રે શુદ્ધિ થયાનું વિધાન છે.

[અદન્તજન્મનઃ સઘ આચૂડાભૈશિકી સ્મૃતા ।

ત્રિરાત્રમાવૃતાદેશાદશરાત્રમતઃ પરમ્ ॥

દાંત ફૂટ્યા પહેલાં બાળક મરી જાય, તો માત્ર સ્નાને શુદ્ધિ થાય છે. ચૂડાકર્મ પહેલાંના સંસ્કાર પામેલ મરી જાય, તો એક રાતનું સૂતક કહ્યું છે. ચૂડાકર્મ થયા પછી કોઈ મરી જાય, તો ત્રણ રાતનું સૂતક નડે છે અને એ પછીના જન્મે સંસ્કારો થયા હોય તે મરી જાય, તો દસ રાતનું સૂતક લાગે છે.]

[પરપૂર્વાસુ માર્યાસુ પુત્રેષુ પ્રકૃતેષુ ચ ।

માતામદે ત્રિરાત્રં તુ ઇકાદશં ત્વસપિન્ડતઃ ॥

પરપત્નીમાં ઉત્પન્ન કરેલા પુત્ર મરણ પામે તેમજ આજ્ઞ(માનો આપ) શુભરી જાય, ત્યારે ત્રણ રાતનું સૂતક હોય છે. પણ અસપિંડનું સૂતક એક રાત હોય.]

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः ।

अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥ ६८ ॥

બે વર્ષથી નાના એવા મરેલા બાળકને બાંધવોએ શણગારીને ગામબહાર લઈ જવું અને અસ્થિ-સંચયન ન કરતાં તેને પવિત્ર જમીનમાં દાટવું. ૬૮

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुरुग्रहमेव च ॥ ६९ ॥

તેનો અગ્નિસંસ્કાર ન કરવો, તેમ તેની ઉદકક્રિયાયે ન કરવી; તેને કાષ્ટની જેમ અરણ્યમાં ખૂટી દેવું અને ત્રણ દિવસ તેનું સૂતક રાખવું. ૬૯

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदक क्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नास्ति वापि कृते सति ॥ ७० ॥

ત્રણ વર્ષથી નાના એવા મૃત બાળકને બાંધવોએ જલદાન ન કરવું અથવા દાંત આવ્યા હોય કે નામકરણ થયું હોય તેવા મરેલા બાળકને ભલે ઉદકક્રિયા થાય. ૭૦

सन्नक्षचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।

जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१ ॥

સહાધ્યાયી પ્રલયારી મરી જાય, તો એક રાતનું સૂતક કહ્યું છે. સમાનોદકને ત્યાં પુનઃજન્મ થાય, તો ત્રણ રાતનું સૂતક રાખવું. ૭૧

સ્ત્રીણામસંસ્કૃતાનાં તુ ત્ર્યહાચ્છુદ્ધયન્તિ બાન્ધવાઃ ।

યથોક્તૈર્નૈવ કલ્પેન શુદ્ધયન્તિ તુ સનામયઃ ॥ ૭૨ ॥

વિવાહસંસ્કાર ન પામેલી સ્ત્રી શુભરી બપ, તે તેના પતિ આદિ સંબંધીઓ ત્રણ રાત પછી શુદ્ધ થાય છે. તેજ કહી વિધિએ તેના પિતૃપક્ષના પિતાઆદિ સંબંધીઓ શુદ્ધ થાય છે. ૭૨

અક્ષારલવણાન્નાઃ સ્પુર્નિમજ્જેયુશ્ચ તે ત્ર્યહમ્ ।

માંસાશનં ચ નાશ્ત્રીયુઃ શયીરંશ્ચ પૃથક્ ક્ષિતૌ ॥ ૭૩ ॥

આ સૂતકમાં મીઠાવાળું ખારું અન્ન ન ખાવું, ત્રણ દિવસ નદી આદિમાં સ્નાન કરવું, માંસભોજન ન કરવું અને જમીન ઉપર અલગ સૂવું. ૭૩

સન્નિધાવેષ વૈ કલ્પઃ શાવાશૌચસ્ય કીર્તિતઃ ।

અસન્નિધાવયં જ્ઞેયો વિધિઃ સંબન્ધિબાન્ધવૈઃ ॥ ૭૪ ॥

મરણસમયે પાસે હોય એવાઓ માટેનો મરણસૂતકનો આ વિધિ કહ્યો. હવે, પાસે ન હોય તેવા સપિંડીઓ તેમજ સંબંધીઓ માટે નીચેનો વિધિ જાણવો. ૭૪

વિગતં તુ વિદેશસ્થં શ્રુણુયાદ્યોદ્ધનિર્દશમ્ ।

યચ્છેષં દશરાત્રસ્ય તાવદેવાશુચિર્ભવેત્ ॥ ૭૫ ॥

પરદેશમાં રહેલા ડાઘ મરી ગયાનું તેના દસ દિવસની અંદર સંભળાય, તે તે દસ દિવસમાં જટલા બાકી રહ્યા હોય તેટલા દિવસ જ સૂતક રાખવું. ૭૫

[માસત્રયે ત્રિરાત્રં સ્યાત્ ષપ્માસે પક્ષિણી તથા ।

અહસ્તુ નવમાદર્વાગૂર્ધ્વં સ્નાનેન શુદ્ધયતિ ॥

એ મર્યાની ખખર ત્રણ મહિને પડે તો ત્રણ રાતનું, છ મહિને પડે તો દોઢ દિવસનું અને નવ મહિને પડે તો એક દિવસનું સૂતક પાળવું એ પછી ખખર પડે, તો માત્ર સ્નાન-થી શુદ્ધ થવાય.]

અતિક્રાન્તે દશાહે ચ ત્રિરાત્રમશુચિર્ભવેત્ ।

સંવત્સરે વ્યતીતે તુ સ્પૃષ્ટૈર્વાપો વિશુદ્ધયતિ ॥ ૭૬ ॥

દસ દહાડા થયા પછી ખખર પડે, તો ત્રણ રાતનું સૂતક પડે. વરસ વીત્યે ખખર પડે, તો માત્ર પાણીથી સ્નાન કર્યે શુદ્ધિ થાય. ૭૬

નિર્દશં જ્ઞાતિમરણં શ્રુત્વા પુત્રસ્ય જન્મ ચ ।

સવાસા જલમાપ્લુત્ય શુદ્ધો ભવતિ માનવઃ ॥ ૭૭ ॥

સંબંધીના મરણ અથવા પુત્રજન્મની ખખર દશ દિવસ વીત્યે પડે, તો વસ્ત્રસહિત સ્નાન કરવાથી માણસ શુદ્ધ થાય છે. ૭૭

બાલે દેશાન્તરસ્થે ચ પૃથક્ષિપ્તે ચ સંસ્થિતે ।

સવાસા જલમાપ્લુત્ય સઘ એવ વિશુદ્ધયતિ ॥ ૭૮ ॥

દેશાંતરમાં રહેનાર સપિંડી બાળકનું તથા અસપિંડી સંબંધીનું મરણ થાય, તો વસ્ત્ર સાથે જળસ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે. ૭૮

અન્તર્દશાહે સ્યાતાં ચેત્પુનર્મરણજન્મની ।

તાવત્સ્યાદશુચિર્વિપ્રો યાવત્તત્સ્યાદનિર્દશમ્ ॥ ૭૯ ॥

એક સપિંડીના મરણના દશ દહાડામાં બીજે મરી જાય અથવા એકના જન્મ્યાના દશ વાસામાં બીજે જન્મ પામે, તો બ્રાહ્મણ પહેલા સૂતકના દશ દિવસ જ સૂતક રાખવું. ૭૯

ત્રિરાત્રમાહુરાશૌચમાચાર્યે સંસ્થિતે સતિ ।

તસ્ય પુત્રે ચ પત્ન્યાં ચ દિવારાત્રમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૮૦ ॥

આચાર્ય અવસાન પામે તો ત્રણ રાત્રિનું સૂતક કહે છે; તે આચાર્યનાં પુત્ર અને પત્ની મરણ પામે ત્યારે એક રાત્રિ-દિવસ સૂતક રાખવું, એવો ધર્મશાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે. ૮૦

શ્રોત્રિયે તૂપસંપન્ને ત્રિરાત્રમશ્ચુચિર્મવેત્ ।

માતુલે પક્ષિર્ણીં રાત્રિં શિષ્યત્તિગ્વાન્ધવેષુ ચ ॥ ૮૧ ॥

પાડોશમાં રહેનારો શ્રોત્રિય મરણ પામે, તો ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે; મામા, શિષ્ય, ઋત્વિજ અને બાંધવ મરતાં દોઢ દિવસનું સૂતક આવે. ૮૧

પ્રેતે રાજનિ સજ્યોતિર્યસ્ય સ્યાદ્વિષયે સ્થિતઃ ।

અશ્રોત્રિયે ત્વહઃ કૃત્સ્તમનૂચાને તથા ગુરૌ ॥ ૮૨ ॥

બ્રાહ્મણાદિ જે દેશમાં રહેલા હોય, તેનો રાજા ગુજરી જતાં, દિવસે સૂર્યાસ્ત સુધી અને રાત્રે સૂર્યોદય સુધી સૂતક પાળવું. અશ્રોત્રિય પાડોશીનું તેમજ વેદ સિવાય બીજો ઉપદેશ આપનાર ગુરુનું એક આખો દિવસ સૂતક રહે. ૮૨

શુદ્ધચેદ્વિપ્રો દશાહેન દ્વાદશાહેન ભૂમિપઃ ।

વૈશ્યઃ પચ્ચદશાહેન શૂદ્રો માસેન શુદ્ધયતિ ॥ ૮૩ ॥

વિપ્ર દશ દિવસે, ક્ષત્રિય બાર દિવસે, વૈશ્ય પંદર દિવસે અને શૂદ્ર એક માસે (જન્મ-મરણના) સૂતકથી શુદ્ધ થાય છે. ૮૩

[ક્ષત્રવિદશૂદ્રદાયાદાઃ સ્યુશ્વેદ્વિપસ્ય બાન્ધવાઃ ।

તેષામાશૌચં વિપ્રસ્ય દશાહાચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥

ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો જે બ્રાહ્મણના સપિંડી બાંધ-

વેા હોય, તેા તે બ્રાહ્મણને તેમનું દશ દિવસનું સૂતક લાગે છે અને દશ દિવસ પછી તે શુદ્ધ થાય છે.]

[રાજન્યવૈશ્યયોશ્વૈવં હીનયોનિષુ બન્ધુષુ ।

સ્વમેવ શૌચં કુર્વીત વિશુદ્ધયર્થમિતિ સ્થિતિઃ ॥

ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને હીન જાતિનાં જે બંધુઓ હોય, તેમનાં મરણ વખતે તેમણે શુદ્ધિ સારૂ પોતપોતાની જાતિ અનુસાર સૂતક પાળવું—એવી ધર્મ મર્યાદા છે.]

[વિપ્રઃ શુદ્ધયેદશાહેન જન્મહાનો સ્વયોનિષુ ।

ષડ્મિલ્લિભિરથૈકેન ક્ષત્રવિદશ્શુદ્ધયોનિષુ ॥

પોતાની જાતના સપિંડીઓનાં જન્મ—મરણ વખતે બ્રાહ્મણ દશ દિવસે શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતના બાંધવોના સંબંધમાં તે અનુક્રમે છ, ત્રણ અને એક દિવસે શુદ્ધ થાય છે.]

[સર્વે ચૌત્તમવર્ણાસ્તુ શૌચં કુર્યુરતન્દ્રિતાઃ ।

તદ્વર્ણં વિધિદૃષ્ટેન સ્વં તુ શૌચં સ્વયોનિષુ ॥

ઉત્તમ વર્ણવાળા સૌએ આજસરહિત રહીને પોતાનાથી જાતરતી તે તે જાતિનું વિધિયુક્ત સૂતક પાળવું; અને પોતાની જાતિવાળાનું સૂતક પોતાની જાતિ પ્રમાણે પાળવું. ક્ષત્રિયે વૈશ્યનું છ દિવસ અને શૂદ્રનું ત્રણ દિવસ તથા વૈશ્યે શૂદ્રનું છ દિવસ રાખવું.]

ન વર્ષયેદઘાહાનિ પ્રત્યુદેભામિષુ ક્રિયાઃ ।

ન ચ તત્કર્મ કુર્વાણઃ સનામ્યોઽપ્યશુચિર્ભવેત્ ॥ ૮૪ ॥

મરણસૂતક વધારવું નહિ, તેમજ અગ્નિમાં હોમક્રિયાઓ

અટકાવવી નહિ; ક્રમકે તે અગ્નિહોત્રનું કર્મ કરનારે સપિંડી હોવા છતાં પણ સૂતકી થતો નથી. ૮૪

દિવાકીર્તિમુદકયાં ચ પતિતં સ્વતિકાં તથા ।

શવં તત્સ્પૃષ્ઠિનં ચૈવ સ્પૃષ્ઠા સ્નાનેન શુદ્ધયતિ ॥ ૮૫ ॥

આંડાળ, રજસ્વલા સ્ત્રી, પતિત, સુવાવડી અને શબને સ્પર્શનાર તેમજ એ સૌને અડનાર—એટલાંનો સ્પર્શ થતાં સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે. ૮૫

આચમ્ય પ્રયતો નિત્યં જપેદશુચિર્દર્શને ।

સૌરાન્મન્ત્રાન્યથોત્સાહં પાવમાનીશ્ચ શક્તિતઃ ॥ ૮૬ ॥

આંડાળ વગેરે અપશુદ્ધોનું દર્શન થતાં, માણસે નિત્ય પ્રયત્નપૂર્વક આચમન કરી, યથાશક્તિ અને યથાઉત્સાહ ઉદુત્યં જાતવેયસં આદિ સૂર્યમંત્રો તથા સ્વાદિષ્ટ્યા આદિ પવમાન મંત્રો જપવા. ૮૬

નારં સ્પૃષ્ઠાસ્થિ સસ્નેહં સ્નાત્વા વિપ્રો વિશુદ્ધયતિ ।

આચમ્યૈવ તુ નિઃસ્નેહં ગામાલમ્પાર્કમીક્ષ્ય વા ॥ ૮૭ ॥

સ્નેહવાળા અને પાણીભીના હાડકાને અડી જવાય, તો વિપ્રે સ્નાન કરીને શુદ્ધ થવું. પણ સ્નેહ વગરના સુકા હાડકાને અડકી જવાય તો તેણે આચમન કરીને અથવા ગાયનો સ્પર્શ કરીને અથવા સૂર્યનાં દર્શન કરીને શુદ્ધ થવું. ૮૭

આદિષ્ઠી નોદકં કુર્યાદાવ્રતસ્ય સમાપનાત્ ।

સમાપ્તે તૂદકં કૃત્વા ત્રિરાત્રેણૈવ શુદ્ધયતિ ॥ ૮૮ ॥

બ્રહ્મચર્યવ્રતની સમાપના સુધી બ્રહ્મચારીએ ઉદકક્રિયા (પિંડશ્રાદ્ધ આદિ પ્રેતક્રિયા) કરવી નહિ. પણ વ્રતસમાપ્તિ પછી ઉદકક્રિયા કરીને ત્રણ રાત્રિનું સૂતક પાળીને શુદ્ધ થવું.

વૃથા સક્કરજાતાનાં પ્રવ્રજ્યાસુ ચ તિષ્ઠતામ્ ।

આત્મનસ્ત્યાગિનાં ચૈવ નિવર્તેતોદકક્રિયા ॥ ૮૯ ॥

સ્વધર્મ પાળનારા, વર્ણસંકરો, સંન્યાસમાં રહેનારાઓ અને આપધાત કરનારાઓ—એમને જલદાન આપવું નહિ. ૮૯

પાષણ્ડમાશ્રિતાનાં ચ ચરન્તીનાં ચ કામતઃ ।

ગર્ભભર્તૃઘ્રુહાં ચૈવ સુરાધીનાં ચ યોષિતામ્ ॥ ૯૦ ॥

પાખંડનો આશ્રય કરનારા પુરુષોની, તેમજ સ્વચ્છંદે ચાલનારી, ગર્ભનો અને પતિનો દ્રોહ કરનારી તથા દારૂ પીનારી સ્ત્રીઓની ઉદ્ધક્રિયા કરવી નહિ. ૯૦

આચાર્યં સ્વમુપાધ્યાયં પિતરં માતરં ગુરુમ્ ।

નિર્હત્ય તુ વ્રતી પ્રેતાન્ન વ્રતેન વિયુજ્યતે ॥ ૯૧ ॥

પોતાના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પિતા, માતા અને ગુરુ એટલાને જો અહન્યારી અગ્નિદાહ કરે, તો તેથી તે વ્રતલંગ થતો નથી. ૯૧

દક્ષિણેન મૃતં શૂદ્રં પુરદ્વારેણ નિર્હરેત્ ।

પશ્ચિમોત્તરપૂર્વૈસ્તુ યથાયોગં દ્વિજન્મનઃ ॥ ૯૨ ॥

મરેલા શૂદ્રને નગરના દક્ષિણ દરવાજાથી બહાર કાઢવો અને વૈશ્ય, ક્ષત્રિય, તેમજ બ્રાહ્મણ એ દ્વિજાતિઓનાં શબને અનુક્રમે પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા પૂર્વ દરવાજાથી બહાર કાઢવાં. ૯૨

ન રાજ્ઞામઘદોષોઽસ્તિ વ્રતિનાં ન ચ સત્રિણામ્ ।

એન્દ્રં સ્થાનમુપાસીના બ્રહ્મભૂતા હિ તે સદા ॥ ૯૩ ॥

રાજાને, અહન્યાયવ્રતીને અને યજ્ઞ કરનારાઓને સૂતક લાગતું નથી. કેમકે, રાજા ઇન્દ્રસ્થાને છે અને બ્રીહાદે સદા અહન્યાય છે. ૯૩

રાજ્ઞો માહાત્મિકે સ્થાને સઘાશૌચં વિધીયતે ।

પ્રજાનાં પરિરક્ષાર્થમાસનં. ચાત્રકારણમ્ ॥ ૧૪ ॥

મહારાજ્યાસન ઉપર રહેલા રાજાને તરતજ સૂતકશુદ્ધિ-
નું વિધાન છે. કેમકે, આ સંબંધમાં રાજ્યાસન એ પ્રજાના
રક્ષણ માટે કારણરૂપ છે. ૯૪

રિંચાહવહતાનાં ચ વિદ્યુતા પાર્થિવેન ચ ।

મોત્રાક્ષણસ્ય ચૈવાર્યે यस્ય ચેચ્છતિ પાર્થિવઃ ॥ ૧૫ ॥

રાજા વિનાના દંગામાં માર્યા ગયેલા, વીજળી પડવાથી
મરી ગયેલા, રાજાએ મારી નાખેલા; તેમજ ગાય અને બ્રાહ્મણ
માટે મરેલા—એમનું સૂતક લાગતું નથી; વળી, રાજા જને વિશે
ધૃત્યે તે પણ સૂતકથી મુક્ત થાય છે. ૯૫

સોમાગ્ન્યર્કાનિલેન્દ્રાણાં વિત્તાપ્ત્યોર્યમસ્ય ચ ।

અષ્ટાનાં લોકપાલાનાં ચપુષ્ઠારિયતે નૃષઃ ॥ ૧૬ ॥

ચંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, પવન, ઈંદ્ર, કુબેર, વરુણ અને યમ
એ આઠ લોકપાલોનાં શરીર રાજા ધારણ કરે છે. ૯૬

લોકેશાધિષ્ઠિતો રાજા નાસ્યાશૌચં વિધીયતે ।

શૌચાશૌચં હિ મર્ત્યાનાં લોકેશપ્રમવાપ્યયમ્ ॥ ૧૭ ॥

આ લોકપાલો રાજાના શરીરમાં વસેલા હોવાથી એમને માટે
સૂતકનું વિધાન નથી. કારણ કે શૌચ અને અશૌચ એ માણસો
માટે છે, ત્યારે આ રાજા તો લોકપાલોના અંશરૂપ છે. ૯૭

ઉચ્ચતૈરાહવે શસ્ત્રૈઃ ક્ષત્રધર્મહતસ્ય ચ ।

સઘઃ સંતિષ્ઠતે યજ્ઞસ્તથાશૌચમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૮ ॥

યુદ્ધમાં ઉગામેલાં શસ્ત્રોથી જ ક્ષત્રિય ધર્મથી મરે છે, તેને

(જ્યોતિષોત્તમ) યજ્ઞનું ફળ મળે છે તથા તેનું સૂતક પણ તરતજ સમાપ્ત થાય છે એવી ધર્મમર્યાદા છે. ૯૮

વિપ્રઃ શુદ્ધચત્યપઃ સ્પૃષ્ટ્વા ક્ષત્રિયો વાહનાયુધમ્ ।

વૈશ્યઃ પ્રતોદં રમીન્વા યષ્ટિં શૂદ્રઃ કૃતક્રિયઃ ॥ ૯૯ ॥

પ્રેતક્રિયા કરી હોય એવો બ્રાહ્મણ જલસ્પર્શથી, તેવો ક્ષત્રિય વાહન અને આયુધના સ્પર્શથી, તેવો વૈશ્ય આયુક કે રાશના સ્પર્શથી અને તેવો શૂદ્ર લાકડીના સ્પર્શથી શુદ્ધ થાય છે. ૯૯

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ।

असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥ ૧૦૦ ॥

હે દ્વિજવરે ! સપિંડીઓ વિશેના આ મરણસૂતક સંબંધી શુદ્ધિનો વિધિ કહ્યો. હવે સર્વ અસપિંડીઓ વિશેના મરણ-સૂતકની શુદ્ધિ વિશે સાંભળો. ૧૦૦

असपिण्डं द्विजं प्रतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥ ૧૦૧ ॥

જે બ્રાહ્મણ અસપિંડી બ્રાહ્મણની પોતાના બંધુની જમ પ્રેતક્રિયા કરે છે, તેમજ જે બ્રાહ્મણ માતા તરફનાં સગાંની તેવી ક્રિયા કરે છે, તે ત્રણ રાત્રિ પછી વિશુદ્ધ થાય છે. ૧૦૧

यद्यन्नमस्ति तेषां तु दद्याद्देनैव शुद्ध्यति ।

अनदन्नमस्તૈવ ન ચેત્તસ્મિન્નૃદે વસેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

જે તેમનું અન્ન ખાય છે તે દશ દિવસે શુદ્ધ થાય છે; જો તેના ધરમાં રહે નહિ અને તેનું અન્ન ખાય નહિ, તો તે એકજ દિવસે શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૨

અનુગમ્યેચ્છયા પ્રેતે જ્ઞાતિમજ્ઞાતિમેવ ચ ।

સ્નાત્વા સચૈલઃ સ્પૃષ્ટ્વાપિ ઘૃતં પ્રાશય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૦૨ ॥

જ્ઞાતિનાં કે, પરજ્ઞાતિના કોઈના શય પાછળ ઇચ્છાથી જનારો માણસ વસ્ત્રસહિત સ્નાન કર્યા પછી અગ્નિને સ્પર્શ કરીને તથા ધીનું પ્રાશન કરીને વિશુદ્ધ થાય છે. ૧૦૩

ન વિપ્રં સ્વેષુ તિષ્ઠત્સુ મૃતં શૂદ્રેણ નાયયેત્ ।

અસ્વર્ગ્યા હ્યાહુતિઃ સા સ્યાચ્છદ્રસંસ્પર્શદૂષિતા ॥ ૧૦૪ ॥

પોતાની જ્ઞાતિના માણસો હોય, ત્યાંસુધી બ્રાહ્મણના શયને શૂદ્રની પાસે ઉપડાવવું નહિ; કેમકે શૂદ્રના સ્પર્શથી દૂષિત થયેલી તે શયની આહુતિ સ્વર્ગને અટકાવનારી થાય છે. ૧૦૪

જ્ઞાનં તપોઽગ્નિરાદારો મૃન્મનો વાયુર્પાંજનમ્ ।

વાયુઃ કર્માર્કકાલૌ ચ શુદ્ધેઃ કર્તૃણિ દેહિનામ્ ॥ ૧૦૫ ॥

જ્ઞાન, તપ, અગ્નિ, આદાર, મૃત્તિકા, જલ, લીંપણ, વાયુ, યજ્ઞકર્મ, સૂર્ય અને કાળ એટલાં દેહધારીને શુદ્ધ કરનારાં છે.

સર્વેષામેવ શૌચાનામર્થશૌચં પરં સ્મૃતમ્ ।

યોઽર્થે શુચિર્હિ સ શુચિર્ન મૃદ્વારિશુચિઃ શુચિઃ ॥ ૧૦૬ ॥

સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિઓમાં ધનશુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ કહી છે. જ ધન સંબંધમાં શુદ્ધ છે, તેજ શુદ્ધ છે; માટી અને પાણીથી શુદ્ધ થયેલો એ શુદ્ધ નથી. ૧૦૬

ક્ષાન્ત્યા શુદ્ધયન્તિ વિદ્વાંસો દાનેનાકાર્યકારિણઃ ।

પ્રચ્છન્નપાપા જપ્તેન તપસા વેદવિત્તમાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

વિદ્વાનો ક્ષમાથી, અકાર્ય કરનારા દાનથી, ઠાંક્યાં પાપ કરનારા જપથી અને વેદજ્ઞો તપથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૭

મૃત્યોયૈઃ શુદ્ધયતે ધોધ્યં નદી વેગેન શુદ્ધયતિ ।

રજસા સ્ત્રી મનોદુષ્ટા સંન્યાસેન દ્વિજોત્તમઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અશુદ્ધ વસ્તુ માટી અને પાણીથી શુદ્ધ થાય છે; નદી પ્રવાહના વેગથી શુદ્ધ થાય છે; મનવડે દૂષિત થયેલી સ્ત્રી રજે-
દર્શનથી અને બ્રાહ્મણ સંન્યાસથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૮

અદ્વિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધયન્તિ મનઃ સત્યેન શુદ્ધયતિ ।

વિદ્યાતપોભ્યાં ભૂતાત્મા બુદ્ધિજ્ઞાનેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૦૯ ॥

શરીરના અવયવો પાણીથી શુદ્ધ થાય છે, મન સત્યથી
શુદ્ધ થાય છે તથા જીવાત્મા વિદ્યા ને તપથી અને બુદ્ધિ
જ્ઞાનથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૯

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शरीरस्य विनिर्णयः ।

नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम् ॥ ११० ॥

શરીરવિષયક શુદ્ધિનો આ નિર્ણય કહ્યો. હવે વિવિધ
દ્રવ્યોની શુદ્ધિ વિશે નિર્ણય સાંભળો. ૧૧૦

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।

भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ १११ ॥

સુવર્ણ આદિ તેજવાન પદાર્થોની, મણિઓની અને
સર્વ જાતના પથ્થરોની શુદ્ધિ વિદ્વાનોએ રાખ, પાણી અને
માટીથી કહી છે. ૧૧૧

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति ।

अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुપस्कृतम् ॥ ११२ ॥

લેપ લાગ્યા વિનાનાં અને કાતરામણ વિનાનાં સોના-
નાં, શંખ આદિનાં, પાષાણનાં, તેમજ રૂપાનાં વાસણો પાણી-
થીજ ચોખ્ખાં થાય છે. ૧૧૨

અપામગ્રેષ્ઠ સંયોગાદ્દેયં રૌપ્યં ચ નિર્ભમૌ ।

તસ્માત્તયોઃ સ્વયોન્યૈવ નિર્ણેકો ગુણવત્તરઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સોનું અને રૂપું પાણી અને અગ્નિના સંયોગથી થયું છે; તેથી તેની શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિ એ મૂળરૂપ અગ્નિ અને પાણીથીજ થાય.

તામ્રાયઃકાંસ્યરૈત્યાનાં ત્રપુણઃ સીસકસ્ય ચ ।

શૌચં યથાર્હં કર્તવ્યં સ્વારામ્લોદકવારિભિઃ ॥ ૧૧૪ ॥

તાંબાનાં, લોહાનાં, કાંસાનાં, પિત્તળનાં, જસતનાં અને સીસાનાં વાસણોને ખારો, ખટાશ અને પાણીથી ધટતી રીતે શુદ્ધ કરવાં. ૧૧૪

દ્રવાણાં ચૈવ સર્વેષાં શુદ્ધિરુત્પવનં સ્મૃતમ્ ।

પ્રોક્ષણં સંહતાનાં ચ દારવાણાં ચ તક્ષણમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

ધી, તેલ વગેરે સર્વ જાતનાં પ્રવાહીઓ અંદર દહાડીની બે સળીઓ નાખી ઉછાળવાથી શુદ્ધ થાય છે; પથારી વગેરે જથાને જલના પ્રોક્ષણથી શુદ્ધ કરાય છે અને લાકડાની ચીજને છોલવાથી ચોખ્ખી કરાય છે. ૧૧૫

માર્જનં યજ્ઞપાત્રાણાં પાણિના યજ્ઞકર્મેણ ।

ચમસાનાં ગ્રહાણાં ચ શુદ્ધિઃ પ્રશ્ચાલનેન તુ ॥ ૧૧૬ ॥

યજ્ઞકાર્યમાં યજ્ઞપાત્રો હાથે માંજવાથી તથા ચમચો અને ગ્રહો એ પાત્રો પાણીથી ધોવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૧૬

ચરુણાં સુક્ષ્મ્રવાણાં ચ શુદ્ધિરુષ્ણેન વારિણા ।

સ્પયશ્વર્પશકટાનાં ચ મુસલોલ્લુલસ્ય ચ ॥ ૧૧૭ ॥

ચરુ, સુક, સુવ, રક્ષ, શર્પ, શકટ, મુસલ અને ઉલ્લુપલ એ ઊના પાણીથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૧૭

મદ્ધિસ્તુ પ્રોક્ષણં ધૌચં વહનાં ધાન્યવાસસામ્ ।

પ્રધ્વાલમેજ સ્વલ્પાનામદ્ધિઃ ધૌચં વિધીયતે ॥ ૧૧૮ ॥

ધાન્ય અને વસોના મોટા જથાને પાણીવડે પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધ કરાય છે અને થોડાં હોય તો તે પાણીથી પખાળીને શુદ્ધ કરવાનું વિધાન છે. ૧૧૮

ચૈલવદ્ધર્મણાં શુદ્ધિર્વૈદલાનાં તથૈવ ચ ।

શાકમૂલફલાનાં ચ ધાન્યવચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥ ૧૧૯ ॥

ચામડાની તથા વાંસની ચીએની શુદ્ધિ વસોની વિધિએ થાય અને શાક, મૂળ, તેમજ ફળ ધાન્યની વિધિએ શુદ્ધ કરાય. ૧૧૯

કૌશેયાવિકયોરૂષૈઃ કુતપાનામરિષ્ટકૈઃ ।

શ્રીફલૈરંશુપટ્ટાનાં ક્ષૌમાણાં ગૌરસર્ષપૈઃ ॥ ૧૨૦ ॥

હીરનાં અને બીજાં વસોને બસથી, નેપાળ દેશની શાલ-ને અરીઠાંથી, ઝીણાં વસોને બીલાંથી અને શણિયાને સફેદ સરસવના લોટથી શુદ્ધ કરાય છે. ૧૨૦

ક્ષૌમવચ્છક્ષ્મશ્રૃંગાણામસ્થિદન્તમયસ્ય ચ ।

શુદ્ધિર્વિજાન્તા કાર્યા ગોમૂત્રેણોદકેન વા ॥ ૧૨૧ ॥

વિદ્વાન પુરુષે શંખ, સિંગડાં, હાડકાં અને હાથીદાંતની બનાવટને શણિયાંની પેટે શુદ્ધ કરવી; અથવા તેમની ગોમૂત્ર કે પાણીથી શુદ્ધ કરવી. ૧૨૧

પ્રોક્ષણાતૃણકાઠં ચ પલાલં ચૈવ શુદ્ધયતિ ।

માર્જનોપાઙ્ગનૈર્વૈશ્મ પુનઃ પાકેન મૃન્મયમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

ખડ, લાકડું અને પરાળ જલપ્રોક્ષણથી શુદ્ધ થાય છે. ધર વાળવા અને લીંપવાથી શુદ્ધ થાય છે; અને માટીનાં વાસણ ફરી અગ્નિમાં પકવ્યાથી પવિત્ર થાય છે. ૧૨૨

મઘૈર્મૂત્રઃ પુરીર્વૈર્વા છીવનૈઃ પૂયશોણિતૈઃ ।

સંસ્પૃષ્ટં નૈવ શુદ્ધયંત પુનઃપાકેન મૃન્મયમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

પરંતુ માટીનું વાસણ જો દારૂ, પેશાબ, નરક, થૂંક, પસુ અને લોહી એટલાંથી અગડયું હોય, તો અગ્નિમાં ફરી પકાવ્યાથીય તે શુદ્ધ થતું નથી. ૧૨૩

સંમાર્જનોપાજ્જનેન સેકેનોલ્લેખનેન ચ ।

ગવાં ચ પરિવાસેન ભૂમિઃ શુદ્ધયતિ પશ્ચભિઃ ॥ ૧૨૪ ॥

વાળઝૂડ, લીંપણ, પાણીનો છંટકાવ, ખેડઉખેડ અને ગાયનો એક રાત્રિદવસનો વાસો—એ પાંચ પ્રકારે જમીન શુદ્ધ થાય છે. ૧૨૪

પક્ષિજગ્ધં ગવાઘ્રાતમવધૂતમવશ્ચુતમ્ ।

દૂષિતં કેશકીટૈશ્ચ મૃત્પ્રક્ષેપેણ શુદ્ધયતિ ॥ ૧૨૫ ॥

જે વસ્તુને પક્ષીએ ખોટી હોય, ગાયે સૂંધી હોય, ઠેસે ચડી હોય, જના ઉપર છીંક આવી હોય અને જે વાળ અને ઘીડા વગેરેથી દૂષિત થઈ હોય, તે માટી નાખ્યે શુદ્ધ થાય છે.

યાવન્નાપૈત્યમેઘ્યાક્તાદ્રન્ધો લેપશ્ચ તત્કૃતઃ ।

તાવન્મૃદ્ધારિ ચાદેયં સર્વાસુ દ્રવ્યશુદ્ધિષુ ॥ ૧૨૬ ॥

અપવિત્ર લેપવાળી વસ્તુમાંથી જ્યાં સુધી તેને લાગેલા ગન્ધ અને લેપ જાય નહિ, ત્યાંસુધી તે સર્વ વસ્તુઓને પાણી અને માટી વડે શુદ્ધ કરવી. ૧૨૬

ત્રીણિ દેવાઃ પવિત્રાણિ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયન્ ।

અદૃષ્ટમદ્વિર્નિર્ગિત્તં યજ્ઞ વાચા પ્રશસ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥

દેવોએ બ્રાહ્મણો માટે આ ત્રણ વસ્તુઓ પવિત્ર કહી છેઃ
જે વસ્તુને અપવિત્ર થયેલી નજરે દીઠી હોય નહિ, અપવિત્ર
થયાતી શંકાથી જે વસ્તુને પાણીથી ઘોઈ હોય અને જે વસ્તુ-
ની પવિત્રતા વિશે બ્રાહ્મણે વાણીથી પ્રશંસા કરી હોય. ૧૨૭

આપઃ શુદ્ધા ભૂમિગતા વૈતૃણ્યં યાસુ ગોર્મવેત્ ।

અવ્યાપ્તાશ્વેદમેધ્યેન ગન્ધર્વર્ણરસાન્વિતાઃ ॥ ૧૨૮ ॥

જે જમીનમાં રહેલું હોય, જેમાં એક ગાય તરસ છિપાવી
શકતી હોય, જે અપવિત્ર વસ્તુથી વ્યાપેલું ન હોય અને જે
ગંધ, વર્ણ તથા રસથી યુક્ત હોય તે પાણી પવિત્ર છે. ૧૨૮

નિત્યં શુદ્ધઃ કારુહસ્તઃ પણ્યે યજ્ઞ પ્રસારિતમ્ ।

બ્રહ્મચરિગતં મૈક્ષ્યં નિત્યં મેધ્યમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૨૯ ॥

કારીગરનો હાથ, બજારમાં જે કાંઈ મૂક્યું હોય તે, અને
બ્રહ્મચારીને મળેલી લિક્ષા, એ નિત્ય પવિત્ર છે, એમ ધર્મ-
મર્યાદા છે. ૧૨૯

નિત્યમાસ્યં શુચિ સ્ત્રીणां શકુનિઃ ફલપાતને ।

પસ્રવે ચ શુચિર્વત્સઃ શ્વા મૃગગ્રહણે શુચિઃ ॥ ૧૩૦ ॥

સ્ત્રીઓનું મુખ, ફળ પાડતી વખતે પક્ષી, દોહતી વખતે
વાછરડું અને મૃગ પકડતી વેળાએ ફૂતરો એ નિત્ય શુદ્ધ છે.

શ્વમિર્હતસ્ય યન્માસં શુચિ તન્મનુરબ્રવીત્ ।

ક્રવ્યાદ્વિશ્વહતસ્યાન્યૈશ્વળ્ડાલાદૈશ્વ દસ્યુભિઃ ॥ ૧૩૧ ॥

ફૂતરાએ મારેલાં મૃગ આદિનું માંસ, તેમજ માંસાહારી

પશુઓએ અને ચંડાળ તથા ડાકુ વગેરેએ મારેલાંનું માંસ શુદ્ધ છે—એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૩૧

[શુચિરમિઃ શુચિર્વાયુઃ પ્રવૃત્તો હિ વહિશ્ચરઃ ।

જલં શુચિ વિવિક્તસ્થં પન્થાઃ સંચરણે શુચિઃ ॥

અગ્નિ, બહાર ફરતો વાયુ, એકાંતમાં રહેલું જલ અને સરિયામ રસ્તો—એટલાં પવિત્ર છે.]

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेघ्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यमेघ्यानि देहाच्चैव मलाश्रयताः ॥ ૧૩૨ ॥

નાલિ ઉપરની જે ધન્દ્રિયો છે, તે સર્વ પવિત્ર છે. જે ધન્દ્રિયો નાલિ નીચેની છે તે અને દેહમાંથી પડેલા મળો તે અપવિત્ર છે. ૧૩૨

मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्चः सूर्यरश्मयः ।

રજો ભૂર્વાયુરમિશ્ર સ્પર્શે મેઘ્યાનિ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૩૩ ॥

માંખી, ચૂંકના ઝીણા છાંટા, પતિતાદિનો આછાયો, ગાય, ઘોડા, સૂર્યનાં કિરણ, ધૂળ, ભૂમિ, વાયુ અને અગ્નિ એટલાંને ચંડાલના સ્પર્શ છતાં શુદ્ધ જાણવાં. ૧૩૩

विष्मूत्रोत्सर्गशुद्धयर्थं मृदायादयमर्थवत् ।

દેહિકાનાં મલનાં ચ શુદ્ધિષુ દ્વાદશસ્વપિ ॥ ૧૩૪ ॥

વિષ્ટા અને મૂત્રના ત્યાગ પછી શુદ્ધિને સારુ માટી અને પાણી પૂરં ખપનાં લેવાં. તેમજ શરીરના બાર મળોની શુદ્ધિ સારુ પણ જોઈએ તેટલું પાણી તથા માટી વાપરવાં. ૧૩૪

वसा शुक्रमसृग्गजा मूत्रविद्वगणकर्णविद् ।

સેપ્માશુ દૂષિકા સ્વેદો દ્વાદશૈતે નૃણાં મલાઃ ॥ ૧૩૫ ॥

ચરબી, વીર્ય, લોહી, મનઝ, મૂત્ર, વિષ્ણુ, નાકનો મેલ, કાનનો મેલ, કફ, આંસુ, ચીપડા અને પરસેવો એ બાર મનુષ્યના શરીરના મળો છે. ૧૩૫

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ १३६ ॥

શુદ્ધિ ઇચ્છનારે પેશાબની જગાએ એક વાર, ગુદાએ ત્રણ વાર, ડાબા હાથે દશ વાર અને યેહ હાથે સાત વાર એમ માટી લગાવવી. ૧૩૬

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

આ શુદ્ધિ ગૃહસ્થો માટે કહી છે. બ્રહ્મચારીએ એથી બમણી વાર, વાનપ્રસ્થીએ એથી ત્રણ ગણી વાર અને યતિઓએ એથી ચારગણી શુદ્ધિ કરવી. ૧૩૭

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याच्चान्त उपस्पृशेत् ।

वेदमध्येव्यमाणश्च अन्नमश્રंश्च सर्वदा ॥ १३८ ॥

પેશાબ કરીને કે ગ્રાહે જઈ આવીને આયમન કર્યા પછી નાભિ ઉપરની ઈંદ્રિયોને સ્પર્શ કરવો. વેદ ભણવો હોય કે અન્ન જમવું હોય, ત્યારે પણ સદા એમજ કરવું. ૧૩૮

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

घारीरं शौचमिच्छन् हि स्त्री शुद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥ १३९ ॥

શરીરને શુદ્ધ કરવા ઇચ્છનારે પહેલાં ત્રણ વાર પાણીનું આયમન કરવું અને પછી બે વાર મોં લૂછવું. સ્ત્રી અને શૂદ્રે તે તે એક એક વારજ કરવું. ૧૩૯

શૂદ્રાણાં માસિકં કાર્યં વપનં ન્યાયવર્તિનામ્ ।

વૈશ્યવચ્છૌચકલ્પશ્ચ દ્વિજોચ્છિદ્રં ચ ભોજનમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

ન્યાયી રીતે વર્તતા શૂદ્રે મહિને મહિને હજમત કરાવવી, વૈશ્યની જમ સૂતકવિધિ પાળવો અને બ્રાહ્મણ જમી રહ્યા પછીનું શેષાન્ન જમવું. ૧૪૦

નોચ્છિદ્રં કુર્વતે મુખ્યા વિમુષોઽજ્ઞે પતન્તિ યાઃ ।

ન ઇમથૂણિ ગતાન્યાસ્યે ન દન્તાન્તરધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

મોંમાંથી થૂંકતા જ ઝીણા છાંટા પડે છે તેથી, તેમ જ મોંમાં ગયેલી મૂછથી અને દાંતની ફાટમાં રહી ગયેલા અન્નથી એઠ આવતી નથી. ૧૪૧

[અજાશ્વં મુખતો મેઘ્યં ગાવો મેઘ્યાશ્ચ પૃષ્ઠતઃ ।

બ્રાહ્મણાઃ પાદતો મેઘ્યાઃ સ્ત્રિયો મેઘ્યાશ્ચ સર્વતઃ ॥

બકરું અને ઘોડો મુખથી, ગાય પૂંડથી, બ્રાહ્મણો પગથી અને સ્ત્રીઓ સર્વ અંગોથી પવિત્ર છે.]

[ગૌરમેઘ્યા મુખે પ્રોક્તા અજા મેઘ્યા તતઃ સ્મૃતા ।

ગોઃ પુરીપં ચ મૂત્રં ચ મેઘ્યમિત્યબ્રવીન્મનુઃ ॥

ગાય મોઢેથી અપવિત્ર છે, તે બકરી મુખથી પવિત્ર કહેવાઈ છે. ગાયનાં છાણ અને મૂત્ર પવિત્ર છે, એમ મનુષ્યે કહ્યું છે.]

સ્પૃશન્તિ ચિન્દવઃ પાદૌ ય આચામયતઃ પરાન્ ।

ભૌમિકૈસ્તે સમા જ્ઞેયા ન તૈરાપ્રયતો ભવેત્ ॥ ૧૪૨ ॥

બીજાઓને આચમન કરાવનારના પગોને જ છાંટા પડે, તેમને ભૂમિ ઉપરના જલખિન્દુ સમાન જાણવા. આચમન કરાવનારે તે છાંટાઓથી અશુદ્ધ થતો નથી. ૧૪૨

[દન્તવહન્તલપ્તેષુ જિહ્વાસ્પર્શેષુ ચેન્ન તુ ।

પરિચ્ચુતેષુ તત્સ્થાનાન્નિગિરન્નેવ તચ્છુચિઃ ॥

ઢાંતમાં ભરાઈ રહેલા અન્નને જે જીભ ન અડકી હોય, તો તેને ઢાંતના જવું પવિત્ર સમજવું. તે અન્ન તે સ્થાનેથી ખરી પડે, ત્યારે તેને ગળવામાં અપવિત્રતા નથી.]

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ ૧૪૩ ॥

ક્યારેય હાથમાં પદાર્થ હોય અને કોઈ એટી ચીજનો સ્પર્શ થઈ જાય, તો તે પદાર્થને હેડે મૂક્યા વિનાજ આચમન કરીને પવિત્રતા મેળવાય. ૧૪૩

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ ૧૪૪ ॥

ભાલટી કે ઝાડા થયા પછી નાહીને ધીનું પ્રાશન કરવું, ભોજન જમ્યા પછી માત્ર આચમન કરવું અને મૈથુન પછી સ્નાન કરવું—એમ કહ્યું છે. ૧૪૪

[अनृतौ तु मृदा शौचं कार्यं मूत्रपुरीषवत् ।

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्સ્नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥

ઋતુકાલ વિના મૈથુન કયું હોય, ત્યારે મળમૂત્રના ત્યાગની જમ માટીથી શુદ્ધિ કરવી; પણ ઋતુકાલમાં મૈથુન કરનારે ગર્ભ રહેવાની શંકાથી સ્નાન કરવું કહ્યું છે.]

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्तवानृतानि च ।

पीत्वापोऽप्येव્યमाणश्च आचामેત્રયतोऽपि सन् ॥ ૧૪૫ ॥

વેદાધ્યયન ઇચ્છનારે પોતે પવિત્ર હોય તોય સૂઢ છીડીને, છીંક ખાધને, જમીને, ચૂંટીને, મિથ્યા બોલ્યા પછી અને પાણી પીને આચમન કરવું. ૧૪૫

एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ।

उक्तो वः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥ १४६ ॥

સર્વ વર્ણો માટેના શૌચના વિધિ વિશે અને પદાર્થોની શુદ્ધિ વિશે તમને આ સમગ્ર કથું. હવે સ્ત્રીઓના ધર્મો સાંભળો. ૧૪૬

સ્ત્રીઓના ધર્મ—

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ १४७ ॥

બાળા હોય, યુવતી હોય કે વૃદ્ધા હોય, તે પણ સ્ત્રીએ ઘરમાં કોઈ પણ કાર્ય સ્વાધીનતાએ કરવું નહિ. ૧૪૭

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ।

पुत्राणां मर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ १४८ ॥

બાળાપણમાં સ્ત્રીએ પિતાની અધીનતામાં રહેવું, યૌવનમાં તેણે પતિની અધીનતામાં રહેવું અને પતિ ગુજરી જતાં તેણે પુત્રોની અધીનતામાં રહેવું; પણ તેણે સ્વાધીનતા સેવવી નહિ.

वित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।

एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले ॥ १४९ ॥

સ્ત્રીએ પોતે પિતા, ભર્તા કે પુત્રોથી અલગ પડવાનું ઇચ્છવું નહિ; કેમકે, એ સ્ત્રી એ વિરહથી બેઠ કુલોને નિંદા-પાત્ર કરે છે. ૧૪૯

સદા પ્રદૃષ્ટ્યા માંગ્યં મૃદુકાર્યેષુ દક્ષયા ।

સુસંસ્કૃતોપસ્કરયા ધ્યયે ચામૃત્તહસ્તયા ॥ ૧૫૦ ॥

તેણે સદાય આનંદથી રહેવું, ધરકામેમાં કુશળ રહેવું, રાચરચીલાંને સાફસૂફ રાખવાં અને ખર્ચમાં છૂટા હાથ રાખવો નહિ. ૧૫૦

યસ્મૈ દદ્યાર્પિતા ત્વેનાં ભ્રાતા વાનુમતે પિતુઃ ।

તં શુશ્રૂષેત જીવન્તં સંસ્થિતં ચ ન લક્ષ્યેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

પિતા જને તેનું દાન કરે અથવા પિતાની અનુમતિથી ભાઈ તેનું જને દાન આપે; તેની તેણે તેના જીવતાં સુધી સેવા કરવી અને તેના મરણ પછી પણ ઉલ્લાસન કરવું નહિ.

મજ્જલાર્થં સ્વસ્ત્યયનં યજ્ઞધ્વાસાં પ્રજાપતેઃ ।

પ્રયુજ્યતે વિવાહેષુ પ્રદાનં સ્વામ્યકારણમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

વિવાહોમાં શાંતિમંત્રનો જ પાઠ અને પ્રજાપતિનો જ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે એ સ્ત્રીના મંગલ અર્થે છે અને એનું જ પ્રદાન કરાય છે, તે પતિના સ્વામીપણાના કારણરૂપે છે.

અનૃતાશ્વતુકાલે ચ મન્ત્રસંસ્કારકૃત્પતિઃ ।

સુખસ્ય નિત્યં દાતેહ પરલોકે ચ યોષિતઃ ॥ ૧૫૩ ॥

મંત્રપૂર્વક વિવાહસંસ્કાર કરનારો પતિ સ્ત્રીઓને ઋતુકાલમાં અને ઋતુકાલ સિવાયના સમયમાં આ લોકમાં તથા પરલોકમાં નિત્ય સુખદાતા છે. ૧૫૩

વિશીલઃ કામવૃત્તો વા ગુણૈર્વા પરિવાર્જિતઃ ।

ઉપચર્યઃ સ્ત્રિયા સાધ્વ્યા સતતં દેવવત્પતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

પતિ શીલવિહીન હોય, કામાચારી હોય અને ગુણવર્જિત હોય તોપણ સાધ્વી સ્ત્રીઓએ તેની દેવની જમ સેવા કરવી ધરે,

[દાનપ્રમૃતિ યા તુ સ્વાધ્યાવદાયુઃ પતિવ્રતા ।

મર્ત્વલોકં ન ત્યજતિ યથૈવારુન્ધતી તથા ॥

કન્યાદાનથી માંડીને ઠેઠ આવરદાના અંત સુધી જ પતિ-
વ્રતા રહે છે, તે અરુન્ધતીની જમ પતિલોકને ત્યજતી નથી.]

નાસ્તિ સ્ત્રીणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ ૧૫૫ ॥

સ્ત્રીઓ માટે જુદો યજ્ઞ નથી, જુદું વ્રત નથી, કે જુદો
ઉપવાસ નથી. તેણે તો પતિની સેવા કરવી; એ સેવાથીજ
સ્વર્ગમાં તે મહિમાવતી થાય છે. ૧૫૫

[पत्यौ जीवति या तु स्त्री उपवासं व्रतं चरेत् ।

आयुष्यं हरते मर्तुर्नरकं चैव गच्छति ॥

પતિના જીવતાં જ સ્ત્રી ઉપવાસ કે વ્રત આચરે છે, તે
પતિનું આવરદા હરે છે અને પોતે નરકમાં જાય છે.]

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।

पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किञ्चिदप्रियम् ॥ ૧૫૬ ॥

પતિલોક મેળવવા ઇચ્છતી સાધ્વી સ્ત્રીએ જીવતા કે
મરેલા પતિનું કાંઈયે અપ્રિય આચરવું નહિ. ૧૫૬

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलैफलः शुभैः ।

न तु नामापि गृहीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ ૧૫૭ ॥

જોઈએ તો પતિ પરલોકવાસી થતાં, પત્નીએ શુભ ફૂલ,
મૂળ અને ફળોથી દેહ ગાળવી, પણ પરપુરુષનું નામ સુધ્ધાં
લેવું નહિ. ૧૫૭

આસીતામરણાત્ક્રાન્તા નિયતા બ્રહ્મચારિણી ।

યો ધર્મ એકપત્નીનાં કાઢ્ઢન્તી તમનુત્તમમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

પતિવ્રતાના ઉત્તમોત્તમ ધર્મને ઇચ્છતી તે પત્નીએ
મરણપર્યંત ક્ષમાયુક્ત, નિયમપરાયણ અને બ્રહ્મચારિણી રહેવું.

અનેકાનિ સહસ્રાણિ કુમારબ્રહ્મચારિણામ્ ।

દિવં ગતાનિ વિપ્રાણામકૃત્વા કુલસંતતિમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

અનેક હજાર બ્રાહ્મણ બાલબ્રહ્મચારીઓ કુલસંતતિ ઉ-
ત્પન્ન કર્યા વિના સ્વર્ગમાં ગયા છે. ૧૫૯

મૃતે મર્તરિ સાધ્વી સ્ત્રી બ્રહ્મચર્યે વ્યવસ્થિતા ।

સ્વર્ગ ગચ્છત્યપુત્રાપિ યથા તે બ્રહ્મચારિણઃ ॥ ૧૬૦ ॥

પતિ ગુજરી જતાં જ સાધ્વી સ્ત્રી બ્રહ્મચર્યમાં પરાયણ
રહે છે, તે પુત્રવતી ન હોવા છતાં, ઉપલા બ્રહ્મચારીઓની
જેમ સ્વર્ગે જાય છે. ૧૬૦

અપત્યલોમાઘા તુ સ્ત્રી મર્તારમતિવર્તતે ।

સેહ નિન્દામવાપ્નોતિ પતિલોકાચ્છ હીયતે ॥ ૧૬૧ ॥

પણ જ સ્ત્રી સંતતિના લોભે સ્વામીનું ઉલ્લંઘન કરે છે,
તે આ લોકમાં નિંદા પામે છે અને પતિલોકથી વંચિત
થાય છે. ૧૬૧

નાન્યોત્પન્ના પ્રજાસ્તીહ ન ચાપ્યન્યપરિગ્રહે ।

ન દ્વિતીયશ્ચ સાધ્વીનાં ક્વચિદ્ભર્તૌપદિશ્યતે ॥ ૧૬૨ ॥

પતિ સિવાયના બીજા પુરુષે ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા તે સ્ત્રીની
પ્રજા નથી; તેમ તે ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષની પણ પ્રજા નથી;
સાધ્વી સ્ત્રીઓ માટે ક્યાંય બીજા પતિનો ઉપદેશ નથી. ૧૬૨

પતિં દિત્વાપકુટં સ્વમુત્કુટં યા નિષેવતે ।

નિન્યૈવ સા મવેલ્લોકે પરપૂર્વેતિ ચોચ્યતે ॥ ૧૬૩ ॥

પોતાના ઊતરતા પતિને છોડીને જ સ્ત્રી અડિયાતા પર-
પુરુષને સેવે છે, તે આ લોકમાં નિંદાપાત્ર થાય છે; અને તેને
'પરપૂર્વા' (એ ધણીની ખાયડી) કહેવામાં આવે છે. ૧૬૩

વ્યાપિચારાત્તુ મર્તુઃ સ્ત્રી લોકે પ્રાપ્નોતિ નિન્યતામ્ ।

શૃગાલયોર્નિ પ્રાપ્નોતિ પાપરોગૈશ્ચ પીઘ્યતે ॥ ૧૬૪ ॥

જ સ્ત્રી સ્વામીનો ત્યાગ કરીને આડો વ્યવહાર રાખે છે,
તે આ લોકમાં નિંદા પામે છે અને મરણ પછી શિયાળની
થોળિયામાં જન્મે છે તથા ક્ષય આદિ પાપરોગોથી પીડાય છે.

પતિં યા નામિચરતિ મનોવાગ્દેહસંયતા ।

સા મર્ત્લોકમાપ્નોતિ સન્નિઃ સાધ્વીતિ ચોચ્યતે ॥ ૧૬૫ ॥

મન, વાણી અને દેહથી સંયમ રાખનારી સ્ત્રી પતિનું
ઉલ્લેખન કરતી નથી, તે પતિલોકને પામે છે અને સત્પુરુષો
તેને સાધ્વી કહે છે. ૧૬૫

અનેન નારી વૃત્તેન મનોવાગ્દેહસંયતા ।

હ્રાડયાં કીર્તિમાપ્નોતિ પતિલોકં પરત્ર ચ ॥ ૧૬૬ ॥

મન, વાણી અને દેહથી સંયમ રાખનારી સ્ત્રી આ
સહવર્તન કરીને આ લોકમાં ઉત્તમ કીર્તિ મેળવે છે અને
મરણ પછી પતિલોકને પામે છે. ૧૬૬

અવંહૃતાં સવર્ણા સ્ત્રીં દ્વિજાતિઃ પૂર્વમારિણીમ્ ।

દાહ્યેદમિહોત્રેણ યજ્ઞપાત્રૈશ્ચ ધર્મવિત્ ॥ ૧૬૭ ॥

પોતાની જાતિની આવા સહવર્તનવાળી પત્ની જો પોતા-

થી પહેલી ગુજરી બપ, તો ધર્મ બાણનારા તે બ્રાહ્મણે તેને
અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી યજ્ઞનાં પાત્રો સાથે દાહ આપવો. ૧૬૭

માર્યાયૈ પૂર્વમારિણૈ દત્વામીનન્ત્યકર્મણિ ।

પુનર્દારક્રિયાં કુર્યાત્પુનરાધાનમેવ ચ ॥ ૧૬૮ ॥

પહેલી મરી ગયેલી પત્નીને અત્યક્રિયામાં અગ્નિદાહ
આપ્યા પછી ફરીથી લગ્ન કરવું અને ફરી અગ્નિહોત્ર સ્થાપવો.

अनेन विधिना नित्वं पञ्चयज्ञात् हापयेत् ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ ૧૬૯ ॥

આ વિધિએ નિત્ય પંચ મહાયજ્ઞો અખંડ રાખવા અને
આમ આયુષના બીજા ભાગમાં વિવાહ કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં
રહેવું. ૧૬૯

इति श्री मानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

ઇતિશ્રી માનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તાયાં સંહિતામાં અધ્યાય ૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬ કો

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।

वने वसेत्तु नियतो यथावद्वિजितेन्द्रियः ॥ ૧ ॥

આમ સ્નાતક બ્રાહ્મણે વિધિપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું.
પછી નિયમપરાયણ તથા જિતેન્દ્રિય રહી તેણે યથાવિધિએ
વનમાં વાસ કરવો. ૧

[अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्म वैखानसाश्रमम् ।

वन्यमूलफलानां च विधिं ग्रहणमोक्षणे ॥

હવે આગળ હું વાનપ્રસ્થાશ્રમના ધર્મ વિશે તથા વનનાં ક્ષણભૂળના સ્વીકાર અસ્વીકારના વિધિ વિશે કહીશ.]

વાનપ્રસ્થના ધર્મ—

ગૃહસ્થસ્તુ યદા પश्यેદ્વલીપલિતમાત્મનઃ ।

અપત્યસ્યૈવ ચાપત્યં તદારણ્યં સમાશ્રયેત્ ॥ ૨ ॥

ગૃહસ્થ જ્યારે પોતાને કરચળી પડેલી જુએ, પળિયાં આવેલાં જુએ અને દીકરાને ઘેર દીકરો જુએ, ત્યારે તેણે અરણ્યનો આશ્રય લેવો. ૨

સંત્યજ્ય ગ્રામ્યમાહારં સર્વં ચૈવ પરિચ્છદમ્ ।

પુત્રેષુ ભાર્યાં નિશ્કિપ્ય વનં ગચ્છેત્સહૈવ વા ॥ ૩ ॥

ગામનાં ભોજન અને સર્વ રાચરચીલું તથા તેણે વનમાં જવું. પત્નીને કાંતો સાથે રાખતી અથવા પુત્રોને તેની સોંપણ કરી જવી. ૩

અગ્નિહોત્રં સમાદાય ગૃહં ચાગ્નિપરિચ્છદમ્ ।

ગ્રામાદરણ્યં નિઃસૃત્ય નિવસેન્નિયતેન્દ્રિયઃ ॥ ૪ ॥

ઘરનાં અગ્નિહોત્રને તથા તેને લગતી સામગ્રીને લઇને તેણે ગામમાંથી નીકળી વનમાં જવું અને ત્યાં જિતેન્દ્રિય રહી વસવું. ૪

મુન્યન્નૈર્વિવિધૈર્મેઘ્યૈઃ શાકમૂલફલેન વા ।

एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

પવિત્ર એવાં વિવિધ મુનિઅન્નોથી, શાકાથી, મૂળોથી અથવા ક્ષોથી તેણે વિધિપૂર્વક આગળ કહ્યા તે પંચમહા-યજ્ઞો કરવા. ૫

વસીત ચર્મ ચીરં વા સાયં સ્નાયાત્પ્રગે તથા ।

જટાશ્ચ વિમૃયામિત્યં ઇમશ્ચુલોમનસ્થાનિ ચ ॥ ૬ ॥

તેણે ચર્મ કે વલ્કલ પહેરવાં, મળસડે ને સાંજે સ્નાન કરવું અને જટા, મૂછ, દાઢી, રોમ તથા નખ સદા વધવા દેવાં.

યજ્ઞક્ષયં સ્યાત્તતો દદ્યાદ્વલિં ભિક્ષાં ચ શક્તિતઃ ।

અમ્મૂલકલમિક્ષાભિરર્ચયેદાશ્રમાગતાન્ ॥ ૭ ॥

પોતાને જ ખાવાનું હોય, તેમાંથી શક્તિઅનુસાર બલિ અને ભિક્ષા આપવાં. આ સમયે આઠ્યા હોય તેમને પાણી, મૂળ અને કળની ભિક્ષાથી સત્કારવા. ૭

સ્વાધ્યાયે નિત્યયુક્તઃ સ્યાદાન્તો મૈત્રઃ સમાહિતઃ ।

દાતા નિત્યમનાદાતા સર્વભૂતાનુકમ્પકઃ ॥ ૮ ॥

તેણે નિત્ય સ્વાધ્યાયપરાયણ રહેવું, ઈન્દ્રિયદમન કરવું, મૈત્રીભય રહેવું અને સ્વસ્થચિત્ત રહેવું; તેણે નિત્ય દાન આપવું પણ ક્રોધનુંય દાન ન લેવું; તેણે પ્રાણીમાત્રને વિશે અનુકંપા રાખવી. ૮

વૈતાનિકં ચ જુહુવાદગ્નિહોત્રં યથાવિધિ ।

દર્શમસ્કન્દયન્પર્વ પૌર્ણમાસં ચ યોગતઃ ॥ ૯ ॥

વિધિપૂર્વક તે વૈતાનિક (ગાર્હપત્યના કુંડમાંના અગ્નિને આહવનીય તેમજ દક્ષિણાગ્નિના કુંડમાં લાવવો તે વિતાગ્નિ છે.) અગ્નિહોત્ર કરે અને પૂનમ તથા અમાસનાં પર્વોએ તે યથાયોગ ઇષ્ટિઓ કરવી પણ ન ચૂકે. ૯

ઋક્ષેદ્યાગ્રયણં ચૈવ ચાતુર્માસ્યાનિ ચાહરેત્ ।

તુસયણં ચ ક્રમશો દાક્ષસ્યાયનમેવ ચ ॥ ૧૦ ॥

નક્ષત્ર ઇષ્ટિ, આગ્રયણ (નવધાન્ય ઇષ્ટિ) તેમ જ ચાતુ-
ર્માસ, તુરાયણ અને દાક્ષાયન એ કર્મો પણ તેણે ક્રમપૂર્વક
કરવાં. ૧૦

વાસન્તશરદૈર્મેઘ્યૈર્મુન્યમૈઃ સ્વયમાહૃતૈઃ ।

પુરોહાશ્ચાશ્વરૂચૈવ વિધિવર્જિતપેતૃષક ॥ ૧૧ ॥

વસંતઋતુ તથા શરદઋતુમાં થયેલાં પવિત્ર મુનિઅન્ત્રોને
ઋતે જ લઘુ આવવાં અને તે વડે તે તે યજ્ઞો માટે વિધિ-
પૂર્વક જુદા જુદા પુરોહાશો તથા અરુચો કરવા. ૧૧

દેવતામ્યસ્તુ તદ્વૃત્વા વન્યં મેઘ્યતરં હ્રિવિઃ ।

શેષમાત્માનિ યુક્તીત લવણં ચ સ્વયં કૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥

વનનાં પવિત્ર હવિદ્રવ્યોથી દેવોને અર્થે હોમ કરવો, પોતે
તેનો શેષભાગ ખાવો અને તેમાં ઋતે તૈયાર કરેલું લૂણ મેળવવું.

સ્થલજૌદકશાકાનિ પુષ્પમૂલફલાનિ ચ ।

મેઘ્યપૃથ્વોઽન્નવાન્યઘાત્સ્નેહાંશ્ચ ફલસંમવાન્ ॥ ૧૩ ॥

જળ અને જમીનમાં થતાં શાકો, પવિત્ર વૃક્ષોમાં થતાં
ફળ, મૂળ અને ફળો, તેમ જ ફળમાંથી થતાં તેલો એટલાં
ખાવામાં લેવાય. ૧૩

વર્જયેન્મધુ માસં ચ ભૌમાનિ કવકાનિ ચ ।

ભૂસ્તૃણં શિશુકં ચૈવ શ્લેષ્માતકફલાનિ ચ ॥ ૧૪ ॥

મધ, માંસ, પિલાડીના ટોપ, ગળજીલી, સરગવો, ચીકણાં
ફયુક્ત ગૂંદાં આદિ ફળો એટલાંને તેણે વર્જવાં. ૧૪

ત્યજેદાશ્વયુજે માસિ મુન્યમં પૂર્વસંચિતમ્ ।

જીર્ણાનિ ચૈવ વાસાંસિ શાકમૂલફલાનિ ચ ॥ ૧૫ ॥

આગળ સંધરી રાખેલાં મુનિઅન્નોને આસો માસમાં ત્યજી દેવાં. તેમજ જીણું વસો, શકિ, મૂલો અને ફળોનો પણ ત્યાગ કરવો. ૧૫

ન ફાલકુદ્દમશ્રીયાદુત્સુદ્દમપિ કેનચિત્ ।

ન ગ્રામજાતાન્યાર્થોઽપિ મૂલોનિ ચ ફલોનિ ચ ॥ ૧૬ ॥

આસ નાખી ખેડેલું અન્ન કાઢી રહેવા દઈ ગયું હોય, તોપણ ન ખાવું. પોતે પીડિત હોય તોપણ ગામમાં થયેલાં મૂલો અને ફળો ન ખાવાં. ૧૬

અગ્નિપ્રકાશનો વા સ્વાત્કાલપક્કમ્ભુગેવ વા ।

અશ્મકુટ્ટો ભવેદાપિ દન્તોલ્લુલિકોઽપિ વા ॥ ૧૭ ॥

અગ્નિથી પકવેલું ખાવું, અથવા ચોગ્ય કાલે એની મેળે પાકું થયેલું ખાવું, અથવા પથ્થર ઉપર ફેટેલું ખાવું, અથવા દાંતે છાલ ઉતારેલું ખાવું. ૧૭

સઘઃપ્રજ્ઞાલકો વા સ્વાન્માસસંચયિકોઽપિ વા ।

વર્ષમાસનિચયો વા સ્વાત્સમાનિચય એવ વા ॥ ૧૮ ॥

એકઠંક ભેગો કે એક માસ ભેગો કે છ માસ ભેગો કે એક વરસ ભેગો અન્નનો સંધરી કરવો. ૧૮

નક્તં ચાન્નં સમશ્રીયાદિવા વાદ્યત્ય શક્તિઃ ।

ચતુર્થકાલિક્કે વા સ્વાત્સ્વાદ્યાપ્યષ્ટમકાલિકઃ ॥ ૧૯ ॥

યથાશક્તિ અન્ન લાવી રાત્રે કે દિવસે ભોજન કરવું; અથવા ચોથી વેળે કે આઠમી વેળે જમવું. ૧૯

ચાન્દ્રાયણવિધાનૈર્વા શુદ્ધકૃષ્ણે ચ વર્તયેત્ ।

વક્ષાન્તયોર્વાપ્યશ્રીયાદવાગું કથિતત્ સકુ ॥ ૨૦ ॥

અથવા, સુદ અને વદમાં આંદ્રાયણ પ્રતોના વિધાનથી વર્તવું; અથવા બેઉ પખવાડિયાંને અંતે એક વાર જવની રાખડી લેવી. ૨૦

[યતઃ પત્રં સમાદયાન્ન તતઃ પુષ્પમાહરેત્ ।

યતઃ પુષ્પં સમાદયાન્ન તતઃ ફલમાહરેત્ ॥

જમાંથી પાંદડાં લેવાય તેમાંથી ફૂલ ન લેવાય, અને જમાંથી ફૂલ લેવાય તેમાંથી ફળ ન લેવાય.]

પુષ્પમૂલફલૈર્વાપિ કેવલૈર્વર્તયેત્સદા ।

કાલપક્ષૈઃ સ્વયંશીર્ણૈર્વૈશ્વાનસમતે સ્થિતઃ ॥ ૨૧ ॥

અથવા, વાનપ્રસ્થપ્રતમાં રહેલાએ કેવળ કાળપક્ષ કે જાતે ખરી પડેલાં ફૂલ, મૂલ અને ફળથી જ સદા રહેવું. ૨૧

ભૂમૌ વિપરિવર્તેત તિષ્ઠેદ્વા પ્રપદૈર્દિનમ્ ।

સ્થાનાસનામ્બ્યાં વિહરેત્સવનેષુપયન્નપઃ ॥ ૨૨ ॥

જમીન ઉપર આમતેમ આવવું જવું, અથવા દિવસભર પગનાં આંગળાં ઉપર ઊભા રહેવું, અથવા પોતાના સ્થાન અને આસનથી જ વિહાર કરવો, અને સવાર, ખપોર તથા સાંજ સ્નાન કરવું. ૨૨

ગ્રીષ્મે પશ્ચતપાસ્તુ સ્યાદ્વર્ષાસ્વભ્રાવકાશિકઃ ।

આર્દ્રવાસાસ્તુ હેમન્તે ક્રમશો વર્ધયંસ્તપઃ ॥ ૨૩ ॥

ઉનાળામાં પંચાગ્નિ (ચાર બાજુ અગ્નિ અને પાંચમો સૂર્ય) તાપવા, વર્ષામાં વરસતા મેઘ નીચે બેસવું અને હેમન્તમાં ભીને વસ્ત્રે રહેવું—એમ ક્રમપૂર્વક તપોવૃદ્ધિ કરતા રહેવું.

ઉપસ્પૃશંસ્ત્રિપવર્ણં પિતૃન્દેવાંશ્ચ તર્પયેત્ ।

તપશ્ચરંશ્ચોગ્રતરં શોષયેદેહમાત્મનઃ ॥ ૨૪ ॥

ત્રણુ વેળ સ્નાન કરવું, દેવો તથા પિતૃઓને તર્પણ કરવું,
અને ઉગ્રતર તપ તપીને પોતાના દેહને શોષવો. ૨૪

અગ્રીનાત્મનિ વૈતાનાન્સમારોપ્ય યથાવિધિ ।

અનધિરનિકેતઃ સ્યાન્મુનિર્મૂલફલાશનઃ ॥ ૨૫ ॥

વિધિપૂર્વક તેણે પોતાના આત્મા વિશે વિતાન અગ્નિઓ-
ને સ્થાપવા, તેણે અગ્નિ તથા ધરથી મુક્ત થવું, મૌનવ્રતી
થવું અને મૂલફળનો આહાર રાખવો. ૨૫

અપ્રયત્નઃ સુખાર્થેષુ બ્રહ્મચારી ધરાશયઃ ।

શરણેષ્વમમર્થેવ વૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥ ૨૬ ॥

તેણે સુખને અર્થે પ્રયત્ન ન કરવો, બ્રહ્મચર્યયુક્ત રહેવું,
ભૂમિની શય્યા રાખવી, ગૃહાદિ શરણોની મમતાથી મુક્ત
રહેવું અને ઝાડના મૂળતળે વાસો રાખવો. ૨૬

તાપસેષ્વેવ વિપ્રેષુ યાત્રિકં મૈક્ષમાહરેત્ ।

ગૃહમેધિષુ ચાન્યેષુ દ્વિજેષુ વનવાસિષુ ॥ ૨૭ ॥

તાપસો અને વિપ્રો તેમજ વનવાસી બીજાં ગૃહસ્થી
બ્રાહ્મણો પાસેથી તેણે પ્રાણયાત્રા પૂરતી લિક્ષા લાવવી. ૨૭

ગ્રામાદાહૃત્ય વાશ્ત્રીયાદષ્ટૌ ગ્રાસાન્વને વસન્ ।

પ્રતિગૃહ્ય પુટેનૈવ પાણિના શકલેન વાં ॥ ૨૮ ॥

અથવા વનવાસીએ ગામમાંથી લિક્ષા લાવવી અને
પડિયામાં, હાથમાં કે ઠીબમાં રાખી તેના આઠ કોણિયા ખાવા.

एतावान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।

विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥ २९ ॥

વનમાં વસતા વિપ્રે આ અને ખીજ દીક્ષાનિયમોને સેવવા અને આત્મસિદ્ધિ સારુ વિવિધ ઉપનિષદોની શ્રુતિઓનો અભ્યાસ કરવો. ૨૯

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।

विद्यातपोविबुद्धयर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३० ॥

વિદ્યા અને તપની વૃદ્ધિ માટે તેમજ શરીરની વિશુદ્ધિ સારુ ઋષિઓએ અને ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણોએ એ શ્રુતિઓની ઉપાસના કરી છે. ૩૦

अपराजितां वास्थाय ब्रजेद्दिशमजिह्मगः ।

आनिपातच्छरीरस्य शुक्लो वार्यनिलाशनः ॥ ३१ ॥

અથવા તેણે જલ અને વાયુનો આહાર રાખી, નિયમ-પરાયણ રહી, સસ્ત ગતિએ ખોળિયું પડે ત્યાં સુધી ઈશાન ખૂણામાં આડ્યા જવું. ૩૧

आसां महर्षिचर्यणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ।

वीतशोकमयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२ ॥

મહર્ષિઓની આ ચર્યામાંથી ગમે તે અકથી જ વિપ્ર શરીરને તજે છે, તે શોક અને લયથી મુક્ત થઈને બ્રહ્મલોકમાં મહિમા પામે છે. ૩૨

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं मागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥ ३३ ॥

આમ, આયુષના ત્રીજા ભાગને વનમાં ગાળ્યા પછી આયુષના ચોથા ભાગમાં સંગભાવને ત્યજીને સંન્યાસ લેવો. ૩૩

આશ્રમાદાશ્રમં ગત્વા હુતહોમો જિતેન્દ્રિયઃ ।

મિશ્નાબલિપરિશ્રાન્તઃ પ્રવ્રજન્તેત્ય વર્ધતે ॥ ૩૪ ॥

એકથી બીજા આશ્રમમાં ગયેલો, હોમહવન કરી ચૂકેલો, જિતેન્દ્રિય રહેલો અને લિષ્ઠા તથા અલિષ્ઠી થાક પામેલો તે વાનપ્રસ્થી સંન્યાસ ધારણ કરીને પરલોકમાં મોક્ષવૃદ્ધિ પામે છે.

ઋણાનિ શ્રીણ્યપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ।

અનપાકૃત્ય મોક્ષં તુ સેવમાનો વ્રજત્યઘઃ ॥ ૩૫ ॥

દેવ, ઋષિ અને પિતૃ એ ત્રણ ઋણ ભરપાઈ કરીને મનને મોક્ષપરાયણ કરવું. પણ એ ઋણ ચૂકવ્યા વિના જ મોક્ષને (સંન્યાસને) સેવે છે, તે નરકને પામે છે. ૩૫

અધીત્ય વિધિવદ્વેદાનુપુત્રાંશ્ચોત્પાદ્ય ધર્મતઃ ।

દૃષ્ટ્વા ચ શક્તિતો યજ્ઞૈર્મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ॥ ૩૬ ॥

વિધિપૂર્વક વેદાધ્યયન કરીને, ધર્મપૂર્વક પુત્રોત્પાદન કરીને, અને શક્તિપૂર્વક યજ્ઞાદિ કરીને મનને મોક્ષમાં પરોવવું. ૩૬

અનધીત્ય દ્વિજો વેદાનુત્પાદ્ય તથા સુતાન્ ।

અનિષ્ટા ચૈવ યજ્ઞૈશ્ચ મોક્ષમિચ્છન્નવ્રજત્યઘઃ ॥ ૩૭ ॥

જે બ્રાહ્મણો વેદાધ્યયન કર્યા વિના, પુત્રોત્પાદન કર્યા વિના અને યજ્ઞાદિ યજ્યા વિના મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે, તે નરકને પામે છે. ૩૭

પ્રાજાપત્યાં નિરૂપ્યેદિં સર્વવેદસદક્ષિણામ્ ।

આત્મન્યગ્રીન્સમારોપ્ય બ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદ્ગ્રહાત્ ॥ ૩૮ ॥

સર્વ ધનદક્ષિણાથી યુક્ત એવી પ્રાજાપત્ય ઇદિ કરીને અને અશ્વિએને પોતાનામાં આરોપિત કરીને, બ્રાહ્મણે ધર-માંથી નીકળીને સંન્યાસ લેવો. ૩૮

एताभ्यान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो बने वसन् ।

विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥ २९ ॥

વનમાં વસતા વિપ્રે આ અને બીજા દીક્ષાનિયમોને સેવવા અને આત્મસિદ્ધિ સારુ વિવિધ ઉપનિષદોની શ્રુતિઓના અભ્યાસ કરવો. ૨૯

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।

विद्यातपोविबुद्धयर्थं शरीरस्य च शुद्ध्ये ॥ ३० ॥

વિદ્યા અને તપની વૃદ્ધિ માટે તેમજ શરીરની વિશુદ્ધિ સારુ ઋષિઓએ અને ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણોએ એ શ્રુતિઓની ઉપાસના કરી છે. ૩૦

अपराजितां वास्थाय ब्रजेदिशमजिह्वगः ।

आनिपातच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥ ३१ ॥

અથવા તેણે જલ અને વાયુનો આહાર રાખી, નિયમ-પરાયણ રહી, સરસ ગતિએ ખોળિયું પડે ત્યાં સુધી ઈશાન ખૂણામાં આડ્યા જવું. ૩૧

आसां महर्षिचर्यणां त्यक्त्वा न्यतमया तनुम् ।

वीतशोकमयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२ ॥

મહર્ષિઓની આ ચર્યામાંથી ગમે તે એકથી જ વિપ્ર શરીરને તજ છે, તે શોક અને લયથી મુક્ત થઈને બ્રહ્મલોકમાં મહિમા પામે છે. ૩૨

बनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं मागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥ ३३ ॥

આમ, આયુષના ત્રીજા ભાગને વનમાં ગાળ્યા પછી આયુષના ચોથા ભાગમાં સંગભાત્રને ત્યજીને સંન્યાસ લેવો. ૩૩

આશ્રમાદાશ્રમં ગત્વા હૃતહોમો જિતેન્દ્રિયઃ ।

ભિક્ષાવલિપરિશ્રાન્તઃ પ્રવ્રજન્પ્રેત્ય વર્ધતે ॥ ૩૪ ॥

એકથી બીજા આશ્રમમાં ગયેલો, હોમહવન કરી ચૂકેલો, જિતેન્દ્રિય રહેલો અને ભિક્ષા તથા બલિથી થાક પામેલો તે વાનપ્રસ્થી સંન્યાસ ધારણ કરીને પરલોકમાં મોક્ષવૃદ્ધિ પામે છે.

ઋણાનિ શ્રીણ્યપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ।

અનપાકૃત્ય મોક્ષં તુ સેવમાનો વ્રજત્યધઃ ॥ ૩૫ ॥

દેવ, ઋષિ અને પિતૃ એ ત્રણ ઋણ ભરપાઈ કરીને મનને મોક્ષપરાયણ કરવું. પણ એ ઋણ ચૂકવ્યા વિના જ મોક્ષને (સંન્યાસને) સેવે છે, તે નરકને પામે છે. ૩૫

અધીત્ય વિધિવદ્વેદાનુપુત્રાંશ્ચોત્પાદ્ય ધર્મતઃ ।

દૃષ્ટ્વા ચ શક્તિતો યજ્ઞૈર્મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ॥ ૩૬ ॥

વિધિપૂર્વક વેદાધ્યયન કરીને, ધર્મપૂર્વક પુત્રોત્પાદન કરીને, અને શક્તિપૂર્વક યજ્ઞાદિ કરીને મનને મોક્ષમાં પરોવવું. ૩૬

અનધીત્ય દ્વિજો વેદાનનુત્પાદ્ય તથા સુતાન્ ।

અનિષ્ટ્વા ચૈવ યજ્ઞૈશ્ચ મોક્ષમિચ્છન્વ્રજત્યધઃ ॥ ૩૭ ॥

જ આહ્મણો વેદાધ્યયન કર્યા વિના, પુત્રોત્પાદન કર્યા વિના અને યજ્ઞાદિ યજ્યા વિના મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે, તે નરકને પામે છે. ૩૭

પ્રાજાપત્યાં નિરૂપ્યેષ્ટિં સર્વવેદસદક્ષિણામ્ ।

આત્મન્યગ્રીન્સમારોપ્ય બ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદ્રુદાત્ ॥ ૩૮ ॥

સર્વ ધનદક્ષિણાથી યુક્ત એવી પ્રાજાપત્ય ઇષ્ટિ કરીને અને અશ્વિઓને પોતાનામાં આરોપિત કરીને, આહ્મણે ધર-માંથી નીકળીને સંન્યાસ લેવો. ૩૮

યો દત્વા સર્વભૂતેભ્યઃ પ્રવ્રજત્યમયં ગૃહાત્ ।

તસ્ય તેજોમયા લોકા ભવન્તિ બ્રહ્મવાદિનઃ ॥ ૩૯ ॥

જે બ્રહ્મવાદી પુરુષ આ રીતે પ્રાણીમાત્રને અલય આપીને ધરથી નીકળી સંન્યાસદીક્ષા લે છે, તે તેજોમય એવા બ્રહ્મલોકને પામે છે. ૩૯

યસ્માદપ્યપિ ભૂતાનાં દ્વિજાન્નોત્પદ્યતે મયમ્ ।

તસ્ય દેહાદિમુક્તસ્ય મયં નાસ્તિ કુતશ્ચન ॥ ૪૦ ॥

જે બ્રાહ્મણથી પ્રાણીઓને એક આણુ જટલો પણ લય થતો નથી, તે દેહથી વિમુક્ત થયેલા બ્રાહ્મણને ક્યાંયથી પણ લય હોતો નથી. ૪૦

આગારાદમિનિષ્ક્રાન્તઃ પવિત્રોપચિતો મુનિઃ ।

સમુપોદેષુ કામેષુ નિરપેક્ષઃ પરિવ્રજેત્ ॥ ૪૧ ॥

ધરમાંથી નીકળેલા, ઠંડ આદિ પવિત્ર વસ્તુઓથી યુક્ત રહેલા અને મૌનવ્રતવાળા તેણે વૈભવલરી કામનાઓ વિશે નિઃસ્પૃહ રહીને સંન્યાસ સ્વીકારવો. ૪૧

એક એવ ચરોન્નિત્યં સિદ્ધયર્થમસહાયવાન્ ।

સિદ્ધિમેકસ્ય સંપદ્યન્ન જહાતિ ન હીયતે ॥ ૪૨ ॥

એકલા એકાકીનેજ મોક્ષસિદ્ધિ સાંપડે છે, એમ વિચારી સિદ્ધિને અર્થે તેણે એકાકી અને અસહાય વિચરવું—એ નથી કંઈ છોડતો કે નથી એ કોઈથી છોડાતો. ૪૨

અનગ્નિરનિકેતઃ સ્યાદગ્રામમન્થાર્થમાશ્રયેત્ ।

ઉપેક્ષકોઽશક્કુસુકો મુનિર્ભાવસમાહિતઃ ॥ ૪૩ ॥

તે અગ્નિરહિત રહે, નિવાસરહિત રહે અને માત્ર ભોજન

અર્થેજ ગામનો આશરો લે. તે સુખદુઃખાદિની ઉપેક્ષા કરે, સ્થિરબુદ્ધિ રહે, મૌનવ્રતી રહે અને સાવધાનચિત્તે બ્રહ્મભાવમાં રહે. ૪૩

કપાલં વૃક્ષમૂલાનિ કુચેલમસહાયતા ।

સમતા ચૈવ સર્વસ્મિન્નેતન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૪ ॥

લિક્ષાપાત્રો, વૃક્ષનાં મૂળો, ધાબળી જવાં મોટાં અરણ્યવસ્ત્રો, અસહાયતા, તેમજ સર્વને વિશે સમબુદ્ધિ—એટલાં મુક્તનાં લક્ષણ છે. ૪૪

નામિનન્દેત મરણં નામિનન્દેત જીવિતમ્ ।

કાલમેવ પ્રતીક્ષેત નિર્દેશં મૃતકો યથા ॥ ૪૫ ॥

તે ન મરણને અલિનંદે, ન જીવિતને અલિનંદે, પણ સેવકજમ આજ્ઞાની રાહ જુએ તેમ તે કાલનીજ પ્રતીક્ષા કરે. ૪૫

[ગ્રૈષ્માન્દૃમંતિકાન્માસાનષ્ઠૌ મિશ્રુર્વિચક્રમેત્ ।

દયાર્થં સર્વભૂતાનાં વર્ષાસ્વેકત્ર સંવસેત્ ॥

લિષ્ણુએ ગ્રીષ્મ અને હેમંત ઋતુઓના આઠ માસ બહાર ફરવું અને પ્રાણીમાત્રની દયા સારુ તેણે ચોમાસામાં એક સ્થાને રહેવું.]

[નામૃયં હિ વ્રજેન્માર્ગં નાદૃષ્ટાં ભૂમિમાક્રમેત્ ।

પરિપૂતાભિરદ્ધિસ્તુ કાર્યં કુર્વીત નિત્યશઃ ॥

સૂર્ય વિનાના અંધારિયા રસ્તા ઉપર ન ચાલવું, અજાણી જમીન ઉપર ડગ ન મૂકવાં અને નિત્ય પવિત્ર જલથી સ્નાનાદિ કાર્ય કરવાં.]

[સત્યાં વાચમર્હિંસ્રાં ચ વદેદનપકારિણીમ્ ।

કલ્કાપેતામપરુષામનૃશંસામર્પેશુનામ્ ॥

સત્ય અને અહિંસાથી યુક્ત તેમજ અપકાર, કપટ, કઠોરતા, કૂરતા અને નિંદાથી રહિત એવી વાણી બોલવી.]

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં જલં પિષેત્ ।

સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ૪૬ ॥

દૃષ્ટિથી પવિત્ર એવું ડગલું મૂકવું, વસ્ત્રથી ગાળેલું એવું જલ પીવું, સત્યથી પુનિત એવી વાણી બોલવી અને મનથી વિશુદ્ધ એવું આચરણ કરવું. ૪૬

અતિવાદાંસ્તિતિક્ષેત નાવમન્યેત કચ્ચન ।

ન ચૈમં દેહમાશ્રિત્ય વૈરં કુર્વૈત કેનચિત્ ॥ ૪૭ ॥

બકબકાટ સાંખી લેવો, પણ ક્યારેય અપમાન ન કરવું. આ દેહને વળગીને ડાઘની પણ સાથે વૈર ન કરવું. ૪૭

ક્રુધ્યન્તં ન પ્રતિક્રુધ્યેદાક્રુષ્ટઃ કુશલં વદેત્ ।

સપ્તદ્વારાવકીર્ણાં ચ ન વાચમનૃતાં વદેત્ ॥ ૪૮ ॥

ક્રોધ કરનારની સામે વળતો ક્રોધ ન કરવો, ખૂંસું બોલનારને રૂડું કહેવું અને પાંચ ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ એ સાત વિષયોમાં વીખરાયેલી અસત્ય વાણી ન બોલવી. ૪૮

અધ્યાત્મરતિરાસીનો નિરપેક્ષો નિરામિષઃ ।

આત્મનૈવ સહાયેન સુલ્લાર્થી વિચરેદિહ ॥ ૪૯ ॥

બ્રહ્મધ્યાનમાં પ્રીતિયુક્ત રહેવું, યોગાસનમાં રહેવું, અપેક્ષારહિત રહેવું, અલિલાષામુક્ત રહેવું અને સ્વસહાયથીજ મોક્ષસુખ મેળવવા અર્થે આ સંસારમાં વિચરવું. ૪૯

ન ચોત્પાતનિમિત્તામ્યાં ન નક્ષત્રાઙ્ગવિઘ્નયા ।

નાનુશાસનવાદામ્યાં ભિક્ષાં લિપ્સેત કર્હિચિત્ ॥ ૫૦ ॥

ઉત્પાતોને નિમિત્તે, નક્ષત્રવિષયક વિદ્યાથી કે શાસ્ત્રના વિવાદથી કદી પણ લિષ્ઠા મેળવવાની લિપ્સા ન રાખવી. ૫૦

ન તાપસૈર્બ્રાહ્મણૈર્વા વયોભિરપિ વાશ્વમિઃ ।

આકીર્ણ મિશ્નુકૈર્વાન્યૈરાગારમુપસંવ્રજેત્ ॥ ૫૧ ॥

સંન્યાસીએ બ્રાહ્મણો, પંખીઓ, કૂતરાંઓ અને બીજા લિષ્ઠકાથી ઘેરાયેલા ઘેર લિષ્ઠા માટે જવું નહિ. ૫૧

ક્રૂપકેશનસ્વશ્મશ્રુઃ પાત્રી દણ્ડી કુસુમ્ભવાન્ ।

વિચરેન્નિપતો નિત્યં સર્વભૂતાન્યપીડયન્ ॥ ૫૨ ॥

તેના માથાના, દાઢીના અને મૂછના વાળ મૂંડેલા હોય અને હાથમાં લિષ્ઠાપાત્ર, દંડ તથા કમંડલુ હોય; એમ નિયમ-યુક્ત રહી, પ્રાણીમાત્રને કશીય પીડા કર્યા વિના તેણે નિત્ય વિચરવું. ૫૨

અતૈજમાનિ પાત્રાણિ તસ્ય સ્યુર્નિર્વ્રણાનિ ચ ।

તેષામદ્ધિઃ સ્મૃતં શૌચં ચમસાનામિવાધ્વરે ॥ ૫૩ ॥

અલાલું દારુપાત્રં ચ મૃન્મયં વૈદલં તથા ।

એતાનિ યતિપાત્રાણિ મનુઃ સ્વાયંશ્રુવોઽબ્રવીત્ ॥ ૫૪ ॥

સંન્યાસીનાં વાસણે સુવર્ણ આદિ ચક્રચકિત ધાતુઓનાં ન હોય, તેમ તેમાં કાણાંફણીય ન હોય. યજ્ઞનાં ચમસ આદિ પાત્રોની જમ તેનાં પાત્રોની પણ પાણીથી શુદ્ધિ થાય છે; એમ કહ્યું છે. યતિનાં પાત્રો તૂમડાનાં, લાકડાનાં, માટીનાં તેમજ વાંસનાં હોય, એમ સ્વાયંભુવ મનુએ કહ્યું છે. ૫૩, ૫૪

एककालं चरेद्भिक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।

મૈત્રે પ્રસક્તો હિ યતિર્વિષયેષ્વપિ સજ્જતિ ॥ ૫૫ ॥

યતિએ એક ટંકજ લિક્ષા કરવી, એનો વિસ્તાર કરવો નહિ; કેમકે લિક્ષામાં આસક્ત થનારે સંન્યાસી વિષયોમાંજ ક્ષાય છે. ૫૫

વિધૂમે સન્નમુપલે વ્યજ્જારે મુક્તવજ્જને ।

વૃત્તે શરાવસંપાતે ભિક્ષાં નિત્યં યતિશ્ચરેત્ ॥ ૫૬ ॥

રાંધણિયાનો ધુમાડો બંધ થયો હોય, સાંબેલાનું ખાંડવું વિરમી ગયું હોય, ચૂલાનો અંગાર ઠરી ગયો હોય, સૌ માણસો જમી રહ્યાં હોય અને ભોજનનાં વાસણો મંજઈ કરીને ઠામે મુકાયાં હોય, ત્યારે યતિએ નિત્ય લિક્ષા માટે વિચરવું. ૫૬

અલાભે ન વિષાદી સ્થાલ્લાભે ચૈવ ન હર્ષયેત્ ।

પ્રાણયાત્રિકમાત્રઃ સ્યાન્માત્રાસક્તાદિનિર્ગતઃ ॥ ૫૭ ॥

લિક્ષા ન મળે ત્યારે તેણે ખેદ ન કરવો; લિક્ષા મળે ત્યારે તેણે હર્ષ ન કરવો. વિષયમાત્રના સંગથી મુક્ત રહેવું—માત્ર પ્રાણયાત્રા પૂરતોજ લિક્ષાનો સંગ રાખવો. ૫૭

અભિપૂજિતલાભાંસ્તુ જુગુપ્સેતૈવ સર્વશઃ ।

અભિપૂજિતલાભૈશ્ચ યતિર્મુક્તોઽપિ બદ્ધયેત્ ॥ ૫૮ ॥

આદરસત્કારથી મળેલી લિક્ષાઓ તરફ સદૈવ જુગુપ્સા રાખવી; કેમકે આદરસત્કાર સાથે મળેલા એ લાભોને કારણે યતિ મુક્ત હોય તો પણ પાછો ક્ષાંસામાં પડે છે. ૫૮

અલ્પાન્નામ્યવહારેણ રહઃસ્થાનાસનેન ચ ।

દ્વિયમાણાનિ વિષયૈરિન્દ્રિયાણિ નિવર્તયેત્ ॥ ૫૯ ॥

અલ્પ અન્નનો આહાર કરીને, તેમજ એકાંત સ્થાનમાં આસન રાખીને, તેણે વિષયોથી તણાતી ઇન્દ્રિયોને પોતાની અધીનતામાં લેવી. ૫૯

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।

अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ૬૦ ॥

ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરી, રાગદ્વેષનો ક્ષય કરી અને પ્રાણી-
માત્રને વિશે અહિંસા રાખી, તેણે મોક્ષને માટે યોગ્ય થવું. ૬૦

अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।

निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ ૬૧ ॥

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।

जरया चाभिभवનं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ ૬૨ ॥

કર્મના દોષે કરીને માણસોની જે ગતિ થાય, નરકમાં જે
તેમનું પતન થાય, યમલોકમાં જે તેમને યાતનાઓ મળે, પ્રિય-
જનોનો તેમને જે વિભોગ થાય, અપ્રિયજનોનો તેમને જે
સંયોગ થાય, ધડપણનું તેમને જે આક્રમણ થાય અને વ્યાધિ-
ઓથી તેમને જે પીડા થાય, તે સર્વનો તેણે વિચાર કરવો.

देहादुन्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवम् ।

योनिकोटिसहस्रेषु સુતીશ્ચાસ્યાન્તરાત્મનઃ ॥ ૬૩ ॥

અંતરાત્મા આ દેહમાંથી નીકળે છે, ફરી ગર્ભમાં આવે
છે અને હજારો અને કરોડો યોનિઓમાં તે આવ-જા કરે છે
એમ વિચાર કરવો. ૬૩

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।

धर्मार्थપ્રભવં ચૈવ સુખમંયોગમક્ષયમ્ ॥ ૬૪ ॥

દેહધારીઓને દુઃખનો જે યોગ છે, તે અધર્મને કારણે
છે; અને તેમને સુખનો જે અક્ષય સંયોગ છે તે ધર્મના
અર્થરૂપ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને કારણે છે—એમ ચિંતવન કરવું. ૬૪

સૂક્ષ્મતાં ચાન્વવેક્ષેત યોગેન પરમાત્મનઃ ।

દેહેષુ ચ સમુત્પત્તિમુત્તમેષ્વધમેષુ ચ ॥ ૬૫ ॥

યોગવડે પરમાત્માની સૂક્ષ્મતાનું અવલોકન કરવું; તેમજ ઉત્તમ અને અધમ દેહોમાં થતા જન્મનો વિચાર કરવો. ૬૫

દૂષિતોઽપિ ચરેદ્ધર્મ યત્ર તત્રાશ્રમે રતઃ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ ન લિઙ્ગં ધર્મકારણમ્ ॥ ૬૬ ॥

જે જ આશ્રમમાં રહેતા હોઈએ તે તે આશ્રમના આચારથી દૂષિત થયા હોઈએ તો પણ પ્રાણીમાત્રને વિશે સમદષ્ટિ રાખી ધર્માચરણ કરવું; કેમકે, બાહ્યચિહ્ન કંઈ ધર્મનું કારણ નથી. ૬૬

ફલં કતકશ્ચક્ષ્ય યદ્યપ્યમ્બુપ્રસાદકમ્ ।

ન નામગ્રહણાદેવ તસ્ય વારિ પ્રસીદતિ ॥ ૬૭ ॥

નિર્મળીના વૃક્ષનું ફળ પાણીને નિર્મળ કરનારું છે, પરંતુ તેનું માત્ર નામ લીધાથી પાણી નિર્મળ થઈ જતું નથી.

સંરક્ષણાર્થં જન્તૂનાં રાત્રાવહનિ વા સદા ।

શરીરસ્યાત્યયે ચૈવ સમીક્ષ્ય વસુધાં ચરેત્ ॥ ૬૮ ॥

શરીરને પીડા થતી હોય તો પણ તેણે જીવોની રક્ષા સારુ રાત્રે અને દિવસે, સર્વદા જોઈ જોઈને પૃથ્વી ઉપર ચાલવું. ૬૮

અહ્મા રાત્ર્યા ચ યાજ્ઞન્તૂન્હિનસ્ત્યજ્ઞાનતો યતિઃ ।

તેષાં સ્નાત્વા વિશુદ્ધચર્યં પ્રાણાયમાન્પટાચરેત્ ॥ ૬૯ ॥

યતિ રાત્રે અને દિવસે અજાણતાં જીવોની જે હિંસા કરે છે, તેની વિશુદ્ધિ માટે તેણે સ્નાન કરી ને છ પ્રાણાયામ કરવા.

પ્રાણાયામા બ્રાહ્મણસ્ય ત્રયોઽપિ વિધિવત્કૃતાઃ ।

વ્યાહૃતિપ્રણવૈર્યુક્તા વિજ્ઞેયં પરમં તપઃ ॥ ૭૦ ॥

(સાત) વ્યાહૃતિ અને (દશ) પ્રણવ સાથે વિધિપૂર્વક કરેલા ત્રણ પ્રાણાયામને પણ બ્રાહ્મણનું પરમ તપ જાણવું. ૭૦

દહ્યન્તે ધ્યાયમાનાનાં ધાતૂનાં હિ યથા મલાઃ ।

તથેન્દ્રિયાણાં દહ્યન્તે દોષાઃ પ્રાણસ્ય નિગ્રહાત્ ॥ ૭૧ ॥

ધાતુઓના મળ જેમ અગ્નિના તાપથી બળી જાય છે, તેમ ઈન્દ્રિયોના દોષો પ્રાણના નિગ્રહથી બળી જાય છે. ૭૧

પ્રાણાયામૈર્દદ્દેદોષાન્ધારણામિશ્વ કિલ્વિષમ્ ।

પ્રત્યાહારેણ સંસર્ગાન્ધ્યાનેનાનીશ્ચરાન્ગુણાન્ ॥ ૭૨ ॥

દોષોને પ્રાણાયામોથી બાળવા, પાપને ધારણાથી બાળવાં, વિષયસંસર્ગોને પ્રત્યાહારથી બાળવા અને ક્રોધાદિ અનીશ્વર ગુણોને ધ્યાનથી બાળવા. ૭૨

ઉચ્ચાવચેષુ ભૂતેષુ દુર્જેયામકૃતાત્મભિઃ ।

ધ્યાનયોગેન સંપદ્યેદ્રતિમસ્યાન્તરાત્મનઃ ॥ ૭૩ ॥

આ જીવાત્મા જીવનીય પ્રાણીઓની યોનિમાં અવતાર પામે છે, એ વાતને અસંસ્કારી જીવો જાણતા નથી. તેથી, ધ્યાનયોગથી તે ગતિને સુરીતે જાણવી. ૭૩

સમ્યગ્દર્શનસંપન્નઃ કર્મભિર્ન નિવદ્ધયતે ।

દર્શનેન વિહીનસ્તુ સંસારં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૭૪ ॥

સત્યનો સાક્ષાત્કાર પામેલો માણસ કર્મથી બંધાતો નથી, પણ જ એ સાક્ષાત્કારથી રહિત છે, તેને સંસારના ફેરા-આંટા રહે છે. ૭૪

અહિંસયેન્દ્રિયાસન્નૈર્વૈદિકૈશ્ચૈવ કર્મભિઃ ।

તપસશ્ચરણશ્ચોગ્રૈઃ સાધયન્તીહ તત્પદમ્ ॥ ૭૫ ॥

અહિંસા, ઇન્દ્રિયોમાં અનાસક્તિ, વૈદિક કર્મો અને ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા વડે મનુષ્ય આ લોકમાં તે બ્રહ્મપદને સિદ્ધ કરે છે. ૭૫

અસ્થિસ્થૂળં સ્નાયુયુતં માંસશોણિતલેપનમ્ ।

ચર્માવનદ્દં દુર્ગન્ધિ પૂર્ણ મૂત્રપૂરીષયોઃ ॥ ૭૬ ॥

જરાશોકસમાવિષ્ટં રોગાયતનમાતુરમ્ ।

રજ્જ્વલમનિત્યં ચ ભૂતાવાસમિમં ત્યજેત્ ॥ ૭૭ ॥

હાડકાના થંભાવાળું, સ્નાયુની દોરડીવાળું, માંસ ને લોહીના લીંપણવાળું, ચામડાએ મઢેલું, મળમૂત્રની ગંદકીથી ભરેલું, જરા ને શોકથી ઘેરાયેલું, રોગનું ધામ, ભૂખ વગેરેની વેદનાવાળું, રજોગુણી, અનિત્ય અને પાંચ મહાભૂતોના નિવાસરૂપ એવા આ શરીરનો ત્યાગ કરવો. ૭૬, ૭૭

નદીકૂલં યથા વૃક્ષો વૃક્ષં વા શકુનિર્યથા ।

તથા ત્યજન્નિમં દેહં કૃચ્છ્રાદ્ ગ્રાહાદ્વિમુચ્યતે ॥ ૭૮ ॥

વૃક્ષ જમ નદીના કિનારાને છોડે છે અને પાંખી જમ વૃક્ષને છોડે છે, તેમ આ દેહનો જ ત્યાગ કરે છે, તે સંસારરૂપી મહાગ્રાહથી મુક્ત થાય છે. ૭૮

પ્રિયેષુ સ્વેષુ સુકૃતમપ્રિયેષુ ચ દુષ્કૃતમ્ ।

વિસૃજ્ય ધ્યાનયોગેન બ્રહ્મામ્યંતિ સનાતનમ્ ॥ ૭૯ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ પોતાનાં પ્રિયોમાં પુણ્યને અને અપ્રિયોમાં પાપને જાણીને તેના રાગદ્વેષને છોડે છે અને ધ્યાનયોગથી સનાતન બ્રહ્મને પામે છે. ૭૯

યદા માવેન ભવતિ સર્વભાવેષુ નિઃસ્પૃહઃ ।

તદા સુખમવાપ્નોતિ પ્રેત્ય ચેહ ચ શાશ્વતમ્ ॥ ૮૦ ॥

સંન્યાસી જ્યારે સર્વ વિષયો વિશે અંતઃકરણપૂર્વક નિઃસ્પૃહ થાય છે, ત્યારે આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં તેને શાશ્વત સુખ લાધે છે. ૮૦

अनेन विधिना सर्वोस्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैः शनैः ।

सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ८१ ॥

આ વિધિએ ધીરે ધીરે સર્વ સંગોને છોડીને અને સકલ દ્વંદ્વોથી મુક્ત થઈને તે બ્રહ્મમાંજ સ્થિતિ કરે છે. ૮૧

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिशङ्कितम् ।

न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुते ॥ ८२ ॥

આ જ બધું કંઈયું તે ધ્યાનથીજ સાધ્ય છે. કમકે જ કાંઈ આત્મવેત્તા નથી તે એ ક્રિયાનું ફળ પામતો નથી. ૮૨

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।

आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ ८३ ॥

વેદના યજ્ઞવિષયક ભાગનો, દેવતાવિષયક ભાગનો તથા વેદાંતમાં કહેલા આધ્યાત્મિક ભાગનો નિરંતર જપ કરવો. ૮૩

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥ ८४ ॥

અજ્ઞાનીઓ માટે, વિજ્ઞાનીઓ માટે, સ્વર્ગે અછુકો માટે અને ભોક્ષાલિલાધીઓ માટે આ વેદજ શરણરૂપ છે. ૮૪

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

જ દ્વિજ આ ક્રમયોગે કરીને સંન્યાસ સ્વીકારે છે, તે આ લોકમાં પાપનો નાશ કરીને પરબ્રહ્મને પામે છે. ૮૫

एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नित्यतात्मनाम् ।

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥ ૮૬ ॥

નિયમપરાયણ મનવાળા યતિઓનો આ ધર્મ તમને કહ્યો.
હવે વેદસંન્યાસીઓ (હોમાદિ ત્યાગીને કેવળ જપ અને
ચિંતન કરનાર કુટીચક સંન્યાસીઓ) નો કર્મયોગ સાંભળો.

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रश्नवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ૮૭ ॥

બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી એ ચાર
જુદા જુદા આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમથીજ ઉત્પન્ન થયા છે. ૮૭

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ૮૮ ॥

જો આ સર્વ આશ્રમો શાસ્ત્રપૂર્વક અને ક્રમવાર સેવવા-
માં આવે, તો એ રીતે યથોક્ત સેવનાર બ્રાહ્મણને તેઓ
પરમગતિએ પહોંચાડે છે. ૮૮

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।

गृहस्थे उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्ति हि ॥ ૮૯ ॥

વેદ અને સ્મૃતિના વિધાનથી ગૃહસ્થાશ્રમ આ બધા-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે; કેમકે તે ત્રણેને પોષણ આપે છે. ૮૯

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।

तथैवाશ્રમिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ૯૦ ॥

જમ સર્વ નદો અને નદીઓ સાગરમાં સંસ્થિતિ પામે છે,
તેમ સર્વ આશ્રમીઓ ગૃહસ્થમાં સંસ્થિતિ પામે છે. ૯૦

ચતુર્ભિરપિ ચૈવતૈર્નિત્યમાશ્રમિભિર્દ્વિજૈઃ ।

દશલક્ષણકો ધર્મઃ સેવિતવ્યઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૯૧ ॥

એ ચારે આશ્રમના દ્વિજવર્ણોએ નિગ્ય દશ લક્ષણવાળો
આ ધર્મ પ્રયત્નપૂર્વક સેવવો. ૯૧

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધીર્વેદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ ૯૨ ॥

ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, અસ્તેય, શૌચ, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, શાસ્ત્ર-
બુદ્ધિ, વિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધ એ દશ ધર્મનાં લક્ષણ છે. ૯૨

દશ લક્ષણાનિ ધર્મસ્ય યે વિપ્રાઃ સમર્ધીયતે ।

અધીત્ય ચાનુવર્તન્તે તે યાન્તિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૯૩ ॥

દશલક્ષણકં ધર્મમનુતિષ્ઠન્સમાહિતઃ ।

વેદાન્તં વિધિવચ્છૃત્વા સંન્યસેદનૃણો દ્વિજઃ ॥ ૯૪ ॥

દ્વિજવર્ણે આ દશ લક્ષણવાળા ધર્મનું સાવધાન ચિત્તે
અનુષ્ઠાન કરવું; અને વેદાંતનું વિધિપૂર્વક શ્રવણ કરી ઋણ-
મુક્ત થઈ સંન્યાસ ધારણ કરવો. ૯૩, ૯૪

સંન્યસ્ય સર્વકર્માણિ કર્મદોષાનપાનુદન્ ।

નિયતો વેદમમ્યસ્ય પુત્રૈશ્ચર્યે સુખં વસેત્ ॥ ૯૫ ॥

સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરીને, કર્મદોષોનો નાશ કરી, નિયમ-
પરાયણ રહી અને વેદાભ્યાસ કરી તેણે પુત્રે આપેલા ઐશ્વર્યમાં
સુખપૂર્વક રહેવું. ૯૫

[સંન્યસેત્સર્વકર્માણિ વેદમેકં ન સંન્યસેત્ ।

વેદસંન્યાસતઃ શૂદ્રસ્તસ્માદ્વેદં ન સંન્યસેત્ ॥

સર્વ કર્મેના ત્યાગ કરવો પણ એક વેદનો ત્યાગ ન કરવો. વેદનો ત્યાગ કરવાથી શૂદ્ર થઈ જવાય છે, તેથી વેદનો ત્યાગ કરવો નહિ.]

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।

संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ९६ ॥

આમ કર્મેના ત્યાગ કરીને અને આત્મસાક્ષાત્કારના કાર્યમાં પરાયણ રહીને, સ્પૃહામુક્ત રહેલો તે સંન્યાસથી પાપોને દૂર કરી પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૬

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ॥ ९७ ॥

પરલોકમાં અક્ષય ફળ આપવાવાળો આ પવિત્ર એવો બ્રાહ્મણનો ચતુર્વિધ ધર્મ તમને કહ્યો. હવે રાજાનો ધર્મ સાંભળો. ૯૭

इति श्री मानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥

इति श्री मानवधर्मशास्त्रे ભૃગુપ્રોક્તિત સંહિતામાં અધ્યાય ૬ કો સમાપ્ત

अध्याय ७ मो

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।

संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

હવે હું રાજાના ધર્મો કહું છું. તેમજ તેના યોગ્ય આચરણ વિશે, તેની યોગ્ય ઉત્પત્તિ વિશે અને તેની યોગ્ય પરમ સિદ્ધિ વિશે હું કહીશ. ૧

બ્રાહ્મં પ્રાપ્તેન સંસ્કારં ક્ષત્રિયેણ યથાવિધિ ।
 સર્વસ્યાસ્ય યથાન્યાયં કર્તવ્યં પરિરક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥
 યથાવિધિ ઉપનયન સંસ્કાર પામેલા ક્ષત્રિયે ન્યાયપૂર્વક
 આ સર્વ લોકનું સંરક્ષણ કરવું. ૨
 અરાજકે હિ લોકેઽસ્મિન્સર્વતો વિદ્રુતે મયાત્ ।
 રક્ષાર્થમસ્ય સર્વસ્ય રાજાનમસૃજત્પ્રજ્ઞઃ ॥ ૩ ॥
 કેમકે રાજા વિનાના આ લોકમાં ચોમેર ભયથી નાસભાગ
 આલે છે. પ્રભુએ એ સર્વની રક્ષા માટે રાજા સર્જાયા છે. ૩

રાજા દેવાંશી છે—

ઇન્દ્રાનિલયમાર્કાણામગ્રેશ્વ વરુણસ્ય ચ ।
 ચન્દ્રવિત્તેશયોશ્ચૈવ માત્રા નિર્હત્ય શાશ્વતીઃ ॥ ૪ ॥
 ઇન્દ્ર, વાયુ, યમ, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર અને કુબેરના
 સનાતન અંશેને લઇને રાજા સર્જાયા છે. ૪
 યસ્માદેષાં સુરેન્દ્રાણાં માત્રામ્યો નિર્મિતો નૃપઃ ।
 તસ્માદભિમવન્યેષ સર્વભૂતાનિ તેજસા ॥ ૫ ॥
 રાજાનું નિર્માણ આ ઇન્દ્રાદિ દેવોના અંશેથી થયું છે;
 તેથી તે પોતાના તેજથી સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પ્રભાવ ભોગવે છે.
 તપન્યાદિત્યવચ્ચૈષ ચક્ષૂંષિ ચ મનાંસિ ચ ।
 ન ચૈનં ધ્રુવિ શક્નોતિ કશ્ચિદપ્યભિવીક્ષિતુમ્ ॥ ૬ ॥
 તે મન ને આંખને સૂર્યની જમ તપાવે છે. પૃથ્વીમાં
 કેાઇ પણ તેની સામે જોવાને શક્તિમાન નથી. ૬
 સોઽગ્નિર્મવતિ વાયુશ્ચ મોઽર્કઃ મોમઃ સ ધર્મરાદ્ ।
 સ કુબેરઃ સ વરુણઃ સ મહેન્દ્રઃ પ્રમાવતઃ ॥ ૭ ॥

પ્રભાવઃ પડે તેજ અગ્નિ, તેજ વાયુ, તેજ સૂર્ય, તેજ સોમ,
તેજ યમ, તેજ કુબેર, તેજ વરુણ અને તેજ ઇન્દ્ર થાય છે. ૭

બાલોઽપિ નાવમન્તવ્યો મનુષ્ય इति भूमिपः ।

મહતી દેવતા હોષા નરરૂપેણ તિષ્ઠતિ ॥ ૮ ॥

રાજા બાળક હોય તો પણ તેને અવમાનવો નહિ; કેમકે
એ તો મનુષ્યરૂપમાં મહાન દેવતા છે. ૮

एकमेव दहत्यग्निरनरं दुरुपसर्पिणम् ।

કુલં દહતિ રાજાગ્નિઃ સપશુદ્રવ્યસંચયમ્ ॥ ૯ ॥

અગ્નિ તો એક પાસે આવનારનેજ બાળે છે, ત્યારે રાજા-
રૂપી અગ્નિ તો પશુ અને ધનના સંગ્રહ સાથે સમસ્ત કુળને
બાળે છે. ૯

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।

કુરુતે ધર્મસિદ્ધયર્થં વિશ્વરૂપં पुनः पुनः ॥ ૧૦ ॥

કાર્ય, શક્તિ અને દેશકાલનો તત્ત્વતઃ વિચાર કરીને તે
ધર્મની સિદ્ધિ અર્થે વારંવાર વિવિધરૂપ ધારણ કરે છે. ૧૦

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

મૃત્યુશ્ચ વસતિ ક્રોધે સર્વતેજોમયો હિ સઃ ॥ ૧૧ ॥

જેની પ્રસન્નતામાં કમલવાસિની લક્ષ્મી છે, જેના પરા-
ક્રમમાં વિજય છે અને જેના ક્રોધમાં મૃત્યુનો નિવાસ છે, તે
સાથેજ સર્વ તેજ ભર્યો છે. ૧૧

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्संशयम् ।

તસ્ય હ્યાશુ વિનાશાય રાજા પ્રકુરુતે મનઃ ॥ ૧૨ ॥

જે મૂઢતાથી તેનો દ્વેષ કરે છે, તે અવશ્ય વિનાશ પામે છે; કેમકે રાજ તેનો તડાળ નાશ કરવાને મનમાં વિચાર કરે છે.

તસ્માદ્ધર્મ યમિષ્ટેષુ સ વ્યવસ્યેક્ષરાધિપઃ ।

અનિષ્ટં ચાપ્યનિષ્ટેષુ તં ધર્મં ન વિચાલયેત્ ॥ ૧૩ ॥

તેથી રાજ ઈષ્ટોના સંબંધમાં જે ધર્મવ્યવસ્થા આપે, તથા અનિષ્ટોના વિષયમાં જે નિર્ણય આપે, તે ધર્મનિર્ણયનું ઉદ્દેશ્ય કરવું નહિ. ૧૩

રાજદંડની મોટાઈ—

તસ્યાર્થ સર્વભૂતાનાં ગોસારં ધર્મમાન્મજમ્ ।

બ્રહ્મતેજોમયં દણ્ડમસૃજત્પૂર્વમીશ્વરઃ ॥ ૧૪ ॥

સર્વ ભૂતોના સંરક્ષક, ધર્મરૂપ, આત્મારૂપ અને બ્રહ્મતેજથી સંપૂર્ણ દંડને ઈશ્વરે પૂર્વથી તે રાજને માટે સર્જ્યો છે. ૧૪

તસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ સ્થાવરાણિ ચરાણિ ચ ।

મયાદ્ભોગાય કલ્પન્તે સ્વધર્માન્ન ચલન્તિ ચ ॥ ૧૫ ॥

તે દંડના ભયથી ચર અને અચર સર્વ જીવો ભોગ ભોગવી શકે છે અને સ્વધર્મથી ચલિત થતા નથી. ૧૫

તંદેશકાલૌ શક્તિં ચ વિદ્યાં ચાવેક્ષ્ય તત્ત્વતઃ ।

યથાર્હતઃ સંપ્રણયેન્નરેષ્વન્યાયવર્તિષુ ॥ ૧૬ ॥

રાજએ દેશ, કાલ, શક્તિ અને વિદ્યાનો તત્ત્વપૂર્વક વિચાર કરીને અન્યાયથી વર્તનારા માણસો વિશે તે દંડનો યથા-યોગ્ય વ્યવહાર કરવો. ૧૬

સ રાજા પુરુષોદ્દણ્ડઃ સ નેતા શાસિતા ચ સઃ ।

ચતુર્ણામાશ્રમાણાં ચ ધર્મસ્ય પ્રતિભૂઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭ ॥

તે દંડજ રાજ છે; તેજ પુરુષ છે; તેજ નેતા છે અને તેજ શાસનકર્તા છે; તે દંડનેજ ચારે આશ્રમેના ધર્મનો સાક્ષી કહ્યો છે.

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।

दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १८ ॥

દંડજ સર્વ પ્રજનું શાસન કરે છે; દંડજ સૌનું સંરક્ષણ કરે છે; સૂતેલાઓમાં દંડજ જાગે છે; પાંડિતો દંડનેજ ધર્મરૂપ જાણે છે. ૧૮

समीक्ष्य स धृतः सम्यक्सर्वा रञ्जयति प्रजाः ।

असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १९ ॥

વિચારપૂર્વક અને વિધિયુક્ત ધારેલા તે દંડથી સર્વ પ્રજા સુખી રહે છે; ત્યારે વગરવિચારે વાપરેલો તે દંડ સર્વ રીતે વિનાશ કરે છે. ૧૯

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः ।

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ २० ॥

રાજા જે દંડ આપવા યોગ્ય માણસોને દંડ આપતો નથી, તો જમ પારધી શૂળી ઉપર માછલાંને વીંધી નાખે છે, તેમ બળવાન માણસો દુર્બલોને મારી નાખે છે. ૨૦

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वा च लिङ्गाद्विस्तथा ।

स्वाम्यं च न स्यात्कर्स्मिश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥

(જે રાજા દંડ ન દે તો કાગડો) પુરોડાશ ખાઈ જાય છે, કૂતરો હવિ ચાટી જાય છે, ક્યાંય ધણીરણીપણું રહેતું નથી અને નીચ મનુષ્ય જાંચાની અને જાંચ મનુષ્ય નીચાની પ્રવૃત્તિ કરવા માંડે છે. ૨૧

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।

दण्डस्य हि मयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥

દંડથીજ સૌ લોક વશ છે. કેમકે સ્વભાવથી નિર્દોષ એવો માણસ દુર્લભ છે. દંડના ભયથીજ આખું જગત પોત-પોતાના ભોગ ભોગવવા સમર્થ થાય છે. ૨૨

देवदानवगन्धर्वा रक्षामि पतंगोरगाः ।

तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥ २३ ॥

દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ અને સર્પો એ બધાંજ દંડથી દબાઈનેજ પોતપોતાના ભોગ ભોગવી શકે છે.

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिक्षेरन्सर्वसेतवः ।

सर्वलोकप्रकोपश्च भवेदण्डस्य विभ्रमात् ॥ ૨૪ ॥

દંડના દુરુપયોગથી સર્વ વર્ણો દૂષિત થાય છે, સર્વ શાસ્ત્રસેતુઓ તૂટી પડે છે અને સર્વ લોકમાં ખળભળાટ ઊઠે છે.

यत्र इयामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।

प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेन्साधु पश्यति ॥ ૨૫ ॥

પાપનાશ કરનારો, શામળો અને લાલ આંખવાળો દંડ જ્યાં ધૂમે છે અને જ્યાં દંડકર્તા ન્યાયપૂર્વક દંડવિધાન કરે છે ત્યાં પ્રજા મૂંઝાતી નથી. ૨૫

तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।

समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥ ૨૬ ॥

તે દંડને વ્યવહાર કરનારો રાજા સત્યવાદી હોય, વિચાર-પૂર્વક કાર્ય કરનારો હોય, બુદ્ધિમાન હોય અને ધર્મ, અર્થ, તેમજ કામને સારી રીતે જાણનારો હોય; એમ શાસ્ત્રને જાણનારો કહે છે. ૨૬

તં રાજા પ્રણયન્સમ્યક્ ત્રિવર્ગેણાભિવર્ધતે ।

કામાત્મા વિષમઃ ક્ષુદ્રો દણ્ડેનૈવ નિહન્યતે ॥ ૨૭ ॥

જે રાજા તે દંડનો સારી રીતે વિચાર કરી વ્યવહાર કરે તો તે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગથી વૃદ્ધિ પામે છે; પણ તે જે નીચ, વિષયાસક્ત અને અન્યાયી હોય છે તો તે તે અવશ્ય વર્તન રાખનારો અને શૂદ્ર દંડથીજ માર્યો જાય છે. ૨૭

દણ્ડો हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।

ધર્માદ્વિચલિતં હન્તિ નૃપમેવ સબાન્ધવમ્ ॥ ૨૮ ॥

કેમકે દંડ મહાતેજસ્વ છે. અસંસ્કારી આત્મા તેને ધારણ કરી શકે એમ નથી. ધર્મથી વિચલિત થયેલા રાજાને તે પરિવાર સહિત મારી નાખે છે. ૨૮

તतो दुर्गे च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।

અન્તરિક્ષગતાંશ્ચૈવ મુનીન્દેવાંશ્ચ પીડયેત્ ॥ ૨૯ ॥

પછી દુર્ગને, રાષ્ટ્રને, સચરાચર લોકને, અંતરિક્ષમાં રહેલા મુનિઓને તેમજ દેવોને પણ તે પીડા કરે છે. ૨૯

સોઽસહાયેન મૃદેન લુબ્ધેનાકૃતબુદ્ધિના ।

ન શક્યો ન્યાયતો નેતું સક્તેન વિષયષુ ચ ॥ ૩૦ ॥

જે રાજા અસહાય છે, જે મૂઠા અને લોભિયો છે, જે અસંસ્કારી બુદ્ધિનો છે અને જે વિષયોમાં આસક્ત છે, તે કદાપિ એ દંડને ન્યાયપૂર્વક ચલાવી શકતો નથી. ૩૦

શુચિના સત્યસન્ધેન યથાશાસ્ત્રાનુસારિણા ।

પ્રણેતું શક્યતે દણ્ડઃ સુસહાયેન ધીમતા ॥ ૩૧ ॥

એ દંડને તો તેજ ચલાવી શકે છે, કે જે રાજા પવિત્ર

છે, સત્યવચની છે, શાસ્ત્રાનુસાર વર્તન રાખે છે, મંત્રી આદિ સહાયકોવાળો છે અને જ બુદ્ધિમાન છે. ૩૧

સ્વરાષ્ટ્રે ન્યાયવૃત્તઃ સ્યાદ્ગુણદણ્ડશ્ચ શત્રુષુ ।

સુહૃત્સ્વજિહ્વાઃ સ્તિગ્ધેષુ બ્રાહ્મણેષુ ક્ષમાન્વિતઃ ॥ ૩૨ ॥

રાજાએ પોતાના રાષ્ટ્રમાં ન્યાયયુક્ત વર્તવું, શત્રુઓનું તીક્ષ્ણ દંડ વડે દમન કરવું, સ્નેહી મિત્રો વિશે સરળતા રાખવી અને બ્રાહ્મણો વિશે ક્ષમાયુક્ત રહેવું. ૩૨

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।

विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ૩૩ ॥

આમ વર્તનારો રાજા શિલોઁછવૃત્તિથી જીવતો હોય તો-પણ પાણીમાં તેલના ટીપાની જેમ તેનો યશ લોકલોકમાં પ્રસરે છે. ૩૩

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।

संक्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ૩૪ ॥

આથી ઊલટું વર્તનારો અને વિષયવશ ચિત્તવાળો રાજાનો યશ, જેમ ધીનું ખિંદુ પાણીમાં સંકોચાઈ જાય છે, તેમ લોકમાં સંક્ષેપ પામે છે. ૩૪

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।

वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ૩૫ ॥

પોતપોતાના ધર્મમાં અનુક્રમે રહેનારા સર્વ વર્ણોના તેમજ આશ્રમોના સંરક્ષક લેખે રાજાનું નિર્માણ છે. ૩૫

तेन यद्यत्समृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः ।

तत्तद्ગોઝ્ઠં પ્રવક્ષ્યામિ यथावदनुपूर्वशः ॥ ૩૬ ॥

પોતાના સેવકાની સહાયતાથી રાજ્યે પ્રજાના રક્ષણ માટે જ જ કરવું જોઈએ છે, તે તે હું કમપૂર્વક યથાવત્ કહીશ.

બ્રાહ્મણાન્યર્યુપાસીત પ્રાતરુત્થાય પાર્થિવઃ ।

ત્રૈવિદ્યવૃદ્ધાન્વિદુષસ્તિષ્ઠેત્તેષાં ચ શાસને ॥ ૩૭ ॥

પ્રાતઃકાલે ઊઠીને રાજ્યે ત્રણ વેદોના જ્ઞાને કરીને વૃદ્ધ એવા વિદ્વાનોની સેવા કરવી અને તેમની આજ્ઞામાં રહેવું. ૩૭

વૃદ્ધાંશ્ચ નિત્યં સેવેત વિપ્રાન્વેદાવિદઃ શુચીન્ ।

વૃદ્ધસેવી હિ સતતં રક્ષોભિરપિ પૂજ્યતે ॥ ૩૮ ॥

રાજ્યે વૃદ્ધ, વેદજ્ઞ અને પવિત્ર બ્રાહ્મણોની નિત્ય સેવા કરવી; કારણ કે, વૃદ્ધોની સેવા કરનારને રાક્ષસ પણ સતત સત્કારે છે. ૩૮

તેમ્યોઽધિગચ્છેદ્વિનયં વિનીતાત્માપિ નિત્યશઃ ।

વિનીતાત્મા હિ નૃપતિર્ન વિનશ્યતિ કર્હિંચિત્ ॥ ૩૯ ॥

પોતે સુસંસ્કૃત હોય તો પણ રાજ વૃદ્ધો પાસેથી નિત્ય વિનય મેળવે, કેમકે વિનયી રાજાનો કદી વિનાશ થતો નથી.

બહવોઽવિનયાન્નષ્ટા રાજાનઃ સપરિચ્છદાઃ ।

વનસ્થા અપિ રાજ્યાનિ વિનયાત્પ્રતિપેદિરે ॥ ૪૦ ॥

અવિનયી થવાથી અનેક રાજ્યો સકુટુંબ નાશ પામ્યા છે. તો વનવાસે રહેલાએ પણ વિનયે કરીને રાજ્યો મેળવ્યાં છે.

વેનો વિનષ્ટોઽવિનયાન્નહુષશ્ચૈવ પાર્થિવઃ ।

સુદાઃ પૈજવનશ્ચૈવ સુમુખો નિમિરેચ ચ ॥ ૪૧ ॥

વેન, નહુષ, પિજવન, સુદાસ, સુમુખ અને નિમિ એ રાજ્યો પણ વિનયરહિત થવાથી વિનાશ પામ્યા હતા. ૪૧

પૃથુસ્તુ વિનયાદ્રાજ્યં પ્રાપ્તવાન્મનુરેવ ચ ।

કુબેરશ્ચ ધનૈશ્ચર્યં બ્રાહ્મણ્યં ચૈવ ગાધિજઃ ॥ ૪૨ ॥

જ્યારે વિનયને લીધે રાજા પૃથુ અને મનુષ્યે રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, કુબેરે ધનપતિપણું મેળવ્યું અને ગાધિપુત્ર વિશ્વામિત્રે બ્રાહ્મણત્વ સંપાદન કર્યું. ૪૨

ત્રૈવિદ્યેભ્યસ્ત્રયીં વિદ્યાં દણ્ડનીતિં ચ શાશ્વતીમ્ ।

આન્વીક્ષિકીં ચાત્મવિદ્યાં વાર્તારમ્ભાંશ્ચ લોકતઃ ॥ ૪૩ ॥

રાજાએ ત્રણ વેદોના બાણનાર પાસે ત્રણ વેદોનું અધ્યયન કરવું, સનાતન દંડનીતિ શીખવી, તર્કવિદ્યા બાણવી, બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવી અને લોકો પાસેથી ખેતી તથા વેપાર આદિની વ્યવહાર વિદ્યા બાણવી. ૪૩

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विद्वानिशम् ।

जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ૪૪ ॥

રાજાએ રાતદિવસ ઈન્દ્રિયોને વશ રાખવા યત્ન કરવો; કેમકે જિતેન્દ્રિય રાજાજ પ્રજાઓને વશમાં રાખી શકે છે. ૪૪

दशकामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।

व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ૪૫ ॥

કામથી ઉત્પન્ન થતાં દશ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં આઠ દુષ્ટપરિણામી વ્યસનોને પ્રયત્નપૂર્વક વર્જવાં. ૪૫

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।

वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ ૪૬ ॥

જ મહીપતિ કામથી ઉત્પન્ન થતાં વ્યસનોમાં આસક્ત થાય છે, તે ધર્મ અને અર્થથી વિખૂટા પડે છે અને જ ક્રોધથી ઊપજતાં વ્યસનોમાં આસક્ત થાય છે, તે જીવથી જાય છે. ૪૬

મૃગયાઽક્ષો દિવાસ્વપ્નઃ પરિવાદઃ સ્ત્રિયો મદઃ ।

તૌર્યત્રિકં વૃથાઢ્યા ચ કામજો દશકો ગણઃ ॥ ૪૭ ॥

મૃગયા, જુગાર, દિવસે ઊંઘ, કૂથલી, સ્ત્રીઓમાં આસક્તિ
મધપાન, નાચ, ગાન, વાદન તેમજ વ્યર્થ રખડ, એ દશ
કામથી જન્મતાં વ્યસનો છે. ૪૭

પૈશુન્યં સાહસં દ્રોહ ઈર્ષ્યામ્ભયાર્થદૂષણમ્ ।

વાગ્દળ્ડજં ચ પારુષ્યં ક્રોધજોઽપિ ગણોઽષ્ટકઃ ॥ ૪૮ ॥

ચાડીચુગલી, સાહસકાર્ય, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા, દોષારોપણ,
ખીજની વસ્તુનું હરણ, લેણું ન આપવું, કઠોર વાણી અને
મારામારી એ આઠ ક્રોધથી ઊપજતાં વ્યસનો છે. ૪૮

દ્વયોરપ્યેતયોર્મૂલં યં સર્વે કવયો વિદુઃ ।

તં યત્નેન જયેલ્લોભં તજ્ઞાવેતાવુભૌ ગણૌ ॥ ૪૯ ॥

સર્વ પંડિતો આ એ સમૂહોના મૂળરૂપ એવા લોભને
જાણે છે, તેને પ્રયત્નપૂર્વક છોડવો. એ લોભથીજ તે એ વ્યસન-
જૂથો ઊપજે છે. ૪૯

પાનમક્ષાઃ સ્ત્રિયશ્ચૈવ મૃગયા ચ યથાક્રમમ્ ।

એતત્કષ્ટતમં વિદ્યાચ્ચતુષ્કં કામજે ગણે ॥ ૫૦ ॥

દશ પ્રકારના કામોત્પન્ન દોષોમાં મદિરાપાન, જુગાર, અધ-
ર્મ્ય સ્ત્રીસંગ અને મૃગયા એ ચારને વિશેષ કષ્ટકારી જાણવાં.

દળ્ડસ્ય પાતનં ચૈવ વાકપારુષ્યાર્થદૂષણે ।

ક્રોધજેઽપિ ગણે વિદ્યાત્કષ્ટમેતત્રિકં સદા ॥ ૫૧ ॥

અનુચિત દંડ દેવો, કઠોર વાણી અને ધનહરણ એ ત્રણને
ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં વ્યસનગણમાં સદા અત્યંત કષ્ટદાયી જાણવાં.

સપ્તકસ્યાસ્ય વર્ગસ્ય સર્વત્રૈવાનુષક્ષિણઃ ।

પૂર્વ પૂર્વ ગુરુતરં વિદ્યામ્યસનમાત્મવાન્ ॥ ૫૨ ॥

(મદિરાપાન ઈત્યાદિ ચાર અને મારામારી વગેરે ત્રણ એમ) આ સાત વ્યસનો આ રાજવર્ગની સદૈવ સાથે રહેનારાં છે. તેમાં આત્મવાને આગળ આગળના તે તે વ્યસનને પછી પછીના તે તે કરતાં વિશેષ કષ્ટદાયક જાણ્યાં. ૫૨

વ્યસનસ્ય ચ મૃત્યોશ્ચ વ્યસનં કષ્ટમુચ્યતે ।

વ્યસન્યધોઽધો વ્રજતિ સ્વર્યાત્યવ્યસની મૃતઃ ॥ ૫૩ ॥

વ્યસન અને મૃત્યુ એ એમાં વ્યસન વિશેષ કષ્ટકારી કહેવાય છે. વ્યસની માણસ નીચે ને નીચે નરકમાં પડે છે, ત્યારે નિર્વ્યસની મરીને સ્વર્ગમાં જાય છે. ૫૩

મૌલાઞ્છાત્ત્રવિદઃ શૂરાંલ્લબ્ધલક્ષાન્કુલોદ્રતાન્ ।

સચિવાન્સપ્ત ચાષ્ઠૌ વા પ્રકુર્વીત પરીક્ષિતાન્ ॥ ૫૪ ॥

વંશપરંપરાથી સેવા કરનારા, શાસ્ત્રોને જાણનારા, શૂરવીર, ધાર્યું લક્ષ સર કરનારા, શુદ્ધ કુલમાં જન્મેલા અને કસોટીમાં સાચા નીવડેલા એવા સાત કે આઠ મંત્રીઓ રાજાએ નીમવા.

અપિ યત્સુકરં કર્મ તદપ્યેકેન દુષ્કરમ્ ।

વિશેષતોઽસહાયેન કિંતુ રાજ્યં મહોદયમ્ ॥ ૫૫ ॥

સહેલું હોય તે કામ પણ એકલે હાથે કરવું કઠણ છે; તે પછી મહાઉદયવાળા રાજ્યને સહાય વિના ચલાવવું એ વિશેષે દુષ્કર કેમ ન હોય? ૫૫

તૈઃ સાર્ધં ચિન્તયેન્નિત્યં સામાન્યં સંધિવિગ્રહમ્ ।

સ્થાનં સમુદયં ગુપ્તિં લબ્ધપ્રશમનાનિ ચ ॥ ૫૬ ॥

સામાન્ય સંધિવિગ્રહ, સ્થાન, સમુદય, ગુપ્તિ અને લબ્ધ-
પ્રશમન એ વિશે તે મંત્રીઓ સાથે ચિંતન કરવું.* ૫૬

તેષાં સ્વં સ્વમભિપ્રાયમુપલભ્ય પૃથક્ પૃથક્ ।

સમસ્તાનાં ચ કાર્યેષુ વિદધ્યાદ્વિતમાત્મનઃ ॥ ૫૭ ॥

પ્રથમ દરેક મંત્રીના જુદાજુદા અભિપ્રાયો લઈને બધાનો
એકઠો અભિપ્રાય લેવો અને પોતાની હિતદષ્ટિએ કાર્યોનું
વિધાન કરવું. ૫૭

સર્વેષાં તુ વિશિષ્ટેન બ્રાહ્મણેન વિપશ્ચિતા ।

મન્ત્રયેત્પરમં મન્ત્રં રાજા ષાઙ્ગુણ્યસંયુતમ્ ॥ ૫૮ ॥

સર્વ મંત્રીઓમાં રાજાએ ખાસ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ સાથે
(સંધિવિગ્રહ યાન, આસન, દ્વૈધ અને આશ્રય એ) છ
ગુણવાળી પરમ મંત્રણા કરવી. ૫૮

* સ્થાન ચાર પ્રકારનું છે—દંડ, કોશ, પુર અને રાષ્ટ્ર. એમાં
દંડ એટલે હાથી, ઘોડા, રથ વગેરેનું પોષણ તથા રક્ષણ કરવું તે
કોશમાં હીરા, મોતી, સોનું, રૂપું વગેરેનો આયવ્યય તથા ન્યાય-
ખાતામાં જગૃતિ એ બાબતો છે. પુર વિશે પુસ્તકમાં વિવરણ
આવશે. રાષ્ટ્રના રક્ષણમાં જલાશયો અને જલપ્રવાહો તથા પશુઓ
વગેરેનું સંરક્ષણ, નહેરુ વગેરે છે. સમુદય એટલે ખેતીવાડી,
શિલ્પકળા વગેરે ધન ઉત્પન્ન કરનારા વ્યવહારો. ગુપ્તિ એટલે પોતાની
અને દેશની રક્ષા; લબ્ધપ્રશમન એટલે મેળવેલા શત્રુરાજ્યને પ્રીતિ
અને પ્રતાપથી પ્રસન્ન કરવું. સ્થાન, સમુદય, ગુપ્તિ અને લબ્ધપ્રશ-
મન એ ચારના આ પછુ બીજા અર્થો અનુક્રમે છે—પોતાની જગ્યાએ
રહેવું, ચડાઈ, સબળ રાજના આશ્રયે રહી આત્મરક્ષણ કરવું અને
મળેલી વસ્તુઓની સત્પાત્રમાં વહેંચણુ કરવી.

નિત્યં તસ્મિન્સમાશ્વસ્તઃ સર્વકાર્યાણિ નિઃક્ષિપેત્ ।

તેન સાર્ધં વિનિશ્ચિત્ય તતઃ કર્મ સમારમેત્ ॥ ૫૯ ॥

નિત્ય તેનામાં વિશ્વાસ રાખીને સૌ કાર્યો તેના ઉપર
મૂકવાં અને તેની સાથે નિર્ણય કર્યા પછી કાર્ય આરંભવું. ૫૯

અન્યાનપિ પ્રકુર્વાત શુચીન્પ્રાજ્ઞાનવસ્થિતાન્ ।

સમ્યગર્થસમાહર્તૃનમાત્યાન્સુપરીક્ષિતાન્ ॥ ૬૦ ॥

પવિત્ર, બુદ્ધિમાન, ઠરેલ, રૂઢી રીતે અર્થ સંપાદન
કરનાર અને પરીક્ષામાં પાર ઊતરેલા ખીજાઓને પણ
મંત્રીઓ નીમવા. ૬૦

નિર્વર્તેતાસ્ય યાવદ્ભિરિતિકર્તવ્યતા નૃભિઃ ।

તાવતોસ્તન્દ્રિતાન્દક્ષાન્પ્રકુર્વાત વિચક્ષણાન્ ॥ ૬૧ ॥

રાજ્યકર્તવ્ય જટલા માણસોથી થઈ શકે એમ હોય, તેટલા
આળસરહિત, ચતુર અને વિચક્ષણ માણસોને તેમાં યોજવા.

તેષામર્થે નિયુજ્ઞીત શૂરાન્દક્ષાન્કુલોદ્ગતાન્ ।

શુચિનાકરકર્માન્તે ભીરૂનન્તર્નિવેશને ॥ ૬૨ ॥

તેમનામાંના શૂરવીર, દક્ષ, કુલીન અને ચોખ્ખા એવા
માણસોને ખનિજ આદિ સંપત્તિ વિષયમાં યોજવા અને
ભીરુઓને અંતર્વાસ (ભોજનગૃહ, શયનગૃહ તથા રાણી-
વાસ)માં નીમવા. ૬૨

દૃતં ચૈવ પ્રકુર્વાત સર્વશાસ્ત્રવિશારદમ્ ।

શક્ષિતાકારચેષ્ટણં શુચિં દક્ષં કુલોદ્ગતમ્ ॥ ૬૩ ॥

સર્વ શાસ્ત્રો જાણનારો, ચેત, હાવભાવ તથા આળા સમજ-
નારો, પવિત્ર, ચતુર અને કુળવાનને દૃત બનાવવો. ૬૩

અનુરક્તઃ શુચિર્દક્ષઃ સ્મૃતિમાન્દેશકાલંચિત્ ।

વપુષ્માન્વીતભીર્વાગ્મી દૂતો રાજ્ઞઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૬૪ ॥

રાજનો તે દૂત વખણાય છે, જે પ્રીતિયુક્ત હોય, પવિત્ર, દક્ષ અને સ્મૃતિશક્તિવાળો હોય, જે દેશ અને કાલને જાણનારો હોય, તેમજ સુંદર બાંધાવાળો, નિર્ભય અને વાતચીત કરવામાં નિપુણ હોય. ૬૪

[સંધિવિગ્રહકાલજ્ઞાન્સમર્થાનાયતિક્ષમાન્ ।

પૈરૈર્હાર્યાન્શુદ્ધાંશ્ચ ધર્મતઃ કામતોઽર્થતઃ ॥

સમાહર્તુ પ્રકુર્વીત સર્વશાસ્ત્રવિપશ્ચિતઃ ।

કુલીનાન્ વૃત્તિસંપન્નાન્નિપુણાન્કોશવૃદ્ધયે ॥

સંધિવિગ્રહનો કાલ જાણનારા, સમર્થ, ભવિષ્યમાં ફલોદય આપી શકનારા, બીજાઓથી કૂટે નહિ એવા, ધર્મ, અર્થ અને કામની દૃષ્ટિએ ચોખ્ખા, સર્વ શાસ્ત્રોમાં વિદ્વાન, કુલીન, આજીવિકાયુક્ત અને નિપુણ એવા માણસોને કોશવૃદ્ધિ માટેના કર લાવવાનાં કાર્યોમાં યોજવા.]

[આયવ્યયસ્ય કુશલાન્ ગણિતજ્ઞાનલોલુપાન્ ।

નિયોજયેદ્ધર્મનિષ્ઠાન્સમ્યક્કાર્યાર્થચિન્તકાન્ ॥

આવકજવકમાં કુશળ, ગણિત જાણનારા, લોલુપતાવિનાના, ધર્મનિષ્ઠ અને કામના પ્રયોજનને સારી રીતે વિચારનારાને આવકજવકના કાર્યમાં નીમવા.]

[કર્મણિ ચાતિકુશલાન્ લિપિજ્ઞાનાયતિક્ષમાન્ ।

સર્વવિશ્વાસિનઃ સત્યાન્ સર્વકાર્યેષુ નિશ્ચિતાન્ ॥

અકૃતાશાંસ્તથા ભર્તુઃ કાલજ્ઞાંશ્ચ પ્રસંગિનઃ ।

કાર્યકામોપધાશુદ્ધાન્ બાહ્યાભ્યંતરચારિણઃ ॥

અત્યંત કાર્યકુશલ, જુદી જુદી લિપિઓ જાણનારા, લાવી માટે સમર્થ, સૌના ભરોસાલાયક, સત્યવાન, સર્વ કામો-માં નિશ્ચયી, સ્વામી તરફથી કશી આશા વિનાના, કાલ જાણનારા, પ્રસંગ જોનારા, કાર્ય તેમજ કામની પરીક્ષામાં શુદ્ધ અને બહાર તથા અંતઃપુરમાં વિચરનારા એવાઓને પાસેનાં અને ઘર અંદરનાં કામો ઉપર મૂકવા.]

અમાત્યે દણ્ડ આયત્તો દણ્ડે વૈનયિકી ક્રિયા ।

નૃપતૌ કોશરાષ્ટ્રે ચ દૂતે સંધિવિપર્યયૌ ॥ ૬૫ ॥

દંડ (હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ) અમાત્યને અધીન, વિનય શીખવનારી ક્રિયા દંડને અધીન, કોશ તથા રાષ્ટ્ર રાજને અધીન અને સંધિવિગ્રહ દૂતને અધીન હોય છે.

દૂત એવ હિ સંધત્તે મિનચ્યેવ ચ સંહતાન્ ।

દૂતસ્તત્કુરુતે કર્મ મિથન્તે યેન માનવાઃ ॥ ૬૬ ॥

દૂતજ વિખૂટા પડેલાઓને મેળવી આપે છે અને એકઠા મળેલાઓને વિખૂટા પાડે છે; દૂતજ એવું કામ કરે છે જથી માણસોમાં કૂટ પડે છે. ૬૬

સ વિદ્યાદસ્ય કૃત્યેષુ નિગૂઢેઙ્ગિતચેષ્ટિતૈઃ ।

આકારમિઙ્ગિતં ચેષ્ટાં મૃત્યેષુ ચ ચિકીર્ષિતમ્ ॥ ૬૭ ॥

એ શત્રુરાજનાં કાર્યો તેમજ સેવકો સંબંધમાં જ કરવા ઇચ્છ્યું હોય, તેના આકાર, ઇશારા અને ચેષ્ટા દૂતે છૂપી ઇશારતો અને ચેષ્ટાઓથી જાણી લેવાં. ૬૭

બુદ્ધ્વા ચ સર્વં તપ્ત્વેન પરરાજચિકીર્ષિતમ્ ।

તથા પ્રયત્નમાતિષ્ઠેઘથાત્માનં ન પીડયેત્ ॥ ૬૮ ॥

યોગ્ય દૂત દ્વારા શત્રુરાજના સર્વ વિચારોને તત્ત્વપૂર્વક જાણી લઇ, રાજાએ પોતાને દુઃખ આવે નહિ એવો પ્રયત્ન કરવો. ૬૮

જાજ્ઞલં સસ્યસંપન્નમાર્યપ્રાયમનાવિલમ્ ।

રમ્યમાનતસામન્તં સ્વાજીવ્યં દેશમાવસેત્ ॥ ૬૯ ॥

રાજાએ જાંગલ દેશ (ધાસપાણી ઓછાં ને પવન-તડકા વધારે એવા દેશ)માં વાસ કરવો-જમાં ખૂબ ધાન્ય થતું હોય, જમાં મોટે ભાગે આર્યો રહેતા હોય, જે રોગાદિથી રહિત હોય, જે મનોહર હોય, જેમાં સામંતો નમતા રહેતા હોય અને જેમાં ખેતી અને વેપાર સારા ચાલતાં હોય. ૬૯

ધન્વદુર્ગં મહીદુર્ગમબ્દુર્ગં વાર્શ્વમેવ વા ।

નૃદુર્ગં ગિરિદુર્ગં વા સમાશ્રિત્ય વસેન્પુરમ્ ॥ ૭૦ ॥

ત્યાં ધન્વદુર્ગ, મહીદુર્ગ, જળદુર્ગ, વૃક્ષદુર્ગ, મનુષ્યદુર્ગ અથવા ગિરિદુર્ગ એનો આશ્રય લઇને નગર વસાવવું.* ૭૦

સર્વેણ તુ પ્રયત્નેન ગિરિદુર્ગં સમાશ્રયેત્ ।

एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

* ચારે બાજુએ દશ કોસ સુધી જે પ્રદેશ જલરહિત હોય તે ધન્વદુર્ગ કહેવાય છે. જે કિલ્લો પથ્થર કે ઇંટનો બનાવેલો હોય, બાર હાથ ઊંચો હોય, ખૂબ વિસ્તારવાળો હોય, જેમાં વગર રોકે હરીફરી શકાય એવું હોય, અને જેમાં જાળિયાં હોય, તે મહીદુર્ગ કહેવાય છે. જેની ચારે બાજુ અગાધ પાણી હોય, તે જલદુર્ગ છે; અને જેજન સુધી જેને ફરતી ઝાડોની ઝાડી હોય તે વૃક્ષદુર્ગ છે. હાથી, ઘોડા આદિનું સૈન્ય જેની રક્ષા માટે ચોતરફ બિભું રખાતું હોય, તે મનુષ્યદુર્ગ છે; અને જેના ઉપર ખૂબ મુશ્કેલીથી ચડી શકાય છે તથા જે પર્વતો વચ્ચે હોય છે, તેને ગિરિદુર્ગ કહે છે.

સર્વ પ્રયત્ને ગિરિદુર્ગનેા આશ્રય કરવો; કેમકે પોતાના અનેક ગુણોને લીધે તે ગિરિદુર્ગ સૌથી વિશેષ છે. ૭૧

ત્રીણ્યાદ્યાન્યાશ્રિતાસ્તેષાં મૃગગર્તાશ્રયાઽપ્સરાઃ ।

ત્રીણ્યુત્તરાણિ ક્રમશઃ પ્લવન્ગમનરામરાઃ ॥ ૭૨ ॥

તે ધન્વદુર્ગ, મહીદુર્ગ અને જળદુર્ગ એ ત્રણ દુર્ગોમાં અનુક્રમે મૃગો, ઊંદરો અને જલચરો રહે છે; ત્યાર પછીના ત્રણમાં અનુક્રમે વાંદરાં, મનુષ્ય અને દેવો રહે છે. ૭૨

યથા દુર્ગાશ્રિતાનેતાઓપહિસન્તિ શત્રવઃ ।

તથારયો ન હિસન્તિ નૃપ દુર્ગસમાશ્રિતમ્ ॥ ૭૩ ॥

દુર્ગોને આશ્રયે રહેલાં આ પ્રાણીઓને જમ તેના શત્રુઓ મારી શકતા નથી; તેમ દુર્ગને આશ્રયે વસનારા રાજાને પણ તેઓ મારી શકતા નથી. ૭૩

एकः शतं योषयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ ૭૪ ॥

દુર્ગમાં રહેનારો એક ધનુર્ધારી યોદ્ધો સો યોદ્ધાઓ સામે અને સો ધનુર્ધારીઓ દશ હજાર જોદ્ધાઓ સામે ઝૂઝી શકે છે. આથી દુર્ગ અવશ્ય કરાવવો. ૭૪

[મંદરાસ્યાપિ શિશ્વરં નિર્માનુષ્યં ન શિષ્યતે ।

મનુષ્યદુર્ગ દુર્ગાણાં મનુઃ સ્વાયંભુવોઽગ્રવીત્ ॥

મંદરાચલનું શિખર સુધ્ધાં જો માણસ વિનાનું હોય, તો તે પ્રશંસા પામતું નથી. તેથી દુર્ગોમાં મનુષ્યદુર્ગ શ્રેષ્ઠ છે, એમ સ્વાયંભુવ મનુષ્યે કહ્યું છે.]

તત્સ્યાદાયુધસંપન્નં ધનધાન્યેન વાહનૈઃ ।

બ્રાહ્મણૈઃ શિલ્પિભિર્યન્ત્રૈર્યવસેનોદકેન ચ ॥ ૭૫ ॥

તે દુર્ગ આયુધો, ધનધાન્ય, વાહનો, બ્રાહ્મણો, શિલ્પીઓ, યંત્રો, ધાસ અને પાણી એટલાંથી ભર્યોભરપૂર હોય. ૭૫

તસ્ય મધ્યે સુપર્યાસં કારયેદ્ગૃહમાત્મનઃ ।

ગુપ્તં સર્વતુલકં શુભ્રં જલવૃક્ષસમન્વિતમ્ ॥ ૭૬ ॥

તે દુર્ગની મધ્યમાં પોતાનું નિવાસગૃહ કરાવવું; તે બધી રીતે પરિપૂર્ણ હોય, ચોતરફથી સુરક્ષિત હોય, સર્વ ઋતુઓમાં સુખકારી હોય અને જલ તથા વૃક્ષથી સંપન્ન હોય. ૭૬

તદધ્યાસ્યોદ્ગ્રહેદ્ભાર્યાં સવર્ણાં લક્ષણાન્વિતામ્ ।

કુલે મહતિ સંભૂતાં હૃદ્યાં રૂપગુણાન્વિતામ્ ॥ ૭૭ ॥

તે ગૃહમાં વસ્યા પછી પોતાની જાતની, શુભ લક્ષણવાળી, મોટા કુળમાં જન્મેલી, દૃઢચહારી, રૂપવતી અને ગુણવતી એવી કન્યાને પરણવું. ૭૭

પુરોહિતં ચ કુર્વૈત વૃણુયાદેવ ચન્વિજમ્ ।

તેઽસ્ય ગૃહ્યાણિ કર્માણિ કુર્યુર્વૈતાનિકાનિ ચ ॥ ૭૮ ॥

રાજાએ પુરોહિત નિયુક્ત કરવો અને ઋત્વિજનું વરણ કરવું. તેઓ રાજાનાં ગૃહકર્મો તથા વિતાનાગ્નિ સંબંધી હોમાદિ કાર્યો કરે. ૭૮

યજેત રાજા ઋતુભિર્વિવિધૈરામ્નદક્ષિણૈઃ ।

ધર્માર્થં ચૈવ વિપ્રેભ્યો દદ્યાદ્ઙોગાન્ધનાનિ ચ ॥ ૭૯ ॥

રાજાએ ખૂબ દક્ષિણાવાળા વિવિધ યજ્ઞોથી યજન કરવું, અને ધર્મ અર્થે બ્રાહ્મણોને ભોગ્ય વસ્તુઓ તેમજ ધન આપવાં.

સાંવત્સરિકમાસૈશ્વ રાષ્ટ્રદાહારયેદ્વલિમ્ ।

સ્યાન્નામ્નાયપરો લોકે વર્તેત પિતૃવન્નૃષ્ણ ॥ ૮૦ ॥

વિશ્વાસુ માણસો દ્વારા તેણે દેશમાંથી વાર્ષિક કરરૂપી
અલિ ઉધરાવવો, શાસ્ત્રાનુસાર વર્તન રાખવું અને પ્રજા પ્રત્યે
પિતાની જેમ વર્તવું. ૮૦

અધ્યક્ષાન્વિવિધાન્કુર્યાત્તત્ર તત્ર વિપશ્ચિતઃ ।

તેઽસ્ય સર્વાણ્યવેક્ષેરન્નૃણાં કાર્યાણિ કુર્વતામ્ ॥ ૮૧ ॥

રાજાએ તે તે કાર્યોમાં વિવિધ વિદ્વાન લોકોને અધ્યક્ષો
નીમવા. તેઓ રાજના કાર્યકર્તા માણસોનાં સર્વ કાર્યો ઉપર
દેખરેખ રાખે. ૮૧

આવૃત્તાનાં ગુરુકુલાદિગ્રાણાં પૂજકો ભવેત્ ।

નૃપાણામક્ષયો હ્યેષ નિધિર્બ્રાહ્મોઽભિધીયતે ॥ ૮૨ ॥

રાજાએ ગુરુકુલથી સમાવર્તન લઇ આવેલા બ્રાહ્મણોનું
પૂજન કરવું જોઈએ. કેમકે એવા બ્રાહ્મણ રાજાઓના અક્ષય
ભંડાર છે એમ કહેવાય છે. ૮૨

ન તં સ્તેના ન ચામિત્રા હરન્તિ ન ચ નશ્યતિ ।

તસ્માદ્રાજા નિધાતવ્યો બ્રાહ્મણેષ્વક્ષયો નિધિઃ ॥ ૮૩ ॥

તે ભંડારને ચોરો ચોરતા નથી અને શત્રુઓ નાશ કરતા
નથી. આથી રાજાએ બ્રાહ્મણોને વિશે અક્ષયનિધિ મૂકવો.
અર્થાત્ બ્રાહ્મણોને ધનધાન્યાદિ આપવું. ૮૩

ન સ્કન્દતે ન વ્યથતે ન વિનશ્યતિ કર્હિચિત્ ।

વૈરિષ્ઠમભિહોત્રેભ્યો બ્રાહ્મણસ્ય મુખે હુતમ્ ॥ ૮૪ ॥

બ્રાહ્મણના મુખમાં હોમેલી વસ્તુઓ કદી સ્પર્શિત થતી

નથી, કદી સુકાઈ જતી નથી અને કદી નાશ પામતી નથી; તેથી આ રીતે અગ્નિહોત્રો કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે. ૮૪

સમમબ્રાહ્મણે દાનં દ્વિગુણં બ્રાહ્મણબ્રુવે ।

પ્રાધીતે શતસાહસ્રમનન્તં વેદપારમે ॥ ૮૫ ॥

બ્રાહ્મણેતરને આપેલું દાન સમાન ક્ષણ આપે છે, બ્રાહ્મણને આપેલું દાન બમણું ક્ષણ આપે છે, બણેલા બ્રાહ્મણને આપેલું દાન લાખગણું ક્ષણ આપે છે અને વેદમાં પારંગત બ્રાહ્મણને આપેલું દાન અનંતગણું ક્ષણ આપે છે. ૮૫

પાત્રસ્ય હિ વિશેષેણ શ્રદ્ધાધાનતયૈવ ચ ।

અલ્પં વા બહુ વા પ્રેત્ય દાનસ્યાવાપ્યતે ફલમ્ ॥ ૮૬ ॥

વિશેષે કરીને સત્પાત્રને શ્રદ્ધાપૂર્વક આપવામાં આવેલું થોડું કે ઘણું દાન પરલોકમાં થોડું કે ઘણું ક્ષણ આપે છે. ૮૬

[ઇષ એવ પરોધર્મઃ કૃન્સો રાજ્ઞ ઉદાહૃતઃ ।

જિત્વા ધનાનિ સંગ્રામાદ્ દ્વિજેભ્યઃ પ્રતિપાદયેત્ ॥

સંગ્રામમાં ધન જીતીને તે દ્વિજને આપી દેવું એજ રાજા માટે સંપૂર્ણ એવો પરમધર્મ બતાવાયો છે.]

[દેશકાલવિધાનેન દ્રવ્યં શ્રદ્ધાસમન્વિતમ્ ।

પાત્રે પ્રદીયતે યત્તુ તદ્ધર્મસ્ય પ્રસાધનમ્ ॥

દેશ અને કાલના વિધાન પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક જ દ્રવ્ય સુપાત્રને આપવામાં આવે છે તે ધર્મના સાધનરૂપ છે.]

સમોત્તમાધમે રાજા ત્વાહૃતઃ પાલયન્પ્રજાઃ ।

ન નિવર્તેત સંગ્રામાત્ક્ષાત્રં ધર્મમનુસ્મરન્ ॥ ૮૭ ॥

સમાન, ઉત્તમ કે અધમ એવા શત્રુએ યુદ્ધનું આહ્વાન

આધ્યું હોય, તો પ્રજાનું પાલન કરતા રાજાએ ક્ષાત્રધર્મને સ્મરણમાં રાખી સંગ્રામથી પાછા હોવું નહિ. ૮૭

સંગ્રામેષ્વનિવર્તિત્વં પ્રજાનાં ચૈવ પાલનમ્ ।

શુશ્રૂષા બ્રાહ્મણાનાં ચ રાજાં શ્રેયસ્કરં પરમ્ ॥ ૮૮ ॥

યુદ્ધથી પાછાં હો ન ભરવાં, પ્રજાઓનું પાલન કરવું અને બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી, એ રાજાઓને પરમ કલ્યાણકારી છે.

આહવેષુ મિથોઽન્યોન્યં જિઘાંસન્તો મહીક્ષિતઃ ।

યુધ્ધમાનાઃ પરં શક્ત્યા સ્વર્ગં યાન્ત્યપરાઙ્મુખાઃ ॥ ૮૯ ॥

યુદ્ધમાં એકબીજાને સામસામા મારવા ઇચ્છતા મહી-પતિઓ એ પીઠ બતાવ્યા વિના પરમ શક્તિથી યુદ્ધ એડે છે, તો તેઓ સ્વર્ગે જાય છે. ૮૯

ન કૂટૈગયુધૈર્હન્યાયુધ્ધમાનો રણે રિપૂન્ ।

ન કર્ણિભિર્નાપિ દિગ્ધૈર્નાગ્નિજ્વલિતતેજનૈઃ ॥ ૯૦ ॥

રણમાં ઝૂઝૂમતા યોદ્ધાએ છાનાં હથિયારોથી, તેમજ શરીરમાં પેઠા પછી પાછાં નીકળી શકે નહિ એવાં, ઝેર પાયેલાં અને અગ્નિમાં તપાવીને ધારદાર કરેલાં શસ્ત્રોથી રિપુઓને મારવા નહિ. ૯૦

ન ચ હન્યાત્સ્થલારૂઢં ન ક્લીબં ન કૃતાઙ્ગલિમ્ ।

ન મુક્તકેશં નાસીનં ન તવાસ્મીતિ વાદિનમ્ ॥ ૯૧ ॥

(પોતે રથ ઉપર બેઠો હોય તો) જ જમીન ઉપર હોય, જ નપુંસક હોય, જ હાથ બેડી બિમો હોય, જ છૂટા કેશો હોય, જ બેઠો હોય અને જ ‘હું તમારો છું’ એમ કહેતો હોય—એવા શત્રુને મારવો નહિ. ૯૧

ન સુપ્તં ન વિસન્નાહં ન નમ્રં ન નિરાયુધમ્ ।

નાયુધ્યમાનં પશ્યન્તં ન પરેણ સમાગતમ્ ॥ ૯૨ ॥

ન સૂતેલાને મરાય, ન કવચહીનને મરાય, ન નમ્રને મરાય, ન હથિયારરહિતને મરાય, ન યુદ્ધ ન કરનારને મરાય, ન યુદ્ધ જોનારાને મરાય તેમ બીજાની સાથે બાથ ભીડી રહેલાને મારવો નહિ. ૯૨

નાયુધવ્યસનપ્રાપ્તં નાર્ત નાતિપરિક્ષતમ્ ।

ન ભીતં ન પરાવૃત્તં સતાં ધર્મમનુસરન્ ॥ ૯૩ ॥

સત્પુરુષોના ધર્મને સંભારનારો રાજા આયુધની ભીડમાં આવેલાને ન મારે, દુષ્ટિયારાને ન મારે, બેહદ જખમી થયેલાને ન મારે, ડરેલાને ન મારે અને પીઠ બતાવનારને પણ ન મારે. ૯૩

યસ્તુ ભીતઃ પરાવૃત્તઃ સંગ્રામે હન્યતે પરૈઃ ।

મર્ત્યૃદ્વૃક્ષકૃતં કિંચિત્તત્સર્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૯૪ ॥

ભયભીત થયેલો અને પૂંઠ ફરેલો જે યોદ્ધો યુદ્ધમાં શત્રુ-ગ્રાથી માર્યો બચે છે, તેને તેના સ્વામી રાજાનું સર્વપાપ લાગે છે. ૯૪

યચ્ચાસ્ય સુકૃતં કિંચિદમુત્રાર્થમુપાર્જિતમ્ ।

મર્તા તત્સર્વમાદત્તે પરાવૃત્તહતસ્ય તુ ॥ ૯૫ ॥

યુદ્ધમાં નાકેલા અને મરાયેલા યોદ્ધાએ પરલોકને માટે જે કંઈ સુકૃત રજ્યું હોય, તે બધું તેના રાજાને બચે છે. ૯૫

રથાશ્વં હસ્તિનં છત્રં ધનં ધાન્યં પશૂન્નિયઃ ।

સર્વદ્રવ્યાણિ કુપ્યં ચ યો યજ્ઞયતિ તસ્ય તત્ ॥ ૯૬ ॥

રથ, ઘોડા, હાથી, છત્ર, ધન, ધાન્ય, પશુઓ, સ્ત્રીઓ, સર્વ પદાર્થો અને સોનારૂપા સિવાયની ધાતુઓ એ સર્વે જ જીતે છે તેનાં થાય છે. ૯૬

રાજાશ્ચ દદ્યુરુદ્ધારમિત્યેષા વૈદિકી શ્રુતિઃ ।

રાજા ચ સર્વયોધેભ્યો દાતવ્યમપૃથગ્જિતમ્ ॥ ૯૭ ॥

જીતમાં મળેલી સુવર્ણાદિ ઉત્તમ વસ્તુઓ રાજાને અપર્ણ કરવી, એમ વેદવિષયક શ્રુતિ કહે છે. વળી, રાજાએ પણ સામઠી જીતેલી વસ્તુઓને સર્વ યોદ્ધાઓમાં વહેંચી આપવી. ૯૭

[મૃત્યેભ્યો વિમજેદર્થાન્નૈકઃ સર્વહરો ભવેત્ ।

નામમાત્રેણ તુલ્યેત છત્રેણ ચ મહીપતિઃ ॥

મહીપતિએ સર્વ વસ્તુઓ સેવકોમાં વહેંચવી. પોતેજ બધી ન લેવી; તેણે તો નામમાત્રથી તેમજ છત્રથી સંતોષ લેવો.]

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।

अस्माद्धर्मान्न च्यवेત क्षत्रियो मन्त्रणे रिपुन् ॥ ૯૮ ॥

યોદ્ધાનો આ શુદ્ધ સનાતન ધર્મ કહ્યો. રણમાં રિપુઓને મારતા ક્ષત્રિયે આ ધર્મથી વ્યુત થવું નહિ. ૯૮

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्रप्रयत्नतः ।

रक्षितं वर्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ ૯૯ ॥

(ભૂમિ, રત્ન આદિ) જે મળ્યું નથી તે મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી અને જે મેળવ્યું છે તેની રક્ષા કરવી, રક્ષિત ધનની વૃદ્ધિ કરવી અને વૃદ્ધિ પામેલા ધનનું સત્પાત્રોમાં દાન કરવું. ૯૯

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ।

अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ ૧૦૦ ॥

રાજ્યે પોતાના પુરુષાર્થનું એ ચાર પ્રકારનું પ્રયોજન
જાણવું. નિત્ય સાવધાન રહીને એનું સારી રીતે અનુષ્ઠાન
કરતા રહેવું. ૧૦૦

અલબ્ધમિચ્છેદ્દણ્ડેન લબ્ધં રક્ષેદવેક્ષયા ।

રક્ષિતં વર્ધયેદ્વૃદ્ધયા વૃદ્ધં પાત્રેષુ નિઃક્ષિપેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

અપ્રાપ્ત (ધન, આદિ)ને દંડથી પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છવું, પ્રાપ્ત
થયેલાનું સંભાળ-તપાસથી રક્ષણ કરવું, રક્ષિતને વેપાર
આદિથી વધારવું અને વૃદ્ધિ પામેલા ધનને સત્પાત્રોને દાનમાં
આપવું. ૧૦૧

નિત્યમુદ્યતદ્દણ્ડઃ સ્યાન્નિત્યં વિવૃતપૌરુષઃ ।

નિત્યં સંવૃતસર્વાર્થો નિત્યં છિદ્રાનુસાર્યરેઃ ॥ ૧૦૨ ॥

નિત્ય દંડ સજ્જ રાખવો, નિત્ય પૌરુષ પ્રકટાવવું, નિત્ય
સર્વ પ્રયોજનોને શુભ રાખવાં અને નિત્ય શત્રુનાં છિદ્ર
શોધતા રહેવું. ૧૦૨

નિત્યમુદ્યતદ્દણ્ડસ્ય કૃત્સ્નમુદ્વિજતે જગત્ ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ દણ્ડેનૈવ પ્રસાધયેત્ ॥ ૧૦૩ ॥

દંડ સજ્જ રાખનારાથી આખું જગત નિત્ય થયરતું રહે
છે. તેથી, સર્વ પ્રાણીઓને દંડથીજ અધીન રાખવાં. ૧૦૩

અમાયયૈવ વર્તેત ન કથન્નન માયયા ।

બુદ્ધ્યેતારિપ્રયુક્તાં ચ માયાં નિત્યં સ્વસંવૃતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

રાજ્યે (મંત્રી આદિ) સાથે નિષ્કપટતાથી વર્તવું,
ક્યારેય કપટભાવ રાખવો નહિ, તેણે શત્રુઓએ પાથરેલી
માયાને પામી જવી અને પોતે સદૈવ સાવધ રહેવું. ૧૦૪

નાસ્ય છિદ્રં પરો વિદ્યાદિદ્યાચ્છિદ્રં પરસ્ય તુ ।

ગૂહેત્કૂર્મ ઇવાક્ષાનિ રક્ષેદ્વિવરમાત્મનઃ ॥ ૧૦૫ ॥

શત્રુએ એનું છિદ્ર ન બાણવું બેઠ્યે, પણ એણે શત્રુનું છિદ્ર બાણી લેવું બેઠ્યે. કાચબાની જમ એણે પોતાના અંગોને લપાવવાં બેઠ્યે અને પોતાના છિદ્રને ઢાંકણ દેવું બેઠ્યે.

[ન વિશ્વસેદવિશ્વસ્તે વિશ્વસ્તે નાતિવિશ્વસેત્ ।

વિશ્વાસાન્નયમ્નુત્પન્નં મૂલાન્યપિ નિકૃન્તપિ ॥

વિશ્વાસને અયોગ્ય એવાનો વિશ્વાસ ન કરવો, વિશ્વાસ યોગ્ય એવાનો અતિ વિશ્વાસ ન કરવો; કેમકે વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલો ભય મૂળિયાં સુધ્યાં કાપી નાખે છે.]

વક્ત્રવચ્ચિન્તયેદર્થાન્નિસહવચ્ચ પરાક્રમેત્ ।

વૃક્તવચ્ચાવલુમ્પેત શશવચ્ચ વિનિષ્પતેત્ ॥ ૧૦૬ ॥

રાજાએ બગલાની જમ અર્થોનું ચિંતન કરવું, સિંહની જમ પરાક્રમ કરવું, વરુની જમ પંજે મારવો અને સસલાની જમ સટકી જવું. ૧૦૬

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।

તાનાનયેદ્વશં સર્વાન્સામાદિભિરુપક્રમૈઃ ॥ ૧૦૭ ॥

આમ વિજય કરનારા તેના જે વાટપાડુઓ હોય, તે સર્વને તેણે સામ આદિ ઉપાયોથી વશમાં આણવા. ૧૦૭

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।

દણ્ડેનૈવ પ્રસહ્યૈતાંશ્છનકૈર્વશમાનયેત્ ॥ ૧૦૮ ॥

સામ, દામ અને ભેદ એ ત્રણ પ્રથમના ઉપાયોથી બે તેઓ સરખા થાય નહિ તો રાજાએ બળપૂર્વક ઢાંડ વાપરી તેમને ધીરે ધીરે વશલાવવા. ૧૦૮

સામાદીનામુપાયનાં ચતુર્ણામપિ પણિતાઃ ।

સામદણ્ડૌ પ્રશંસન્તિ નિત્યં રાષ્ટ્રાભિવૃદ્ધયે ॥ ૧૦૯ ॥

પાંડિતો સામ આદિ ચાર ઉપાયોમાં રાષ્ટ્રની અભિવૃદ્ધિ અર્થે નિત્ય સામ અને ઢાંડની પ્રશંસા કરે છે. ૧૦૯

યથોદ્ધરતિ નિર્દાતા કક્ષં ધાન્યં ચ રક્ષતિ ।

તથા રક્ષેન્નૃપો રાષ્ટ્રં હન્યાચ્ચ પરિપન્થિનઃ ॥ ૧૧૦ ॥

જમ ખેડૂત ખેતરોમાં ધાસકચરાને ઉખેડી નાખે છે ને ધાનનું રક્ષણ કરે છે, તેમ રાજાએ પણ શત્રુઓનો નાશ કરીને રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવું. ૧૧૦

મોહાદ્રાજા સ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્ષયત્યનવેક્ષયા ।

સોઽચિરાદ્ઘસ્યતે રાજ્યાઙ્ગીવિતાચ્ચ સંવાન્ધવઃ ॥ ૧૧૧ ॥

જ રાજા મૂર્ખાઈથી પોતાની પ્રજાને વગરવિચારે કષ્ટ-પીડા આપે છે, તે ટૂંક વખતમાંજ સકુટુંબ રાજ્યથી તેમજ જીવિતથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૧૧૧

શરીરકર્ષણાત્પ્રાણાઃ ક્ષીયન્તે પ્રાણિનાં યથા ।

તથા રાજ્ઞામપિ પ્રાણાઃ ક્ષીયન્તે રાષ્ટ્રકર્ષણાત્ ॥ ૧૧૨ ॥

જમ શરીરના શોષણે કરીને પ્રાણીઓના પ્રાણ ક્ષીણ થાય છે, તેમ રાષ્ટ્રના શોષણે કરીને રાજાના પ્રાણ પણ ક્ષય પામે છે.

રાષ્ટ્રસ્ય સંગ્રહે નિત્યં વિદ્વાનમિદમાચરેત્ ।

સુસંગૃહીતરાષ્ટ્રો હિ પાર્થિવઃ સુખમેષતે ॥ ૧૧૩ ॥

રાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે રાજાએ નિત્ય આ (ઉપર કહેલી) વિધિ પ્રમાણે આચરવું; કેમકે જ રાજાનું રાજ્ય સુરક્ષિત છે, તે રાજાજ સુખ મેળવે છે. ૧૧૩

દ્વયોસ્ત્રયાણાં પञ्ચાનાં મધ્યે ગુલ્મમધિષ્ઠિતમ્ ।

તથા ગ્રામશતાનાં ચ કુર્યાદ્રાષ્ટસ્ય સંગ્રહમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

એ, ત્રણ, પાંચ અને સો ગામોની વચ્ચે થાણું રાખી
રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવું. ૧૧૪

ગ્રામસ્યાધિપતિં કુર્યાદ્દશગ્રામપતિં તથા ।

વિંશતીશં શતેશં ચ સહસ્રપતિમેવ ચ ॥ ૧૧૫ ॥

એક ગામનો, દશ ગામનો, વીસ ગામનો, સો ગામનો
અને હજાર ગામનો એમ એક એક અધિપતિ નીમવો. ૧૧૫

ગ્રામદોષાન્સમુત્પન્નાન્ગ્રામિકઃ શનકૈઃ સ્વયમ્ ।

શંસેદ્ ગ્રામદશેશાય દશેશો વિંશતીશિને ॥ ૧૧૬ ॥

વિંશતીશસ્તુ તત્સર્વં શતેશાય નિવેદયેત્ ।

શંસેદ્ ગ્રામશતેશસ્તુ સહસ્રપતયે સ્વયમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

ગામના અધિપતિએ ગામમાં થયેલા દોષોની ખબર દસ
ગામના અધિપતિને આપવી અને દસ ગામના અધિપતિએ
તે ખબર વીસ ગામના અધિપતિને આપવી. વીસ ગામના
અધિપતિએ તે ખબર સો ગામના અધિપતિને નિવેદિત
કરવી અને સો ગામના અધિપતિએ જાતે તે હજાર ગામના
અધિપતિને જણાવવી. ૧૧૬, ૧૧૭

યાનિ રાજપ્રદેયાનિ પ્રત્યહં ગ્રામવાસિભિઃ ।

અન્નપાનેન્ધનાદીનિ ગ્રામિકસ્તાન્યવાપ્નુયાત્ ॥ ૧૧૮ ॥

ગ્રામવાસીઓએ ખાન, પાન, ઇંધણાં વગેરે જ કાંઈ વસ્તુ-
ઓ રોજરોજ રાખને આપવાજોગ હોય, તે વસ્તુઓ ગ્રામના
અધિકારીએ મેળવવી. ૧૧૮

દશી કુંલં તુ ધુજીત વિંશી પશ્ચ કુલાનિ ચ ।

ગ્રામં ગ્રામશતાધ્યક્ષઃ સહસ્રાધિપતિઃ પુરમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

દશ ગામનો અધિપતિ (પોતાના નિર્વાહ માટે) એક કુલ (છ બળદોનું) એક હળ અને એવા બે હળથી ખેડાય એટલી જમીન)નો ઉપલોગ કરે, વીસ ગામનો અધિપતિ પાંચ કુલોનો ઉપલોગ કરે, સો ગામનો અધિપતિ એક ગામનો ઉપલોગ કરે અને હજાર ગામનો અધિકારી એક નગરનો ઉપલોગ કરે. ૧૧૯

તેષાં ગ્રામ્યાણિ કાર્યાણિ પૃથક્કાર્યાણિ ચૈવ હિ ।

રાજ્ઞોઽન્યઃ સચિવઃ સ્તિગ્ધસ્તાનિ પશ્યેદતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૨૦ ॥

એ અધિકારીઓનાં ગ્રામ સંબંધી તેમજ બીજાં જે અલગ કાર્યો હોય, તેને રાજાના કોઈ સ્નેહપાત્ર મંત્રીએ સાવધતાથી તપાસવાં. ૧૨૦

નગરે નગરે ચૈકં કુર્યાત્સર્વાર્થચિન્તકમ્ ।

ઉચ્ચૈઃસ્થાનં ધોરૂપં નક્ષત્રાણામિવ ગ્રહમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

રાજાએ દરેક નગરમાં સર્વ કાર્યોનો એકએક વિચારક રાખવો. તે ઊંચ કુલનો હોય, સેના વગેરે અધિકારથી ઉચ્ચ હોય અને નક્ષત્રોમાં શુક્રની જેમ તેજસ્વી હોય. ૧૨૧

સ તાનુપરિક્રામેત્સર્વાનેવ સદા સ્વયંમ્ ।

તેષાં વૃત્તં પરિણયેત્સમ્યગ્રાષ્ટ્રેષુ તચ્ચરૈઃ ॥ ૧૨૨ ॥

તે નગરાધિપતિ ગ્રામના તે સર્વ અધિકારી વગેરેની પાછળ તપાસ રાખે અને પોતાના દૂતો દ્વારા તેમનાં વર્તનની ભાળ મેળવે. ૧૨૨

રાજ્ઞો હિ રક્ષાધિકૃતાઃ પરસ્વાદાયિનઃ શઠાઃ ।

મૃત્યા ભવન્તિ પ્રાયેણ તેભ્યો રક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૨૩ ॥

કેમકે રક્ષાના અધિકારે નિમાયેલા રાજના સેવકા ધણું કરીને પારકા માલ ઉડાવનારા શઠ હોય છે; તેથી તેવાઓથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. ૧૨૩

યે કાર્યિકેભ્યોઽર્થમેવ ગૃહ્ણીયુઃ પાપચેતસઃ ।

તેષાં સર્વસ્વમાદાય રાજા કુર્યાત્પ્રવાસનમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

જે પાપી ચિત્તવાળાઓ કાર્યાર્થીઓ (મુકદ્દમાવાળાઓ) પાસેથી પૈસાની લાંચ લે, તેમનું રાજાએ સર્વસ્વ લઈ લેવું અને તેમને દેશપાર કરવા. ૧૨૪

રાજા કર્મસુ યુક્તાનાં સ્ત્રીનાં પ્રેષ્યજનસ્ય ચ ।

પ્રત્યહં કલ્પયેદૃત્તિં સ્થાનં કર્માનુરૂપતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

કામમાં રોકવામાં આવેલી સ્ત્રીઓને તેમજ સેવકાને, તે તે કામ અને સ્થાનના પ્રમાણમાં રોજિંદી આજીવિકા ખાંધી આપવી. ૧૨૫

પળો દેયોઽવકૃષ્ટસ્ય ષડ્વત્કૃષ્ટસ્ય વેતનમ્ ।

ષાળ્માસિકસ્તથાચ્છાદો ધાન્યદ્રોણસ્તુ માસિકઃ ॥ ૧૨૬ ॥

(વાળઝૂડ કરનારા અને પાણી ભરનારા જેવા) હલકા સેવકને રોજ એક પણનો પગાર, મહિને મહિને એક દ્રોણ* અનાજ અને છ છ માસે એક જોડ કપડાં, એમ આપવાં.

* દ્રોણનું કોષ્ટક નીચે મુજબ છે:-૮ મૂઠી=૧ કૂંચી; ૮ કૂંચી=૧ પુષ્કલ; ૪ પુષ્કલ=૧ આઠક અને ૪ આઠક=૧ દ્રોણ; આમ, ૧૦૨૪ મૂઠી=૧ દ્રોણ.

ભારે કામ કરનાર ઉત્કૃષ્ટ સેવકને રોજ છ પણનો પગાર, મહિને મહિને છ દ્રોણ અનાજ અને છ છ માસે છ જોડ કપડાં, એમ આપવાં. ૧૨૬

ક્રયવિક્રયમધ્વાનં મક્તં ચ સપરિવ્યયમ્ ।

યોગક્ષેમં ચ સંપ્રેક્ષ્ય વણિજો દાપયેત્કરાન્ ॥ ૧૨૭ ॥

ખરીદી, વેચાણ, માર્ગવ્યવહાર, લાડુંલથ્થું, રક્ષાનો ખર્ચ અને નફો એ બધું જોઈને વણિક પાસેથી કર લેવો. ૧૨૭

યથા ફલેન યુજ્યેત રાજા કર્તા ચ કર્મણામ્ ।

તથાવેક્ષ્ય નૃપો રાષ્ટ્રે કલ્પયેત્સતતં કરાન્ ॥ ૧૨૮ ॥

જમાં રાજા અને ખેતી આદિ કર્મો કરનારને પોતપોતાનાં કર્મોનું ફળ મળે, તે રીતે સદા વિચારપૂર્વક રાજાએ રાષ્ટ્ર ઉપર કર નાખવો. ૧૨૮

યથાલ્પાલ્પમદન્ત્યાયં વાર્યોઃકૌવત્સષટ્પદાઃ ।

તથાલ્પાલ્પો ગ્રહીતવ્યો રાષ્ટ્રાદ્રાજ્ઞાદિકઃ કરઃ ॥ ૧૨૯ ॥

જમ જળો રુધિર, વાછરડું દૂધ અને ભમરો મધ થોડામાં થોડું પીએ છે, તેમ રાજાએ પણ રાષ્ટ્ર પાસેથી અલ્પમાં અલ્પ વાર્ષિક વેર લેવો જોઈએ. ૧૨૯

પશ્ચાશઙ્ગાગ આદયો રાજ્ઞા પશુહિરણ્યયોઃ ।

ધાન્યાનામષ્ટમો ભાગઃ ષષ્ઠો દ્વાદશ એવ વા ॥ ૧૩૦ ॥

પશુ અને સુવર્ણના નફામાંથી રાજાએ પચાસમો ભાગ લેવો અને અનાજ આદિના નફામાંથી છઠો, આઠમો કે બારમો ભાગ લેવો. ૧૩૦

આદદીતાથ ષડ્ભાગં દ્રુમાંસમધુસર્પિષામ્ ।

ગન્ધૌષધિરસાનાં ચ પુષ્પમૂલફલસ્ય ચ ॥ ૧૩૧ ॥

પત્રશાકતૃણાનાં ચ ચર્મણાં વૈદલસ્ય ચ ।

મૃન્મયાનાં ચ માળ્ડાનાં સર્વસ્યાશ્મમયસ્ય ચ ॥ ૧૩૨ ॥

વૃક્ષ, માંસ, મધ, ધી, સુગંધી દ્રવ્યો, ઔષધિ, રસ, ફૂલ, મૂળ, ફળ, પાંદડાં, શાક, તૃણ, ચામડાં, વાંસની બનાવટો અને માટીનાં તથા પથ્થરનાં સર્વ વાસણો-એટલાના લાલમાંથી રાજ્યે છઠો ભાગ લેવો. ૧૩૧, ૧૩૨

મ્રિયમાણોઽપ્યાદદીત ન રાજા શ્રોત્રિયાત્કરમ્ ।

ન ચ ક્ષુધાસ્ય સંસીદેચ્છ્રોત્રિયો વિષયે વસન્ ॥ ૧૩૩ ॥

ધન વિના પોતે મરણહાલ થયો હોય તોય રાજ્યે શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ પાસેથી કર લેવો નહિ. તેમ તેના રાજ્યમાં વસતા શ્રોત્રિયને ભૂખની પીડા પણ ન હોવી જોઈએ. ૧૩૩

યસ્ય રાજ્ઞસ્તુ વિષયે શ્રોત્રિયઃ સીદતિ ક્ષુધા ।

તસ્યાપિ તન્ક્ષુધા રાષ્ટ્રમચિરેણૈવ સીદતિ ॥ ૧૩૪ ॥

જ રાજાના દેશમાં શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ ભૂખથી રિખાયજ છે, તે રાજાના રાજ્યને એ ભૂખમરો જોતજોતાંમાં ગળીજાય છે. ૧૩૪

શ્રુતવૃત્તે વિદિત્વાસ્ય વૃત્તિં ધર્મ્યાં પ્રકલ્પયેત્ ।

સંરક્ષેત્સર્વતશ્ચૈનં પિતા પુત્રમિવોરસમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

એ બ્રાહ્મણની શ્રોત્રિયતા અને એનું સદાયરણ જાણીને, રાજ્યે એને ધર્મ આજીવિકા નિયત કરી દેવી. પિતા જમ

પોતાના પુત્રનું સંરક્ષણ કરે છે, તેમ રાજ્યે તેનું પણ સર્વ રીતે સંરક્ષણ કરવું. ૧૩૫

સંરક્ષ્યમાણો રાજા યં કુરુતે ધર્મમન્વહમ્ ।

તેનાયુર્વર્ધતે રાજો દ્રવિણં રાષ્ટ્રમેવ ચ ॥૧૩૬॥

રાજથી રક્ષા પામતો એ બ્રાહ્મણ જે ધર્મ રોજ આચરે છે, તેનાથી રાજનો આવરદા, ધન અને રાજ્ય વૃદ્ધિ પામે છે.

યર્કિચિદપિ વર્ષસ્ય દાપયેત્કરસંજ્ઞિતમ્ ।

વ્યવહારેણ જીવન્તં રાજા રાષ્ટ્રે પૃથગ્જનમ્ ॥૧૩૭॥

સાધારણ વહેવારથી રોજ ચલાવનારા રાજ્યના મામૂલી માણસ પાસેથી પણ રાજ્યે કંઈ ને કંઈ વાર્ષિક કર લેવો. ૧૩૭

કારુકાઞ્છિલ્પિનશ્ચૈવ શૂદ્રાંશ્ચાત્મોપજીવિનઃ ।

૬કૈકં કારયેત્કર્મ માસિ માસિ મહીપતિઃ ॥૧૩૮॥

કારીગરો, શિલ્પીઓ અને શ્રમજીવી શૂદ્રો-એમની પાસે રાજ્યે મહિને મહિને એક એક દિવસ કામ કરાવવું. ૧૩૮

નોઞ્છિન્દ્યાદાત્મનો મૂલં પરેષાં ચાતિતૃષ્ણયા ।

ઉઞ્છિન્દન્દ્યાત્મનો મૂલમાત્મનં તાંશ્ચ પીડયેત્ ॥૧૩૯॥

રાજ્યે અતિ તૃષ્ણાએ કરીને ન પોતાનું મૂળ ખોદવું ને ન પારકાનું મૂળ ખોદવું; કેમકે પોતાનું મૂળ કાપનારો પોતાને અને પારકાને પીડા કરે છે. ૧૩૯

તીક્ષ્ણશ્ચૈવ મૃદુશ્ચ સ્યાત્કાર્યં વીક્ષ્ય મહીપતિઃ ।

તીક્ષ્ણશ્ચૈવ મૃદુશ્ચૈવ રાજા ભવતિ સંમતઃ ॥૧૪૦॥

કાર્ય જોઈને રાજ્યે કામળ કે કઠોર થવું. યોગ્ય સમયે કામળ અને કઠોર થનારો રાજા સર્વને પ્રિય થાય છે. ૧૪૦

અમાત્યમુખ્યં ધર્મજ્ઞં પ્રાજ્ઞં દાન્તં કુલોદ્ગતમ્ ।

સ્થાપયેદાસને તસ્મિન્નિન્નઃ કાર્યેક્ષણે નૃણામ્ ॥૧૪૧॥

પ્રજનાં કાર્યો તપાસવામાં રાજ અશક્ત થયો હોય, તો તેણે ધર્મજ્ઞ, પ્રાજ્ઞ, જિતેન્દ્રિય અને કુલીન એવા મુખ્ય મંત્રીને તે આસને સ્થાપવો. ૧૪૧

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ।

યુક્તશ્ચૈવાપ્રમત્તશ્ચ પરિરક્ષોદિમાઃ પ્રજાઃ ॥૧૪૨॥

આમ પોતાનું આ સર્વ કર્તવ્ય પરાપર પબ્બવીને રાજ-એ પ્રમાદરહિત અને કાર્યપરાયણ રહી, પોતાની પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું. ૧૪૨

વિક્રોશન્ત્યો यस्य राष्ट्राद्धियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।

સંપશ્યતઃ સમૃત્યસ્ય મૃતઃ સ ન તુ જીવતિ ॥૧૪૩॥

સેવક આદિ દેખતાં જેના રાજમાં ચોરડાકુઓ કકળતી પ્રજાને હરી જાય છે, તે રાજ મરેલોજ જાણવો; પછી ભલે તે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતો હોય. ૧૪૩

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।

નિર્દિષ્ટફલભોક્તા હિ રાજા ધર્મેણ યુજ્યતે ॥૧૪૪॥

પ્રજાનું પાલન એજ ક્ષત્રિયનો પરમધર્મ છે. કારણ કે ખતાવ્યા પ્રમાણે કર વગેરે ક્ષણભોગવતાર રાજ ધર્મના ક્ષણનો ભોક્તા થાય છે. ૧૪૪

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।

હુતાગ્નિર્બ્રાહ્મણાંશ્વાર્ચ્યં પ્રવિશેત્સ શુભાં સમામ્ ॥૧૪૫॥

રાજાએ રાત્રિને પાછલે પહેરે ઊઠવું, શૌચથી પરવારવું,

સ્વસ્થચિત્ત થવું, અગ્નિમાં હોમ કરવો, બ્રાહ્મણને સત્કાર આપવો અને પછી શુભ રાજસભામાં પ્રવેશ કરવો. ૧૪૫

તત્ર સ્થિતઃ પ્રજાઃ સર્વાઃ પ્રતિનન્દ્ય વિસર્જયેત્ ।

વિસૃજ્ય ચ પ્રજાઃ સર્વા મન્ત્રયેત્સહ મન્ત્રિભિઃ ॥ ૧૪૬ ॥

સભામાં બેસીને રાજાએ સર્વ પ્રજાજનોને આનંદથી સત્કારી વિદાય આપવી. સર્વ પ્રજાજનોને વિદાય કર્યા પછી તેણે મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા કરવી. ૧૪૬

ગિરિપૃષ્ઠં સમારુઢ્ય પ્રાસાદં વા રહોગતઃ ।

અરણ્યે નિઃશલાકે વા મન્ત્રયેદવિભાવિતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

પર્વત ઉપર ચડીને, મહેલમાં બેસીને કે એકાંત જગ્યા-માં અથવા ઝાડઝાંખરા વિનાના અરણ્યમાં કોઈ જાણે નહિ એમ મંત્રણા કરવી. ૧૪૭

યસ્ય મન્ત્રં ન જાનન્તિ સમાગમ્ય પૃથગ્જનાઃ ।

સ કૃત્ત્વાં પૃથિવીં ધુંક્તે કોશહીનોઽપિ પાર્થિવઃ ॥ ૧૪૮ ॥

કારણ કે સમાગમમાં આવ્યા છતાં પણ સાધારણ માણસો જ્ઞાતા મંત્રને જાણી શકતા નથી, તે રાજા કોશે ક્ષીણ હોય તો પણ સમગ્ર પૃથ્વીને લોગવે છે. ૧૪૮

જહમૂકાન્ધવાધિરાંસ્તૈયગ્ધોનાન્વયોતિગાન્ ।

સ્ત્રીમ્લેચ્છવ્યાધિતવ્યજ્ઞાનમન્ત્રકાલેઽપસારયેત્ ॥ ૧૪૯ ॥

જડસુ, મૂંગા, આંધળા, બહેરા, પોપટ વગેરે પંખીઓ, અતિવૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ, મ્લેચ્છો, રોગીઓ અને વધતા ઓછા અંગવાળાઓ—એટલાંને મંત્રણા વખતે દૂર કાઢવાં. ૧૪૯

મિન્દન્ત્યવમતા મન્ત્રં તૈર્યગ્યોનાસ્તથૈવ ચ ।

સ્ત્રિયશ્ચૈવ વિશેષેણ તસ્માત્તત્રાદ્યતો ભવેત્ ॥ ૧૫૦ ॥

અપમાન પામતાં એ જડસુ વગેરે લોકો મંત્રનો લેદ
પુલ્લો કરી દે છે. તેમજ પોપટ વગેરે પંખીઓ અને વિશેષે
સ્ત્રીઓ પણ મંત્રનો લેદ પુલ્લો કરી નાખે છે. આથી તેવા
સમયે તેમને દૂરજ રાખવાં. ૧૫૦

મધ્યંદિનેર્ધરાત્રે વા વિશ્રાન્તો વિગતક્લમઃ ।

ચિન્તયેદ્ધર્મકામાર્થાન્સાર્ધં તૈરેક એવ વા ॥ ૧૫૧ ॥

અપોરે અથવા અડધી રાત્રે વિશ્રાંતિ લઈને, થાક ઉતારી-
ને, તેણે તે મંત્રીઓ સાથે અથવા એકલાએ ધર્મ, અર્થ અને
કામનું ચિંતન કરવું. ૧૫૧

પરસ્પરાવિરુદ્ધાનાં તેષાં ચ સમુપાર્જનમ્ ।

કન્યાનાં સંપ્રદાનં ચ કુમારાણાં ચ રક્ષણમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

પરસ્પર વિરુદ્ધ જવા તે ધર્માદિના વિરોધ ટાળી તેમને
ઉપાર્જન કરવાનો, કન્યાઓને પરણાવવાનો, તેમજ કુમારોને
શિક્ષણ-રક્ષણ આપવાનો તેણે વિચાર કરવો. ૧૫૨

દૂતસંપ્રેષણં ચૈવ કાર્યશેષં તથૈવ ચ ।

અન્તઃપુરપ્રચારં ચ પ્રણિધીનાં ચ ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

દૂતો મોકલવા વિશે, બાકી રહેલાં કામો વિશે, રાણી-
વાસની હિલચાલો વિશે, તેમજ એલચીઓની ચેષ્ટા વિશે તેણે
મંત્રણા કરવી. ૧૫૩

કૃત્ત્વં ચાષ્ટવિધં કર્મ પશ્ચવર્ગં ચ તપ્સવતઃ ।

અનુરાગાપરાગૌ ચ પ્રચારં મળ્ડલસ્ય ચ ॥ ૧૫૪ ॥

તેણે આઠ* કર્મને સમગ્ર રીતે અને પાંચ વર્ગોને તત્ત્વ રીતે વિચારવા. તેણે મંત્રીઓની પ્રીતિઅપ્રીતિ ઓળખવી, તેમજ રાજમંડળની હકીકત જાણવી. ૧૫૪

[વને વનેચરાઃ કાર્યાઃ શ્રમણાટવિકાદયઃ ।

પરપ્રવૃત્તિજ્ઞાનાર્થં શીઘ્રાચારપરંપરાઃ ॥

પરસ્ય ચૈતે બોદ્ધવ્યાસ્તાદૃશૈરેવ તાદૃશાઃ ।

ચારસશ્ચારિણઃ સંસ્થાઃ શઠાશ્ચાગૂઢસંજ્ઞિતાઃ ॥

ઝટ સમાચાર પામી શકે એવા વનમાં ફરનારા શ્રમણોને તથા ભટકુ વગેરે લોકોને શત્રુની લાળ મેળવવા સારુ વનમાં રાખવા. વળી, શઠતા કરતા, છૂપા નામે ફરતા અથવા થાણું

* આ આઠ કર્મોના ત્રણ પ્રકાર છે:-(૧) યોગ્ય કાર્યોનો આરંભ, આરંભેલાં કાર્યોને ચાલુ રાખવાં, તેમનો વિસ્તાર કરવો, અને તેમનાં ફલ મેળવવાં એ ચાર ઉપરાંત સામ, દામ, દંડ અને ભેદ; (૨) વેપાર, સેતુ બાંધવા, કિલ્લાઓ કરવા, દુર્ગોની સમરામણી કરવી, હાથીખાનાં કરવાં અને ખાણો ખોદાવવી, ઊજડ જંગામાં વસવાટ અને જંગલોમાં મુકામ; અને (૩) વૈશ્ય વગેરે પાસેથી કર, નોકરોને પગાર, દુષ્ટોનો ત્યાગ, ભારે ખર્ચનો અટકાવ, ફેગટ પ્રવૃત્તિની બંધી, ધર્મકર્મનું અન્વેક્ષણ, દંડ અને પ્રાયશ્ચિત્ત.

પાંચ વર્ગો આ પ્રમાણે છે: કાપટિક (ખીખીઓનાં રહસ્ય જાણી લેનારો, સાહસિક, ચતુર અને ભણીને તરત આવેશો વિદ્યાર્થી), ઉદારિચત (સંન્યસ્તઆશ્રમના ધર્મસંબંધમાં દોષ પામેશો છતાં રાજ્યભક્ત એવો વ્યુત સંન્યાસી), ગૃહપતિ (આજીવિકા અર્થે પર-રાજ્યમાંથી આવીને વસેશો ખેડૂત), વૈદેહિક (રાજનું ધન લઈ વેપાર કરનારો પરરાજ્યનો વેપારી), અને તાપસ (આજીવિકા ઇચ્છતો વેશધારી તપસ્વી).

નાખી રહેતા શત્રુના જવા ફૂતો હોય, તેવા સામે પોતાના ફૂતોય જાણવા.]

મધ્યમસ્ય પ્રચારં ચ વિજિગીષોશ્ચ ચેષ્ટિતમ્ ।

ઉદાસીનપ્રચારં ચ શત્રોશ્ચૈવ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

મધ્યમ રાજના, જીતની ઇચ્છાવાળા રાજના, ઉદાસીન રાજના, તેમજ શત્રુ રાજના—એ ચારેની પ્રયત્નપૂર્વક ખબર રાખવી. ૧૫૫

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।

अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥ ૧૫૬ ॥

સંક્ષેપમાં રાજમંડળની આ ચાર પ્રકૃતિ છે. અને જ આઠ બીજી પ્રકૃતિ કહી છે, તે સાથે તે કુલ બાર* ગણાય છે. ૧૫૬

+રાજમંડળની બાર પ્રકૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે—

- (૧) વિજિગીયુ (પ્રજાની ઉત્તનિવાળો, ઉત્સાહી અને વિજયશીલ),
- (૨) અરિ(શત્રુ), (૩) અરિસેવિત (શત્રુ જેને અનુકૂળ વર્તે તે),
- (૪) અરિમિત્ર (શત્રુનો મિત્ર), (૫) પાણ્ડિત્રાહ (વિજિગીયુ રાજ ચડાઇ કરે તે વખતે જેને ચડી આવવાનો સંભવ હોય એવો રાજ),
- (૬) પાણ્ડિત્રાહાસાર (પાણ્ડિત્રાહના રાજ્ય પછીના દેશનો રાજ),
- (૭) વિજિગીયુનો મિત્ર, (૮) વિજિગીયુના મિત્રનો મિત્ર, (૯) આકૂંદ (પાણ્ડિત્રાહાસારના પછીના રાજ્યનો રાજ) (૧૦) આકૂંદાસાર (પાણ્ડિત્રાહાસારના પછીના રાજ્યનો રાજ), (૧૧) મધ્યમ (વિજિગીયુ અને અરિ એ બે જુદા જુદા હોય તો તેમને કબજે કરવામાં અથવા મેળવવામાં સમર્થ અને તે બે એકઠા હોય તો તેમ કરવામાં અસમર્થ એવો રાજ. અને (૧૨) ઉદાસીન (વિજિગીયુ, અરિ અને મધ્યમ રાજઓ એકઠા થયા ન હોય તો તેમનો નિઘ્રહ અને અનુગ્રહ કરવાને સમર્થ પણ તે એકઠા થયા હોય તો તેમ કરવા અસમર્થ એવો રાજ).

અમાત્યરાષ્ટ્રદુર્ગાર્થદણ્ડાઘ્યાઃ પશ્ચ ચાપરાઃ ।

પ્રત્યેકં કથિતા હેતાઃ સંક્ષેપેણ દ્વિસપ્તતિઃ ॥ ૧૫૭ ॥

અમાત્ય, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, કાશ અને દંડ એ બીજી પાંચ પ્રકૃતિ પણ છે. ઉપરની બાર પ્રકૃતિ અને એ દરેકની આ પાંચ પ્રકૃતિ એમ આ સાઠ મળી સંક્ષેપમાં તે બોતેર કહી છે. ૧૫૭

અનન્તરમરિં વિદ્યાદરિ સેવિનમેવ ચ ।

અરેરનન્તરં મિત્રમુદાસીનં તયોઃ પરમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

સીમાડા ઉપર રહેતા રાજાને શત્રુ બાણવો; શત્રુને સેવનાર રાજાને પણ શત્રુ બાણવો; શત્રુના સીમાડા ઉપર રહેનાર રાજાને મિત્ર બાણવો અને એ બેઉથી અળગો રહેનારને ઉદાસીન બાણવો.

[વિપ્રકૃષ્ટેષ્વન્યદ્વત્ત ઉદાસીનો બલાન્વિતઃ ।

વિજિગીષુર્મંડલાર્થો યસ્મિન્જ્ઞેયઃ સ મધ્યમઃ ॥

દ્વાદશ રાજમંડળમાં ભાગ ન લેનારો રાજા ઉદાસીન છે, બળવાન રાજા વિજિગીષુ છે અને રાજમંડળનો જ નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરી શકે છે તે મધ્યમ છે.]

તાન્સર્વાનભિસંદધ્યાત્સામાદિભિરુપક્રમૈઃ ।

વ્યસ્તૈશ્ચૈવ સમસ્તૈશ્ચ પૌરુષેણ નયેન ચ ॥ ૧૫૯ ॥

આ સર્વ શત્રુ આદિ રાજાઓને સામ આદિ સામટા ઉપાયોથી કે તે એક એક ઉપાયથી, પુરુષાર્થથી અને રાજનીતિથી વશ કરવા. ૧૫૯

સંધિં ચ વિગ્રહં ચૈવ યાનમાસનમેવ ચ ।

દ્વૈધીમાવં સંશ્રયં ચ ષડ્ગુણાશ્રિન્તયેત્સદા ॥ ૧૬૦ ॥

સંધિ, વિગ્રહ, યાન (શત્રુ ઉપર ચડાઇ), આસન (કિલ્લા-

માં ભરાઈ રહેવું), દ્વૈધીભાવ (સેનાના બે ભાગ કરવા) અને સંશ્રય (બીજા સમર્થનો આશ્રય), એ છ ગુણોનો રાજ્યે સદૈવ વિચાર કરવો. ૧૬૦

આસનં ચૈવ યાનં ચ સંધિં વિગ્રહમેવ ચ ।

કાર્યં વીક્ષ્ય પ્રયુક્તીત દ્વૈધં સંશ્રયમેવ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

પોતાની વૃદ્ધિ અને શત્રુનાં હાનિરૂપ કાર્યો જોઈને આસન, યાન, સંધિ, વિગ્રહ, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રય એનો પ્રયોગ કરવો ૧૬૧

સંધિં તુ દ્વિવિધં વિદ્યાદ્રાજા વિગ્રહમેવ ચ ।

ઉભે યાનાસને ચૈવ દ્વિવિધઃ સંશ્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૨ ॥

સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રય એ દરેકને રાજ્યે બધાં પ્રકારનાં બાણવાં. ૧૬૨

સમાનયાનકર્મા ચ વિપરીતસ્તથૈવ ચ ।

તદાત્વાયતિસંયુક્તઃ સંધિર્જ્ઞેયો દ્વિલક્ષણઃ ॥ ૧૬૩ ॥

તાત્કાલિક કે ભાવી કૃણવાળી સંધિ બે પ્રકારની બાણવીઃ એક સમાનયાનકર્મા (જમાં મિત્ર રાજ્યોની સાથે મળીને બીજા એક ઉપર ચડાઈ કરવાની હોય); અને બીજી તેથી ભિન્ન અસમાનયાનકર્મા (જમાં એક મિત્ર રાજ્યે અમુક રાજા ઉપર અને બીજાએ બીજા રાજા ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની હોય). ૧૬૩

સ્વયંકૃતશ્ચ કાર્યાર્થમકાલે કાલ એવ વા ।

મિત્રસ્ય ચૈવાપકૃતે દ્વિવિધો વિગ્રહઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૪ ॥

વિગ્રહ બે પ્રકારનો કહ્યો છે-યોગ્ય કે અયોગ્ય વખતે

પોતાના પ્રયોજન અર્થે જાતેજ વિગ્રહ કરવો તે એક અને મિત્રનું ખૂરું કરવામાં આવતાં વિગ્રહ માંડવામાં આવે તે બીજો. ૧૬૪

एकाकिनश्चात्यधिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।

संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५ ॥

યાન (ચડાઈ) બે પ્રકારનું કહ્યું છે—એક તો ધણું જરૂરી કામ આવી પડતાં સહેજ એકલાએ ચડાઈ કરવી તે; અને બીજું પોતે મિત્રની સાથે મળીને ચડાઈ લઈ જવી તે. ૧૬૫

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥ १६६ ॥

દૈવથી કે પૂર્વકર્મના કારણે ક્ષીણ થયેલા રાજાએ ગુપચુપ બેસી રહેવું તે એક પ્રકાર; અને મિત્રની સમજાવટથી છાના બેસી રહેવું તે બીજો પ્રકાર—એમ આસન બે જાતનાં કહ્યાં છે.

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।

द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥ १६७ ॥

કાર્ય અને હેતુની સિદ્ધિ માટે રાજાએ શત્રુના ઉપદ્રવને શમાવવા સારુ થોડી સેનાને અમુક જગાએ રાખવી; અને બાકીના થોડા સૈન્ય સાથે પોતે અમુક રક્ષિત ભાગમાં રહેવું—એમ છ ગુણના ગુણવેત્તાઓ દ્વૈધીભાવને બે પ્રકારનો કહે છે. ૧૬૭

अर्थसंपादनार्थं च पीडयमानस्य शत्रुभिः ।

साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

શત્રુઓથી પીડાઈ રહેલો રાજા પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા

સારુ બીજ બળવાન રાજનો આશ્રય કરે તે; અને પોતાનો પરાલવ થશે એવી શંકાથી બીજ રાજનો આશ્રય લેવાય તે—એમ બે જાતનો સંશ્રય કહ્યો છે. ૧૬૮

યદાવગચ્છેદાયત્યામાધિક્યં ધ્રુવમાત્મનઃ ।

તદાત્વે ચાલ્પિકાં પીઢાં તદા સંધિં સમાશ્રયેત્ ॥ ૧૬૯ ॥

ભાવીમાં જો પોતાની સિદ્ધિમાં ચોક્કસ અધિકતા થવાનો નિશ્ચય જણાય તો પણ સંધિનો આશ્રય લેવો. ૧૬૯

યદા પ્રહૃષ્ટા મન્યેત સર્વાસ્તુ પ્રકૃતીર્મૃશમ્ ।

અત્યુચ્છ્રિતં તથાત્માનં તદા કુર્વીત વિગ્રહમ્ ॥ ૧૭૦ ॥

રાજને જ્યારે પોતાનું મંત્રી આદિ સર્વ પ્રકૃતિ-મંડળ અત્યંત પ્રસન્ન લાગે અને પોતે પોતાને અત્યંત ઉન્નત થયેલો માને, ત્યારે તેણે વિગ્રહ કરવો. ૧૭૦

યદા મન્યેત ભાવેન હૃષ્ટં પુષ્ટં બલં સ્વકમ્ ।

પરસ્ય વિપરીતં ચ તદા યાયાદ્રિપું પ્રતિ ॥ ૧૭૧ ॥

રાજને જ્યારે પોતાનું સૈન્ય ભાવથી દૃષ્ટપુષ્ટ જણાય અને શત્રુનું સૈન્ય તેથી બિલકુલ જણાય, ત્યારે તેણે શત્રુની સામે પગલાં માંડવાં. ૧૭૧

યદા તુ સ્યાત્પરિક્ષીણો વાહનેન બલેન ચ ।

તદાસીત પ્રયત્નેન શનકૈઃ સાંત્વયન્નરીન્ ॥ ૧૭૨ ॥

જ્યારે રાજ પોતે વાહન અને સૈન્યમાં નબળો હોય, ત્યારે શત્રુઓને પ્રયત્નપૂર્વક ધીરે ધીરે ટાઢા રાખી પોતે બેસી રહેવું. ૧૭૨

મન્યેતારિં યદા રાજા સર્વથા બલવત્તરમ્ ।

તદા દ્વિધાબલં કૃત્વા સાધયેત્કાર્યમાત્મનઃ ॥ ૧૭૩ ॥

રાજા જ્યારે જુએ કે શત્રુ સર્વથા વિશેષ બળવાન છે ત્યારે તેણે પોતાના સૈન્યના બે ભાગ કરી દ્વિધીભાવથી પોતાનું કાર્ય સાધી લેવું. ૧૭૩

યદા પરબલાનાં તુ ગમનીયતમો ભવેત્ ।

તદા તુ સંશ્રયેત્ક્ષિપ્રં ધાર્મિકં બલિનં નૃપમ્ ॥ ૧૭૪ ॥

જ્યારે રાજા ઉપર શત્રુનાં સૈન્યોને આવવું અત્યંત સરલ થઈ જાય એમ હોય, ત્યારે તેણે તરતજ ખીજ ધાર્મિક અને બળવાન રાજાનો આશ્રય લેવો. ૧૭૪

નિગ્રહં પ્રકૃતીનાં ચ કુર્યાદ્યોડરિબલસ્ય ચ ।

ઉપસેવેત તં નિત્યં સર્વયત્નૈર્ગુરું યથા ॥ ૧૭૫ ॥

જે રાજા મંત્રી આદિ પ્રકૃતિને અને શત્રુના સૈન્યને વશ કરી શકે એવો હોય; તે રાજાની સેવા શરણે ગયેલા રાજાએ નિત્ય ગુરુની જેમ સર્વ પ્રયત્ને કરવી. ૧૭૫

યદિ તત્રાપિ સંપश्येद्દોષં સંશ્રયકારિતમ્ ।

સુયુદ્ધમેવ તત્રાપિ નિર્વિશઙ્કઃ સમાચરેત્ ॥ ૧૭૬ ॥

આશ્રય આપનાર રાજામાં પણ જો તે દોષ દેખાય, તો નિઃશંક થઈને તેની સાથે પણ ઉત્તમ યુદ્ધ કરવું. ૧૭૬

સર્વોપાયૈસ્તથા કુર્યાન્નીતિજ્ઞઃ પૃથિવીપતિઃ ।

યથાસ્યામ્યાધિકા ન સ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ॥ ૧૭૭ ॥

નીતિજ્ઞ રાજાએ સર્વ ઉપાયોથી એવું કાર્ય કરવું કે જથી તેના મિત્રો, ઉદાસીનો અને શત્રુઓ અધિક ન થાય.

આયર્તિ સર્વકાર્યાણાં તદાત્વં ચ વિચારયેત્ ।

અતીતાનાં ચ સર્વેષાં ગુણદોષા ચ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૭૮ ॥

સર્વ કાર્યોનાં લવિષ્ય અને વર્તમાન વિચારવાં; તેમજ ભૂતકાળનાં સર્વ કાર્યોના ગુણદોષોને યથાર્થ રીતે તપાસવા. ૧૭૮

આયત્યાં ગુણદોષજ્ઞસ્તદાત્વે ક્ષિપ્રનિશ્ચયઃ ।

અતીતે કાર્યશેષજ્ઞઃ શત્રુભિર્નાભિભૂયતે ॥ ૧૭૯ ॥

ભૂતકાળનાં કાર્યોના ગુણદોષો જાણનારો, વર્તમાન કાર્યમાં તત્કાલ નિર્ણય કરનારો અને ભાવી કાર્યોના શેષને સમજનારો રાજ શત્રુઓથી પરાભવ પામતો નથી. ૧૭૯

યથૈનં નાભિસંદધ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ।

તથા સર્વં સંવિદધ્યાદેષ સામાસિકો નયઃ ॥ ૧૮૦ ॥

મિત્રો, ઉદાસીનો અને શત્રુઓ પોતાને જ રીતે પીડી શકે નહિ, તે રીતે રાજ્યે સધળા ઉપાય કરવા—આ સંક્ષેપમાં નીતિ છે. ૧૮૦

યદા તુ યાનમાતિષ્ઠેદરિણાં પ્રતિ પ્રભુઃ ।

તદાનેન વિધાનેન યાયાદરિપુરં શનૈઃ ॥ ૧૮૧ ॥

રાજ્યે જ્યારે શત્રુના દેશ ઉપર ચડાઈ લઈ જવી હોય, ત્યારે તેણે આ (નીચેના) ઉપાયોથી ધીરે ધીરે શત્રુનગર તરફ જવું. ૧૮૧

માર્ગશીર્ષે શુભે માસિ યાયાદ્યાત્રાં મહીપતિઃ ।

ફાલ્ગુનં વાથ ચૈત્રં વા માસૌ પ્રતિ યથાબલમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

રાજ્યે પોતાના સૈન્યબળનો યોગ્ય વિચાર કરીને શુભ માગશર માસમાં અથવા ફાલ્ગુ માસમાં અથવા ચૈત્ર માસમાં શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરવી. ૧૮૨

અન્યેષ્વપિ તુ કાલેષુ યદા પશ્યેદ્ ધ્રુવં જયમ્ ।

તદા યાયાદ્વિગૃહ્યૈવ વ્યસને ચોત્થિતે રિપોઃ ॥ ૧૮૩ ॥

એ પોતાના વિજયની પાછી ખાતરી જણાતી હોય અને શત્રુને સંકટ ઊભું થયું હોય, તો ઉપર જણાવેલા સિવાયના બીજા સમયોએ પણ તેણે ચડાઈ લઈ જવી. ૧૮૩

કૃત્વા વિધાનં મૂલે તુ યાત્રિકં ચ યથાવિધિ ।

ઉપગૃહ્યાસ્પદં ચૈવં ચારાન્સમ્યગ્વિધાય ચ ॥ ૧૮૪ ॥

સંશોધ્ય ત્રિવિધં માર્ગં षઢ્વિધં ચ બલં સ્વકમ્ ।

સાંપરાયિકકલ્પેન યાયાદરિપુરં શનૈઃ ॥ ૧૮૫ ॥

પોતાના મૂળરૂપ રાજનગરમાં વ્યવસ્થા કરીને, યુદ્ધયાત્રા માટેનાં વિધિપૂર્વકનાં સર્વ સાધનો મેળવીને, રૂઢી રીતે ગુપ્ત દૂતો ગોઠવીને, ત્રણ જાતના (જાંગલ, આનૂપ અને આટવિક) માર્ગોને સંશોધીને, તેમજ છ પ્રકારનાં પોતાનાં સૈન્યને ખરા-ખર સજ્જ કરીને રાજ્યે ધીરે ધીરે સંત્રામની વિધિએ શત્રુ-નગર તરફ આગળ જવું. ૧૮૪, ૧૮૫

શત્રુસેવિનિ મિત્રે ચ ગૂઢે યુક્તતરો ભવેત્ ।

ગતપ્રત્યાગતે ચૈવ સ હિ કષ્ટતરો રિપુઃ ॥ ૧૮૬ ॥

શત્રુને સેવનારા છૂપા મિત્રને વિષે તેમજ એકવાર નીકળીને ફરી આવેલા માણસ વિષે વિશેષ જાગૃત રહેવું; કેમકે તે મોટા કષ્ટદાયક શત્રુ છે. ૧૮૬

દण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।

वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ ૧૮૭ ॥

ચડાઈ ધમ્મજતા તે રાજ્યે દંડના, શકટના, વરાહના,

મકરના, સૂચિના કે ગરુડના આકારે બૂહો રચીને તે માગે
ચાલવું. ૧૮૭

યતશ્ચ ભયમાશંકેત્તતો વિસ્તારયેદ્વલમ્ ।

પન્નેન ચૈવ વ્યૂહેન નિવિશેત સદા સ્વયમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

જ્યાં લયની શંકા આવે ત્યાં સેનાનો વિસ્તાર કરવો અને
રાજાએ પોતે સદૈવ પદ્માકાર બૂહમાં રહેવું. ૧૮૮

સેનાપતિબલાધ્યક્ષૌ સર્વદિક્ષુ નિવેશયેત્ ।

યતશ્ચ ભયમાશંકેત્પ્રાર્ચીં તાં કલ્પયેદ્દિશમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

સર્વ દિશાઓમાં સેનાપતિ અને સેનાધ્યક્ષોને ગોઠવી દેવા.
જે દિશાએથી લયની શંકા હોય, તે દિશાને પૂર્વ દિશા કલ્પવી.

ગુલ્માંશ્ચ સ્થાપયેદાપ્તાન્કૃતસંજ્ઞાન્સમંતતઃ ।

સ્થાને યુદ્ધે ચ કુશલાનભીરૂનવિકારિણઃ ॥ ૧૯૦ ॥

સ્થાનમાં અને યુદ્ધમાં કુશળ, નિર્ભય, અડગ તથા વિશ્વાસુ
અથવા માણસોને સંજ્ઞા આપીને રાજાની આજ્ઞાકાર સ્થાપિત
કરવા. ૧૯૦

સંહતાન્યોધયેદલ્પાન્કામં વિસ્તારયેદ્વહ્ન ।

સૂચ્યા વજ્રેણ ચૈવૈતાન્વ્યૂહેન વ્યૂહ્ય યોધયેત્ ॥ ૧૯૧ ॥

પોતાના સૈનિકો થોડા હોય, તો તેમને એકઠા રાખીને
યુદ્ધ કરાવવું. જો તેઓ ઘણા હોય તો તેમને વિસ્તારવા અને
તેમને સૂચિબૂહ અથવા વજ્રબૂહ આકારમાં ગોઠવી યુદ્ધ
કરાવવું. ૧૯૧

સ્યન્દનાશ્વૈઃ સમે યુદ્ધયેદનૂપે નૌદ્વિપૈસ્તથા ।

વૃક્ષગુલ્માવૃતે ચાપૈરસિચર્માયુધૈઃ સ્થલે ॥ ૧૯૨ ॥

સમરભૂમિમાં રથ અને ઘોડાઓથી લડવું, અનૂપ (પાણી-વાળા) પ્રદેશમાં નૌકા અને હાથીઓથી લડવું; ઝાડઝાંખરાં-વાળા ભાગમાં બાણોથી લડવું; અને કોરી જમીનમાં તલવાર, ઢાલ, તથા આયુધોથી લડવું. ૧૯૨

કુરુક્ષેત્રાંશ્વ મત્સ્યાંશ્વ પશ્ચાલાન્શૂરસેનજાન્ ।

દીર્ઘાલ્લઘૂંશ્ચૈવ નરાનગ્રાનીકેષુ યોજયેત્ ॥ ૧૯૩ ॥

કુરુક્ષેત્ર, મત્સ્ય, પંચાલ અને શૂરસેન એ દેશોમાં જન્મેલા દીર્ઘકાય અને લઘુકાય માણસોને સેનાને મોખરે યોજવા. ૧૯૩

પ્રહર્ષયેદ્દલં વ્યૂહ્ય તાંશ્વ સમ્યક્પરીક્ષયેત્ ।

ચેષ્ટાશ્ચૈવ વિજાનીયાદરીન્યોધયતામપિ ॥ ૧૯૪ ॥

સેનાને વ્યૂહમાં ગોઠવીને તેનો હર્ષ વધારવો, તેની સુવિધિએ પરીક્ષા કરવી અને શત્રુઓ સાથે લડી રહેલા યોદ્ધાઓની ચેષ્ટાઓ જોતા રહેવું. ૧૯૪

ઉપરુધ્યારિમાસીત રાઘું ચાસ્યોપપીડયેત્ ।

દૂષયેચ્છાસ્ય સતતં યવસાન્નોદકેન્ધનમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

શત્રુને ચોતરફ ઘેરીને રહેવું, એના દેશને પગ નીચે રાખવો અને એનાં ઘાસ, અન્ન, પાણી, તેમજ ઇંધણાને સતત દૂષિત કરવાં. ૧૯૫

મિન્ધ્યાશ્ચૈવ તડાગાનિ પ્રાકારપરિલાસ્તથા ।

સમવસ્કન્દયેશ્ચૈનં રાત્રૌ વિગ્રાસયેત્તથા ॥ ૧૯૬ ॥

તેનાં જળાશયો, કોટકિલ્લા અને ખાઈઓ તોડી નાખવાં, તેને શિથિલ કરી મૂકવો, તેમજ રાત્રે તેને ત્રાસ આપવો. ૧૯૬

ઉપજપ્યાનુપજપેદ્ધુદ્વયેતૈવ ચ તત્કૃતમ્ ।

યુક્તે ચ દૈવે યુદ્ધયેત જયપ્રેસુરપેતમીઃ ॥ ૧૯૭ ॥

શત્રુના કૂટી શક એવા માણસોને ફેડવા અને તેમની પાસેથી શત્રુની યોજના બહુ લેવી. પછી દૈવ અનુકૂળ હોય ત્યારે જય ઇચ્છનાર રાજાએ નિર્ભયતાથી યુદ્ધ કરવું. ૧૯૭

સામ્રા દાનેન મેદેન સમસ્તૈરથવા પૃથક્ ।

વિજેતું પ્રયતેતારીન્ન યુદ્ધેન કદાચન ॥ ૧૯૮ ॥

રાજાએ સામ, દાન, ભેદ એ ત્રણેનો પ્રયોગ કરીને અથવા એમાંના એકએકનો પ્રયોગ કરીને શત્રુઓને જીતવાનો પ્રયત્ન કરવો; પણ ક્યારેય પ્રથમ યુદ્ધથી જીતવાને પ્રયત્ન કરવો નહિ. ૧૯૮

અનિત્યો વિજયો યસ્માદ્દૃશ્યતે યુદ્ધ્યમાનયોઃ ।

પરાજયશ્ચ સંગ્રામે તસ્માદ્યુદ્ધં વિવર્જયેત્ ॥ ૧૯૯ ॥

સંગ્રામમાં લડી રહેલા બે રાજાઓના સંબંધમાં વિજય અને પરાજય અનિત્ય દેખાય છે તેથી યુદ્ધને વર્જવું.

ત્રયાણામપ્યુપાયાનાં પૂર્વોક્તાનામસંભવે ।

તથા યુદ્ધયેત સંપન્નોવિજયેતરિપૂન્યથા ॥ ૨૦૦ ॥

પણ ઉપર કહેલા ત્રણ ઉપાયો બે અસફલ બન્યા, તો રાજાએ પોતાનો શત્રુઓ સાથે વિજય થાય એવી રીતે તૈયાર થઈને યુદ્ધ કરવું. ૨૦૦

જિત્વા સંપૂજયેદેવાન્બ્રાહ્મણાંશ્ચૈવ ધાર્મિકાન્ ।

પ્રદદ્યાત્પરિહારાંશ્ચ રૂપાપયેદમયાનિ ચ ॥ ૨૦૧ ॥

એમ જય મેળવીને રાજાએ દેવો અને ધાર્મિક બ્રાહ્મણોને સત્કારવા, જીતેલી પ્રજાને ઉપકારાદિ કરવા અને સૌને અભય આપ્યાની બહેરાત કરવી. ૨૦૧

સર્વેષાં તુ વિદિતૈષાં સમાસેન ચિકીર્ષિતમ્ ।

સ્થાપયેત્તત્ર તદ્વંશ્યં કુર્યાચ્ચ સમયક્રિયામ્ ॥ ૨૦૨ ॥

જિતાયલા શત્રુરાજ તથા તેના મંત્રી આદિ સૌના અલિપ્રાયને ટૂંકમાં જાણી લેવાં; અને તે રાજના કોઈ વંશજને ગાદીએ સ્થાપવો; તેમજ તેની સાથે યોગ્ય શરતો કરવી. ૨૦૨

પ્રમાણાનિ ચ કુર્વીત તેષાં ધર્મ્યાન્યથોદિતાન્ ।

રત્નૈશ્ચ પૂજયેદેનં પ્રધાનપુરુષૈઃ સહ ॥ ૨૦૩ ॥

યોગ્ય રીતે આવેલા તેમના ધર્મ્ય આચારોને પ્રમાણરૂપ કરવા અને અલિપેક પામેલા એ રાજને મુખ્ય પુરુષો સાથે રત્નોથી સત્કાર આપવો. ૨૦૩

આદાનમપ્રિયકરં દાનં ચ પ્રિયકારકમ્ ।

અભીક્ષિતાનામર્થાનાં કાલે યુક્તં પ્રશસ્યતે ॥ ૨૦૪ ॥

કોઈ પાસેથી તેને ઇષ્ટ વસ્તુઓ લઈ લેવી એ અપ્રિયકારી છે અને તે આપવી એ પ્રિયકારી છે. તો પણ યોગ્યકાલે તે લેવું—આપવું પ્રશંસાપાત્ર છે. ૨૦૪

સર્વં કર્મેદમાયત્તં વિધાને દૈવમાનુષે ।

તયોર્દૈવમચિન્ત્યં તુ માનુષે વિદ્યતે ક્રિયા ॥ ૨૦૫ ॥

આ સર્વ કર્મ દૈવી અને માનવી વિધાનને અધીન છે. પણ તેમાં દૈવી વિધાન અચિંત્ય છે અને માનવી વિધાનમાં કાર્યની સાધના આવશ્યક છે. ૨૦૫

[દૈવેન વિધિના યુક્તં માનુષ્યં યત્પ્રવર્તતે ।

પરિક્લેશેન મહતા તદર્થસ્ય સમાધકમ્ ॥

દૈવની અનુકૂળતા નહિ હોવા છતાં જ માનુષી પુરુષાર્થ કરવામાં આવે છે, તે મહાકલેશે હેતુની સિદ્ધિ આપે છે.]

[સંયુક્તસ્યાપિ દૈવેન પુરુષકારેણ વર્જિતમ્ ।

ધિના પુરુષકારેણ ફલં ક્ષેત્રં ન યચ્છતિ ॥

દૈવની અનુકૂળતા છતાં એ પુરુષાર્થ કરવામાં આવે નહિ,
તો ક્ષેત્ર પુરુષાર્થ વિના ફળ આપતું નથી.]

[ચંદ્રાર્કાઘા ગ્રહા વાયુરગ્નિરાપસ્તથૈવ ચ ।

इह दैवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः ॥

સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ ગ્રહો, વાયુ, અગ્નિ, તેમજ જળ એ બધાં
પ્રયત્ન વડે દૈવ અને પુરુષાર્થથી આ લોકમાં સાધ્ય થાય છે.]

सह वापि व्रजेद्युक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः ।

मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥ ૨૦૬ ॥

રાજાએ શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવું અથવા મૈત્રી, સુવર્ણ અને
ભૂમિ એ ત્રણ પ્રકારના ફળોના વિચાર કરીને તેની સાથે પ્રયત્ન-
પૂર્વક સંધિ કરીને પાછા આવવું. ૨૦૬

पार्णिग्रहं च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दं च मण्डले ।

મિત્રાદથાપ્યમિત્રાદ્વા યાત્રાફલમવાપ્નુયાત્ ॥ ૨૦૭ ॥

વિજયેચ્છુ રાજાએ રાજમંડલમાંના પાર્ણિગ્રહ અને
આકાંઠ એ એ રાજાઓ વિશે ધ્યાન રાખવું અને શત્રુ તથા
મિત્ર રાજા પાસેથી ચડાઈ કર્યાનો લાભ મેળવી લેવો. ૨૦૭

हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैघते ।

यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कुशमप्यायतिक्षमम् ॥ ૨૦૮ ॥

રાજા સુવર્ણ અને ભૂમિ પ્રાપ્ત કરીને તેવી વૃદ્ધિ પામતો
નથી, જેવી દુર્બલ છતાં ભાવીમાં કામ આપે એવી દૃઢ મૈત્રી
મેળવીને તે પામે છે. ૨૦૮

ધર્મજ્ઞં ચ કૃતજ્ઞં ચ તુષ્ટપ્રકૃતિમેવ ચ ।

અનુરક્તં સ્થિરારમ્ભં લઘુમિત્રં પ્રશસ્યતે ॥ ૨૦૯ ॥

ધર્મજ્ઞ, કૃતજ્ઞ, પ્રસન્નમન, અનુરક્ત, સ્થિર અને આરંભયુક્ત એવો નાનો મિત્ર પણ પ્રશંસાને યોગ્ય છે. ૨૦૯

પ્રાજ્ઞં કુલીનં શૂરં ચ દક્ષં દાતારમેવ ચ ।

કૃતજ્ઞં ધૃતિમન્તં ચ કષ્ટમાહુરરિં બુધાઃ ॥ ૨૧૦ ॥

પ્રાજ્ઞ, કુલીન, શૂર, દક્ષ, દાતા, કૃતજ્ઞ અને ધૈર્યવાન એવા શત્રુને પાંડિતો કષ્ટસાધ્ય કહે છે. ૨૧૦

આર્યતા પુરુષજ્ઞાનં શૌર્યં કરુણવેદિતા ।

સ્થૌલલક્ષ્યં ચ સતતમુદાસીનગુણોદયઃ ॥ ૨૧૧ ॥

સભ્યતા, પુરુષપરીક્ષા, શૂરવીરતા, દયાળુતા અને ઔદાર્ય એ ઉદાસીન રાખની સતતની ગુણસામગ્રી છે. ૨૧૧

ક્ષેમ્યાં સસ્યપ્રદાં નિત્યં પશુવૃદ્ધિકરીમપિ ।

પરિત્યજેન્મૃષો ભૂમિમાત્માર્થમવિચારયન્ ॥ ૨૧૨ ॥

રાખએ પોતાની રક્ષા માટે કલ્યાણકારી, ધાન્યદાયી અને નિત્ય પશુની વૃદ્ધિ કરનારી ભૂમિને પણ વિચારમાં રહ્યા વિના ત્યજ દેવી. ૨૧૨

આપદર્થં ધનં રક્ષેદારાન્ રક્ષેદ્ધનૈરપિ ।

આત્માનં સતતં રક્ષેદારૈરપિ ધનૈરપિ ॥ ૨૧૩ ॥

આપત્તિને અર્થે ધનની રક્ષા કરવી, ધનથી પત્નીની રક્ષા કરવી અને ધન તેમજ પત્ની એ બન્નેથી સતત સ્વરક્ષા કરવી.

સહ સર્વાઃ સમુત્પન્નાઃ પ્રસમીક્ષ્યાપદો મૃશમ્ ।

સંયુક્તાંશ્ચ વિયુક્તાંશ્ચ સર્વોપાયાન્સુજેદ્બુધઃ ॥ ૨૧૪ ॥

બુદ્ધિમાન રાજાએ બધી આપત્તિઓને એકસામટી જથ્થામાં આવી ઊમેલી બેઠને, સામટા કે છૂટા છૂટા સર્વ ઉપાયો કરવા. ૨૧૪

ઉપેતારમુપેયં ચ સર્વોપાયાંશ્ચ કૃન્તશઃ ।

एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५ ॥

ઉપાય કરનારા, રાજાએ પોતાનો, ઉપાયયોગ્ય વસ્તુનો અને સામ આદિ સર્વ ઉપાયોનો એમ ત્રણેનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરીને કાર્યસિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો. ૨૧૫

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।

व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २१६ ॥

આ પ્રમાણે રાજાએ મંત્રીઓ સાથે આ સર્વની મંત્રણા કર્યા બાદ વ્યાયામ કરવો અને પછી સ્નાન કરી અપોરે અંતઃ-પુરમાં જમવા જવું. ૨૧૬

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ।

सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्वિषापहैः ॥ २१७ ॥

ત્યાં જઈને રાજાએ એકનિષ્ઠ અને આત્મરૂપ સેવકોએ રાંધેલું એવું ખાતરી કરેલું અન્ન વિષહારી મંત્રોપૂર્વક જમવું.

विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।

विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥ २१८ ॥

રાજાના લોજનના સર્વ પદાર્થોમાં વિષનાશક ઔષધિઓ નાખવી અને રાજાએ નિયમપૂર્વક સદા વિષહારી રત્નો ધારણ કરવાં. ૨૧૮

પરીક્ષિતાઃ સ્ત્રિયસ્ત્રેનં વ્યજનોદકધૂપનૈઃ ।

વેષાભરણસંશુદ્ધાઃ સ્પૃશેયુઃ સુસમાહિતાઃ ॥ ૨૧૯ ॥

કસોટીમાં ખરી નીવડેલી, વસ્ત્ર અને આભૂષણમાં વિશુદ્ધ અને એકચિત્ત એવી સ્ત્રીઓ પંખો, પાણી, તેમજ સુગંધી ધૂપથી એ રાજની સેવા કરે. ૨૧૯

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।

સ્નાને પ્રસાધને ચૈવ સર્વાલંકારકેષુ ચ ॥ ૨૨૦ ॥

વાહન, શય્યા, આસન, ભોજન, સ્નાન અને પ્રસાધન તેમજ સર્વ અલંકારો વિશે પણ રાજ્યે આ પ્રમાણે પરીક્ષા-પૂર્વક પ્રયત્ન કરવો. ૨૨૦

श्रुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।

વિહૃત્ય તુ યથાકાલં પુનઃ કાર્યાણિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૨૧ ॥

જમ્યા બાદ, રાજ્યે રાણીવાસમાં સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરવો. આમ યથાસમય વિહાર કરીને તેણે ફરી પોતાનાં કાર્યોને વિચારવાં. ૨૨૧

अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।

વાહનાનિ ચ સર્વાણિ શસ્ત્રાણ્યાભરણાનિ ચ ॥ ૨૨૨ ॥

પછી રાજ્યે અલંકાર ધારણ કરી આયુધધારી યોદ્ધાઓને, સર્વ વાહનોને, શસ્ત્રોને અને આભૂષણોને તપાસવાં. ૨૨૨

संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेदमनि शस्त्रभृत् ।

રહસ્યાખ્યાયિનાં ચૈવ પ્રણિધીનાં ચ ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૨૨૩ ॥

પછી સંધ્યોપાસના કરી રાજ્યે, મહેલના અંતરવાસમાં જઈ, શસ્ત્ર ધારણ કરી, ખાનગી ખબરો લાવનારા દૂતોનાં તેમજ એલચીઓનાં કામો સાંભળવાં. ૨૨૩

ગત્વા કક્ષાન્તરં ત્વન્યત્સમનુજ્ઞાપ્ય તં જનમ્ ।

પ્રવિશેદ્ધોજનાર્થં ચ સ્ત્રીવૃત્તોઽન્તઃપુરં પુનઃ ॥ ૨૨૪ ॥

તે બાદ તે દૂતને તથા બીજા એલચીને જવાની આજ્ઞા આપી તેણે બીજા ખંડમાં જવું અને ત્યાંથી સ્ત્રીઓ સાથે રહી ફરીથી ભોજન માટે રણુવાસમાં જવું. ૨૨૪

તત્ર મુક્ત્વા પુનઃ કિંચિત્તૂર્યઘોષૈઃ પ્રહર્ષિતઃ ।

સંવિશેત્તુ યથાકાલમુત્તિષ્ઠેચ ગતક્લમઃ ॥ ૨૨૫ ॥

ત્યાં રાત્રીએ ફરીવાર થોડુંક જમવું અને પછી વાજિં-
ત્રોના ઘોષોથી ઉત્સાસિત થઈ તેણે યથાકાલે શયન કરવું અને
વિશ્રામ લઇને યોગ્ય વખતે ઊઠવું. ૨૨૫

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।

अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ ૨૨૬ ॥

નીશીગી રાત્રીએ આ વિધિએ રહેવું. પોતે અસ્વસ્થ હોય,
તો તેણે તે સર્વ કાર્યોમાં સેવકોને યોજવા. ૨૨૬

इति श्री मानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥

ઇતિશ્રી માનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તયાં સંહિતામાં અધ્યાય ૭ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૮ મો

વ્યવહારાન્દિદ્ધુસ્તુ બ્રાહ્મણૈઃ સહ પાર્થિવઃ ।

મન્ત્રજ્ઞૈર્મન્ત્રિભિશ્ચૈવ વિનીતઃ પ્રવિશેત્સભામ્ ॥ ૧ ॥

વ્યવહાર* જોવા ઇચ્છતા રાજાએ બ્રાહ્મણો મંત્રીઓ સાથે
વિનયપૂર્વક સભામાં પ્રવેશ કરવો. ૧

તત્રાસીનઃ સ્થિતો વાપિ પાણિમુદ્યમ્ય દક્ષિણમ્ ।

વિનીતવેષાભરણઃ પश्येत्कार्याणि कार्याणाम् ॥ ૨ ॥

વિનીત વેષાલંકાર ધારણ કરી, જમણે હાથ ઝાંચે રાખી,
તેણે બેઠાં બેઠાં કે ઊભાં ઊભાં પક્ષકારોના દાવા તપાસવા. ૨

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ૩ ॥

અઢાર જાતોમાં પડતા એ દાવાઓને રોજ દેશવ્યવ-
હારના અને શાસ્ત્રવ્યવહારના હેતુઓપૂર્વક અલગ અલગ
તપાસવા. ૩

[हिंसां यः कुरुते कश्चिद्देयं वा न प्रयच्छति ।

स्थाने ते द्वे विवादस्य भिन्नोऽष्टादशधा पुनः ॥

* અહીં 'વ્યવહાર' શબ્દ ખાસ નોંધપાત્ર છે. એના અનેક
અર્થો થાય છે—દાખલા તરીકે, દાવો, ન્યાય, નિર્ણય વગેરે. એક અર્થ
આવો છે—વાદીપ્રતિવાદી જે પોતપોતાના પક્ષો રજૂ કરે તેને અગે જે
સંદેહ ઊભો થાય તેને દૂર કરનારો વિચાર. સરખાવો કાત્યાયનનો
અર્થઃ વિ નાનાર્થેઽવ સંદેહે હરણં દ્વાર ઉચ્યતે । નાનાસંદેહ-
હરણાદ્યવહાર इति स्मृतः ॥

(જ હિંસા કરે છે, અથવા જ દેણું આપતો નથી, તે બે વિવાદ (દાવા)ના કારણરૂપ છે. વળી એ વિવાદ અદાર બતના છે.]

અદાર બતના વ્યવહાર—

તેષામાદ્યમૃણાદાનં નિક્ષેપોઽસ્વામિવિક્રયઃ ।
 સંભૂય ચ સમુત્થાનં દત્તસ્યાનપકર્મ ચ ॥ ૪ ॥
 વેતનસ્યૈવ ચાદાનં સંવિદશ્ચ વ્યતિક્રમઃ ।
 ક્રયવિક્રયાનુશયો વિવાદઃ સ્વામિપાલયોઃ ॥ ૫ ॥
 સીમાવિવાદધર્મશ્ચ પારુણ્યે દળ્ઢવાચિકે ।
 સ્તેયં ચ સાહસં ચૈવ સ્ત્રીસંગ્રહણમેવ ચ ॥ ૬ ॥
 સ્ત્રીપુંઘર્મો વિભાગશ્ચ દ્યૂતમાહ્વય એવ ચ ।
 પદાન્યષ્ટાદશૈતાનિ વ્યવહારસ્થિતાવિહ ॥ ૭ ॥

દેણું ન આપવું, ધરાણે મૂકવું, વગર માલિકીએ પારકી વસ્તુ વેચવી, લાગિયો વેપાર કરવો, આપેલું દાન પાછું ઝૂંટવું, ઠરાવેલું વેતન ન આપવું, કરેલો કરાર તોડવો, ખરીદી-વેચાણમાં કબ્જિયો કરવો, ઢોરના માલિક અને ઢોર પાળનાર વચ્ચે ટંટો થવો, સીમનો ઝગડો થવો, ગાળાગાળી અને મારપીટ કરવી, ચોરી કરવી, જોરજબરાઈ કરવી, પરસ્ત્રીસંગ કરવો, સ્ત્રીપુરુષના ધર્મની વ્યવસ્થા, મિલકતની વહેંચણુ, જુગાર અને હારજીતના દાવ-આ અદાર વાતો માણસોના કબ્જિયાનાં કારણ છે. ૪-૭

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ।
 धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

આ કારણે ઉપર પુષ્કળ વિવાદ કરતા માણસોનાં કાર્યોનો નિર્ણય રાજાએ શાશ્વત ધર્મનો આશ્રય લઇને કરવો. ૮

વ્યવહારની પરિભાષા—

યદા સ્વયં ન કુર્યાત્તુ નૃપતિઃ કાર્યદર્શનમ્ ।

તદા નિયુજ્ઞયાદ્વિદ્વાંસ બ્રાહ્મણં કાર્યદર્શને ॥ ૯ ॥

કોઈ કારણથી રાજા પોતે એ કામની તપાસ ન કરી શકે, તો તેણે એ તપાસ માટે વિદ્વાન બ્રાહ્મણની નિમણૂક કરવી. ૯

સોઽસ્ય કાર્યાણિ સંપश्येत्સમ્યૈરેવ ત્રિભિર્વૃતઃ ।

સમામેવ પ્રાવિશ્યાગ્રયામાસીનઃ સ્થિત એવ વા ॥ ૧૦ ॥

તે વિદ્વાને ત્રણ સભ્યો સાથે રહી રાજસભામાં આવવું, અને બેઠાં બેઠાં અથવા ઊભાં ઊભાં તે કાર્યો સારી રીતે તપાસવાં.

યસ્મિન્દેશે નિષીદન્તિ વિપ્રા વેદવિદસ્ત્રયઃ ।

રાજ્જશ્ચાધિકૃતો વિદ્વાન્બ્રહ્મણસ્તાં સમાં વિદુઃ ॥ ૧૧ ॥

જે દેશસભામાં વેદવેત્તા ત્રણ બ્રાહ્મણો તેમજ રાજાનો અધિકાર પામેલો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ બેસે છે, તેને પાંડિતો બ્રહ્માની સભા કહે છે. ૧૧

ધર્મો વિદ્વસ્ત્વધર્મેણ સમાં યત્રોપતિષ્ઠતે ।

શલ્યં चास्य न कुन्तन्ति विद्वास्तत्र सभासदः ॥ ૧૨ ॥

જે સભામાં ધર્મ અધર્મથી વીંધાઈ ગયો છે, તે સભામાં અધર્મથી વીંધાઈ ગયેલા સભાસદો, ધર્મને ભોંકાયેલી શૂળોને ખેંચી શકતા નથી. [જ્યાં અન્યાય છે, ત્યાં ન્યાય નથી.]

સર્માં વા ન પ્રવેષ્ટવ્યં વક્તવ્યં વા સમશ્ચસમ્ ।

અબ્રુવન્વિબ્રુવન્વાપિ નરો ભવતિ કિલ્લિષી ॥ ૧૩ ॥

અથવા તો પાંડિતે સલામાંજ ન જવું અને જવુંજ પડે તો સત્યજ કહેવું બેઠેએ. ચુપ રહેથી કે જૂઠું બોલ્યેથી મનુષ્ય પાપી થાય છે. ૧૩

યત્ર ધર્મો હ્યધર્મેણ સત્યં યત્રાનૃતેન ચ ।

હન્યતે પ્રેક્ષમાણાનાં હતાસ્તત્ર સભાસદઃ ॥ ૧૪ ॥

જે સલામાં, નરી આંખ આગળ, અધર્મથી ધર્મને અને અસત્યથી સત્યને હણવામાં આવે છે, તે સલાના સભાસદો પોતેજ પાપથી માર્યા બધ છે. ૧૪

ધર્મ એવ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

તસ્માદ્ધર્મો ન હન્તવ્યો મા નો ધર્મો હતોઽવધીત્ ॥ ૧૫ ॥

હણાયેલો ધર્મજ હાણ કરે છે, રક્ષાયેલો ધર્મ રક્ષા કરે છે; તેથી ધર્મને નજ હણવો. બેબે, હણાયેલો ધર્મ આપણો વધ ન કરે. ૧૫

વૃષો હિ ભગવાન્ધર્મસ્તસ્ય યઃ કુરુતે હ્યલમ્ ।

વૃષલં તં વિદુર્દેવાસ્તસ્માદ્ધર્મ ન લોપયેત્ ॥ ૧૬ ॥

ભગવાન ધર્મને ‘વૃષ’ કહે છે. જે એ ‘વૃષ’ નો લય કરે છે, તેને દેવો ‘વૃષલ’ અર્થાત્ શૂદ્ર કહે છે. આથી ધર્મનો લોપ કરવો નહિ. ૧૬

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

શરીરેણ સમં નાશં સર્વમન્યદ્ધિ ગચ્છતિ ॥ ૧૭ ॥

એક ધર્મજ મિત્ર છે, જે મરણકાલે પણ સાથે આવે છે; બીજું બધું તો શરીરની સાથે અહીંજ નાશ પામે છે. ૧૭

પાદોઽધર્મસ્ય કર્તારં પાદઃ સાક્ષિણમૃચ્છતિ ।

પાદઃ સમાસદઃ સર્વાન્પાદો રાજાનમૃચ્છતિ ॥ ૧૮ ॥

અધર્મનો એક ચોથો ભાગ તેના કર્તાને જાય છે, બીજો ચોથો ભાગ સાક્ષીને પહેંચે છે, ત્રીજો ચોથો ભાગ સભાસદોને મળે છે અને છેલ્લો ચોથો ભાગ રાજાને લાગે છે. ૧૮

રાજા ભવત્યનેનામ્તુ મુચ્યન્તે ચ સમાસદઃ ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते ॥ ૧૯ ॥

પણ જ સભામાં નિંદાપાત્રની નિંદા થાય છે, તેમાં રાજા તેમજ સભાસદો પાપમુક્ત થાય છે અને પાપ માત્ર તેના કરનારને લાગે છે. ૧૯

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ ૨૦ ॥

પોતાની જાતિએ કરીનેજ આજીવિકા કરનારો અથવા માત્ર નામનો એવો બ્રાહ્મણ પણ રાજાનો ધર્મપ્રવક્તા (ન્યાયાધીશ) થઈ શકે, પરંતુ શૂદ્ર તો ક્યારેય તે નજ થાય. ૨૦

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ ૨૧ ॥

જ રાજાનું ધર્મવિવેચન (ન્યાયનિર્ણય) શૂદ્ર કરે છે, તે રાજાનો દેશ તેના જોતાં જોતાંમાંજ ગળાઈ જાય છે. ૨૧

यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ।

विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ ૨૨ ॥

જ રાજ્ય શૂદ્રથી છલાછલ હોય, નાસ્તિકાથી ઊભરાતું હોય અને જમાં દિવ્યવર્ણો ન હોય, તે સમગ્ર રાજ્ય દુકાળ અને વ્યાધિથી પીડાઈને તત્કાલ વિનાશ પામે છે. ૨૨

ધર્માસનમધિષ્ઠાય સંવીતાઙ્ગઃ સમાહિતઃ ।

પ્રણમ્ય લોકપાલેભ્યઃ કાર્યદર્શનમારમેત્ ॥ ૨૩ ॥

ધર્માસન ઉપર બિરાજી, સર્વ અંગોને ઢાંકી, સ્વસ્થ ચિત્ત રહી અને લોકપાલોને પ્રણામ કરી રાજાએ કામોની તપાસ આરંભવી. ૨૩

અર્થાનર્થાવુભૌ બુદ્ધા ધર્માધર્મૌ ચ કેવલૌ ।

વર્ણક્રમેણ સર્વાણિ પश्येत्કાર્યાણિ કાર્યિણામ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ અને અનર્થ બન્ને જાણીને તેમજ કેવલ ધર્મ અને અધર્મને વિચારીને, વર્ણના ક્રમથી તેણે કાર્યાર્થીઓ (દાવાવાળાઓ) નાં સર્વ કામો તપાસવાં. ૨૪

बाह्यैर्विभावयल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टિતેન च ॥ ૨૫ ॥

અવાજ, રંગ, અણુસારા, આકાર, આંખ, ચેષ્ટા તેમજ બહારનાં ચિહ્નો ઉપરથી તેણે માણસોના અંદરના ભાવ જાણી લેવા. ૨૫

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

नेत्रवक्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ૨૬ ॥

કેમકે રોમાંચ આદિ આકારોથી, ઘસારોથી, હાલચાલથી, બોલવાથી અને આંખ તથા મોંના ફેરફારોથી મનનો ભેદ પમાય છે. ૨૬

बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत् ।

यावत्स स्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥ ૨૭ ॥

બાળકની વારસા આદિની મિલકતનું રાજાએ ત્યાં સુધી

રક્ષણ કરવું, જ્યાં સુધી તે બાળકઅવસ્થા ઓળંગી ગયો હોય નહિ અને જ્યાં સુધી તે સમાવર્તનસંસ્કાર પામ્યો હોય નહિ.

વશાઽપુત્રાસુ ચૈવં સ્પાદ્રક્ષણં નિષ્કુલાસુ ચ ।

પતિવ્રતાસુ ચ સ્ત્રીષુ વિધવાસ્વાતુરાસુ ચ ॥ ૨૮ ॥

વંધ્યા, પુત્રરહિતા, કુટુંબીઓ વિનાની, પતિવ્રતા, વિધવા અને રોગી સ્ત્રીઓના ધનની રક્ષા બાળકના આ ધનની જેમ કરવી. ૨૮

[એવમેવ વિધિઃ કુર્યાદ્યોષિન્સુ પતિતાસ્વપિ ।

વસ્ત્રાન્નપાનં દેયં ચ વસેયુશ્ચ ગૃહાન્તિકે ॥

પતિત થયેલી સ્ત્રીઓ વિશે પણ આજ રીતે કરવું અને તેમને વસ્ત્ર તથા અન્નપાન આપવાં. વળી એ સ્ત્રીઓએ પતિના ધરની બાબતમાં વસવું.]

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ।

ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ ૨૯ ॥

તે સ્ત્રીઓના જીવતાંજ જે તેમનાં કાઈ સગાંવહાલાં તેમની મિલકત હરી જાય, તો તેમને ધાર્મિક રાજાએ ચોરીના દંડ અનુસાર શિક્ષા કરવી. ૨૯

प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं राजा त्र्यह्नं निधापयेत् ।

अवाक् त्र्यह्नाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ૩૦ ॥

જે મિલકતનો ધણી ગુમ થયો હોય, તેને રાજાએ ત્રણ વરસ સુધી અનામત રાખવી. એ ત્રણ વરસમાં તેના ધણીનો પત્નો લાગે તો તે તેને આપી દેવી અને પત્નો ન મળે તો ત્રણ વર્ષ પછી પોતે લઈ લેવી. ૩૦

મમેદમિતિ યો બ્રુયાત્સોઽનુયોજ્યો યથાવિધિ ।

સંવાદ્ય રૂપસંખ્યાદીન્સ્વામી તદ્દ્રવ્યમર્હતિ ॥ ૩૧ ॥

જે કોઈ કહે કે, ‘આ મારી મિલકત છે’ તો તેને રાજાએ વિધિપૂર્વક પૂછપરછ કરવી. મિલકતની વસ્તુનાં રૂપ, સંખ્યા વગેરે વિશે જે તે ખાતરી કરાવે, તો તે ધણી તે દ્રવ્યને પાત્ર છે.

અવેદયાનો નષ્ટસ્ય દેશં કાલં ચ તત્ત્વતઃ ।

વર્ણં રૂપં પ્રમાણં ચ તત્સમં દણ્ડમર્હતિ ॥ ૩૨ ॥

પણ, જે દાવાદાર એ ગુમ થયેલી વસ્તુનાં રંગ, રૂપ અને પ્રમાણને તેમજ તેના દેશકાલને બરાબર પુરવાર ન કરી શકે, તો એને તે વસ્તુની કિંમત જટલો દંડ ધટે છે. ૩૨

આદદીતાથ ષડ્ભાગં પ્રણષ્ટાધિગતાનૃપઃ ।

દશમં દ્વાદશં વાપિ સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ॥ ૩૩ ॥

ખોવાયેલી જે વસ્તુ રાજા પાસે આવે, તેમાંથી સત્પુરુષોના ધર્મને જાણનારે રાજા તેના રક્ષાદિ નિમિત્તે તેમાંથી છકો, દશમો કે બારમો ભાગ લે. ૩૩

પ્રણષ્ટાધિગતં દ્રવ્યં તિષ્ઠેદ્યુક્તૈરધિષ્ઠિતમ્ ।

યાંસ્ત્ર ચૌરાન્ગૃહ્ણીયાત્તાન્રાજેભેન ઘાતયેત્ ॥ ૩૪ ॥

ખોવાયેલું જે દ્રવ્ય રાજા પાસે આવ્યું હોય તેને યોગ્ય પહેરામાં રાખવું. ત્યાંથી જે ચોરો તેને લઈ જાય તેમને રાજાએ હાથીથી મરાવી નાખવા. ૩૪

મમાયમિતિ યો બ્રૂયાન્નિધિં સત્યેન માનવઃ ।

તસ્યાદદીત ષડ્ભાગં રાજા દ્વાદશમેવ વા ॥ ૩૫ ॥

જે કોઈ માણસ સત્યપૂર્વક કહે, કે આ મારો ધનભંડાર

છે, તો રાજાએ તેમાંથી રક્ષાનિમિત્તે છઠ્ઠો કે બારમો ભાગ લેવો અને બાકીનો તેને આપવો. ૩૫

અનૃતં તુ વદન્દણ્યઃ સ્વવિત્તસ્યાંશમષ્ટમમ્ ।

તસ્યૈવ વા નિધાનસ્ય સંખ્યાયાલ્પીયસીં કલામ્ ॥ ૩૬ ॥

પણ, જો કોઈ જૂઠુંજૂઠું જ એ પ્રમાણે કહે, તો તેની મિલકતમાંથી આઠમા ભાગનો અથવા તે ભંડારની સંખ્યાના પ્રમાણમાં થોડો એવો તેને દંડ કરવો. ૩૬

વિદ્વાંસ્તુ બ્રાહ્મણો દૃષ્ટ્વા પૂર્વોપનિહિતં નિધિમ્ ।

અશેષતોઽપ્યાદદીત સર્વસ્યાધિપતિર્હિ સઃ ॥ ૩૭ ॥

જો વિદ્વાન બ્રાહ્મણને પૂર્વથી દટાઈ રહેલો ધનભંડાર જડી આવે, તો તે તેણે અશેષે લઈ લેવો. કેમકે, બ્રાહ્મણ સર્વ-ધનનો સ્વામી છે. ૩૭

યં તુ પયશ્યેન્નિધિં રાજા પુરાણં નિહિતં ક્ષિતૌ ।

તસ્માદ્દ્વિજેભ્યો દત્ત્વાઽર્ધમર્ધં કોશે પ્રવેશયેત્ ॥ ૩૮ ॥

પણ જો જમીનમાં દટાયેલો પુરાણો ભંડાર રાજાને મળી આવે, તો તે ભંડારમાંથી અર્ધો ભાગ બ્રાહ્મણને આપવો અને બાકીનો અર્ધો ભાગ ખજાનામાં લઈ જવો. ૩૮

નિધીનાં તુ પુરાણાનાં ધાતૂનામેવ ચ ક્ષિતૌ ।

અર્ધમાગ્રક્ષણાદ્રાજા ભૂમેરધિપતિર્હિ સઃ ॥ ૩૯ ॥

ભૂમિમાંના પુરાણો ભંડારોના અને પૃથ્વીમાંની ધાતુ-ઓના અર્ધો ભાગનો રાજા હકદાર છે; કેમકે ભૂમિનું રક્ષણ કરવાથી તે તેનો અધિપતિ છે. ૩૯

દાતવ્યં સર્વવર્ણેભ્યો રાજ્ઞા ચૌરૈર્હતં ધનમ્ ।

રાજા તદુપયુજ્ઞાનશ્ચૌરસ્યામોતિ કિલ્વિષમ્ ॥ ૪૦ ॥

ચૌરેએ ચૌરેલું ધન રાજાએ તે તે સૌ વર્ણોને પાછું આપવું. કારણ કે રાજા એ તે ધનનો ઉપયોગ કરે છે, તો તેને ચૌરીનું પાપ લાગે છે. ૪૦

જાતિજાનપદાન્ધર્માઞ્ઞ્રેણીધર્માશ્ચ ધર્મવિત્ ।

સમીક્ષ્ય કુલધર્માશ્ચ સ્વધર્મં પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૪૧ ॥

જાતિધર્મો, દેશધર્મો, શ્રેણીધર્મો તથા કુલધર્મોને બરાબર જાણીને ધર્મજ્ઞ રાજાએ ન્યાયનિર્ણય કરવો. ૪૧

સ્વાનિ કર્માણિ કુર્વાણા દૂરે સન્તોઽપિ માનવાઃ ।

પ્રિયા ભવન્તિ લોકસ્ય સ્વે સ્વે કર્મણ્યવાસ્થિતાઃ ॥ ૪૨ ॥

પોતપોતાના ધર્મોનું પાલન કરનારા અને પોતાનાં નિત્યકર્મો કર્યા કરનારા માણસો દૂર હોય તોપણ તેઓ આ લોકોમાં પ્રિય થાય છે. ૪૨

નોત્પાદયેત્સ્વયં કાર્યં રાજા નાપ્યસ્ય પૂરુષઃ ।

ન ચ પ્રાપિતમન્યેન ગ્રસેદર્થં કંથંચન ॥ ૪૩ ॥

રાજાએ પોતે અને તેના અધિકારીએ સુધ્ધાં કાંઈ ખટલો જાઓ કરવો નહિ. તેમજ, બીજાએ માંડેલો દાવો ક્યારેય ધન આદિના લોભથી ગળી જવો નહિ. ૪૩

યથા નયત્યસૃકપાર્તમૃગસ્ય મૃગયુઃ પદમ્ ।

નયેત્તથાઽનુમાનેન ધર્મસ્ય નૃપતિઃ પદમ્ ॥ ૪૪ ॥

શિકારી જમ લોહીનાં પડેલાં ટ્રીપાં ઉપરથી શસ્ત્રથી મારેલા મૃગનું સ્થાનક શોધી કાઢે છે, તેમ રાજાએ અનુમાનથી ધર્મનું તત્ત્વ (ન્યાયનિર્ણય) તારવી કાઢવું. ૪૪

સત્યમર્થ ચ સંપદયેદાત્માનમથ સાક્ષિણઃ ।

દેશં રૂપં ચ કાલં ચ વ્યવહારવિધૌ સ્થિતઃ ॥ ૪૫ ॥

દાવાની તપાસમાં બેઠેલા રાજાએ સત્ય જોવું, અર્થ જોવો, પોતાનો વિચાર કરવો, સાક્ષીઓ તપાસવા; તેમજ દેશ, સ્વરૂપ અને સમયનો વિચાર કરવો. ૪૫

સદ્ધિરાચરિતં યત્સ્યાદ્ધાર્મિકૈશ્ચ દ્વિજાતિભિઃ ।

તદેશકુલજાતીનામવિરુદ્ધં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૪૬ ॥

સત્પુરુષોએ તથા ધર્મનિષ્ઠ દ્વિજોએ જ આચરણ કર્યું હોય, તેને દેશ, કુલ અને જાતિથી અવિરોધી બાણવું. ૪૬

લેણદેણ સંબંધી દાવા—

અધમર્ણાર્થસિદ્ધયર્થમુત્તમર્ણેન ચોદિતઃ ।

દાપયેદ્ધનિકસ્યાર્થમધમર્ણાદ્વિભાવિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

કરજદાર પાસેથી ધન વસૂલ મેળવવા સારુ લેણદારે દાવો માંડ્યો હોય, તો તે લેણદારનું સાબિત થયેલું લેણું દેણદાર પાસેથી અપાવવું. ૪૭

યૈર્યૈરુપાયૈરર્થ સ્વં પ્રાપ્નુયાદુત્તમર્ણિકઃ ।

તૈસ્તૈરુપાયૈઃ સંગૃહ્ય દાપયેદધમર્ણિકમ્ ॥ ૪૮ ॥

લેણદાર જ જ ઉપાયોથી પોતાનું ધન મેળવી શકે એમ હોય, તે તે ઉપાયો કરીને રાજાએ તેને દેણદાર પાસેથી તે અપાવવું. ૪૮

ધર્મેણ વ્યવહારેણ છલેનાચરિતેન ચ ।

પ્રયુક્તં સાધયેદર્થ પશ્ચમેન બલેન ચ ॥ ૪૯ ॥

ધર્મ, વ્યવહાર, છળ, લાંઘણ વગેરે દખાણ અને પાંચમું બળ એ વડે ઉપાય કરીને લેણદારે પોતાનું લેણું સર કરવું.

યઃ સ્વયં સાધયેદર્થમુત્તમર્ણોઽધમર્ણિકાત્ ।

ન સ રાજ્ઞાઽભિયોક્તવ્યઃ સ્વકં સંસાધયન્ધનમ્ ॥ ૫૦ ॥

એ લેણદાર પોતેજ દેણદાર પાસેથી પોતાનું માગતું ધન મેળવી લે, તો પોતાનું ધન મેળવી લેનારા એ લેણદારને રાજાએ ઠપકો આપવો નહિ. ૫૦

અર્થેઽપવ્યયમાનં તુ કરણેન વિભાવિતમ્ ।

દાપયેદ્વનિકસ્યાર્થં દળ્ડલેશં ચ શક્તિતઃ ॥ ૫૧ ॥

લેણા વિશે દેણદાર ના પાડતો હોય, છતાં તપાસથી તે લેણું સિદ્ધ થતું હોય, તો લેણદારને તેનું લેણું અપાવવું અને દેણદારનો તેની શક્તિ અનુસાર થોડો દંડ કરવો. ૫૧

[યત્ર ન સ્યાત્કૃતં યત્ર કારણં ચ ન વિદ્યતે ।

ન ચોપલમ્ભપૂર્વોક્તસ્તત્ર દૈવીક્રિયા ભવેત્ ॥

જ્યાં લખાણપડાણ ન કરાયું હોય અને જ્યાં દસ્તાવેજ ન હોય, ત્યાં આગળ કહેલી તપાસ ન કરતાં દૈવી ક્રિયાજ કરવી.]

અપહ્નવેઽધમર્ણસ્ય દેહીત્યુક્તસ્ય સંસદિ ।

અભિયોક્તા દિશેદેશ્યં કરણં વાઽન્યદુદિશેત્ ॥ ૫૨ ॥

‘આપી દે’ એમ ન્યાયસભામાં કહેવા છતાં પણ દેણદાર દેણું ગુપાવે, તો લેણદાર વાદીએ સાક્ષીઓ અથવા બીજા દેખત પુરાવાઓ રજૂ કરવા. ૫૨

અદેશ્યં યશ્ચ દિશતિ નિર્દિશ્યાપહ્નતે ચ યઃ ।

યશ્ચાધરોત્તરાનર્થાન્વિગીતાન્નાવબુદ્ધયતે ॥ ૫૩ ॥

અપદિશ્યાપદેશ્યં ચ પુનર્યસ્ત્વપધાવતિ ।
 સમ્યક્પ્રણિહિતં ચાર્થં પૃષ્ઠઃ સન્નામિનન્દતિ ॥ ૫૪ ॥
 અસંભાષ્યે સાક્ષિમિશ્ચ દેશે સંભાષતે મિથઃ ।
 નિરુચ્યમાનં પ્રશ્નં ચ નેચ્છેદ્યશ્ચાપિનિષ્પતેત્ ॥ ૫૫ ॥
 બ્રૂહીત્યુક્તશ્ચ ન બ્રૂયાદુક્તં ચ ન વિભાવયેત્ ।
 ન ચ પૂર્વાપરં વિદ્યાત્તસ્માદર્થાત્સ હીયતે ॥ ૫૬ ॥

જે ઉઠાંગ સાક્ષીપુરાવા આપે, જે સાક્ષીપુરાવા આપી
 ગુપચાવે, પોતે આગળપાછળ કહેલી વાતનો જે મેળ ન રાખે,
 અમુક વસ્તુ કહ્યા છતાં ફરી પૂછવામાં આવતાં જે ફરી જાય,
 પોતે વાત વિધિયુક્ત રજૂ કર્યા છતાં, પ્રશ્ન પુછાતાં જે તેનું
 સમાધાન કરી શકે નહિ, ગુસપુસને માટે અયોગ્ય એવા સ્થાનમાં
 સાક્ષીઓ સાથે જે એકાંતમાં વાતચીત કરે, જે કહેવા યોગ્ય
 પ્રશ્નની ધમ્મી રાખે, જે ખહાર નાસી છૂટે, ‘કહે’ એમ
 કહેવા છતાં જે કહે નહિ, જે કહેલી વાતને સમર્થન આપે
 નહિ તેમજ જે પૂર્વાપરને જાણે નહિ, તે માણસ પોતાના
 દાવામાં હારી જાય છે. ૫૩-૫૬

સાક્ષિણઃ સન્તિ મેત્યુક્ત્વા દિશેત્યુક્તો દિશેન્ન યઃ ।
 ધર્મસ્થઃ કારણૈરેતૈર્હીનં તમપિ નિર્દિશેત્ ॥ ૫૭ ॥
 ‘મારે સાક્ષીઓ છે’ એમ કહે, છતાં ‘સાક્ષીઓ રજૂ
 કરે’ એમ કહેવામાં આવતાં જે મને રજૂ કરે નહિ, તે માણસ એ
 કારણોથી દાવો હાર્યો છે એમ ન્યાયાધીશે જણાવવું. ૫૭
 અમિયોક્તા ન ચેદ્ બ્રૂયાદ્વધ્યો દણ્ડયશ્ચ ધર્મતઃ ।
 ન ચેત્ત્રિપક્ષાત્પ્રબ્રૂયાદ્ધર્મં પ્રતિ પરાજિતઃ ॥ ૫૮ ॥

વાદી જે કેફિયત પુરવાર કરે નહિ તો ન્યાયાનુસાર તેને અંધન અને દંડ કરવાં થટે. પ્રતિવાદી જે ત્રણ પખવાડિયાંમાં પોતાનો અચાવ કરે નહિ, તો ન્યાય પ્રમાણે તે પ્રતિવાદીને હારી ગયેલો જાણવો. ૫૮

यो यावन्निहूवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम् ॥ ५९ ॥

જ દેણદાર દેણાની જટલી રકમ છુપાવે અને જ લેણદાર લેણાનો જટલો ખોટો દાવો કરે, તે બન્ને અધર્મીઓને રાજાએ તે તે રકમના તેટલા તેટલા પ્રમાણમાં એવડો દંડ કરવો. ૫૯

पृष्टोऽप्यव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनैषिणा ।

ज्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसंनिधौ ॥ ६० ॥

રાજા અને બ્રાહ્મણ ન્યાયાધીશની હાજરીમાં પૂછવામાં આવતાં, જે લેણદાર દેણાનો ઈનકાર કરે, તો લેણદારે આછામાં આછા ત્રણ સાક્ષીઓથી પોતાનો દાવો સાબિત કરવો. ૬૦

સાક્ષીઓ કેવા કરવા ?—

यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः ॥ ६१ ॥

લેણદારોએ દાવાવહેવારોમાં કેવા સાક્ષીઓ કરવા જોઈએ અને તે સાક્ષીઓએ કેવી સાચી સાક્ષી પૂરવી જોઈએ, તે હવે કહીશ. ૬૧

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविद्भूद्रयोनयः ।

अर्थयुक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

ઘરખારવાળાઓ, પુત્રવાળાઓ, એકજ ગામવાસી ક્ષત્રિય,

વૈશ્ય તેમજ શૂદ્ર વર્ણવાળાઓ; એટલાને જો વાદી સાક્ષીમાં બોલાવે તો તેઓ સાક્ષી આપી શકે, પણ આપત્તિ રહિત સમયમાં હરકાઈ માણસ સાક્ષી પૂરી શકે નહિ. ૬૨

આપ્તાઃ સર્વેષુ વર્ણેષુ કાર્યાઃ કાર્યેષુ સાક્ષિણઃ ।

સર્વધર્મવિદોઽલુબ્ધા વિપરીતાંસ્તુ વર્જयेત્ ॥ ૬૩ ॥

સર્વ વર્ણોમાં જઓ યથાર્થ કહેનારા હોય, જઓ સર્વ ધર્મોના વેત્તા હોય અને જઓ લોભરહિત હોય, તેમનેજ દાવાઓમાં સાક્ષીઓ કરવા, એથી વિપરીત ગુણવાળાઓને વર્જવ.

નાર્થસંબન્ધિનો નાપ્તા ન સહાયા ન વૈરિણઃ ।

ન દૃષ્ટદોષાઃ કર્તવ્યા ન વ્યાધ્યાર્તા ન દૂષિતાઃ ॥ ૬૪ ॥

લેણામાં જમનું લાગતું વળગતું હોય, જઓ સ્નેહી-સંબંધી હોય, સહાયક હોય અને વૈરી હોય, જમણે જૂઠા શપથ આધા હોય જઓ રોગથી પીડાયેલા હોય તેમજ જઓ દોષિત થયેલા હોય તેમને સાક્ષી કરવા નહિ. ૬૪

ન સાક્ષી નૃપતિઃ કાર્યો ન કારુકકુશીલૈઃ ।

ન શ્રોત્રિયો ન લિઙ્ગસ્થો ન સજ્જેમ્યો વિનિર્ગતઃ ॥ ૬૫ ॥

રાજા, કારીગર, નટાદિ ધંધાદારીઓ, શ્રોત્રિય, બ્રહ્મચારી અને સંગમુક્ત સંન્યાસી—એમને સાક્ષીઓ કરવા નહિ. ૬૫

નાધ્યધીનો ન વક્તવ્યો ન દસ્યુર્ન વિકર્મકૃત્ ।

ન વૃદ્ધો ન શિશુર્નેકો નાન્ત્યો ન વિકલેન્દ્રિયઃ ॥ ૬૬ ॥

દાસો, નિંદાપાત્રો, ચોરડાકુઓ, અવળાં કામો કરવાવાળા, વૃદ્ધો, બાળકો, અંડાળો અને અપંગોને સાક્ષી કરવા નહિ. ૬૬

નાર્તો ન મત્તો નોન્મત્તો ન ક્ષુત્તૃષ્ણોપપીડિતઃ ।

ન શ્રમાર્તો ન કામાર્તો ન ક્રુદ્ધો નાપિ તસ્કરઃ ॥ ૬૭ ॥

દુઃખી, નશામાં પડેલો, ઉન્મત્ત થયેલો, ભૂખતરસથી પીડાયેલો, શ્રમથી થાકેલો, કામથી પીડિત અને ચાર એમ-ને પણ સાક્ષીમાં લેવા નહિ. ૬૭

સ્ત્રીणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ ૬૮ ॥

સ્ત્રીઓની સાક્ષી સ્ત્રીઓ પૂરે, દ્વિજોની સાક્ષી દ્વિજો આપે, શૂદ્રોની સાક્ષી શૂદ્રો પૂરે અને ચંડાળજાતનાઓની સાક્ષી ચંડાળો આપે. ૬૮

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।

अन्तर्वેદमन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ૬૯ ॥

ધરના અંતરવાસમાં, અરણ્યમાં કે શરીરના ધાત સંબંધ-માં જે કોઈ જાણકાર હોય તે પક્ષકારે તરફથી સાક્ષી થઈ શકે છે.

स्त्रियाऽप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ૭૦ ॥

આનો અસંભવ હોય, તો સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ, શિષ્ય, સંબંધી, દાસ અને સેવકથી પણ સાક્ષી અપાય. ૭૦

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।

जानीयादस्थिरां वाचमुंत्सिक्तमनसां तथा ॥ ૭૧ ॥

બાળક, વૃદ્ધ, રોગી અને ચંચળ ચિત્તવાળાઓ એ સાક્ષી-માં જૂઠું બોલી નાખે છે, તો રાજાએ તેમની અસ્થિર વાણીને જાણી લેવી. ૭૧

સાહસેષુ ચ સર્વેષુ સ્તેયસંગ્રહણેષુ ચ ।

વાગ્દણ્ડયોશ્ચ પારુણ્યે ન પરીક્ષેત સાક્ષિણઃ ॥ ૭૨ ॥

સાહસકાર્ય, ચોરી, છિનાણું, ગાળાગાળી અને મારામારી એ સૌ કામોમાં સાક્ષીઓ સંબંધમાં ઉપરની જમ ઝીણી પરીક્ષા કરવી નહિ. ૭૨

बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

એઉ પક્ષના સાક્ષીઓમાં વિરોધ હોય, તો જના ધણા સાક્ષીઓ હોય તે વાત રાજાએ માન્ય કરવી; જમાં-સાક્ષીઓ સરખા પ્રમાણમાં સંમત અને અસંમત હોય, તેમાં રાજાએ ગુણવાન સાક્ષીઓની વાત સ્વીકારવી; અને જમાં ગુણવાન સાક્ષીઓ પણ એમત હોય, તેમાં તેણે દ્વિજોત્તમોની સાક્ષી માન્ય રાખવી. ૭૩

સાક્ષીઓ સંબંધી—

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति ।

तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाम्भ्यां न हीयते ॥ ७४ ॥

નજરેનજર દીઠું હોય અને કાનોકાન સાંભળ્યું હોય તો જુખાની સાચી ઠરે છે. તેમાં સત્ય બોલનારે સાક્ષી ધર્મ અને અર્થથી લેપાતો નથી. ૭૪

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ।

अवाङ्मनरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥

જ સાક્ષી પોતે જોયું હોય અને સાંભળ્યું હોય તેથી બલદુંજ આર્યસભામાં કહે છે, તે મરણ પછી કાંઈ માથે નરકમાં જાય છે અને સ્વર્ગથી વંચિત રહે છે. ૭૫

યત્રાનિવદ્ધોડપીક્ષેત શૃણુયાદ્વાપિ કિંચન ।

દૃષ્ટસ્તત્રાપિ તદ્બ્રુયાદથાદૃષ્ટં યથાશ્રુતમ્ ॥ ૭૬ ॥

સાક્ષી તરીકે ઊભો ન કરવામાં આવેલો માણસ પણ એ કામમાં એ કાંઈ એઈ શકતો કે સાંભળી શકતો હોય, તો એને બોલાવવામાં આવે ત્યારે એણે પોતે જવું એયું અને સાંભળ્યું હોય તેવુંજ કહેવું. ૭૬

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्ब्रह्मचरः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥ ७७ ॥

એક વણલોભી સાક્ષી ખસ થાય. પણ સ્ત્રીબુદ્ધિની અસ્થિરતાને લઇને અનેક પવિત્ર સ્ત્રીઓ પણ સાક્ષી તરીકે પૂરી લેખાય નહિ. તેમજ બીજાઓ જે ચોરી આદિ દોષોથી ઘેરાયેલા છે, તેઓ પણ અપૂરતા ગણાય. ૭૭

स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद् ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थक्यम् ॥ ७८ ॥

સાક્ષીઓ જે સ્વાભાવિક રીતે કહે, તે દાવાને અંગે માન્ય કરવું. પણ તે જે અવળસવળ બોલે તેને ન્યાયને અર્થે નિરર્થક જાણવું. ૭૮

समान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ ।

प्राङ्बिवाकोऽनुयुञ्जीत विधिना तेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

વાદીપ્રતિવાદીઓની સમક્ષ સભામાં આવેલા સાક્ષીઓને વિવાદ શરૂ કરતા પહેલાં નીચેની વિધિએ સાંત્વન આપવું. ૭૯

यद्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिन्नेष्टितं मिथः ।

तद् ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ૮૦ ॥

આ કામમાં તમે બેઉનો જ અન્યોન્ય વ્યવહાર થયો છે તે જાણો છો, તમે અહીં સાક્ષી છો, તો તે બધું તમે સત્ય-પૂર્વક કહેા. ૮૦ :

સત્યં સાક્ષ્યે બ્રુવન્સાક્ષી લોકાનામોતિ પુષ્કલાન્ ।

इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

જ સાક્ષી સાક્ષી આપતાં સત્ય બોલે છે, તે ઉત્તમ લોકોને પામે છે અને આ લોકમાં અનુપમ કીર્તિ મેળવે છે. સત્ય-વાણીજ વેદમાં પૂજાઈ છે. ૮૧

साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैर्बद्धयते वारुणैर्भृशम् ।

विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदृतम् ॥ ८२ ॥

સાક્ષી આપતાં જ અસત્ય બોલે છે, તે સખત રીતે વરુણના પાશોથી બંધાય છે અને સોજન્મ સુધી પરાધીન થાય છે. આથી સાક્ષી આપતાં સત્યજ કહેવું. ૮૨

[ब्राह्मणो वै मनुष्याणामादित्यस्तेजसां दिवि ।

शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥

આકાશમાં તેજસ્વી પદાર્થોમાં જમ સૂર્ય શ્રેષ્ઠ છે, મનુષ્યોમાં જમ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ અંગોમાં જમ મસ્તક શ્રેષ્ઠ છે, તેમ સકલ ધર્મોમાં સત્ય શ્રેષ્ઠ છે.]

[नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।

साक्षिधर्मे विशेषेण तस्मात्सत्यं विशिष्यते ॥

સત્યથી વિશેષ કોઈ ધર્મ નથી, અસત્યથી વિશેષ કોઈ પાતક નથી, તેથી સાક્ષીના ધર્મકાર્યમાં સત્ય વિશેષ કરીને શ્રેષ્ઠ છે.

[एक एवाद्वितीयं तु प्रब्रुवन्नावबुध्यते ।

सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥

બ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય છે, એમ બોલવામાં આવે તેથી કંઈ એ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું નથી. મહાસાગરમાં નાવ જમ તરવાની સીડી છે, તેમ સત્ય સ્વર્ગે જવાની સીડીરૂપે છે.]

સત્યેન પૂયતે સાક્ષી ધર્મઃ સત્યેન વર્ધતે ।

તસ્માન્સત્યં હિ વક્તવ્યં સર્વવર્ણેષુ સાક્ષિમિઃ ॥ ૮૩ ॥

સત્યથી સાક્ષી પાવન થાય છે અને સત્યથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે; તેથી સર્વ વર્ણોને વિશે સાક્ષીઓએ સત્યજ બોલવું.

આત્મૈવ હ્યાત્મનઃ સાક્ષી ગતિરાત્મા તથાત્મનઃ ।

માત્રમંસ્થાઃ સ્વમાત્માનં નૃણાં સાક્ષિણમુત્તમમ્ ॥ ૮૪ ॥

પોતેજ પોતાનો સાક્ષી છે અને પોતેજ પોતાની ગતિ છે. એટલે માણસોના ઉત્તમ સાક્ષીરૂપ પોતાના આત્માને તુ અવમાનીશ મા. ૮૪

મન્યન્તે વૈ પાપકૃતો ન કશ્ચિત્પશ્યતીતિ નઃ ।

તાંસ્તુ દેવાઃ પ્રપશ્યન્તિ સ્વસ્યૈવાન્તરપૂરુષઃ ॥ ૮૫ ॥

પાપ કરનારાઓ માને છે કે, ‘અમને કોઈ જોતું નથી.’ પણ દેવો અને તેમનો પોતાનો અંતર્યામી આત્મા તેમને જુએજ છે. ૮૫

ઘૌર્ભૂમિરાપો હૃદયં ચન્દ્રાર્કાગ્નિયમાનિલાઃ ।

રાત્રિઃ સંધ્યે ચ ધર્મથ્થ વૃત્તજ્ઞાઃ સર્વદોહિનામ્ ॥ ૮૬ ॥

આકાશ, ભૂમિ, જલ, હૃદય, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, યમ, વાયુ, રાત્રિ, બે સંધ્યાઓ, તેમજ ધર્મ—એ સર્વ સૌ દેહધારીઓનાં વર્તનને જાણનારાં છે. ૮૬

દેવબ્રાહ્મણસાંનિધ્યે સાક્ષ્યં પૃચ્છેદતં દ્વિજાન્ ।

ઉદદ્મુશ્ચાન્પ્રાદ્મુશ્ચાન્વા પૂર્વાઙ્ગે વૈશુચિઃ શુચીન્ ॥ ૮૭ ॥

સવારના પહોરમાં શુદ્ધ થઇને, ન્યાયાધીશે, દેવ અને બ્રાહ્મણની સમક્ષમાં, ઉત્તર તથા પૂર્વ તરફ મોં રાખી રહેલા પવિત્ર બ્રાહ્મણોની સત્ય એવી સાક્ષી લેવી. ૮૭

બ્રૂહીતિ બ્રાહ્મણં પૃચ્છેત્સત્યં બ્રૂહીતિ પાર્થિવમ્ ।

ગોવીંજકાશ્ચનૈર્વૈશ્યં શૂદ્રં સર્વૈસ્તુ પાતકૈઃ ॥ ૮૮ ॥

બ્રાહ્મણને ‘કહો’ એમ કહીને પૂછવું; ક્ષત્રિયને ‘સાચું કહો’ કહીને પૂછવું; વૈશ્યને ગાય, ધી અને સોનાની ચોરીનું પાપ બતાવી પૂછવું અને શૂદ્રોને સર્વ પાપો બતાવી પૂછવું.

બ્રહ્મઘ્નો યે સ્મૃતા લોકા યે ચ સ્ત્રીબાલઘાતિનઃ ।

મિત્રદ્રુહઃ કૃતમ્નસ્ય તે તે સ્યુર્ઘ્નુવતો મૃષા ॥ ૮૯ ॥

જૂઠું બોલનારને તે તે લોક મળે છે, જે જે લોક બ્રહ્મ હત્યારા, સ્ત્રીહત્યારા, બાલહત્યારા, મિત્રદ્રોહી અને કૃતમ્ની માટે કહ્યા છે. ૮૯

જન્મપ્રભૃતિ યત્કિંચિત્પુણ્યં ભદ્ર ત્વયા કૃતમ્ ।

તત્તે સર્વં શુનો ગચ્છેદ્યદિ બ્રૂયાસ્ત્વમન્યથા ॥ ૯૦ ॥

ભલા! જન્મથી માંડીને તું જે કંઈ પુણ્ય કમાયો હશે, તે બધું તું જૂઠું બોલશે તો ફૂતરાને મોંએ જશે. ૯૦

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे ।

नित्यं स्थितस्ते हृद्येष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९१ ॥

ભલા ભાઈ! તું જે માને છે કે એક હું જ છું; પણ

તારા હૈયામાં તો પેલો પુણ્યપાપ બેનારો પરમાત્મા નિત્ય બેઠો છે તેને બે! ૯૧

યમો વૈવસ્વતો દેવો યસ્તવૈષ હૃદિ સ્થિતઃ ।

તેન ચેદવિવાદસ્તે મા ગઙ્ગાં મા કુરુન્ગમઃ ॥ ૯૨ ॥

એ વૈવસ્વત યમદેવ (પરમાત્મા) તારા હૃદયમાંજ રહ્યા છે. તને તેમની સાથે વિવાદ ન હોય, તો તો તું ગંગાએ ન જઈશ અને કુરુક્ષેત્રમાં પણ જઈશ નહિ. ૯૨

નમ્નો મુણ્ડઃ કપાલેન ભિક્ષાર્થી ક્ષુન્પિપાસિતઃ ।

અન્ધઃ શત્રુકુલં ગચ્છેદ્યઃ સાક્ષ્યમનૃતં વદેત્ ॥ ૯૩ ॥

જ બૂઠી સાક્ષી આપે છે, તેને નાગો, બોડકો, ભૂખતરસે પીડાયેલો અને આંધળો થઈ, અપ્પર લઈ, શત્રુને ઘેર ભીખ માગવા જવું પડે છે. ૯૩

અવાક્શિરાસ્તમસ્યન્ધે કિલ્બિષી નરકં વ્રજેત્ ।

યઃ પ્રશ્નં વિતથં વ્રૂયાત્પૃષ્ઠઃ સન્ ધર્મનિશ્ચયે ॥ ૯૪ ॥

ન્યાયની નિર્ણયવેળાએ પૂછવામાં આવે, ત્યારે જ સાક્ષી પ્રશ્નનો ખોટો જવાબ આપે છે, તે પાપિયો જાંઘે માથે અંધ નરકે પડે છે. ૯૪

અન્ધો મત્સ્યાનિવાશ્રાતિ સ નરઃ કણ્ટકૈઃ સહ ।

યો ભાષતેર્થવૈકલ્યમપ્રત્યક્ષં સમાં ગતઃ ॥ ૯૫ ॥

ન્યાયસભામાં આવી, જ ગોટાળાલયા અર્થવાણું બૂઠાણું કહે છે, તે માણસ આંધળાની જેમ કાંટાઓ સાથે માછલાં ખાય છે. ૯૫

યસ્ય વિદ્વાન્ હિ વદતઃ ક્ષેત્રજ્ઞો નાભિશક્લતે ।

જગત્કલ્પે જ્ઞાતૃ ભોક્તૃભ્યં ચોક્તૃભ્યં નક્લં વિદ્ ॥ ૯૬ ॥

જ સાક્ષી આપનારનો વિદ્વાન અંતરાત્મા સત્યાસત્યની શંકા કરતો નથી, તે પુરુષ કરતાં ખીજ કોઈને દેવો આ લોકમાં અડિયાતો જાણતા નથી. ૯૬

યાવતો બાન્ધવાન્યસ્મિન્હન્તિ સાક્ષ્યેડનૃતં વદન્ ।

તાવતઃ સંખ્યયા તસ્મિન્નૃણુ સૌમ્યાનુપૂર્વશઃ ॥ ૯૭ ॥

હે સૌમ્ય ! સાક્ષીમાં અસત્ય બોલનારો જટલા બાંધવોને નરકમાં ગણાવે છે, તેટલાની સંખ્યા વિશે ક્રમપૂર્વક સાંભળ.

[एवं संबन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियतावृतः ।

पशून्गोश्चपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथाक्रमम् ॥

આમ પશુ, ગાય, ઘોડા, પુરુષ, સોનું અને ભૂમિ એ સંબંધમાં જ જૂડું બોલે છે, તેના બાંધવો યથાક્રમે શ્રેય વિનાના થાય છે.]

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ૯૮ ॥

પશુસંબંધી અસત્ય બોલીને તે પાંચ બાંધવોને, ગાય-સંબંધી અસત્ય બોલીને દશ બાંધવોને, ઘોડા સંબંધી અસત્ય બોલીને સો બાંધવોને અને પુરુષ સંબંધી અસત્ય બોલીને તે હજાર બાંધવોને નરકે નાખે છે. ૯૮

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।

सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥ ૯૯ ॥

સુવર્ણને અર્થે અસત્ય બોલનારો જન્મેલા અને ન જન્મેલા બાંધવોને નરકવાસી કરે છે અને ભૂમિ સંબંધી અસત્ય કહેનારો સર્વ પ્રાણીઓને નરકમાં પાડે છે. તેથી ભૂમિ વિશે અસત્ય બોલીશજ મા. ૯૯

અપ્સુ ભૂમિવદિત્યાહુઃ સ્ત્રીणां भोगे च मैथुने ।

अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥ १०० ॥

જલાશયો વિશે, સ્ત્રીઓના ભોગ-મૈથુન વિશે, મોતી વગેરે વિશે, રત્નો વિશે, તેમજ સર્વ પાષાણ પદાર્થો વિશે જૂઠી સાક્ષી આપનારને ભૂમિને લગતું પાપફલ લાગે છે-એમ ઋષિઓ કહે છે. ૧૦૦

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्गर्भिण्यु च तथाऽश्ववत् ।

गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्राह्मणवद्विधिः ॥

મધ અને ધીના સંબંધમાં જૂઠું બોલનારને પશુને લગતું, વાહનો સંબંધમાં જૂઠું બોલનારને ઘોડાને લગતું, ચાંદી અને વસ્ત્રના સંબંધમાં જૂઠું બોલનારને ગાયને લગતું અને ધાન્યના સંબંધમાં જૂઠું બોલનારને બ્રાહ્મણને લગતું-એમ પાપનાં ફળ લાગે છે.]

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।

यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

અસત્ય બોલવામાં આ દોષો રહ્યા છે એ જોધને તું તે બધું જવું જોયું ને સાંભળ્યું હોય તેવું સત્ય કહે. ૧૦૧

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्વાधुषिकांश्चैव विप्राञ्छूद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥

ઢોર ચારનારા, વણજ કરનારા, કારીગરો, નટાદિ ધંધા-દારીઓ, ચાકરો અને વ્યાજજીવી બ્રાહ્મણો એમની સાથે રાજાએ શૂદ્રના જેમ આચાર રાખવો. ૧૦૨

[येप्यतीताः स्वधर्मेभ्यः परपिंडोपजीविनः ।

द्विजत्वमभिकांक्षन्ति तांश्च शूद्रानिवाचरेत् ॥

વળી જ્યો સ્વધર્મોથી ચ્યુત થયા છે, જ્યો પારકાનું
અન્ન ખાઈ જીવનારા છે અને છતાં જ્યો બ્રાહ્મણપણાની આશા
રાખે છે, તેમને પણ રાજ્યે શૂદ્રની જેમ વર્તાવ આપવો.]

તદ્વદન્ ધર્મતોડ્યેષુ જાનન્નપ્યન્યથા નરઃ ।

ન સ્વર્ગાશ્ચ વતે લોકાદેવીં વાચં વદન્તિ તામ્ ॥ ૧૦૩ ॥

દાવાની બાબતમાં બાણકાર હોવા છતાં માણસ જે ધર્મને
કારણે અન્યથા બોલે, તો તે સ્વર્ગલોકથી પતિત થતો નથી.

ઋષિઓ તે વાણીને દૈવી કહે છે. ૧૦૩

શૂદ્રવિદ્ક્ષત્રવિપ્રાણાં યત્ર તોક્તૌ ભવેદ્વધઃ ।

તત્ર વક્તવ્યમનૃતં તદ્ધિ સત્યાદ્વિશિષ્યતે ॥ ૧૦૪ ॥

સત્ય બોલવાથી જ્યાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોનો
વધ થાય એમ હોય, ત્યાં અસત્ય બોલે બોલવું. કેમકે તેવું
અસત્ય સત્ય કરતાં વિશેષ છે. ૧૦૪

વાગ્દૈવત્યૈશ્ચ ચરુભિર્યજેરંસ્તે સરસ્વતીમ્ ।

અનૃતસ્યૈનસસ્તસ્ય કુર્વાણા નિષ્કૃતિં પરામ્ ॥ ૧૦૫ ॥

તેવા અસત્યના પાપના પરમ પ્રાયશ્ચિત્ત સારુ તે બોલનારે
વાણીદેવતાને ઉદ્દેશીને ચરુઓ ખનાવી સરસ્વતીનું યજ્ઞ કરવું.

કૂષ્માન્ડૈર્વાપિ જુહુયાદ્ઘૃતમગ્રૌ યથાવિધિ ।

ઉદિત્યૃચા વા વારુણ્યા યૃચેનાદ્દૈવતેન વા ॥ ૧૦૬ ॥

અથવા કુષ્માંડમંત્રો (યદેવા દેવહેડનમ્) વડે અગ્નિમાં
યથાવિધિ ધીનો હોમ કરવો; અથવા (ઉદુત્તમં વરુણપાશં)
એ વરુણદેવના કે (આપો હિષ્ઠા) આદિ મંત્રોથી જલદેવતાની
ત્રણ ઋચાઓ વડે અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૧૦૬

ત્રિપક્ષાદબ્રુવન્સાક્ષ્યમૃણાદિષુ નરોઽગદઃ ।

તદ્દર્શનં પ્રાપ્નુયાત્સર્વં દશબન્ધં ચ સર્વતઃ ॥ ૧૦૭ ॥

યસ્ય દૃશ્યેત સપ્તાહાદુક્તવાક્યસ્ય સાક્ષિણઃ ।

રોમોઽમિર્જાતિમરણમૃણં દાપ્યો દમં ચ સઃ ॥ ૧૦૮ ॥

લેણદેણના દાવાઓમાં કરજદારનો સાક્ષી નીરોગી હોવા છતાંય જે ત્રણ પખવાડિયાં સુધી જુબાની ન આપે તો લેણની બધી રકમ લેણદારને મળે, અને તે સાક્ષીએ લેણની તે રકમના દશમા ભાગ જટલો રાખને દંડ આપવો પડે. સાક્ષી આપી ગયેલા માણસને જે સાત દિવસમાં રોગ, આગ કે સંબંધીનું મરણ આવી પડેલું જણાય, તો રાખએ કરજદાર પાસેથી લેણદારને તેનું લેણું અપાવવું અને તે સાક્ષીને દંડ કરવો.

અસાક્ષિકેષુ ત્વર્થેષુ મિથો વિવદમાનયોઃ ।

અવિન્દંસ્તત્તતઃ સત્યં શપથેનાપિ લમ્ભયેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

જે દાવાઓમાં પરસ્પર પક્ષકારોના સાક્ષીઓ ન હોય અને જ્યાં તાત્ત્વિક સત્ય જાણી શકાતું ન હોય, તેમાં શપથ આપીને સત્ય મેળવવું. ૧૦૯

મહર્ષિમિથ્થ દેવૈશ્ચ કાર્યાર્થં શપથાઃ કૃતાઃ ।

વસિષ્ઠશ્ચાપિ શપથં શેષે પૈજવને નૃપે ॥ ૧૧૦ ॥

દેવો અને મહર્ષિઓએ પણ કાર્યાર્થે શપથ ખાધા હતા. પિંજવન પુત્ર સુદાસ રાખની આગળ વસિષ્ઠે સુધ્ધાં સોગન ખાધા હતા. (વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠ ઉપર હત્યાનું આજ્ઞા આપ્યું હતું.) ૧૧૦

ન વૃથા શપથં કુર્યાત્સ્વલ્પેઽપ્યર્થે નરો બુધઃ ।

વૃથા હિ શપથં કુર્નપ્રેત્ય ચેહ ચ નશ્યતિ ॥ ૧૧૧ ॥

ડાહ્યા માણસે નાની વાતમાં પણ ખોટા સોગન ન ખાવા.
ખોટા શપથ ખાનારો આ લોક ને પરલોક બંનેમાં નાશ
પામે છે. ૧૧૧

કામિનીષુ વિવાહેષુ ગવાં મક્ષયે તથેન્ધને ।

બ્રાહ્મણામ્યુપપત્તૌ ચ શપથે નાસ્તિ પાતકમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

કામિનીઓ સાથેના વિલાસોમાં, વિવાહોમાં, ગાય ખાઈ
ગઈ હોય ત્યારે, તેમજ યજ્ઞનાં ઇંધન સંબંધમાં અને બ્રાહ્મણ
ઉપરની સંકટવેળાએ સોગન ખાવામાં પાપ નથી. ૧૧૨

સત્યેન શાપયેદ્વિપ્રં ક્ષત્રિયં વાહનાયુધૈઃ ।

ગોવીજકાશ્ચનૈવૈશ્યં શૂદ્રં સર્વૈસ્તુ પાતકૈઃ ॥ ૧૧૩ ॥

બ્રાહ્મણને સત્યના, ક્ષત્રિયને વાહન અને આયુધના,
વૈશ્યને ગાય, ધાન્ય, તેમજ સુવર્ણના અને શૂદ્રને સર્વ પાપોના
શપથ આપવા. ૧૧૩

અગ્નિં વાહારયેદેનમપ્સુ ચૈનં નિમજ્જયેત્ ।

પુત્રદારસ્ય વાપ્યેનં શિરાંસિ સ્પર્શયેત્પૃથક્ ॥ ૧૧૪ ॥

એની પાસે દેવતા ઉપડાવવો અથવા એને પાણીમાં
ડૂબડી લેવડાવવી અથવા એની પાસે પત્ની કે પુત્રને માથે
હાથ મુકાવવો. ૧૧૪

યમિદ્ધો ન દહત્યગ્નિરાપો નોન્મજ્જયન્તિ ચ ।

ન ચાર્તિમૃચ્છતિ ક્ષિપ્રં સ જ્ઞેયઃ શપથે શુચિઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જને ધગધગતો દેવતા ખાળે નહિ, જને પાણી ડુબાડી

દે નહિ અને જેને તત્કાળ મહાપીડા આવી પડે નહિ, તેને શપથમાં શુદ્ધ જાણવો. ૧૧૫

વત્સસ્ય હ્યમિશસ્તસ્ય પુગ્રા બ્રાત્રા યત્રીયસા ।

નાગ્નિર્દદાહ રોમાપિ સત્યેન જગતઃ સ્પશઃ ॥ ૧૧૬ ॥

પૂર્વે વત્સઋષિને તેના નાના ભાઈએ દોષ લગાડ્યો હતો (તું શૂદ્ર છે, બ્રાહ્મણ નથી), ત્યારે સત્યને કારણે જગતનું બધું જાણનારા અગ્નિએ તેનું રૂંવાડું સરખું બાળ્યું નહોતું. યસ્મિન્યસ્મિન્વિવાદે તુ કૌટમાક્ષ્યં કૃતં ભવેત્ ।

તત્તત્કાર્યં નિવર્તેત કૃતં ચાપ્યકૃતં ભવેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

જે જે દાવામાં લગતી સાક્ષી અપાયેલી હોય, તે તે ફરી ચલાવવા અને થયેલું ન થયેલું ગણવું. ૧૧૭

લોભાન્મોહાદ્ઘ્યાન્મૈત્રાત્કામાત્ક્રોધાત્તથૈવ ચ ।

અજ્ઞાનાદ્દાલભાવાચ્ચ સાક્ષ્યં વિતથમુચ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥

લોભ, મોહ, લય, મૈત્રી, કામ, ક્રોધ, અજ્ઞાન અને નાદાનીને લીધે ખોટી સાક્ષી અપાય છે. ૧૧૮

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।

तस्य दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ૧૧૯ ॥

આમાંથી ગમે તે કોઈ કારણે જે જૂઠી સાક્ષી પૂરે, તેને કયા વિશિષ્ટ દંડ હોય, તે હું ક્રમપૂર્વક કહીશ. ૧૧૯

लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।

भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ ૧૨૦ ॥

લોભને કારણે એક હજાર પણનો દંડ થાય. મોહને કારણે પ્રથમ સાહસનો, લયને કારણે બે મધ્યમ સાહસનો અને મૈત્રીને કારણે પ્રથમ સાહસનો ચોગણો એમ દંડ થાય. ૧૨૦

કામાદશગુણં પૂર્વ ક્રોધાત્તુ ત્રિગુણં પરમ્ ।

અજ્ઞાનાદ્વે શતે પૂર્ણે બાલિશ્યાચ્છતમેવ તુ ॥ ૧૨૧ ॥

કામને કારણે પ્રથમ સાહસથી દશગણો, ક્રોધને કારણે મધ્યમ સાહસથી ત્રણગણો, અજ્ઞાનને કારણે બસો પણનો, અને નાદાનીને કારણે સો પણનો એમ દંડ કરવા. ૧૨૧

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ।

धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

ધર્મની વિશુદ્ધિ અર્થે તેમજ અધર્મના અવરોધ સાર વિદ્વાનોએ લખતી સાક્ષીના સંબંધમાં આ દંડો કહ્યા છે. ૧૨૨

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः ।

प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

ખોટી સાક્ષી પૂરનારા બ્રાહ્મણ સિવાયના ત્રણ વર્ણોનાને ધાર્મિક રાજાએ દંડ કરી દેશવટો આપવો અને બ્રાહ્મણને માત્ર દેશનિકાલ કરવો. ૧૨૩

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।

त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ १२४ ॥

મનુએ દંડનાં જ દશ સ્થાનો કહ્યાં છે, તે બ્રાહ્મણેતર ત્રણ વર્ણો માટે છે. બ્રાહ્મણ તો અક્ષત રીતે દેશવટોજ પામે. ૧૨૪

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ १२५ ॥

ઉપસ્થ, ઉદર, જીભ, બે હાથ, બે પગ, એ પાંચ તેમજ બે આંખ, નાક, બે કાન, ધનસંપત્તિ અને શરીર એમ શિક્ષા માટેનાં દશ સ્થાનો છે. ૧૨૫

અનુબન્ધં પરિજ્ઞાય દેશકાલૌ ચ તત્ત્વતઃ ।

સારાપરાધૌ ચાલોક્યદણ્ડં દણ્ડ્યેષુ પાતયેત્ ॥ ૧૨૬ ॥

અપરાધીનાં આવર્તન, તેમના દેશકાલ, અપરાધીની સહનશક્તિ, તેમજ અપરાધ, એ બધાંનો યથાર્થ વિચાર કર્યા પછી રાજાએ દંડપાત્રોને દંડ કરવો. ૧૨૬

અધર્મદણ્ડનં લોકે યશોન્નં કીર્તિનાશનમ્ ।

અસ્વર્ગ્યં ચ પરત્રાપિ તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૨૭ ॥

અધર્મપૂર્વક દંડ કરવાથી આ લોકમાં યશનો ધાત થાય છે અને કીર્તિનાશ આવે છે; તેમજ તેથી પરલોકમાં સ્વર્ગથી બ્રષ્ઠ થવાય છે—આથી દંડ અન્યાયથી કરવો નહિ. ૧૨૭

અદણ્ડ્યાન્દણ્ડયન્રાજા દણ્ડ્યાંશ્ચૈવાપ્યદણ્ડયન્ ।

અયશો મહદામોતિ નરકં ચૈવ ગચ્છતિ ॥ ૧૨૮ ॥

જ રાજા દંડને અયોગ્ય એવાને દંડે છે અને દંડને યોગ્ય એવાને દંડતો નથી, તે મહાન અપયશ પામે છે અને નરકને વિશે જાય છે. ૧૨૮

વાગ્દણ્ડં પ્રથમં કુર્યાદ્ધિગ્દણ્ડં તદનન્તરમ્ ।

તૃતીયં ધનદણ્ડં તુ વધદણ્ડમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

પ્રથમ વાણીદંડ આપવો, પછી ધિકારરૂપી દંડ આપવો, એ પછી ધનનો દંડ કરવો અને છેલ્લે મારવાનો શારીરિક દંડ દેવો. ૧૨૯

વધેનાપિ યદા ત્વેતાન્નિગ્રહીતું ન શક્નુયાત્ ।

તદૈષુ સર્વમપ્યેતત્પ્રયુજ્ઞીત ચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

શારીરિક દંડથી પણ જો તે અપરાધીઓ કબજ ન આવી શકે, તો તેમને વિશે ઉપરના ચારે દંડોનો સાથે પ્રયોગ કરવો.

લોકસંવ્યવહારાર્થં યાઃ સંજ્ઞાઃ પ્રથિતા ભુવિ ।

તામ્રરૂપ્યસુવર્ણાનાં તાઃ પ્રવક્ષ્યામ્યશ્લેષતઃ ॥ ૧૩૧ ॥

લોકના વહેવાર માટે જગતમાં તાંબાનાં, રૂપાનાં અને સુવર્ણનાં જે નાણાંનામે પ્રસિદ્ધ છે, તે હું અશ્લેષ કહીશ. ૧૩૧

જાલાન્તરગતે માનૌ યત્સૂક્ષ્મં દૃશ્યતે રજઃ ।

પ્રથમં તત્પ્રમાણાનાં ત્રસરેણું પ્રચક્ષતે ॥ ૧૩૨ ॥

જળીમાં પડેલાં સૂર્યકિરણોમાં જે સૂક્ષ્મ રજ દેખાય છે, તે પ્રમાણોમાં પ્રથમ એવી ત્રસરેણુ કહેવાય છે. ૧૩૨

ત્રસરેણવોઽષ્ટૌ વિજ્ઞેયા લિક્ષૈકા પરિમાણતઃ ।

તા રાજસર્ષપસ્તિસસ્તે ત્રયો ગૌરસર્ષપઃ ॥ ૧૩૩ ॥

આ આઠ ત્રસરેણુઓને પરિમાણમાં એક લિક્ષા (લીખ) બાણવી. એ ત્રણ લિક્ષાનો એક રાજસર્ષપ (સરસવનો દાણો) થાય છે અને ત્રણ રાજસર્ષપનો એક ગૌરસર્ષપ (સફેદ સરસવ) બને છે. ૧૩૩

સર્ષપાઃ ષડ્ યવો મધ્યસ્ત્રિયવં ત્વેકકૃષ્ણલમ્ ।

પશ્ચકૃષ્ણલકો માષસ્તે સુવર્ણસ્તુ ષોડશઃ ॥ ૧૩૪ ॥

છ સર્ષપનો એક મધ્યમ યવ થાય છે. ત્રણ યવની એક કૃષ્ણલ (રતી) થાય છે. પાંચ રતીનો એક માષ (માસો) થાય છે અને સોળ માસાનો એક સુવર્ણ થાય છે. ૧૩૪

પલં સુવર્ણાશ્ચત્વારઃ પલାନિ ધરણં દશ ।

દ્વે કૃષ્ણલે સમઘૃતે વિજ્ઞેયો રૌપ્યમાષકઃ ॥ ૧૩૫ ॥

ચાર સુવર્ણનો એક પલ થાય છે અને દશ પલનો એક ધરણ છે. બે કૃષ્ણલ એકઠી થતાં એક રૌપ્યમાષક (ચાંદીનો માસો) બાણવો. ૧૩૫

તે ષોડશ સ્યાદ્ધરણં પુરાણશ્ચૈવ રાજતઃ ।

કાર્ષાપણસ્તુ વિજ્ઞેયસ્તાગ્રિકઃ કાર્ષિકઃ પણઃ ॥ ૧૩૬ ॥

એવા ચાંદીના સોળ માસાનો ચાંદીનો એક ધરણુ કે પુરાણુ થાય છે. તાંબાના કાર્ષિક પણુને કાર્ષાપણુ જાણવો. (આ કાર્ષાપણુ અથવા પણુ પલનો ચોથો ભાગ છે) ૧૩૬

ધરણાનિ દશ જ્ઞેયઃ શતમાનસ્તુ રાજતઃ ।

ચતુઃસૌવર્ણિકો નિષ્કો વિજ્ઞેયસ્તુ પ્રમાણતઃ ॥ ૧૩૭ ॥

ચાંદીના દશ ધરણુને એક શતમાન જાણવો અને ચાર સુવર્ણુને એક નિષ્ક બરાબર જાણવો. ૧૩૭

પણાનાં દ્વે શતે સાર્ધે પ્રથમઃ સાહસઃ સ્મૃતઃ ।

મધ્યમઃ પચ્ચ વિજ્ઞેયઃ સહસ્રં ત્વેવ ચોત્તમઃ ॥ ૧૩૮ ॥

બસોપચાસ પણુનો પ્રથમ સાહસ કહેવાય છે; પાંચસો પણુનો મધ્યમ સાહસ જાણવો અને હજાર પણુનો ઉત્તમ સાહસ કહેવાય છે. ૧૩૮

લેણાદેણાના દાવા—

ઋણે દેયે પ્રતિજ્ઞાતે પચ્ચકં શતમર્હતિ ।

અપહ્નવે તદ્વિગુણં તન્મનોરનુશાસનમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

દેણું કબૂલ કરવામાં આવે તો દેણુદારે પાંચ ટકા દંડ આપવો જોઈએ, પણ તે છુપાવે અને દેણું સાબિત થાય તો તેને તેનો બમણો દંડ થાય, એમ મનુની આજ્ઞા છે. ૧૩૯

વસિષ્ઠવિહિતાં શૃદ્ધિં સૃજેદ્વિત્તવિવાધિનીમ્ ।

અશીતિભાગં ગૃહ્ણીયાન્માસાદ્વાર્ધુષિકઃ શતે ॥ ૧૪૦ ॥

ધીરધાર કરનારો માણસ મુદ્દલ ઉપર મહર્ષિ વસિષ્ઠે ઠરા-
વેલા દરથી વ્યાજ લઈ વધારો કરી શકે. એટલે કે, વ્યાજ
લેનાર દરમાસે દરસેંકડે અંશીમો ભાગ (સવા ટકા) વ્યાજ
લઈ શકે. ૧૪૦

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्ममनुस्मरन् ।

द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बषी ॥ १४१ ॥

અથવા સન્નનોના આચારનું સ્મરણ કરી સેંકડે એ
ટકા પણ વ્યાજ લઈ શકે; કેમકે, સેંકડે એ ટકા લેનાર નાણાંની
ખાખતમાં પાપી થતો નથી. ૧૪૧

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम् ।

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १४२ ॥

આત્મણુ વગેરે ચાર વર્ણોના ક્રમ પ્રમાણે એ ટકા, ત્રણ ટકા,
ચાર ટકા અને પાંચ ટકા દરસેંકડે દરમાસે વ્યાજ તરીકે લેવાય.*

न स्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।

न चाधेः कालसंरोધान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥

* શ્લોક ૧૪૦ થી ૧૪૨ સુધી જે વ્યાજની વાત લખી છે, તે
વાચકને સદેહમાં નાખે એવી છે. આમાંથી તાત્પર્ય એવું નીકળે છે
કે, શાહુકાર જે દર મહિને દર સેંકડે સવા ટકા વ્યાજ લેવા છતાં
પોતાની આજીવિકા ચલાવી શકે નહિ, તો તેણે દર મહિને દર સેંકડે
જે ટકા વ્યાજ લેવું. યાગવલ્ક્ય આ સંબંધમાં જણાવે છે: “અશીતિ-
ભાગો વૃદ્ધિઃ સ્યાન્માસિ માસિ સવન્ધકો વર્ણક્રમ્નાત્છ
દ્વિત્રિચતુષ્પંચકમન્યથા ॥” એટલે, અવેળવાળી રકમોમાં દર મહિને
દર સેંકડે સવા ટકા વ્યાજ લેવાય; ત્યારે વગરઅવેળની રકમોમાં
આત્મણુ આદિ વર્ણોની પાસે અનુક્રમ પ્રમાણે એ, ત્રણ, ચાર અને
પાંચ ટકા વ્યાજ લેવાય.

નાણાંના અવેજમાં જે ઘરેણાં, જમીન વગેરે કંઈ ઉપ-
ભોગ્ય વસ્તુ લેણુદારને ત્યાં ગીરે મુકાઈ હોય, તો લેણુદાર દેણુ-
દાર પાસેથી વ્યાજથી વધારે ન મેળવી શકે. તેમજ, ખૂબ
મુદત થઈ જાય તો પણ, તે લેણુદાર ગીરવી આવેલી તે વસ્તુ
કાઢને આપી શકે નહિ તેમ તેને વેચી પણ શકે નહિ. ૧૪૩

ન મોક્તવ્યો બલાદાધિર્ઘ્જ્ઞાનો વૃદ્ધિમુત્સૃજેત્ ।

મૂલ્યેન તોષયેચ્છેનમાધિસ્તેનોઽન્યથા ભવેત્ ॥ ૧૪૪ ॥

ગીરવી આવેલી વસ્તુનો લેણુદાર બળાત્કારે ઉપભોગ કરી
શકે નહિ. તે એવો ઉપભોગ કરે, તો તેણે વ્યાજ છોડી દેવું
જોઈએ. એવા ઉપભોગથી તે ગીરવી વસ્તુ બગડી હોય, તો
લેણુદારે દેણુદારને એની કિંમત આપી સંતોષવો. લેણુદાર
એથી ઊલટું કરે, તો તે ચાર ડરે છે. ૧૪૪

આધિશ્ચોપનિધિશ્ચોમૌ ન કાલાત્યયમર્હતઃ ।

અવહાયૌ ભવેતાં તૌ દીર્ઘકાલમવસ્થિતૌ ॥ ૧૪૫ ॥

ગીરવી મિલકતને તેમજ સોંપેલી થાપણને મુદતનો આધ
લાગતો નથી. ગીરવી રાખનારને ત્યાં તે લાંબી મુદત રહે,
તો પણ મૂળધણી માગે ત્યારે તે પાછી આપી દેવી. ૧૪૫

સંપ્રીત્યા ભુજ્યમાનાનિ ન નશ્યન્તિ કદાચન ।

ધેનુરુષ્ટો વહન્નશ્વો યશ્ચ દમ્પયઃ પ્રયુજ્યતે ॥ ૧૪૬ ॥

ગાય, ઊંટ, સવારીનો ઘોડો અને બળદ વગેરે પ્રાણી
જે ગીરવી મૂક્યાં હોય અને પ્રીતિથી વાપરવા દીધાં હોય,
તો તેથી ગીરવી રાખનાર મૂળધણીની માલિગી નાશ પામતી
નથી. ૧૪૬

યત્કિંચિદ્દશ વર્ષાણિ સન્નિધૌ પ્રેક્ષતે ધની ।

શુજ્યમાનં પૈસ્તૂર્ણીં ન સ તલ્લઙ્ઘુમર્હતિ ॥ ૧૪૭ ॥

માલિકના દેખતાં અને તેની હાજરીમાં તેની વસ્તુને બીજાઓ જો દશ વર્ષ સુધી લોગવ્યા કરે અને માલિક એ વિશે ચુપ રહે, તો માલિક તે વસ્તુ પાછી મેળવવાને અધિકારી રહેતો નથી. ૧૪૭

અજડશ્ચેદપોગણ્ડો વિષયે ચાસ્ય શુજ્યતે ।

મયં તદ્વ્યવહારેણ મોક્તા તદ્દ્રવ્યમર્હતિ ॥ ૧૪૮ ॥

ધણી ગાંડો અથવા સગીર ન હોય અને બીજો માણસ જો તેની મિલકતને તેના દેખતાંજ ઉપર મુજબ દશ વર્ષ લોગવે, તો તે મિલકત ઉપર એ ધણીની માલિકી રદ થાય છે અને લોગવટો કરનાર તેનો હકદાર થાય છે. ૧૪૮

આધિઃ સીમા બાલધનં નિક્ષેપોપનિધિઃ સ્ત્રિયઃ ।

રાજસ્વં શ્રોત્રિયસ્વં ચ ન મોગેન પ્રણશ્યતિ ॥ ૧૪૯ ॥

ગીરવી મૂકેલી મિલકત, સીમા, બાળકનું ધન, ધરેણાં આદિની અનામત અથવા સીલબંધ થાપણ, દાસીઓ, રાજધન અને બ્રાહ્મણધન-એમનો ઉપલોગ થાય તોય તે ઉપરનું મૂળ સ્વામિત્વ નાશ પામતું નથી. ૧૪૯

[યદ્વિનાગમમત્યંતં શુક્તં પૂર્વૈન્નિર્મિર્ષેત્ ।

ન તલ્લઙ્ઘ્યમપાદર્તું ક્રમાત્રિપુરુષાગતમ્ ॥

કોઈ મિલકતનું લખાણમંડાણ ન હોય છતાં ત્રણ પેઢીથી તે લોગવાતી આવી હોય, તો તે ત્રણ પેઢીથી ક્રમસર જતરેલી આવેલી હોવાથી હરી લઈ શકાતી નથી.]

યઃ સ્વામિનાઽનુજ્ઞાતમાર્થિ શુંકેઽવિચક્ષણઃ ।

તેનાર્થવૃદ્ધિર્મોક્તવ્યા તસ્ય ભોગસ્ય નિષ્કૃતિઃ ॥ ૧૫૦ ॥

જ મૂરખ માણસ મિલકતના માલિકની આજ્ઞા વિના ધરાણે મુકાયેલી ચીજને ભોગવે છે, તેણે તે ભોગવટાના પ્રાયશ્ચિત્ત ખદલ અધુનં વ્યાજ મૂકી દેવું. ૧૫૦

કુસીદવૃદ્ધિર્દૈર્ગુણ્યં નાત્યેતિ સકૃદાહતા ।

ધાન્યે સદે લવે વાહ્યે નાતિક્રામતિ પશ્ચતામ્ ॥ ૧૫૧ ॥

એકસામટું વ્યાજ લેવામાં આવે, તો પછી વ્યાજમુદલ મૂળ રકમથી ખમણું હોવું જોઈએ નહિ. ધાન્ય, ફળ, ઊન અને વાહનો એ મૂળ સાથે પાંચગણા કરતાં વધારે ન લઈ શકાય.

કૃતાનુસારાદધિકા વ્યતિરિક્તા ન સિદ્ધયતિ ।

કુસીદપથમાહુસ્તં પશ્ચકં શતમર્હતિ ॥ ૧૫૨ ॥

ઠરાવ્યા વિધિ પ્રમાણેના વ્યાજ કરતાં વધુ એવું શાસ્ત્રખાલ્ય વ્યાજ ન લઈ શકાય. પાંડિતો તેને અધમ માર્ગ કહે છે. ખહુ ખહુ તો, દર માસે દર સેંકડે પાંચ ટકા વ્યાજ હોય. ૧૫૨

નાતિસાંવત્સરીં વૃદ્ધિ ન ચાદૃષ્ટાં પુનર્હરેત્ ।

ચક્રવૃદ્ધિઃ કાલવૃદ્ધિઃ કારિતા કાયિકા ચ યા ॥ ૧૫૩ ॥

વ્યાજને એક વર્ષથી વધુ ચડવા ન દેવું; તેમજ શાસ્ત્રની વિરુદ્ધ પણ વ્યાજ ન લેવું. વળી, ચક્રવૃદ્ધિ (વ્યાજનું વ્યાજ), કાલવૃદ્ધિ (મુદતે વધતું સરતી વ્યાજ), કારિતાવૃદ્ધિ (દેણદારે ગરજના માર્યાકપૂલેલું વ્યાજ), કાયિકાવૃદ્ધિ (કાયાથી કામ કરાવવારૂપ વ્યાજ) એ વ્યાજે પણ લેવાં નહિ. ૧૫૩

[અથ શક્તિવિહીનઃ સ્યાદ્ ઋણી કાલવિપર્યયાત્ ।

પ્રેક્ષ્યશ્ચ તમૃગં દાપ્યઃ કાલે દેશે યથોદયમ્ ॥

અવળી દશા થવાથી દેણદાર જે દેણું આપવાને અશક્ત થાય, તે દેશકાળ ફરતાં એનો ઉદ્ધય થાય એ એતા રહીને તેની પાસે તે દેણું ભરાવવું.]

ઋણં દાતુમશક્તો યઃ કર્તુમિચ્છેત્પુનઃ ક્રિયામ્ ।

સ દત્ત્વા નિર્જિતાં વૃદ્ધિં કરણં પરિવર્તયેત્ ॥ ૧૫૪ ॥

જે દેવું વાળવાને અશક્ત હોય અને ફરી લેખકાર કરવા ઇચ્છતો હોય, તે ચડેલું વ્યાજ આપીને નવું લખાણ કરી આપે. ૧૫૪

અદર્શયિત્વા તત્રૈવ હિરણ્યં પરિવર્તયેત્ ।

યાવતી સંભવેદ્વદ્વિસ્તાવતીં દાતુમર્હતિ ॥ ૧૫૫ ॥

ચડેલું વ્યાજ આપ્યા વિના પણ તે લખાણ ફેરવી શકે. જટલું વ્યાજ ચડયું હોય, તેટલું તેણે આપવું જોઈશે. (એટલે કે નવા ખાતામાં આ વ્યાજનો સમાવેશ થાય.) ૧૫૫

ચક્રવૃદ્ધિં સમારૂઢો દેશકાલવ્યવસ્થિતઃ ।

અતિક્રામન્દેશકાલૌ ન તત્કલમવામુયાત્ ॥ ૧૫૬ ॥

નિશ્ચિત સ્થળ અને નક્કી વખત પ્રમાણે જે વાહનભાડું ઠરાવવામાં આવ્યું હોય અને પછી તે જગ્યાએ તે સમયમાં માલ પહોંચડાય નહિ તો તે ધણીને વાહનભાડું મળે નહિ. ૧૫૬

સમુદ્રયાનકુશલા દેશકાલાર્થદર્શિનઃ ।

સ્થાપયન્તિ તુ યાં વૃદ્ધિં સા તત્રાધિગમં પ્રતિ ॥ ૧૫૭ ॥

જળસ્થળની યાત્રામાં કુશળ અને દેશ તથા કાળને જાણનારા વહેવારિયાઓ જે ભાડું નક્કી કરે, તે ત્યાં પ્રમાણરૂપ ગણાય. ૧૫૭

યો યસ્ય પ્રતિભૂસ્તિષ્ઠેદર્શનાયેહ માનવઃ ।

અદર્શયન્સ તં તસ્ય પ્રયચ્છતેસ્વધનાદ્દનમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

જે માણસ જે આસામીને હાજર કરવા માટે જમીન
થાય, તે જે તેને હાજર ન કરી શકે, તો તેણે પોતાના
ધનમાંથી પેલાનું દેવું ચૂકવી આપવું. ૧૫૮

પ્રાતિભાવ્યં વૃથાદાનમાક્ષિકં સૌરિકં ચ યત્ ।

દણ્ડશુલ્કાવશેષં ચ ન પુત્રો દાતુમર્હતિ ॥ ૧૫૯ ॥

જમીનગીરી પેટેનું ધન, અમસ્તું કરેલું દાન, જુગાર
નિમિત્તનું દેણું, મઘપાન અર્થેનું દેવું, તેમજ ઢંડભરણાની
અને વેરા આદિની ખાટી રહેલી રકમ—એ સર્વ આપવાને
પુત્ર (પિતાના મૃત્યુ પછી) બંધાયેલો નથી. ૧૫૯

દર્શનપ્રાતિભાવ્યે તુ વિધિઃ સ્યાત્પૂર્વચોદિતઃ ।

દાનપ્રતિભુવિ પ્રેતે દાયાદાનપિ દાપયેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

ઉપર કહેલો વિધિ દેણુદારને હાજર કરવા માટે જમીન
થયેલા માટેજ છે. પણ દેવું અપાવવા માટે જે જમીન થયો
હોય, તે જે મરણ પામે, તો તે દેવાની રકમ તેના વારસો પાસેથી
પણ અપાવવી. ૧૬૦

અદાતરિ પુનર્દાતા વિજ્ઞાતપ્રકૃતાવૃણમ્ ।

પશ્ચાત્પ્રતિભુવિ પ્રેતે પરીપ્સેત્કેન હેતુના ॥ ૧૬૧ ॥

દેણુદાર દેવું આપે નહિ અને લેણુદેણુની ખરી વાત
જાણનારો જમીન ગુજરી જાય, તો પછી લેણુદારે પાછળથી
કંઈ રીતિએ લેણું મેળવવા ઇચ્છવું ? ૧૬૧

નિરાદિષ્ઠધનશ્ચેતુ પ્રતિભૂઃ સ્યાદલંધનઃ ।

સ્વધનાદેવ તદ્દયાન્નિરાદિષ્ઠ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૬૨ ॥

જો એ જમીન પાસે દેણુદારે જમીનગીરી પેટે કંઈ ધન

સૌંધ્યું હોય અને જમીન પાસે જે દેવાજેગ ધન હોય, તે
એ જમીનના પુત્રે પોતાના ધનમાંથી તેં દેણું ભરપાઈ કરી
આપવું, એવી ધર્મ મર્યાદા છે. ૧૬૨

મત્તોન્મત્તાર્તાઘ્યધીનૈર્બાલેન સ્થવિરેણ વા ।

અસંબદ્ધકૃતશ્ચૈવ વ્યવહારો ન સિદ્ધયતિ ॥ ૧૬૩ ॥

નશાખોર, ગાંડા, દુખિયારા, પરતંત્ર, બાળક અને વૃદ્ધ
એટલાથી થયેલો તેમજ વગરઅધિકારે કરવામાં આવેલો
કરાર સાચો ઠરતો નથી. ૧૬૩

સત્યા ન ભાષા ભવતિ યદ્યપિ સ્યાત્પ્રતિષ્ઠિતા ।

વહિશ્ચેદ્ભાષ્યતે ધર્માન્નિયતાઘ્યાવહારિકાત્ ॥ ૧૬૪ ॥

એવો કરાર ખરાખર લખાઈને પાકો થયો હોય, છતાં
જે તે નિશ્ચિત ધર્મવ્યવહારથી બહાર જતો હોય, તે તે કરાર
કે લેખ સાચો ગણાય નહિ. ૧૬૪

યોગાધમનવિક્રીતં યોગદાનપ્રતિગ્રહમ્ ।

યત્ર વાપ્યુપધિં પશ્યેત્તત્સર્વં વિનિવર્તયેત્ ॥ ૧૬૫ ॥

કોઈ વસ્તુ છળથી ગીરવી મૂકી હોય, વેચી હોય, દાનમાં
આપી હોય, દાનમાં લીધી હોય અથવા જમાં કપટ નજરે
પડતું હોય, તે વસ્તુનો દાવો રાજાએ રદખાતલ કરેલો. ૧૬૫

ગ્રહીતા यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ।

दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥ ૧૬૬ ॥

કરજ કરનારો જે મરી જાય અને એ ખરચ જે કુટુંબને
અર્થ થયો હોય, તે લાઇલાંડુઆ પોતે છૂટા પડ્યા હોય
તોપણ તેમણે તે કરજ ચૂકવી આપવું. ૧૬૬

કુટુમ્બાર્થેઽધ્યધીનોઽપિ વ્યવહારં સમાચરેત્ ।

સ્વદેશે વા વિદેશે વા તં જ્યાયાન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૧૬૭ ॥

પોતાનો અધીન માણસ સ્વદેશમાં કે પરદેશમાં સ્વામીના કુટુમ્બને અર્થે જે વ્યવહાર કરે, તે સ્વામીએ ઉત્થાપવો નહિ.

बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापिलेखितम् ।

सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मનुरब्रवीत् ॥ ૧૬૮ ॥

બળાત્કારે આપેલું, બળાત્કારે ભોગવેલું, બળાત્કારે લખાવી લીધેલું અને બળાત્કારે કરાવેલું એવું હરકાઈ કામ ન કર્યા જેવું મિથ્યા સમજવું, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૬૮

त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।

चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढ्यो वणिङ्નृपः ॥ ૧૬૯ ॥

સાક્ષી, જમીન અને સ્વજન એ ત્રણ પારકાને કારણે ક્લેશ પામે છે; ત્યારે બ્રાહ્મણ, ધનાઢ્ય લેણદાર, વણિક અને રાજા એ ચાર બીજાઓથી ચઢતી મેળવે છે.—લાભ પામે છે. ૧૬૯

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।

न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ ૧૭૦ ॥

રાજા નિર્ધન હોય તો પણ તેણે અણધરતું ધન લેવું નહિ, તેમ સમૃદ્ધ હોવા છતાં, તેણે ઘટારત એવી નજીવી વસ્તુ પણ છોડી દેવી નહિ. ૧૭૦

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।

दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ ૧૭૧ ॥

જે રાજા અણધરતું ધન લે છે અને ઘટતું મૂકી દે છે, તેની દુર્બળતા જાહેર થઈ જાય છે અને તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં નાશ પામે છે. ૧૭૧

સ્વાદાનાદ્વર્ણસંસર્ગાદ્બલાનાં ચ રક્ષણાત્ ।

બલં સજ્જાયતે રાજ્ઞઃ સ પ્રેત્યેહ ચ વર્ધતે ॥ ૧૭૨ ॥

ન્યાયપૂર્વક કર લેવાથી, વર્ણોનો સુમેળ રાખવાથી, તેમજ નિર્બળોનું રક્ષણ કરવાથી રાજાનું બળ વધે છે અને તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૭૨

તસ્માદ્દમ ઇવ સ્વામી સ્વયં હિત્વા પ્રિયાપ્રિયે ।

વર્તેત યામ્યયા વૃત્ત્યા જિતક્રોધો જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૧૭૩ ॥

તેથી રાજાએ ધર્મરાજ યમની જમ પોતાનું ગમતું— અણુગમતું છોડી દેવું અને ક્રોધને જીતી, જિતેન્દ્રિય રાદી, યમના જેવી સમદૃષ્ટિથી વર્તવું. ૧૭૩

યસ્ત્વધર્મેણ કાર્યાણિ મોહાત્કુર્યાન્નરાધિપઃ ।

અચિરાત્તં દુરાત્માનં વશે કુર્વન્તિ શત્રવઃ ॥ ૧૭૪ ॥

જે રાજા મોહે કરીને અધર્મપૂર્વક કાર્યો કરે છે, તે દુરાત્માને શત્રુઓ દૂક વખતમાંજ વશમાં લે છે. ૧૭૪

કામક્રોધૌતુ સંયમ્ય યોઽર્થાન્ધર્મેણ પश्यતિ ।

પ્રજાસ્તમનુવર્તન્તે સમુદ્રમિવ સિન્ધવઃ ॥ ૧૭૫ ॥

પણ તે જો કામક્રોધને સંયમમાં રાખી ધર્મપૂર્વક કાર્યો સંભાળે છે, તો જમ નદીઓ સાગરને અનુસરે છે તેમ પ્રજાઓ તે રાજાને અનુસરે છે. ૧૭૫

યઃ સાધયન્તં છન્દેન વેદયેદ્ધનિકં નૃપે ।

સ રાજ્ઞા તત્તતુર્ભાગં દાપ્યસ્તસ્ય ચ તદ્વનમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

કરજદાર માણસ રાજાનો વડાલો થઈને બેઠાશ મારે છે, લેણદાર જેરજખરીથી લેણું વસૂલ કરે છે, તો રાજાએ લેણ-

દારને તેનું લેણું અપાવવું અને કરજદારને તે રકમના ચોથા ભાગનો દંડ કરવો. ૧૭૬

કર્મણાપિ સમં કુર્યાદ્વનિકાયાધર્મર્ણિકઃ ।

સમોઽવકૃષ્ટજાતિસ્તુ દદ્યાચ્છ્રેયાંસ્તુ તચ્છનૈઃ ॥ ૧૭૭ ॥

લેણુદાર લેણુદારની જાતનો હોય કે તેનાથી જીતરતા વર્ણનો હોય, તો તેણે કામ કરીને પણ લેણુદારને ઠરાવ અનુસાર નાણું ચૂકવી આપવું; પણ તે જે લેણુદારથી જાંચ્યા વર્ણનો હોય, તો તેણે તે ધીરે ધીરે ભરપાઈ કરવું. ૧૭૭

અનેન વિધિના રાજા મિથો વિવદતાં નૃણામ્ ।

સાક્ષિપ્રત્યયસિદ્ધાનિ કાર્યાણિ સમતાં નયેત્ ॥ ૧૭૮ ॥

આ રીતે રાજાએ પરસ્પર પક્ષકાર માણસોની સાક્ષી-પુરાવાથી સિદ્ધ થયેલી બાબતોનો નિર્ણય આપવો. ૧૭૮

થાપણ વિષે—

કુલજે વૃત્તસંપન્ને ધર્મજ્ઞે સત્યવાદિનિ ।

મહાપક્ષે ધનિન્યાર્યે નિક્ષેપં નિક્ષિપેદ્વુઘઃ ॥ ૧૭૯ ॥

કુળવાન, સદાચારસંપન્ન, ધર્મજ્ઞ, સત્યવાદી, કુટુંબકબી-લાવાળા અને ધનાઢ્ય એવા આર્યને ત્યાં હાથા મનુષ્યે થાપણ મૂકવી. ૧૭૯

યો યથા નિક્ષિપેદ્વસ્તે યમથં યસ્ય માનવઃ ।

સ તથૈવ ગ્રહીતવ્યો યથા દાયસ્તથા ગ્રહઃ ॥ ૧૮૦ ॥

જે માણસ જેના હાથમાં જે રીતે જે થાપણ મૂકે, તેણે તેજ રીતે તે થાપણ પાછી લેવી; જેમ અપાય તેમજ લેવાય.

યો નિક્ષેપં યાચ્યમાનો નિક્ષેપ્તુર્ન પ્રયચ્છતિ ।

સ યાચ્યઃ પ્રાહ્વિવાકેન તન્નિક્ષેપ્તુરસંનિધૌ ॥ ૧૮૧ ॥

થાપણ મૂકનાર થાપણ પાછી માગે ત્યારે જો થાપણ લેનાર તે પાછી ન આપે, તો ન્યાયાધીશે તે થાપણ મૂકનારની ગેરહાજરીમાં થાપણ લેનાર પાસે માગણી કરવી. ૧૮૧

સાક્ષ્યભાવે પ્રણિધિર્ભિર્વયોરૂપસમન્વિતૈઃ ।

અપદેશૈશ્ચ સંન્યસ્ય હિરણ્યં તસ્ય તત્ત્વતઃ ॥ ૧૮૨ ॥

થાપણ મૂકનારનો જો કોઈ સાક્ષી ન હોય, તો થાપણ લેનારને ત્યાં રાજ્યે અમુક બહાનાંએ વયવાન ને રૂપવાન એવા દૂતો દ્વારા પોતાનું સુવર્ણ અનામત મુકાવવું. ૧૮૨

સ યદિ પ્રતિપદ્યેત યથાન્યસ્તં યથાકૃતમ્ ।

ન તત્ર વિદ્યતે કિંચિદ્વત્પરૈરભિયુજ્યતે ॥ ૧૮૩ ॥

તે જો એ અનામત સુવર્ણ જ રીતે અને જ સ્થિતિમાં સોંપાયું હોય તેજ રીતે તેજ સ્થિતિમાં પાછું આપે, તો બીજાઓ આના ઉપર આરોપ મૂકે છે તેમાં કાંઈજ તથ્ય નથી એમ જણવું.

તેષાં ન દદ્યાદ્યદિ તુ તદ્દિરણ્યં યથાવિધિ ।

ઉમૌ નિગૃહ્ય દાપ્યઃ સ્યાદિતિ ધર્મસ્ય ધારણા ॥ ૧૮૪ ॥

જો તે તેમને તે સુવર્ણ યથાવિધિ આપે નહિ, તો તેને કબજ કરવો અને બન્ને થાપણો પાછી અપાવવી—આવો ધર્મનિર્ણય છે.

નિક્ષેપોપનિધી નિત્યં ન દેયૌ પ્રત્યનન્તરે ।

નશ્યતો વિનિષાતે તાવનિષાતે ત્વનાશિનૌ ॥ ૧૮૫ ॥

નિક્ષેપ (ગણીને ખુલ્લી મૂકેલી થાપણ) અને ઉપનિધિ (સીલબંધ મૂકેલી થાપણ) એ થાપણો જો મૂકનાર જીવતો હોય તો તેના વારસને કદી તે પાછી ન આપવી. કેમકે સોંપનાર મરી જતાં તે થાપણો નાશ પામે છે. પણ એ જીવતો રહે તો તે અવિનાશી રહે છે. ૧૮૫

- સ્વયમેવ તુ યો દદ્યાન્મૃતસ્ય પ્રત્યનન્તરે ।

ન સ રાજ્ઞા નિયોક્તવ્યો ન નિક્ષેપ્તુશ્ચ બન્ધુભિઃ ॥ ૧૮૬ ॥

પણ થાપણ રાખનારે જે પોતાની મેળેજ મરનાર થાપણ
મૂકનારના વારસને તે થાપણ પાછી આપે, તો રાજ્યે તેમજ
થાપણ મૂકનારના બાંધવોએ તેના ઉપર કામ ચલાવવું નહિ.

અચ્છલેનૈવ ચાન્વિચ્છેત્તમર્થં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

વિચાર્ય તસ્ય વા વૃત્તં સામ્નૈવ પરિસાધયેત્ ॥ ૧૮૭ ॥

તે થાપણની મિલકત નિષ્કપટ રીતે પ્રીતિપૂર્વક મેળવવા
ઇચ્છવી, અથવા થાપણ રાખનારના સદાચારનો વિચાર કરી
સુલેહસંપત્તીજ તે મેળવવી. ૧૮૭

નિક્ષેપેષ્વેષુ સર્વેષુ વિધિઃ સ્યાત્પરિસાધને ।

સમુદ્રે નાપ્નુયાર્ત્તિક્ચિદ્દિ તસ્માન્ન સંહરેત્ ॥ ૧૮૮ ॥

સર્વ નિક્ષેપો પાછા મેળવવા સંબંધમાં આ વિધિ છે.
પણ સીલબંધ થાપણમાંથી જે કાંઈ કાઢી લેવાયું હોય નહિ તો
તેને વિશે કાંઈ દોષ લાગે નહિ. ૧૮૮

ચૌરૈર્હૃતં જલેનોદમગ્નિના દગ્ધમેવ વા ।

ન દદ્યાદ્દિ તસ્માત્સ ન સંહરતિ કિંચન ॥ ૧૮૯ ॥

જે થાપણને ચોરો ચોરી ગયા હોય, પાણી તાણી ગયું
હોય અથવા આગે બાળી નાખી હોય અને જેના રાખનારે
એમાંથી કંઈ પણ લીધું હોય નહિ, તે થાપણ થાપણ રાખ-
રને ભરી આપવાની ન હોય. ૧૮૯

નિક્ષેપસ્યાપહર્તારમનિક્ષેપારમેવ ચ ।

સર્વેરૂપાયૈરન્વિચ્છેચ્છપથૈશ્ચૈવ વૈદિકૈઃ ॥ ૧૯૦ ॥

નિક્ષેપ દબાવી બેસનારને તેમજ ખોટાખોટા નિક્ષેપના દાવો કરનારને સર્વ ઉપાયોથી અને વૈદિક શપથોથી તપાસવા.

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।

તાવુમૌ ચૌરવચ્છાસ્યૌ દાપ્યૌ વા તત્સમં દમમ્ ॥ ૧૯૧ ॥

જ નિક્ષેપ આપે નહિ અને જ મૂક્યા વિના નિક્ષેપની માગણી કરે, તે બંનેને ચોરની જમ શિક્ષા કરવી અથવા તેમને થાપણની કિંમત જટલો દંડ કરવો. ૧૯૧

निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ।

તથોપનિધિહર્તારમવિશેષેણ પાર્થિવઃ ॥ ૧૯૨ ॥

નિક્ષેપના દબાવનારને તથા ઉપનિધિના પચાવનારને રાજ્યએ તે મિલકતની કિંમત જટલો દંડ કરવો. ૧૯૨

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।

સસહાયઃ સ હન્તવ્યઃ પ્રકાશં વિવિધૈર્વધૈઃ ॥ ૧૯૩ ॥

જ માણસ છળપ્રપંચો કરીને પારકું ધન હરે છે, તેને તેના સહાયકો સહિત ખુદલામાં વિવિધ પ્રકારના મારથી મારવો.

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसंनिधौ ।

તાવાનેવ સ વિજ્ઞેયો વિબ્રુવન્દણ્ડમર્હતિ ॥ ૧૯૪ ॥

જણે સાક્ષીની હાજરીમાં જ અને જટલો નિક્ષેપ મૂક્યો હોય, તેનો તે અને તેટલોજ નિક્ષેપ કપૂલ રખાય. એથી ઊંધું બોલનારને દંડ દેવો. ૧૯૪

मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा ।

મિથ એવ પ્રદાતવ્યો યથા દાયસ્તથા ગ્રહઃ ॥ ૧૯૫ ॥

જ થાપણ એકાંતમાં મૂકી હોય અને જ એકાંતમાં સ્વી-

કારી હોય, તે એકાંતમાંજ પાછી સોંપાય; જમ અપાય તેમજ લેવાય. ૧૯૫

નિશ્ચિત્તસ્ય ધનસ્યૈવં પ્રીત્યોપનિહિતસ્ય ચ ।

રાજા વિનિર્ણયં કુર્યાદક્ષિણ્વક્ત્ર્યાસધારિણમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

નિક્ષેપના તેમજ પ્રીતિપૂર્વક સોંપેલા ઉપનિધિના ધન સંબંધમાં રાજાએ એવો નિર્ણય આપવો કે જે અનામત રાખનારને હાનિકર હોય નહિ. ૧૯૬

પારકો માલ વેચવા વિશે—

વિક્રીणीતે પરસ્ય સ્વં યોડસ્વામી સ્વામ્યસંમતઃ ।

ન તં નયેત સાક્ષ્યં તુ સ્તેનમસ્તેનમાનિનમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

પરાધ ચીજનો પોતે માલિક ન હોવા છતાં જે તેના મૂળ માલિકની રજા વિનાજ તે ચીજને વેચે છે, તે ચારજ છે. પોતાને શાહુકાર માનનારા એ ચારને રાજાએ સાક્ષીકામમાં લેવો નહિ. ૧૯૭

અવહાર્યો ભવેચ્ચૈવ સાન્વયઃ ષડ્શતં દમમ્ ।

નિરન્વયોડનપસરઃ પ્રાપ્તઃ સ્યાચ્છૌરકિલ્બિષમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

આમ તકડાવી વેચનારો માણસ જે મૂળ માલિકના ડુળનો સગોસંબંધી હોય, તો તેને છસો પણનો દંડ કરવો. તે જે તેનો તેવો સગોસંબંધી હોય નહિ, તેમજ પ્રતિગ્રહ વગેરેથી તે ધન ઉપર તેની કંઈ માલગી હોય નહિ, તો તેને ચારીનો અપરાધી ગણવો. ૧૯૮

અસ્વામિના કૃતો યસ્તુ દાયો વિક્રય એવ વા ।

અકૃતઃ સ તુ વિજ્ઞેયો વ્યવહારે યથા સ્થિતિઃ ॥ ૧૯૯ ॥

માલિક નહિ એવા મનુષ્યે જે આધ્યુવેચ્યું હોય, તે અપાયું વેચાયું નથી એમ જાણવું; વ્યવહારમાં આવી મર્યાદા છે.

[અનેન વિધિના શાસ્ત્રા કુર્વન્નસ્વામિવિક્રયમ્ ।

અજ્ઞાનાજ્ઞાનપૂર્વન્તુ ચૌરવદ્દમર્હતિ ॥

માલિકી ન હોવા છતાં, જે અજ્ઞાતાં આવું વેચાણ કરે છે, તે ઉપરની વિધિએ શિક્ષાપાત્ર થાય છે; પણ જે એ વેચાણ જાણીપૂજીને કરે છે, તે તે ચોરના દંડને પાત્ર થાય છે.]

સંમોગો દૃશ્યતે યત્ર ન દૃશ્યેતાગમઃ ક્વચિત્ ।

આગમઃ કારણં તત્ર ન સંમોગ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨૦૦ ॥

જે ભોગવટો જાણતો હોય છતાં તે આબ્યાનું કારણરૂપ પ્રમાણ ન જાણતું હોય, તે ભોગવટો પ્રમાણરૂપ ન ગણાય, કારણજ પ્રમાણરૂપ ગણાય—એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૨૦૦

વિક્રયાદ્યો ધનં કિંચિદ્ગૃહ્ણીયાત્કુલસંનિધૌ ।

ક્રયેણ સ વિશુદ્ધં હિ ન્યાયતો લભતે ધનમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

જે માણસ ખજારમાં વેપારીઓની હાજરીમાં કંઈ ધન-વસ્તુ વેચાતી લે, તે માણસ ખરીદીને કારણે શુદ્ધ એવી તે ધન-વસ્તુને ન્યાયપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે. ૨૦૧

અથ મૂલમનાહાર્ય પ્રકાશક્રયશોધિતઃ ।

અદળ્લ્યો મુચ્યતે રાજા નાણિકો લભતે ધનમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

(કાઈનો માલ ખોવાયો હોય) પણ, જે ખરીદનાર ખુદ્દી ખજારમાં તે ખરીદાનું સાબિત કરી આપે, તે રાજાએ તેને દંડપાત્ર નહિ ગણતાં છોડી દેવો; પછી ભલે વેચનાર ધણીને તે રજૂ ન કરી શકે. આ ખોવાયેલા માલનો મૂળ ધણી ખરીદનાર પાસેથી તે માલ (અડધી કિંમતે) પાછો મેળવી શકે. ૨૦૨

નાન્યદન્યેન સંસૃષ્ટરૂપં વિક્રયમર્હતિ ।

ન ચાસારં ન ચ ન્યૂનં ન દૂરેણ તિરોહિતમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

એક ચીજને બીજી ચીજ સાથે સેગલેગ 'કરીને વેચવી નહિ; ખરાબ વસ્તુને સારી કહીને વેચવી નહિ. આછા વજનની કે દૂર ઢાંકી રાખેલી વસ્તુઓ પણ વેચવી નહિ. ૨૦૩

અન્યાં चेद्दर्शयित्वाऽन्या बोद्धुः कन्या प्रदीयते ।

उभे ते एकशुल्केन बहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ ૨૦૪ ॥

એક કન્યા બતાવીને બીજી કન્યા આપવામાં આવે, તો પરણનારે એકજ મૂલે બન્ને કન્યાઓને પરણી શકે, એમ મનુએ કહ્યું છે. (એટલે એક કન્યાને માટે જે ધન આપવાનું ઠરાવ્યું હોય, તે ધનમાંજ વર બીજી કન્યાને પરણે.) ૨૦૪

નોન્મત્તાયા ન કુષ્ઠિન્યા ન ચ યા સ્પૃષ્ટમૈથુના ।

पूर्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ ૨૦૫ ॥

ગાંડી, ડાઢવાળી અને મૈથુન પામી ચૂકેલી એવી કન્યાના દોષો કહ્યા વિનાજ જે તેનું દાન કરે છે, તે દાતા દંડને પાત્ર થાય છે. ૨૦૫

ઋત્વિજની દક્ષિણા વગેરેના નિયમો—

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सह कर्तृभिः ॥ ૨૦૬ ॥

યજ્ઞકર્મમાં વરણ પામેલો ઋત્વિજ માંદગીને કારણે જો પોતાનું તે કર્મ છોડી દે, તો પણ બીજા કર્મ કરનારા સાથે તેને પણ તેના કર્મના પ્રમાણમાં દક્ષિણાનો ભાગ મળેજ. ૨૦૬

દક્ષિણાસુ ચ દક્ષાસુ સ્વકર્મ પરિહાપયન્ ।

કૃત્ત્વમેવ લભેતાંશમન્યેનૈવ ચ કારયેત્ ॥ ૨૦૭ ॥

દક્ષિણા સમયે દક્ષિણા અપાઈ ગઈ હોય અને ઋત્વિજ
જે પોતાનું બાકી કામ ન કરી શકે, તો પણ તેને પૂરે દક્ષિણા-
લાગ મળે. ત્યારે બાકી રહેલું યજ્ઞકાર્ય બીજા પાસે કરાવી લેવાય.

યસ્મિન્કર્મણિ યાસ્તુ સ્યુરુક્તાઃ પ્રત્યક્ષદક્ષિણાઃ ।

સ એવ તા આદદીત મજેરન્સર્વ એવ વા ॥ ૨૦૮ ॥

જ કર્મોમાં પ્રત્યેક અંગ વિશે જ દક્ષિણાઓ કહી છે, તે
દક્ષિણાઓ કર્મ કરાવનારા ઋત્વિજ લેવી અથવા સૌએ
વહેંચી લેવી. ૨૦૮

રથં હરેત વાધ્વર્યુર્બ્રહ્માધાને ચ વાજિનમ્ ।

હોતા વાપિ હરેદશ્વમુદ્ગાતા ચાપ્યનઃ ક્રયે ॥ ૨૦૯ ॥

આધાનકર્મમાં અધ્વર્યુ રથ લે, બ્રહ્મા ઘોડો લે, હોતા
પણ ઘોડો લે અને ઉદ્ગાતા સોમની ખરીદી માટેનું ગાડું લે.

સર્વેષામર્ધિનો મુરુયાસ્તદર્ધેનાર્ધિનોઽપરે ।

તૃતીયિનસ્તૃતીયાંશાશ્ચતુર્થાંશાશ્ચ પાદિનઃ ॥ ૨૧૦ ॥

અધ્વર્યુ આદિ એ ચાર મુખ્ય ઋત્વિજો સર્વ દક્ષિણાઓના
અડધા ભાગના અધિકારી છે; બીજા ચાર (મૈત્રાવરુણ, પ્રતિ-
પ્રસ્થાતા, બ્રાહ્મણાચ્છંસી અને પ્રસ્તોતા) એ પ્રથમ ચારની અડધી
દક્ષિણાના હકદાર છે; ત્રીજા ચાર (અચ્છાવાક, ત્વષ્ટા, આગ્નીધ
અને પ્રતિહર્તા) એ પ્રથમ ચારની ત્રીજા ભાગની દક્ષિણાના
હકદાર છે; અને ચોથા ચાર (આવસ્તુત, ઉન્નેતા, પોતા અને
સુબ્રહ્મણ્ય) એ પ્રથમ ચારની ચોથા ભાગની દક્ષિણાના હકદાર છે.

(આમ કુલ સોળ ઋત્વિજ્ઞે થાય અને પ્રથમ ચારને ૪૮ગાયોની દક્ષિણા મળે; એટલે ૪૮ આ પ્રમાણે આવે-૪૮, ૨૪, ૧૬, ૧૨=૧૦૦) ૨૧૦

સંભૂય સ્વાનિ કર્માણિ કુર્વન્નિરિહ માનવૈઃ ।

અનેન વિધિયોગેન કર્તવ્યાંઽશ્વપ્રકલ્પના ॥ ૨૧૧ ॥

સ્વકર્મો કરનારા માણસોએ અહીં એકઠા થઈ, આ વિધિયોગ પ્રમાણે દક્ષિણાભાગ કલ્પવા. ૨૧૧

ધર્માર્થં येन दत्तं स्यात्कस्मैचिद्याचते धनम् ।

पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥ ૨૧૨ ॥

કોઈએ કોઈ યાચકને ધર્મક્રિયા અર્થે કંઈ ધન આપ્યું હોય (અથવા આપવા કહ્યું હોય) અને પછીથી તે યાચક તે ધર્મક્રિયા કરે નહિ, તો આપેલું કે આપવા કહેલું તે ધન તે યાચકનું થાય નહિ. ૨૧૨

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाहोमेन वा पुनः ।

राक्षा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥ ૨૧૩ ॥

વળી, તે યાચક જો ગર્વથી કે લોભથી દાવો નોંધાવે અને પોતાને મળેલું ધન પાછું આપે નહિ, તો રાક્ષાએ તે ચોરની શુદ્ધિ માટે તેને એક સુવર્ણનો દંડ કરવો. ૨૧૩

दत्तस्यैषોदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥ ૨૧૪ ॥

આપેલું ધન પાછું મેળવવા સંબંધી આ યથાવત્ ધર્મ-વિધિ કહ્યો. હવે, વેતન ન આપવા સંબંધી વિધિ કહીશ. ૨૧૪

પગાર વિષે નિર્ણય—

મૃતો નાર્તો ન કુર્યાદ્યો દર્પાત્કર્મ યથોદિતમ્ ।

સ દણ્ડયઃ કૃષ્ણલાન્યષ્ટૌ ન દેયં ચાસ્ય વેતનમ્ ॥ ૨૧૫ ॥

ગર્વ કરીને જે અરોગી નોકર કબૂલ્યા પ્રમાણેનું કામ કરે નહિ, તેને આઠ રતી દંડ કરવો અને તેનું વેતન આપવું નહિ.

આર્તસ્તુ કુર્યાત્સ્વસ્યઃ સન્યથાભાષિતમાદિતઃ ।

સ દીર્ઘસ્યાપિ કાલસ્ય તદ્દ્યમેતૈવ વેતનમ્ ॥ ૨૧૬ ॥

પણ તે જે માંદો પડે અને સાજો થયા પછી પ્રથમ કબૂલ્યા પ્રમાણે કામ કરે, તો તે પોતાનું લાંબા ગાળાનું પણ વેતન પામી શકે. ૨૧૬

યથોક્તમાર્તઃ સુસ્થો વા યસ્તત્કર્મ ન કારયેત્ ।

ન તસ્ય વેતનં દેયમલ્પોનસ્યાપિ કર્મણઃ ॥ ૨૧૭ ॥

જે માંદો કે સાજો હોય ઠરાવેલું કામ ન કરે અથવા ન કરાવે, તેને તેનો પગાર અપાય નહિ. તેના થોડા કામનું પણ કંઈ આપવામાં આવે નહિ. ૨૧૭

પ્રતિજ્ઞાભંગનો નિર્ણય—

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्म समयभेदिनाम् ॥ ૨૧૮ ॥

વેતન ન આપવાની બાબતનો આ અખિલ ધર્મ કહ્યો. હવે, પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનાર સંબંધે ધર્મ કહીશ. ૨૧૮

यो ग्रामदेशसङ्गानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ ૨૧૯ ॥

જે માણસ ગામ, દેશ અને સંઘની શરતને સત્યપૂર્વક

સ્વીકાર્યા પછી લોભે કરીને ફરી જાય, તે માણસને રાજાએ દેશનિકાલ કરવો. ૨૧૯

નિગૃહ્ય દાપયેચ્ચૈનં સમયવ્યભિચારિણમ્ ।

ચતુઃસુવર્ણાન્વણિન્ક્રાઙ્છતમાનં ચ રાજતમ્ ॥ ૨૨૦ ॥

અથવા એ શરત તોડનારાને કેદ કરવો અને તેને ચાર સુવર્ણ, છ નિષ્ક અને ચાંદીના એક શતમાનનો છૂટક કે સામટો દંડ કરવો. ૨૨૦

एतद्दण्डविधिं कुर्याद्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ ૨૨૧ ॥

ગામ અને જાતિસમૂહોમાં જે પ્રતિજ્ઞાભંગ કરનારા હોય, તેમને ધાર્મિક પૃથ્વીપતિએ આ વિધિએ દંડ કરવો. ૨૨૧

ખરીદેલી વસ્તુને ૨૬ કરવા વિષે નિર્ણય—

ક્રીત્વા વિક્રીય વા કિંચિદ્વસ્તુસ્થેહાનુશયો ભવેત્ ।

સોઽન્તર્દશાહત્તદ્વ્યં દદ્યાચ્ચૈવાદદીત ચ ॥ ૨૨૨ ॥

કોઈ વસ્તુ ખરીદીને કે વેચીને જને કંઈ પસ્તાવો થાય, તે દશ દિવસની અંદર તે વસ્તુ પાછી આપી દે કે પાછી લઇ લે. ૨૨૨

પરેણ તુ દશાહસ્ય ન દદ્યાન્નાપિ દાપયેત્ ।

આદદાનો દદચ્ચૈવ રાજ્ઞા દણ્ડથઃ શતાનિ ષટ્ ॥ ૨૨૩ ॥

પણ દશ દિવસ પછી તે ન પાછી અપાય કે ન પાછી લેવાય. છતાં, તેમ કોઈ આપે—લે તો રાજાએ તેને છસો પણનો દંડ કરવો. ૨૨૩

દોષવાળા કન્યાના દાન વિષે નિર્ણય—

યસ્તુ દોષવર્તી કન્યામનારુણાય પ્રયચ્છતિ ।

તસ્ય કુર્યાન્મૃપો દણ્ડં સ્વયં ષણ્ણવર્તિ પણાન્ ॥ ૨૨૪ ॥

જે માણસ કન્યાની ખોડખાંપણ કહ્યા વિનાજ તેનું દાન કરે છે, તેને રાજ્યે છત્તુ પણનો દંડ કરવો. ૨૨૪

અકન્યેતિ તુ યઃ કન્યાં બ્રૂયાદ્દેષેણ માનવઃ ।

સ શતં પ્રામુયાદ્દંડં તસ્યા દોષમદર્શયન્ ॥ ૨૨૫ ॥

જે માણસ દેષપૂર્વક કોઈ કન્યાને વિશે તે અકન્યા (ક્ષત્રિયોની) છે એમ કહે અને તે કન્યાનો દોષ બતાવી શકે નહિ, રાજ્યે તેને સો પણનો દંડ કરવો. ૨૨૫

પાણિગ્રહણિકા મન્ત્રાઃ કન્યાસ્વેવ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

નાકન્યાસુ ક્વચિન્મૃણાં લુપ્તધર્મક્રિયા હિ તાઃ ॥ ૨૨૬ ॥

મનુષ્યોના પાણિગ્રહણ સંબંધી મંત્રો કન્યાઓના વિષયમાંજ સ્થાપિત છે. અકન્યાઓને તે ક્યારેય લાગુ પડતા નથી; કેમકે તે અકન્યાઓની ધર્મક્રિયાઓ તો લોપ પામી ચૂકી હોય છે. ૨૨૬

પાણિગ્રહણિકા મન્ત્રા નિયતં દારલક્ષણમ્ ।

તેષાં નિષ્ઠા તુ વિજ્ઞેયા વિદ્વદ્ધિઃ સપ્તમે પદે ॥ ૨૨૭ ॥

પાણિગ્રહણના મંત્રો કન્યામાં પત્નીત્વ નિયત કરનારા છે. વિદ્વાનોએ તેમની પૂરી સિદ્ધિ સપ્તમીના સાતમે પગલે જાણવી.

યસ્મિન્યસ્મિન્કૃતે કાર્યે યસ્યેહાનુશયો ભવેત્ ।

તમનેન વિધાનેન ધર્મે પથિ નિવેશયેત્ ॥ ૨૨૮ ॥

જે કાર્ય થયા પછી જો તે તે સંબંધમાં પસ્તાવો થાય, તે માણસને રાજ્યે આ વિધિએ ધર્મમાર્ગે મૂકવો. ૨૨૮

પશુષુ સ્વામિનાં ચૈવ પાલાનાં ચ વ્યતિક્રમે ।

વિવાદં સંપ્રવક્ષ્યામિ યથાવદ્ધર્મતત્ત્વતઃ ॥ ૨૨૯ ॥

પશુઓના સંબંધમાં તેમના માલિકો અને પાળનારા વચ્ચે ઠરાવ તૂટે, ત્યારે ધર્મના તત્ત્વપૂર્વક તેની જ રીતે પતાવટ થાય તે કહીશ. ૨૨૯

દિવા વક્તવ્યતા પાલે રાત્રી સ્વામિનિ તદ્ગૃહે ।

યોગક્ષેમેઽન્યથા ચેત્તુ પાલો વક્તવ્યતામિયાત્ ॥ ૨૩૦ ॥

પશુઓ સંબંધમાં દિવસે જવાબદારી રખવાળની રહે અને રાતે ધણીના ઘરમાં તે ધણીની રહે. પશુના યોગક્ષેમ સંબંધમાં જો કંઈ વિપરિત થાય, તો તેની જવાબદારી રખવાળને માથે જાય. ૨૩૦

ગોવાળની વૃત્તિ—

ગોપઃ ક્ષીરમૃતો યસ્તુ સ દુહ્યાદશતો વરામ્ ।

ગોસ્વામ્યનુમતે મૃત્યઃ સા સ્યાત્પાલેઽમૃતે મૃતિઃ ॥ ૨૩૧ ॥

જો ગોવાળ પગારપેટે દૂધથી ભરણ પામતો હોય, તે ગાયના સ્વામીની અનુમતિથી દશ ગાયોમાંથી એક સારી ગાયને દોહી શકે. બિનપગાર ગોવાળનો આ પગાર ગણાય. ૨૩૧

નષ્ટં વિનષ્ટં કૃમિભિઃ શ્વહતં વિષમે મૃતમ્ ।

હીનં પુરુષકારેણ પ્રદદ્યાત્પાલ એવ તુ ॥ ૨૩૨ ॥

ઢોર શુભ થાય, તે ઝીડાઓથી ખવાઈ જાય, તેને કૂતરા કરડી ખાય, આડું અવળું પડીને તે મરી જાય અને તે ગોવાળિયાના પુરુષાર્થના અભાવથી નાશ પામે, તો ગોવાળે તેના બદલામાં બીજું ઢોર ભરી આપવું જોઈએ. ૨૩૨

વિષ્ણુય તુ હૃતં ચૌરૈર્ન પાલો દાતુમર્હસિ ।

યદિ દેશે ચ કાલે ચ સ્વામિનઃ સ્વસ્ય શંસતિ ॥ ૨૩૩ ॥

પણ, ચોરો શોરબકાર કરી પશુને હરી જાય, તો ગોવાળે તે ભરી આપવાનું ન હોય—શરત કે, તે સ્થાને અને તે સમયે તે પોતાના સ્વામીને તે વાત કહી બતાવે. ૨૩૩

कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्ति स्नायुं च रोचनाम् ।

પશુષુ સ્વામિનાં દધાન્મૃતેષ્વક્કાનિ દર્શયેત્ ॥૨૩૪॥

પશુ મરી જાય, તો ગોવાળિયાએ સ્વામીને તેનાં ચિહ્નો બતાવવાં અને તેને પશુનાં કાન, ચામડું, વાળ, બસ્તિભાગ, સ્નાયુ તથા રોચના આપવાં. ૨૩૪

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

યાં પ્રસદ્ધ વૃકો હન્યાત્પાલે તત્કિલ્બિષં ભવેત્ ॥ ૨૩૫ ॥

છૂટાં ચરતાં મેઢાંબકરાંને વરુઓ આંતરી લે અને રખવાળ તેને છોડાવી શકે નહિ, તો વરુ મેઢાંબકરાંને સતાવી ફાડી ખાય તેનો દોષ રખવાળને લાગે. ૨૩૫

तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।

યામ્નુત્પ્લુત્ય વૃકો હન્યાન્ન પાલસ્ત્ર કિલ્બિષી ॥ ૨૩૬ ॥

પણ તે મેઢાંબકરાં વનમાં રોકટોક વિના એકઠાં ચરતાં હોય અને જો વરુ છલંગ મારી તેમાંના એકાદને ફાડી નાખે, તો તે બદલ રખવાળ દોષિત ન ઠરે. ૨૩૬

धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।

શમ્યાપાતાશ્ચયો વાપિ ત્રિગુણો નગરસ્ય તુ ॥ ૨૩૭ ॥

ગામની ચારે બાજુએ સો ધનુષ્ય (ચારસો હાથ) જટલી અથવા તો ત્રણ વાર લાકડીઓ ફેંચીએ ને તે જટલી દૂર જાય તેટલી જમીન ઢોરના ચરાણ માટે રાખવી. નગરમાં એ ચરાણની જમીન ઉપરનાથી ત્રણગણી રાખવી. ૨૩૭

તત્રાપરિવૃતં ધાન્યં વિહિંસ્યુઃ પશવો યદિ ।

ન તત્ર પ્રણયેદ્દૃષ્ટં નૃપતિઃ પશુરશ્મિણામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

ઢોર જો વાડ વિના રખાયેલા ધાન્યને રંજડે, તો રાજએ તે માટે ઢોરના રખવાળોને દંડ કરવો નહિ. ૨૩૮

વૃત્તિં તત્ર પ્રકુર્વીત યામુદ્ધો ન વિલોકયેત્ ।

છિદ્રં ચ વારયેત્સર્વં શ્વસ્રકરમુશ્વાનુગમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

તે ખેતરને એવી વાડ કરવી, કે જાંટ તેની ઉપરથી જોઈ શકે નહિ. છીંડાં પણ એવાં પૂરવાં જોઈએ, કે કૂતરા અને ભૂંડનાં મોં તેમાં આવી શકે નહિ. ૨૩૯

પથિ ક્ષેત્રે પરિવૃત્તે ગ્રામાન્તીથેઽથવા પુનઃ ।

સપાલઃ શતદણ્ઢાર્હો વિપાલાન્વારયેત્પશૂન્ ॥ ૨૪૦ ॥

રસ્તા ઉપરનાં અથવા ગામની પાસેનાં વાડવાળાં ખેતર-માં ઢોર રંજડ કરે, ત્યારે જો ઢોર રખવાળ સાથે હોય તો રખવાળને સો પણનો દંડ કરવો. પણ ઢોર જો રખવાળ વિનાનાં હોય, તો તેમને માત્ર હાંછી કાઢવાં. ૨૪૦

ક્ષેત્રેષ્વન્યેષુ તુ પશુઃ સપાદં પળમર્હતિ ।

સર્વત્ર તુ સદો દેયઃ ક્ષેત્રિકસ્યેતિ ધારણા ॥ ૨૪૧ ॥

પરંતુ જો ઢોર આથી બીજાં ખેતરોમાં નુકસાન કરે તો રખવાળને સવા પણનો દંડ કરવો. પરંતુ ખેતરના માલિકને હરકોઈ વખતે નુકસાની ભરીજ આપવી જોઈએ એવો ઠરાવ છે.

અનિર્દશાહાં ગાં સૂતાં વૃષાન્દેવપશૂન્સ્તથા ।

સપાલાન્વા વિપાલાન્વા ન દણ્ઢ્યાન્મનુરત્રવીત્ ॥ ૨૪૨ ॥

દસ દહાડામાં વિયાયેલી ગાય, ખૂંટ, તેમજ દેવને અર્પિ-

યેલાં પશુ એ રખવાળ સાથે હોય કે રખવાળ વિના હોય અને કંઈ રંબડ કરે, તો તેમનો દંડ કરવો નહિ એમ મનુએ કહ્યું છે.

ક્ષેત્રિયસ્યાત્યયે દળ્હો ભાગાદશગુણો ભવેત્ ।

તતોડર્ધદળ્હો ભૃત્યાનામજ્ઞાનાત્ક્ષેત્રિકસ્ય તુ ॥ ૨૪૩ ॥

ખેતરના માલિકની ગફલતથી તેના પાકને હાનિ થાય, તો રાજલાગને થયેલી નુકસાનીથી દસગણી રકમનો તેને દંડ કરવો; પણ ખેતરધણીના નોકરોના અજ્ઞાનથી એ હાનિ થઈ હોય, તો ઉપરની રકમથી અડધી રકમનો દંડ કરવો. ૨૪૩

एतद्विधानमातिष्ठेद्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।

स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रમે ॥ ૨૪૪ ॥

ધણી, ઠોર અને રખવાળોના અપરાધો સંબંધમાં ધાર્મિક પૃથ્વીપાલે આ વિધિએ વર્તવું. ૨૪૪

સીમાડાનો નિર્ણય—

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ ૨૪૫ ॥

બે ગામના સીમાડા સંબંધમાં કળિયો ઊભો થાય, તો જૂઠ મહિનામાં પાળ આદિ ચિહ્નો સાફ હોય તે વખતે સીમા નક્કી કરવી. ૨૪૫

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्चत्थकिंशुकान् ।

शालमलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ ૨૪૬ ॥

गुल्मान्वेणूंश्च विविधाञ्छमीवल्लीस्थलानि च ।

शरान्कुञ्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ ૨૪૭ ॥

વડ, પીપળો, ખાખરો, શીમળો, સાગ, તાડ, દૂધવાળાં

ઝાડ, ગુચ્છાદાર વૃક્ષો, વિવિધ વાંસો, સમઠી, વેલાઓ, ટીંખાઓ, ખાણો અને કુખ્જકનાં ઝાંખરાં—એ રાખી કરીને હૃદ ઠેરવવી; એથી સીમા નાશ પામે નહિ. ૨૪૬, ૨૪૭

તદાગાન્યુદપાનાનિ વાપ્યઃ પ્રસ્રવણાનિ ચ ।

સીમાસંધિષુ કાર્યાણિ દેવતાયતનાનિ ચ ॥ ૨૪૮ ॥

તળાવ, ફવા, વાવ, ઝરણું અને દેવસ્થાનો સીમાના સંધિલાગ ઉપર ખાંધવાં. ૨૪૮

ઉપચ્છન્નાનિ ચાન્યાનિ સીમાલિજ્ઞાનિ કારયેત્ ।

સીમાજ્ઞાને નૃણાં વીક્ષ્ય નિત્યં લોકે વિપર્યયમ્ ॥ ૨૪૯ ॥

સીમાના જ્ઞાન ખાખતમાં લોકમાં નિત્ય ફેરફારી હોય છે, એ જોઈને રાજાએ ખીજાં ગુપ્ત સીમાચિહ્નો પણ કરાવવાં.

અશ્મનોઽસ્થીનિ ગોબાલાંસ્તુવાન્મસ કપાલિકાઃ ।

કરીષમિષ્ટકાઙ્ગારાઞ્છર્કરા વાલુકાસ્તથા ॥ ૨૫૦ ॥

યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ કાલાદ્ભૂમિર્ન મક્ષયેત્ ।

તાનિ સંધિષુ સીમાયામપ્રકાશાનિ કારયેત્ ॥ ૨૫૧ ॥

પથરા, હાડકાં, ગાયના વાળ, ફૂંસકા, રાખ, ટીંકરાં, અડાયાં, ઈંટ, કોયલા, પથ્થરની કપચી અને રેતી એ અને એવી જાતની ખીજા વસ્તુઓ જમને લાંબે ગાળે જમીન ખાઈ પણ ન જાય, તેમને સીમાના સંધિલાગે ઉપર છૂપી રીતે સ્થાપવી. ૨૫૦, ૨૫૧

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ ૨૫૨ ॥

એ ગામના લોકો સીમા સંબંધી કળિયો કરતા હોય,

ત્યારે રાજ્યે આ ચિહ્નો ઉપરથી, પ્રથમના લોગવટા ઉપરથી, તેમજ પાણી આવવાના માર્ગ ઉપરથી સીમા નક્કી કરવી.

यदि संशय एव स्याद्विज्ञानामपि दर्शने ।

સાક્ષિપ્રત્યય એવ સ્યાત્સીમાવાદવિનિર્ણયઃ ॥ ૨૫૩ ॥

નિશાનો જોયા છતાંય જે સંશય રહે, તે સાક્ષીઓની ખાતરી ઉપરથીજ સીમાના કળિયાનો નિકાલ થાય. ૨૫૩

ग्रामीयककुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।

પ્રઘ્વ્યાઃ સીમલિજ્ઞાનિ તયોશ્ચૈવ વિવાદિનોઃ ॥ ૨૫૪ ॥

સીમા સંબંધમાં, તે પક્ષકારો અને ગામના કુળવાન પંચો સમક્ષમાં સાક્ષીઓને સીમાચિહ્નો પૂછવાં. ૨૫૪

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।

નિવઘ્નીયાત્તથા સીમાં સર્વોસ્તાંશ્ચૈવ નામતઃ ॥ ૨૫૫ ॥

તે સાક્ષીઓને પૂછવામાં આવતાં તેઓ સમસ્ત રીતે સીમાનો જ નિર્ણય આપે તે પ્રમાણે સીમા બાંધવી અને તેમનાં નામ નોંધી લેવાં. ૨૫૫

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः ।

સુકૃતૈઃ શાપિતાઃ સ્વૈસ્ત્વૈર્નયેયુસ્તે સમજ્જસમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

માળા ધારણ કરેલા અને રક્ત વસ્ત્ર પહેરેલા તે સાક્ષીઓએ માથે ધરતીની માટી ઉપાડવી અને પોતપોતાનાં પુણ્યના સોગન ખાઈ શુદ્ધ સીમાનિર્ણય આપવો. ૨૫૬

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

વિપરીતં નયન્તસ્તુ દાપ્યાઃ સ્યુર્દિશતં દમમ્ ॥ ૨૫૭ ॥

શાસ્ત્રોક્ત રીતે નિર્ણય કરનારા તે સત્ય સાક્ષીઓ પાપ-

રહિત રહે છે. પણ એથી બિલકુલ કહેનારા સાક્ષીઓ ખસે પાણના દાંડને યોગ્ય થાય છે. ૨૫૭

સાક્ષ્યમાત્રે તુ ચત્વારો ગ્રામાઃ સામન્તવાસિનઃ ।

સીમાવિનિર્ણયં કુર્યુઃ પ્રયત્તા રાજસંનિધૌ ॥ ૨૫૮ ॥

સાક્ષીના અભાવે આસપાસનાં ચાર ગામેમાં રહેનારા શ્રેષ્ઠજનોએ રાજની હાજરીમાં પ્રયત્નપૂર્વક સીમાનો નિર્ણય કરવો. ૨૫૮

સામન્તાનામમાત્રે તુ મૌલાનાં સીમ્નિ સાક્ષિણામ્ ।

ઇમાન્યનુયુક્તિત પુરુષાન્વનગોચરાન્ ॥ ૨૫૯ ॥

વ્યાધાંશ્ચાકુનિકાન્ગોપાન્કૈવર્તાન્મૂલસ્થાનકાન્ ।

વ્યાલગ્રાહાનુચ્છવૃત્તીનન્યાંશ્ચ વનચારિણઃ ॥ ૨૬૦ ॥

એ શ્રેષ્ઠજનો ન મળે તેમજ સીમા વિશે અસલથી જાણકાર એવા માણસો ન મળે, તો વનમાં ફરનારા નીચેના માણસોને પણ સાક્ષીમાં લેવા-પારદીઓ, પક્ષી મારી જીવનારાઓ, ગોવાળિયાઓ, માછીમારો, મૂળિયાં ઉખેડી આજીવિકા કરનારાઓ, સર્પ પકડનારાઓ, ઉંછવૃત્તિથી રહેનારાઓ અને બીજા વનચારી મનુષ્યો. ૨૫૯, ૨૬૦

તે પૃષ્ઠાસ્તુ યથા બ્રૂયુઃ સીમાસંધિષુ લક્ષણમ્ ।

તત્તથા સ્થાપયેદ્રાજા ધર્મેણ ગ્રામયોર્દ્વયોઃ ॥ ૨૬૧ ॥

પૂછવામાં આવતાં તેઓ સીમાસંધિને વિશે જ લક્ષણ કહે, તે પ્રમાણે રાજાએ ન્યાયપૂર્વક એ ગામે વચ્ચેની સીમા સ્થાપવી. ૨૬૧

ક્ષેત્રકૂપતટાગાનામારામસ્ય ગૃહસ્ય ચ ।

સામન્તપ્રત્યયોક્તેયઃ સીમાસેતુવિનિર્ણયઃ ॥ ૨૬૨ ॥

એતર, દ્વા, તળાવ, બગીચા અને ઘર એમની સીમાનો નિર્ણય પાસે રહેનારાઓની સાક્ષી ઉપરથી કરવો. ૨૬૨

સામન્તાશ્રેન્મૃપા બ્રૂયુઃ સેતૌ વિવદતાં નૃણામ્ ।

સર્વે પૃથક્પૃથક્દણ્ડયા રાજ્ઞા મધ્યમસાહસમ્ ॥ ૨૬૩ ॥

એ માણસો વચ્ચે સીમાપાળ વિશે વિવાદ થાય, ત્યારે સીમાની પાસે રહેનારાઓ જો ખોટી જુખાની આપે, તો તે દરેકને રાજ્યે મધ્યમ (સાહસનો પાંચસો) પણનો દંડ કરવો.

ગૃહં તદાગમારામં ક્ષેત્રં વા ભીષયા હરન્ ।

શતાનિ પશ્ચ દણ્ડયઃ સ્યાદજ્ઞાનાદ્દિશતો દમઃ ॥ ૨૬૪ ॥

જો માણસ બીક બતાવીને ઘર, તળાવ, બાગ કે એતરને ઝૂંટવી લે, તેને પાંચસો પણનો દંડ કરવો. પણ તે અજ્ઞાનથી તેમ કરે, તો તેને રાજ્યે બસો પણનો દંડ કરવો. ૨૬૪

સીમાયામવિપહ્વાયાં સ્વયં રાજૈવ ધર્મવિત્ ।

પ્રદિશેદ્ધૂમિમેતેષામુપકારાદિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨૬૫ ॥

સીમા સંબંધમાં ખાતરીલાયક પ્રમાણ મળે નહિ, તો ધર્મજ્ઞ રાજ્યે પોતેજ એ પક્ષકારોના ઉપકારાર્થે તેમની જમીન નક્કી કરી આપવી-આવી ધર્મમર્યાદા છે. ૨૬૫

[ધ્વજિની મત્સિની ચૈવ નિધાની ભયવર્જિતા ।

રાજશાસનનીતા ચ સીમા પંચવિધા સ્મૃતા ॥

ધ્વજિની, મત્સિની, નિધાની, ભયવર્જિતા અને રાજશાસનનીતા એ પાંચ પ્રકારની સીમા કહી છે.*]

* ધ્વજિની—જેના ઉપર ધ્વજ ભેલી હોય; મત્સિની—જેના ઉપર માછલું લટકાવ્યું હોય; નિધાની—જેમાં દૂધી નિધાની દાટી હોય; ભયવર્જિતા—જેના ઉપર નદી અને પર્વત વગેરે હોય અને રાજશાસનનીતા—જેનો રાજ્યે નિર્ણય કર્યો હોય.

एकोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमात्रिनिर्णये ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्यारूढ्यविनिर्णयम् ॥ ૨૬૬ ॥

સીમા સંબંધીના નિર્ણય વિશેનો આ ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે કહ્યો. હવે, વાક્યારૂઢ્ય (ગાળાગાળી) સંબંધી નિર્ણય કહીશ.

ગાળાગાળાનો નિર્ણય—

શતं ब्राह्मणमाकुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽप्यर्धશતં દે વા શૂદ્રસ્તુ વધમર્હતિ ॥ ૨૬૭ ॥

ક્ષત્રિય જે બ્રાહ્મણને ગાળ આપે, તો તેને સો પણનો દંડ થયે; વૈશ્ય જે બ્રાહ્મણને ગાળ આપે, તો તેને ઢાઢસો કે બસો પણનો દંડ થાય; પણ શૂદ્ર જે બ્રાહ્મણને ગાળ આપે, તો તેને મારની શિક્ષા થાય. ૨૬૭

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिर्शंसने ।

वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छૂદ્રે દ્વાદશકો દમઃ ॥ ૨૬૮ ॥

બ્રાહ્મણ જે ક્ષત્રિયને ગાળ કાઢે તો તેને પચાસ પણનો, વૈશ્યને ગાળ દે તો તેને પચીસ પણનો અને શૂદ્રને ગાળ આપે તો આર પણનો એમ દંડ થાય. ૨૬૮

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

वादेऽप्यवचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ ૨૬૯ ॥

દ્વિજવર્ણીમાંનો કાંઈ માણસ તેની પોતાનીજ ભતવાળાને ગાળ કાઢે, તો તેને આર પણનો દંડ કરવામાં આવે. પણ તે જે ભૂંડી ગાળો આપે, તો આ દંડની ૨૪મ ભેવડાય. ૨૬૯

[વિપ્રક્ષત્રિયવત્કાર્યો દણ્ડો રાજન્યવૈશ્યયોઃ ।

वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे विप्रे यः क्षत्रशूद्रयोः ॥

ક્ષત્રિય વૈશ્યને ગાળ આપે, તો તેને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયને ગાળ આપે ત્યારે જન્મ થાય તેમ (પચાસ પણનો) દંડ કરવો; વૈશ્ય ક્ષત્રિયને ગાળ આપે, તો તેને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણને ગાળ આપે ત્યાં જન્મ થાય તેમ (સો પણનો) દંડ કરવો; ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય શૂદ્રને ગાળ આપે, તો તેને બ્રાહ્મણ શૂદ્રને ગાળ આપે ત્યારે જન્મ થાય તેમ (બાર પણનો) દંડ કરવો; અને શૂદ્ર ક્ષત્રિય કે વૈશ્યને ગાળ આપે, તો તેને શૂદ્ર બ્રાહ્મણને ગાળ આપે ત્યારે જન્મ થાય તેમ તેને મારની સજા આપવી.]

एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७०

જે શૂદ્ર દ્વિજવર્ણનાને ભયંકર ગાળો ભાંડે, તો તેને જીભનો છેદ કરવો. કેમકે, તે હલકી જાતનો છે. ૨૭૦

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्वलन्नास्ये दशङ्गलः ॥ २७१ ॥

જે શૂદ્ર એ દ્વિજવર્ણનાં નામ અને જાતને ભંગ કરે, તો લોઢાનો દશ આંગળનો એક ધગધગતો સળિયો એના મોંમાં ધુસાડી દેવો. ૨૭૧

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

કોઈ શૂદ્ર જે ઇર્ષ્યા જઘને બ્રાહ્મણાદિ ત્રિવર્ણને ધર્મોપદેશ કરે, તો રાજાએ તેના મોંમાં અને કાનમાં કડકડતું તેલ રેડાવવું

भुतं देशं च जातिं च कर्म शरीरमेव च ।

वितर्धेन ब्रुवन्दर्पाहाप्यः स्याद्ब्रिहत्तं दमम् ॥ २७३ ॥

જે કોઈ અભિમાનથી બીજનાં વેદજ્ઞાન, દેશ, જાતિ અને શરીરના સંસ્કારકર્મ વિશે મિથ્યા ઓલે, તો તેને અસો પણનો દંડ કરવો. ૨૭૩

કાણં વાપ્યથવા સ્વજ્ઞમન્યં વાપિ તથાવિધમ્ ।

તથ્યેનાપિ બ્રુવન્દાપ્યો દળ્ડં કાર્ષાપણાવરમ્ ॥ ૨૭૪ ॥

જે કોઈ બીજને કાણો, લંગડો કે એવી બીજી ઓડ-વાળો કહે અને જે એ સાચું હોય તો પણ, તેને ઓછામાં ઓછો એક કાર્ષાપણનો દંડ કરવો. ૨૭૪

માતરં પિતરં જાયાં ભ્રાતરં તનયં ગુરુમ્ ।

આશ્વારયજ્ઞતં દાપ્યઃ પન્થાનં ચાદદ્ દુરોઃ ॥ ૨૭૫ ॥

મા, બાપ, પત્ની, ભાઈ, પુત્ર અને ગુરુ એમને ગાળ દેનાર પાસેથી તેમજ ગુરુને માર્ગ ન આપનાર પાસેથી સો પણનો દંડ લેવો જોઈએ. ૨૭૫

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયામ્યાં તુ દળ્ડઃ કાર્યો વિજાનતા ।

બ્રાહ્મણે સાહસઃ પૂર્વઃ ક્ષત્રિયો ત્વેવ મધ્યમઃ ॥ ૨૭૬ ॥

બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય અંદરેઅંદર ગાળાગાળી કરે, તો ધર્મજ્ઞ રાજાએ બ્રાહ્મણને પૂર્વસાહસ (અટીસો પણ) અને ક્ષત્રિયને મધ્યમસાહસ (પાંચસો પણ)નો દંડ કરવો. ૨૭૬

વિદશ્શુદ્રયોરેવમેવ સ્વજાર્તિ પ્રતિ તત્ત્વતઃ ।

હેદવર્જં પ્રણયનં દળ્ડસ્યેતિ વિનિશ્ચયઃ ॥ ૨૭૭ ॥

વૈશ્ય અને શૂદ્ર પોતપોતાની જાતવાળાને સામાસામી ગાળ આપે, તો તેને જીલના છેદ સિવાયનો દંડપ્રયોગ કરવો, એવો નિર્ણય છે. (એટલે, વૈશ્યને અટીસો પણનો અને શૂદ્રને પાંચસો પણનો દંડ થાય.) ૨૭૭

[પતિતં પતિતેત્યુક્ત્વા ચૌરં ચૌરેતિ વા પુનઃ ।

વચનાત્તુલ્યદોષઃ સ્યાન્મિથ્યા દ્વિર્દોષતાં વ્રજેત્ ॥

પતિતને પતિત કહેનારને અને ચૌરને ચૌર કહેનારને તેના એ વચનના અપરાધ સારુ આગળ પ્રમાણે દંડ કરવો. પણ તે જો આ ખોટાખોટું જ કહે તો તેનો અપરાધ ખમણા દંડને પાત્ર થાય.]

મારામારીનો નિર્ણય—

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ ૨૭૮ ॥

ગાળાગાળી માટેનો આ તત્ત્વપૂર્વકનો દંડવિધિ કહ્યો. હવે મારામારી બાબતના દંડનિર્ણય વિશે કહીશ. ૨૭૮

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ ૨૭૯ ॥

જો અંત્યજ પોતાના ગમે તે અવયવથી શ્રેષ્ઠપુરુષને મારે તો રાજાએ તેનો તે અવયવ છેદી નાંખાવવો—એમ મનુની આજ્ઞા છે. ૨૭૯

• पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ ૨૮૦ ॥

તે હાથ કે લાકડી ઉગામીને મારે, તો રાજાએ તેનો હાથ કપાવી નાખવો ધટે. તે ક્રોધ કરીને પગે પ્રહાર કરે, તો તેના પગ છેદાવી નાખવા જોઈએ. ૨૮૦

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।

कथां कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्तयेत् ॥ ૨૮૧ ॥

હલશ્રી વરણુનો માણસ જે ચડિયાતી વર્ણુના માણસ સાથે અભિમાનથી એક આસને બેસવા ચાહે, તો તેને કેડ ઉપર ડામ દઈ દેશવટો આપવો અને તેના ફૂલા કતરાવી નાખવા. ૨૮૧

અવનિષ્ઠીવતો દર્પાદ્વાવોષ્ઠૌ છેદયેન્મૃપઃ ।

અવમૂત્રયતો મેદૂમવશર્ચયતો ગુદમ્ ॥ ૨૮૨ ॥

નીચ વર્ણુનો મનુષ્ય અહંકારથી ઊંચ મનુષ્યના ઉપર થૂંકે, મૂતરે કે પાદે, તો રાજાએ અનુક્રમે તેના બન્ને હોઠ, તેની જનનેન્દ્રિય કે તેની શુદ્ધ કપાલી નાખવાં. ૨૮૨

કેષેષુ ગૃહ્ણતો હસ્તૌ છેદયેદવિચારયન્ ।

પાદયોર્દાઢિકાયાં ચ ગ્રીવાયાં વૃષણેષુ ચ ॥ ૨૮૩ ॥

કોઈ હલશ્રી જાતિનો મનુષ્ય કોઈ ચડિયાતી જાતિના મનુષ્યને વાળથી, પગથી, દાઢીથી, ગરદનથી કે વૃષણથી પકડે, તો વિનાવિચારેજ તેના બેઉ હાથ કાપી નાખવા. ૨૮૩

ત્વગ્મેદકઃ સ્નતં દણ્ડ્યો લોહિતસ્ય ચ દર્શકઃ ।

માંસમેત્તા તુ ષણિષ્કાન્નગ્રવાસ્યસ્ત્વસ્થિમેદકઃ ॥ ૨૮૪ ॥

સમાન વર્ણુવાળાની ચામડી ઊતરડનારને તેમજ તેને લોહી કાઢનારને સો પણનો દંડ કરવો; તેનું માંસ વીંધનારને છ નિષ્કનો દંડ કરવો અને તેનાં હાડકાં ભેદનારને દેશનિકાલ કરવો. ૨૮૪

વનસ્પતીનાં સર્વેષામુપભોગં યથા યથા ।

તથા તથા દમઃ કાર્યો હિંસાયામિતિ ધારણા ॥ ૨૮૫ ॥

જે જે વનસ્પતિઓનો જેવો જેવો ઉત્તમ, મધ્યમ આદિ

ઉપલોગ થતો હોય, તેવો તે તે સર્વ વનસ્પતિઓને જ કાપે તેને એ ઉપલોગના પ્રમાણમાં ઉત્તમ, સાહસ આદિ દંડ કરવામાં આવે-એવી ન્યાયમર્યાદા છે. ૨૮૫

મનુષ્યાણાં પશૂનાં ચ દુઃસ્વાય પ્રહૃતે સતિ ।

યથા યથા મહદ્દુઃખં દણ્ડં કુર્યાત્તથા તથા ॥ ૨૮૬ ॥

મનુષ્યોને અને પશુઓને દુઃખ આપવા માટે માર મારવામાં આવે, તો તે તે મહાદુઃખના પ્રમાણમાં રાજાએ દંડ કરવો. ૨૮૬

અજ્ઞાવપીડનાયાં ચ વ્રણશોણિતયોસ્તથા ।

સમુત્થાનવ્યયં દાપ્યઃ સર્વદણ્ડમથાપિ વા ॥ ૨૮૭ ॥

કાંઈ મનુષ્ય કાંઈના હાથપગ આદિ અંગોને પીડા કરે, તેને જખમ કરે અથવા લોહી કાઢે, તો રાજાએ દરદી સામે થાય ત્યાં સુધીનો તે મારનાર પાસેથી ખરચ અપાવવો અથવા તેને (ધનદંડ, શારીરદંડ વગેરે) સર્વ જતના દંડ કરવા.

દ્રવ્યાણિ હિંસ્યાદ્યો यस્ય જ્ઞાનતોઽજ્ઞાનતોઽપિ વા ।

સ તસ્યોત્પાદયેત્તુર્થિ રાજ્ઞે દદ્યાચ્ચ તત્સમમ્ ॥ ૨૮૮ ॥

જે માણસ જાણતાં કે અજાણતાં ખીજના માલને નુકસાન કરે, તેણે માલધણી પ્રસન્ન થાય તેમ કરવું અને રાજાને તે નુકસાનની ખરાખરનો દંડ ભરવો. ૨૮૮

ચર્મચાર્મિકભાણ્ડેષુ કાષ્ઠલોષ્ઠમયેષુ ચ ।

મૂલ્યાત્પશ્ચગુણો દણ્ડઃ પુષ્પમૂલફલેષુ ચ ॥ ૨૮૯ ॥

ચામડાને, ચામડાનાં, લાકડાનાં અને માટીનાં પાત્રોને તેમજ કૂલ, મૂળ અને ફળને નુકસાન કરનાર પાસેથી તે તે વસ્તુની કિંમતથી પાંચગણો દંડ લેવો. ૨૮૯

યાનસ્ય ચૈવ યાતુશ્ચ યાનસ્વામિન એવ ચ ।

દશાતિવર્તનાન્યાહુઃ શેષે દણ્ડો વિધીયતે ॥ ૨૧૦ ॥

વાહન, વાહન ચલાવનાર અને વાહનનો ધણી, એમને નીચેના દશ નિમિત્તોમાં દંડ કહ્યો નથી. ખાણીનામાં તેમને માટે દંડવિધાન છે. ૨૯૦

છિન્નનાસ્યે મગ્નયુગે તિર્યકપ્રતિમુલાગતે ।

અક્ષમજ્જે ચ યાનસ્ય ચક્રમજ્જે તથૈવ ચ ॥ ૨૧૧ ॥

છેદને ચૈવ યન્ત્રાણાં ચોક્ત્રરક્મ્યોસ્તથૈવ ચ ।

આક્રન્દે ચાપ્યપૈહીતિ ન દણ્ડં મનુરબ્રવીત્ ॥ ૨૧૨ ॥

નાથ તૂટી જાય, ધૂંસરી ભાંગી જાય, ઊંચીનીચી જમીનને લીધે વાહન તીરછાં ચાલે, કે તે અવળાં પડી જાય, આંક ભાંગી જાય, વાહનનાં પૈડાં તૂટી જાય, ચામડાની વાધરી છેદાઈ જાય, જોતરું તૂટી જાય, દોર-લગામ તૂટી જાય અને 'દૂર ખસો' એમ ખૂમ પાડી હોય છતાં કાઈને ઈજા થાય તો કાઈને દંડ થાય નહિ, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૨૯૧, ૨૯૨

યત્રાપવર્તતે યુગ્યં વૈગુણ્યાત્ પ્રાજકસ્ય તુ ।

તત્ર સ્વામી ભવેદ્દણ્ડ્યો હિંસાયાં દ્વિશતં દમમ્ ॥ ૨૧૩ ॥

પણ, હાંકનારની અણઆવડતને લીધે વાહને જોતરાયેલા બળદધોડા અવળા ચાલે અને નુકસાન કરે, તો વાહનના ધણીને ખસો પણનો દંડ કરવો. ૨૯૩

પ્રાજકશ્ચેદ્ધવેદાપ્તઃ પ્રાજકો દણ્ડમર્હતિ ।

યુગ્યસ્થાઃ પ્રાજકેઽનાપ્તે સર્વે દણ્ડ્યાઃ શતં શતમ્ ॥ ૨૧૪ ॥

હાંકનારો જો હોશિયાર હોય, તો હાંકનારને એ દંડ ધટે.

તે હોશિયાર ન હોય તો વાહનમાં બેઠેલા દરેકનો સો સો પણનો દંડ કરવો. ૨૯૪

સ ચેતુ પથિ સંરુદ્ધઃ પશુભિર્વા રથેન વા ।

પ્રમાપયેત્પ્રાણમૃતસ્તત્ર દણ્ડોઽવિચારિતઃ ॥ ૨૯૫ ॥

ઠારઢાંખરને લીધે કે સામે આવતા રથને કારણે તે હાંકનારને રુકાવટ થઈ હોય અને છતાં તે વાહન આગળ ચલાવે અને એમ કરતાં કોઈ પ્રાણીનો ધાત થઈ જાય, તો રાજાએ વિનાવિચારે તેનો નીચે પ્રમાણે દંડ કરવો. ૨૯૫

મનુષ્યમારણે ક્ષિપ્રં ચૌરવત્કિલ્બિષં ભવેત્ ।

પ્રાણમૃત્સુ મહત્સ્વર્ધં ગોગજોષ્ટ્રહયાદિષુ ॥ ૨૯૬ ॥

એ ધાતમાં જે માણસ માર્યો જાય, તો તે હાંકનારને ચારની પેઠે ૧૦૦૦ પણની શિક્ષા કરવી. પણ એમાં જે ગાય, હાથી અને ઘોડા વગેરે મોટાં પ્રાણીઓ માર્યાં ગયાં હોય, તે તેથી અર્ધો દંડ (૫૦૦ પણનો) કરવો. ૨૯૬

ક્ષુદ્રકાળાં પશૂનાં તુ દિંસાયાં દ્વિશતો દમઃ ।

પશ્ચાશત્તુ મવેદ્દણ્ડઃ શુમેષુ મૃગપક્ષિષુ ॥ ૨૯૭ ॥

નાનાં નાનાં પશુઓ માર્યાં જાય, તો બસો પણનો દંડ કરવો. સારાં મૃગો ને પક્ષીઓ માર્યાં જાય, તો પચાસ પણનો દંડ કરવો. ૨૯૭

ગર્દમાજાવિકાનાં તુ દણ્ડઃ સ્યાત્પશ્ચમાષિકઃ ।

માષકસ્તુ મવેદ્દણ્ડઃ શ્વસ્રકરનિપાતને ॥ ૨૯૮ ॥

ગધેડાં અને મેંઢાંખરાંની ધાત થઈ જાય, તો પાંચ માપાનો દંડ કરવો. કૂતરાં અને બૂંડ માર્યાં ગયાં હોય તો એક માપાનો દંડ કરવો. ૨૯૮

માર્યા પુત્રશ્ચ દાસશ્ચ પ્રેષ્યો આતા ચ સોદરઃ ।

પ્રાપ્તાપરાધાસ્તાઙ્ગાઃ સ્યૂ રજ્જ્વા વેણુદલેન વા ॥ ૨૯૯ ॥

પત્ની, પુત્ર, દાસ, વૈતરે અને નાનો ભાઈ એટલાં અપરાધ કરે, તો તેમને ઢોરડાથી અથવા વાંસની લાકડીથી તાડન કરવું. ૨૯૯

પૃષ્ઠતસ્તુ શરીરસ્ય નોત્તમાઙ્ગે કથંચન ।

અતોઽન્યથા તુ પ્રહરન્પ્રાપ્તઃ સ્યાચ્ચૌરકિલ્બિષમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

પણ, આ માર વાંસા ઉપર મારવો. ક્યારેય મસ્તક આદિ ઉત્તમ અંગ ઉપર મારવો નહિ. આથી ઊલટી રીતે પ્રહાર કરનારને ચોરની પેઠે શિક્ષા મળે. ૩૦૦

ચોરને શિક્ષા કરવાનો નિર્ણય—

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातઃ પ્રવક્ષ્યામિ વિધિં દણ્ડવિનિર્ણયે ॥ ૩૦૧ ॥

આ મારામારી સંબંધીનો નિર્ણય સંપૂર્ણ રીતે કહ્યો. હવે, ચોરના સંબંધમાં કરવાના શિક્ષાનિર્ણય વિશે વિધિ કહીશ. ૩૦૧

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।

સ્તેનાનાં નિગ્રહાદસ્ય યશો રાષ્ટ્રં ચ વર્ધતે ॥ ૩૦૨ ॥

રાજાએ ચોરને કબજે કરવામાં પરમ યત્નવાન રહેવું. ચોરને વશ રાખવાથી રાજાનો યશ અને તેનું રાજ વધે છે.

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।

સત્રં હિ વધતે તસ્ય સદૈવાભયદક્ષિણમ્ ॥ ૩૦૩ ॥

જે રાજ અભયદાતા હોય છે, તે સતત પૂજપાત્ર થાય છે.
તે રાજનો અભયરૂપી દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ સદૈવ વૃદ્ધિ પામે છે.

સર્વતો ધર્મષટ્ભાગો રાજો ભવતિ રક્ષતઃ ।

અધર્માદપિ ષટ્ભાગો ભવત્યસ્ય હ્યરક્ષતઃ ॥ ૩૦૪ ॥

દેશની રક્ષા કરનાર રાજને સર્વ પ્રજાના ધર્મનો છઠ્ઠો
ભાગ મળે છે, અને રક્ષા નહિ કરનાર રાજને અધર્મનોય
છઠ્ઠો ભાગ હાંસલ થાય છે. ૩૦૪

યદધીતે યદ્યજતે યદ્દદાતિ યદર્ચતિ ।

તસ્ય ષટ્ભાગભાગ્રાજા સમ્યગ્ભવતિ રક્ષણાત્ ॥ ૩૦૫ ॥

જે અર્ધયજન, યજન, દાન અને અર્ચન થાય તેનો છઠ્ઠો
ભાગ પ્રજાની રક્ષાને લીધે રાજને મળે છે. ૩૦૫

રક્ષન્ ધર્મેણ ભૂતાનિ રાજા વઘ્યાંશ્ચ ઘાતયન્ ।

યજતેઽહરહર્યજ્ઞૈઃ સહસ્રશતદક્ષિણૈઃ ॥ ૩૦૬ ॥

પ્રાણીજોનું ધર્મપૂર્વક પાલન કરનારા અને દંડપાત્રોને
યોગ્ય શિક્ષા દેનારા રાજને પ્રતિદિન એક લાખ ગોદક્ષિણા-
વાળા યજ્ઞોનું કૃણ સાંપડે છે. ૩૦૬

યોઽરક્ષન્બલિમાદત્તે કરં શુલ્કં ચ પાર્થિવઃ ।

પ્રતિભાગં ચ દણ્ડં ચ સ સઘો નરકં વ્રજેત્ ॥ ૩૦૭ ॥

જે રાજ પ્રજાનું રક્ષણ નહિ કરતો છતાં, બલિ, કર, શુલ્ક,
પ્રતિભાગ અને દંડ લે છે, તે તત્કાલ નરકે જાય છે. ૩૦૭

અરક્ષિતારં રાજાનં બલિષટ્ભાગહારિણમ્ ।

તમાહુઃ સર્વલોકસ્ય સમગ્રમલહારકમ્ ॥ ૩૦૮ ॥

પ્રજાનું રક્ષણ નહિ કરનારા જે રાજ ધાન્યનો છઠ્ઠો ભાગ
લે છે, તે સર્વ લોકોનાં સર્વ પાપનો ભાગી થાય છે. ૩૦૮

અનપેક્ષિતમર્યાદં નાસ્તિકં વિપ્રલુમ્પકમ્ ।

અનપેક્ષિતારમત્તારં નૃપં વિદ્યાદધોગતિમ્ ॥ ૩૦૯ ॥

શાસ્ત્રમર્યાદાની ગણના નહિ રાખનારો, નાસ્તિક, પ્રજાને લૂંટનારો, પ્રજારક્ષણ નહિ કરનારો અને કર વગેરે હોઈયાં કરી જનારો રાજા અધોગતિ પામે છે, એમ બાણવું. ૩૦૯

અધાર્મિકં ત્રિભિર્ન્યાયૈર્નિગૃહ્ણીયાત્પ્રયત્નતઃ ।

નિરોધનેન બન્ધેન વિવિધેન વધેન ચ ॥ ૩૧૦ ॥

નિરોધન (કેદ), બન્ધ (બેડી) અને વિવિધ બંધના માર, એ ત્રણ ઉપાયોથી રાજાએ ચોર આદિને પ્રયત્નપૂર્વક શિક્ષા કરવી. ૩૧૦

નિગ્રહેણ હિ પાપાનાં સાધૂનાં સંઙ્ગ્રહેણ ચ ।

દ્વિજાતય इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ૩૧૧ ॥

જમ દ્વિજાતિઓ યજ્ઞાદિથી પવિત્ર થાય છે, તેમ રાજાઓ પાપીઓને સજા કરવાથી તેમજ સાધુઓને રક્ષણ આપવાથી સતત પવિત્ર થાય છે. ૩૧૧

ક્ષન્તવ્યં પ્રશ્નના નિત્યં ક્ષિપતાં કાર્યિણાં નૃણામ્ ।

બાલવૃદ્ધાતુરાણાં ચ કુર્વતા હિતમાત્મનઃ ॥ ૩૧૨ ॥

દાવાના પક્ષકારો વગેરે માણસો, બાળકો, વૃદ્ધો, તેમજ શૈગિયાઓ કંઈ આક્ષેપ કરી બેસે, તો રાજાએ પોતાનું હિત વિચારીને તેમને નિત્ય ક્ષમા આપવી. ૩૧૨

યઃ ક્ષિપ્તો મર્ષયત્યાતૈસ્તેન સ્વર્ગે મહીયતે ।

યસ્તૈશ્ચર્યાન્ન ક્ષમતે નરકં તેન ગચ્છતિ ॥ ૩૧૩ ॥

પીડિત મનુષ્યોએ આક્ષેપ આપ્યા છતાં જ રાજા તેને

સહન કરી લે છે, તે સ્વર્ગમાં મહિમા પામે છે; પણ જો રાજા પોતાના ઐશ્વર્યને કારણે તેને ક્ષમા આપતો નથી, તે નરકને વિશે જાય છે. ૩૧૩

રાજા સ્તેનેન ગન્તવ્યો મુક્તકેશેન ઘાવતા ।

આચક્ષાણેન તત્સ્તેયમેવંકર્માસિ શાંધિ મામ્ ॥ ૩૧૪ ॥

સ્કન્ધેનાદાય મુસલં લગુડં વાપિ સ્વાદિરમ્ ।

શક્તિં ચોભયતસ્તીક્ષ્ણામાયસં દણ્ડમેવ વા ॥ ૩૧૫ ॥

• મુશળ, ખેરની લાકડી, બેધારી ખરછી અથવા લોખંડી ઘોડા, એ ખભા ઉપર રાખી ચોરે છૂટે વાળે રાજા પાસે દોડતા જવું અને કહેવું કે, તે ચોરી મેં કરી છે, મને શિક્ષા આપો.

[ગૃહીત્વા મુસલં રાજા સકુદ્વન્યાતુ તં સ્વયમ્ ।

વધેન શુષ્યતે સ્તેનો બ્રાહ્મણસ્તપસૈવ વા ॥

રાજાએ પોતે તે મુશળ લઈને તેને એકવાર પ્રહાર કરવો.

ચોર મારથી અને બ્રાહ્મણ તપથીજ શુદ્ધ થાય છે.]

શાસનાદ્વા વિમોક્ષાદ્વા સ્તેનઃ સ્તેયાદિમુચ્યતે ।

અશાસિત્વા તુ તં રાજા સ્તેનસ્યામોતિ કિલ્બિષમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

ચોરને શિક્ષા કરવાથી કે તેને છોડી દેવાથી તે ચોરીમાંથી મુક્ત થાય છે. પણ તે ચોરને સજા ન કરવામાં આવે તો રાજા ચોરનું પાપ પામે છે. ૩૧૬

અન્નાદે ભૂણહા માર્ઠિ પત્યૌ માર્યાપચારિણી ।

ગુરૌ શિષ્યશ્ચ યાજ્યશ્ચ સ્તેનો રાજાનિ કિલ્બિષમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

ગર્ભહત્યા કરનારો તે જનું અન્ન ખાય છે તેને વિશે, બ્યભિચારિણી પત્ની પતિને વિશે, શિષ્ય ગુરુને વિશે અને

યજ્ઞમાન યાજકને વિશે જમ પોતપોતાનાં પાપ ધુએ છે, તેમ ચોર રાજાને વિશે પોતાનું પાપ ધુએ છે. ૩૧૭

રાજમિઃ કૃતદણ્ડાસ્તુ કૃત્વા પાપાનિ માનવાઃ ।

નિર્મલાઃ સ્વર્ગમાયાન્તિ સન્તઃ સુકૃતિનો યથા ॥ ૩૧૮ ॥

પાપી પુરુષો રાજા પાસેથી શિક્ષા પામીને નિર્મળ થાય છે અને પુણ્યશાળીઓની જમ સ્વર્ગમાં જાય છે. ૩૧૮

યસ્તુ રજ્જું ઘટં કૂપાદ્ધરેન્દ્રિન્યાચ યઃ પ્રપામ્ ।

સ દણ્ડં પ્રાપ્તુયાન્માષં તં ચ તસ્મિન્સમાહેરેત્ ॥ ૩૧૯ ॥

જે કૂવા પરથી દોરડું કે ઘડો હરી જાય અથવા પરખને તોડી નાખે, તેને એક માષો દંડ કરવો અને તે દોરડું વગેરે તે કૂવા ઉપર પાછાં મુકાવવાં. ૩૧૯

ધાન્યં દશમ્યઃ કુમ્ભેમ્યો હરતોઽમ્યધિકં વધઃ ।

શેષેઽપ્યેકાદશગુણં દાપ્યસ્તસ્ય ચ તદ્વનમ્ ॥ ૩૨૦ ॥

દશ *કુંભ કરતાં જે વધારે ધાન્યની ચોરી કરે, તેને ભારે મારની સજા કરવી. આથી ઓછા ધાન્યની જે ચોરી કરે, તેને ધાન્યના મૂલ્યથી અગિયારગણો દંડ કરવો અને ધણીનો તે માલ પાછો અપાવવો. ૩૨૦

તથા ધારિમયેયાનાં શતાદમ્યધિકે વધઃ ।

સુવર્ણરજતાદીનામુત્તમાનાં ચ વાસસામ્ ॥ ૩૨૧ ॥

વળી ત્રાજવે તોળવા યોગ્ય સુવર્ણ અને ચાંદી વગેરેની તેમજ ઉત્તમ વસ્ત્રોની ચોરી સો પલથી વધુ વજનની હોય, તો ચોરનારને મારની શિક્ષા ધટે. ૩૨૧

* બસો પણનો એક કોણ અને વીસ કોણનો એક કુંભ.

પશ્ચાન્નતસ્ત્વમ્યાધિકે હસ્તચ્છેદનમિષ્યતે ।

શેષે ત્વેકાદશગુણં મૂલ્યાદ્દણ્ડં પ્રકલ્પयेत् ॥ ૩૨૨ ॥

તે ચોરી પચાસ પલ કરતાં વધુ વજનની હોય, તો તે ચોરનારના હાથ છેદી નાખવા. પણ જો તે તેથી ઓછા વજનની હોય, તો તેને માલની કિંમતથી અગિયારગણો દંડ કરવો.

પુરુષાણાં કુલીનાનાં નારીણાં ચ વિશેષતઃ ।

મુલ્યાનાં ચૈવ રત્નાનાં હરણે વધમર્હતિ ॥ ૨૨૩ ॥

કુલીન પુરુષોનું અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓનું તેમજ ઉત્તમ રત્નોનું હરણ કરનારને અંગછેદનની શિક્ષા થટે છે. ૩૨૩

મહાપશૂનાં હરણે શસ્ત્રાણામૌષધસ્ય ચ ।

કાલમાસાદ્ય કાર્યં ચ દણ્ડં રાજા પ્રકલ્પयेत् ॥ ૩૨૪ ॥

મોટાં પશુઓના, શસ્ત્રોના અને ઔષધના હરણમાં સમય તથા અપરાધ જોઈને રાજાએ દંડ દેવો. ૩૨૪

ગોષુ બ્રાહ્મણસંસ્થાસુ સ્થૂરિકાયાશ્ચ મેદને ।

પશૂનાં હરણે ચૈવ સદ્યઃ કાર્યોર્ધ્ધપાદિકઃ ॥ ૩૨૫ ॥

બ્રાહ્મણની ગાયો ચોરવા માટે, ગાયને નાથ નાખી હજો જોડવા માટે તથા મેદાંબકરાં વગેરે પશુઓ હરવા માટે અપરાધીનો અર્ધો પગ તરતજ કાપી નાંખાવવો. ૩૨૫

સૂત્રકાર્પાસંકિષ્વાનાં ગોમયસ્ય ગુહસ્ય ચ ।

દધ્નઃ ક્ષીરસ્ય તક્ત્રસ્ય પાનીયસ્ય તૃણસ્ય ચ ॥ ૩૨૬ ॥

વેળુંવૈદલમાણ્ડાનાં લવણાનાં તથૈવ ચ ।

મૃન્મયાનાં ચ હરણે મુંદો મસ્મન એવ ચ ॥ ૩૨૭ ॥

મત્સ્યાનાં પક્ષિણાં ચૈવ તલસ્ય ચ ઘૃતસ્ય ચ ।

માંસસ્ય મધુનશ્ચૈવ યજ્ઞાન્યત્પશુસંભવમ્ ॥ ૩૨૮ ॥

અન્યેષાં ચૈવ માદીનાં મઘાનામોદનસ્ય ચ ।

પક્ષાન્નાનાં ચ સેવેષાં તન્મૂલયાદિગુણો દમઃ ॥ ૩૨૯ ॥

દોરા, કપાસ, કેડનાં બીજ, છાણુ, ગોળ, દહીં, દૂધ, છાશ, પીણું, તણુ, વાંસનાં ટોપલા વગેરે પાત્રો, મીઠું, માટીનાં વાસણો, માટી, રાખ, માછલાં, પંખીઓ, તેલ, ધી, માંસ, મધ, પશુમાંથી નીકળતી શિંગડાં વગેરે ચીજો, મધ, રાંધેલા ભાત, તેમજ સર્વ પ્રકારનાં પકવાનો વગેરેની ચોરી કરનારને તે તે ચીજની કિંમતથી બમણો દંડ કરવો. ૩૨૬-૩૨૯

પુષ્પેષુ હરિતે ધાન્યે ગુલ્મવહ્નીનગેષુ ચ ।

અન્યેષ્વપરિપૂતેષુ દળ્ડઃ સ્યાત્પશ્ચકૃષ્ણલઃ ॥ ૩૩૦ ॥

ફૂલો, લીલાં ધાન, ગુલ્મો, વેલીઓ, વૃક્ષો અને સાફસૂક કરી તૈયાર ન કરેલાં બીજાં ધાન્યો એમની ચોરી કરનારને પાંચ કૃષ્ણલનો દંડ કરવો. ૩૩૦

પરિપૂતેષુ ધાન્યેષુ શાકમૂલફલેષુ ચ ।

નિરન્વયે શતં દળ્ડઃ સાન્વયેઽર્ધશતં દમઃ ॥ ૩૩૧ ॥

સાફ કરી તૈયાર કરેલાં ધાન્ય, શાક, મૂળ અને ફળ સંબંધી ચોરી કરનાર જે માલધણીનો સંબંધી હોય, તો તેને પચાસ પણનો અને સંબંધી ન હોય તો સો પણનો, એમ દંડ કરવો. ૩૩૧

સ્યાત્સાહસં ત્વન્વયવત્પ્રસમં કર્મ યત્કૃતમ્ ।

નિરન્વયં ભવેસ્તેયં હૃત્વાઽપ્યવ્યયતે ચ યત્ ॥ ૩૩૨ ॥

ધણીની નજર આગળ જે કામ બળજેરીથી કરવામાં આવે, તે સાહસ ગણાય અને જે તેની નજર બહાર તક-ડાવવામાં આવે તે ચોરી ગણાય. ૩૩૨

यस्त्वेतान्युपबलृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्ब्रह्मात् ॥ ૩૩૩ ॥

જે માણસ આ આગળ કહેલી વસ્તુઓને તેમજ ધરમાંથી અગ્નિને ચોરી બધ, તેને રાજાએ પ્રથમ સાહસનો દંડ કરવો.

येन येन यथाऽङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ૩૩૪ ॥

ચોર પોતાનાં જે જે અંગ વડે માણસોમાં ચોરી આદિ વિક્રિયા કરે, તેનાં તે તે અંગોને રાજાએ નિરાકરણ સારુ હરી લેવાં. ૩૩૪

पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्ड्यो नामराज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ૩૩૫ ॥

પિતા, આચાર્ય, મિત્ર, માતા, પત્ની, પુત્ર અને પુરોહિત પણ જે સ્વધર્મમાં ન વર્તે, તો તેમને રાજા દંડ આપી શકે છે.

कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।

तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ૩૩૬ ॥

જે અપરાધ માટે ખીજ સામાન્ય માણસને એક કાર્ષાપણનો દંડ થાય, તેજ અપરાધ માટે રાજાને પોતાને એક હજાર પણનો દંડ થાય, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૩૩૬

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥ ૩૩૭ ॥

બ્રાહ્મણસ્વ ચતુષ્ટિઃ પૂર્ણ વાપિ શર્ત ભવેત્ ।

દ્વિગુણા વા ચતુષ્ટિસ્તદ્દોષગુણવિદ્ધિ સઃ ॥ ૩૩૮ ॥

ચોરીમાં શુદ્ધને આઠગણ્યું, વૈશ્યને સોગણ્યું અને ક્ષત્રિયને બત્રીસગણ્યું પાપ લાગે છે. બ્રાહ્મણ તેના ગુણદોષને બાણનારો છે, એટલે તેને ચોસઠગણ્યું, પૂરું સોગણ્યું કે એકસો-અઠાવીશગણ્યું પાપ લાગે છે. ૩૩૭, ૩૩૮

વાનસ્પત્યં મૂલફલં દાર્વગ્ન્યર્થં તથૈવ ચ ।

તૃણં ચ ગોમ્યો ગ્રાસાર્થમસ્તેયં મનુરબ્રવીત્ ॥ ૩૩૯ ॥

વનસ્પતિનાં મૂળ, ફળ, અગ્નિ માટેનાં લાકડાં-અને ગાયના ગોતા સારુ ઘાસ લેવાં એમાં ચોરી નથી, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૩૩૯

યોડદત્તાદાયિનો હસ્તાલ્પિસેત બ્રાહ્મણો ધનમ્ ।

યાજનાધ્યાપનેનાપિ યથા સ્તેનસ્તથૈવ સઃ ॥ ૩૪૦ ॥

જે બ્રાહ્મણ ચોરને યજ્ઞ અને વેદાધ્યયન કરાવીને તેની પાસેથી ધન મેળવવા ઇચ્છે છે, તેને ચોરના જવોજ બાણવો.

દ્વિજોઽધ્વગઃ ક્ષીણવૃત્તિર્દ્વાવિક્ષુ દ્વે ચ મૂલકે ।

આદદાનઃ પરક્ષેત્રાન્ન દણ્ડં દાતુમર્હતિ ॥ ૩૪૧ ॥

વટેમાણું દ્વિજનું જે લાતું ખૂટી ગયું હોય અને તે પારકા ખેતરમાંથી શેરડીના બે સાંઠા તથા બે મૂળા લે, તો તેને ઢંડ કરવો ન ધટે. ૩૪૧

અસંધિતાનાં સંઘાતા સંધિતાનાં ચ મોક્ષકઃ ।

દાસાશ્વરથહર્તા ચ ગ્રાસઃ સ્વાચ્છોરકિલ્બિષમ્ ॥ ૩૪૨ ॥

જે માણસ બીજનાં છૂટાં પશુને બાંધી દે છે અને

ખાધિલાં પશુને છોડી મૂકે છે, તેમજ જ દાસ, ઘોડા તથા રથને હરી જાય છે, તે ચોરના જવો અપરાધી થાય છે. ૩૪૨

‘અનેન વિધિના રાજા કુર્વાણઃ સ્તેનનિગ્રહમ્ ।

યશોઽસ્મિન્પ્રાપ્ત્યાલ્લોકે પ્રેત્ય ચાનુત્તમં સુખમ્ ॥ ૩૪૩ ॥

આ રીતે જ રાજા ચોરને વશ રાખે છે, તેને આ લોકમાં યશ મળે છે અને પરલોકમાં પરમ ઉત્તમ સુખ સાંપડે છે. ૩૪૩

શ્લોક ૧૮—

એન્દ્રં સ્થાનમભિપ્રેપ્સુર્યશશ્વાક્ષયમવ્યયમ્ ।

નોપેક્ષેત ક્ષણમપિ રાજા સાહસિકં નરમ્ ॥ ૩૪૪ ॥

ઇન્દ્રસ્થાનની ઇચ્છા રાખનારા અને અક્ષય તથા અવ્યય યશને આહનારા રાજાએ સાહસકર્મ કરનાર માણસની એક ક્ષણ પણ ઉપેક્ષા ન કરવી. ૩૪૪

વાગ્દુષ્ટાત્તસ્કરાચૈવ દણ્ડેનૈવ ચ હિંસતઃ ।

સાહસસ્ય નરઃ કર્તા વિજ્ઞેયઃ પાપકૃત્તમઃ ॥ ૩૪૫ ॥

ગાળ આપનારા, ચોરી કરનારા અને દંડથી મારનારા કરતાં પણ સાહસકર્મી માણસને વિશેષ પાપ કરનારો સમજવો.

સાહસે વર્તમાનં તુ યો મર્ષયતિ પાર્થિવઃ ।

સ વિનાશં વ્રજત્યાશુ વિદ્વેષં ચાધિગચ્છતિ ॥ ૩૪૬ ॥

જ રાજા સાહસ કરનારાને જતા કરે છે, તે તત્કાલ વિનાશને પામે છે અને પ્રજામાં દ્વેષપાત્ર થાય છે. ૩૪૬

ન મિત્રકારણાદ્રાજા વિપુલાદ્ધા ધનાગમાત્ ।

સમુત્સૃજેત્સાહસિકાન્સર્વભૂતમયાવહાન્ ॥ ૩૪૭ ॥

પ્રાણીમાત્રને ભય આપનારા સાહસિકાને રાત્રીએ મિત્ર-
તાને લીધે કે વિપુલ ધનના લોભથી કદી છોડી દેવા નહિ. ૩૪૭

દ્વિજેએ શસ્ત્ર ક્યારે ધારણ કરવાં?—

શસ્ત્રં દ્વિજાતિભિર્ગ્રાહ્યં ધર્મો યત્રોપરુઘ્યતે ।

દ્વિજાતીનાં ચ વર્ણનાં વિપ્લવે કાલકારિતે ॥ ૩૪૮ ॥

આત્મનશ્ચ પરિત્રાણે દક્ષિણાનાં ચ સંગરે ।

સ્ત્રીવિપ્રામ્યુપપત્તૌ ચ મન્ધર્મેણ ન દુષ્યતિ ॥ ૩૪૯ ॥

જ્યારે ધર્મકર્મને અટકાયત થતી હોય અને કાળબળને
કારણે જ્યારે બ્રાહ્મણ આદિના વર્ણ તથા આશ્રમના ધર્મ
સંબંધે બળવો બગ્યા જવું થયું હોય, ત્યારે ત્રણે દ્વિજ-
વર્ણોએ શસ્ત્ર ધારણ કરવાં. આમ, પોતાની રક્ષા માટે, યજ્ઞના
દક્ષિણાધનની રખવાળી માટે તેમજ સ્ત્રીઓ અને મિત્રો ઉપ-
રની સંકટવેળાએ વહાર કરવા માટે, જે ધર્મયુક્ત થાય તેમાં
હિંસા કરવાથી તે દ્વિજને દોષ લાગતો નથી. ૩૪૮, ૩૪૯

આતતાયીને મારવામાં દોષ નથી—

ગુરું વા બાલવૃદ્ધૌ વા બ્રાહ્મણં વા બહુશ્રુતમ્ ।

આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥ ૩૫૦ ॥

ગુરુ, બાળક, વૃદ્ધ અને બહુશ્રુત બ્રાહ્મણ એમાંથી જે
કોઈ આતતાયી થઈ મારવાયડી આવે અને પોતાની રક્ષાનો
કોઈ ઉપાય ન હોય તો વિનાવિચારે તેને હણી નાખવો. ૩૫૦

[અગ્નિદો ગરદશ્ચૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધન્યપહઃ ।

ક્ષેત્રદારહરશ્ચૈવ ષડેતે હ્યાતતાયિનઃ ॥

આગ લગાડનારો, ઝેર દેનારો, હાથે હથિયાર સજ્જ

અડનારો, ધન હરનારો, ખેતર તફડાવનારો અને સ્ત્રીહરણ કરનારો—એ છ આતતાયીઓ છે.]

[ઉદયતાસિર્વિષાગ્નિમ્યાં શાપોદયતકસ્તથા ।

આથર્વણેન હન્તા ચ પિશુનશ્ચાપિ રાજનિ ॥

ભાર્યારિક્થાપહારી ચ રઘ્નાન્વેષણતત્પરઃ ।

એવમાદ્યાન્વિજાનીયાત્ સર્વાનેવાતતાયિનઃ ॥

ઝૂમતી તલવારવાળો, ઝેરવાળો, આગવાળો, શાપ આપવા હાથ ઊંચો રાખનારો, અથર્વવેદના અભિચારમંત્રથી મારનારો, રાજને ચાડી ખાનારો, પત્નીનું હરણ કરનારો, મિલકત હરી જનારો અને છિદ્રો શોધવામાં તત્પર રહેનારો—એ સૌને આતતાયીઓ જાણવા.]

નાતતાયિવધે દોષો હન્તુર્ભવતિ કથન ।

પ્રકાશં વાઽપ્રકાશં વા મન્યુસ્તં મન્યુમૃચ્છતિ ॥ ૩૫૧ ॥

ઢાંઘી કે ખુદ્દલી રીતે આવેલા આતતાયીનો વધ કરવામાં હણનારને કંઈ દોષ લાગતો નથી; કેમકે, એકનો ક્રોધ તે બીજાના ક્રોધને વધારે છે. ૩૫૧

સ્ત્રીસંપ્રહણ—

પરદારાભિર્મર્શેષુ પ્રવૃત્તાશ્ચૃન્મહીપતિઃ ।

ઉદ્વેજનકરૈર્દર્પેન્દ્રિષ્ણમયિત્વા પ્રવાસયેત્ ॥ ૩૫૨ ॥

પરસ્ત્રી સાથે સંભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષોને રાજાએ ઉદ્વેગ કરાવે એવા દંડોથી નાક, કાન આદિ કપાવી દેશનિકાલ કરવા. ૩૫૨

તત્સમુત્થો હિ લોકસ્ય જાયતે વર્ણસંકરઃ ।

યેન મૂલહરોઽધર્મઃ સર્વનાશાય કલ્પતે ॥ ૩૫૩ ॥

કારણ કે જગતમાં વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે અને તેથી જગતના મૂળનો નાશ કરનારો અધર્મ સર્વનાશ કરી દે છે. ૩૫૩

પરસ્ય પત્ન્યા પુરુષઃ સંભાષાં યોજયન્નહઃ ।

પૂર્વમાક્ષારિતો દોષૈઃ પ્રામુયાત્પૂર્વસાહસમ્ ॥ ૩૫૪ ॥

અગાઉ વ્યભિચારાદિ દોષોથી દૂષિત થયેલો કોઈ પુરુષ ફરી વાર પારકાની પત્ની સાથે એકાંતમાં સંભાષણ કરે, તો તેને પ્રથમ સાહસનો દંડ કરવો. ૩૫૪

યસ્ત્વનાક્ષારિતઃ પૂર્વમભિમાષેત કારણાત્ ।

ન દોષં પ્રામુયાત્કિંચિન્ન હિ તસ્ય વ્યતિક્રમઃ ॥ ૩૫૫ ॥

પણ જને અગાઉ આવો દોષ લાગ્યો ન હોય, એવો પુરુષ કોઈ કારણસર એ પ્રમાણે વાત કરે, તો તેને કંઈ દોષ ન લાગે તેમ તેનો તે અપરાધ પણ ન ગણાય. ૩૫૫

પરસ્ત્રિયં યોઽભિવદેત્તીર્થેઽરણ્યે વનેઽપિ વા ।

નદીનાં વાપિ સંભેદે સ સંગ્રહણમામુયાત્ ॥ ૩૫૬ ॥

જો કોઈ માણસ તીર્થ, અરણ્ય, વન કે નદીના સંગમ આગળ પરસ્ત્રી સાથે વાતચીત કરે, તો તેને સ્ત્રીસંગ્રહણનો દોષ લાગે. ૩૫૬

ઉપચારઃ ક્રિયા કેલિઃ સ્પર્શો ભૂષણવાસસામ્ ।

સહ સ્વદ્વાસનં ચૈવ સર્વં સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૫૭ ॥

પરસ્ત્રીને માલાચંદનાદિ ઉપચારો આપવા, તેને હાસ્ય અને આલિંગન ઇત્યાદિ કરવાં, તેનાં વસ્ત્રાભૂષણોને સ્પર્શ કરવો અને તેની સાથે એક ખાટલે બેસવું, એ બધું સંગ્રહણ કહેવાયું છે. ૩૫૭

સ્ત્રિયં સ્પૃશેદદેશે યઃ સ્પૃષ્ટો વા મર્ષયેત્તયા ।

પરસ્પરસ્યાનુમતે સર્વં સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૫૮ ॥

એકબીજની સંમતિથી પુરુષ જો પરસ્ત્રીનાં અને સ્ત્રી જો પરપુરુષનાં કહેકાણાંને સ્પર્શ કરે છે, તેમજ જો બંને એવા સ્પર્શને સહી લે છે, તો તે બધું સંગ્રહણ કહેવાય છે. ૩૫૮

અબ્રાહ્મણઃ સંગ્રહણે પ્રાણાન્તં દણ્ડમર્હતિ ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં દારારક્ષ્યતમાઃ સદા ॥ ૩૫૯ ॥

કોઈ બ્રાહ્મણેતર જાતિનો પુરુષ સ્ત્રીસંગ્રહણ કરે, તો તેને દેહાંતઃકંડની શિક્ષા ધટે છે. ચારે વર્ણોની સ્ત્રીઓ સદૈવ શ્રેષ્ઠ રક્ષણને યોગ્ય છે. ૩૫૯

મિશ્રુકા બન્દિનશ્ચૈવ દીક્ષિતાઃ કારવસ્તથા ।

સંભાષણં સહ સ્ત્રીભિઃ કુર્યુરપ્રતિવારિતાઃ ॥ ૩૬૦ ॥

ભિક્ષુકા, બંદીજનો, યજ્ઞમાં દીક્ષા લેનારાઓ, રસોઈયાઓ તથા કારીગરો એ સૌ વગરરોક્યે અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે વાત કરી શકે છે. ૩૬૦.

ન સંભાષાં પરસ્ત્રીભિઃ પ્રતિષિદ્ધઃ સમાચરેત્ ।

નિષિદ્ધો ભાષમાણસ્તુ સુવર્ણં દણ્ડમર્હતિ ॥ ૩૬૧ ॥

જને માટે નિષેધ થયો હોય તેવાએ પરસ્ત્રી સાથે સંભાષણ કરવું નહિ. નિષેધ થયા છતાં તે જો તેવું સંભાષણ કરે, તો તેને એક સુવર્ણનો દંડ ધટે. ૩૬૧

નૈષ ચારણદારેષુ વિધિર્નાત્મોપજીવિષુ ।

સજ્જયન્તિ હિ તે નારીર્નિગૂઢાશ્ચારયન્તિ ચ ॥ ૩૬૨ ॥

પરંતુ નાચનારાઓ, ગાવાબજવવાવાળાઓ તેમજ બૈરી

ઉપર પેટભરનારાઓ એ લોકોની પત્ની સંબંધમાં આ નિષેધ લાગુ પડતો નથી. કારણ કે, આ લોકો જાતેજ પોતાની તે સ્ત્રીઓને શણગાર આદિ સજવે છે અને તેમને ગુપ્ત રીતે પર-પુરુષોમાં ફેરવે છે. ૩૬૨

किंचिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां तामिराचरन् ।

प्रैष्यासु चैकमक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥ ૩૬૩ ॥

છતાં, તેવી સ્ત્રીઓ સાથે તથા ડોઠની રખાત ઢાસી સાથે અને વેરાગણ સાથે જે એકાંતમાં વાતચીત કરે, તેને કંઈક તો દંડ કરવોજ જોઈએ. ૩૬૩

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥ ૩૬૪ ॥

જે માણસ કામરહિત કન્યાને બગાડે, તેને તત્કાલ વધ થટે; પણ સજાતિ માણસ કામાસક્ત કન્યાને દૂષિત કરે, તો તેને વધ અપાય નહિ. ૩૬૪

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किंचिदपि दापयेत् ।

जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्ब्रूहे ॥ ૩૬૫ ॥

ચડિયાતા પુરુષને ભજનારી કન્યાને કંઈ દંડ કરવો નહિ, પણ જિતરતા પુરુષને સેવનારી કન્યાને ઘરમાં જતનપૂર્વક પૂરી રાખવી. ૩૬૫

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।

शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ૩૬૬ ॥

હીન જાતિનો પુરુષ ઉત્તમ જાતિની કન્યાને સેવે, તો તે વધને યોગ્ય છે; પણ તે પોતાનીજ જાતની કન્યાને સેવે ત્યારે તે કન્યાનો પિતા ઇચ્છે તો તે કન્યાનું મૂલ્ય આપે. ૩૬૬

અમિષસ્ય તુ યઃ કન્યાં કુર્યાદર્પેણ માનવઃ ।

તસ્યાશુ કર્ત્યે અઙ્ગલ્યૌ દણ્ડં ચાર્હતિ ષડ્શતમ્ ॥ ૩૬૭ ॥

જે માણસ બળજબરી કરી અહંકારપૂર્વક કન્યાને (આંગળીથી) દૂષિત કરે, તેની બન્ને આંગળીઓ તરતજ કાપી નાંખવાવી અને તેને છસો પણનો દંડ કરવો. ૩૬૭

સકામાં દૂષયંસ્તુલ્યો નાઙ્ગુલિચ્છેદમામુયાત્ ।

દ્વિશતં તુ દમં દાપ્યઃ પ્રસન્નવિનિવૃત્તયે ॥ ૩૬૮ ॥

જે સજાતિ પુરુષ કામેચ્છાવાળી કન્યાને (આંગળીથી) દૂષિત કરે, તો તેને આંગળીઓના છેદની શિક્ષા આપવી નહિ, પણ અત્યાસક્તિના નિવારણ બદલ તેને બસો પણનો દંડ કરવો.

કન્યૈવ કન્યાં યા કુર્યાત્તસ્યાઃ સ્યાદ્વિશતો દમઃ ।

શુલ્કં ચ દ્વિગુણં દદ્યાચ્છિફાશ્ચૈવામુયાદ્ય ॥ ૩૬૯ ॥

જે કન્યા બીજી કોઈ કન્યાને (આંગળીથી) બગાડે, તેને બસો પણનો દંડ કરવો. વળી દૂષિત કરાયેલી કન્યાના પિતાને તેણે બમાણું મૂલ્ય આપવું અને દૂષિત કરનારને દસ આબખાનો ભાર ભારવો. ૩૬૯

યા તુ કન્યાં પ્રકુર્યાત્સ્ત્રી સા સદ્યો મૌઢ્યમર્હતિ ।

અઙ્ગલ્યોરેવ વા છેદં સ્વરેણોદ્રહનં તથા ॥ ૩૭૦ ॥

જે કોઈ સ્ત્રી કોઈ કન્યાને (આંગળીથી) દૂષિત કરે, તો તેને તરતજ મુંડન કરી નાખવું, તેની આંગળીઓ કાપી નાંખાવવી અને તેને ગધેડે બેસાડી ફેરવવી. ૩૭૦

મર્તારં લક્ષ્યેદ્યા તુ સ્ત્રી જ્ઞાતિગુણદર્પિતા ।

તાં શ્રમિઃ સ્વાદયેદ્રાજા સંસ્થાને બહુસંસ્થિતે ॥ ૩૭૧ ॥

જે સ્ત્રી પોતાનાં સગાંવહાલાં વિશેના ધમંડને લીધે તથા સૌંદર્યના અભિમાને કરીને પોતાના સ્વામીનું ઉલ્લંઘન કરે, તેને રાજ્યે ધણા માણસોના મેળાની જગાએ કૂતરાં પાસે ફાડી ખવડાવવી. ૩૭૧

પુમાંસં દાહયેત્પાપં શયને તપ્ત આયસે ।

અમ્યાદધ્યુષ્ઠ કાષ્ઠાનિ તપ્ત દહેત પાપકૃત્ ॥ ૩૭૨ ॥

વ્યલિચારનું પાપ કરનાર માણસને રાજ્યે લોઠાના ધગધગતા ખાટલા ઉપર બાળી મૂકવો અને તે પાપ કરનારો ત્યાં બળીને ખાખ થાય તે સારુ ઉપર લાકડાં મૂકવાં. ૩૭૨

સંવત્સરામિશસ્તસ્ય દુષ્ટસ્ય દ્વિગુણો દમઃ ।

વ્રાત્યયા સહ સંવાસે ચાળ્દાલ્યા તાવદેવ તુ ॥ ૩૭૩ ॥

એકજ વરસમાં જેના ઉપર ફરીવાર વ્યલિચારનો આશિપ આવે, તે દુષ્ટનો બમણો દંડ કરવો. વ્રાત્ય બતિની સ્ત્રી અને ચંડાળણ સાથે સંભોગ કરનારનો બમણો દંડ કરવો. ૩૭૩

શૂદ્રો ગુપ્તમગુપ્તં વા દ્વૈજાતં વર્ણમાવસન્ ।

અગુપ્તમગ્નસર્વસ્વૈર્ગુપ્તં સર્વેણ હીયતે ॥ ૩૭૪ ॥

કોઈ શૂદ્ર દ્વિજબતિની કોઈ ધણિયાતી કે નધણિયાતી સ્ત્રી સાથે સહવાસ કરે, તો નધણિયાતી સ્ત્રી સાથે સહવાસ કર્યા બદલ તેની ગુહ્યેન્દ્રિય છેદી નાખવી અને ધણિયાતી સ્ત્રી સાથે તે કર્યા બદલ તેનાં સર્વ અંગો કાપી નાખવાં તથા તેનું સર્વ ધન હરી લેવું. ૩૭૪

વૈશ્યઃ સર્વસ્વદણ્ડઃ સ્યાત્સંવત્સરનિરોધતઃ ।

સહસ્રં ક્ષત્રિયો દણ્ડ્યો મૌળ્યં મૂત્રેણ ચાર્હતિ ॥ ૩૭૫ ॥

વૈશ્ય જે ધણિયાતી આઘણ સ્ત્રી સાથે સંલોગ કરે, તે તેને એક વર્ષની કેદ આપવી. જે ક્ષત્રિય તે પ્રમાણે કરે, તે તેને એક હજાર પણનો દંડ કરવો અને ગધેડાના મૂતરથી તેનું માથું મુંડાવવું. ૩૭૫

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।

वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥ ૩૭૬ ॥

જે વૈશ્ય અને ક્ષત્રિય નધણિયાતી આઘણી પાસે જાય, તે વૈશ્યને પાંચસો પણનો અને ક્ષત્રિયને એક હજાર પણનો દંડ કરવો. ૩૭૬

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विप्लुतौ शूद्रवद्विह्वयौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ ૩૭૭ ॥

તે બન્ને જે કોઈ ધણિયાતી આઘણી સાથે સંગ કરે, તે તેમને શૂદ્રની જમ દંડ કરવો અથવા તેમને કટ જાતના ધાસના અગ્નિ વડે ફૂંકી મૂકવા. ૩૭૭

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥ ૩૭૮ ॥

જે કોઈ આઘણ રક્ષિત આઘણી સાથે બળાત્કારે સંગ સેવે, તે તેને એક હજાર પણનો દંડ કરવો; પણ તે જે તે આઘણીની ઈચ્છાથી તેનો સમાગમ કરે, તે તેને પાંચસો પણનો દંડ કરાય. ૩૭૮

मौढ्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ ૩૭૯ ॥

વ્યભિચારના અપરાધમાં આઘણનું માથું બોડી નખાવવું

એજ એને માટે દેહાંતદંડરૂપ છે. પણ ખીજ વર્ણોને તો એ અપરાધ બદલ દેહાંતદંડની શિક્ષા હોયજ. ૩૭૯

ન જાતુ બ્રાહ્મણં હન્યાત્સર્વપાપેષ્વપિ સ્થિતમ્ ।

રાષ્ટ્રાદેનં બહિઃ કુર્યાત્સમગ્રધનમક્ષતમ્ ॥ ૩૮૦ ॥

બ્રાહ્મણુ બલે બધાંય પાપોમાં ડૂબ્યો હોય, તોપણ તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા ન કરવી, પરંતુ તેને તો સમગ્ર ધન સાથે અક્ષત શરીરે દેશપાર કરવો. ૩૮૦

ન બ્રાહ્મણવધાદ્ભૂયાનધર્મો વિદ્યતે ધ્રુવિ ।

તસ્માદસ્ય વધં રાજા મનસાઽપિ ન ચિન્તયેત્ ॥ ૩૮૧ ॥

જગતમાં બ્રાહ્મણુવધથી ભૂંડો કાઈ અધર્મ નથી. તેથી રાજાએ એના વધ માટે મનમાં પણ વિચાર કરવો નહિ. ૩૮૧

વૈશ્યશ્ચેત્ક્ષત્રિયાં ગુપ્તાં વૈશ્યાં વા ક્ષત્રિયો વ્રજેત્ ।

યો બ્રાહ્મણ્યામગુપ્તાયાં તાવુમૌ દણ્ડમર્હતઃ ॥ ૩૮૨ ॥

વૈશ્ય જે ધણિયાતી ક્ષત્રાણી પાસે જાય અથવા ક્ષત્રિય જે ધણિયાતી વૈશ્ય સ્ત્રી પાસે જાય, તો નધણિયાતી બ્રાહ્મણીનો સંગ કરનારને જીટલો દંડ થાય તેટલો આ એને પણ થાય.

[ક્ષત્રિયાં ચૈવ વૈશ્યાં ચ ગુપ્તાં તુ બ્રાહ્મણો વ્રજન્ ।

ન મૂત્રમુખ્ઙઃ કર્તવ્યો દાપ્યસ્તૂત્તમસાહસમ્ ॥

જે બ્રાહ્મણુ ધણિયાતી ક્ષત્રિયાણી કે વૈશ્યાનો સંગ કરે તો મૂતરથી તેનું માથું મુંડાવવું નહિ; પણ તેને ઉત્તમ સાહસનો દંડ કરવો.]

સહસ્રં બ્રાહ્મણો દણ્ડં દાપ્યો ગુપ્તે તુ તે વ્રજન્ ।

શૂદ્રાયાં ક્ષત્રિયવિશોઃ સાહસો વૈ ભવેદમઃ ॥ ૩૮૩ ॥

જે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય કે વૈશ્યની ધણિયાતી સ્ત્રી પાસે જાય, તો તેને એક હજાર પણનો દંડ કરવો. જે ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય ધણિયાતી શૂદ્ર સ્ત્રીમાં ગમન કરે, તો તેને પણ એક હજાર પણનો દંડ થાય. ૩૮૩

ક્ષત્રિયાયામગુપ્તાયાં વૈશ્યે પશ્ચશતં દમઃ ।

મૂત્રેણ મૌઞ્ઢ્યમિચ્છેતુ ક્ષત્રિયો દણ્ડમેવ વા ॥ ૩૮૪ ॥

વૈશ્ય જે નધણિયાતી ક્ષત્રાણીનો સંગ કરે, તો તેને પાંચસો પણનો દંડ કરવો. પણ ક્ષત્રિય જે નધણિયાતી ક્ષત્રિયાણીનો સંગ કરે તો મૂતરથી તેનું મુંડન કરાવવું અથવા તેને પાંચસો પણનો દંડ કરવો. ૩૮૪

અગુપ્તે ક્ષત્રિયાવૈશ્યે શૂદ્રાં વા બ્રાહ્મણો વ્રજન્ ।

શતાનિ પશ્ચ દણ્ડથઃ સ્યાત્સહસ્રં ત્વન્ત્યજક્ષત્રિયમ્ ॥ ૩૮૫ ॥

બ્રાહ્મણ જે નધણિયાતી ક્ષત્રિયાણી, વૈશ્યા કે શૂદ્રાનો સંગ કરે, તો તેને પાંચસો પણનો દંડ કરવો. તે જે અત્યંત સ્ત્રીને સેવે, તો તેને એક હજાર પણનો દંડ કરવો. ૩૮૫

[શૂદ્રોત્પન્નાંશપાપીયાન્ન વૈ મુચ્યેત કિલિષ્ણાત્ ।

તેમ્યો દણ્ડાહતં દ્રવ્યં ન કોશે સંપ્રવેશયેત્ ॥

અયાજિકં તુ તદ્રાજા દદ્યાદ્ભૂતકવેતનમ્ ।

યથા દણ્ડગતં વિત્તં બ્રાહ્મણેમ્યસ્તુ લંમયેત્ ॥

શૂદ્રથી જાંચ વર્ણની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પાપી પુરુષ પાપમુક્ત થતો નથી. તેમની પાસેથી દંડરૂપે લીધેલું ધન ભંડારમાં દાખલ ન કરવું. જેમ દંડમાં આવેલું ધન બ્રાહ્મણોને આપવામાં આવે છે, તેમ યજ્ઞયાગમાં અનુપયોગી એવું તે ધન રાજાએ નોકરચાકરોને વેતનમાં આપવું.]

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीणो न दुष्टवाक् ।

न साहसिकदण्डमौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥ ૩૮૬ ॥

જે રાજાના નગરમાં ચોર નથી, પરસ્ત્રીગામી નથી, અપશબ્દ બોલનારો નથી, સાહસકર્મી નથી, તેમ મારામારી કરનારો નથી, તે રાજા ઇન્દ્રલોક ભોગવે છે. ૩૮૬

एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।

साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥ ૩૮૭ ॥

પોતાના દેશમાં જે રાજા આ પાંચને વશ રાખે છે, તે પોતાના સમાન રાજાઓમાં સામ્રાજ્ય ભોગવે છે અને લોકમાં યશ પામે છે. ૩૮૭

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्यजेद्यदि ।

शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥ ૩૮૮ ॥

કર્મ કરાવી શકનારા અને શક્તિમાન એવા ઋત્વિજને જે યજમાન છોડી દે અને જે ઋત્વિજ કર્મ કરાવવાને યોગ્ય એવા નિર્દોષ યજમાનને તજી દે, તો તે બન્નેને સો સો પશુનો દંડ કરવો. ૩૮૮

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।

त्यजन्नपतितानેતાન્નાજ્ઞા દણ્ડયઃ શતાનિ ષટ્ ॥ ૩૮૯ ॥

માતા, પિતા, પત્ની અને પુત્ર એમનો ત્યાગ કરવો નહિ. જે આ અપતિતોને તજી છે, તેનો રાજાએ છસો પશુનો દંડ કરવો. ૩૮૯

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।

न विभ्रूयानृपो धर्मं चिकीर्षन्निहतमात्मनः ॥ ૩૯૦ ॥

યથાર્હમેતાનમ્યર્ચ્ય બ્રાહ્મણૈઃ સહ પાર્થિવઃ ।

સાન્ત્વેન પ્રશમય્યાદૌ સ્વધર્મ પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૩૯૧ ॥

બ્રાહ્મણુ આદિ ત્રિવર્ણો ગૃહસ્થાદિ આશ્રમો સંબંધી પોતાનાં કાર્યો વિશે પરસ્પર વિવાદ કરતા હોય, તો આત્મ-હિત ધ્યેયતા રાખીને વચ્ચે પડી ધર્મનિર્ણય કહી નાખવો નહિ. રાખીને તો પોતાના બ્રાહ્મણો સહિત તેમનો યોગ્ય સત્કાર કરવો. પ્રથમ તેમને સાંત્વન આપવું અને પછી તેમનો સ્વધર્મ સમજાવવો. ૩૯૦, ૩૯૧

પ્રાતિવેશ્યાનુવેશ્યૌ ચ કલ્યાણે વિંશતિદિવે ।

અર્હાવમોજયન્વિપ્રો દણ્ડમર્હતિ માષકમ્ ॥ ૩૯૨ ॥

મંગલપ્રસંગે વીસ બ્રાહ્મણોને ભોજન અપાતું હોય, ત્યારે જે બ્રાહ્મણ ધરમાં કાયમ રહેનારા અને આંતરેઆંતરે ઘેર આવનારા યોગ્ય બ્રાહ્મણોને ન જમાડે, તેને રૂપાના એક માષાનો દંડ કરવો. ૩૯૨

શ્રોત્રિયઃ શ્રોત્રિયં સાધું ભૂતિકૃત્યેશ્વમોજયન્ ।

તદન્નં દિગુણં દાપ્યો હિરણ્યં ચૈવ માષકમ્ ॥ ૩૯૩ ॥

જે શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ ઉત્સવકાર્યોમાં ઉત્તમ શ્રોત્રિયને જમાડે નહિ, તેણે બમણું અને એક સુવર્ણ માષો, એટલો દંડ આપવો. ૩૯૩

જુદા જુદા કરો લેવા વિષે—

અન્ધો જહઃ પીઠસર્પી સપ્તત્યા સ્થવિરશ્ચ યઃ ।

શ્રોત્રિયેષૂપકુર્વશ્ચ ન દાપ્યાઃ કેનચિત્કરમ્ ॥ ૩૯૪ ॥

આંધળો, બહેરો, પાંગળો, સિત્તેર વરસનો ધરડો અને

શ્રોત્રિયોને ઉપકારક એટલા પાસેથી કાઢી પણુ જાતનો કર
રાજાએ ન લેવો. ૩૯૪

શ્રોત્રિયં વ્યાધિતાતૈં ચ બાલવૃદ્ધાવકિચ્ચનમ્ ।

મહાકુલીનમાયં ચ રાજા સંપૂજયેત્સદા ॥ ૩૯૫ ॥

શ્રોત્રિય, રોગી, દુઃખી, બાલક, વૃદ્ધ, અકિંચન, મહા-
કુલીન અને આર્ય એમને રાજાએ સદૈવ સત્કાર આપવો.

શાલ્મલીફલકે શ્લક્ષ્ણે નેનિજ્યાન્નેજકઃ શનૈઃ ।

ન ચ વાસાંસિ વાસોભિર્નિર્હરેન્ન ચ વાસયેત્ ॥ ૩૯૬ ॥

ધોબીએ શીમળાના લીસા પાટિયા ઉપર ધીરે ધીરે
લૂગડાં ધોવાં. તેણે એકબીજાનાં લૂગડાં અદલબદલ કરવાં નહિ,
તેમ બીજાને પહેરવા પણુ આપવાં નહિ. ૩૯૬

તન્તુવાયો દશપલં દદ્યાદેકપલાધિકમ્ ।

અતોઽન્યથા વર્તમાનો દાપ્યો દ્વાદશકં દમમ્ ॥ ૩૯૭ ॥

વાણકરે દશ પલ સૂતર લઈ ખેળ સાથે તે અગિયાર પલ
પાછું આપવું. તે જો તેથી ઓછું આપે તો, તેને બાર પણુનો
દંડ કરવો. ૩૯૭

શુલ્કસ્થાનેષુ કુશલાઃ સર્વપણ્યવિચક્ષણાઃ ।

કુર્યુરઘં યથાપણ્યં તતો વિંશં નૃપો હરેત્ ॥ ૩૯૮ ॥

જળ અને જમીનને માર્ગે આવતા જતા માલની જગાત
લેવામાં કુશળ અને તમામ બજારે બાબતમાં વિચક્ષણ એવા
વેપારીઓ જ મૂલ્ય ઠરાવે, તેનો વીસમો ભાગ રાજાએ
દાણ તરીકે લેવો. ૩૯૮

રાજ્ઞઃ પ્રખ્યાતમાણ્ડાનિ પ્રતિષિદ્ધાનિ યાનિ ચ ।

તાનિ નિર્હરતો લોભાત્સર્વહારં હરેન્નૃપઃ ॥ ૩૯૯ ॥

હાથી, ઘોડા આદિ જે વસ્તુઓ રાજના કામની બહેર-
-થઈ હોય અને જે વસ્તુઓને પરદેશમાં વેચવાની રાજએ
ખંધી કરી હોય, તેને જે કોઈ વેપારી લોભથી દેશાંતરમાં
સરકાવી દે, તો રાજએ તેનું સર્વસ્વ હરી લેવું. ૩૯૯

શુલ્કસ્થાનં પરિહરન્નકાલે ક્રયવિક્રયી ।

મિથ્યાવાદી ચ સંખ્યાને દાપ્યોઽષ્ટગુણમત્યયમ્ ॥ ૪૦૦ ॥

જે દાણનાં નાકાં ચુકાવી દે, જે કવખતે ખરીદી-વેચાણ
કરે અને જે માલનો ભળતો આંકડો આપે, તેને રાજએ
માલની કિંમતથી આઠગણો દંડ કરવો. ૪૦૦

આગમં નિર્ગમં સ્થાનં તથા વૃદ્ધિશ્ચયાવુમૌ ।

વિચાર્ય સર્વપણ્યાનાં કારયેત્ક્રયવિક્રયૌ ॥ ૪૦૧ ॥

માલની આયાત અને નિકાસ, તેનાં સ્થાન, તેમજ તેનો
નફોતોટો એ બધું વિચારીને સર્વ માલના ખરીદી-વેચાણના
ભાવ ઠરાવવા. ૪૦૧

પશ્ચરાત્રે પશ્ચરાત્રે પક્ષે પક્ષેઽથવા ગતે ।

કુર્વીત ચૈષાં પ્રત્યક્ષમર્ધસંસ્થાપનં નૃપઃ ॥ ૪૦૨ ॥

રાજએ એ વેપારીઓની હાજરીમાં પાંચ પાંચ દિવસે કે
પખવાડિયે પખવાડિયે એ સર્વ માલના ભાવ ઠેરવવા. ૪૦૨

તુલામાનં પ્રતીમાનં સર્વં ચ સ્યાત્સુલક્ષિતમ્ ।

ષદ્સુ ષદ્સુ ચ માસેષુ પુનરેવ પરીક્ષયેત્ ॥ ૪૦૩ ॥

તમામ કાંટા ને માપિયાંને બરાબર તપાસેલાં રાખવાં
અને છ છ મહિને તેમની ફરીથી પરીક્ષા કરવી. ૪૦૩

નોકામાં એસનારાઓનો વ્યવહાર—

પર્ણં યાનં તરે દાપ્યં પૌરુષોઽર્ધપર્ણં તરે ।

પાદં પશુશ્ચ યોષિશ્ચ પાદાર્ધં રિક્તકઃ પુમાન્ ॥ ૪૦૪ ॥

પારઉતરણુ માટે ખાલી વાહનનો એક પણ, ભાર સાથેના પુરુષનો અર્ધો પણ, પશુ તથા સ્ત્રીનો એક ચતુર્થાંશ પણ અને ભાર વિનાના પુરુષનો એક અષ્ટમાંશ પણ એમ લેવું. ૪૦૪

માઢ્ઢપૂર્ણાનિ યાનાનિ તાર્યં દાપ્યાનિ સારતઃ ।

રિક્તમાઢ્ઢાનિ યત્કિંચિત્પુર્માસશ્ચાપરિચ્છદાઃ ॥ ૪૦૫ ॥

માલથી ભરેલાં વાહનોની પારઉતરાઈ તેમના માલના પ્રમાણુમાં લેવી. માલ વિનાનાં વાહનો અને ગરીબ માણસો પાસે સાધારણ જીવી ઉતરાઈ લેવી. ૪૦૫

દીર્ઘાઘ્વનિ યથાદેશ્વં યથાકાલં તરે ભવેત્ ।

નદીતીરેષુ તદ્વિઘ્વાત્સમુદ્રે નાસ્તિ લક્ષણમ્ ॥ ૪૦૬ ॥

સફર લાંબા પંથની હોય, તો દેશ અને કાળ પ્રમાણુ ઉતરાઈ લેવી. આ ઉતરાઈની સૂચના નદીપાર કરવા સંબંધ-માં જાણવી—તે સમુદ્રપાર કરવા સંબંધમાં નથી. ૪૦૬

ગર્ભિણી તુ દ્વિમાસાદિસ્તથા પ્રવ્રજિતો મુનિઃ ।

બ્રાહ્મણા લિઙ્ગિનશ્ચૈવ ન દાપ્યાસ્તારિકં તરે ॥ ૪૦૭ ॥

બે મહિના ઉપરની ગર્ભવતી, વાનપ્રસ્થી, સંન્યાસી, બ્રાહ્મણ અને બ્રહ્મચારી એમની પાસેથી નદીપાર જવાની ઉતરાઈ લેવી નહિ. ૪૦૭

યજ્ઞાવિ કિંચિદાજ્ઞાનાં વિશીર્યેતાપરાઘતઃ ।

તદાચૈરેવ દાતવ્યં સમાગમ્ય સ્વર્તોઽજ્યતઃ ॥ ૪૦૮ ॥

ખલાસીઓના અપરાધ કરીને વહાણમાં જે કાંઈ ભાંગ-તૂટ થાય, તે ખલાસીઓએ જ લેગા મળીને પોતાના હિસ્સા પ્રમાણે ભરી આપવી. ૪૦૮

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।

દાશાપરાધતસ્તોયે દૈવિકે નાસ્તિ નિગ્રહઃ ॥ ૪૦૯ ॥

વહાણવટીઓના વ્યવહાર સંબંધી આ નિર્ણય કહ્યો. ખલાસીઓનો અપરાધ હોય, ત્યારેજ તેમણે આ નુકસાની ભરી આપવાની હોય; પણ આસમાની વખતે તેમના ઉપર આ ખંધન ન હોય. ૪૦૯

દાસ તથા સ્વામીનો સંબંધ—

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च ।

पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥ ૪૧૦ ॥

વૈશ્ય પાસે રાજ્યે વેપાર, વ્યાજવટંતર, ખેતી અને પશુરક્ષણ કરાવવાં; શૂદ્ર પાસે તેણે દ્વિજવર્ણીની સેવા કરાવવી.

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ।

बिभृयादानृशंस्येन स्वानिकर्माणि कारयन् ॥ ૪૧૧ ॥

ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો જે આજીવિકા ચલાવવામાં દૂખળા પડ્યા હોય, તો બ્રાહ્મણે દયાપૂર્વક પોતાનાં કર્મો તેમની પાસે કરાવી તેમનું ભરણપોષણ કરવું. ૪૧૧

दास्यं तु कारयंल्लोमाद्ब्राह्मणः संस्कृतान्द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रामवत्याद्ब्राह्म दण्ड्यः शतानि वट् ॥ ૪૧૨ ॥

દાસપણું કરાવતો જે બ્રાહ્મણ સંસ્કારવાળા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને તેમની અનિચ્છા છતાં લોભે કરીને દાસકર્મમાં જોતરે, તો તેને રાજ્યે છસો પણનો દંડ કરવો.

શૂદ્રં તુ કારયેદાસ્યં ક્રીતમક્રીતમેવ વા ।

દાસ્યાયૈવ હિ સૃષ્ટોઽસૌ બ્રાહ્મણસ્ય સ્વયંશ્રુવા ॥ ૪૧૩ ॥

ખરીદેલા અથવા ન ખરીદેલા એવા શૂદ્ર પાસેજ બ્રાહ્મણે દાસકર્મ કરાવવું. કેમકે સ્વયંભૂ બ્રાહ્મણે શૂદ્રને બ્રાહ્મણના દાસપણા માટેજ સંન્યો છે. ૪૧૩

ન સ્વામિના નિસૃષ્ટોઽપિ શૂદ્રો દાસ્યાદ્વિમુચ્યતે ।

નિસર્ગજં હિ તત્તસ્ય કસ્તસ્માત્તદપોહતિ ॥ ૪૧૪ ॥

સ્વામી જે શૂદ્રને દાસપણામાંથી મુક્ત કરે, તોપણ તે શૂદ્ર તેમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. એ દાસપણું તો એને માટે સ્વભાવસિદ્ધ છે, તો કોણ એને તેમાંથી હટાવી શકે? ૪૧૪

ધ્વજાહુતો મક્તદાસો ગૃહજઃ ક્રીતદત્રિમૌ ।

પૈત્રિકો દણ્ડદાસશ્ચ સમૈતે દાસયોનયઃ ॥ ૪૧૫ ॥

ધ્વજાહુત (યુદ્ધમાં જીતી આણેલો), ભક્તદાસ (ખાધા ખદક રહેલો), ગૃહજ (ઘરની દાસીને પેટે જન્મેલો), ક્રીત (વેચાતો લીધેલો), દત્રિમ (કોઈએ દાનમાં આપેલો), પૈત્રિક (પેઢીદર ચાકરી કરતો) અને દંડદાસ (દંડ ભરવાની અશક્તિને લીધે ચાકરીએ આવેલો), એમ સાત પ્રકારના દાસો છે.

ભાર્યા પુત્રશ્ચ દાસશ્ચ ત્રય એવાધનાઃ સ્મૃતાઃ ।

યત્તે સમધિગચ્છન્તિ યસ્ય તે તસ્ય તદ્વનમ્ ॥ ૪૧૬ ॥

પત્ની, પુત્ર અને દાસ એ ત્રણને અધન (ધનના સ્વામી-પણા વિનાનાં) કહ્યાં છે. તેઓ જે ધન સંપાદન કરે છે, તે તેઓ જમનાં હોય તેમનું થાય છે. ૪૧૬

વિસ્રઘ્વં બ્રાહ્મણઃ સૂદ્રાદ્દ્રવ્યોપાદાનમાચરેત્ ।

નહિ તસ્યાંસ્તિ કિંચિત્સ્વં મર્ત્તહાર્યધનો હિ સઃ ॥ ૪૧૭ ॥

બ્રાહ્મણે પોતાના શૂદ્ર દાસ પાસેથી તેનું દ્રવ્ય નિઃસંદેહ લઈ લેવું; કેમકે તે દાસને પોતાનું એવું કંઈજ દ્રવ્ય નથી. એનું ધન હોય તે પણ સ્વામીએ લઈજ લેવાનું છે. ૪૧૭

વૈશ્યશૂદ્રૌ પ્રયત્નેન સ્વાનિ કર્માણિ કારયેત્ ।

તૌ હિ ય્યુતૌ સ્વકર્મમ્યઃ ક્ષોભયેતામિદં જગત્ ॥ ૪૧૮ ॥

રાજાએ વૈશ્યો પાસે ખેતીવાડી, વેપાર વગેરે કર્મ કરાવવાં અને શૂદ્રોની પાસે સેવા વગેરે કર્મ કરાવવાં. સ્વકર્મોથી વ્યુત થયેલા તેઓ આ જગતને ખળભળાવી મૂક છે.

અહન્યહન્યવેક્ષેત કર્માન્તાન્વાહનાનિ ચ ।

આયવ્યયૌ ચ નિયતાવાકરાન્કોશમેવ ચ ॥ ૪૧૯ ॥

રાજાએ રોજરોજ આરંભેલાં કર્મનાં પરિણામોની, વાહનોની, નિયમિત આવકઅવકની, ખાણોની તેમજ ભંડારોની તપાસ કરવી. ૪૧૯

एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहारान्समापयन् ।

व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ४२० ॥

જે રાજા આ પ્રમાણે આ સર્વ વ્યવહારોની યથાર્થ સિદ્ધિ કરે છે, તે સર્વ પાપોનો નાશ કરીને પરમગતિને પામે છે. ૪૨૦
इति श्री मानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां अष्टमोऽध्यायः ॥
इति श्री मानवधर्मशास्त्रे ભૃગુપ્રોક્ત સંહિતામાં અધ્યાય ૮ મો સમાપ્ત

અર્ધ્યાય ૧ મો

પુરુષસ્ય સ્ત્રિયાશ્ચૈવ ધર્મ્યે વર્ત્મનિ તિષ્ઠતોઃ ।

સંયોગે વિપ્રયોગે ચ ધર્માન્વક્ષ્યામિ શાશ્વતાન્ ॥ ૧ ॥

ધર્મભાગે રહેનારાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓના સંયોગ અને વિયોગ સંબંધી જે સનાતન ધર્મો છે તે હું કહીશ. ૧

અસ્વતન્ત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ સ્વૈર્દિવાનિશ્ચમ્ ।

વિષયેષુ ચ સ્વજન્ત્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥ ૨ ॥

પુરુષોએ પોતા સ્ત્રીઓને રાતદિવસ અસ્વતંત્ર રાખવી. વળી વિષયોમાં સજ્જ થનારી સ્ત્રીઓને પોતાના વશમાં લાવવી. ૨

શ્રીનું રક્ષણ કરવું—

પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

રક્ષન્તિ સ્થવિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ ॥ ૩ ॥

અને કૌમારમાં પિતા રક્ષે, યૌવનમાં પતિ રક્ષે અને ધડપણમાં પુત્રો રક્ષે—સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા ન ધટે. ૩

કાલેડ્ઢાતા પિતા વાચ્યો વાચ્યશ્ચાનુપયન્પતિઃ ।

મૃતે ભર્તરિ પુત્રસ્તુ વાચ્યો માતુરરક્ષિતા ॥ ૪ ॥

યોગ્યકાલે કન્યાદાન ન કરનારે પિતા, ઋતુકાલે પત્ની-ગમન ન કરનાર પતિ અને ભર્તા અવસાન પામતાં માતાને રક્ષણ ન આપનારે પુત્ર, એ નિંદાપાત્ર થાય છે. ૪

સૂક્ષ્મેભ્યોડપિ પ્રસન્નેભ્યઃ સ્ત્રિયો રક્ષ્યાવિશેષતઃ ।

દ્રયોર્દિ કુલયોઃ શોકમાવહેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૫ ॥

સૂક્ષ્મ પ્રસંગોથી પણ સ્ત્રીઓનું ખાસ રખોપું કરવું. રખોપા વિનાની તે સ્ત્રીઓ પિયર અને સાસરું એમ બેઉ કુળને સંતાપ લાવે છે. ૫

[માર્યાયાં રક્ષમાણાયાં પ્રજા ભવતિ રક્ષિતા ।

પ્રજાયાં રક્ષમાણાયમાત્મા ભવતિ રક્ષિતઃ ॥

સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવામાં આવે, તો પ્રજા રક્ષિત થાય છે. પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં આવે, તો પોતે પડે રક્ષિત બને છે.]

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।

यतन्ते रक्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥ ૬ ॥

સર્વ વર્ણો માટેના સ્ત્રીરક્ષણરૂપી આ ઉત્તમ ધર્મને જોનારા પતિઓ પોતે દુર્બળ હોય તો પણ પત્નીનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. ૬

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।

स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन्ति रक्षति ॥ ૭ ॥

જ પુરુષ પોતાની પત્નીને રક્ષે છે, તે પોતાનાં સંતાનને, આરિગ્ર્યને, કુળને, પડને, તેમજ ધર્મને પણ પ્રયત્ન-પૂર્વક રક્ષે છે. ૭

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।

जायायास्तद्वि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥ ૮ ॥

પતિ પત્નીમાં (શુક્રરૂપે) પ્રવેશી ગર્ભરૂપ (પુત્રરૂપ) થઈ આ લોકમાં ફરી જન્મે છે. આમ, પુરુષ ફરીને પત્નીમાં જન્મ પામે છે, તેમાંજ જયાનું જયાપણું છે. ૮

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं स्रूते तथाविधम् ।

तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतઃ ॥ ૯ ॥

સ્રી જવા પુરુષને લજ છે, તેવાજ પુત્રને તે જન્મ આપે છે. તેથી પ્રજાની વિશુદ્ધિ સારુ સ્રીને પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષવી. ૯

ન કશ્ચિદ્યોષિતઃ શક્તઃ પ્રસજ્ય પરિરક્ષિતુમ્ ।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

કોઈ પણ માણસ બળજબરામથી સ્રીને રક્ષી શકે નહિ; પરંતુ નીચેના ઉપાયોના યોગોથીજ રક્ષી શકાય. ૧૦

સ્રીના રક્ષણના ઉપાય—

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥ ११ ॥

ધનના સંગ્રહનાં, તેના ખર્ચનાં, સ્નાન આદિ શૌચનાં, પૂજા આદિ ધર્મનાં, રસોઈનાં અને ધરવખરીની સંભાળનાં એ કામોની સોંપણુ સ્રીને કરવી. ૧૧

अराक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।

आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

વિશ્વાસુ અને આજ્ઞાધીન માણસો દ્વારા ધરમાં ગોંધી રાખવાથી સ્રીઓ અરક્ષિત છે. પણ જ સ્રીઓ પોતેજ પોતાને રક્ષે છે, તેજ સ્રીઓ સુરક્ષિત રહી શકે છે. ૧૨

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।

स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

મધપાન, દુર્જનની સોબત, પતિનો વિયોગ, રખડરઝળ, ગાંધણુશીપણું અને પરધેર વાસ—એ છ નારીઓનાં દૂષણ છે.

नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।

सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

દુરાચારિણી સ્ત્રીઓ ૩૫ તપાસતી નથી, તેમ વયની સ્થિતિ પણ જોતી નથી. પુરુષ સુરૂપ હોય કે કુરૂપ હોય તે પણ તેને તે ભોગવે છે. ૧૪

પૌંશ્વલ્લાચ્છલચિત્તાશ્ચ નૈસ્તેહ્યાશ્ચ સ્વભાવતઃ ।

રક્ષિતા યત્નતોઽપીહ મર્તૃશ્વેતા વિકુર્વતે ॥ ૧૫ ॥

અસતીપણું, ચિત્તની ચંચળતા તેમજ સ્વાભાવિક સ્નેહનો અભાવ, એ કારણોને લીધે તે સ્ત્રીઓ પોતે યત્નપૂર્વક રક્ષાયેલી હોય તે પણ, પોતાના પતિ વિશે અભાવ રાખે છે.

एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम् ।

परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ १६ ॥

એમનો આવો સ્વભાવ બ્રહ્માની સૃષ્ટિ સાથે જન્મ્યો છે, એમ જાણી પુરુષે તેમના રક્ષણની બાબતમાં પરમ પ્રયત્નવાન રહેવું. ૧૬

શ્રીનું કાર્ય—

क्षय्यासनमलंकारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।

द्रोहमावं कुचर्या च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ ૧૭ ॥

શય્યા, આસન, અલંકાર, કામ, ક્રોધ, કુટિલતા, દ્રોહ-ભાવ અને દુરાચાર એ મનુષ્યે સ્ત્રીઓ માટે કલ્પ્યું છે. ૧૭

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ।

निरिन्द्रिया ह्यमन्ताश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ ૧૮ ॥

સ્ત્રીઓને વૈદિક મંત્રોથી જાતકર્માદિ સંસ્કારક્રિયા થઈ શકે નહિ, એવી ધર્મશાસ્ત્રોની વ્યવસ્થા છે. તેમને શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો તેમજ મંત્રોનો અધિકાર નથી. અર્થથી તેઓ અસત્યની જમ અશુભ છે. ૧૮

તથા ચ ક્રુતયો વક્ષ્યો નિગીતા નિમમેષ્વપિ ।

સ્વાલક્ષણ્યપરીક્ષાર્થે ત્રાસાં શૃણુત નિષ્કૃતીઃ ॥ ૧૯ ॥

તે સ્ત્રીઓની વ્યલિચારશીલતાની પરીક્ષા અર્થે વેદો-
માંય અનેક શ્રુતિઓ ગવાઈ છે, તેમાંથી પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થેની
શ્રુતિઓ સાંભળો. ૧૯

યન્મે માતા પ્રલુભે વિચરન્ત્યપતિવ્રતા ।

તન્મે રેતઃ પિતા વૃક્તામિત્યસ્યૈતન્નિર્દર્શનમ્ ॥ ૨૦ ॥

જો મારી માતા અપતિવ્રતા થઈ પરપુરુષની કામના-
વાળી થઈ હોય, તો મારા પિતા તેના રજને શુદ્ધ કરે—આ
તેનું ઉદાહરણ છે. માતાના માનસિક વ્યલિચારની શંકાવાળા
દાઈ પુત્રની આ ઉક્તિ છે. ૨૦

ધ્વાયત્યનિષ્ઠં યત્કિંચિત્પાણિગ્રાહસ્ય ચેતસા ।

તસ્યૈષ વ્યભિચારસ્ય નિહ્વઃ સમ્યગુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

સ્ત્રી મનથી પણ પોતાના પતિનું જ કાંઈ અનિષ્ઠ (અર્થાત્
પરપુરુષનું ગમન) ચિંતવે છે, તે માનસિક વ્યલિચારનું
આ (મંત્રમાં) ભલીભાંતે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. ૨૧

યાદૃગુણેન મર્ત્ત્રા સ્ત્રી સંયુજ્યેત યથાવિધિ ।

તાદૃગુણા સાં ભવતિ સમુદ્રેણેવ નિમ્નગા ॥ ૨૨ ॥

નદી જમ સમુદ્ર સાથેના સંગમથી સમુદ્રના ગુણવાળી
થાય છે, તેમ સ્ત્રી જવા ગુણવાળા પતિને પરણે છે, તેવા
ગુણવાળી તે થાય છે. ૨૨

અક્ષમાલા વસિષ્ઠેન સંયુક્તાધ્વમયોનિજા ।

શારંગી મન્દપાલેન જગામામ્યર્હણીયતામ્ ॥ ૨૩ ॥

નીચ જાતિમાં જન્મેલી અક્ષમાલા વસિષ્ઠ સાથે અને શારંગી મન્દપાલ સાથે લગ્નથી જોડાવાથી પૂજ્યપણાને પામી હતી. ૨૩

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।

उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

આ લોકમાં એ ને બીજી હીન જાતિમાં જન્મેલી સ્ત્રીઓ પોતપોતાના સ્વામીઓના શુભ ગુણોને લીધે કરીને ઉત્કર્ષને પામી છે. ૨૪

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।

પ્રેત્યેહ ચ સુખોદર્કાન્પ્રજાધર્માન્નિબોધત ॥ ૨૫ ॥

સ્ત્રીપુરુષની આ નિત્યની શુભ લોકયાત્રા કહી. હવે આ લોકને પરલોકમાં ઉત્તમ સુખ સંપાદાવનારા સંતતિના ધર્મો સાંભળો. ૨૫

प्रजना धर्म—

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

પ્રજોત્પાદન અર્થે સ્ત્રીઓ મહાભાગ્યવતી, પૂજાપાત્ર અને ગૃહની દીપ્તિરૂપ છે. સ્ત્રીઓ ગૃહોમાં લક્ષ્મી છે. સ્ત્રી અને લક્ષ્મી બંને સમાન છે. ૨૬

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।

प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

સંતાનનું ઉત્પાદન કરવું, થયેલી સંતતિને ઉછેરી મોટી કરવી અને નિત્યનો લોકવ્યવહાર ચલાવવો, એ પ્રત્યક્ષ રીતે સ્ત્રીઓને અધીન છે. ૨૭

અપત્યં ધર્મકાર્યાણિ શુશ્રૂષા રતિરુત્તમા ।

દારાધીનસ્તથા સ્વર્ગઃ પિતૃણામાત્મનશ્ચ ॥ ૨૮ ॥

સંતાન, ધર્મકાર્યો, સેવા, ઉત્તમ પ્રીતિ અને પંડનું તથા પિતૃઓનું સ્વર્ગ એ બધાં સ્ત્રીઓને અધીન છે. ૨૮

પતિં યા નામિચરતિ મનોવાગ્દેહસંયતા ।

સા મર્ત્તલોકાનામોતિ સદ્ધિઃ સાધ્વીતિ ચોચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

મન, વાણી અને દેહના સંયમવાળી જે સ્ત્રી પતિનું ઉદ્ધંધન કરતી નથી, તે પતિલોકને પામે છે અને સત્પુરુષો તેને સાધ્વી કહે છે. ૨૯

વ્યભિચારાત્તુ મર્તુઃ સ્ત્રી લોકે પ્રાપ્નોતિ નિન્દ્યતામ્ ।

ગૃગાલયોર્નિ પ્રાપ્નોતિ પાપરોગૈશ્ચ પીડયતે ॥ ૩૦ ॥

પણ જે સ્ત્રી સ્વામીથી આડો વ્યવહાર રાખે છે, તે આ લોકમાં નિંદા પામે છે અને મરણ પછી શિયાળની થોનિમાં જન્મે છે તથા (ક્ષય, કુષ્ટ વગેરે) પાપી રોગોથી પીડાય છે. ૩૦

પુત્રં પ્રત્યુદિતં સદ્ધિઃ પૂર્વજૈશ્ચ મહર્ષિભિઃ ।

વિશ્વજન્યમિમં પુણ્યમ્પન્યાસં નિબોધત ॥ ૩૧ ॥

સત્પુરુષોએ અને પૂર્વના મહર્ષિઓએ પુત્ર સંબંધમાં જે વિશ્વહિતકારી અને પવિત્ર વિચાર કહ્યો છે, તે સાંભળો. ૩૧

બીજનો અને ક્ષેત્રનો વિચાર—

મર્તુઃ પુત્રં વિજાનન્તિ શ્રુતિદ્વૈધં તુ મર્તરિ ।

આહુરુત્પાદકં કેચિદપરે ક્ષેત્રિણં વિદુઃ ॥ ૩૨ ॥

પુત્ર એ ભર્તાનો (પિતાનો) છે, એમ લોકો માને છે. પણ ભર્તા સંબંધમાં બે જાતની શ્રુતિ છે. કેટલાક પુત્રને તેના

ઉત્પાદકનો માને છે, તો બીજા તેને જની સ્ત્રીમાં તે જન્મ્યો હોય તેનો માને છે. ૩૨

ક્ષેત્રભૂતા સ્મૃતા નારી बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।

ક્ષેત્રबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥ ૩૩ ॥

સ્ત્રીને ક્ષેત્રરૂપ કહી છે અને પુરુષને બીજરૂપ કહ્યો છે. ક્ષેત્ર અને બીજના સમયોગથી સૌ દેહધારીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે.

विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।

उभयं तु समं यत्र सां प्रसूतिः प्रशस्यते ॥ ૩૪ ॥

કોઈક સ્થળે બીજ વિશિષ્ટ ગણાય છે, તો ક્યાંક ક્ષેત્ર વિશિષ્ટ ગણાય છે. પણ જ્યાં બીજ અને ક્ષેત્ર બંને સમાન મનાય છે, ત્યાં પ્રજા પ્રશંસાપાત્ર છે. ૩૪

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।

सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ ૩૫ ॥

બીજ અને યોનિ એ બેમાં બીજ ઉત્કૃષ્ટ કહેવાય છે; કારણ કે પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિમાં બીજનાં રૂપ, રંગ રચના ઇત્યાદિ લક્ષણો જોવામાં આવે છે. ૩૫

यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ।

तादृग्गोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः ॥ ૩૬ ॥

પ્રાપ્ત કાલે ક્ષેત્રમાં જે જાતનું બીજ વાવવામાં આવે છે, તે જાતનું બીજ પોતાના ગુણો સાથે વ્યક્ત થઈ તે ક્ષેત્રમાં (છોડરૂપે) ફૂટે છે. ૩૬

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ।

न च योनिगुणान्कांચिद्बीजं पुण्यति पुष्टिषु ॥ ૩૭ ॥

આ ભૂમિને પ્રાણીઓની સનાતન યોનિ કહી છે; પણ ખીજમાંથી જોગેલા છોડમાં ક્ષેત્રના જવા કાઢ પણ ગુણ હોતા નથી. ૩૭

ભૂમાવપ્યેકકેદોરે કાલોક્તાનિ કૃષીવલૈઃ ।

નાનારૂપાણિ જાયન્તે વીજાનીહ સ્વમાવતઃ ॥ ૩૮ ॥

ભૂમિમાં એકજ ક્યારડામાં ખરી મોસમે એકૂતો જ ખીજે વાવે છે, તે પોતાના સ્વભાવે કરીને વિવિધરૂપે બહાર ફૂટે છે.

બ્રીહયઃ શાલયો મુદ્રાસ્તિલા માષાસ્તથા યવાઃ ।

યથાવીજં પ્રરોહન્તિ લઘુનાનીશ્વસ્તથા ॥ ૩૯ ॥

સાઠી અને કોલમની ડાંગર, મગ, તલ, અડદ, જવ, લસણ અને શેરડી વગેરે પોતપોતનાં ખીજ પ્રમાણે જોગે છે. ૩૯

અન્યદુષ્ઠં જાતમન્યદિત્યેતન્નોપપદ્યતે ।

ઉપ્યતે યદ્ધિ યદ્ધીજં તત્તદેવ પ્રરોહતિ ॥ ૪૦ ॥

પરંતુ એક ખીજ વાવ્યું હોય અને જોગે તે ખીજું હોય—એમ બનતું નથી. જ ખીજ વાવવામાં આવે, તેજ જોગે જગી આવે છે. ૪૦

તત્પ્રાજ્ઞેન વિનીતેન જ્ઞાનવિજ્ઞાનવેદિના ।

આયુષ્કામેન વસ્યં ન જાતુ પરયોષિતિ ॥ ૪૧ ॥

તેથી આયુષ્યની ધગ્ધા રાખનારા બુદ્ધિમાન, વિનયવાન અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનના જ્ઞાતા પુરુષે ક્યારેય પરસ્ત્રીમાં ખીજ વાવવું નહિ. (પ્રજ ઉત્પન્ન કરવી નહિ.) ૪૧

અત્ર ગાથા વાપુગીતાઃ કીર્તયન્તિ પુરાવિદઃ ।

યથા વીજં ન વસંધં પુંસા પરપરિગૃહે ॥ ૪૨ ॥

આ સંબંધમાં પુરાણવેત્તાઓ વાયુએ ગાયેલી ગાથાઓનું આમ કીર્તન કરે છે કે—પુરુષે કદાપિ પરસ્ત્રીમાં બીજ રાપવું નહિ. (ગર્ભાધાન કરવું નહિ.) ૪૨

નश्यतीषुर्यथा विद्वः स्वे विद्वमनुविद्वद्यतः ।

तथा नश्यति वै क्षिप्तं बीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

એક પુરુષના આણથી વીંધાઈ ચૂકેલા મૃગને બીજો તેજ છેદમાં આણથી ફરી વીંધે, તો તેનું આણ જમ નકામું બન્ય છે; તેમ પરસ્ત્રીમાં નાખેલું બીજ પણ ચોક્કસ નિષ્ફળ બન્ય છે.

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्या पूर्वविदो विदुः ।

स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥ ४४ ॥

પૂર્વવેત્તાઓ આ પૃથ્વીને પણ પૃથુની પત્ની બણે છે. ક્યારે તેનોજ છે, જ ખેતરને ખેડી કરીને સાફ કરે છે, તેજ પ્રમાણે મૃગ તેનુંજ છે, જ તેને પ્રથમ વીંધે છે. ૪૪

एतावानेव पुरुषो यज्ञायात्मा प्रजेति ह ।

विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

પત્ની, પોતે અને પ્રજા એ ત્રણે મળીને એક પુરુષ કહેવાય છે. વિપ્રો કહે છે, જ ભર્તા છે તેજ ભાર્યા છે. ૪૫

न निष्कर्यविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते ।

एवं धर्मं विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

વેચી દેવાથી કે ત્યાગ કરવાથી કંઈ પત્ની પતિની મટી જતી નથી; એમ પ્રજાપતિએ પૂર્વે નિર્મેલા ધર્મને અમે બાણીએ છીએ. ૪૬

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति ग्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥

વારસાભાગ એકજ વાર પડે, કન્યાદાન એકજ વાર થાય અને વચન એકજ વાર અપાય. સત્પુરુષો આ ત્રણે બાબતો એકજ વાર કરે છે. ૪૭

यथा गोऽश्वोष्टूदासीषु महिष्यजाविकासु च ।

नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥ ४८ ॥

જમ ગાય, ઘોડી, ઊંટડી, દાસી, ભેંસ, બકરી અને ઘેટી વગેરેમાં પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનારો પ્રજાનો સ્વામી થતો નથી, તેમ પરશ્વીમાં પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનારો પ્રજાનો ઘણી ગણાતો નથી. ૪૮

येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ।

ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥ ४९ ॥

ક્ષેત્રના સ્વામી નહિ એવા જે બીજવાળાઓ પારકાના ખેતરમાં વાવણી કરે છે, તેઓ ક્યારેય ઊગેલા ધાન્યનું ફળ પામતાજ નથી. ૪૯

यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सा मोषं स्कन्दितमार्षभम् ॥ ५० ॥

કદી કોઈનો સાંઠ પારકી ગાયમાં સેંકડો વાછરડાં પેદા કરે, તો પણ તે વાછરડાં ગાયના ઘણીનાંજ ગણાય અને એ સાંઠનું વીર્યસિંચન નિષ્ફળ જાય. ૫૦

तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।

कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

તેજ પ્રમાણે, ક્ષેત્રનો સ્વામી નહિ એવો જે પુરુષ પર-ક્ષેત્રમાં રોપણી કરે છે, તે ક્ષેત્રના સ્વામીનું કામ સારું છે—બીજ વાવનાર તેનું ફળ પામતાં નથી. ૫૧

फलं त्वनाभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ૫૨ ॥

ક્ષેત્રવાળાઓ અને ખીજવાળાઓ બંનેએ કૃષ્ણ સંબંધમાં કંઈ નિશ્ચય ન કર્યો હોય, તો પ્રત્યક્ષ કૃષ્ણ સ્પષ્ટ રીતે એમના સ્વામીનું જ થાય છે. કેમકે, ખીજ કરતાં થોડાં વિશેષ ગૌરવવાળી છે. ૫૨

क्रियाभ्युपगमाच्चेतद्वीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ૫૩ ॥

પણ ક્રિયાકૃષ્ણ વિશે ઠરાવ કરીને એ તે ક્ષેત્ર ખીજ સારુ આપવામાં આવે, તો ક્ષેત્રસ્વામી અને ખીજસ્વામી એ બંને તેના કૃષ્ણના ભાગિયા ગણાય. ૫૩

ओषवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

क्षेत्रिकस्येव तद्वીजं न वप्ता लभते फलम् ॥ ૫૪ ॥

પ્રવાહથી કે પવનથી તણાઈ આવેલું ખીજના ખેતરમાં જીગી આવે છે, તે ખેતરના ધણીનું જ થાય છે અને વાવનારને તેનું ફલ મળતું નથી. ૫૪

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।

विहंगमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ ૫૫ ॥

ગાય, ઘોડી, દાસી, ઊંટડી, બકરી, ઘેટી, પંખણી અને ભેંસ વગેરેની આલાદ સંબંધમાં આ ધર્મ જાણવો. ૫૫

શ્રીઓના આપદ્ધર્મ—

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ ૫૬ ॥

આ તમને બીજા અને થોનિની પ્રધાનતા અને ગૌણતા વિશે કહ્યું. હવે સ્ત્રીઓના આપદ્ધર્મ વિશે કહીશ. ૫૬

બ્રાતૃર્જ્યેષ્ઠસ્ય માર્યા યા ગુરુપત્ન્યનુજસ્ય સા ।

યવીયસસ્તુ યા માર્યા સ્તુષા જ્યેષ્ઠસ્ય સા સ્મૃતા ॥ ૫૭ ॥

મોટા ભાઈની વહુ તે નાના ભાઈને ગુરુપત્નીરૂપ અને નાના ભાઈની વહુ તે મોટા ભાઈને પુત્રવધૂરૂપ ગણાઈ છે. ૫૭

જ્યેષ્ઠો યવીયસો માર્યા યવીયાન્વાઽગ્રજસ્ત્રિયમ્ ।

પતિતૌ ભવતો ગત્વા નિયુક્તાવપ્યનાપદિ ॥ ૫૮ ॥

આપત્કાળ ન હોય ત્યારે જ મોટો ભાઈ નાના ભાઈની પત્નીમાં અને જ નાનો ભાઈ મોટા ભાઈની પત્નીમાં નિયોગ-ગમન કરે છે, તે બંને પતિત થાય છે. ૫૮

દેવરાદ્વા સપિન્ડાદ્વા સ્ત્રિયા સમ્યક્નિયુક્તયા ।

પ્રજેપ્સિતાઽધિગન્તવ્યા સંતાનસ્ય પરિક્ષયે ॥ ૫૯ ॥

સંતાનનો સમૂળગો ક્ષય થયો હોય, તો પ્રજની ઇચ્છા-વાળી સ્ત્રીએ દ્વિતર કે સપિંડી સાથે વિધિપૂર્વક નિયોગ-ગમન કરવું. ૫૯

વિધવાયાં નિયુક્તસ્તુ ઘૃતાક્તો વાગ્યતો નિશિ ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥ ૬૦ ॥

વિધવામાં નિયોગની આજ્ઞા પામેલા પુરુષે શરીરે ધી ચોપડવું, વાણીને સંયમમાં રાખવી અને રાત્રે સંગ કરવો. એ રીતે તેણે એકજ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો, ક્યારેય બીજા પુત્રની ઉત્પત્તિ કરવી નહિ. ૬૦

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।

अनिर्दृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥ ૬૧ ॥

નિયોગવિધિ બાણનારા કેટલાકો એક પુત્રથી સ્ત્રીપુરુષના નિયોગનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી એમ જુએ છે. તેથી તેઓ સ્ત્રીઓ વિષે ધર્મપૂર્વક બીજો પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો એમ માને છે. ૬૧

વિધવાયાં નિયોગાર્થે નિર્વૃત્તે તુ યથાવિધિ ।

ગુરુવચ્ચ સ્તુષાવચ્ચ વર્તેયાતાં પરસ્પરમ્ ॥ ૬૨ ॥

વિધવા વિશે નિયોગનું પ્રયોજન યથાવિધિ સિદ્ધ થયા પછી, તે પુરુષે તે સ્ત્રી પ્રત્યે ગુરુપત્ની કે પુત્રવધૂની જમ પરસ્પર વર્તન રાખવું. ૬૨

નિયુક્તૌ ચૌ વિધિં હિત્વા વર્તેયાતાં તુ કામતઃ ।

તાબુભૌ પતિતૌ સ્યાતાં સ્તુષાગગુરુતલ્પગૌ ॥ ૬૩ ॥

નિયોગગમન કરનાર જ બે ભાઈઓ વિધિને ઉલ્લંઘી કામવશ થઈ વર્તે છે, તે બંને પતિત થાય છે અને પુત્રવધૂમાં કે ગુરુપત્નીમાં ગમન કર્યાના પાપી ગણાય છે. ૬૩

નાન્યસ્મિન્વિધવા નારી નિયોક્તવ્યા દ્વિજાતિભિઃ ।

અન્યસ્મિન્દિ નિયુજ્ઞાના ધર્મ હન્યુઃ સનાતનમ્ ॥ ૬૪ ॥

દ્વિજાતિઓએ વિધવા સ્ત્રીને અન્ય પુરુષ સાથે નિયોગ ન કરાવવો. આમ અન્ય પુરુષ સાથે નિયોગ કરાવનારાઓ સનાતન ધર્મનો નાશ કરે છે. ૬૪

નોદ્વાદિકેષુ મન્ત્રેષુ નિયોગઃ કીર્ત્યતે ક્વચિત્ ।

ન વિવાહવિધાવુક્તં વિધવાવેદનં પુનઃ ॥ ૬૫ ॥

વૈવાહિક મંત્રોમાં કયારેય પણ નિયોગ કહેવાતો નથી. તેમ વિવાહવિધિમાં વિધવાનું પુનર્લગ્ન પણ કહ્યું નથી. ૬૫

અયં દ્વિજૈર્હિ વિદ્વદ્ભિઃ પશુધર્મો વિગર્હિતઃ ।

મનુષ્યાણામપિ પ્રોક્તો વેને રાજ્યં પ્રશાસતિ ॥ ૬૬ ॥

પણુ વિદ્વાન દ્વિજેએ આ પશુધર્મને નિંદો છે. એ પશુ-
ધર્મ તો વેનરાજ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે મનુષ્યોમાં પ્રવર્ત્યો
હતો. ૬૬

સ મહીમશિલાં મુજ્જન્નાજર્ષિપ્રવરઃ પુરા ।

વર્ણનાં સંકરં ચક્રે કામોપહતચેતનઃ ॥ ૬૭ ॥

પૂર્વે અખિલ પૃથ્વીને ભોગવતા તે રાજર્ષિશ્રેષ્ઠે કામ-
થી મૂઢચિત્ત થઈને વર્ણોની આ સંકરતા ચલાવી હતી. ૬૭

તતઃ પ્રભૃતિ યો મોહાત્પ્રમીતપતિકાં સ્ત્રિયમ્ ।

નિયોજયત્યપત્યાર્થં તં વિગર્હન્તિ સાધવઃ ॥ ૬૮ ॥

ત્યારથી જે પુરુષ મોહવશ થઈને વિધવા સ્ત્રીને સંતતિને
અર્થે નિયોગમાં યોજે છે, તેને સત્પુરુષો નિંદે છે. ૬૮

યસ્યા ઝિયેત કન્યાયા વાચા સત્યે કૃતે પતિઃ ।

તામનેન વિધાનેન નિજો વિન્દેત દેવરઃ ॥ ૬૯ ॥

વાણીપૂર્વક જે કન્યાના દાનનો સંકલ્પ થયો હોય, તે
કન્યાનો પતિ મરી જાય, તો તેનો દિયર તેને નીચેની વિધિ-
થી પરણી શકે. ૬૯

યથાવિધ્યધિગમ્યૈનાં શુક્લવસ્ત્રાં શુચિવ્રતામ્ ।

મિથો મજેતાપ્રસવાત્સકૃત્સકૃદ્દતાવૃતૌ ॥ ૭૦ ॥

શ્વેત વસ્ત્રવાળી અને પવિત્ર વ્રતવાળી તે કન્યાને દિયરે
વિધિપૂર્વક પરણવી અને તેને સંતાન થાય ત્યાં સુધી પ્રત્યેક
ઋતુએ તેની સાથે એકએક વાર સંગ કરવો. ૭૦

ન દક્ષા કસ્યચિત્કન્યાં પુનર્દદ્યાદિચક્ષણઃ ।

દક્ષા પુનઃ પ્રયચ્છન્દિ પ્રાપ્નોતિ પુરુષાનૃતમ્ ॥ ૭૧ ॥

વિચક્ષણ માણસે કોઈ એકને કન્યા આપીને ફરીને તે બીજા કોઈને આપવી નહિ; કેમકે આમ કન્યાને ફરીથી આપનારો પુરુષ જૂઠાણું કર્યાનો અપરાધ કરે છે. ૭૧

વિધિવત્પ્રતિગૃહ્યાપિ ત્યજેત્કન્યાં વિગર્હિતામ્ ।

વ્યાધિતાં વિપ્રદુષ્ટાં વા છન્નના ચોપપાદિતામ્ ॥ ૭૨ ॥

કન્યાને વિધિપૂર્વક સ્વીકાર્યા છતાંય, તે બે નિંદિત, રોગી કે દૂષિત હોય અથવા તે બે છળકપટથી અપાયેલી હોય, તો તેને ત્યજી શકાય. ૭૨

યસ્તુ દોષવર્તી કન્યામનાઘ્યાયોપપાદયેત્ ।

તસ્ય તદ્વિતથં કુર્યાત્કન્યાદાતુર્દુરાત્મનઃ ॥ ૭૩ ॥

જે માણસ પોતાની દોષવાળી કન્યાના દોષ કહ્યા વિના જ તેનો વિવાહ કરે છે, તે દુરાત્મા કન્યાદાતાના એ કન્યાદાનને વ્યર્થ કરવું. (એટલે તે કન્યા સ્વીકારવી નહિ.) ૭૩

વિધાય વૃત્તિં માર્યાયાઃ પ્રવસેત્કાર્યવાન્નરઃ ।

અવૃત્તિકર્ષિતા દ્વિ સ્ત્રી પ્રદુષ્યેત્સ્થિતિમત્યપિ ॥ ૭૪ ॥

કાર્યવાળા માણસે પત્નીના ભરણપોષણની બેગવાઈ કરીનેજ પ્રવાસે જવું. કેમકે સદાચરણી સ્ત્રી પણ આજીવિકાની સાંકડમાં આવતાં દૂષિત થઈ જાય. ૭૪

વિધાય પ્રોષિતે વૃત્તિં જીવેન્નિયમમાસ્થિતા ।

પ્રોષિતે ત્વવિધાયૈવ જીવેન્નિચ્છલ્પૈરગર્હિતૈઃ ॥ ૭૫ ॥

જે સ્ત્રીનો પતિ ભરણપોષણની બેગવાઈ કરીને પ્રવાસે

જય, તે સ્ત્રીએ નિયમપરાયણ જીવન જીવવું. જોનો પતિ આવી
જોગવાઈ કર્યા વિનાજ પ્રવાસે જાય, તેણે નિંદારહિત કામ-
ધંધાએ કરીને જીવનનિર્વાહ ચલાવવો. ૭૫

પ્રોષિતો ધર્મકાર્યાર્થ પ્રતીક્ષ્યોઽષ્ટૌ નરઃ સમાઃ ।

વિદ્યાર્થ વદ્યશોઽર્થવા કામાર્થ ત્રીંસ્તુ વત્સરાન્ ॥ ૭૬ ॥

પતિ જે ધર્મકાર્યે સારુ પરદેશ ગયો હોય, તો પત્નીએ
તેની આઠ વર્ષ સુધી રાહ જોવી. તે જે વિદ્યા માટે કે યશ
સારુ ગયો હોય, તો તેણે છ વર્ષ સુધી રાહ જોવી; પણ તે જે
કામભોગ સારુ પરદેશ ગયો હોય, તો પત્નીએ ત્રણ વર્ષ સુધી
તેની રાહ જોવી. ૭૬

સંવત્સરં પ્રતીક્ષેત દ્વિષન્તીં યોષિતં પતિઃ ।

ઊર્ધ્વં સંવત્સરાત્ત્વેનાં દાયં હૃત્વા ન સંવસેત્ ॥ ૭૭ ॥

પતિએ દ્વેષ કરતી પત્નીને એક વર્ષ સુધી સહન કરવી.
એક વર્ષ પછી પણ તે સુધરે નહિ તો તેણે તેનાં ધરેણાંમાં
લઈ લેવાં અને તેની સાથે સહવાસ કરવો નહિ. ૭૭

અતિક્રામેત્પ્રમત્તં યા મત્તં રોગાર્તમેવ વા ।

સા ત્રીન્માસાન્પરિત્યાજ્યા વિભૂષણપરિચ્છદા ॥ ૭૮ ॥

જો સ્ત્રી પોતાના પ્રમાદી, નશાખોર અને રોગાતુર પતિનું
ઉદ્ધવધન કરે, તેનાં ધરેણાં અને રાચરચીલાં છીનવી લેવાં;
તેમજ તેનો ત્રણ માસને માટે ત્યાગ કરવો. ૭૮

ઉન્મત્તં પતિતં ક્લીબમબીજં પાપરોગિણમ્ ।

ન ત્યાગોઽસ્તિ દ્વિષન્ત્યાશ્ચ ન ચ દાયાપવર્તનમ્ ॥ ૭૯ ॥

પણ સ્ત્રી જે ઉન્મત્ત, પતિત, નપુંસક, બીજરહિત અને

પાપરોગી એવા પતિની સેવાચાકરી કરે નહિ, તો તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી શકાય નહિ, તેમ તેની મિલકત લઈ લેવાય નહિ.

મદ્યપાડસાધુવૃત્તા ચ પ્રતિકૂલા ચ યા ભવેત્ ।

વ્યાધિતા વાડધિવેત્તવ્યા હિંસાર્થમ્ની ચ સર્વદા ॥ ૮૦ ॥

જે સ્ત્રી સદા દારૂડિયણ, દુરાચારિણી, આડી વર્તનારી, રોગિણી, મારકણી અને પૈસો ઉઠાવનારી હોય, તે સ્ત્રી ઉપર પતિએ બીજી પત્ની કરવી. ૮૦

વંધ્યાઽષ્ટમેઽધિવેદ્યાઽદ્વે દશમે તુ મૃતપ્રજા ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ८१ ॥

ઋતુમતી થયા પછી જે સ્ત્રી આઠ વર્ષ સુધી વંધ્યા રહે, તો પતિએ બીજી સ્ત્રી કરવી. તેમ જ સ્ત્રીને સંતતિ જીવતી ન હોય અને જે સ્ત્રી માત્ર પુત્રીને જ જનમ આપતી હોય, તેમના સંબંધમાં અનુક્રમે દસ અને અગિયાર વરસ સુધી રાહ જોઈને બીજી સ્ત્રી કરવી. પણ સ્ત્રી જે કડવાઓલી હોય, તો તરત જ બીજી પત્ની કરવી. ૮૧

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।

साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

પણ જે સ્ત્રી રોગિણી હોવા છતાં હિતકારિણી અને શીલ-વતી હોય, તો પતિએ તેની અનુજ્ઞા લઈને બીજી સ્ત્રી કરવી; પણ એ પ્રથમ પત્નીનું ક્યારેય અપમાન કરવું નહિ. ૮૨

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्द्रुषिता गृहात् ।

सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ ॥ ८३ ॥

જે સ્ત્રીના ઉપર બીજી સ્ત્રી કરી હોય, તે જો રોષ કરીને

ધરખહાર નીકળી પડે, તો તેને તરતજ અટકાવવી અથવા
સ્વજનોની સમક્ષમાં તેનો ત્યાગ કરવો. ૮૩

પ્રતિષિદ્ધાપિ चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।

પ્રેક્ષાસમાજં ગચ્છેદ્વા સા દણ્ડયા કૃષ્ણલાનિ ષદ્ ॥ ૮૪ ॥

રોક્યા છતાં, જે સ્ત્રી ઉત્સવપ્રસંગેએ મદિરાપાન કરે,
અથવા નાટકચેટકના ટોળામાં ભળે, તો તે છ કૃષ્ણલના દંડને
પાત્ર છે. ૮૪

यदि स्वाश्वापराश्रैव विन्देरन् योषितो द्विजाः ।

તાસાં વર્ણક્રમેણ સ્યાજ્જયૈષ્ઠ્યં પૂજા ચ વેદમ ચ ॥ ૮૫ ॥

દ્વિજો પોતાની જાતિની કે પરજાતિની જે જે સ્ત્રીઓને
પરણે, તે તે સ્ત્રીઓને તેમના તેમના વર્ણના ક્રમ પ્રમાણે વડ-
પાણે, સન્માન અને ધર હોય. ૮૫

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।

સ્વા ચૈવ કુર્યાત્સર્વેષાં નાસ્વજાતિઃ કથંચન ॥ ૮૬ ॥

એ સૌ સ્ત્રીઓમાં સ્વામીના શરીરની સેવા તથા તેનું
નિત્યનું ધર્મકાર્ય તો સ્વજાતિની સ્ત્રીજ કરે; પરજાતિની સ્ત્રીઓ-
એ તે કદીય ન કરવાં. ૮૬

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयाज्जयया ।

યથા બ્રાહ્મણચાણ્ડાલઃ પૂર્વદૃષ્ટસ્તથૈવ સઃ ॥ ૮૭ ॥

સ્વજાતિની સ્ત્રી હોવા છતાં, જે પુરુષ મોહથી બીજી
જાતિની સ્ત્રી પાસે તે કામો કરાવે, તો તેને પૂર્વના ઋષિ-
ઓએ કહ્યો છે એવો—બ્રાહ્મણીમાં શૂદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો ચંડાળ
જાણવો. ૮૭

ઉત્કૃષ્ટાયામિરૂપાય વરાય સદૃશાય ચ ।

અગ્રાપ્તામપિ તાં તસૈ કન્યાં દદ્યાદથાવિધિં ॥ ૮૮ ॥

ઉત્કૃષ્ટ, સુંદર અને યોગ્ય એવો વર મળી આવે, તો તેને યથાવિધિ કન્યા આપવી—પછી ભલે તે કન્યા ઉંમરે ન આવી હોય. ૮૮

[પ્રયચ્છેન્નગ્નિકાં કન્યામૃતકાલમયાન્વિતઃ ।

ઋતુમત્યાં હિ તિષ્ઠન્ત્યામેનોદાતારમૃચ્છતિ ॥

ઋતુકાલના ભયવાળાએ કન્યાને તેની નશ્વિકાવયમાંજ વરાવી દેવી. કેમકે, તે ઋતુમતી થતી હોય તો દાતાને પાપ લાગે છે.]

કામમામરણાત્તિષ્ઠેદ્ ગૃહે કન્યર્તુમત્યપિ ।

ન ચૈવૈનાં પ્રયચ્છેત્તુ ગુણહીનાય કર્હિચિત્ ॥ ૮૯ ॥

કન્યા ઋતુમતી થતી હોય તોય ભલે તે મરણ સુધી ઘેર રહે, પણ તેને કદીય ગુણહીન વરને ન આપવી. ૮૯

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યુતમતી સતી ।

ઊર્ધ્વં તુ કાલાદેતસ્માદ્વિન્દેત સદૃશં પતિમ્ ॥ ૯૦ ॥

ઋતુમતી કુમારિકાએ ત્રણ વર્ષ સુધી રાહ જોવી. એ વખત પછી તેણે પોતેજ લાયક વરને વરી લેવું. ૯૦

અદીયમાના મતારમધિગચ્છેદ્યદિ સ્વયમ્ ।

નૈનઃ કિંચિદવાપ્નોતિ ન ચ યં સાઽષિચ્છતિ ॥ ૯૧ ॥

કન્યા જો આમ કોઈથી ન અપાતાં પોતેજ પતિ કરી લે, તો તે કન્યાને તેમ તે જને પરણે તેને કશું પાપ લાગતું નથી. ૯૧

અલંકારં નાદતીત પિત્ર્યં કન્યા સ્વયંવરા ।

માતૃકં ભ્રાતૃદત્તં વા સ્તેના સ્વાઘદિ તં હરેત્ ॥ ૧૨ ॥

આ રીતે ઇચ્છાવર કરનારી કન્યાએ પિતા, માતા અથવા
ભાઈ તરફનાં ધરેણાં લેવાં નહિ. જો તે લઈ જાય તો ચોર
હરે છે. ૯૨

પિત્રે ન દદ્યાચ્છુલ્કં તુ કન્યામૃતમૃતીં હરન્ ।

સ હિ સ્વામ્યાદતિક્રમેદૃતૂનાં પ્રતિરોધનાત્ ॥ ૧૩ ॥

ઋતુમતી કન્યાને લઈ જનારે કન્યાના પિતાને મૂલ્ય
આપવાનું હોય નહિ કેમકે, કન્યાના ઋતુકાલોને રોકવાથી
કન્યા ઉપરનું તે પિતાનું સ્વામિત્વ જતું રહે છે. ૯૩

ત્રિંશદ્વર્ષો વહેત્કન્યાં દૃઢ્યાં દ્વાદશવાર્ષિકીમ્ ।

ત્ર્યષ્ટવર્ષોઽષ્ટવર્ષાં વા ધર્મે સીદતિ સત્ત્વરઃ ॥ ૧૪ ॥

ત્રીસ વર્ષના પુરુષે બાર વરસની મનોરમ કન્યા પરણવી;
અથવા ચોવીસ વર્ષનાએ આઠ વર્ષની કન્યાને વરવી અથવા
ધર્મવિષયમાં આપત્તિ હોય તો જલદી પરણવું. ૯૪

દેવદત્તાં પતિર્માયાં વિન્દતે નેચ્છયાઽઽત્મનઃ ।

તાં સાધ્વીં વિમૃયામિત્વં દેવાનાં પ્રિયમાચરન્ ॥ ૧૫ ॥

પતિ દેવે દીધેલી પત્નીને પરણે છે, સ્વેચ્છાએ તે પરણતો
નથી; તેથી દેવોનું પ્રિય આચરનાર તેણે તે સાધ્વીનું નિત્ય
ભરણપોષણ કરવું. ૯૫

પ્રજનાર્થં સ્ત્રિયઃ સુદૃઢાઃ સંતાનાર્થં ચ માનવાઃ ।

તસ્માત્સાધારણો ધર્મઃ શ્રુતૌ પત્ન્યા સહોદિતઃ ॥ ૧૬ ॥

ગર્ભધારણ માટે સ્ત્રીઓ સર્જાઈ છે અને ગર્ભધાન માટે

પુરુષો સર્જ્યા છે. તેથી, પતિએ સાધારણ ધર્માચરણ પત્નીની સાથે કરવું એમ વેદમાં કહ્યું છે. ૯૬

કન્યાયાં દત્તશુલ્કાયાં મ્રિયેત यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥ ९७ ॥

જે કન્યા માટે મૂલ્ય આપ્યું હોય તે કન્યાનો મૂલ્ય આપનાર પતિ જો મરી જાય અને જો કન્યા સંમત હોય તો તે તેના દિયરને આપવી. ૯૭

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन् ।

शुल्कं हि गृह्णन्कुरुते छत्रं दुहितृविक्रयम् ॥ ९८ ॥

દીકરીનું દાન કરતાં શૂદ્રે પણ દીકરીનું મૂલ્ય લેવું નહિ. જે પુત્રીના પૈસા લે છે, તે છૂપી રીતે પુત્રીનું વેચાણ કરે છે.

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।

यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीय ते ॥ ९९ ॥

એકને વચન આપીને બીજને કન્યા આપવામાં આવે એવું સત્પુરુષોએ પૂર્વે કયું નથી કે નથી તેઓ હમણાં કરતા. ૯૯

नानुशुभ्रम जात्वेतत्पूर्वेणपि हि जन्मसु ।

शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छत्रं दुहितृविक्रयम् ॥ १०० ॥

શુલ્કરૂપી મૂલ્ય લઈને શુભ રીતે દીકરીનું વેચાણ થતું હોય એવું અમે પૂર્વજન્મે વિશેષ કદી સાંભળ્યું નથી. ૧૦૦

अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदामरणान्तिकः ।

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥

મરણપર્યંત સ્ત્રી અને પુરુષે પરસ્પર અવ્યભિચારી રહેવું. આ સ્ત્રીપુરુષનો પરમ ધર્મ સંક્ષેપમાં સમજો. ૧૦૧.

તથા નિત્યં યતેયાતાં સ્ત્રીપુંસૌ તુ કૃતક્રિયૌ ।

યથા નાભિચરેતાં તૌ વિયુક્તાવિતરેતરમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

વિવાહસંસ્કાર પામેલાં સ્ત્રીપુરુષે નિત્ય એવી રીતે ચલ કરવો કે તે બન્ને એકમેકથી વિખૂટાં પડી ધર્માચરણ કરે નહિ.

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।

આપદ્યપત્યપ્રાપ્તિશ્ચ દાયભાગં નિબોધત ॥ ૧૦૩ ॥

આ મેં તમને સ્ત્રીપુરુષનો પ્રીતિયુક્ત ધર્મ કહ્યો, તેમ આપત્કાલે સંતતિપ્રાપ્તિ વિશે પણ કહ્યું. હવે દાયભાગ વિશે સાંભળો. ૧૦૩

દાયભાગ—

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन्यैतृકं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ ૧૦૪ ॥

માતૃપિતાના મરણ પછી લાઈઓએ એકઠા મળીને બાપીકી મિલકતની બરાબર વહેંચણ કરવી; પણ માતૃપિતાનાં જીવતાં તેઓ તે વહેંચણ કરવાને અધિકારી નથી. ૧૦૪

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ ૧૦૫ ॥

મોટા પુત્રજ પિતાના સંપૂર્ણ ધનને ગ્રહણ કરે અને બીજા લાઈઓ તો, પિતાને સ્થાને મોટા લાઈને અધીન રહીને આજીવિકા ચલાવે. ૧૦૫

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ ૧૦૬ ॥

જ્યેષ્ઠ પુત્રના જન્મવાથીજ અનુષ્ય પુત્રવાન થાય છે અને

તેથીજ તે પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે. આથી તે જ્યેષ્ઠ પુત્રજ સર્વ સંપત્તિ મેળવવાને યોગ્ય છે. ૧૦૬

યસ્મિન્નૃણં સન્નયતિ યેન ચાનન્ત્યમશ્નુતે ।

સ એવ ધર્મજઃ પુત્રઃ કામજ્ઞાનિતરાન્વિદુઃ ॥ ૧૦૭ ॥

જ પુત્રને વિશે પિતા પોતાનું પિતૃઋણ અર્પણ કરે છે અને જ પુત્ર વડે તે મોક્ષ ભોગવે છે, તે પુત્રજ ધર્મથી ઉત્પન્ન થયો છે—ખીજ પુત્રો તો કામથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા. ૧૦૭

પિતેવ પાલયેત્પુત્રાઙ્જ્યેષ્ઠો ભ્રાતૃન્યવીયસઃ ।

પુત્રવચ્ચાપિ વર્તેરઙ્જ્યેષ્ઠે ભ્રાતરિ ધર્મતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

મોટા ભાઈએ પિતાની જમ નાના ભાઈઓનું પાલન કરવું અને નાના ભાઈઓએ મોટા ભાઈ તરફ પોતે તેના પુત્રો હોય તેમ વર્તવું. ૧૦૮

જ્યેષ્ઠઃ કુલં વર્ધયતિ વિનાશયતિ વા પુનઃ ।

જ્યેષ્ઠઃ પૂજ્યતમો લોકે જ્યેષ્ઠઃ સન્નિરગર્હિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

જ્યેષ્ઠ પુત્રજ કુલ વધારે છે અને તેજ કુલનો નાશ પણ કરે છે. જ્યેષ્ઠ પુત્રજ લોકમાં પરમ પૂજ્ય હોય છે અને સત્પુરુષો તેની પ્રસંશા કરે છે. ૧૦૯

યો જ્યેષ્ઠો જ્યેષ્ઠવૃત્તિઃ સ્યાન્માતેવ સપિતેવ સઃ ।

અજ્યેષ્ઠવૃત્તિર્યસ્તુ સ્યાત્સ સંપૂજ્યસ્તુ બન્ધુવત્ ॥ ૧૧૦ ॥

જે મોટા ભાઈ મોટાભાઈ તરીકેનું ધર્મવર્તન રાખતો હોય, તો તે માતા અને પિતાના જવા માનને લાયક છે. પરંતુ તે જે મોટાભાઈ તરીકેનું ધર્મવર્તન રાખતો ન હોય તો તેને સાધારણ બંધુ જેટલુંજ માન ધટે. ૧૧૦

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्दर्श्या पृथक्क्रिया ॥ १११ ॥

આમ, સૌ લાઘ્યોએ તો સાથે રહેવું, અથવા ધર્મની ઇચ્છાથી જુદા જુદા રહેવું. જુદા રહેવાથી ધર્મક્રિયાની વૃદ્ધિ થાય છે, તેથી જુદા રહેવું એ ધર્મસમંત છે. ૧૧૧

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीયं तु यवीयसः ॥ ११२ ॥

મોટા પુત્રને વારસાની સર્વ મિલકતમાંથી વીસમો ભાગ વધારાનો આપવો, તેમજ જે શ્રેષ્ઠ વસ્તુ હોય તો પણ તેને આપવી; વચ્ચલાને તેનો અર્ધ ભાગ એટલે મિલકતનો આઠીસમો ભાગ વધારાનો આપવો; અને સૌથી નાનાને મોટાનો ચોથો ભાગ એટલે મિલકતનો એંશીમો ભાગ વધારાનો આપવો. ૧૧૨

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संदरेतां यथोदितम् ।

येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥ ११३ ॥

મોટાએ તેમજ નાનાએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતાના ભાગ લેવા. મોટા અને નાનાની વચ્ચે જે વચેટ લાઈઓ હોય, તેઓ મધ્યમની જેમ ધનના આઠીશમા ભાગના અધિકારી છે. ૧૧૩

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः ।

यच्च सातिशयं किंचिद्व्यतश्चाप्नुयाद्वरम् ॥ ११४ ॥

સર્વ ધન-મિલકતમાં જે શ્રેષ્ઠ હોય, તે જ્યેષ્ઠ પુત્ર લે. તેમજ ગાય આદિ દશ પશુઓમાં જે ઉત્તમ હોય તે પણ તે લે. ૧૧૪

उद्धारो न दशस्वस्ति संपन्नानां स्कर्मसु ।

यत्किंचिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥ ११५ ॥

અધા લાઇએ પોતાનાં કર્મોમાં સમાન ગુણવાળા હોય, તો મોટા લાઈને આ દશ પશુઓમાંથી વધારા તરીકે ન અપાય છતાં તેનું માન વધારવા સારુ તેને કંઈક તો દેવું જોઈએ.

एवं समुद्धृतोद्वारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ।

उद्वारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ૧૧૬ ॥

આ પ્રમાણે વધારાનો ભાગ (ઉદ્ધાર) કાઢી લીધા પછી ખાકી રહેલી મિલકત સમભાગે વહેંચી લેવી. પણ એ ઉદ્ધાર જુદો કાઢવામાં ન આવ્યો હોય તો નીચે પ્રમાણે ભાગ વહેંચણુ કરવી. ૧૧૬

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ।

अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ૧૧૭ ॥

મોટાએ બે ભાગ લેવા, તેનાથી નાનાએ દોઢ ભાગ લેવો અને તેથી નાનાએ એક એક ભાગ લેવો—આવી ધર્મવ્યવસ્થા છે. ૧૧૭

स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।

स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदिस्सवः ॥ ૧૧૮ ॥

સૌ લાઇએ પોતપોતાના અલગ ભાગોમાંથી ચોથો ભાગ પોતાની કુંવારી બહેનોને આપે. જો લાઈ પોતાના ભાગમાંથી આ ચોથો ભાગ આપવા ઇચ્છતો નથી, તે પતિત થાય છે. ૧૧૮

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।

अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ૧૧૯ ॥

અજરાં, મેંદાં ઈત્યાદિ એક ખરીવાળાં પશુઓ કદી અસરખી

સંખ્યામાં હોય, તો તેના ભાગ નહિ પાડવા, પણ તે વિષમ સંખ્યાનાં બકરામિંઠાં સૌથી મોટા ભાઈનેજ આપવાં. ૧૧૯

યવીયાઙ્જ્યેષ્ઠમાર્યાયાં પુત્રમુત્પાદયેદ્યદિ ।

સમસ્તત્ર વિભાગઃ સ્યાદિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૧૨૦ ॥

નાનો ભાઈ જે મોટા ભાઈની પત્નીમાં નિયોગથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરે, તો તે પુત્રને તેને ઉત્પન્ન કરનાર કાકાના જટલો ભાગ મળે, એવી ધર્મમર્યાદા છે. ૧૨૦

ઉપસર્જનં પ્રધાનસ્ય ધર્મતો નોપપદ્યતે ।

પિતા પ્રધાનં પ્રજને તસ્માદ્ધર્મેણ તં મજેત્ ॥ ૧૨૧ ॥

(એ ક્ષેત્રજ પુત્રને) પ્રધાન (એવા પિતા) ના જટલો ભાગ ધર્મ પ્રમાણે ધટતો નથી. પુત્રોત્પત્તિમાં પિતાજ પ્રધાન છે. તેથી ક્ષેત્રજ પુત્ર ઉપર કહેલા ધર્મ પ્રમાણેજ ભાગ પામે.

પુત્રઃ કનિષ્ઠો જ્યેષ્ઠાયાં કનિષ્ઠાયાં ચ પૂર્વજઃ ।

કથં તત્ર વિભાગઃ સ્યાદિતિ ચેત્સંશયો મહેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

પ્રથમની સ્ત્રીમાં જન્મેલો પુત્ર નાનો હોય અને પછીની સ્ત્રીમાં જન્મેલો પુત્ર મોટો હોય, તો તે વખતે સંશય થાય ત્યારે ભાગ કેવી રીતે પાડવો? ૧૨૨

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत् स पूर्वजः ।

ततोऽपरेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमावृतः ॥ ૧૨૩ ॥

પ્રથમ પત્નીમાં જન્મેલા પુત્રે એક શ્રેષ્ઠ બળદ વધારાનો લેવો અને તે પુત્રના તેજ માતાથી થયેલા બીજા નાના ભાઈ-ઓએ સાધારણ બળદો લેવા. ૧૨૩

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ।

ततः स्वमावृतः शेषा मजेरभिति धारणा ॥ ૧૨૪ ॥

મોટી પત્નીમાં જન્મેલા જ્યેષ્ઠ પુત્રે એક બળદ અને પંદર ગાયો લેવી. બાકીના પુત્રોએ પોતાની બે માતાના અધિકાર પ્રમાણે મિલકતભાગ લેવા—એવો ધર્મનિર્ણય છે. ૧૨૪

સદ્ગત્ત્રીણુ જાતાનાં પુત્રાણામવિશેષતઃ ।

ન માતૃતો જ્યૈષ્ઠ્યમસ્તિ જન્મતો જ્યૈષ્ઠ્યમુચ્યતે ॥ ૧૨૫ ॥

પણ સમાન જાતિની સ્ત્રીઓમાં જન્મેલા પુત્રોને માતાને હિસાબે મોટાપણું મળતું નથી. એ મોટાપણું તો તેમના જન્મક્રમ પ્રમાણે મળે છે. ૧૨૫

જન્મજ્યેષ્ઠેન ચાહ્વાનં સુગ્રહ્ણ્યાસ્વપિ સ્મૃતમ્ ।

યમયોષ્ઠૈવ ગર્ભેષુ જન્મતો જ્યેષ્ઠતા સ્મૃતા ॥ ૧૨૬ ॥

સુગ્રહણ્ય મંત્રમાંય જન્મથી જ્યેષ્ઠતા નામપૂર્વક આહ્વાન કહ્યું છે. એકાં બાળકોમાં જ પ્રથમ જન્મે છે તે જ્યેષ્ઠ કહેવાય છે. ૧૨૬

અપુત્રોજ્ઞેન વિધિના સુતાં કુર્વીત પુત્રિકામ્ ।

યદપત્યં ભવેદસ્યાં તન્મમ સ્વાત્સ્વધાકરમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

અપુત્રે આ વિધિએ પોતાની પુત્રીને પુત્રિકા કરવી—
“આને વિશે જ બાલક જન્મે તે મારી શ્રાદ્ધાદિ ઉત્તરક્રિયા કરે.

[અબ્રાતૃકાં પ્રદાસ્યામિ તુમ્હં કન્યામ્મલંકૃતામ્ ।

અસ્યાં યો જાયતે પુત્રઃ સ મે પુત્રો ભવેદિતિ ॥

“ભાઈ વિનાની આ વિભૂષિત કન્યા હું તને આપું છું—તેને વિશે જ પુત્ર જન્મે તે મારો પુત્ર થાય.”]

અનેન તુ વિધાનેન પુરા ચક્રેજ્ય પુત્રિકાઃ ।

વિષ્ણુચર્યં સ્વવંશસ્ય સ્વવં દક્ષઃ પ્રજાપતિઃ ॥ ૧૨૮ ॥

પૂર્વે દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતે પોતાના વંશની વૃદ્ધિ માટે
આ વિધાન પ્રમાણે પુત્રિકાઓ કરી હતી. ૧૨૮

દંદૌ સ દશ ધર્માય કશ્યપાય ત્રયોદશ ।

સોમાય રાજ્ઞે સત્કૃત્ય પ્રીતાત્મા સપ્તવિંશતિમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

તેણે પ્રસન્નચિત્તે ધર્મને દશ, કશ્યપને તેર અને સોમ
રાજાને સત્તાવીશ પુત્રીઓ આપી હતી. ૧૨૯

યથૈવાત્મા તથા પુત્રઃ પુત્રેણ દુહિતા સમા ।

તસ્યામાત્મનિ તિષ્ઠન્ત્યાં કથમન્યો ધનં હરેત્ ॥ ૧૩૦ ॥

જેવો પોતાનો આત્મા છે તેવો પોતાનો પુત્ર છે. પુત્રી
પુત્ર સમાન છે. આમ આત્મરૂપ પુત્રી હોય ત્યાં બીજો કેમ
કરીને ધન હરી શકે ? ૧૩૦

માતુસ્તુ યૌતકં યત્સ્યાત્કુમારીમાગ એવ સઃ ।

દૌહિત્ર એવ ચ હરેદ્દપુત્રસ્યાશ્ચિલં ધનમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

મહિયરથી માતાને જે ધન મળ્યું હોય, તે દીકરીનાજ
લાગતું છે. દૌહિત્રજ અપુત્ર આજ (માનો બાપ) ના સમગ્ર
ધનને લે. ૧૩૧

દૌહિત્રો દ્વશ્ચિલં રિક્થમપુત્રસ્ય પિતુર્હરેત્ ।

સ એવ દદ્યાદ્ દ્વૌ પિણ્ડો પિત્રે માતામહાય ચ ॥ ૧૩૨ ॥

એ દૌહિતર અપુત્ર પિતાની સમગ્ર સંપત્તિ પણ મેળવે
અને તે પિતાને તથા આજાને એક એક પિંડ આપે. ૧૩૨

પૌત્રદૌહિત્રયોર્લોકે ન વિશેષોઽસ્તિ ધર્મતઃ ।

તયોર્હિ માતાપિતરૌ સંભૂતૌ તસ્ય દેહતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

પુત્રનો પુત્ર અને પુત્રીનો પુત્ર એ બેમાં આ લોકમાં ધર્મા-

નુસારે કોઈ વિશેષ નથી. તેમનાં માતૃપિતાના દેહ તે એક
ભૂજમાંથી બંધાયે છે. ૧૩૩

પુત્રિકાયાં કૃતાયાં તુ યદિ પુત્રોઽનુજાયતે ।

સમસ્તન્ન વિભાગઃ સ્યાજ્જ્યેષ્ઠતા નાસ્તિ હિ સ્ત્રિયા ॥ ૧૩૪ ॥

પુત્રિકા કયાં પછી જો પુત્રજન્મ થાય, તો પુત્ર અને
દૌહિત્ર એ બેઉના સરખા ભાગ પડે—તેમાં જન્મદાત્રી સ્ત્રીઓનું
મોટાપણું ન ગણાય. ૧૩૪

અપુત્રાયાં મૃતાયાં તુ પુત્રિકાયાં કથંચન ।

ધનં તત્પુત્રિકામર્તા હરેતૈવાવિચારયન્ ॥ ૧૩૫ ॥

પુત્રિકા કરાયેલી પુત્રી જો કદી અપુત્ર મરી જાય, તો પુત્ર-
કાનેા સ્વામી તેનું ધન વગરવિચારે લઈ લે. ૧૩૫

અકૃતા વા કૃતા વાપિ યં વિન્દેત્સદૃશાત્સુતમ્ ।

પૌત્રી માતામહસ્તેન દદ્યાત્ પિષ્ઠં હરેદ્ધનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

પુત્રીને પુત્રિકા કરી હોય કે ન કરી હોય, તો પણ તે પુત્રીને
સમાન જાતિના પતિથી જ પુત્ર થાય, તેથી માતામહ પૌત્રવાન
થાય છે અને તે પુત્ર તેને પિંડ આપે તેમજ તેનું ધન લે.

પુત્રેણ લોકાઙ્ગયતિ પૌત્રેણાનન્ત્યમશ્રુતે ।

અથ પુત્રસ્ય પૌત્રેણ વ્રજ્ઞસ્યામોતિ વિષ્ટમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

પુરુષ પુત્રથી સ્વર્ગલોક જીતે છે, પૌત્રથી ત્યાં અનંત સુખ
ભોગવે છે અને પુત્રના પૌત્રથી તે સૂર્યલોકને પામે છે. ૧૩૭

પુત્રાન્નો નરકાદ્યસ્માત્રાયતે પિતરં સુતઃ ।

તસ્માત્પુત્રઙ્ગિતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વયંશ્રુવા ॥ ૧૩૮ ॥

પુત્ર પિતાને ‘પુત્ર’ નામના નરકથી ત્રાણ (રક્ષણ) કરે
છે, તેથી સ્વયંભૂએ પોતેજ તેને ‘પુત્ર’ કહ્યો છે. ૧૩૮

પૌત્રદૌહિત્રયોર્લોકે વિશેષો નોપપદ્યતે ।

દૌહિત્રોઽપિ હ્યમુત્રૈનં સંતારયતિ પૌત્રવત્ ॥ ૧૩૯ ॥

લોકમાં પૌત્ર અને દૌહિત્ર એ બેમાં કોઈ વિશેષ નથી. દૌહિત્ર પણ પૌત્રની જમ એ માતામહને પરલોકમાં તારે છે.

માતુઃ પ્રથમતઃ પિણ્ડં નિર્વપેત્પુત્રિકાસુતઃ ।

દ્વિતીયં તુ પિતુસ્તસ્યાસ્તૃતીયં તત્પિતુઃ પિતુ ॥ ૧૪૦ ॥

પુત્રિકાના પુત્રે પ્રથમ પિંડ માતાને આપવો, બીજો પિંડ માતામહને આપવો, અને ત્રીજો પ્રમાતામહને આપવો. ૧૪૦

ઉપપન્નો ગુણૈઃ સર્વૈઃ પુત્રો યસ્ય તુ દત્તિમઃ ।

સ હરેતૈવ તદ્વિક્ષ્યં સંપ્રાપ્તોઽપ્યન્યગોત્રતઃ ॥ ૧૪૧ ॥

જે દત્તક પુત્ર સર્વ ગુણોથી યુક્ત હોય, તે અન્ય ગોત્રમાંથી આવ્યો હોવા છતાંય દત્તક લેનાર પિતાની સર્વ સંપત્તિ લે. ૧૪૧

ગોત્રરિક્ષ્યે જનયિતુર્ન હરેદ્દત્તિમઃ ક્વચિત્ ।

ગોત્રરિક્ષ્યાનુગઃ પિણ્ડો વ્યપૈતિ દદતઃ સ્વધા ॥ ૧૪૨ ॥

બીજો ગયેલો પુત્ર ક્યારેય તેના જનક પિતાના ગોત્રને તથા મિલકતને ધારણ કરી શકે નહિ, કેમકે તે જનાં ગોત્ર અને મિલકતને સ્વીકારે છે, તેનેજ તે પિંડદાન કરી શકે છે. જે પિતા પુત્રને દત્તક આપે છે, તેનો તેની પાસેથી શ્રાદ્ધ લેવાનો અધિકાર જતો રહે છે. ૧૪૨

અનિયુક્તાસુતશ્ચૈવ પુત્રિણ્યાસશ્ચ દેવરાત્ ।

ઉભૌ તૌ નાર્હતો ભાગં જારજાતકકામજૌ ॥ ૧૪૩ ॥

નિયોગ ન પામેલી સ્ત્રીનો પુત્ર, તેમજ પુત્રવતી સ્ત્રીએ

દિયરથી મેળવેલો પુત્ર-એ બેઉ મિલકતના ભાગના અધિકારી નથી. તેમાં પહેલો જરથી જન્મ્યો છે ને બીજો કામથી થયેલો છે.

નિયુક્તાયામપિ પુમાન્નાયાં જાતોઽવિધાનતઃ ।

નૈવાર્હઃ પૈતૃકં રિક્થં પતિતોત્પાદિતો હિ સઃ ॥ ૧૪૪ ॥

નિયોગ પામેલી સ્ત્રીમાં જ પુત્ર વિધિ (ધી ચોપડવું વગેરે) વિના જન્મ પામ્યો હોય, તે આપીટ્ટી મિલકતનો હકદાર નથી; કેમકે તે પતિતથી જન્મ્યો છે. ૧૪૪

હરેત્તત્ર નિયુક્તાયાં જાતઃ પુત્રો યથૌરસઃ ।

ક્ષેત્રિકસ્ય તુ તદ્વીજં ઘર્મતઃ પ્રસવશ્ચ સઃ ॥ ૧૪૫ ॥

પણ નિયોગ પામેલી સ્ત્રીમાં જ પુત્ર વિધિપૂર્વક જન્મ પામે છે, તે ઔરસ પુત્ર સમાન છે. કારણકે તેમાં ક્ષેત્રસ્વામીનું બીજ છે. અને તે પુત્રોત્પત્તિ ધર્મયુક્ત છે. ૧૪૫

ધનં યો વિભૃયાત્ બ્રાતુર્મૃતસ્ય સ્ત્રિયમેવ ચ ।

સોઽપત્યં બ્રાતુરુત્પાદ્ય દદ્યાત્તસ્યૈવ તદ્ધનમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

જ પુરુષ મરી ગયેલા ભાઈની સ્ત્રીનું પોષણ કરે અને તેનું ધન રક્ષે, તે તે સ્ત્રી વિશે નિયોગથી ભાઈનો પુત્ર ઉત્પન્ન કરે અને તેને તેનું ધન આપી દે. ૧૪૬

યા નિયુક્તાઽન્યતઃ પુત્રં દેવરાદ્વાઽપ્યવામુયાત્ ।

તં કામજમરિક્થીયં વૃથોત્પન્નં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૪૭ ॥

જ સ્ત્રી નિયોગની આજ્ઞા પામી હોય, તે જો કામવશતાથી દિયર કે કોઈ બીજા પુરુષથી પુત્ર મેળવે, તો શાસ્ત્રવેત્તાઓ તે પુત્રને કામજ મિલકતનો અનધિકારી અને વૃથા જન્મેલો કહે છે. ૧૪૭

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।

बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ ૧૪૮ ॥

એક જાતની સ્ત્રીઓમાં એક પતિથી થયેલા પુત્રોના લાગ વિશે આ વિધાન જાણવું. હવે વિવિધ જાતની અનેક સ્ત્રીઓમાં એક પતિથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોના લાગ વિશે સાંભળો.

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ।

તાસાં પુત્રેષુ જાતેષુ વિભાગેઽયં વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૪૯ ॥

બ્રાહ્મણને જો અનુક્રમે ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓ હોય, તો તેમને થયેલા પુત્રોના વિભાગ વિશે આ નીચેનો વિધિ કહ્યો છે.

कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वैश्व च ।

વિપ્રસ્યૌદ્ધારિકં દેયમેકાંશશ્ચ પ્રધાનતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

ખેડૂત, ખૂંટ, વાહન, અલંકાર અને ઘર તેમજ અન્ય સંપત્તિ, એમાં જ લાગ મોટો હોય તે બ્રાહ્મણીના પુત્રને વધારા તરીકે આપવો. ૧૫૦

त्र्यंशं दायाद्वरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।

વૈશ્યાજઃ સાર્ધમેવાંશમંશં શૂદ્રાસુતો હરેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

બ્રાહ્મણીના પુત્રે ત્રણ લાગ, ક્ષત્રિયાણીના પુત્રે બે લાગ, વૈશ્ય સ્ત્રીના પુત્રે દોઢ લાગ અને શૂદ્રાના પુત્રે એક લાગ એમ મિલકતના લાગ લેવા. ૧૫૧

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा परिकल्प्य च ।

ધર્મ્યં વિભાગં કુર્વાત વિધિનાઽનેન ધર્મવિત્ ॥ ૧૫૨ ॥

અથવા આખી મિલકતના દશ લાગ કલ્પવા; અને ધર્મજ્ઞ પુરુષે નીચેની વિધિએ ધર્માનુસાર ભાગો પાડવા. ૧૫૨

ચતુરોઽશાન્દરદ્વિપ્રસ્ત્રીનંશાન્શત્રિયાસુતઃ ।

વૈશ્યાપુત્રો હરેદ્વ્યંશમંશં શૂદ્રાસુતો હરેત્ ॥ ૧૫૩ ॥

બ્રાહ્મણીનો પુત્ર ચાર ભાગ લે, ક્ષત્રીણીનો પુત્ર ત્રણ ભાગ લે, વૈશ્યાનો પુત્ર બે ભાગ લે અને શૂદ્રાનો પુત્ર એક ભાગ લે.

યદ્યપિ સ્યાત્તુ સત્પુત્રોઽપ્યસત્પુત્રોઽપિ વા ભવેત્ ।

નાધિકં દશમાદદ્યાચ્છૂદ્રાપુત્રાય ધર્મતઃ ॥ ૧૫૪ ॥

બ્રાહ્મણને દ્વિજાતિ સ્ત્રીઓથી પુત્ર હોય કે ન હોય, તો પણ શૂદ્રાના પુત્રને ધર્મ પૂર્વક દશમા ભાગથી વિશેષ અપાય નહિ.

બ્રાહ્મણશત્રિયવિશં શૂદ્રાપુત્રો ન રિક્થમાક્ ।

યદેવાસ્ય પિતા દદ્યાત્તદેવાસ્ય ઘનં ભવેત્ ॥ ૧૫૫ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને શૂદ્રાથી જે પુત્ર થાય તે મિલકતનો ભાગિયો થતો નથી. પિતા પોતાની ઇચ્છાથી તેને જે આપે તેજ તેનું ધન હોય છે. ૧૫૫

સમવર્ણાસુ યે જાતાઃ સર્વે પુત્રા દ્વિજન્મનામ્ ।

ઉદ્ધારં જ્યાયસે દત્ત્વા મજેરન્નિતરે સમમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

દ્વિજને સમાન જાતિની સ્ત્રીઓમાં જે પુત્રો જન્મ્યા હોય, તેમાં સૌએ મોટા ભાઈને અમુક ઉત્તમ ભાગ કાઢી આપી, બાકીની મિલકત સરખે ભાગે વહેંચી લેવી. ૧૫૬

શૂદ્રસ્ય તુ સર્વર્ણેવ નાન્યા માર્યા વિધીયતે ।

તસ્યાં જાતાઃ સમાંશાઃ સ્યુર્યદિ પુત્રશતં ભવેત્ ॥ ૧૫૭ ॥

શૂદ્રે તો સર્વર્ણ સ્ત્રીનેજ પરણવાનું છે. એને માટે બીજા વર્ણની પત્નીનું વિધાન નથી. તે શૂદ્રામાં તેને સો પુત્રો થાય તો પણ તે સૌને સરખો હિસ્સો મળે. ૧૫૭

પુત્રાન્દ્રાદય યાનાહ નૃણાં સ્વાયંધ્રુવો મનુઃ ।

તેષાં ષડ્વન્ધુદાયાદાઃ ષડ્દાયાદબાન્ધવાઃ ॥ ૧૫૮ ॥

સ્વાયંભુવ મનુએ મનુષ્યોના જે પાર જતના પુત્રો કહ્યા છે, તેમાં પહેલા છ બાંધવો દાયાદો (વારસાના અધિકારી) છે, તે પાછલા છ બાંધવો અદાયાદો (વારસાના અનધિકારી) છે.

औरसः क्षेत्रज्ञश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ ૧૫૯ ॥

ઔરસ, ક્ષેત્રજ, દત્તક, કૃત્રિમ, ગૂઢોત્પન્ન અને અપવિદ્ધ એ છ બાંધવો દાયાદો છે. ૧૫૯

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥ ૧૬૦ ॥

કાનીન, સહોદ, ક્રીત, પૌનર્ભવ, સ્વયંદત્ત અને શૌદ્ર એ છ બાંધવો અદાયાદો છે. ૧૬૦

यादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरज्जलम् ।

तादृशं फलमाप्नोतिः कुपुत्रैः संतरंस्तमः ॥ ૧૬૧ ॥

તૂટેલી હોડીઓથી જલને તરતો માણસ જેવું ફલ પામે છે, તેવું ફલ કુપુત્રોથી તમસ (સંસાર)ને પાર કરતો માણસ મેળવે છે. ૧૬૧

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रज्ञौ सुतौ ।

यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृहीत नेतरः ॥ ૧૬૨ ॥

જે એક મિલકતમાં ઔરસ અને ક્ષેત્રજ એમ બે પુત્રો હોય, તો તે મિલકત જેના પિતાની હોય તે તે મિલકતને લે; બીજો ક્ષેત્રજ પુત્ર એ ન લે. ૧૬૨

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

શેષાણામાનૃશંસ્યાર્થં પ્રદદ્યાતુ પ્રજીવનમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

પિતાની ધનસંપત્તિનો સ્વામી એક ઔરસ પુત્રજ હોય, પરંતુ ક્ષેત્રજ આદિ બાકીના પુત્રોને તો તેણે દયા કરીને આજીવિકા પૂરતું આપવાનું હોય. ૧૬૩

षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।

औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ ૧૬૪ ॥

ઔરસ પુત્રે બાપીકા વારસાનો ભાગ પાડતાં પિતાના ધનમાંથી ક્ષેત્રજ પુત્રને છકો કે પાંચમો ભાગ આપવો. ૧૬૪

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।

दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ ૧૬૫ ॥

ઔરસ અને ક્ષેત્રજ એ બેઉ પુત્રો બાપીકી ભિલકતના ભાગિયા છે. બીજા દશ પ્રકારના પુત્રો તો અનુક્રમે ગોત્ર અને ભિલકતના અંશભાગી છે. ૧૬૫

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।

तमौरसं विजानीयात्पુत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ ૧૬૬ ॥

સંસ્કારપૂર્વક પરણેલી સવણી સ્વપત્નીમાં પોતે જ પુત્રને ઉત્પન્ન કરે, તેને પ્રથમ કહેલો ઔરસ પુત્ર બાણવો. ૧૬૬

यस्तल्पजः प्रमीतस्य ह्रीबस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ ૧૬૭ ॥

જનો સ્વામી મરી ગયો હોય, નપુંસક હોય અથવા રોગી હોય, તે સ્ત્રીમાં ધર્માનુસાર નિયોગથી જ પુત્ર થાય તે ક્ષેત્રજ પુત્ર કહેવાય છે. ૧૬૭

માતા પિતા વાં દદાતાં યમન્નિઃ પુત્રમાપદિ ।

સદૃશં પ્રીતિસંયુક્તં સ જ્ઞેયો દત્તિમઃ સુતઃ ॥ ૧૬૮ ॥

આપત્કાલે માતાપિતા પોતાની અતિવાળાને પ્રસન્નતા-
પૂર્વક અને પાણીના સંકલ્પ સાથે જે પુત્રનું દાન આપે, તે
દત્તિમ(દત્તક) પુત્ર અણુવો. ૧૬૮

સદૃશં તુ પ્રકુર્યાદં ગુણદોષવિચક્ષણમ્ ।

પુત્રં પુત્રગુણૈર્યુક્તં સ વિજ્ઞેયથ કૃત્રિમઃ ॥ ૧૬૯ ॥

પોતાની અતના, ગુણદોષને અણુનારા અને પુત્રના
ગુણોથી યુક્ત એવા જે પુત્રને માણસ પોતાનો પુત્ર કરી રાખે
તેને કૃત્રિમ પુત્ર અણુવો. ૧૬૯

ઉત્પદ્યતે ગૃહે યસ્ય ન ચ જ્ઞાયેત કસ્ય સઃ ।

સ ગૃહે ગૂઢ ઉત્પન્નસ્તસ્ય સ્વાદ્યસ્ય તત્પજઃ ॥ ૧૭૦ ॥

કોઈના ઘરમાં અમુક સ્ત્રીને એક પુત્ર જન્મે અને તે પુત્ર
સઅતીય હોવા છતાં તે કોનો છે એની લાગ ન મળે, તો
ઘરમાં જન્મી સ્ત્રીને એ જન્મ્યો હોય, તેનો એ ગૂઢાત્પન્ન પુત્ર
કહેવાય. ૧૭૦

માતાપિતૃમ્યામુત્સૃષ્ટં તયોરન્યતરેણ વા ।

યં પુત્રં પરિગૃહ્ણિષાદપવિદ્ધઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૭૧ ॥

માતાપિતાએ અથવા તેમનામાંના એકે કોઈ પુત્રને તણ
દીધો હોય અને બીજે કોઈ પુરુષ તેને સ્વીકારી લે, તો તે પુત્ર
તેને સ્વીકારનારનો અપવિદ્ધ પુત્ર કહેવાય. ૧૭૧

પિતૃવેશ્મનિ કન્યા તુ યં પુત્રં જનયેદ્રહઃ ।

તં કાનીનં વદેન્નાન્ના વોદુઃ કન્યાસમુદ્ભવમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

એ કન્યા પિતાને ઘેર એકાંતમાં કાઠિ પુત્રને જન્મ આપે છે, તો કન્યાને થયેલા એ પુત્રને 'કાનીન' નામે ઓળખવામાં આવે છે અને એ તે કન્યાને પરણુનારનો પુત્ર ગણાય છે. ૧૭૨

યા ગર્ભિણી સંસ્ક્રિયતે જ્ઞાતાજ્ઞાતાપિ વા સતી ।

વોદુઃ સ ગર્ભો ભવતિ સહોઢ્વ ઇતિ ચોચ્યતે ॥ ૧૭૩ ॥

ગર્ભવતી તરીકે જાણીતી કે અજાણીતી એવી કાઠિ સ્ત્રીનો વિવાહ-સંસ્કાર થાય, તો તેનો તે ગર્ભ તે સ્ત્રીને પરણુનાર પતિનો થાય અને તે સહોઢ્વ પુત્ર કહેવાય. ૧૭૩

ક્રીણીવાદ્યસ્ત્વપત્યાર્થ માતાપિત્રોર્ધમન્તિકાત્ ।

સ ક્રીતકઃ સુતસ્તસ્ય સદ્વશોઽસદ્વશોઽપિ વા ॥ ૧૭૪ ॥

પુત્ર દાખલ જે સજાતિ કે પરજાતિ પુત્રને તેનાં માતા-પિતા પાસેથી વેચાતો લેવામાં આવે તો તે ક્રીતક પુત્ર કહેવાય છે. ૧૭૪

યા પત્યા વા પરિત્યક્તા વિધવા વા સ્વયેચ્છયા ।

ઉત્પાદયેત્પુનર્ભૂત્વા સ પૌનર્ભવ ઉચ્યતે ॥ ૧૭૫ ॥

પતિથી ત્યજાયેલી અથવા વિધવા થયેલી સ્ત્રી સ્વેચ્છા-પૂર્વક પુનર્લગ્ન કરી જે પુત્રને જન્મ આપે, તે પુત્ર પૌનર્ભવ કહેવાય છે. ૧૭૫

સા ચેદક્ષતયોનિઃ સ્યાદ્રતપ્રત્યાગતાઽપિ વા ।

પૌનર્ભવેન મત્રા સા પુનઃ સંસ્કારમર્હતિ ॥ ૧૭૬ ॥

તે સ્ત્રી જે અક્ષતયોનિ હોય તો પુનર્લગ્ન કરનાર પતિ સાથે તે ફરી વિવાહસંસ્કારને યોગ્ય છે. તે જ એક પતિને છોડીને બીજા પાસે ગઈ હોય અને પાછી મૂળ પતિ પાસે આવી હોય, તો મૂળ પતિ સાથે તે ફરી વિવાહસંસ્કાર કરવાને યોગ્ય છે.

માતાપિતૃવિહીનો યસ્ત્યક્તો વા સ્યાદકારણાત્ ।

આત્માનં સ્પર્શયેદ્યસ્મૈ સ્વયંદત્તસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭૭ ॥

જ પુત્ર માતાપિતાથી વિહીન હોય અથવા જ વગરકારણે
ત્યજયેલો હોય, તે પુત્ર પોતે જ પોતાને કામને અર્પિત
કરે તો તેને સ્વયંદત્ત પુત્ર કહ્યો છે. ૧૭૭

યં બ્રાહ્મણસ્તુ શૂદ્રાયાં કામાદુત્પાદયેત્સુતમ્ ।

સ પારયન્નેવ શ્વસ્તસ્માત્પારશ્વઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭૮ ॥

બ્રાહ્મણ કામને વશ થઈ વિવાહિત શૂદ્રાને વિશે જ પુત્ર
પેદા કરે, તે જીવતાં છતાં મૂચ્યા જવો છે, તેને 'પારશ્વ' કહે છે.

દાસ્યાં વા દાસદાસ્યાં વા યઃ શૂદ્રસ્ય સુતો ભવેત્ ।

સોઽનુજ્ઞાતો હરેદંશમિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૧૭૯ ॥

દાસીમાં કે દાસની સ્ત્રીમાં શૂદ્રનો જ પુત્ર જન્મે,
તે પિતાની આજ્ઞાથી પોતાનો મિલકતભાગ લે, એવી
ધર્મવ્યવસ્થા છે. ૧૭૯

ક્ષેત્રજાદીન્સુતાનેતાનેકાદશ યથોદિતાન્ ।

પુત્રપ્રતિનિધીનાહુઃ ક્રિયાલોપાન્મનીષિણઃ ॥ ૧૮૦ ॥

ક્ષેત્રજ આદિ જ આ અગિયાર પુત્રો કહ્યા છે, તેમને વિદ્વા-
નોએ શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયાઓનો લોપ ન થાય તેટલા સારુ પુત્રના
પ્રતિનિધિરૂપ ગણ્યા છે. ૧૮૦

ય એતેઽભિહિતાઃ પુત્રાઃ પ્રસન્નાદન્યબીજજાઃ ।

યસ્ય તે બીજતો જાતાસ્તસ્ય તે નેતરસ્ય તુ ॥ ૧૮૧ ॥

આ પ્રસંગે, અન્યના બીજથી જન્મેલા જ પુત્રોનું વર્ણન
કર્યું છે, તે જના બીજથી જન્મ્યા હોય તેનાજ પુત્રો છે,
બીજના નથીજ. ૧૮૧

આતૃણામેકજાતાનામેકથેતુપુત્રવાન્મવેત્ ।

સર્વાસ્તાસ્તેન પુત્રેણ પુત્રિણો મનુરવ્રવીત્ ॥ ૧૮૨ ॥

એક ઉદરમાં પાકેલા ભાઈઓમાં જે એકજ પુત્રવાન હોય, તો તે એક પુત્રથી સર્વ ભાઈઓ પુત્રવાન છે, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૮૨

સર્વાસામેકપત્નીનામેકા ચેત્પુત્રિણી મવેત્ ।

સર્વાસ્તાસ્તેન પુત્રેણ ગ્રાહ પુત્રવતીર્મનુઃ ॥ ૧૮૩ ॥

ધણી પત્નીઓમાં જે એકજ પત્ની પુત્રવતી હોય, તો તે પુત્રથી તે સર્વ પત્નીઓ પુત્રવતી છે, એમ મનુએ કહ્યું છે.

શ્રેયસઃ શ્રેયસોડલામે પાપીયાન્રિક્થમર્હતિ ।

બહવથેતુ સદૃશાઃ સર્વે રિક્થસ્ય ભાગિનઃ ॥ ૧૮૪ ॥

શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ પુત્રના અભાવમાં ઊતરતા ઊતરતા પુત્ર વારસાના અધિકારી છે. પણ ધણા પુત્રો એકસરખા હોય તો તે સર્વ ભિલકતના સરખા ભાગિયા થાય. ૧૮૪

ન આતરો ન પિતરઃ પુત્રા રિક્થહરાઃ પિતુઃ ।

પિતા હરેદપુત્રસ્ય રિક્થં આતર એવ ચ ॥ ૧૮૫ ॥

પુત્રોજ પિતાની સંપત્તિના અધિકારી છે, ભાઈઓ કે બીજા પિતૃપક્ષીઓ નથી. પણ અપુત્રની ભિલકત તેનો પિતા અને તેના ભાઈઓ લે. ૧૮૫

ત્રયાણામુદકં કાર્યં ત્રિષુ પિન્હઃ પ્રવર્તેતે ।

ચતુર્થઃ સંપ્રદાતૈર્ષાં પશ્ચમો નોપપદ્યતે ॥ ૧૮૬ ॥

પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ત્રણને જલદાન અને પિંડદાન અપાય છે. ચોથો તે પિંડ આપનારો હોય છે. આમાં પાંચમાનો કોઈ સંબંધ હોતો નથી. ૧૮૬

[અસુતાસ્તુ પિતુઃ પત્ન્યઃ સમાનાંશાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

પિતામહ્યથ તાઃ સર્વા માતૃકલ્પાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

સંતતિવિનાની પિતાની બીજી પત્નીઓ પણ સમાન ભાગીદાર છે. તે સૌ પિતામહીઓ છે અને તેમને માતાના જેટલા અધિકારવાળી કહી છે.]

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य दस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ ૧૮૭ ॥

જ સપિંડીઓમાં નિકટના સંબંધી હોય, તે સર્વથી પહેલા વારસના અધિકારી છે. તે ન હોય તો કુળનો પુરુષ વારસ થાય છે. તેના અભાવે આચાર્ય અને આચાર્ય ન હોય તો શિષ્ય એમ વારસદાર થાય છે. ૧૮૭

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।

त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ ૧૮૮ ॥

ઉપરના સૌના અભાવે, બ્રાહ્મણો મિલકતના હકદાર થાય. તેઓ ત્રણ વેદોને જાણનારા, પવિત્ર અને જિતેન્દ્રિય હોય, તો શ્રાદ્ધાદિક ધર્મનો નાશ થતો નથી. ૧૮૮

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्मृगः ॥ ૧૮૯ ॥

પુત્રહીન બ્રાહ્મણનું ધન રાજાએ કદીય લેવું નહિ; આવી ધર્મની નિત્ય મર્યાદા છે. બીજી વર્ણોમાં કાઢને વારસ ન હોય, તો તેનું ધન રાજાએ લઈ લેવું. ૧૮૯

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ।

तत्र यद्विक्रयजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥ ૧૯૦ ॥

કાઈ અપુત્ર મરી જાય, તો તેના ગોત્રમાંથી એક પુત્ર લેવો અને મરનારનું જ ધન હોય તે તેને સુપરત કરવું. ૧૯૦

દ્વૌ તુ યૌ વિવદેયાતાં દ્વાભ્યાં જાતૌ સ્ત્રિયા ધને ।

તયોર્યદ્યસ્ય પિત્ર્યં સ્યાત્તત્સ ગૃહ્ણીત નેતરઃ ॥ ૧૯૧ ॥

એક સ્ત્રીમાં બે પુરુષોથી થયેલા બે પુત્રો બે મિલકત વિશે અગડો કરે, તો તે ધન જના પિતાનું હોય તે તે ધનને લે; બીજો પુત્ર તે ન લે. ૧૯૧

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १९२ ॥

માતા ગુજરી જતાં, સર્વ સગા ભાઈઓએ તથા બહેનોએ માતાની મિલકત સરખે ભાગે વહેંચી લેવી. ૧૯૨

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनात्किञ्चित्પ્રદેયं પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૯૩ ॥

તે બહેનોને જ દીકરીઓ હોય, તેમને પણ યોગ્યતા પ્રમાણે આજી (માની મા)ના ધનમાંથી કંઈક પ્રીતિપૂર્વક આપવું.

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

અધ્યગ્નિ (વિવાહ વખતે અગ્નિ સમક્ષ પિતા આદિએ આપેલું) ધન, અધ્યાવાહનિક (લગ્ન પછી સાસરે જતી વખતે મળેલું) ધન, પ્રીતિપૂર્વક આપવામાં આપેલું ધન, ભાઈ તરફથી, માતા તરફથી અને પિતા તરફથી મળેલું ધન—એમ છ પ્રકારનું સ્ત્રીધન કહ્યું છે. ૧૯૪

અન્વાધેયં ચ યદ્દત્તં પત્યા પ્રીતેન ચૈવ યત્ ।

પત્યૌ જીવતિ વૃત્તાયાઃ પ્રજાયાસ્તદ્ધનં ભવેત્ ॥ ૧૯૫ ॥

અન્વાધેય (વિવાહ પછી પિયરિયાં કે સાસરિયાં તરફથી મળેલું) ધન તથા પતિએ પ્રીતિપૂર્વક આપેલું ધન, એ પત્ની પતિના છતાં ગુજરી જાય તો તે સ્ત્રીની પ્રજાનું થાય. ૧૯૫

બ્રાહ્મદૈર્વાર્ષગાન્ધર્વપ્રાજાપત્યેષુ યદ્વસુ ।

અપ્રજાયામતીતાયાં મર્તુરેવ તદિષ્યતે ॥ ૧૯૬ ॥

બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, ગાન્ધર્વ અને પ્રાજાપત્ય વિવાહોમાં સ્ત્રીને જે ધન મળ્યું હોય, તે તે સ્ત્રી સંતાનરહિત ગુજરી જાય તો તેના સ્વામીનું જાણવું. ૧૯૬

યશ્વસ્યાઃ સ્યાદ્ધનં દત્તં વિવાહેષ્વાસુરાદિષુ ।

અપ્રજાયામતીતાયાં માતાપિત્રોસ્તદિષ્યતે ॥ ૧૯૭ ॥

પણ, આસુરાદિ વિવાહોમાં સ્ત્રીને જે ધન મળ્યું હોય, તે તે સ્ત્રી નિઃસંતાન મરી જાય, તો તેનાં માતાપિતાનું ગણાય.

સ્ત્રિયાં તુ યદ્ધવેદિત્તં પિત્રા દત્તં કથંચન ।

બ્રાહ્મણી તદ્ધરેત્કન્યા તદપત્યસ્ય વા ભવેત્ ॥ ૧૯૮ ॥

(બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણી ઉપરાંત બીજી જે સ્ત્રીઓ હોય, તે નિઃસંતાન મરણ પામે, તો તે) સ્ત્રીઓને પિતાએ આપેલું જે કંઈ ધન હોય, તે ધન બ્રાહ્મણીની કન્યાને મળે અથવા તેના પુત્રને મળે. ૧૯૮

ન નિર્હારં સ્ત્રિયઃ કુર્યુઃ કુટુમ્બાઘ્નહુમધ્યગાત્ ।

સ્વકાદપિ ચ વિતાદ્ધિ સ્વસ્ય મર્તુરનાજ્ઞયા ॥ ૧૯૯ ॥

વિશાળ કુટુંબના મંત્રિયારા ધનમાંથી સ્ત્રીઓએ ધનસંચય

નહિ કરવો, તેમ પોતાના ધનમાંથીય પોતાના પતિની આજ્ઞા વિના કંઈ ધરેણાંગાંડાં ન કરાવવાં. ૧૯૯

પત્યૌ જીવતિ યઃ સ્ત્રીભિરલક્ષ્કારો ધૃતો ભવેત્ ।

ન તં મજેરન્દાયાદા મજ્રમાનાઃ પતન્તિ તે ॥ ૨૦૦ ॥

સ્ત્રીઓ પતિના જીવતાં જ અલંકારે પહેરતી હોય, તે વારસદારોએ ઉતરાવી લેવાં નહિ; તેમ કરનારાઓ પતિત થાય છે. ૨૦૦

અનંશૌ ક્લીષપતિતૌ જાત્યન્ધવધિરૌ તથા ।

ઉન્મત્તજડમૂકાશ્ચ યે ચ કેચિન્નિરિન્દ્રિયાઃ ॥ ૨૦૧ ॥

નપુંસક, પતિત, જન્માંધ, બહેરો, ગાંડો, બેવક્ક, મૂંગો અને જે નિરિન્દ્રિય હોય, તે સૌ પિતાની મિલકતના વારસ થઈ શકતા નથી. ૨૦૧

સર્વેષામપિ તુ ન્યાય્યં દાતું શક્ત્યા મનીષિણા ।

ગ્રાસાચ્છાદનમત્યન્તં પતિતો હૃદદઙ્ગવેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

પરંતુ વિદ્વાને યથાશક્તિ અને યથાન્યાય એ સૌને જીવતાં સુધી ખાનપાન અને વસ્ત્રાદિ આપવાં. તે નહિ આપનારો પતિત થાય છે. ૨૦૨

યદ્યર્થિતા તુ દારૈઃ સ્યાન્ક્લીષાદીનાં કથંચન ।

તેષામુત્પન્નતન્તૂનામપત્યં દાયમર્હતિ ॥ ૨૦૩ ॥

જે નપુંસક આદિ કેમેય પત્ની કરવા ઇચ્છે, તો તેમને થયેલા ક્ષેત્રજ પુત્રના પુત્રને વારસાનો હક રહે. ૨૦૩

યત્કિંચિત્પિતરિ પ્રેતે ધનં જ્યેષ્ઠોઽધિગચ્છતિ ।

માગો યત્રીયસાં તત્ર યદિ વિદ્યાનુપાલિતઃ ॥ ૨૦૪ ॥

પિતા પરલોકવાસી થતાં મોટા ભાઈ જ કંઈ ધન પામે, તેમાં નાના ભાઈઓનો ભાગ હોય; સિવાય કે, તે નાના ભાઈઓ વિદ્યાભ્યાસી હોય. ૨૦૪

अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेद्भनं भवेत् ।

समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा ॥ २०५ ॥

પણ સૌ અવિદ્વાન લાઘવ્યોનું તે આગમયનું જોધન
હોય, તો આપુકું ધન બાદ રાખી તે ધનના સરખા લાગ
પડાય એમ શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૨૦૫

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मैत्र्यमाद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥ २०६ ॥

વિદ્યા, મૈત્રી, વિવાહ અને મધુપક એ આંગે મળેલું ધન
તે જને મધુપ હોય તેનું જ થાય. ૨૦૬

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किंचिद्वोपजीवनम् ॥२०७॥

પુરુષાર્થથી સમર્થ એવો જ લાઈભાઈઓના ધનની ઇચ્છા ન કરે, તેને તેના પોતાના લાગભાંથી આજીવિકા પૂરતું કંઈક કાઢી આપી અલગ થવા દેવો. ૨૦૭

अनुपमन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

પિતાના દ્રવ્યને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના જણે પોતાના શ્રમથી કંઈ કમાઈ કરી હોય, તે જો પોતે ઇચ્છતો ન હોય તો પોતાનું રજેલું એ ધન ભાઈઓને ન પણ આપે. ૨૦૮

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९ ॥

ન મળી શકેલી વડવાની મિલકતને કદી પિતા પ્રાપ્ત કરે,
ત્યારે તે ઈચ્છતો ન હોય તો તે મિલકત પુત્રોમાં ન પણ
વહેંચે. કેમકે, એ તો એણે પોતેજ મેળવેલી છે. ૨૦૯

વિમક્તાઃ સહ જીવન્તો વિમજેરન્પુનર્યદિ ।

સમસ્તત્ર વિભાગઃ સ્યાજ્જ્યૈષ્ઠ્યં તત્ર ન વિદ્યતે ॥ ૨૧૦ ॥

એકવાર ભાગ વહેંચી બુદ્ધ રહેનારાઓ ફરી ભેગા રહી
પાછા ભાગ વહેંચે, તો વહેંચણુ સરખે ભાગે થાય. તેમાં
જ્યેષ્ઠત્વ હોતું નથી. ૨૧૦

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

त्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ ૨૧૧ ॥

ભાઈઓમાં મોટો કે નાનો ભાઈ ભાગની વહેંચણુ વખતે
મરી જાય કે સંન્યાસ વગેરે કારણે છૂટો પડે, તોપણ તેનો
ભાગ લોપ પામતો નથી. ૨૧૧

सौदर्या विमजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

આતરો યે ચ સંસૃષ્ઠા મગિન્યશ્ચ સનાયયઃ ॥ ૨૧૨ ॥

પણ સગા ભાઈઓ અને સગી બહેનો એકઠાં મળીને
તેનો તે ભાગ સરખે હિસ્સે વહેંચી લે. ૨૧૨

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्धातृन्यवीयसः ।

સોઽજ્યેષ્ઠઃ સ્યાદભાગશ્ચ નિયન્તવ્યશ્ચ રાજભિઃ ॥ ૨૧૩ ॥

જ મોટો ભાઈ લોભ કરીને નાના ભાઈઓને છેતરે, તે
મોટા ભાઈના માનને લાયક રહેતો નથી, તેમ તેને મોટા ભાઈ
તરીકેનો ભાગ પણ ધટતો નથી. રાજાએ તેને દંડ કરવો ધટે છે.

સર્વ એવ વિકર્મસ્થા નાર્હન્તિ આતરો ધનમ્ ।

ન ચાદત્વા કનિષ્ઠેભ્યો જ્યેષ્ઠઃ કુર્વીત યૌતકમ્ ॥ ૨૧૪ ॥

આડે રસ્તે ચડેલા સર્વ લાઘ્યોને પિતાના ધનનો અધિકાર રહેતો નથી. તેમજ મોટા ભાઈએ પણ નાના લાઘ્યોને તેમનો ભાગ આપ્યા વિના પોતીકી થાપણુ ન કરવી. ૨૧૪

આતૃણામવિમક્તાનાં યદ્યુત્થાનં ભવેત્સહ ।

ન પુત્રભાગં વિષમં પિતા દદ્યાત્કથંચન ॥ ૨૧૫ ॥

લેગા રહેતા લાઘ્યોની જો સાથે વ્યાપારઆદિ વૃદ્ધિ થાય, તો પિતાએ પુત્રોને ક્યારેય અસમાન ભાગ ન આપવા. ૨૧૫

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ ૨૧૬ ॥

ભાગ વહેંચાયા પછી જન્મેલો પુત્ર પિતાની મિલકતનો ભાગ લેજ. અથવા, જો ભાઈઓ તેની સાથે રહેતા હોય તેમની સાથે તે મિલકત સરખે ભાગે વહેંચાતી લે. ૨૧૬

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ ૨૧૭ ॥

અપુત્ર મરી ગયેલા પુત્રનો ભાગ તેની માતા પામે. માતા પણ ગુજરી ગઈ હોય, તો પિતાની માતા તે ધનની વારસ થાય.

ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥ ૨૧૮ ॥

બધું લેણું દેણું યથાવિધિ વહેંચાઈ ગયા પછી કંઈ ધન મિલકતની જાણ થાય, તો તે સરખે ભાગે વહેંચી લેવી. ૨૧૮

વસ્ત્રં પત્રમલક્ષ્મીકારં કૃતાન્નમુદકં સ્ત્રિયઃ ।

યોગક્ષેમં પ્રચારં ચ ન વિભાજ્યં પ્રવક્ષતે ॥ ૨૧૯ ॥

વસ્ત્ર, વાહન, અલંકાર, પકવાન, ફૂવા, દાસી, મંત્રી, પુરોહિત, છત્ર, આમર અને ધરનો પ્રવેશમાર્ગ, એટલાના લાગ ન પડાય, એમ કહ્યું છે. ૨૧૯

અયમુક્તો વિમાગો વઃ પુત્રાણાં ચ ક્રિયાવિધિઃ ।

ક્રમશઃ ક્ષેત્રજાદીનાં દ્યૂતધર્મં નિબોધત ॥ ૨૨૦ ॥

આ તમને ક્ષેત્રજ આદિ પુત્રોના વારસા વિશે તેમજ તેમની ક્રિયાવિધિ વિશે અનુક્રમે કહ્યું. હવે જુગાર સંબંધી વ્યવસ્થા સાંભળો. ૨૨૦

જુગાર બંધ કરવો—

દ્યૂતં સમાહ્વયં ચૈવ રાજા રાષ્ટ્રાન્નિવારयेत् ।

રાજાન્તરકરણાવેતૌ દ્વૌ દોષૌ પૃથિવીક્ષિતામ્ ॥ ૨૨૧ ॥

રાજાએ દ્યૂત અને સમાર્પ્ય એ બંનેને દેશમાંથી દૂર કરવાં. કેમકે, પૃથ્વીપતિના એ બંને દોષો તેના રાજ્યનો નાશ કરનારા છે. ૨૨૧

પ્રકાશમેતત્તાસ્કર્યં યદેવનસમાહ્વયૌ ।

તયોર્નિત્યં પ્રતિષ્ઠાતે નૃપતિર્યત્નવાન્મભેવત ॥ ૨૨૨ ॥

દ્યૂત અને સમાર્પ્ય એ બંને ઉધાડી ચોરી છે; રાજાએ એમનો નાશ કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહેવું. ૨૨૨

અપ્રાણિભિર્યત્ક્રિયતે તલ્લોકે દ્યૂતમુચ્યતે ।

પ્રાણિભિઃ ક્રિયતે યસ્તુ સ વિજ્ઞેયઃ સમાહ્વયઃ ॥ ૨૨૩ ॥

પ્રાણરહિત વસ્તુઓથી (પાસા, સોગઠાં, વગેરેથી)જ બૂગદું

રમાય છે, તે ઘૂત કહેવાય છે; અને પ્રાણીઓ (ગાય, બકરી, વગેરે) થી જે હારજીત રમાય છે, તે સમાધ્વય જાણવો. ૨૨૩

ઘૂતં સમાહ્વયં ચૈવ યઃ કુર્યાત્કારયેત વા ।

તાન્સર્વાન્ધાતયેદ્રાજા શૂદ્રાંશ્ચ દ્વિજલિન્ગિનઃ ॥ ૨૨૪ ॥

જેઓ ઘૂત કે સમાધ્વય સ્વયં રમે કે બીજાને રમાડે, તે સૌને તેમજ બ્રાહ્મણવેશી શૂદ્રોને રાજાએ શિક્ષા કરવી. ૨૨૪

કિતવાન્કુશીલવાન્ કૂરાન્પાષણ્ડસ્થાંશ્ચ માનવાન્ ।

વિકર્મસ્થાઞ્છૌણિકાંશ્ચ ક્ષિપ્રં નિર્વાસયેત્પુરાત્ ॥ ૨૨૫ ॥

બુગારી, ભવાયા, ધાતશી, પાખંડી, અવળાં કરમ કરનારા તથા કલાલ એ લોકોને રાજાએ તત્કાલ નગર બહાર કાઢવા.

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ ૨૨૬ ॥

કેમકે, રાજાના રાજ્યમાં તેઓ છૂપા ચોર જવા રહે છે અને પોતાનાં અવળાં આચરણોથી તેઓ ભદ્ર પ્રજાને નિત્ય બાધા કરે છે. ૨૨૬

ઘૂતમેતત્પુરા કલ્પે દૃષ્ટં વૈરકરં મહત્ ।

તસ્માદ્ ઘૂતં ન સેવેત હાસ્યાર્થમપિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૨૨૭ ॥

પહેલા કલ્પમાં આ ઘૂત મહાવૈર કરાવનારું અનુભવાયું છે. તેથી બુદ્ધિમાને વિનોદને અર્થે પણ ઘૂતનું સેવન કરવું નહિ. ૨૨૭

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।

तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यથેष्टं नृपतेस्तथा ॥ ૨૨૮ ॥

જે માણસ છાની કે છતી રીતે બૂગાડું રમે, તેને રાજાએ યથેચ્છ દંડની સજા કરવી. ૨૨૮

ક્ષત્રવિદ્શૂદ્રયોનિસ્તુ દણ્ડં દાતુમશક્તુવન્ ।

આનૃપ્યં કર્મણા ગચ્છોદિપ્રોદધાચ્છનૈઃ શનૈઃ ॥ ૨૨૯ ॥

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ જાતનો માણસ દંડ ન ભરી શકે, તો તેણે કામ કરાવીને તે દંડનું કરજ વાળવું. બ્રાહ્મણે તે કરજ ધીરે ધીરે વાળવું. ૨૨૯

સ્ત્રીબાલોન્મત્તવૃદ્ધાનાં દરિદ્રાણાં ચ રોગિણામ્ ।

શિષ્યાવિદલરજ્જ્વાદ્યૈર્વિદધ્યાન્નપતિર્દમમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

સ્ત્રી, બાલક, ગાંડો, વૃદ્ધ, દરિદ્રી અને રોગી એમને રાજાએ કારકાથી, વાંસની સોટીથી કે રસી વગેરેથી શિક્ષા કરવી. ૨૩૦

યે નિયુક્તાસ્તુ કાર્યેષુ હન્યુઃ કાર્યાણિ કાર્યિણામ્ ।

ધનોષ્મણા પચ્યમાનાસ્તાન્નિસ્વાન્કારયેન્મૃપઃ ॥ ૨૩૧ ॥

જાએ લોકોનાં કામો ઉપર નિભાયેલા હોય, તેઓ ધનની ગરમીથી ફેફફેલી જાડી કામોને હાનિ કરે, તો રાજાએ તેમને મિલકત વગરના કરાવી દેવા. ૨૩૧

કૂટશાસનકર્તૃશ્ચ પ્રકૃતીનાં ચ દૂષકાન્ ।

સ્ત્રીબાલબ્રાહ્મણાંશ્ચ હન્યાદ્દિદ્સેવિનસ્તથા ॥ ૨૩૨ ॥

ફૂડકપટથી શાસન કરનારા, મંત્રીઓમાં બગાડ ધાલનારા, સ્ત્રીઓ, બાલકો અને બ્રાહ્મણોને હણનારા, તેમજ શત્રુને સેવનારા માણસોને રાજાએ હણી નાખવા. ૨૩૨

તીરિતં ચાનુશિષ્ટં ચ યત્ર ક્વચન યજ્ઞવેત્ ।

કૃતં તદ્ધર્મતો વિદ્યાન્ન તદ્ધૂયો નિવર્તયેત્ ॥ ૨૩૩ ॥

જો કામમાં ક્યારેક શાસ્ત્રાનુસાર દંડ સુધીનો ફેંસલો અપાયો હોય અને જ્યાં આરોપીને શિક્ષાયે થઈ હોય, તે કામ ધર્મપૂર્વક સંપૂર્ણ થયેલું જાણવું—તેની ફેરતપાસ ન કરવી.

રાજાએ અપરાધીઓને શિક્ષા કરવી—

અમાત્યાઃ પ્રાહ્નિવાકો વા યત્કુર્યુઃ કાર્યમન્યથા ।

તત્સ્વયં નૃપતિઃ કુર્યાન્નાસહસ્રં ચ દણ્ડયેત્ ॥ ૨૩૪ ॥

મંત્રી કે ન્યાયાધીશ જે કામ બાંધી રીતે પતાવે, તે રાજાએ પોતે ફરી ચલાવવું અને તે મંત્રીઓ કે ન્યાયાધીશોને એક હજાર પણનો દંડ કરવો. ૨૩૪

બ્રહ્મહા ચ સુરાપથ સ્તેયી ચ ગુરુતલ્પગઃ ।

एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥ ૨૩૫ ॥

બ્રહ્મહત્યા કરનારો, મદ્યપાન કરનારો, ચોરી કરનારો અને ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારો—આ સૌને અલગ અલગ મહાપાપી માણસો બાણવા. ૨૩૫

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शरीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ ૨૩૬ ॥

આ ચારમાંથી જે કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે, તેને રાજાએ ધર્મપૂર્વક દંડ સાથે નીચેની શારીરિક સજા કરવી. ૨૩૬

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिरा पुमान् ॥ ૨૩૭ ॥

ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનાર પુરુષને કપાળે સ્ત્રીઓનિનો ડામ દેવો, મદ્યપાન કરનારને કલાલની ધબ્બનો ડામ દેવો, ચોરી કરનારને કૂતરાના પગનો ડામ દેવો અને બ્રહ્મહત્યા કરનારને માથા વિનાના ધડનો ડામ દેવો. ૨૩૭

असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याऽविवाहिनः ।

चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥ ૨૩૮ ॥

તેવાઓ સાથે જમાય નહિ, તેમના યજ્ઞ ન કરાવાય, તેમની સાથે વેદાદિ પાઠ ન થાય, તેમજ તેમની સાથે વિવાહ-સંબંધ ન રખાય. સર્વ ધર્મથી બહિષ્કૃત થયેલા તે દીનો પૃથ્વી ઉપર ભલે ભટક્યા કરે. ૨૩૮

જ્ઞાતિસંબન્ધિમિસ્ત્વેતે ત્યક્તવ્યાઃ કૃતલક્ષણાઃ ।

નિર્દયા નિર્નમસ્કારાસ્તન્મનોરનુશાસનમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

સગાંસંબંધીઓએ અને જ્ઞાતિજનોએ આ ડામ પામેલા-ઓનો ત્યાગ કરવો; તેમના ઉપર દયા ન કરવી, તેમજ તેમને નમસ્કાર પણ ન કરવા; એ મનુની આજ્ઞા છે. ૨૩૯

પ્રાયશ્ચિત્તં તુ કુર્વાણાઃ સર્વવર્ણા યથોદિતમ્ ।

નાઙ્કયા રાજ્ઞા લલાટે સ્યુર્દાપ્યારતૂત્તમસાહસમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

પણ જોયો યથાશાસ્ત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તે સર્વ વર્ણના માણસોને કપાળે રાજાએ ડામ ન દેવડાવવો-તેમની પાસે તેણે ઉત્તમ સાહસનો દંડ લેવો. ૨૪૦

આગઃસુ બ્રાહ્મણસ્યૈવ કાર્યો મધ્યમસાહસઃ ।

વિવાસ્યો વા ભવેદ્રાષ્ટ્રાત્સદ્રવ્યઃ સપરિચ્છદઃ ॥ ૨૪૧ ॥

બ્રાહ્મણ જો ઉપલા અપરાધમાં આવ્યો હોય, તો તેને મધ્યમ સાહસનો દંડ કરવો અથવા તેને સકુટુંબ ધનમાલ સાથે દેશપાર કરવો. ૨૪૧

ઇતરે કૃતવન્તસ્તુ પાપાન્યેતાન્યકામતઃ ।

સર્વસ્વહારમર્હન્તિ કામતસ્તુ પ્રવાસનમ્ ॥ ૨૪૨ ॥

પરંતુ બીજી વર્ણવાળાઓ જો અજાણતાં પણ આ પાપો કરે તો તેમનું સર્વસ્વ લઈ લેવું. તેઓ જો જાણીજોઈને એ પાપો કરે તો તેમને દેશનિકાલ કરવા. ૨૪૨

નાદદીત નૃપઃ સાધુર્મહાપાતકિનો ધનમ્ ।

આદદાનસ્તુ તલ્લોમાત્તેન દોષેણ લિપ્યતે ॥ ૨૪૩ ॥

ધાર્મિક રાજાએ મહાપાપીનું ધન ન લેવું. લોભે કરીને
જ તે ધન લે છે, તે દોષથી ખરડાય છે. ૨૪૩

અપ્સુ પ્રવેશ્ય તં દણ્ડં વરુણાયોપપાદયેત્ ।

શ્રુતશ્રુતોપપન્ને વા બ્રાહ્મણે પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૨૪૪ ॥

દંડરૂપે આવેલ તે ધનને પાણીમાં નાખી વરુણદેવને
અર્પવું અથવા વેદસંપન્ન સદાચારી બ્રાહ્મણને આપી દેવું.

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ।

ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २४५ ॥

દંડનો સ્વામી વરુણ છે, કેમકે તે રાજાઓનેય દંડ દેનારો
છે; અને વેદમાં પારંગત થયેલો બ્રાહ્મણ અખિલ જગતનો ઈશ છે.

यत्र वर्जयते राजा पापकुद्भ्यो धनागमम् ।

तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

જ્યાં રાજા પાપ કરનારાઓ તરફથી આવતા ધનને વર્જ
છે, ત્યાં માણસો કાળે કરીને લાંબી આયુરદાવાળાં થાય છે. ૨૪૬

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोत्तानि विशां पृथक् ।

बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥ २४७ ॥

ત્યાં જમીનમાં વિવિધ ધાન્યો વાવ્યા પ્રમાણે પાકે છે,
ત્યાં બાલકો મરતાં નથી અને કોઈ ખોડખાંપણવાળું પણ
જનમતું નથી. ૨૪૭

ब्राह्मणान्बाधमानं तु कामादवरवर्णजम् ।

हन्याद्वित्रैर्वધोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥

અન્ય વર્ણનો ને કાઈ માણસ બ્રાહ્મણને બહીષ્કર્ષને પીડા કરે છે, તેને રાજ્યે ઉદ્દેગ પમાડે એવા અનેક વધઉપાયોથી મારી નાખવો. ૨૪૮

યાવાનવધ્યસ્ય વધે તાવાન્વધ્યસ્ય મોક્ષણે ।

અધર્મો નૃપતેદૃષ્ટો ધર્મસ્તુ વિનિયચ્છતઃ ॥ ૨૪૯ ॥

વધને અયોગ્ય એવા માણસનો વધ કરવાથી રાજાને નુકસાન થાય છે, તેટલો અધર્મ તેને વધને યોગ્ય એવા માણસને છોડી દેવાથી લાગે છે. પરંતુ યથાશાસ્ત્ર દંડ દેવાથી રાજા ધર્મક્ષણ પામે છે. ૨૪૯

ઉદિતોઽયં વિસ્તરશો મિથો વિવદમાનયોઃ ।

અષ્ટાદશસુ માર્ગેષુ વ્યવહારસ્ય નિર્ણયઃ ॥ ૨૫૦ ॥

રાજાનું કર્તવ્ય—

અઠાર જાતના વ્યવહારો વિશે પરસ્પર વિવાદ કરનારાઓ સંબંધમાં આ વિસ્તારપૂર્વક નિર્ણય કહ્યો. ૨૫૦

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।

देशानलब्धांस्त्रિપ્સેત લબ્ધાંશ્ચ પરિપાલयेत् ॥ ૨૫૧ ॥

આમ રૂઢી રીતે ધર્મ્ય કાર્યોને કરનારો રાજા ન મેળવેલા દેશોને મેળવવા ઇચ્છે અને મેળવેલા દેશોનું પરિપાલન કરે.

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।

कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्નमुत्तमम् ॥ ૨૫૨ ॥

લલીલાંતે વસાવેલા દેશમાં રહીને તેમજ શાસ્ત્રપૂર્વક કિલ્લા કરીને રાજ્યે ચોર-ડાકુ વગેરે કંટકોને મૂળથી કાઢવામાં નિત્ય ઉત્તમ યત્ન રાખવો. ૨૫૨

રક્ષણાદાર્યવૃત્તાનાં કણ્ટકાનાં ચ શોધનાત્ ।

નરેન્દ્રાસિદિવં યાન્તિ પ્રજાપાલનતત્પરાઃ ॥ ૨૫૩ ॥

પ્રજાપાલનમાં તત્પર રહેલા રાજાઓ, સદાચારી માણસોનું રક્ષણ કરવાથી તથા કંટકરૂપ દુષ્ટોને યોગ્ય દંડ દેવાથી સ્વર્ગને વિશે જાય છે. ૨૫૩

અશાસંસ્તસ્કરાન્યસ્તુ બલિં શૃક્ષાતિ પાર્થિવઃ ।

તસ્ય પ્રશુભ્યતે રાષ્ટ્રં સ્વર્ગાચ્છ પરિહીયતે ॥ ૨૫૪ ॥

પણ જે રાજા ચોરોને સજા કરતો નથી અને છતાં કર લે છે, તેનું રાજ્ય ખળભળી જાય છે અને તે સ્વર્ગથી વંચિત થાય છે. ૨૫૪

નિર્મયં તુ ભવેદસ્ય રાષ્ટ્રં બાહુબલાશ્રિતમ્ ।

તસ્ય તદ્વર્ધતે નિત્યં સિચ્યમાનઃ સ્વ દ્રુમઃ ॥ ૨૫૫ ॥

પરંતુ જે રાજાના બાહુબળના આશ્રયે કરીને રાજ્ય નિર્ભય રહે છે, તેનું રાજ્ય નિત્ય સિંચન પામતા વૃક્ષની જેમ વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૫૫

દ્વિવિધાંસ્તસ્કરાન્વિદ્યાત્પરદ્રવ્યાપહારકાન્ ।

પ્રકાશાંશ્ચાપ્રકાશાંશ્ચ ચારચક્ષુર્મહીપતિઃ ॥ ૨૫૬ ॥

પારકું દ્રવ્ય હરી લેનારા છાના ને ઉઘાડા એવા બે જાતના ચોરોને દૂતરૂપી આંખવાળા રાજાએ પારખી લેવા. ૨૫૬

પ્રકાશવશ્ચકાસ્તેષાં નાનાપણ્યોપજીવિનઃ ।

પ્રચ્છન્નવશ્ચકાસ્તેષેતે યે સ્તેનાટવિકાદયઃ ॥ ૨૫૭ ॥

તેમાં જાતજાતની દુકાનદારીથી જેઓ જીવિકા ચલાવે છે, તેઓ ઉઘાડા ચોર છે અને જેઓ જંગલ આદિમાં રખડતા લૂંટારા છે, તેઓ છાના ચોરો છે. ૨૫૭

ઉત્કોચકાશ્વોપધિકા વશ્વકાઃ કિતવાસ્તથા ।

મજ્જલાદેશશ્વતાશ્ચ મદ્રાશ્વેશ્વણિકૈઃ સહ ॥ ૨૫૮ ॥

અસમ્યકારિણશ્ચૈવ મહામાત્રાશ્ચિકિત્સકાઃ ।

શિલ્પોપચારયુક્તાશ્ચ નિપુણાઃ પણ્યયોષિતઃ ॥ ૨૫૯ ॥

એવમાદીન્વિજાનીયાત્પ્રકાશાંલ્લોકકણ્ટકાન્ ।

નિગૂઢચારિણશ્ચાન્યાનનાર્યાનાર્યલિક્ષિનઃ ॥ ૨૬૦ ॥

લાંચ લેનારા, લય. ખતાવી પૈસા પડાવનારા, છળકપ કરનારા, બુગારી, ખોટી મંગલ વાતો કહી પેટ ભરનારા, ભૂલણું ખતાવી પૈસા કઢાવનારા, હાથની રેખા ઉપરથી ફલાદિશ કહી પેટિયું મેળવનારા, અવળાં કામો કરનારા મોટા અધિકારીએ ધૂર્ત વૈદ્યો, શિલ્પના ધંધામાં રહી ધન ફેાસલાવી જનારાએ હોશિયાર બબરુ સ્ત્રીઓ વગેરે લોકનાં ખુલ્લાં કંટકરૂપો તેમજ આર્યવેશ ધારણ કરનારા બીજા છૂપા કરતા અનાર્યો રાજાએ વર્તી લેવા. ૨૫૮-૨૬૦

તાન્વિદિત્વા સુચરિતૈર્ગૂઢૈસ્તત્કર્મકારિભિઃ ।

ચારૈશ્ચાનેકસંસ્થાનૈઃ પ્રોત્સાદ્ય વશ્મમાનયેત્ ॥ ૨૬૧ ॥

પોતાના કામમાં કુશળ, સુચરિત, ગુપ્ત અને અનેક સ્થાનોમાં રહેનારા દૂતો દ્વારા ઉપર કહેલા લોકો વિશે બહુ લે અને તેમને ચોર વગેરેને આગળ લાવીને વશ કરવા. ૨૬૧

તેષાં દોષાનમિરૂયાપ્ય સ્વે સ્વે કર્મણિ તત્ત્વતઃ ।

કુર્વીત શાસનં રાજા સમ્યક્સારાપરાધતઃ ॥ ૨૬૨ ॥

રાજાએ તે ચોર વગેરેના જ જ અપરાધો હોય, તે તત્તાએ પ્રકટ કરવા અને તેમના અપરાધ પ્રમાણે તેમને યથાશિક્ષા કરવી. ૨૬૨

ન હિ દણ્ડાદ્યતે શક્યઃ કર્તું પાપવિનિગ્રહઃ ।

સ્તેનાનાં પાપબુદ્ધીનાં નિમૃત્તં ચરતાં ક્ષિતૌ ॥ ૨૬૩ ॥

પૃથ્વી ઉપર છાનાછપકા કરતા પાપી મનના ચોરોનાં પાપોને દંડ સિવાય અંકુશમાં લાવી શકાતાં નથી. ૨૬૩

સમાપ્રપાપૂષણાલેશમદ્યાન્નવિક્રયાઃ ।

ચતુષ્પથાશ્ચૈત્યબુક્ષાઃ સમાજાઃ પ્રેક્ષણાનિ ચ ॥ ૨૬૪ ॥

જીર્ણોદ્યાનાન્યરણ્યાનિ કારુકાલેશનાનિ ચ ।

શૂન્યાનિ ચાપ્યગારાણિ વનાન્યુપવનાનિ ચ ॥ ૨૬૫ ॥

एवंविधानृपो देशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।

तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ ૨૬૬ ॥

સભા, પરખ, મીડાઇની દુકાન, વેશ્યાધર, દારૂનાં પીઠાં, વીશી, ચોરા, મોટાં પ્રસિદ્ધ વૃક્ષો, મેળાઓ, નાટકધરો, બૂના બગીચાઓ, અરણ્યો, કારીગરોનાં મકાનો, સૂતાં ઘરો, વનો અને ઉપવનો એ અને એવાં સ્થાનોમાં રાખીએ ચોરોની અટકાયત સારુ સ્થાવર અને જંગમ ચાણાંઓ નાખ્યાં તેમજ દૂતો દ્વારા તપાસ રખાવવી. ૨૬૪-૨૬૬

तत्सहायैरनुगतैर्नानાકર્મપ્રवेदिभिः ।

विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ ૨૬૭ ॥

ચોરોના સાગરીતો, તેમના અનુચરો, તેમનાં વિવિધ કામે બાણવાવાળાઓ અને અગાઉ ચોરી કરી ચૂકલા નિપુણ લેદુઓ દ્વારા તે ચોરોને બાણી લેવા અને તેમને ઉખેડી કાઢવા. ૨૬૭

मक्ष्यमोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।

शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥ ૨૬૮ ॥

તે લેદુઓએ ખાનપાનનાં નિમંત્રણનાં, બ્રાહ્મણનાં દર્શનનાં અને બહાદુરીભર્યાં કામોના પ્રદર્શનનાં બહાનાં તળે તે ચોરોને લેગા કરવા. ૨૬૮

યે તત્ર નોપસર્પેયુર્મૂલપ્રણિહિતાશ્ચ યે ।

તાન્પ્રસહ્ય નૃપો હન્યાત્સમિત્રજ્ઞાતિવાન્ધવાન્ ॥ ૨૬૯ ॥

જે ચોરો ત્યાં આવે નહિ તથા જેઓ આ દૂતોથી સાવધ રહી અળગા રહે, તેઓને રાજાએ અળખૂર્વક પકડી તેમના મિત્ર, નાતવાળા તથા બાંધવોની સાથે ભારી નાખવા. ૨૬૯

ન હોદ્દેન વિના ચૌરં ઘાતયેદ્ધાર્મિકો નૃપઃ ।

સહોદ સોપકરણં ઘાતયેદવિચારયન્ ॥ ૨૭૦ ॥

ધાર્મિક રાજાએ ચોરને મુદ્દામાલ વિના ઘાત ન આપવો, પણ તે જો મુદ્દામાલ સાથે મળી આવે, તો તેનો વિચાર ન કરતાં ઘાત કરવો. ૨૭૦

ગ્રામેષ્વેપિ ચ યે કેચિચૌરાણાં ભક્તદાયકાઃ ।

માણ્ડાવકાશદાશ્ચેવ સર્વાસ્તાનપિ ઘાતયેત્ ॥ ૨૭૧ ॥

ગામોમાંય જે કોઈ ચોરોને ખાવાનું, સામાન કે આશરો આપતા હોય, તે સૌનેય ભારી નાંખાવવા. ૨૭૧

રાષ્ટ્રેષુ રક્ષાધિકૃતાન્સામન્તાંશ્ચૈવ ચોદિતાન્ ।

અમ્યાઘાતેષુ મધ્યસ્થાઞ્છિષ્યાચૌરાનિવ દ્રુતમ્ ॥ ૨૭૨ ॥

રાજ્યમાં રખવાળું કરવા નિમાયેલા અધિકારીઓ ધાડ વખતે જો તટસ્થ રહે, તો તેમને ચોરોની જેમ તત્કાલ શિક્ષા કરવી. ૨૭૨

યશ્ચાપિ ધર્મસમયાત્પ્રચ્યુતો ધર્મજીવનઃ ।

દષ્ટદેનૈવ તમપ્યોષેત્સ્વકાદ્ધર્માદ્ધિ વિચ્યુતમ્ ॥ ૨૭૩ ॥

જ ન્યાયાધીશ ન્યાયમર્યાદામાંથી બ્રહ્મ થાય, તે સ્વધર્મ-
થી બ્રહ્મ થયેલાને પણ દંડથી સંતાપવો. ૨૭૩

ગ્રામઘાતે હિતામજ્ઞે પથિ મોષાભિદર્શને ।

શક્તિતો નાભિધાવન્તો નિર્વાસ્યાઃ સપરિચ્છદાઃ ॥ ૨૭૪ ॥

ગામ ઉપર ધાડ પડે, પુલ્લ વગેરે ભાંગી બચ અને રસ્તામાં
ચોરી થતી જણાય, તે વખતે જ રખવાળો શક્તિ પ્રમાણે પૂંઠ
ન પકડે, તેમને માલમિલકત સાથે દેશવટો આપવો. ૨૭૪

રાજ્ઞઃ કોશાપહર્તૃશ્ચ પ્રતિકૂલેષુ ચ સ્થિતાન્ ।

ઘાતયેદ્વિવિધૈર્દષ્ટૈરરાણાં ચોપજાપકાન્ ॥ ૨૭૫ ॥

રાજાના ધનભંડારમાં ચોરી કરનાર, રાજાથી પ્રતિકૂળ
વર્તનાર અને શત્રુને ભેદ આપી દેનાર-એમને વિવિધ
દંડોથી શિક્ષા કરવી. ૨૭૫

સંધિં છિત્વા તુ યે ચૌર્યં રાત્રૌ કુર્વન્તિ તસ્કરાઃ ।

તેષાં છિત્વા નૃપો હસ્તૌ તીક્ષ્ણે શૂલે નિવેશયેત્ ॥ ૨૭૬ ॥

જ ચોરો રાત્રે સણુગ પાડી ચોરી કરે, તેમના રાજાએ
બેઠ હાથ કાપી નાંખાવવા અને તેમને તીણી શૂળી ઉપર
ચડાવવા. ૨૭૬

અંગુલીર્ગ્રન્થિભેદસ્ય હ્રેદયેત્પ્રથમે ગૃહે ।

દ્વિતીયે હસ્તચરણૌ તૃતીયે વધમર્હતિ ॥ ૨૭૭ ॥

ગાંઠડીભેદના પહેલા અપરાધે તેની આંગળીઓ કાપી

નાખવી; બીજા અપરાધે તેના હાથપગ કાપી નાખવા અને ત્રીજા અપરાધે તેનો વધ કરવો. ૨૭૭

અમિદાન્મક્તદાંશ્ચૈવ તથા શસ્ત્રાવકાશ્દાન્ ।

સંનિધાતૃંશ્ચ મોષસ્ય હન્યાચ્છૌરમિવેશ્વરઃ ॥ ૨૭૮ ॥

જ્યો ચોરીને દેવતા, ભોજન, શસ્ત્ર અને મુકામ આપે, તેમજ જ્યો ચોરીનો માલ સંધરે, તેમને રાજાએ ચોરની જમ સજા કરવી. ૨૭૮

તઢાગભેદકં હન્યાદપ્સુ શુદ્ધવધેન વા ।

યદ્વાપિ પ્રતિસંસ્કુર્યાદાપ્સસ્તૂત્તમસાહસમ્ ॥ ૨૭૯ ॥

પાળ તોડીને જ જલાશયને તોડે છે તેનો પાણીમાં ડુબાડીને કે બીજી શુદ્ધ રીતે વધ કરી નાંખાવવો. તે જો જલાશય ફરી બંધાવી આપે, તો તેને ઉત્તમ સાહસનો દંડ કરવો. ૨૭૯

કોષ્ઠાગારાયુધાગારદેવતાગારભેદકાન્ ।

હસ્ત્યશ્વરથહર્તૃંશ્ચ હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥ ૨૮૦ ॥

જ કોઠાર, આયુધશાળા અને દેવમંદિરને તોડે તેમજ હાથી, ઘોડા અને રથને જ હરી જાય, તેમને વિચાર કર્યા વિના રાજાએ હાણી નાખવા. ૨૮૦

યસ્તુ પૂર્વનિવિષ્ટસ્ય તઢાગસ્યોદકં હરેત્ ।

આગમં વાપ્યપાં મિંઘાત્સ દાપ્યઃ પૂર્વસાહસમ્ ॥ ૨૮૧ ॥

જ આગળથી કરેલા જળાશયનું પાણી ચોરે અથવા પાણીના વહેણને અટકાવે, તેને રાજાએ અઢીસો પાણુનો દંડ કરવો.

સમૃત્સૃજેદ્રાજમાર્ગે યસ્ત્વમેઘ્યમનાપદિ ।

સ દ્વૌ કાર્ષાપણૌ દદ્યાદમેઘ્યં ચાશ્ચ શોષયેત્ ॥ ૨૮૨ ॥

જે સાએ હોવા છતાં રાજમાર્ગ ઉપર જે ગંદવાડ નાખે
તો તેને બે કાર્પાપણનો દંડ કરવો અને તરતજ તેની પાસે
ગંદવાડ સાફ કરાવવો. ૨૮૨

આપદ્મતોડ્યવા વૃદ્ધો ગર્ભિણી બાલ એવ વા ।

પરિમાષણમર્દન્તિ તદ્વ શોધ્યમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨૮૩ ॥

રાગી, વૃદ્ધ, ગર્ભિણી અને બાલક એમાંનું કોઈ આવે
ગંદવાડ નાખે તો તેને ઠપકા આપવો અને તેની પાસે તે
ગંદવાડ ઉપડાવવો—એવી મર્યાદા છે. ૨૮૩

ચિકિત્સકાનાં સર્વેષાં મિથ્યાપ્રચરતાં દમઃ ।

અમાનુષેષુ પ્રથમો માનુષેષુ તુ મધ્યમઃ ॥ ૨૮૪ ॥

સર્વે જાતના ચિકિત્સકોમાં જે ઊંધું વૈદું કરતો હોય,
તેને શિક્ષા કરવી. તેણે પશુ સંબંધમાં તેવું વૈદું ક્યું હોય,
તો પ્રથમ સાહસનો અને માણસના સંબંધમાં ક્યું હોય તો
મધ્યમ સાહસનો તેને દંડ કરવો. ૨૮૪

સંક્રમધ્વજયષ્ટીનાં પ્રતિમાનાં ચ ભેદકઃ ।

પ્રતિકુર્યાચ્ચ તત્સર્વં પશ્ચ દદ્યાચ્છતાનિ ચ ॥ ૨૮૫ ॥

નાનો પુલ, રાજધંજ, ધ્વજદંડ અને પ્રતિમા એમને જે
ભાંગે તેની પાસે તે તમામ પાછાં કરાવવાં તેમજ તેને પાંચસો
પણનો દંડ કરવો. ૨૮૫

અદૂષિતાનાં દ્રવ્યાણાં દૂષણે ભેદને તથા ।

મળીનામપવેધે ચ દણ્ડઃ પ્રથમસાહસઃ ॥ ૨૮૬ ॥

ચોખ્ખા પદાર્થોને દૂષિત કરનાર, તેમને ભાંગનાર તથા
મણિઓમાં ખોટા વેહ પાડનાર એટલાને પ્રથમ સાહસનો
(અઢીસો પણનો) દંડ કરવો. ૨૮૬

સમૈર્હિ વિષમં યસ્તુ ચરેદ્વૈ મૂલ્યતોઽપિ વા ।

સમાપ્તુયાદમં પૂર્વં નરો મધ્યમમેવ વા ॥ ૨૮૭ ॥

જે સરખી કિંમતની વસ્તુના બદલામાં ભારેઓછી કિંમતની વસ્તુ લે છે, તે માણસને વસ્તુના મૂલ્યના પ્રમાણે પ્રથમ કે મધ્યમ સાહેસનો દંડ મળે. ૨૮૭

વન્ધનાનિ ચ સર્વાણિ રાજા માર્ગે નિવેશયેત્ ।

દુઃસ્થિતા યત્ર દૃશ્યેરન્વિકૃતાઃ પાપકારિણઃ ॥ ૨૮૮ ॥

રાજાએ સર્વ કારાગૃહો રસ્તા ઉપર રાખવાં, તેથી તેમાંના દુઃખી અને વિકૃત પાપાચારીઓ લોકોની નજરે પડે. ૨૮૮

પ્રાકારસ્ય ચ મેત્તારં પરિસ્થાણાં ચ પૂરકમ્ ।

દ્વારાણાં ચૈવ મંત્તારં ક્ષિપ્રમેવ પ્રવાસયેત્ ॥ ૨૮૯ ॥

કોટકિલ્લાને તોડનારા, ખાઈઓ પૂરી દેનારા અને દરવાજા ભાંગી નાખનારા એ સૌને તરતજ દેશનિકાલ કરવા.

અભિચારેષુ સર્વેષુ કર્તવ્યો દ્વિશતો દમઃ ।

મૂલકર્મણિ ચાનાત્તેઃ કૃત્યાસુ વિવિધાસુ ચ ॥ ૨૯૦ ॥

સૌ જાતના મારણપ્રયોગો, આત્મજન સિવાયનાંએ કરેલાં વશીકરણો અને વિવિધ ઉચ્ચાટનો, એમાં જે માણસ મરણ ન પામે, તો તે કરનારાને બસો પણનો દંડ કરવો (માણસ મરણ પામે, તો તેને વધનો દંડ થાય.) ૨૯૦

અવીજવિક્રયી ચૈવ વીજોત્કૃષ્ટં તથૈવ ચ ।

મર્યાદામેદકથૈવ વિકૃતં પ્રાપ્તુયાદ્વષમ્ ॥ ૨૯૧ ॥

ન જોગે એવાં ખી વેચનારો, સારાં ખી ભેગાં નઠારાં ખી ભેળવનારો, તેમજ ગામ અને શહેરની સીમાને ભાંગનારો એટલાને નાકકાન વગેરે કાપી વિશ્વ કરવા. ૨૯૧

સર્વકળ્પકપાપિષ્ઠં હેમકારં તુ પાર્થિવઃ ।

પ્રવર્તમાનમન્યાયે છેદયેદ્યવશઃ ક્ષુરૈઃ ॥ ૨૧૨ ॥

સર્વ ચોરામાં અત્યંત પાપી એવો સોની જે અન્યાયે પ્રવર્તે, તો રાજાએ છરાથી તેના કણકણ કરી નાખવા. ૨૬૨

સીતાદ્રવ્યાપહરણે શસ્ત્રાણામૌષધસ્ય ચ ।

કાલમાસાદ્ય કાર્યં ચ રાજાદણ્ડં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૧૩ ॥

ખેતીનાં ઓજારો, શસ્ત્રો તથા ઔષધિઓની ચોરી કરનારને રાજાએ કામ અને વખત જોઈને સજા કરવી. ૨૬૩

સ્વામ્યમાત્યૌ પુરં રાષ્ટ્રં કોશદણ્ડૌ સુદૃત્તયા ।

સપ્ત પ્રકૃતયો દ્વેતાઃ સપ્તાક્ષં રાજ્યમુચ્યતે ॥ ૨૧૪ ॥

સ્વામી, અમાત્ય, પુર, રાષ્ટ્ર, કોશ, દંડ અને મિત્ર આ સાત પ્રકૃતિઓ છે; અને રાજ્ય આ સાત અંગવાળું કહેવાય છે.

સપ્તાનાં પ્રકૃતીનાં તુ રાજ્યસ્યાસાં યથાક્રમમ્ ।

પૂર્વં પૂર્વં ગુરુતરં જાનીયાદ્યસનં મહત્ ॥ ૨૧૫ ॥

રાજ્યની આ સાત પ્રકૃતિઓમાં યથાક્રમે જે પહેલી પહેલી છે, તે પછી પછીની કરતાં ચડિયાતી છે અને તેના બગડવાથી મહાસંકટ જાણવું. ૨૬૫

સપ્તાક્ષસ્યેહ રાજ્યસ્ય વિષ્ટબ્ધસ્ય ત્રિદણ્ડવત્ ।

અન્યોન્યગુણવૈશેષ્યાન્ન કિંચિદતિરિચ્યતે ॥ ૨૧૬ ॥

એકબીજાના ગુણવિશેષે કરીને ત્રણ દંડની જેમ બંધાઈ રહેલા આ રાજ્યનાં સપ્ત અંગોમાં કોઈ અંગ બીજા અંગથી અધિક નથી. ૨૬૬

તેષુ તેષુ તુ કૃત્યેષુ તત્તદ્વર્ગં વિશિષ્યતે ।

યેન યત્સાધ્યતે કાર્યં તત્તસ્મિન્શ્રેષ્ઠમુચ્યતે ॥ ૨૯૭ ॥

તે તે અંગ તેનાં તેનાં કાર્યોમાં વિશેષ છે. જ કામ જોનાથી સધાય, તે કામમાં તે અંગ શ્રેષ્ઠ કહેવાય. ૨૯૭

ચારેણોત્સાહયોગેન ક્રિયયૈવ ચ કર્મણામ્ ।

સ્વશક્તિં પરશક્તિં ચ નિત્યં વિદ્યાન્મહીપતિઃ ॥ ૨૯૮ ॥

હૂતો દ્વારા ઉત્સાહના યોગથી, તેમજ કાર્યોની ક્રિયાથી રાજાએ પોતાની અને શત્રુની શક્તિને નિત્ય જાણવી. ૨૯૮

પીડનાનિ ચ સર્વાણિ વ્યસનાનિ તથૈવ ચ ।

આરમેત તતઃ કાર્યં સંચિન્ત્ય ગુરુલાઘવમ્ ॥ ૨૯૯ ॥

સર્વ જાતનાં પીડાદુઃખો અને સંકટોનું ભારેપણું તથા હલકાપણું વિચાર્યા પછી રાજાએ કાર્ય આરંભવું. ૨૯૯

આરમેતૈવ કર્માણિ શ્રાન્તઃ શ્રાન્તઃ પુનઃ પુનઃ ।

કર્માણ્યારમમાણં હિ પુરુષં શ્રીર્નિવેવતે ॥ ૩૦૦ ॥

થાક ઉપર થાક લાગે, તોય રાજાએ ફરી ફરીને કર્મો આરંભ્યાજ કરવાં. કેમકે લક્ષ્મી કર્મો આરંભનાર પુરુષનેજ સેવે છે. ૩૦૦

કૃતં ત્રેતાયુગં ચૈવ દ્વાપરં કલિરેવ ચ ।

રાજ્ઞો વૃત્તાનિ સર્વાણિ રાજા હિ યુગમુચ્યતે ॥ ૩૦૧ ॥

સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર, અને કલિ એ સર્વ યુગો રાજાના આચરણને આધારે છે. કેમકે, રાજાનેજ યુગરૂપ કહ્યો છે. ૩૦૧

કલિઃ પ્રસુપ્તો ભવતિ સજાગ્રદ્દ્વાપરં યુગમ્ ।

કર્મસ્વમ્યુદ્યતસ્ત્રેતા વિચરંસ્તુ કૃતં યુગમ્ ॥ ૩૦૨ ॥

રાજા બિધતો રહે, તો કલ્પિયુગ છે; તે જાત્રતં રહે, તો દ્વાપર-યુગ છે; તે કર્મમાં તત્પર રહે, તો ત્રેતાયુગ છે; અને તે કર્મ-નુષ્ઠાનમાં વિચરતો રહે, તો સત્યયુગ છે. ૩૦૨

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।

चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ ૩૦૩ ॥

ઇન્દ્ર, સૂર્ય, વાયુ, યમ, વરુણ, ચન્દ્ર, અગ્નિ અને પૃથ્વી—એમનાં જવાં તેજસ્વી આચરણ રાજાએ આચરવાં. ૩૦૩

वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।

तथाभिर्वर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ૩૦૪ ॥

ઇન્દ્ર જેમ વરસમાં ચાર માસ વૃષ્ટિ કરે છે, તેમ રાજાએ ઇન્દ્રવ્રત આચરી પોતાના રાજ્યમાં સર્વ કામનાઓની વૃષ્ટિ કરવી. ૩૦૪

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।

तथा हरेत्કરં राष्ट्राभित्यમર્કવ્રતं हि तत् ॥ ૩૦૫ ॥

સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોદ્વારા આઠ માસ જલ લે છે, તેમ રાજાએ સૂર્યવ્રત રાખી રાષ્ટ્ર પાસેથી નિત્ય કર લેવો.

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।

तथा चारैः प्रवेष्टव्यं વ્રતમેતદ્દિ મારુતમ્ ॥ ૩૦૬ ॥

વાયુ જેમ સર્વ ભૂતોમાં પ્રવેશીને વિચરે છે, તેમ રાજાએ દૂતો દ્વારા બધે પ્રવેશવું—એજ વાયુવ્રત છે. ૩૦૬

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।

तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्वि यमवृत्तम् ॥ ૩૦૭ ॥

યમ જમ પ્રિય અને અપ્રિયને યથાકાલે દંડ આપે છે, તેમ રાજાએ પણ પ્રજા ઉપર નિયમન રાખવું—તેજ યમવ્રત છે. ૩૦૭

वरुणेन यथा पार्श्वैर्बद्ध एवामिदृश्यते ।

તથા પાપાભિગૃહ્ણીયાદ્ વ્રતમેતદ્ધિ વારુણમ્ ॥ ૩૦૮ ॥

પ્રાણી જમ વરુણથી પાશોવડે બંધાયેલો જણાય છે, તેમ રાજાએ પણ પાપીઓને કબજે રાખવા—એ તેનું વરુણવ્રત છે.

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।

તથા પ્રકૃતયો યસ્મિન્સ ચાન્દ્રવ્રતિકો નૃપઃ ॥ ૩૦૯ ॥

જમ પૂરા ખીલેલા ચંદ્રને જોઈને મનુષ્યો હરખ પામે છે, તેમ જ રાજાને વિશે પ્રકૃતિમંડળ આનંદ પામે છે, તેને ચંદ્રવ્રતી જણવો. ૩૦૯

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।

દુષ્ટસામન્તહિંસ્રશ્ચ તદાગ્રેયં વ્રતં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૧૦ ॥

જ રાજા પ્રતાપયુક્ત હોય, જ પાપાચારીઓ સંબંધમાં નિત્ય તેજસ્વી હોય અને જ દુષ્ટ સામન્તો પ્રત્યે હિંસક હોય, તેને અગ્નિવ્રતી કહ્યો છે. ૩૧૦

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ ચિત્રતઃ પાર્થિવ વ્રતમ્ ॥ ૩૧૧ ॥

ધરતી જમ ભૂતમાત્રને સરખી રીતે ધારે છે, તેમ રાજાએ સર્વ ભૂતાને સમાન રીતે પાળવાંપોષવાં—એ તેનું પૃથ્વીવ્રત છે.

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।

સ્તેનાન્ રાજા નિગૃહ્ણીયાત્સ્વરાષ્ટ્રે પર એવ ચ ॥ ૩૧૨ ॥

આ અને બીજા ઉપાયોથી યુક્ત એવા રાજાએ નિત્ય

સાવધાન રહીને પોતાના રાજ્યમાંના તેમજ પરારાજ્યમાંના ચોરોને કબજે રાખવા. ૩૧૨

પરામપ્યાપદં પ્રાપ્તો બ્રાહ્મણાન્ન પ્રકોપયેત્ ।

તે ક્ષોનં કુપિતા હન્યુઃ સઘઃ સબલવાહનમ્ ॥ ૩૧૩ ॥

મહાઆપત્તિ આવી પડી હોય, તો પણ બ્રાહ્મણોને કોપાવવા નહિ; કેમકે કુપિત થયેલા તેઓ તરતજ રાજનો તેનાં સેનાબલ અને વાહન સાથે નાશ કરે છે. ૩૧૩

યૈઃ કૃતઃ સર્વમરુપોઽગ્નિરપેયશ્ચ મહોદધિઃ ।

ક્ષયીંચાપ્યાયિતઃ સોમઃ કો ન નશ્યેત્પ્રકોપ્ય તાન્ ॥ ૩૧૪ ॥

જ-બ્રાહ્મણોએ અગ્નિને સર્વલક્ષી કર્યો છે, મહાસાગરને અપેય કર્યો છે અને ચંદ્રને ક્ષયવાળો છતાં પૂર્ણ કલાવાન કર્યો છે, તેમને કોપાવીને કોણ નાશ નોતરતો નથી ? ૩૧૪

લોકાનન્યાન્સૃજેયુર્યે લોકપાલંશ્ચ કોપિતાઃ ।

દેવાન્કુર્યુરદેવાંશ્ચ કઃ ક્ષિપ્વંસ્તાન્સમૃધ્નુયાત્ ॥ ૩૧૫ ॥

જ છંછેડાયેલા બ્રાહ્મણો અન્ય લોકોને અને લોકપાલોને સજીવ દે છે અને જ દેવોને અદેવ કરી નાખે છે, તેમને સંતાપનારો કયો માણસ સમૃદ્ધિ પામી શકે ? ૩૧૫

યાનુપાશ્રિત્ય તિષ્ઠન્તિ લોકા દેવાશ્ચ સર્વદા ।

બ્રહ્મ ચૈવ ધનં યેષાં કો હિંસ્યાત્તાઙ્ગિજીવિષુ ॥ ૩૧૬ ॥

લોકો અને દેવો સદા જ બ્રાહ્મણોને આશ્રયે ટક્યા છે, અને વેદજ જમનું ધન છે એવા તેમને કયો જીવવાની ધમ્મજાવાળો હણે ? ૩૧૬

અવિદ્વાંશ્ચૈવ વિદ્વાંશ્ચ બ્રાહ્મણો દૈવતં મહત્ ।

પ્રણીતશ્ચાપ્રણીતશ્ચ યથાઽગ્નિદૈવતં મહત્ ॥ ૩૧૭ ॥

અગ્નિ વેદમંત્રોથી પ્રગટાવ્યો હોય કે વેદમંત્રો સિવાય પ્રગટાવ્યો હોય, તો પણ તે જમ મહાન દૈવતરૂપ છે, તેમ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન હોય કે અવિદ્વાન હોય, તો પણ તે મહાન દૈવતરૂપ છે. ૩૧૭

શ્મશાનેષ્વપિ તેજસ્વી પાવકો નૈવ દુષ્યતિ ।

હૂયમાનશ્ચ યજ્ઞેષુ ભૂય એવાભિવર્ધતે ॥ ૩૧૮ ॥

તેજસ્વી અગ્નિ શ્મશાનમાં અપવિત્ર થતો નથી, તેમ યજ્ઞોમાં હોમ થવાથી તે ફરીને વધે છે. ૩૧૮

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥ ૩૧૯ ॥

આમ, બ્રાહ્મણો સર્વ અનિષ્ટ કર્મોમાં વર્તે, તો પણ સર્વથા પૂજ્ય છે; કેમકે, તે પરમ દૈવતરૂપ છે. ૩૧૯

क्षत्रस्यापि प्रबृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ।

ब्रह्मैव संनियन्तु स्यात्क्षત્રं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ ૩૨૦ ॥

બ્રાહ્મણને સર્વદા અત્યંત દુઃખ દેનાર ક્ષત્રિયને બ્રાહ્મણે જ વશમાં આણવો; કેમકે ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણમાંથી જ થયો છે. ૩૨૦

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लौहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रगमं तेजः स्वासु योनिषु क्षाम्यति ॥ ૩૨૧ ॥

જળમાંથી અગ્નિ, બ્રાહ્મણમાંથી ક્ષત્રિય અને પથ્થરમાંથી લોહું એમ ઉત્પન્ન થયું છે. તેમનું સર્વત્ર વ્યાપક તેજ પોત-પોતાનાં કારણરૂપોમાં શમી જાય છે. ૩૨૧

નાત્રક્ષ ક્ષત્રમૃદ્ધોતિ નાક્ષત્રં બ્રહ્મ વર્ધતે ।

બ્રહ્મ ક્ષત્રં ચ સંપૃક્તમિહ ચામુત્ર વર્ધતે ॥ ૩૨૨ ॥

આદ્યેણ વિના ક્ષત્રિય વૃદ્ધિ પામતો નથી અને ક્ષત્રિય વિના આદ્યેણ વૃદ્ધિ પામતો નથી. આદ્યેણ અને ક્ષત્રિય બંને ભેગા મળીને આ લોક અને પરલોકમાં વૃદ્ધિ મેળવે છે. ૩૨૨

દક્ષા ધનં તુ વિપ્રેભ્યઃ સર્વદણ્ડસમુત્થિતમ્ ।

પુત્રે રાજ્યં સમાસૃજ્ય કુર્વીત પ્રાયણં રણે ॥ ૩૨૩ ॥

દંડનું સર્વ ધન આદ્યેણને આપીને તેમજ પોતાના પુત્રને રાજ્ય સોંપીને રાજ્યે રણમાં પ્રાણત્યાગ કરવો. ૩૨૩

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।

हितेषु चैव लोकस्य सर्वान्भृत्यान्નિયोजयेत् ॥ ૩૨૪ ॥

રાજ્યે રાજધર્મોમાં નિત્ય પરાયણ રહીને આ પ્રમાણે વર્તવું અને સર્વ સેવકોને લોકહિતનાં કામો ઉપર યોજવા. ૩૨૪

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ।

इमं कर्मविधिं विद्यात्ક્રમશઃ वैश्यશૂદ્રयोः ॥ ૩૨૫ ॥

રાજનો આ સનાતન કર્મવિધિ સંપૂર્ણતાએ કહ્યો, હવે વૈશ્ય અને શૂદ્રનો કર્મપૂર્વક કર્મવિધિ જાણવો. ૩૨૫

વૈશ્યનું કર્તવ્ય—

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।

वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे ॥ ૩૨૬ ॥

જાતકર્માદિ સંસ્કાર પામેલા વૈશ્યે લગ્ન કરવું અને ખેતીવાડી, વેપાર વગેરેમાં તથા ઘેરઘાંખરના પાલનમાં નિત્ય પરાયણ રહેવું. ૩૨૬

પ્રજાપતિર્હિ વૈશ્યાય સુદ્ધ્વા પરિદદે પશૂન્ ।

બ્રાહ્મણાય ચ રાજ્ઞે ચ સર્વાઃ પરિદદે પ્રજાઃ ॥ ૩૨૭ ॥

કેમકે, પ્રજાપતિએ પશુઓ સર્જીને વૈશ્યને સોંપ્યાં છે અને સર્વ પ્રજાઓ તેણે બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયને સુપરત કરી છે.

ન ચ વૈશ્યસ્ય કામઃ સ્યાન્ન રક્ષેયં પશૂનિતિ ।

વૈશ્યે ચેચ્છતિ નાડન્યેન રક્ષિતવ્યાઃ કથંચન ॥ ૩૨૮ ॥

વૈશ્ય એવી ઈચ્છા કરેજ નહિ કે હું પશુઓનું રક્ષણ ન કરું. જ્યાં સુધી વૈશ્ય એ પશુપાલન ઈચ્છે, ત્યાં સુધી બીજા કોઈએ પણ ક્યારેય તે પાલન ન કરવું. ૩૨૮

મણિમુક્તાપ્રવાલાનાં લોહાનાં તાન્તવસ્ય ચ ।

ગન્ધાનાં ચ રસાનાં ચ વિદ્યાદર્ધબલાબલમ્ ॥ ૩૨૯ ॥

મણિઓ, મોતીઓ, પરવાળાં, લોહું, વસ્ત્ર, સુગંધો અને રસો એમના અડતાગિતરતા ભાવોની વૈશ્યે બહુ રાખવી. ૩૨૯

વીજાનામુષ્ણિવિષ્ણ સ્યાત્ક્ષેત્રદોષગુણસ્ય ચ ।

માનયોગં ચ જાનીયાત્તુલાયોગાંશ્ચ સર્વશઃ ॥ ૩૩૦ ॥

તે બિયાં રાખવાની રીતનો બહુકાર હોય, ખેતરના ગુણ-દોષોનો બહુનાર હોય અને તે બધી જાતનાં માપિયાં અને કાટલાંને બહુતો હોય. ૩૩૦

સારાસારં ચ માણ્ડાનાં દેશાનાં ચ ગુણાગુણાન્ ।

લાભાલાભં ચ પળ્યાનાં પશૂનાં પરિવર્ધનમ્ ॥ ૩૩૧ ॥

માલનું સારાસારપણું, મુલકના ગુણઅવગુણ, વેપારનો નફોતોટો તેમજ પશુઓનો ઉછેર—એ તેણે બહુવાં જોઈએ. ૩૩૧

મૃત્યાનાં ચ મૃતિં વિદ્યાન્નાષાશ્ચ વિવિધા નૃણામ્ ।

દ્રવ્યાણાં સ્થાનયોગાંશ્ચ ક્રયવિક્રયમેવ ચ ॥ ૩૩૨ ॥

નોકરચાકરોનો પગાર, માણસોની વિવિધ ભાષાઓ, માલની સાચવણ અને ખરીદી તથા વેચાણ-એ તેણે બાણવાં બેઠાં. ૩૩૨

ધર્મેણ ચ દ્રવ્યવૃદ્ધાવાતિષ્ઠેયત્નમુત્તમમ્ ।

દદ્યાચ્ચ સર્વભૂતાનામન્નમેવ પ્રયત્નતઃ ॥ ૩૩૩ ॥

તેણે ધર્મપૂર્વક દ્રવ્યવૃદ્ધિ સંબંધે ઉત્તમ રીતે પ્રયત્નશીલ રહેવું અને જતનપૂર્વક તેણે સર્વ ભૂતોને અન્ન આપવું. ૩૩૩

શૂદ્રનું કર્તવ્ય—

વિપ્રાણાં વેદવિદુષાં ગૃહસ્થાનાં યશસ્વિનામ્ ।

શુભૂષૈવ તુ શૂદ્રસ્ય ધર્મો નૈશ્વેયસઃ પરઃ ॥ ૩૩૪ ॥

વેદવેત્તા, ગૃહસ્થી અને યશસ્વી એવા બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી, એજ શૂદ્રનો પરમ કલ્યાણકારી ધર્મ છે. ૩૩૪

શુચિરુત્કૃષ્ટશુશ્રૂષુર્મૃદુવાગનહંકૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાઘાશ્રયો નિત્યમુત્કૃષ્ટાં જાતિમશ્રુતે ॥ ૩૩૫ ॥

પવિત્ર, જાંચી સેવા કરનારો, કામળ બોલનારો, અહંકાર વિનાનો અને બ્રાહ્મણ આદિના આશ્રયવાળો શૂદ્ર નિત્ય જાંચી જાતિને પામે છે. ૩૩૫

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ।

आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ૩૩૬ ॥

આ સર્વ વર્ણો માટેનો આપત્તિરહિત કાલનો શુભ કર્મ-વિધિ કહ્યો. હવે આપત્કાલે તેમનો જ ધર્મ છે તે ક્રમશઃ સાંભળો.

इति श्री मानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ॥

ઇતિશ્રી માનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તાયાં સંહિતાયાં અધ્યાય ૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦ મો

અધીયીરંસ્ત્રયો વર્ણાઃ સ્વકર્મસ્થા દ્વિજાતયઃ ।

પ્રબ્રૂયાદ્બ્રાહ્મણસ્ત્વેષાં નેતરાવિતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧ ॥

સ્વકર્મમાં રહેલી ત્રણે દ્વિજજાતિઓએ વેદાધ્યયન કરવું;
પરંતુ બ્રાહ્મણે તે અધ્યયન કરાવવું. બીજી બે વર્ણોએ તે ન
કરાવવું, આવી નિર્ણય છે. ૧

સર્વેષાં બ્રાહ્મણો વિદ્યાદ્રશ્યુપાયાન્યથાવિધિ ।

પ્રબ્રૂયાદિતરેભ્યશ્ચ સ્વયં ચૈવ તથા ભવેત્ ॥ ૨ ॥

બ્રાહ્મણે સર્વ વર્ણોના આજીવિકાના યથાવિધિ ઉપાયો
જાણવા અને તે બીજાઓને લણાવવા તેમજ પોતેય તેમ કરવું.

વૈશેષ્યાત્પ્રકૃતિશ્રૈષ્ઠ્યાન્નિયમસ્ય ચ ધારણાત્ ।

સંસ્કારસ્ય વિશેષાચ્ચ વર્ણાનાં બ્રાહ્મણઃ પ્રમુઃ ॥ ૩ ॥

વિશેષતા, સ્વાભાવિક શ્રેષ્ઠતા, નિયમની ધારણા, તેમજ
સંસ્કારની ઉત્તમતા એને લઈને બ્રાહ્મણ સર્વ વર્ણોનો પ્રમુ છે. ૩

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યસ્ત્રયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ।

ચતુર્થ એકજાતિસ્તુ શૂદ્રો નાસ્તિ તુ પશ્ચમઃ ॥ ૪ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ વર્ણો દ્વિજાતિ છે. ચોથો
શૂદ્ર એકજાતિ છે, પણ પાંચમો વર્ણ નથી. ૪

અનુશોભ પ્રતિશોભ પ્રગ્ન—

સર્વવર્ણેષુ તુલ્યાસુ પત્નીષ્વક્ષતયોનિષુ ।

આનુલોમ્યેન સંભૂતા જાત્યા જ્ઞેયાસ્ત એવ તે ॥ ૫ ॥

સૌ વર્ણોમાં પોતપોતાના વર્ણની અક્ષતયોનિ પત્નીઓને
વિશેષ ક્રમપૂર્વક જ સંતાન જન્મે તે તે, તે વર્ણનાં જણવાં. ૫

સ્રીશ્વનન્તરજાતાસુ દ્વિજૈરુત્પાદિતાન્સુતાન્ ।

સદૃશાનેવ તાનાહુર્માતૃદોષવિગર્હિતાન્ ॥ ૬ ॥

દ્વિજોએ એક એક ઊતરતી જાતિની સ્ત્રીઓમાં જ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હોય, તેઓ પિતાની સરખી જાતિના ગણાય છે; પણ માતાના દોષને લીધે નિંદિત કહેવાય છે. ૬

અનન્તરાસુ જાતાનાં વિધિરેષ સનાતનઃ ।

એકાન્તરાસુ જાતાનાં ધર્મ્યં વિદ્યાદિમં વિધિમ્ ॥ ૭ ॥

એકએક ઊતરતી જાતિમાં જન્મેલાં સંતાન સંબંધમાં આ સનાતન વિધિ છે. હવે બીજાએ ઊતરતી જાતિની સ્ત્રીઓમાં જન્મેલાં સંતાનો સંબંધમાં આ ધર્મ્ય વિધિ જણવો. ૭

બ્રાહ્મણદ્વિજ્યકન્યાયામમ્બષ્ઠો નામ જાયતે ।

નિષાદઃ શૂદ્રકન્યાયાં યઃ પારશવ ઉચ્યતે ॥ ૮ ॥

બ્રાહ્મણથી વૈશ્ય કન્યામાં 'અંબષ્ઠ' જન્મે છે. તેનાથી શૂદ્ર કન્યામાં નિષાદ થાય છે, જ 'પારશવ' કહેવાય છે. ૮

ક્ષત્રિયાચ્છૂદ્રકન્યાયાં કૂરાચારવિહારવાન્ ।

ક્ષત્રશૂદ્રવપુર્જન્તુરુગ્રો નામ પ્રજાયતે ॥ ૯ ॥

ક્ષત્રિયથી શૂદ્ર કન્યામાં કૂર આચાર અને વિહારવાળો તેમજ ક્ષત્રિય તથા શૂદ્રના ભેગો પિંડવાળો 'ઉગ્ર' નામે જન્મે છે. ૯

વિપ્રસ્ય ત્રિષુ વર્ણેષુ નૃપતેર્વર્ણયોર્દ્વયોઃ ।

વૈશ્યસ્ય વર્ણે ચૈકસ્મિન્બહેતેઽપસદાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦ ॥

બ્રાહ્મણને બાણીની ત્રણ જાતિઓમાં, ક્ષત્રિયને બાણીની બે જાતિઓમાં અને વૈશ્યને બાણીની એક જાતિમાં એમ જ છ પુત્રો થાય, તેમને 'અપસદ' (ઊતરતા) કહ્યા છે. ૧૦

ક્ષત્રિયાદિપ્રકન્યાયાં સૂતો ભવતિ જાતિતઃ ।

વૈશ્યાન્માગધવૈદેહૌ રાજવિપ્રાજ્ઞનાસુતૌ ॥ ૧૧ ॥

બ્રાહ્મણ કન્યામાં ક્ષત્રિયથી સૂત જાતિનો પુત્ર થાય છે; વૈશ્યથી બ્રાહ્મણીમાં વૈદેહ જાતિનો થાય છે અને તેનાથી ક્ષત્રિયાણીમાં માગધ જાતિનો થાય છે. ૧૧

શૂદ્રાદાયોગવઃ ક્ષત્તા ચઢ્ડાલશ્વાધમો નૃણામ્ ।

વૈશ્યરાજન્યવિપ્રાસુ જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥ ૧૨ ॥

વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ એ જાતિની સ્ત્રીઓમાં શૂદ્રથી અનુક્રમે આયોગવ, ક્ષત્તા તથા મનુષ્યમાં અધમ એવા ચંડાળ જન્મે છે. શૂદ્રથી ઉત્પન્ન થવાથી તેઓ વર્ણસંકર છે. ૧૨

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ।

क्षत्तृवૈદેહકૌ તદ્વત્પ્રાતિલોમ્યેઽપિ જન્મનિ ॥ ૧૩ ॥

એકએકના આંતરની જાતિમાં જન્મેલા જન્મ અનુલોમતાથી અમ્યષ્ટ અને ઉચ્ચ કહેવાય છે, તેમ તે રીતે પ્રતિલોમતાથી જન્મેલા, ક્ષત્તા અને વૈદેહ ગણાય છે. ૧૩

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

તાનનન્તરનામ્નસ્તુ માતૃદોષાત્પ્રચક્ષતે ॥ ૧૪ ॥

દ્વિજને અનુક્રમે એકએક અને બાબે જિતરતી જાતિઓની સ્ત્રીઓમાં જ પુત્રો જન્મતા કહ્યા છે, તે માતાના દોષને લીધે 'અનંતર' નામે કહેવાય છે. ૧૪

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते ।

આમીરોઽમ્બષ્ટકન્યાયામાયોગવ્યાં તુ ધિગ્વણઃ ॥ ૧૫ ॥

બ્રાહ્મણથી ઉચ્ચ કન્યામાં આવૃત, અમ્યષ્ટ કન્યામાં આ-

ભીર અને આયોગવી કન્યામાં જન્મેલા ધિગ્વણ પુત્ર જન્મે છે. ૧૫

આયોગવશ્ચ ક્ષત્તા ચ ચણ્ડાલશ્ચાધમો નૃણામ્ ।

પ્રાતિલોમ્પેન જાયન્તે શૂદ્રાદપસદાસ્ત્રયઃ ॥ ૧૬ ॥

આયોગવ, ક્ષત્તા અને નરાધમ ચંડાળ એ ત્રણ અપસદ શૂદ્રથી પ્રતિલોભતાએ જન્મે છે. ૧૬

વૈશ્યાન્માગધવૈદેહૌક્ષત્રિયાત્સૂત એવ તુ ।

પ્રતીપમેતે જાયન્તે પેરેડ્યપસદાસ્ત્રયઃ ॥ ૧૭ ॥

જેમ વૈશ્યથી માગધ અને વૈદેહ તથા ક્ષત્રિયથી સૂત થાય છે, તેમ પ્રતિલોભતાથી પણ બીજા ત્રણ અપસદો જન્મે છે. ૧૭

જાતો નિષાદાચ્છદ્રાયાં જાત્યા ભવતિ પુકસઃ ।

શૂદ્રાજાતો નિષાદ્યાં તુ સ વૈ કુકુટકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૮ ॥

નિષાદથી શૂદ્રામાં થયેલો પુત્ર ભતિએ પુકસ થાય છે.

શૂદ્રથી નિષાદીમાં થયેલો તે કુકુટક કહેવાય છે. ૧૮

ક્ષત્તુર્જાતસ્તથોગ્રાયાં શ્વપાક ઇતિ કીર્ત્યતે ।

વૈદેહકેન ત્વમ્બઘ્યામ્બુત્પન્નો વેણ ઉચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

ક્ષત્તાથી ઉગ્ર કન્યામાં થયેલો પુત્ર 'શ્વપાક' કહેવાય છે અને વૈદેહથી અમ્બઘ કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો તે 'વેણ' કહેવાય છે. ૧૯

દ્વિજાતયઃ સર્વર્ણાસુ જનયન્ત્યવ્રતાંસ્તુ યાન્ ।

તાન્સાવિશ્રીપરિભ્રષ્ટાન્પ્રાત્યાનિતિ ત્રિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૦ ॥

દ્વિજવર્ણીને પોતાની સર્વર્ણ સ્ત્રીઓમાં જે પુત્ર થાય છે તે બે ઉપનયન આદિ વ્રતથી રહિત હોય, તો તે ગાયત્રી-રહિતોને 'પ્રાત્ય' તરીકે નિર્દેશવા. ૨૦

ત્રાત્યાતુ જાયતે વિપ્રાત્પાપાત્મા ભૂર્જકણ્ટકઃ ।

આવન્ત્યવાટધાનૌ ચ પુષ્પધઃ શૈશ્વ એવ ચ ॥ ૨૧ ॥

ત્રાત્ય બ્રાહ્મણથી પાપાત્મા 'ભૂર્જકંટક' જન્મે છે અને તેઓ આવન્ત્ય, વાટધાન, પુષ્પધ તથા શૈશ્વ પણ કહેવાય છે. ૨૧

શ્લેષો મહ્યશ્ચ રાજન્યાદ્ ત્રાત્યાન્નિચ્છિવિરેવ ચ ।

નટશ્ચ કરણશ્ચૈવ સ્વસો દ્રવિડ એવ ચ ॥ ૨૨ ॥

ત્રાત્ય ક્ષત્રિયથી જે સંતાન થાય, તે ગદ્ધ, મદ્ધ, નિચ્છિવી, નટ, કરણ, ખસ અને દ્રવિડ કહેવાય છે. ૨૨

વૈશ્યાતુ જાયતે ત્રાત્યાત્સુધન્વાચાર્ય એવ ચ ।

કારુષ્થ વિજન્મા ચ મૈત્રઃ સાત્વત એવ ચ ॥ ૨૩ ॥

ત્રાત્ય વૈશ્યથી ત્રાત્ય વૈશ્ય સ્ત્રીમાં સુધન્વાચાર્ય, કારુષ, વિજન્મા, મૈત્ર અને સાત્વત—એ જન્મે છે. ૨૩

વ્યભિચારેણ વર્ણનામવેદ્યાવેદનેન ચ ।

સ્વકર્મણાં ચ ત્યાગેન જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥ ૨૪ ॥

વર્ણોના પરસ્પર વ્યભિચારથી, અયોગ્ય લક્ષ્યથી અને સ્વકર્મના ત્યાગથી વર્ણસંકરો જન્મ પામે છે. ૨૪

સંકીર્ણયોમયો યે તુ પ્રતિલોમાનુલોમજાઃ ।

અન્યોન્યવ્યતિષક્તાશ્ચ તાન્પ્રવક્ષ્યામ્યશ્લેષતઃ ॥ ૨૫ ॥

અનુલોમ અને પ્રતિલોમથી જન્મેલી તેમજ તે પરસ્પરના સંબંધે થયેલી જે વર્ણસંકર જાતિઓ છે, તે હું અશેષે કહું છું. ૨૫

સૂતો વૈદેહકશ્ચૈવ ચણ્ડાલશ્ચ નરાધમઃ ।

માગધઃ ક્ષત્રૃજાતિશ્ચ તથાડ્યોગવ એવ ચ ॥ ૨૬ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ।

मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ ૨૭ ॥

સૂત, વૈદેહક, નરાધમ.અંડાળ, માગધ, ક્ષત્રા અને આયો-
ગવ એ છને પોતાની જાતિની, માતાની જાતિની અને બીજી
ચડિયાતી જાતિઓની સ્ત્રીઓમાં પોતાની જાતિના પુત્રો થાય છે.

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते ।

आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥ ૨૮ ॥

જમ બ્રાહ્મણ આદિ ત્રિવર્ણમાંના બેના યોગથી જ પુત્ર થાય
છે તે અનંતર હોવાથી દ્વિજજાતિમાં ગણાય છે, તેમ બાહ્ય
જાતિઓ સંબંધમાં પણ પ્રતિલોભતાએ જણવું. (આ રીતે
બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જાતિની સ્ત્રીઓમાં જ પુત્ર થાય,
તે પણ દ્વિજ ગણાય છે. હવે, ક્ષત્રિયને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીમાં તેમજ
વૈશ્યને બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય સ્ત્રીમાં જ સૂત, માગધ અને વૈદેહ
પુત્રો થાય છે, તે શૂદ્રથી ત્રિવર્ણની સ્ત્રીમાં થયેલા પ્રતિલોભ
પુત્રો કરતાં ચડિયાતા છે, અને તેમને ઉપનયનનો અધિકાર છે.)

ते चापि बाह्यान्सुबह्वंस्ततोऽप्यधिकदूषितान् ।

परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ ૨૯ ॥

તે આયોગવ વગેરે છ જાતના વર્ણસંકરો પરસ્પરની
સ્ત્રીઓમાં પોતાથી પણ અધિક દૂષિત એવા અનેક નિંદિત
બાહ્યોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૯

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ।

तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥ ૩૦ ॥

જમ શૂદ્ર બ્રાહ્મણીમાં બાહ્ય (અંડાળ) પુત્ર પેદા કરે છે,

તેમ ચંડાળો વળી આરે વર્ણોમાં પોતાથીય અધમ બાહ્યપુત્ર ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૦

પ્રતિકૂલં વર્તમાના બાહ્યા બાહ્યતરાનપુત્રઃ ।

હીના હીનાન્પ્રસૂયન્તે વર્ણાન્પશ્ચદશૈવ તુ ॥ ૩૧ ॥

*વળી, પ્રતિલોભથી થયેલા હીન બાહ્યો પોતાથી અડિયાતી જાતિની કન્યાઓમાં વિશેષ હીન બાહ્યોને પેદા કરે છે—તેમની પંદર જાતિઓ થાય છે. ૩૧

પ્રસાધનોપચારજ્ઞમદાસં દાસજીવનમ્ ।

સૈરિન્દ્રં વાગુરાવૃત્તિં સૂતે દસ્યુરાયોગવે ॥ ૩૨ ॥

દસ્યુથી આયોગવી સ્ત્રીમાં તે સૈરિન્દ્ર જન્મે છે, જે કુશ-શણુગાર આદિ પ્રસાધનોના ઉપચારોને જાણે છે, જે દાસ ન હોવા છતાં દાસજીવન રાખે છે અને જે જાળ પાથરી પણ પકડી ગુજારે કરે છે. ૩૨

મૈત્રેયકં તુ વૈદેહો માધૂકં સંપ્રસૂયતે ।

નૃન્પ્રશંસત્યજસ્રં યો ઘન્ટાતાહોઽરુણોદયે ॥ ૩૩ ॥

વૈદેહથી આયોગવી સ્ત્રીમાં મીઠાઓલો મૈત્રેયક થાય છે, જે પરાદિયે ઘંટા વગાડી માણસોની નિત્ય ખિરદાવણિ ગાય છે.

* ચંડાળ આયોગવ, ક્ષત્રા, માગધ, વૈદેહ અને સૂત એ પાંચ જાતિની કન્યાઓમાં પાંચ હીન પુત્રો પેદા કરે છે. ક્ષત્રા આયોગવ, વૈદેહ, માગધ ને સૂત કન્યાઓમાં ચાર હીન પુત્રો ઉત્પન્ન કરે છે. આયોગવ વૈદેહ, માગધ અને સૂત જાતિની કન્યાઓમાં ત્રણ હીન પુત્રોને જન્મ આપે છે. વૈદેહ માગધ અને સૂત જાતિની કન્યાઓમાં બે હીન પુત્રો જન્માવે છે. માગધ સૂત કન્યામાં એક હીન પુત્ર કરે છે. આમ પંદર હીન પુત્રો થાય છે.

નિષાદો માર્ગવં સૂતે દાસં નૌકર્મજીવિનમ્ ।

કૈવર્તમિતિ યં પ્રાહુરાર્યાવર્તનિવાસિનઃ ॥ ૩૪ ॥

નિષાદથી આયોગવી સ્ત્રીમાં માર્ગવ અથવા દાસ જન્મે છે, જે નાવ ચલાવીને જીવિકા ચલાવે છે અને જને આર્યા-વર્તના નિવાસીઓ કૈવર્તક કહે છે. ૩૪

મૃતવસ્ત્રમૃત્સુ નારીષુ ગર્હિતાન્નાશનાસુ ચ ।

મવન્ત્યાયોગવીષ્વેતે જાતિહીનાઃ પૃથક્ ત્રયઃ ॥ ૩૫ ॥

શય પરનાં વસ્ત્રો પહેરનારી અને નિંદિત અન્ન ખાનારી આયોગવી સ્ત્રીઓમાં ઉપરના ત્રણ જુદા જુદા હીન જાતિના પુત્રો જન્મે છે. ૩૫

કારાવરો નિષાદાત્તુ ચર્મકારઃ પ્રસૂયતે ।

વૈદેહિકાદન્ધ્રમેદૌ બહિર્ગામપ્રતિશ્રયૌ ॥ ૩૬ ॥

નિષાદથી વૈદેહી સ્ત્રીમાં 'કારાવર' નામે ચર્મકાર (ભોચી) જન્મે છે અને વૈદેહિકથી તેમાં અન્ધ તથા મેદ નામે ગામ બહાર વસનારા ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૬

ચણ્ડાલાત્પાણ્ડુસોપાકસ્ત્વકસારવ્યવહારવાન્ ।

આહિણ્ડિકો નિષાદેન વૈદેહ્યામેવ જાયતે ॥ ૩૭ ॥

વૈદેહી સ્ત્રીમાં ચંડાળથી પાંડુસોપાક જાતિનો પુત્ર થાય છે, જે ઝાડની છાલની તથા વાંસની બનાવટોથી જીજ્ઞસે કરે છે. નિષાદથી વૈદેહી સ્ત્રીમાં આહિંડક જાતનો પુત્ર જન્મે છે.

ચણ્ડાલેન તુ સોપાકો મૂલવ્યસનવૃત્તિમાન્ ।

પુકસ્યાં જાયતે પાપઃ સદા સજ્જનગર્હિતઃ ॥ ૩૮ ॥

સજ્જનોથી સદા નિંદિત, પાપી અને અપરાધીઓને

મારીને જીવિકા ચલાવનારે (કાંસિયો) 'સોપાક' ચંડાલથી પુકસીમાં જન્મે છે. ૩૮

નિષાદસ્ત્રી તુ ચણ્ડાલાત્પુત્રમન્યાવસાયિનમ્ ।

શ્મશાનગોચરં મૃતે બાહ્યાનામપિ ગર્હિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

ચંડાળથી નિષાદસ્ત્રીમાં 'અંત્યાવસાયી' પુત્ર થાય છે, જે શ્મશાનમાં વસે છે અને જે બાહ્યોથીય નિંદિત છે. ૩૯

સક્કરે જાતયસ્ત્વેતાઃ પિતૃમાતૃપ્રદર્શિતાઃ ।

પ્રચ્છન્ના વા પ્રકાશા વા વેદિતવ્યાઃ સ્વકર્મભિઃ ॥ ૪૦ ॥

પિતા અને માતાના ભેદપૂર્વક જણાવેલી આ વર્ણસંકર જાતિઓ થઈ. છાની કે ઉધાડી એવી તેમને તેમનાં કર્મોથી જણી લેવી. ૪૦

સજાતિજાનન્તરજાઃ ષડ્ સુતા દ્વિજધર્મિણઃ ।

શૂદ્રાણાં તુ સધર્માણઃ સર્વેઽપધ્વંસજાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૧ ॥

પોતાની જાતિની કન્યામાં તેમજ પોતાથી એકએક જાત-રતી જાતિની કન્યામાં એમ દ્વિજોએ ઉત્પન્ન કરેલા છ પ્રકારના પુત્રો દ્વિજધર્મી ગણાય છે અને પ્રતિજ્ઞામવિધિથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વે પુત્રો શૂદ્ર સમાન છે. ૪૧

તપોવીજપ્રભાવૈસ્તુ તે ગચ્છન્તિ યુગે યુગે ।

ઉત્કર્ષં ચાપકર્ષં ચ મનુષ્યેષ્વિહ જન્મતઃ ॥ ૪૨ ॥

તપ અને બીજના પ્રભાવને લીધે તેઓ યુગે યુગે અહીં માણસોમાં જન્મને કારણે ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ પામે છે. ૪૨

શનકૈસ્તુ ક્રિયાલોપાદિમાઃ ક્ષત્રિયજાતયઃ ।

વૃપલત્વં ગતા લોકે બ્રાહ્મણાદર્શનેન ચ ॥ ૪૩ ॥

પૌન્ડ્રકાઔદ્રવિડાઃ કામ્બોજા યવનાઃ શકાઃ ।

પારદા પહ્લવાશ્વીનાઃ કિરાતા દરદાઃ સ્વશાઃ ॥ ૪૪ ॥

નીચેની ક્ષત્રિયજાતિઓ ધીરે ધીરે ક્રિયાના લોપ વગેરેથી તેમજ શ્રાક્ષણના અસંગથી સંસારમાં વૃષલપણાને પામી છે—
પૌન્ડ્રક, ઔદ્ર, દ્રવિડ, કમ્બોજ, યવન, શક, પારદ, પહ્લવ,
શ્વીન, કિરાત, દરદ અને ખશ. ૪૩, ૪૪

મુલ્લવાહુરુપજ્ઞાનાં યા લોકે જાતયો બહિઃ ।

મ્લેચ્છવાચશ્ચાર્યવાચઃ સર્વે તે દસ્યવઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૫ ॥

મુખ, બાહુ, ઊરુ અને પગ એમાંથી અનુક્રમે થયેલા શ્રાક્ષણાદિ વર્ણોમાંથી લોકમાં જે બાહ્ય જાતિના થયા છે, તે સર્વ દસ્યુઓ કહેવાય છે. પછી ભલે તેઓ મ્લેચ્છ ભાષા અને આર્ય ભાષા બોલનારા હોય. ૪૫

વર્ણસંકરની આશ્ચર્યિકા—

યે દ્વિજાનામપસદા યે ચાપધ્વંસજાઃ સ્મૃતાઃ ।

તે નિન્દિતૈર્વર્તયેયુર્દ્વિજાનામેવ કર્મભિઃ ॥ ૪૬ ॥

દ્વિજોમાં જન્મે અપસદો છે તથા જન્મે પ્રતિલોભથી થયેલા કહેવાયા છે, તેઓએ દ્વિજોનાં નિન્દિત કર્મોથી જીવિકા ચલાવવી. ૪૬

સૂતાનામશ્વસારથ્યમમ્બઘ્નાનાં ચિકિત્સનમ્ ।

વૈદેહકાનાં સ્ત્રીકાર્યં માગધાનાં વણિકપથઃ ॥ ૪૭ ॥

મત્સ્યઘાતો નિષાદાનાં ત્વષ્ટિસ્ત્વાયોગવસ્ય ચ ।

મેદાન્ધ્રચુચ્ચુમદ્રૂનામારણ્યપશુર્હિંસનમ્ ॥ ૪૮ ॥

ક્ષત્રત્રુગ્રપુકસાનાં તુ ચિલૌકોવધબન્ધનમ્ ।

ધિગ્વણાનાં ચર્મકાર્યં વેણાનાં માણ્ડવાદનમ્ ॥ ૪૯ ॥

સૂતોનું કામ ઘોડાનું સારથિપણું, અંબુષ્ટોનું વૈદાનું, વૈદેહકોનું રાણીવાસની સેવાનું, માગધોનું વણજનું, નિષાદોનું માછલાં મારવાનું, આયોગવોનું લાકડાં ચીરવાનું, મેદ (વૈદેહક-નિષાદી), અંધ્ર (વૈદેહક-ચર્મકારી), યુંયુ (બ્રાહ્મણ-વૈદેહકી) અને મદ્યુ (બ્રાહ્મણ-માગધી) નું વનનાં પશુઓને હણવાનું, ક્ષત્તા, ઉગ્ર, ને પુષ્કસોનું દરમાં રહેતાં જનાવશેને મારવા-પકડવાનું, ધિગ્વણો (બ્રાહ્મણ-આયોગવી) નું ચામડાંનું અને વેણોનું ઝાંઝ વગેરે વાદ્યો વગાડવાનું—એમ તેમનાં આજીવિકાનાં કામો છે. ૪૭-૪૯

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च ।

वसेयुरेते विज्ञाता वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ५० ॥

પોતપોતાનાં કર્મોમાં રહી તેઓ પ્રસિદ્ધ રીતે મોટાં વૃક્ષ નીચે, શ્મશાનમાં, પર્વતોમાં કે ઉપવનોમાં વાસ કરે. ૫૦

चण्डालश्चपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः ।

अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥

વાસાંસિ મૃતચેલાનિ મિત્રભાણ્ડેષુ ભોજનમ્ ।

કાર્ણાયસમલંકારઃ પરિવ્રજ્યા ચ નિત્યશઃ ॥ ૫૨ ॥

અંડાલ અને શ્વપચોનો વાસ ગામ બહારજ હોય; તેમનાં વાસણો હલકાં હોય, કૃતરાં ને ગધેડાં તેમનું ધન હોય, મુડદાં ઉપરનાં વસ્ત્રોજ તેમનાં પહેરવાનાં હોય, તેમનું લોજન ભાંગલાં પાત્રોમાં હોય, તેમના અલંકાર લોદાના હોય અને તેઓ નિત્ય ફરતા રહેતા હોય. ૫૧, ૫૨

ન તૈઃ સમયમન્વિચ્છેત્પુરુષો ધર્મમાચરન્ ।

વ્યવહારો મિથસ્તેષાં વિવાહઃ સદૃશૈઃ સહ ॥ ૫૩ ॥

ધર્માચારી પુરુષો તેમની સાથે બોલવા સરખો પ્રસંગ ન શોધે. તેમણે પોતાની જાતવાળાઓ સાથેજ પરસ્પર વ્યવહાર અને વિવાહસંબંધ કરવા. ૫૩

અન્નમેષાં પરાધીનં દેયં સ્યાન્નિન્નમાજને ।

રાત્રૌ ન વિચરેયુસ્તે ગ્રામેષુ નગરેષુ ચ ॥ ૫૪ ॥

દિવા ચરેયુઃ કાર્યાર્થં ચિહ્નિતા રાજશાસનૈઃ ।

અબાન્ધવં શવં ચૈવં નિર્હરેયુરિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૫૫ ॥

વધ્યાંશ્ચ હન્યુઃ સતતં યથાશાસ્ત્રં નૃપાજ્ઞયા ।

વધ્યવાસાંસિ ગૃહ્ણીયુઃ શય્યાશ્ચાભરણાનિ ચ ॥ ૫૬ ॥

બીજને હાથે અને જુદાંજ વાસણમાં તેમને અન્ન આપવું. તેઓ રાતે ગામ કે નગરમાં ન ફરે. તેઓ રાજશાસનનો પટો રાખી દિવસે કામપ્રસંગે ફરે. નંદણિયાતા શયને તેઓ વગે ફરે, એવી મર્યાદા છે. વધની શિક્ષા પામેલાઓને તેઓ રાજની આજ્ઞાથી યથાશાસ્ત્ર સદૈવ હણે અને એ વધ્ય મનુષ્યનાં વસ્ત્રો, શય્યાઓ તથા અલંકારો લઇ લે. ૫૪-૫૬

વર્ણાપેતમવિજ્ઞાતં નરં કલુષયોનિજમ્ ।

આર્યરૂપમિવાનાર્યં કર્મભિઃ સ્વૈર્વિભાવયેત્ ॥ ૫૭ ॥

જાતિબ્રહ્મ થયેલા, દૂષિત યોનિમાં જન્મેલા અને આર્યના જવા જણાતા અજાણ્યા અનાર્યને તેનાં કર્મો ઉપરથી જાણી લેવાય. ૫૭

અનાર્યતા નિષ્ઠુરતા ક્રૂરતા નિષ્ક્રિયાત્મતા ।

પુરુષં વ્યજ્ઞયન્તીહ લોકે કલુષયોનિજમ્ ॥ ૫૮ ॥

અનાર્યતા, નિષ્કુરતા, કરતા અને નિષ્ક્રિયતા—એ જગતમાં બ્રહ્મજાત પુરુષને છતો કરે છે. ૫૮

પિતૃયં વા મજતે શીલં માતુર્વૌભયમેવ વા ।

ન કથંચન દુર્યોનિઃ પ્રકૃતિં સ્વાં નિયચ્છતિ ॥ ૫૯ ॥

એ બ્રહ્મજાત પુરુષ પિતાના, માતાના, કે અનેના શીલને ભજે છે—પણ ક્યારેય તે પોતાનો સ્વભાવ ઢાંછી શકતો નથી.

કુલે મુખ્યેઽપિ જાતસ્ય યસ્ય સ્યાદ્યોનિસંકરઃ ।

સંશ્રયત્યેવ તચ્છીલં નરોઽલ્પમપિ વા બહુ ॥ ૬૦ ॥

ઉત્તમ કુલમાં જન્મ્યા છતાં પણ જનો અતિવટાળ થાય છે, તે માણસ તેના જનકના શીલને થોડું કે ઘણું સેવેજ છે. ૬૦

યત્ર ત્વેતે પરિધ્વંસાજ્ઞાયન્તે વર્ણદૂષકાઃ ।

રાષ્ટ્રિકૈઃ સહ તદ્રાષ્ટં ક્ષિપ્રમેવ વિનશ્યતિ ॥ ૬૧ ॥

જે દેશમાં સર્વનાશને લીધે આ વર્ણસંકરો જન્મે છે, તે દેશ તેના દેશવાસીઓ સાથે તરતજ વિનાશ પામે છે. ૬૧

બ્રાહ્મણાર્થે ગર્વાર્થે વા દેહત્યાગોઽનુપસ્કૃતઃ ।

સ્ત્રીબાલાભ્યુપપત્તૌ ચ બાહ્યાનાં સિદ્ધિકારણમ્ ॥ ૬૨ ॥

બ્રાહ્મણ, ગાય, સ્ત્રી અને બાળકની રક્ષા સારુ બાહ્યો જે નિષ્કામ દેહત્યાગ કરે, તો તે તેમની જીવનસિદ્ધિના હેતુરૂપ થાય છે. ૬૨

ચારે વર્ણોના સંક્ષિપ્ત ધર્મ—

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ૬૩ ॥

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શૌચ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એ ચારે વર્ણોના ટૂંકમાં ધર્મ છે, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૬૩

[શ્રાદ્ધકર્માતિથેયં ચ દાનમસ્તેયમાર્જવમ્ ।

પ્રજનં સ્વેષુ દારેષુ તથા ચૈવાનસ્યતા ॥

શ્રાદ્ધકર્મ, અતિથિસત્કાર, દાન, અસ્તેય, સરક્ષતા, સ્વપ-
ત્નીમાં પ્રજોત્પત્તિ તથા ધર્મ્યારક્ષિતપણું—એ ચારે વર્ણોના
સંક્ષેપમાં ધર્મ છે.]

શૂદ્રાયાં બ્રાહ્મણાજ્ઞાતઃ શ્રેયસા ચેત્પ્રજાયતે ।

અશ્રેયાન્ શ્રેયસીં જાતિં ગચ્છત્યાસપ્તમાદ્યુગાત્ ॥ ૬૪ ॥

શૂદ્રસ્ત્રીમાં બ્રાહ્મણથી થયેલી કન્યા બ્રાહ્મણને પરણે
અને તેથી તેને જ કન્યા થાય તેને વળી બ્રાહ્મણ પરણે—આમ
જ અનુક્રમે સાતમો પુરુષ થાય છે તે બ્રાહ્મણજાતિને પામે છે.

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણશ્ચેતિ શૂદ્રતામ્ ।

ધત્રિયાજ્ઞાતમેવં તુ વિદ્યાદ્વૈશ્યાત્તથૈવ ચ ॥ ૬૫ ॥

આ રીતે શૂદ્ર બ્રાહ્મણતા મેળવે છે અને બ્રાહ્મણ શૂદ્રતા
મેળવે છે. તેજ રીતે ક્ષત્રિયથી તેમજ વૈશ્યથી શૂદ્ર કન્યામાં
જન્મેલા પુરુષ વિશે બાણુવું. ૬૫

અનાર્યાયાં સમુત્પન્નો બ્રાહ્મણાત્તુ યદ્દૃષ્ટયા ।

બ્રાહ્મણ્યામપ્યનાર્યાત્તુ શ્રેયસ્ત્વં ક્ષેતિ ચેદ્ભવેત્ ॥ ૬૬ ॥

દૈવસંયોગે અનાર્ય સ્ત્રીમાં બ્રાહ્મણથી અને બ્રાહ્મણીમાં
અનાર્ય પુરુષથી જ પુત્રો થાય, તેમાં ચડિયાતાપણું ક્યાં
હોય? ૬૬

જાતો નાર્યામનાર્યાયામાર્યાદાર્યો ભવેદ્ગુણૈઃ ।

જાતોઽપ્યનાર્યાદાર્યાયામનાર્ય ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૬૭ ॥

અનાર્ય સ્ત્રીમાં આર્યથી થયેલો પુત્ર તે ગુણોએ કરીને

આર્ય થાય છે; તેમ આર્ય સ્ત્રીમાં અનાર્ય પુરુષથી થયેલો પુત્ર અનાર્યજ છે, એવો શાસ્ત્રનિર્ણય છે. ૬૭

તાવુભાવપ્યસંસ્કાર્યાવિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ।

વૈગુણ્યાજ્ઞન્મનઃ પૂર્વ ઉત્તરઃ પ્રતિલોમતઃ ॥ ૬૮ ॥

પહેલો જાતિની વિગુણતાને લીધે અને બીજો પ્રતિલો-
મતાથી જન્મ્યો હોવાથી, તે બન્ને ઉપનયનસંસ્કારને અયોગ્ય
છે—એવી ધર્મવ્યવસ્થા છે. ૬૮

સુબીજં ચૈવ સુક્ષેત્રે જાતં સંપદ્યતે યથા ।

તથાઽઽર્યાજ્ઞાત આર્યાયાં સર્વ સંસ્કારમર્હતિ ॥ ૬૯ ॥

સારું બીજ સારા ક્ષેત્રમાં રૂડી રીતે ખીલે છે, તેમ આર્ય
પુરુષથી આર્યસ્ત્રીમાં જન્મેલાનેજ સર્વ સંસ્કારો ધટે છે. ૬૯

બીજનો અને ક્ષેત્રનો નિર્ણય—

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।

बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयंतु व्यवस्थितिः ॥ ૭૦ ॥

કોઈકે ઋષિઓ બીજને, બીજ કોઈકે ક્ષેત્રને, તો વળી
ત્રીજ બીજ તથા ક્ષેત્ર બન્નેને પ્રશંસે છે. પણ તે વિશે વ્યવસ્થા
નીચે પ્રમાણે છે. ૭૦

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।

अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ ૭૧ ॥

ઊપર ભૂમિમાં નાખેલું બીજ અંદરજ મરી જાય છે,
તેમ બીજરહિત ક્ષેત્ર કેવળ સાફ ચોતરોજ રહે છે. ૭૧

यस्माद्वीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्वીजं प्रशस्यते ॥ ૭૨ ॥

બીજના પ્રભાવે કરીને તિર્યગ્ચોનિમાં જન્મેલાઓ પણ ઋષિઓ થયા છે અને પૂજ તથા પ્રશંસા પામ્યા છે; તેથી બીજ પ્રશંસાપાત્ર છે. ૭૨

અનાર્યમાર્યકર્માણમાર્ય ચાનાર્યકર્મિણમ્ ।

સંપ્રધાર્યાબ્રવીદ્વાતા ન સમૌ નાસમાવિતિ ॥ ૭૩ ॥

આર્યકર્મી અનાર્ય અને અનાર્યકર્મી આર્ય તે બંને સમાન નથી તેમ અસમાન પણ નથી, એમ બ્રહ્માએ તુલના કરીને કહ્યું છે. ૭૩

દ્વિજવર્ણની આજીવિકા—

બ્રાહ્મણા બ્રહ્મયોનિસ્થા યે સ્વકર્મણ્યવસ્થિતાઃ ।

તે સમ્યગુપજીવેયુઃ ષડ્કર્માણિ યથાક્રમમ્ ॥ ૭૪ ॥

સ્વકર્મમાં પરાયણ અને બ્રહ્મમાં ધ્યાનનિષ્ઠ એવા બ્રાહ્મણોએ નીચેના ક્રમનાં છ કર્મોથી રૂઢી રીતે આજીવિકા ચલાવવી.

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહશ્ચૈવ ષડ્કર્માણ્યગ્રજન્મનઃ ॥ ૭૫ ॥

ભણવું, ભણાવવું, યજ કરવો, યજ કરાવવો, દાન લેવું અને દાન આપવું, એ બ્રાહ્મણનાં ષટ્કર્મો છે. ૭૫

વર્ણાં તુ કર્મણામસ્ય ત્રીણિ કર્માણિ જીવિકા ।

યાજનાધ્યાપને ચૈવ વિશુદ્ધાચ્ચ પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૭૬ ॥

આ છ કર્મોમાં યજ કરાવવો, ભણાવવું અને વિશુદ્ધ ભતિ પાસેથી દાન લેવું, એ ત્રણ એની આજીવિકા માટે છે.

ત્રયો ધર્મા નિવર્તન્તે બ્રાહ્મણાત્ક્ષત્રિયં પ્રતિ ।

અધ્યાપનં યાજનં ચ તૃતીયથ પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૭૭ ॥

વૈશ્યં પ્રતિ તથૈવૈતે નિવર્તેરન્નિતિ સ્થિતિઃ ।

ન તૌ પ્રતિ હિ તાન્ધર્માન્મનુરાહ પ્રજાપતિઃ ॥ ૭૮ ॥

ભણાવવું, યજ્ઞ કરાવવો અને ત્રીભું દાન લેવું એ ત્રણ કર્મો કેવળ બ્રાહ્મણ માટેનાં જ છે; તે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય માટે નથીજ, એવી ધર્મ-મર્યાદા છે. કેમકે, પ્રજાપતિ મનુએ તે કર્મો તે બે માટે કહ્યાંજ નથી. ૭૭, ૭૮

શસ્ત્રાસ્ત્રમૃત્ત્વં ક્ષત્રસ્ય વણિકપશુકૃષિર્વિશઃ ।

આજીવનાર્થં ધર્મસ્તુ દાનમધ્યયનં યજિઃ ॥ ૭૯ ॥

ક્ષત્રિયે આશ્રવિકા માટે શસ્ત્રાસ્ત્ર ધારવાં અને વૈશ્યે વેપાર, પશુપાલન તથા ખેતીવાડી કરવી; પણ દાન, અધ્યયન તથા યજ્ઞન એ બંનેના ધર્મ છે. ૭૯

વેદાભ્યાસો બ્રાહ્મણસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય ચ રક્ષણમ્ ।

વાર્તા કર્મૈવ વૈશ્યસ્ય વિશિષ્ટાનિ સ્વકર્મસુ ॥ ૮૦ ॥

વેદાભ્યાસ, પ્રજ્ઞરક્ષણ અને પશુપાલનાદિ એ અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનાં વિશિષ્ટ સ્વકર્મ છે. ૮૦

ચારે વર્ણના આપદ્ધર્મનો નિર્ણય—

અજીવંસ્તુ યથોક્તેન બ્રાહ્મણઃ સ્વેન કર્મણા ।

જીવેત્ક્ષત્રિયધર્મેણ સ હ્યસ્ય પ્રત્યનન્તરઃ ॥ ૮૧ ॥

કહેલા સ્વકર્મથી બ્રાહ્મણ બે પોતાનો નિર્વાહ ન કરી શકે, તો તે ક્ષત્રિયધર્મથી જીવિકા ચલાવે—કેમકે, તે ધર્મ તેની તરતના પછીના વર્ણનો છે. ૮૧

ઉમાભ્યામપ્યજીવંસ્તુ કથં સ્યાદિતિ ચેન્નવેત્ ।

કૃષિગોરક્ષમાસ્થાય જીવેદ્વૈશ્યસ્ય જીવિકામ્ ॥ ૮૨ ॥

બ્રાહ્મણે જો આ બંને કર્મોથી પણ જીવિકા ન નભાવી શકે, તો તેણે ખેતીવાડી અને ગોરક્ષામાં રહી વૈશ્યની આજીવિકાથી નભાવ કરવો. ૮૨

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

વૈશ્યવૃત્તિથી જીવનનિર્વાહ કરતા બ્રાહ્મણે કે ક્ષત્રિયે સુધ્ધાં હિંસાલરી અને પરાધીન એવી ખેતીને યત્નપૂર્વક વર્જવી.

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।

ભૂમિં ભૂમિશયાંશ્ચૈવ દન્તિ કાષ્ઠમયોમુશ્મ ॥ ૮૪ ॥

કાંઈ ખેતીને સારી માને છે, પણ સજ્જનો તે વૃત્તિને નિંદે છે; કેમકે, લોઢાના મોંવાળું લાકડું ભૂમિને તથા ભૂમિમાં રહેતા જીવોને હણે છે. ૮૪

इदं तु वृत्तिवैकल्यात्प्रजतो धर्मनैपुणम् ।

विदपण्यमुद्भृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥ ८५ ॥

બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સ્વકર્મથી જીવનનિર્વાહ ન કરી શકે અને વૃત્તિના અભાવે તેઓ પોતાની ધર્મનિપુણતા છોડે, તો તેમણે વૈશ્યના વેપારમાલમાંથી નિષિદ્ધ પદાર્થોનો ત્યાગ કરી, બાકીના ધનવૃદ્ધિ કરનારા પદાર્થોનું વેચાણ કરવું. ૮૫

सर्वान्नसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह ।

अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

તેણે સર્વ રસો, રાધિલું અન્ન, તલ, પથ્થર, મીઠું અને મનુષ્યોને ઉપકારી એવાં પશુઓ એટલાં વેચવાં નહિ. ૮૬

સર્વં ચ તાન્તવં રક્તં શાણક્ષૌમાવિકાનિ ચ ।

અપિ ચેત્સ્યુરરક્તાનિ ફલમૂલે તથૌષધીઃ ॥ ૮૭ ॥

અપઃ શસ્ત્રં વિષં માંસં સોમં ગન્ધાંશ્ચ સર્વશઃ ।

ક્ષીરં ક્ષૌદ્રં દધિ ઘૃતં તૈલં મધુ ગુડં કુશાન્ ॥ ૮૮ ॥

આરણ્યાંશ્ચ પશૂન્સર્વાન્દંષ્ટ્રિણશ્ચ વયાંસિ ચ ।

મઘં નીલીં ચ લાક્ષાં ચ સર્વાંશ્ચૈકશફાંસ્તથા ॥ ૮૯ ॥

અધી જાતનાં રંગીન ધાગાવાળાં વસ્ત્રો, રંગ્યાં વિનાનાં હોય, તોપણ શણ, અળસી અને જાતનાં વસ્ત્રો, ફળ, મૂલ, ઔષધિ, પાણી, શસ્ત્ર, વિષ, માંસ, સોમ, સર્વ સુગંધી દ્રવ્યો, દૂધ, મધ, દહીં, ધી, તૈલ, મધુ, ગોળ, દર્ભ, વનપશુઓ, દાઢવાળાં પશુઓ, પંખીઓ, મઘ, ગળી, લાખ, તેમજ એક ખરીવાળાં પશુઓ—એ તેણે વેચવાં નહિ. ૮૭-૮૯

[ત્રપુ સીસં તથા લોહં તૈજસાનિ ચ સર્વશઃ ।

બાલાન્ ચર્મ તથાઽસ્થીનિ સસ્નાયૂનિ ચ વર્જયેત્ ॥

લાખ, સીસું ને લોહું વગેરે સર્વ ધાતુઓની તેમજ વાળ, આમડાં, હાડકાં તથા સ્નાયુઓની સર્વ બનાવટો તેણે વર્જવી.]

કામમુત્પાદ્ય કૃષ્યાં તુ સ્વયમેવ કૃષીવલઃ ।

વિક્રીણીત તિલાન્જીવ્ણાન્ધર્માર્થમચિરસ્થિતાન્ ॥ ૯૦ ॥

ખેડૂત પોતાની ઇચ્છાએ પોતેજ તલ ઉગાડે, તો તેણે શુદ્ધ તલને ઝાઝો વખત સંધરી ન રાખતાં ધર્માર્થે વેચી દેવા.

મોજનામ્યજ્ઞનાદાનાદ્યદન્યત્કુરુતે તિલૈઃ ।

કૃમિભૂતઃ શ્વવિષ્ટાયાં પિતૃભિઃ સહ મજ્જતિ ॥ ૯૧ ॥

જે માણસ તલને ભોજન, સ્નાન અને દાન સિવાયના બીજા કામમાં લે છે, તે ઘીડો થઈને પિતૃઓ સાથે કૂતરાની વિષ્ટામાં ખૂંચે છે. ૯૧

સઘઃ પતતિ માંસેન લાક્ષયા લવણેન ચ ।

અ્યહેણ શૂદ્રો ભવતિ બ્રાહ્મણઃ સ્ત્રીરવિક્રયાત્ ॥ ૯૨ ॥

બ્રાહ્મણ જે માંસ, લાખ અને મીઠું વેચે છે, તો તે તલકાલ પતિત થાય છે. દૂધ વેચવાથી તે ત્રણ દહાડામાં શૂદ્ર થઈ જાય છે. ૯૨

હૃતેષાં તુ પળ્યાનાં વિક્રયાદિહ કામતઃ ।

બ્રાહ્મણઃ સમ્રાત્રેણ વૈશ્યભાવં નિયચ્છતિ ॥ ૯૩ ॥

આ સિવાયના બીજા નિષિદ્ધ પદાર્થોને ઇચ્છાપૂર્વક વેચવાથી બ્રાહ્મણ સાત દિવસમાં વૈશ્યપણાને પામે છે. ૯૩

રસા રસૈર્નિમાતૃવ્યા ન ત્વેવ લવણં રસૈઃ ।

કૃતાન્નં ચાકૃતાન્નેન તિલા ધાન્યેન તત્સમાઃ ॥ ૯૪ ॥

ગોળ આદિ રસોને ધી વગેરે રસો સાથેજ અદલાબદલ કરવા, પણ રસો સાથે મીઠાની અદલાબદલી ન કરવી. રંધેલાં અન્નને કાચા અન્ન સાથે તથા તલને બીજાં ધાન્ય સાથે અદલાબદલ કરવાં. ૯૪

જીવેદેતેન રાજન્યઃ સર્વેનાપ્યનયં ગતઃ ।

ન ત્વેવ જ્યાયસીં વૃત્તિમભિમન્યેત કર્હિચિત્ ॥ ૯૫ ॥

ક્ષત્રિય આપત્તિમાં આવ્યો હોય, તોપણ તેણે આ સર્વ વૈશ્યવૃત્તિએ નિર્વાહ કરવો; પરંતુ તેણે ક્યારેય બ્રાહ્મણવૃત્તિ ઉપર ન ટાંપવું. ૯૫

યો લોભાદધમો જાત્યા જીવેદુત્કૃષ્ટકર્મભિઃ ।

તં રાજા નિર્ધનં કૃત્વા ક્ષિપ્રમેવ પ્રવાસયેત્ ॥ ૯૬ ॥

અધમ જાતિનો જે માણસ લોભથી ઊંચી જાતિનાં કર્મોથી જીવિકા ચલાવે, તેને રાજાએ તરતજ નિર્ધન કરીને દેશ-નિકાલ આપવો. ૯૬

વરં સ્વધર્મો વિગુણો ન પારક્યઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ ।

પરધર્મેણ જીવન્ હિ સદ્યઃ પતતિ જાતિતઃ ॥ ૯૭ ॥

ભલે ગુણે આછો હોય તોપણ સ્વધર્મ ચડિયાતો છે-પારકો ધર્મ સારી રીતે આચરી શકતો હોય તોપણ ચડિયાતો નથી. જે પરધર્મથી આજીવિકા કરે છે, તે તરતજ નીતિભ્રષ્ટ થાય છે. ૯૭

વૈશ્યોઽજીવન્સ્વધર્મેણ શૂદ્રવૃત્ત્યાઽપિ વર્તયેત્ ।

અનાચરન્નકાર્યાણિ નિવર્તેત ચ શક્તિમાન્ ॥ ૯૮ ॥

સ્વધર્મથી આજીવિકા ન ચલાવી શકતા વૈશ્યે શૂદ્રની વૃત્તિથી નિર્વાહ કરવો; પણ તેણે શૂદ્રનાં અયોગ્ય કાર્યો આચરવાં નહિ અને શક્તિમાન થતાં એ વૃત્તિમાંથી મુક્ત થવું. ૯૮

અશક્તુર્વંસ્તુ શુશ્રૂષાં શૂદ્રઃ કર્તું દ્વિજન્મનામ્ ।

પુત્રદારાત્યયં પ્રાપ્તો જીવેત્કારુકકર્મભિઃ ॥ ૯૯ ॥

જે શૂદ્રનાં પુત્ર અને પત્ની આપત્તિમાં હોય અને જે પોતે દ્વિજજાતિઓની સેવા કરવા શક્તિમાન ન હોય, તેણે કારીગરકામથી (સુતારી, લુહારી આદિથી) જીવિકા ચલાવવી.

યૈઃ કર્મભિઃ પ્રચરિતૈઃ શુશ્રૂષ્યન્તે દ્વિજાતયઃ ।

તાનિ કારુકકર્માણિ શિલ્પાનિ વિવિધાનિ ચ ॥ ૧૦૦ ॥

જે કર્મો કર્યાથી દ્વિજવર્ણોની સેવા થઈ શકે છે, તેવાં અનેક પ્રકારનાં શિષ્ટપનાં અને કારીગરીનાં કર્મો શૂદ્રે કરવાં.

વૈશ્યવૃત્તિમનાતિષ્ઠન્બ્રાહ્મણઃ સ્વે પથિ સ્થિત ।

અવૃત્તિકાર્ષિતઃ સીદન્નિમં ધર્મં સમાચરેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

આજીવિકા વિના દુઃખી થયેલો કલેશયુક્ત બ્રાહ્મણ વૈશ્ય-
વૃત્તિથી ન રહેતાં સ્વકર્મને માર્ગેજ વર્તે, તો તેણે આ નીચિને
ધર્મ આચરવો. ૧૦૧

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાદ્બ્રાહ્મણસ્ત્વનયં ગતઃ ।

પવિત્રં દુષ્યતીત્યેતદ્ધર્મતો નોપપદ્યતે ॥ ૧૦૨ ॥

દુઃખમાં આવેલો વિપદગ્રસ્ત બ્રાહ્મણ સૌ કોઈ પાસેથી દાન
લે; કેમકે પવિત્રને દૂષણ લાગે છે, એવો ધર્મમત નથી. ૧૦૨

નાધ્યાપનાઘાજનાદ્વા ગર્હિતાદ્વા પ્રતિગ્રહાત્ ।

દોષો ભવતિ વિપ્રાણાં જ્વલનામ્બુસમા હિ તે ॥ ૧૦૩ ॥

આપત્તિકાલે નિંદિતોને વેદ ભણાવવાથી, તેમને યજ્ઞ
કરાવવાથી અથવા તેમની પાસેથી દાન લેવાથી બ્રાહ્મણોને દોષ
જાગતો નથી; કેમકે તેઓ અગ્નિ અને જલ સમાન પવિત્ર છે.

જીવિતાત્યયમાપન્નો યોઽન્નમત્તિ યતસ્તતઃ ।

આકાશમિવ પક્કેન ન સ પાપેન લિપ્યતે ॥ ૧૦૪ ॥

પ્રાણુસંકટમાં આવી પડેલો માણસ જ્યાંથી ત્યાંથી અન્ન
જમે, તો જમ આકાશ કાઢવથી લેપાતું નથી તેમ તે પાપથી
લેપાતો નથી. ૧૦૪

અજીગર્તઃ સુતં હન્તુમુપાસર્પદુઃશક્ષિતઃ ।

ન ચાલિપ્યત પાપેન ક્ષુત્રપ્રતીકારમાચરન્ ॥ ૧૦૫ ॥

અજીગર્ત ઋષિ ભૂખના માર્યા પુત્ર (શુનઃશેષ)ને હણવા તૈયાર થયા હતા; ભૂખનો આમ ઉપાય કરવાથી તેમને પાપનો લેપ લાગ્યો નહોતો. ૧૦૫

શ્વર્માંસમિચ્છન્નાર્તોઽતું ધર્માધર્મવિચક્ષણઃ ।

પ્રાણાનાં પરિરક્ષાર્થં વામદેવો ન લિપ્તવાન્ ॥ ૧૦૬ ॥

ધર્માધર્મને જાણનારા દુઃખી વામદેવ ઋષિએ પ્રાણરક્ષા સારુ કૂતરાનું માંસ ખાવા ઇચ્છ્યું હતું, તો પણ તે પાપથી લેપાયો નહોતા. ૧૦૬

મરદ્વાજઃ ક્ષુધાર્તસ્તું સપુત્રો વિજને વને ।

વહ્નીર્ગાઃ પ્રતિજગ્રાહ વૃધોસ્તક્ષ્ણો મહાતપાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

મહાતપસ્વી ભરદ્વાજ ઋષિએ અને તેમના પુત્રે, ભૂખથી પીડાઈને, નિર્જન વનમાં વૃધુ નામના સુથાર પાસેથી અનેક ગાયો લીધી હતી. ૧૦૭

ક્ષુધાર્તશ્ચાત્તુમમ્યાગાદિશ્વામિત્રઃ શ્વજાઘનીમ્ ।

ચળ્ડાલહસ્તાદાદાય ધર્માધર્મવિચક્ષણઃ ॥ ૧૦૮ ॥

પીડા પામતાં, ધર્મ અને અધર્મને જાણવાવાળા વિશ્વામિત્ર ઋષિ ભૂખને લીધે ચંડાલના હાથમાંથી લઈને કૂતરાની જાંઘ ખાવા તૈયાર થયા હતા. ૧૦૮

પ્રતિગ્રહાઘ્રાજનાદ્રા તથૈવાધ્યાપનાદપિ ।

પ્રતિગ્રહઃ પ્રત્યવરઃ પ્રેત્ય વિપ્રસ્ય ગર્હિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

પ્રતિગ્રહ, યાજન (યજ્ઞ કરાવવો) અને અધ્યાપન એમ સૌમાં પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું) સૌથી નીચો છે અને તે બ્રાહ્મણનો પરભવ બગાડનારો છે. ૧૦૯

યાજનાધ્યાપને નિત્યં ક્રિયેતે સંસ્કૃતાત્મનામ્ ।

પ્રતિગ્રહસ્તુ ક્રિયતે શૂદ્રાદપ્યન્ત્યજન્મનઃ ॥ ૧૧૦ ॥

યાજન અને અધ્યાપન તો નિત્ય સંસ્કારી પુરુષોને કરાવવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રતિગ્રહ તો શૂદ્ર અને અંત્યજો પાસેથી પણ લેવાય છે. ૧૧૦

જપહોમૈરપૈત્યેનો યાજનાધ્યાપનૈઃ કૃતમ્ ।

પ્રતિગ્રહાનિમિત્તં તુ ત્યાગેન તપસૈવ ચ ॥ ૧૧૧ ॥

નિષિદ્ધ યાજન અને અધ્યાપન કરાવ્યાથી લાગેલું પાપ જપહોમથી નાશ પામે છે; પરંતુ નિષિદ્ધ પ્રતિગ્રહને નિમિત્તે લાગેલું પાપ ત્યાગ તથા તપથીજ દૂર થાય છે. ૧૧૧

શિલોઞ્છમપ્યાદદીત વિપ્રોઽજીવન્યતસ્તતઃ ।

પ્રતિગ્રહાચ્છિલઃ શ્રેયાંસ્તતોઽપ્યુઞ્છઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૧૨ ॥

જ્યાંત્યાંથી દાન લઈ જીવિકા ચલાવવા ન ઇચ્છતા બ્રાહ્મણે શિલોઞ્છવૃત્તિ રાખવી. એ પ્રતિગ્રહ કરતાં *શિલવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ છે, અને શિલ કરતાંય ઉંછવૃત્તિ શ્રેષ્ઠતર છે. ૧૧૨

સીદદ્ધિઃ કુપ્યમિચ્છદ્ધિર્ધનં વા પૃથિવીપતિઃ ।

યાચ્યઃ સ્યાત્સ્નાતકૈર્વિપ્રૈરદિત્સંસ્ત્યાગમર્હતિ ॥ ૧૧૩ ॥

વિપત્તિમાં ગળાતા અને ધાન્ય, વસ્ત્ર તથા યજ્ઞાદિ અર્થે ધનની ઇચ્છાવાળા એવા સ્નાતક વિપ્રોએ રાજને યાચવો—તે જો ન આપે તો તેનો ત્યાગ કરવો. ૧૧૩

* અનાજ ખેતરમાંથી ખજામાં લઈ જવાય, ત્યારે જે દૂડાં ખેતરમાં રહે તેનાથી જે જીવનનભાવ કરાય તે શિલવૃત્તિ. અનાજ ખજામાં ગયા પછી ખેતરમાં જે દાણા પડી રહે, તે વીણી ખાવા એ ઉંછવૃત્તિ.

અકૃતં ચ કૃતાત્કેત્રાદૌરજાવિકમેવ ચ ।

હિરણ્યં ધાન્યમન્નં ચ પૂર્વં પૂર્વમદોષવત્ ॥ ૧૧૪ ॥

ખેડેલા ખેતર કરતાં વગર ખેડેલું ખેતર દોષહીન છે.
તેમ, ગાય, અકરાં, મેઢાં, સોતું, ધાન્ય અને રાંધ્યું અન્ન એમાં
પહેલાં પહેલાં તે પછી પછીનાં કરતાં વિશેષ દોષહીન છે. ૧૧૪

સપ્ત વિત્તાગમા ધર્મ્યા દાયો લાભઃ ક્રયો જયઃ ।

પ્રયોગઃ કર્મયોગશ્ચ સત્પ્રતિગ્રહ એવ ચ ॥ ૧૧૫ ॥

ધનની આવકના આ સાત ધર્મસંમત માર્ગો છે—વારસો,
અકસ્માત્ લાભ, માલવેચાણ, રણમાં વિજય, વ્યાજ વગેરેના
પ્રયોગ, ખેતીવાડી વગેરેના કર્મયોગ અને સત્પાત્ર પાસેથી
મળેલું દાન. ૧૧૫

વિદ્યા શિલ્પં મૃતિઃ સેવા ગોરક્ષ્યં વિપણિઃ કૃષિઃ ।

દૃતિર્મૈક્ષ્યં કુસીદં ચ દશ જીવનહેતવઃ ॥ ૧૧૬ ॥

વિદ્યા, શિલ્પ, નોકરી, સેવાચાકરી, પશુપાલન, દુકાનદારી,
ખેતી, સંતોષપૂર્વક થોડાથી જીવવાની ધીરજ, ભિક્ષાવૃત્તિ,
અને વ્યાજવટાવ, એ દશ જીવનહેતુઓ છે. ૧૧૬

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વાપિ બુદ્ધિઃ નૈવ પ્રયોજયેત્ ।

કામં તુ ચ્છલુ ધર્માર્થં દદ્યાત્પાપીયસેઽલ્પિકામ્ ॥ ૧૧૭ ॥

બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય વ્યાજવટાંતર નજ કરે. છતાં, જોઈએ તો,
નીચ લોકને તે ધર્મને નિમિત્તે થોડે વ્યાજ ધન આપે. ૧૧૭

ચતુર્થમાદદાનોઽપિ ક્ષત્રિયો માગમાપદિ ।

પ્રજા રક્ષનપરં શક્ત્યા કિલ્વિષાત્પ્રતિમુચ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥

આપત્કાલમાં રાજ ચોથો ભાગ લઈને પણ જો સ્વશક્તિ
પ્રમાણે પ્રજાનું રક્ષણ કરે, તો તે પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.

સ્વધર્મો વિજયસ્તસ્ય નાહવે સ્યાત્પરાજ્ઞમુત્સાહઃ ।

શસ્ત્રેણ વૈશ્યાન્ રક્ષિત્વા ધર્મ્યમાહારયેદ્વલિમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

રણમાં વિજય એ તેનો સ્વધર્મ છે. યુદ્ધમાં તેણે પીઠ ન ખતાવવી, તેણે શસ્ત્રાથી વૈશ્યોની રક્ષા કરવી અને ધર્મભાગે કર લેવો. ૧૧૯

ધાન્યેષ્ટમં વિશાં શુલ્કં વિશં કાર્ષાપણાવરમ્ ।

કર્મોપકરણાઃ શૂદ્રાઃ કારવઃ શિલ્પિનસ્તથા ॥ ૧૨૦ ॥

વૈશ્યો પાસેથી તેણે ધાન્યનો આઠમો ભાગ લેવો, સુવર્ણથી કાર્ષાપણ સુધીના ધનનો દશમો ભાગ લેવો અને શૂદ્રો, સુતારો, શિલ્પીઓ પાસે કામરૂપે ભાગ લેવો. ૧૨૦

શૂદ્રસ્તુ વૃત્તિમાકાઙ્ગન્ધર્મામારાધયેદ્યદિ ।

ધનિનં વાપ્યુપારાધ્ય વૈશ્યં શૂદ્રો જિજીવિષેત્ ॥ ૧૨૧ ॥

અવિકા ધર્યછતા શૂદ્રે જોઈ એ તો ક્ષત્રિયને સેવવો અથવા ધનવાન વૈશ્યને સેવી તેણે શુભરો કરવા ઇચ્છવું. ૧૨૧

સ્વર્ગાર્થમુભયાર્થં વા વિપ્રાનારાધયેત્તુ સઃ ।

જાતબ્રાહ્મણશૂદ્રસ્ય સા હ્યસ્ય કૃતકૃત્યતા ॥ ૧૨૨ ॥

પણ સ્વર્ગને અર્થે અથવા આ લોક અને પરલોક એ બંનેને સારુ તેણે બ્રાહ્મણોનેજ સેવવા જોઈએ. તે ‘અમુક બ્રાહ્મણનો સેવક છે’ એટલા શબ્દોમાંય તેની કૃતાર્થતા રહી છે.

વિપ્રસેવૈવ શૂદ્રસ્ય વિશિષ્ટં કર્મ કીર્ત્યતે ।

યદતોઽન્યદ્દિ કુરુતે તદ્ભવત્યસ્ય નિષ્ફલમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

બ્રાહ્મણની સેવા એજ શૂદ્રનું વિશિષ્ટ કર્મ કહેવાય છે. આથી બીજું એ જ કંઈ કરે, તે એને માટે નિષ્ફળ બન્ય છે.

પ્રકલ્પ્યા તસ્ય તૈર્વૃત્તિઃ સ્વકુડુમ્બાદ્યથાર્હતઃ ।

શક્તિં ચાવેક્ષ્ય દાર્દ્ર્યં ચ મૃત્યાનાં ચ પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૨૪ ॥
સેવકાની શક્તિ, હોશિયારી તથા તેમના આશ્રિત પરિ-
એનો વિચાર કરીને તે બ્રાહ્મણોએ પોતાના કુટુંબમાંથી તે-
મોટે યથાયોગ્ય આજીવિકા ખાંધી આપવી. ૧૨૪

ઉચ્છિષ્ટમન્નં દાતવ્યં જીર્ણાણિ વસનાણિ ચ ।

પુલાકાશ્ચૈવ ધાન્યાનાં જીર્ણાશ્ચૈવ પરિચ્છેદાઃ ॥ ૧૨૫ ॥
તેને વધ્યું અન્ન, જૂનાં થયેલાં વસ્ત્રો અને ધાન્યે
છાંટણુ આપવાં, તેમજ પુરાણી સાધનસામગ્રીઓ આપવી. ૧

ન શૂદ્રે પાતકં કિંચિન્ન ચ સંસ્કારમર્હતિ ।

નાસ્યાધિકારો ધર્મેઽસ્તિ ન ધર્માત્પ્રતિષેધનમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

શૂદ્રને લસણુ વગેરે ખાવા સંબંધમાં કંઈ જ પાતક ન-
તેમ તે ઉપનયન આદિ સંસ્કારને પણ યોગ્ય નથી. તે
અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મનો અધિકાર નથી, તેમ મંત્ર વિનાના પ-
યજ્ઞાદિ ધર્મનો નિષેધ નથી. ૧૨૬

ધર્મેષ્વસ્તુ ધર્મજ્ઞાઃ સતાં વૃત્તમનુષ્ઠિતાઃ ।

મન્ત્રવર્જ્યં ન દુષ્યન્તિ પ્રશંસાં પ્રાપ્નુવન્તિ ચ ॥ ૧૨૭ ॥

ધર્મજ્ઞ અને સત્પુરુષોના આચારમાં રહેવાવાળા ધર્મેષ્ઠ-
શૂદ્રો જે મંત્ર વિના પંચમહાયજ્ઞો કરે છે, તો તેઓ દોષ
પડતા નથી પણ પ્રશંસા પામે છે. ૧૨૭

યથા યથા હિ સદ્વૃત્તમાતિષ્ઠત્યનમ્લયકઃ ।

તથા તથેમં ચામું ચલૌકં પ્રાપ્નોત્યનિન્દિતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

ઊર્ધ્ધારહિત રહીને જ શૂદ્ર જન્મ જન્મ સદાયરણુને સેવે

તેમ તેમ તે અનિન્દિત થઇને આ લોક અને પરલોકમાં સુખ પામે છે. ૧૨૮

શક્તેનાપિ હિ શૂદ્રેણ ન કાર્યો ધનસંચયઃ ।

શૂદ્રો હિ ધનમાસાદ્ય બ્રાહ્મણાનેવ વાધતે ॥ ૧૨૯ ॥

શક્તિમાન હોય તો પણ શૂદ્રે ધનસંચય કરવો નહિ.

કેમકે, શૂદ્ર ધન મેળવીને બ્રાહ્મણોને પીડા કરે છે. ૧૨૯

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तिताः ।

यान्सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ॥ ૧૩૦ ॥

ચારે વર્ણોના આ આપદ્ધર્મો કહ્યા. તેમને ૩ડી રીતે

અનુસરનારાઓ પરમગતિને પામે છે. ૧૩૦

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ ૧૩૧ ॥

ચાતુર્વર્ણ્યનો આ સમગ્ર ધર્મવિધિ કહ્યો. હવે પ્રાય-

શ્ચિત્તનો શુભ વિધિ કહીશ. ૧૩૧

इति श्री मानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥

ઇતિશ્રી માનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોકૃત સંહિતામાં અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧ મો

બ્રાહ્મણને દાન આપવું—

सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्वरं सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्धं पितृमात्रार्धं स्वाध्यायार्ધ्युपતાपिनः ॥ ૧ ॥

નવૈતાન્સાતકાન્વિદ્યાદ્વાબ્રાહ્મણાન્ધર્મધિક્ષુકાન્ ।

નિઃસ્વેમ્યો દેયમેતેમ્યો દાનં વિદ્યાવિશેષતઃ ॥ ૨ ॥

સંતાનના પ્રયોજન સાર વિવાહ કરવા ઇચ્છતો, યજ્ઞયા-
ગાદિ કરવાની ઇચ્છા રાખતો, વટેમાર્ગ, સર્વસ્વની દક્ષિણાવાળો
વિશ્વજિત્ યજ્ઞ કરનારો, ગુરુ અને માતૃપિતા માટે ભોજન-
વસ્ત્રની ઇચ્છા કરતો, સ્વાધ્યાયના હેતુવાળો અને રોગી—એ નવ
સ્નાતક બ્રાહ્મણોને ધર્મલિક્ષુક બાણવા; અને તે નિર્ધનને
તેમની વિધાની વિશેષતા પ્રમાણે દાન આપવું. ૧, ૨

एतेभ्यो हि द्विजाम्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।

इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥ ૩ ॥

આ દ્વિજવરોને દક્ષિણા સાથે અન્ન આપવું અને બીજા-
ઓને વેદીની બહાર રાંધેલું અન્ન આપવું—એમ કહેવાયું છે. ૩

सर्वरत्नानि राजा तु यथाहं प्रतिपादयेत् ।

ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥ ૪ ॥

વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોને રાજાએ યજ્ઞને માટેનું દક્ષિણાધન તથા
સર્વ રત્નો એ યથાયોગ્ય ભેદને આપવાં. ૪

कृतदारोऽपरान्दारान्निभक्षित्वा योऽधिगच्छति ।

रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥ ૫ ॥

પત્નીવાળો જ માણસ દ્રવ્ય માગીને બીજી પત્નીઓ કરે
છે, તે માત્ર રતિક્ષ્ણ પામે છે. તેની સંતતિ તો તેને દ્રવ્યનું
દાન કરનારની કહેવાય છે. ૫

धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।

वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥ ૬ ॥

વેદજ્ઞ અને અનાસકત બ્રાહ્મણોને યથાશક્તિ ધન આપવું;
તેથી મરણ પછી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. ૬

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥

પોષ્યવર્ગના ભરણુપોષણ માટે જે બ્રાહ્મણ પાસે ત્રણ વર્ષ આલે એટલું અથવા તેથી અધિક અન્ન હોય, તેણે સોમયાગ કરવો ધટે છે. ૭

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।

स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥ ८ ॥

જે દ્વિજ પાસે એથી ઓછું દ્રવ્ય હોય તે જો સોમયાગ કરે, તો તેણે પ્રથમથી સોમપાન કર્યું હોવા છતાં તેને તેનું ફળ મળતું નથી. ૮

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।

मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ९ ॥

જે સંપન્ન માણસ સ્વજનોને દુઃખમાં જીવતા રાખી પરજનોને દાન આપે છે, તે આરંભે મધ પીએ છે પણ પરિણામે વિષ આપે છે—તે ધર્મનો ઓળોળ સેવે છે. ૯

भृत्यानामुपरोधेन यत्કरोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।

तद्भवत्यसुखोदरं जीवितश्च मृतस्य च ॥ ૧૦ ॥

જો માણસ પોષ્યવર્ગને અવગણીને પારલૌકિક કર્મો કરે છે, તો તે ધર્મકાર્યો તેને જીવતાં અને મર્યા પછી દુઃખદાયી થાય છે. ૧૦

[बृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुરब्रवीत् ॥

ધરડાં માઆપ, સાધ્વી પત્ની અને બાળક પુત્ર એમનું બીજું

સો કામો પડતાં મૂકીને ભરણુપોષણ કરવું, એમમનુએ કહ્યું છે.]

યજ્ઞ માટે ધન હરી લાવવું—

યજ્ઞશ્ચેત્પ્રતિરુદ્ધઃ સ્યાદેકેનાજ્ઞેન યજ્ઞવનઃ ।

બ્રાહ્મણસ્ય વિશેષેણ ધાર્મિકે સતિ રાજનિ ॥ ૧૧ ॥

યો વૈશ્યઃ સ્યાદ્બ્રહ્મપશુર્હીનક્રતુરસોમયઃ ।

કુટુમ્બાત્તસ્ય તદ્રવ્યમાહરેઘજ્ઞસિદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

રાજા ધાર્મિક હોય ત્યારે યજ્ઞમાનનો—ખાસ કરીને બ્રાહ્મણનો યજ્ઞ જે એક અંગ સારુ અટકી પડે તો જ વૈશ્ય ધણાં ઢોરઢાંખરવાળો હોય અને જ યજ્ઞયાગ તથા સોમયજ્ઞ ન કરતો હોય, તેના કુટુંબમાંથી તે યજ્ઞની સિદ્ધિ અર્થે તેટલું ધન લઈ લેવું. ૧૧, ૧૨

આહરેત્ત્રીણિ વા દ્વે વા કામં શૂદ્રસ્ય વેશ્મનઃ ।

ન હિ શૂદ્રસ્ય યજ્ઞેષુ કશ્ચિદસ્તિ પરિગ્રહઃ ॥ ૧૩ ॥

જે યજ્ઞનાં બે કે ત્રણ અંગ રહ્યાં હોય, તો કદી શૂદ્રને ઘેરથી તે બેઠતું લેવું; કારણકે શૂદ્રને યજ્ઞો વિષે કંઈજ સંબંધ હોતો નથી. ૧૩

યોડનાહિતાગ્નિઃ શતગુરયજ્ઞવા ચ સહસ્રગુઃ ।

તયોરપિ કુટુમ્બાભ્યામાહરેદવિચારયન્ ॥ ૧૪ ॥

સો ગાયો છતાં જણે અગ્નિહોત્ર ન રાખ્યો હોય અને હજાર ગાયો છતાં જણે યજ્ઞ ન કર્યો હોય, તે બન્નેનાં કુટુંબોમાંથી વિચાર કર્યા વિના ધન લઈ લેવું. ૧૪

આદાનનિત્યાચ્છાદાતુરાહરેદપ્રયચ્છતઃ ।

તથા યજ્ઞોઽસ્ય પ્રથતે ધર્મશ્ચૈવ પ્રવર્ધતે ॥ ૧૫ ॥

જ નિત્ય દાન લેતો હોય પણ દાન આપતો ન હોય, તે ધન ન આપે તો પણ તેની પાસેથી તે લઈ લેવું. તેમ કરવાથી એ ધન લાવનારનો જશ ફેલાય છે અને ધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૫

તથૈવ સમમે ભક્તે ભક્તાનિ ષડનશ્રતા ।

અશ્વસ્તનવિધાનેન હર્તવ્યં હીનકર્મણઃ ॥ ૧૬ ॥

તેમજ જે માણસ છ ટંકથી ભૂખ્યો હોય તેણે ભોજનના સાતમા ટંકે, હીન કર્મ કરવાવાળાને ત્યાંથી પણ એક દિવસના પૂરા ભોજન પૂરતું અન્ન હરી લેવું. ૧૬

સ્વભાસ્વેન્નાદગારાદ્વા યતો વાઙ્મયુપલભ્યતે ।

આશ્વાતવ્યન્તુ તત્તસ્મૈ પૃચ્છતે યદિ પૃચ્છતિ ॥ ૧૭ ॥

તેણે ખજામાંથી, ખેતરમાંથી, ઘરમાંથી અથવા જ્યાંથી મળે ત્યાંથી તે હરી લેવું. અને પૂછનાર જો પૂછે તો તેને સાચી વાત કહી દેવી. ૧૭

બ્રાહ્મણસ્વં ન હર્તવ્યં ક્ષત્રિયેણ કદાચન ।

દસ્યુનિષ્ક્રિયયોસ્તુ સ્વમજીવન્હર્તુમર્હતિ ॥ ૧૮ ॥

છતાં ક્ષત્રિયે ક્યારેય બ્રાહ્મણનું ધન હરવું નહિ. પોતાની આજીવિકા ન ચાલતી હોય, તો તેણે દસ્યુઓ અને ક્રિયાહીનો પાસેથી તે હરણ કરવું. ૧૮

યોઽસાધુમ્યોઽર્થમાદાય સાધુભ્યઃ સંપ્રયચ્છતિ ।

સ કૃત્વા પુવમાત્માનં સંતારયતિ તાવુભૌ ॥ ૧૯ ॥

જે અસાધુઓ પાસેથી લાવીને સાધુઓને આપે છે, તે પોતાને નોકાડપ કરીને એ બંનેને તારે છે. ૧૯

યદ્દનં ચક્ષુશીલાનાં દેવસ્વં તદ્વિદુર્બુધાઃ ।

અયજ્વનાં તુ યદ્વિત્તમાસુરસ્વં તદુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

યજ્ઞશીલોનું જ ધન છે તેને પાંડિતો દેવધન કહે છે. યજ્ઞ ન કરનારાનું જ ધન છે, તે આસુરી ધન કહેવાય છે. ૨૦

ન તસ્મિન્ધારયેદ્દૃષ્ટં ધાર્મિકઃ પૃથિવીપતિઃ ।

ક્ષત્રિયસ્ય હિ બાલિશ્યાદ્બ્રાહ્મણઃ સીદતિ ક્ષુધા ॥ ૨૧ ॥

ઉપર કહેલા સંજોગોમાં ધનાદિ મેળવનાર બ્રાહ્મણને ધાર્મિક રાજાએ શિક્ષા કરવી નહિ. કેમકે ક્ષત્રિયની મૂર્ખાઈને લીધે જ બ્રાહ્મણ ભૂખે ગળાય છે. ૨૧

તસ્ય ભૃત્યજનં જ્ઞાત્વા સ્વકુટુમ્બાન્મહીપતિઃ ।

શ્રુતશીલે ચ વિજ્ઞાય વૃત્તિં ધર્મ્યાં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૨ ॥

રાજાએ તો તે બ્રાહ્મણનાં ભરણપોષણને યોગ્ય કુટુંબી-આને બાળી લેવાં અને તેની વિદ્રત્તા તથા સદાચાર સમજી તેને ધર્મયુક્ત આજીવિકા કરી આપવી. ૨૨

કલ્પયિત્વાઽસ્ય વૃત્તિં ચ રક્ષેદેનં સમન્તતઃ ।

રાજા હિ ધર્મવશ્ચ માગં તસ્માત્પ્રાપ્નોતિ રક્ષિતાત્ ॥ ૨૩ ॥

એને આજીવિકા બાંધી આપીને એનું સર્વ રીતે રક્ષણ કરવું; કારણ કે બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવાથી રાજા તેના ધર્મને છઠ્ઠો ભાગ મેળવે છે. ૨૩

ન યજ્ઞાર્થં ધનં શૂદ્રાદિપ્રો મિક્ષેત કર્હિચિત્ ।

યજમાનો હિ મિક્ષિત્વા ચળ્ડાલઃ પ્રેત્ય જાયતે ॥ ૨૪ ॥

બ્રાહ્મણે યજ્ઞને અર્થે કદી પણ શૂદ્ર પાસેથી ધનની ભિક્ષા માગવી નહિ. કારણ કે એમ ભીખીને યજ્ઞ કરનાર ભરણ પછી અંડાળ જન્મે છે. ૨૪

યજ્ઞાર્થમર્થં મિક્ષિત્વા યો ન સર્વં પ્રયચ્છતિ ।

સ યાતિ ભાસતાં વિપ્રઃ કાકતાં વા શતં સમાઃ ॥ ૨૫ ॥

યજ્ઞને માટે લિક્ષા માગીને જ તે સર્વ યજ્ઞમાં આપતો નથી, તે બ્રાહ્મણ સો વરસ સુધી ભાસપક્ષીની કે કાગડાની જાતિને પામે છે. ૨૫

દેવતું ધન ખાધ જનાર વગેરની અધોગતિ—

દેવસ્વં બ્રાહ્મણસ્વં વા લોભેનોપહિનસ્તિ યઃ ।

સ પાપાત્મા પરે લોકે ગૃધ્રોચ્છિદ્રેન જીવતિ ॥ ૨૬ ॥

જ માણસ દેવધનને કે બ્રાહ્મણધનને લોભથી આળવી જાય છે, તે પાપાત્મા બીજા જનમમાં ગીધની એકથી જીવે છે. ૨૬

દૃષ્ટિં વૈશ્વાનરીં નિત્યં નિર્વપેદદ્વર્પયયે ।

ક્લૃપ્તાનાં પશુસોમાનાં નિર્વપેદદ્વર્પયયે ॥ ૨૭ ॥

વરસ બદલાતાં સુધીમાં જો વિહિત પશુ અને સોમયાગો ન થઈ શક્યા હોય, તો બીજા વર્ષના આરંભમાં શૂદ્ર આદિ પાસેથી ધન લઈને વૈશ્વાનર યજ્ઞ કરવો. ૨૭

આપ્તકલ્પેન યો ધર્મ કુરુતેઽનાપદિ દ્વિજઃ ।

સ નામ્નોતિ ફલં તસ્ય પરત્રેતિ વિચારિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

જ દ્વિજ અનાપત્તિના વખતમાં પણ આપત્કાળના ધર્મને અનુસરે છે, તે પરલોકમાં ધર્મનું ફળ પામતો નથી, એવો મનુષ્યો નિર્ણય છે. ૨૮

વિશ્વૈશ્ચ દેવૈઃ સાધ્યૈશ્ચ બ્રાહ્મણૈશ્ચ મહર્ષિભિઃ ।

આપ્તસુ મરણાઙ્ગીતૈર્વિધેઃ પ્રતિનિધિઃ કૃતઃ ॥ ૨૯ ॥

મરણથી ભય પામેલા વિશ્વદેવો, સાધ્યો, બ્રાહ્મણો અને મહર્ષિઓએ આપદધર્મને મુખ્ય વિધિનો પ્રતિનિધિ કર્યો છે. ૨૯

પ્રમુઃ પ્રથમકલ્પસ્ય યોઽનુકલ્પેન વર્તતે ।

ન સાંપરાધિકં તસ્ય દુર્મતેર્વિદ્યતે ફલમ્ ॥ ૩૦ ॥

જે માણસ મુખ્ય વિધિ કરવાને સમર્થ હોવા છતાં ગૌણ વિધિએ વર્તે છે, તે દુષ્ટદ્વિને પારલૌકિક ફળ સાંપડતું નથી. ૩૦

ન બ્રાહ્મણો વેદયેત કિંચિદ્રાજનિ ધર્મવિત્ ।

સ્વવીર્યેણૈવ તાઙ્ગિહ્યાન્માનવાનપકારિણઃ ॥ ૩૧ ॥

ધર્મવેત્તા બ્રાહ્મણે રાજને ડોઠના અપરાધ વિષે કંઈયે નિવેદન કરવું નહિ. પોતાના સામર્થ્યથીજ તેણે તે માણસોને શિક્ષા કરવી. ૩૧

સ્વવીર્યાદ્રાજવીર્યાચ્ચ સ્વવીર્યં બલવત્તરમ્ ।

તસ્માત્સ્વેનૈવ વીર્યેણ નિગૃહ્ણીયાદરીન્દ્રિજઃ ॥ ૩૨ ॥

પોતાનું સામર્થ્ય અને રાજનું સામર્થ્ય એ બેમાં પોતાનું સામર્થ્ય વિશેષ બલવતું છે. તેથી બ્રાહ્મણે પોતાનાજ સામર્થ્યથી શત્રુઓને વશ કરવા. ૩૨

શુતીરથર્વાગિરસીઃ કુર્યાદિત્યવિચારયન્ ।

વાક્શસ્ત્રં વૈ બ્રાહ્મણસ્ય તેન હન્યાદરીન્દ્રિજઃ ॥ ૩૩ ॥

તેણે વિચારવા અટક્યા વિના જ અથર્વવેદના અંગિરા ઋષિએ કહેલા મંત્રો ભણી અભિચાર કરવો. મંત્ર એ જ બ્રાહ્મણનું શસ્ત્ર છે. તેનાથી બ્રાહ્મણે શત્રુઓને હણવા. ૩૩

ક્ષત્રિયો બાહુવીર્યેણ તરેદાપદમાત્મનઃ ।

ધનેન વૈશ્યશૂદ્રૌ તુ જપહોમૈર્દ્વિજોત્તમઃ ॥ ૩૪ ॥

ક્ષત્રિય બાહુબળથી પોતાની આપત્તિને તરે; વૈશ્ય અને શૂદ્ર ધનથી આપત્તિ તરે; પણ દ્વિજવર જપહોમોથી આપત્તિ તરે. ૩૪

વિધાતા શાસિતા વક્તા મૈત્રો બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ।

તસ્મૈ નાકુશલં બ્રૂયાન્ન શુષ્કાં ગિરમીરયેત્ ॥ ૩૫ ॥

બ્રાહ્મણને વિહિત કર્મોના વિધાન કરનારો, પુત્ર તથા શિષ્ય આદિને શિક્ષણ આપનારો, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે ધર્મોના કહેનારો, તેમજ સકલ પ્રાણીઓ વિશે મૈત્રી રાખનારો કહ્યો છે. તેને અકુશળ કહેવું નહિ તેમ તેને કડવા બોલ કહેવા નહિ. ૩૫

ન વૈ કન્યા ન યુવતિર્નાલ્પવિદ્યો ન બાલિશઃ ।

હોતા સ્યાદગ્નિહોત્રસ્ય નાર્તો નાસંસ્કૃતસ્તથા ॥ ૩૬ ॥

કન્યા, યુવતી, અલ્પ વિદ્યાવાળો, મૂર્ખ, રોગી અને ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત એટલાંએ અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરવો નહિ. ૩૬

નરકે हि पतन्त्येते जुहन्तः स च यस्य तत् ।

तस्माद्वૈતાનકુશલો હોતા સ્યાદ્વેદપારગઃ ॥ ૩૭ ॥

કન્યા આદિ તેઓ જે આમ હોમ કરે છે, તો તેઓ અને જની વતી તેઓ હોમે છે તે, એમ બધાં નરકમાં પડે છે. આથી શ્રૌતકર્મમાં કુશળ અને વેદમાં પારંગત એવાએ જ હોતા થવું. ૩૭

પુણ્યનાં કામ કરવાં—

પ્રાજાપત્યમદત્વાઽશ્વમગ્ન્યાધેયસ્ય દક્ષિણામ્ ।

અનાહિતાગ્નિભવતિ બ્રાહ્મણો વિભવે સતિ ॥ ૩૮ ॥

અગ્નિહોત્ર રાખીને જ બ્રાહ્મણ સંપત્ત હોવા છતાં પ્રજાપતિ દૈવતવાળા અશ્વની દક્ષિણા આપતો નથી, તે અગ્નિહોત્ર રાખ્યા છતાં અગ્નિહોત્રનું કૃળ પામતો નથી. ૩૮

પુણ્યાન્યન્યાનિ કુર્વીત શ્રદ્ધધાનો જિતેન્દ્રિયઃ ।

ન ત્વલ્પદક્ષિણૈયજ્ઞૈર્યજન્તે હ કથંચન ॥ ૩૯ ॥

શ્રદ્ધાસંપન્ન જિતેન્દ્રિય બ્રાહ્મણે ભલે બીજાં પુણ્યકાર્યો કરવાં, પણ ક્યારેય અદ્ય દક્ષિણાયુક્ત યજ્ઞોથી યજન ન કરવું.

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।

હન્ત્યલ્પદક્ષિણો યજ્ઞસ્તસ્માન્નાલ્પધનો યજેત્ ॥ ૪૦ ॥

અદ્ય દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ ઇન્દ્રિયો, યશ, સ્વર્ગ, આયુ, કીર્તિ, પ્રજા અને પશુઓને હણે છે. તેથી અદ્ય ધનવાળાએ યજ્ઞ કરવો નહિ. ૪૦

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्माસं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

જ અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ બણીબૂઝીને સવારસાંજ અગ્નિમાં હોમ ન કરે, તેણે એક માસ ચાંદ્રાયણવ્રત આચરવું. કેમકે, હોમત્યાગ પુત્રહત્યા સમાન છે. ૪૧

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

જ બ્રાહ્મણે શૂદ્ર પાસેથી ધન લઈને અગ્નિહોત્રને ઉપાસે છે, તેઓ શૂદ્રોના ઋત્વિજો છે અને તેઓ બ્રહ્મવાદીઓમાં નિંદાને પામે છે. ૪૨

तेषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसेविनाम् ।

पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४३ ॥

આમ શૂદ્રની પાસેથી ધન લઈને વ્રતબાહ્ય અગ્નિહોત્ર ઉપાસનારા તે અજ્ઞાની બ્રાહ્મણોનાં માથાં ઉપર શૂદ્ર દાતા સતત પગ મૂકી ચડે છે અને પરલોકમાં સર્વ સંકટો તરી બચે. (અર્થાત્ કૃણ તે અગ્નિહોત્રીઓને મળતું નથી, પણ શૂદ્ર દાતાને મળે છે.) ૪૩

પતિતુ' લક્ષણ—

અકુર્વન્વિહિતં કર્મ નિન્દિતં ચ સમાચરન્ ।

પ્રસક્તશ્ચેન્દ્રિયાર્થેષુ પ્રાયશ્ચિત્તીયતે નરઃ ॥ ૪૪ ॥

જે માણસ વિહિત કર્મ કરતો નથી અને નિન્દિત કર્મ આચરે છે, તેમજ જે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં લગ્ન રહે છે તે પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર છે. ૪૪

પાપનું પ્રાયશ્ચિત્—

અકામતઃ કૃતે પાપે પ્રાયશ્ચિત્તં વિદુર્બુધાઃ ।

કામકારકૃતેઽપ્યાહુરેકે શ્રુતિનિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૫ ॥

વિદ્વાનો અજ્ઞાતાં થયેલા પાપ સંબંધમાં પ્રાયશ્ચિત્ત હોય એમ કહે છે. કેટલાક વિદ્વાનો શ્રુતિનું ઉદાહરણ આપી અજ્ઞાનેમને કરેલાં પાપ વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. ૪૫

અકામતઃ કૃતં પાપં વેદાભ્યાસેન શુદ્ધયતિ ।

કામતસ્તુ કૃતં મોહાત્પ્રાયશ્ચિત્તૈઃ પૃથગ્વિધૈઃ ॥ ૪૬ ॥

અજ્ઞાતાં થયેલા પાપની શુદ્ધિ વેદના અભ્યાસથી થાય છે; પણ જ્ઞાણીપૂત્રીને મોહમાં કરેલા પાપની શુદ્ધિ તો જુદી જુદી જાતનાં પ્રાયશ્ચિત્તોથી થાય છે. ૪૬

પ્રાયશ્ચિત્તીયતાં પ્રાપ્ય દૈવાત્પૂર્વકૃતેન વા ।

ન સંસર્ગં વ્રજેત્સદ્ધિઃ પ્રાયશ્ચિત્તેઽકૃતે દ્વિજઃ ॥ ૪૭ ॥

જે દ્વિજ દૈવે કરીને કે પૂર્વજન્મના કર્મ કરીને પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર થાય છે, તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના સજ્જનોની સાથે સંસર્ગ કરવો નહિ. ૪૭

[પ્રાયો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્તં નિશ્ચય ઉચ્યતે ।

તપો નિશ્ચયસંયુક્તં પ્રાયશ્ચિત્તમિતિ સ્મૃતમ્ ॥

‘પ્રાય’ નામ તપનું કહ્યું છે અને ‘ચિત્ત’ એટલે નિશ્ચય કહેવાય છે. તેથી, નિશ્ચયપૂર્વક તપ એ ‘પ્રાયચિત્ત’ છે, એમ કહ્યું છે.]

કર્મવિપાક—

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ।

प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ૪૮ ॥

કેટલાક દુરાત્મા માણસો આ જન્મનાં તે કેટલાક આગલા જન્મનાં દુરાચરણોને લીધે ૩૫ની વિકૃતિને પામે છે. ૪૮

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।

ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः ॥ ૪૯ ॥

પિશુનઃ પૌતિનાસિક્યં સૂચકઃ પૂતિવક્ત્રતામ્ ।

धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यं तु मिश्रकः ॥ ૫૦ ॥

અન્નહર્તાઽમયાવિત્ત્વં મૌક્યં વાગપહારકઃ ।

वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्गुतामश्वहारकः ॥ ૫૧ ॥

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ।

जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ૫૨ ॥

સોનું ચોરનારના નખ ભૂંડા થાય, દારૂ પીનારના દાંત કાળા પડે; બ્રહ્મહત્યારાને ક્ષયરોગ લાગે, ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારને આમડીના રોગ થાય, ચૂગલીખોરનું નાક ગંધાય, ખોટી કૂથલી કરનારાનું મોં વાસ મારે, અનાજ ચોરનારો અંગે ન્યૂન થાય, ભેગસેગ કરનારો અંગે અધિક થાય, અન્ન હરનારને મંદાગ્નિ થાય, વાણી ચોરનારને ગૂંગાપણું મળે, વસ્ત્ર ચોરનારને સફેદ કાઠ થાય અને ઘોડો ચોરી જનાર પાંગળો

થાય છે. આમ ખાસ ખાસ ક્રમે કરીને જડ, મૂંગા, આંધળા, ખહેરા તેમજ વિકૃત આકૃતિવાળા જન્મે છે અને તેઓ સજ્જનોથી નિંદા પામે છે. ૪૯-૫૨

[दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ।

हिंसया व्याधिभूयस्त्वमरोगित्वमर्हिसया ॥

દીવો ચોરનારો આંધળો થાય છે, ત્યારે દીવો ખુઝાવી દેનારો કાણો થાય છે. હિંસા કરનારો અનેક વ્યાધિવાળો થાય છે, પણ અહિંસાથી અરોગિતા રહે છે.]

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

निन्दैहि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥ ૫૩ ॥

આથી, વિશુદ્ધિ માટે નિત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત આચરવું. કારણ કે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરનારાઓ નિંદા લક્ષણો સાથે જન્મે છે.

મહાપાપ—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ૫૪ ॥

બ્રહ્મહત્યા, મદ્યપાન, સોના વગેરેની ચોરી, ગુરુપત્ની સાથે ગમન અને એ કરનારા સાથેના સંસર્ગ, એને મહાપાપો કહ્યાં છે. ૫૪

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ૫૫ ॥

આપવડાઈમાં જૂઠાણું હાંકવું, રાજ આગળ ચાડીચૂગલી કરવી અને ગુરુને ખોટો દોષ લગાડવો, એ પાપો બ્રહ્મહત્યા સમાન છે. ૫૫

ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।

गर्हितानाद्ययोज्जिघिः सुरापानसमानि षट् ॥ ५६ ॥

વેદ વિસારે મૂકવા, વેદની નિંદા કરવી, ખોટી સાક્ષી પૂરવી, મિત્રનો વધ કરવો અને નિંદિત તથા નિષિદ્ધ વસ્તુઓ ખાવી-એ છ પાપો સુરાપાન સમાન છે. ૫૬

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

કોઇની અનામત ઉઘાપત કરવી તથા મનુષ્ય, અશ્વ, ચાંદી, ભૂમિ, હીરા અને મણિનું હરણ કરવું, એ પાપ સુવર્ણની ચોરી સમાન ગણ્યું છે. ૫૭

रेतःसैकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥

સગી બહેનોમાં, કુંવારી કન્યાઓમાં, અંત્યજ સ્ત્રીઓમાં તેમજ મિત્ર અને પુત્રની પત્નીઓમાં વીર્યસિંચન કરવું, એ ગુરુપત્ની સાથે ગમન કર્યા સમાન ગણ્યું. ૫૮

ઉપપાતકો—

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ।

गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्नयोः सुतस्य च ॥ ५९ ॥

परिवित्तितानुऽजेऽनूढे परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६० ॥

कन्याया दूषणं चैव वार्धुग्यं व्रतलोपनम् ।

तद्भागारामदारानामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१ ॥

બ્રાત્યતા બાન્ધવત્યાગો મૃત્યાધ્યાપનમેવ ચ ।

મૃત્યા ચાધ્યયનાદાનમપણ્યાનાં ચ વિક્રયઃ ॥ ૬૨ ॥

સર્વાકરેષ્વધિકારો મહાયન્ત્રપ્રવર્તનમ્ ।

હિંસૌષધીનાં સ્વ્યાજીવોઽભિચારો મૂલકર્મ ચ ॥ ૬૩ ॥

ઇન્ધનાર્થમશુષ્કાણાં દ્રુમાણામવપાતનમ્ ।

આત્માર્થં ચ ક્રિયારમ્ભો નિન્દિતાભાદનં તથા ॥ ૬૪ ॥

અનાહિતાશ્રિતા સ્તેયમૃણાનામનપક્રિયા ।

અસચ્છાત્ત્રાધિગમનં કૌશીલવ્યસ્ય ચ ક્રિયા ॥ ૬૫ ॥

ધાન્યકુપ્યપશુસ્તેયં મદ્યપત્નીનિષેવણમ્ ।

સ્ત્રીશૂદ્રવિદ્ધત્રવધો નાસ્તિક્યં ચોપપાતકમ્ ॥ ૬૬ ॥

ગાયનો વધ કરવો, યજ્ઞને યોગ્ય નથી એવાને યજ્ઞ કરાવવો, પરસ્ત્રી સાથે ગમન કરવું, પોતાની જાતનું વેચાણ કરવું, ગુરુ, માતા, પિતા, વેદનો સ્વાધ્યાય, શ્રૌતસ્માર્ત્ત અગ્નિઓ તથા પુત્રનો ત્યાગ કરવો, મોટાભાઈને કુંવારો રાખીને નાનાભાઈએ પરણી મોટાને *પરિવિત્તિ કરવો, આમ નાનાએ પરણીને અગ્નિ-હોત્ર રાખી પરિવેત્તા થવું, એ બન્નેને કન્યા આપવી, એ બેઉના યજ્ઞ કરાવવા, કન્યાને દૂષિત કરવી, અયોગ્ય વ્યાજ લેવું, વ્રતનો લોપ કરવો, જલાશય, બાગ, પત્ની તથા પુત્રને વેચવાં, ઉપનયન આદિ સંસ્કારો ન કરવા, બંધવોનો ત્યાગ કરવો, પગારથી અધ્યાપન કરવું, પગાર આપી અધ્યયન કરવું, વેચાણને અયોગ્ય એવી વસ્તુઓ વેચવી, સોનારૂપા

* નાનો પરણે ને મોટો કુંવારો રહે, તો મોટો ભાઈ પરિવિત્તિ અને પરણનાર નાનો ભાઈ પરિવેત્તા કહેવાય છે.

વગેરેની સર્વ ખાણો ઉપર અધિકાર કરવો, મોટાં યંત્રો ચલાવવાં, ઔષધિઓ વાઢવી, સ્ત્રી ઉપર ગુજરાન ચલાવવું, મારણ પ્રયોગ કરવા, વશીકરણાદિ કરવું, ઇંધણાં માટે લીલાં ગ્રાહ કાપી નાખવાં, આપહેતુથીજ પાકાદિ ક્રિયા કરવી, નિંદિત અન્ન ખાવું, અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરવો, ચોરી કરવી ઋણ ન વાળવું, અસત્ શાસ્ત્રોનું સેવન કરવું, નાચ, નાટક આદિ તમાશા કરવા, ધાન્ય, સોનાચાંદી સિવાયની ધાતુઓ અને પશુઓની ચોરી કરવી, દારૂડિયણ સ્ત્રીનો સંગ કરવો, સ્ત્રી, શૂદ્ર, વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિયનો વધ કરવો, અને નાસ્તિકતા—એ સર્વ ઉપપાતકો છે. ૫૯-૬૬

જાતિભ્રંશકરણ પાપ—

ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।

जैद्वयं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

બ્રાહ્મણને પ્રહારપીડા આપવી, દુર્ગંધવાળા પદાર્થો અને મધ સૂંધવાં, કુટિલતા અને પુરુષની સાથે મૈથુન—એને જાતિ-ભ્રંશકર (જાતિ ભ્રષ્ટ કરનાર) પાપ કહ્યાં છે. ૬૭

સંકરીકરણ પાપ—

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।

संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

ગધેડાં, ઘોડાં, ઊંટ, મૃગ, હાથી, મેઘાં, બકરાં, માછલાં, સાપ અને પાડા એટલાંનો વધ કરવો. એને સંકરીકરણ પાપ જાણવું. (એટલે, તે વધ કરનારો વર્ણસંકર થાય છે.) ૬૮

અપાત્રીકરણ પાપ—

નિન્દિતેભ્યો ધનાદાનં વાણિજ્યં શૂદ્રસેવનમ્ ।

અપાત્રીકરણં જ્ઞેયમસત્યસ્ય ચ માષણમ્ ॥ ૬૯ ॥

નિન્દિતો પાસેથી ધન લેવું, વેપાર કરવો, શૂદ્રની સેવા કરવી અને અસત્ય બોલવું, એને અપાત્રીકરણ પાપ બોલવું (અર્થાત્ એ કરનારને અપાત્ર બોલવો.) ૬૯

મલિનીકરણ પાપ—

કૃમિકીટવયોહત્યા મદ્યાનુગતભોજનમ્ ।

ફલૈઘઃકુસુમસ્તેયમર્થૈર્ચ મલાવહમ્ ॥ ૭૦ ॥

કૃમિ, કીટ અને પક્ષીની હત્યા, દારૂ સાથે ભળેલું ભોજન, ફળ, લાકડાં અને ફૂલની ચોરી અને અધીરતા—એટલાં મલિનીકરણ (મલિન કરવાવાળાં) પાપો છે. ૭૦

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् ।

यैर्यैर्व્રतैરેषોह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥ ७१ ॥

આ જ બુદ્ધાંબુદ્ધાં સર્વ પાપો કહ્યાં, તે જ જ પ્રતોથી નાશ પામે છે તે વિશે યથાવિધિ સાંભળો. ૭૧

મહાપાપનાં પ્રાયશ્ચિત્તો—

ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वाश्वने वसेत् ।

भैक्षाय्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ७२ ॥

બ્રહ્મહત્યા કરનારાએ પોતાની વિશુદ્ધિ અર્થે બાર વરસ સુધી વનમાં ઝૂપડી બાંધી રહેવું, માર્યા ગયેલા બ્રાહ્મણની ખોપરીનું કપાળે નિશાન રાખવું અને ભિક્ષાથી ભોજન કરવું.

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।

प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाकशिराः ॥ ७३ ॥

અથવા પોતે સ્વેચ્છાથી શસ્ત્ર ધારણ કરનાર વિદ્વાનોનું નિશાનરૂપ થવું. અથવા પોતે ભડભડતા અગ્નિમાં ત્રણવાર ગંધે માથે ઝંપલાવવું. ૭૩

યજેત વાઽશ્વમેધેન સ્વર્જિતા ગોસવેન વા ।

અમિજિદ્વિશ્વાજિદ્યુમ્યાં વા ત્રિવૃતાગ્નિષ્ઠુતાપિ વા ॥ ૭૪ ॥

અથવા, તેણે અશ્વમેધ, સ્વર્ગજિત્, ગોસવ, અભિજિત્, વિશ્વજિત્ યજ્ઞ અથવા તો ત્રિવૃત્ કે અગ્નિષ્ઠુત્ યજ્ઞ કરવો.

જપન્ વાઽન્યતમં વેદં યોજનાનાં શતં વ્રજેત્ ।

બ્રહ્મહત્યાપનોદાય મિતશ્ચુદ્ધિયતેન્દ્રિયઃ ॥ ૭૫ ॥

અથવા બ્રહ્મહત્યા ટાળવા સારુ તેણે ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખીને તથા પરિમિત ભોજન સેવીને ગમે તે વેદનો જપ કરતાં કરતાં સો યોજન જવું. ૭૫

સર્વસ્વં વેદવિદુષે બ્રાહ્મણાયોપપાદયેત્ ।

ધનં વા જીવનાયાલં ગૃહં વા સપરિચ્છદમ્ ॥ ૭૬ ॥

અથવા, તેણે વેદવેત્તા બ્રાહ્મણને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવું અથવા તેને જીવન માટે પૂરું ધન આપવું અથવા તેને બધા રાચરચીલા સાથે ઘર આપવું. ૭૬

હવિષ્યશ્ચુગ્વાઽનુસરેત્પ્રતિસ્રોતઃ સરસ્વતીમ્ ।

જપેદ્વા નિયતાહારસ્ત્રિવૈં વેદસ્ય સંહિતામ્ ॥ ૭૭ ॥

અથવા, હવિષ્યાન્નનું ભોજન રાખી, તેણે સરસ્વતીના પ્રવાહ સાથે ચાલ્યા કરવું; અથવા નિયમિત આહારવાળા રહી તેણે ત્રણવાર વેદની સંહિતા જપવી. ૭૭

કૃતવાપનો નિવસેદ્ગ્રામાન્તે ગોવ્રજેઽપિ વા ।

આશ્રમે વૃક્ષમૂલે વા ગોબ્રાહ્મણહિતે રતઃ ॥ ૭૮ ॥

અથવા, મુંડન રાખી, ગાય અને બ્રાહ્મણના હિતમાં પરા-
યણ રહી તેણે ગામને છેડે, ગોંદરે, આશ્રમમાં, કે વૃક્ષના મૂળમાં
વાસ કરવો. ૭૮

બ્રાહ્મણાર્થે ગર્વાર્થે વા સઘઃ પ્રાણાન્પરિત્યજેત્ ।

મુચ્યતે બ્રહ્મહત્યાયા ગોપ્તા ગોબ્રાહ્મણસ્ય ચ ॥ ૭૯ ॥

અથવા તેણે ગાય કે બ્રાહ્મણને માટે તત્કાલ પ્રાણ આવારી
નાખવા. ગાય અને બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનારે બ્રહ્મહત્યાના
પાપથી છૂટે છે. ૭૯

ત્રિવારં પ્રતિરોદ્ધા વા સર્વસ્વમવજિત્ય વા ।

વિપ્રસ્ય તન્નિમિત્તે વા પ્રાણાલાભે વિમુચ્યતે ॥ ૮૦ ॥

અથવા, કોઈ ચોર બ્રાહ્મણનું સર્વસ્વ હરી જતો હોય
ત્યારે તેણે ત્રણવાર તેનો સામનો કરવો અથવા તે ધન પાછું
મેળવી આપવા પ્રયત્ન કરવો અથવા તેને નિમિત્તે પોતાના પ્રાણ
અળગા કરવા—આથી તે બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મુક્ત થાય છે. ૮૦

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।

समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ૮૧ ॥

આમ દૃઢ વ્રત રાખતો, નિત્ય બ્રહ્મચર્ય પાળતો અને
સ્વસ્થચિત્ત રહેતો તે બાર વર્ષ વીત્યે બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મુક્ત
થાય છે. ૮૧

शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।

સ્વમેનોઽવશ્રૂતસ્નાતો હયમેષે વિમુચ્યતે ॥ ૮૨ ॥

અથવા અશ્વમેધ યજ્ઞ વખતે, બ્રાહ્મણો તથા રાજાઓના સંમેલન આગળ જ પોતાનું પાપ નિવેદિત કરી અવભૂતસ્નાન કરે છે, તે પોતાના બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મુક્તિ પામે છે. ૮૨

ધર્મસ્ય બ્રાહ્મણો મૂલમગ્રં રાજન્ય ઉચ્યતે ।

તસ્માત્સમાગમે તેષામેનો વિરુધાપ્ય શુદ્ધયતિ ॥ ૮૩ ॥

બ્રાહ્મણ ધર્મના મૂળરૂપ છે અને ક્ષત્રિય તેના અગ્રભાગરૂપ કહેવાય છે. તેથી તેમના સંમેલન પ્રસંગે પાપનિવેદન કરવાથી વિશુદ્ધિ મેળવાય છે. ૮૩

બ્રાહ્મણઃ સંભવેનૈવ દેવાનામપિ દૈવતમ્ ।

પ્રમાણં ચૈવ લોકસ્ય બ્રહ્માત્રૈવ હિ કારણમ્ ॥ ૮૪ ॥

જન્મથી જ બ્રાહ્મણ દેવોનું ય દૈવત છે. તે લોકમાં પ્રમાણરૂપ છે. આ વિષે વેદ જ કારણરૂપ છે. ૮૪

તેષાં વેદવિદો બ્રૂયુસ્ત્રયોઽપ્યેનઃ સુનિષ્કૃતિમ્ ।

સા તેષાં પાવનાય સ્યાત્પવિત્રા વિદુષાં હિ વાક્ ॥ ૮૫ ॥

તેમનામાંથી ત્રણ વેદવેત્તાઓ પાણ પાપનું જ પ્રાયશ્ચિત ખતાવે, તે પ્રાયશ્ચિત પાપીઓને પાવનકારી થાય છે; કેમકે વિદ્વાનોની વાણી પાવનકારી છે. ૮૫

અતોઽન્યતમમાસ્થાય વિધિં વિપ્રઃ સમાહિતઃ ।

બ્રહ્મહત્યાકૃતં પાપં વ્યપોહત્યાત્મવત્તયા ॥ ૮૬ ॥

સાવધાનચિત્ત બ્રાહ્મણ આમાંની ગમે તે વિધિ આચરી પ્રાયશ્ચિત્ત કરે અને આત્મજ્ઞાની થઈને બ્રહ્મહત્યાથી લાગેલું પાપ દૂર કરે. ૮૬

હત્વા ગર્ભમન્નિજ્ઞાતમેતદેવ વ્રતં ચરેત્ ।

રાજન્યવૈશ્યૌ ચેજાનાવાત્રેયીમેવ ચ સ્ત્રિયમ્ ॥ ૮૭ ॥

અબળુયા ગર્ભનો, યજ્ઞમાં બેઠેલા ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો તેમજ આત્રેયી સ્ત્રી (રજસ્વલા, અથવા ગર્ભવતી, અથવા અત્રિ ગોત્રની)નો વધ કરીને આ જ પ્રાયશ્ચિત્તવ્રત આદરવું.

ઉક્ત્વા ચૈવાનૃતં સાક્ષ્યે પ્રતિરુદ્ધય ગુરું તથા ।

અપહૃત્ય ચ નિઃક્ષેપં કૃત્વા ચ સ્ત્રીસુહૃદ્વધમ્ ॥ ૮૮ ॥

ખોટી સાક્ષી પૂરીને, ગુરુને દોષ ચોંટાડીને, થાપણુ પચાવી પાડીને, તેમજ સ્ત્રી તથા મિત્રનો વધ કરીને શ્રદ્ધાહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત કરવું. ૮૮

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम् ।

કામતો બ્રાહ્મણવધે નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે ॥ ૮૯ ॥

વગર ધરાદે બ્રાહ્મણને માર્યો હોય તો તેની ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધિ કહી છે. ધરાદાપૂર્વક બ્રાહ્મણવધ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે માટે (મરણ સિવાય) પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન જ નથી. ૮૯

व्यसननिषेध—

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।

તયા સ કાચે નિર્દગ્ધે મુચ્યતે કિલ્બિષાત્તતઃ ॥ ૯૦ ॥

બ્રાહ્મણ મોહે કરીને મદિરા પીએ, તો તેણે અગ્નિના જવી રાતીચોળ સુરા પીવી. એમ પીવાથી તેની કાચા બળી જાય છે ત્યારે તે સુરાપાનના પાપથી છૂટે છે. ૯૦

गोमूत्रमाग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।

પયો ઘૃતં વાઽઽમરણાદ્ગોશકૃદ્રસમેવ વા ॥ ૯૧ ॥

અથવા તેણે મરણ આવે ત્યાં સુધી ગાયનું મૂતર, પાણી, દૂધ, ઘી, અથવા ગાયના છાણનો રસ એમને અગ્નિનાં જવાં લાલચોળ કરી પીવાં. ૯૧

કળાન્વા મક્ષયેદદ્ધં પિણ્યાકં વા સકૃન્નિશિ ।

સુરાપાનાપનુચ્યથં બાલવાસા જટી ધ્વજી ॥ ૯૨ ॥

અથવા સુરાપાનનું પાપ દૂર કરવા સારુ તેણે એક વરસ સુધી રાતે એક વાર ચોખ્ખાની કણકી તથા તલનો ખોળ ખાવાં, તેમજ વાળનાં વસ્ત્ર પહેરવાં, જટા રાખવી અને મધપાત્રના ચિહ્નવાળી ધજા રાખવી. ૯૨

સુરા વૈ મલમન્નાનાં પાપ્મા ચ મલમુચ્યતે ।

તસ્માદ્બ્રાહ્મણરાજન્યૌ વૈશ્યશ્ચ ન સુરાં પિબેત્ ॥ ૯૩ ॥

સુરા એ અન્નનો મળ છે અને મળને પાપ કહે છે. તેથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે સુરા પીવી નહિ. ૯૩

ગૌડી પૈષ્ઠી ચ માધ્વી ચ વિજ્ઞેયા ત્રિવિધા સુરા ।

યથૈવૈકા તથા સર્વા ન પાતવ્યા દ્વિજોત્તમૈઃ ॥ ૯૪ ॥

* ગૌડી, પૈષ્ઠી અને માધ્વી એ ત્રણ જાતની સુરા બણવી. જવી એક છે, તેવી બધી છે. તેથી દ્વિજવરોએ તે નજ પીવી.

યક્ષરક્ષઃપિશાચાશ્ચ મદ્યં માંસં સુરાસવમ્ ।

તદ્બ્રાહ્મણેન નાત્તવ્યં દેવાનામશ્વતા હવિઃ ॥ ૯૫ ॥

મધ, માંસ, સુરા અને આસવ એ યક્ષ, રાક્ષસો અને પિશાચોનું ભોજન છે. તેથી દેવોના હવિષ ખાતા બ્રાહ્મણે તે ખાવાંપીવાં નહિ. ૯૫

* ગોળમાંથી જે દારૂ નીકળે તે ગૌડી; ઘઉં, ચોખ્ખા, જવ વગેરે કોટમાંથી જે નીકળે તે પૈષ્ઠી; અને મહુડામાંથી જે થાય તે માધ્વી.

અમેઘ્યે વા પતેન્મત્તો વૈદિકં વાપ્સુદાહરેત્ ।

અકાર્યમન્યત્કુર્યાદ્વા બ્રાહ્મણો મદમોહિતઃ ॥ ૯૬ ॥

કુદ્ધી ગાંડો થયેલો બેભાન બ્રાહ્મણ અપવિત્ર જગાએ પડી
જાય, ગમે તેમ વેદમંત્રો બબડી નાખે અથવા ન કરવાનાં
કામ કરી બેસે. ૯૬

યસ્ય કાયગતં બ્રહ્મ મધેનાપ્લાવ્યતે સકૃત્ ।

તસ્ય વ્યપૈતિ બ્રાહ્મણ્યં શૂદ્રત્વં ચ સ ગચ્છતિ ॥ ૯૭ ॥

બ્રાહ્મણની કાયામાં રહેલો જીવ એકવાર પણ બે મધથી
ભીંજાય, તો તેનું બ્રાહ્મણત્વ નાશ થાય છે અને તે શૂદ્રત્વને
પામે છે. ૯૭

एषा विचित्राऽभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ।

उत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ૯૮ ॥

સુરાપાન સંબંધી આ જુદોજુદો પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ કહ્યો.
હવે સુવર્ણની ચોરીના પ્રાયશ્ચિત્ત વિશે કહીશ. ૯૮

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन्ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ ૯૯ ॥

સુવર્ણની ચોરી કરનાર બ્રાહ્મણે રાજા પાસે જઈ પોતાનું
કર્મ કામ નિવેદિત કરી કહેવું કે આપ મને શિક્ષા આપો. ૯૯

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्वन्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥ ૧૦૦ ॥

રાજાએ પોતે હાથમાં મુસલ લઈને તેને એકવાર મારવો.
ચોર મારથી અને બ્રાહ્મણ તપથીજ શુદ્ધ થાય છે. ૧૦૦

तपसापनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥ ૧૦૧ ॥

તપસાપનુનુત્સુસ્તુ સુવર્ણસ્તેયજં મલમ્ ।
ચીરવાસા દ્વિજોઽરણ્યે ચરેદ્બ્રહ્મહણો વ્રતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

સોનાની ચોરીને લીધે લાગેલા પાપને જ બ્રાહ્મણ તપથી દૂર કરવા ઇચ્છતો હોય, તેણે અરણ્યમાં ચીંથરાં પહેરીને બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૦૧

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।

गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

ચોરીથી લાગેલા પાપને દ્વિજ આ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિથી દૂર કરે. પણ ગુરુપત્ની સાથે ગમન કર્યાના પાપને તે નીચેનાં વ્રતોથી નિવારે. ૧૦૨

गुरुतल्प्याभिभाष्येनस्तप्तै स्वप्यादयोमये ।

सूमीं ज्वलन्तीं स्वाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुद्ध्यति ॥ १०३ ॥

ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારે પોતાનું પાપ બહાર કરવું, લોઢાની ધગધગતી શય્યા ઉપર સૂવું અને લાલચોળ બળતી લોઢાની બનાવેલી સ્ત્રીને બરાબર આલિંગી રહેવું. આમ મૃત્યુ પામીને તે પાપમુક્તિ પામે. ૧૦૩

स्वयं वा शिश्रवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपात्रादजिह्वगः ॥ १०४ ॥

અથવા પોતેજ પોતાના ઉપસ્થને તથા વૃષણોને કાપી નાખે અને તેમને ખોખામાં રાખી તે શરીર પડે ત્યાં સુધી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં સીધો ચાલતો રહે. ૧૦૪

खट्वाङ्गी चीरवासा वा इमश्रुलो विजने वने ।

प्राजापत्यं चरेत्कुच्छ्रमद्वमेकं समाहितः ॥ १०५ ॥

અથવા, હાથમાં ખાટલાની ઈસ રાખી, ચીંથરાંનાં કપડાં પહેરી અને પંચકેશ વધારીને તે નિર્જન વનમાં રહે અને

સાવધાન ચિત્તે એક વર્ષ સુધી પ્રાજપત્ય વ્રત કરે. ૧૦૫

ચાન્દ્રાયણં વા-ત્રીન્માસાનમ્યસ્યેભિયતેન્દ્રિયઃ ।

હવિષ્યેણ યગમ્વા વા ગુરુતલ્પાપનુચયે ॥ ૧૦૬ ॥

અથવા ગુરુપત્ની સાથેના ગમનના પાપને દૂર કરવા તે જિતેન્દ્રિય રહીને હવિષ્યાન્ન કે જવની રાખડીથી ત્રણ માસ સુધી ચાન્દ્રાયણવ્રત કરે. ૧૦૬

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ।

उपपातकिनस्त्वेवમેभिर्નાनाविधैर्व્રतैઃ ॥ ૧૦૭ ॥

મહાપાતક કરનારાઓએ પોતાના મળ આ વ્રતોથી શુદ્ધ કરવા. ઉપપાતક કરનારાઓ નીચેનાં વિવિધ વ્રતોથી પાપમુક્ત થાય છે. ૧૦૭

ઉપપાતકતું પ્રાયશ્ચિત્—

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् ।

કૃતવાપો વસેદ્રોષ્ટે ચર્મણા તેન સંવૃતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं मितम् ।

ગોમૂત્રેણાચરેત્સ્નાનં દ્વો માસૌ નિયતોન્દ્રિયઃ ॥ ૧૦૯ ॥

दिवाऽनुगच्छेद्वास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ।

શુભ્રૂષિત્વા નમસ્કૃત્ય રાત્રૌ વીરાસનં વસેત્ ॥ ૧૧૦ ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।

આસીનાસુ તથાઽસીનો નિયતો વીતમત્સરઃ ॥ ૧૧૧ ॥

આતુરામભિશસ્તાં વા ચૌરવ્યાઘ્રાદિભિર્ભયૈઃ ।

પતિતાં પક્કલગ્રાં વા સર્વોપાયૈર્વિમોચયેત્ ॥ ૧૧૨ ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

ન કુર્વીતાત્મનસ્નાણં ગોરકૃત્વા તુ શક્તિતઃ ॥ ૧૧૩ ॥

આત્મનો યદિ વાડન્યેષાં ગૃહે ક્ષેત્રેઽથવા સ્થલે ।

મક્ષયન્તીં ન કથયેત્પિવન્તં ચૈવ વત્સકમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અનેન વિધિના યસ્તુ ગોમ્નો ગામનુગચ્છતિ ।

સ ગોહત્યાકૃતં પાપં ત્રિભિર્માસૈર્વ્યપોહતિ ॥ ૧૧૫ ॥

ગાયનો વધ કરનારા ઉપપાતકીએ એક માસ જવ પીવા, અને મુંડન કરાવી તથા ગાયનું ચામડું ઝાઢી ગાયની કાઢમાં વસવું. પછી બે માસ તેણે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી નિત્ય ગાયના મૂતરથી સ્નાન કરવું અને ચોથી વેળે ક્ષાર તથા લવણ વિનાનું પરિમિત હવિષ્યાન્ન જમવું. દિવસે તેણે ગાયોની પાછળ પાછળ જવું, ઊભાં ઊભાં તેમની ઊડતી રજ પીવી, અર્થાત્ તેનો સ્વાદ લેવો, તેમની સેવાચાકરી કરવી, તેમને નમસ્કાર કરવા અને રાત્રે વીરાસન રાખી ચોટી કરવી. નિયમપરાયણ અને મત્સર-રહિત રહીને તેણે ગાયો ઊભી હોય ત્યારે પાછળ ઊભા રહેવું, તે ચાલતી હોય ત્યારે પાછળ ચાલવું અને બેઠી હોય ત્યારે પાછળ બેસવું. માંદી, ચોર તથા વાધ વગેરેના ભયથી ધેરાયેલી, પડી ગયેલી અને કાદવમાં ખૂંચી પડેલી તે તે ગાયને તેણે સર્વ ઉપાયોથી તે તે સંકટોમાંથી છોડાવવી. તાપ, વરસાદ, ટાઢ, અને સખત કૂંકાતા પવનમાં ગાયને યથાશક્તિ રક્ષણ આપ્યા વિના પોતે પોતાનું રક્ષણ કરવું નહિ. પોતાને કે પારકાને ઘેર, ખેતરમાં કે ખજામાં ખાઈ જતી ગાય વિશે તેમજ ધાવી જતા વાછરડા વિશે કાઈને કંઈ કહેવું નહિ. જગોહત્યારે આ વિધિએ ગાયની સેવા કરે છે, તે ગોહત્યાથી લાગેલા પાપમાંથી ત્રણ મહિનામાં મુક્ત થાય છે. ૧૦૮-૧૧૫

વૃષમૈકાદશા ગાશ્ચ દદ્યાત્સુચરિતવ્રતઃ ।

અવિદ્યમાને સર્વસ્વં વેદવિદ્ભ્યો નિવેદયેત્ ॥ ૧૧૬ ॥

સારી રીતે પ્રાયશ્ચિત્તવ્રત કરનારાએ એક બળદ અને દશ ગાય દાનમાં આપવાં. તે ન હોય તો વેદવેત્તા બ્રાહ્મણને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવું. ૧૧૬

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवज्र्यं शुद्धयर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ૧૧૭ ॥

અવકીર્ણી સિવાયના ઉપપાતકી દ્વિજેએ શુદ્ધિને અર્થે આ પ્રાયશ્ચિત્તવ્રત કરવું અથવા ચાન્દ્રાયણવ્રત કરવું. ૧૧૭

અવકીર્ણીનું પ્રાયશ્ચિત્ત—

अवकीर्णीं तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ ૧૧૮ ॥

અવકીર્ણી (પરસ્ત્રીસંગથી બ્રહ્મચર્ય લાંગનાર) પુરુષે રાત્રે ચોરામાં કાણા ગધેડાથી પાકયજ્ઞના વિધિ પ્રમાણે નિર્ઋતિ દેવતાના નિમિત્તે યાગ કરવો ૧૧૮

हुत्वाऽग्नौ विधिवद्भोमानन्ततश्च समेत्यूचा ।

वातेन्द्रगुरुबह्वीनां जुहुयात्सर्पिषाहुतीः ॥ ૧૧૯ ॥

શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે અગ્નિમાં ગધેડાની ચરબીનો હોમ કર્યા પછી છેવટે સમાસિઞ્ચન્તુ મરુતઃ એ ઋચાથી વાયુ, ઇન્દ્ર, ગુરુ અને અગ્નિને ધીની આહુતિઓ આપવી. ૧૧૯

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।

अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ ૧૨૦ ॥

અહ્યર્થવ્રતમાં રહેલો દ્વિજ બે ઇચ્છાપૂર્વક વીર્યને સ્ખ-
લિત કરે, તો ધર્મજ્ઞ અહ્યવાદીઓ તેણે વ્રતનો ભંગ કર્યો કહે છે.

મારુતં પુરુહૂતં ચ ગુરું પાવકમેવ ચ ।

ચતુરો વ્રતિનોઽભ્યેતિ બ્રાહ્મં તેજોઽવકીર્ણિનઃ ॥ ૧૨૧ ॥

અવકીર્ણીવ્રતીનું વેદાધ્યયન આદિનું જ તેજ હોય, તે
ઈન્દ્ર, વાયુ બૃહસ્પતિ તથા અગ્નિ એ ચારમાં આદ્યું બળ છે.

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।

सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ૧૨૨ ॥

આ અવકીર્ણ પાતક લાગે ત્યારે તે અવકીર્ણીએ ગધે-
ડાનું ચામડું ઝાઢી, પોતાના પાપનો ઢંઢેરો કરતાં સાત
ઘેરથી લિક્ષા ભાગવી. ૧૨૨

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।

उपस्पृશंस्त्रिषवणं त्वन्देन स विशुद्ध्यति ॥ ૧૨૩ ॥

તે ઘેરથી મળેલી લિક્ષા વડે તેણે એક વેળા ભોજન કરવું
અને રોજ ત્રણવાર સ્નાન કરતા રહેવું. આમ તે એક વર્ષમાં
વિશુદ્ધ થાય છે. ૧૨૩

અતિભ્રંશકરણનું પ્રાયશ્ચિત—

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ।

चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ ૧૨૪ ॥

કોઈ અતિભ્રંશકર પાપ ઇરાદાપૂર્વક કરાય, તો તે કરનારે
સાંતપનવ્રત કરવું. તે પાપ બે અબણતાં થઈ બળ, તો તેણે
પ્રાજાપત્યવ્રત કરવું. ૧૨૪

સંકરીકરણુ, મલિનીકરણુ તથા અપાત્રીકરણુનું પ્રાયશ્ચિત—

સંકરાપાત્રકૃત્યાસુ માસં શોધનમૈન્દવમ્ ।

મલિનીકરણીયેષુ તપ્તઃ સ્યાદ્યાવકૈરુષહમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

સંકરીકરણુ અને અપાત્રીકરણુ એ પાપોમાંથી કોઈ પાપ ક્યું હોય, તો શુદ્ધિ માટે એક માસ ચાંદ્રાયણવ્રત કરવું. જે મલિનીકરણુ પાપોમાંનું કોઈ પાપ ક્યું હોય, તો ત્રણ દહાડા સુધી જવની ઉકાળેલી રાખ પીવી. ૧૨૫

ક્ષત્રિયાદિ વર્ણુની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત—

તુરીયો બ્રહ્મહત્યાયાઃ ક્ષત્રિયસ્ય વધે સ્મૃતઃ ।

વૈશ્યેઽષ્ટમાંશો વૃત્તસ્થે શૂદ્રે જ્ઞેયસ્તુ ષોડશઃ ॥ ૧૨૬ ॥

ક્ષત્રિયના વધ સંબંધમાં બ્રહ્મહત્યાના પ્રાયશ્ચિત્તના ચોથા ભાગ (ત્રણ વર્ષ)નું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. વૈશ્યના વધ સંબંધમાં તે તેના આઠમા ભાગ (દોઢ વર્ષ)નું છે, ત્યારે વ્રતસ્થ શૂદ્રના વધ સંબંધમાં તે તેના સોળમા ભાગ (નવ માસ)નું બાણવું. ૧૨૬

અકામતસ્તુ રાજન્યં વિનિપાત્ય દ્વિજોત્તમઃ ।

વૃષભૈકસહસ્રા ગા દદ્યાત્સુચરિતવ્રતઃ ॥ ૧૨૭ ॥

જે દ્વિજવર વગર ઈરાદે ક્ષત્રિયનો વધ કરે, તેણે સારી રીતે પ્રાયશ્ચિત્તવ્રત આચરી એક બળદ અને એક હબાર ગાયો દાનમાં આપવાં. ૧૨૭

વ્યબ્ધં ચરેદ્વા નિયતો જટી બ્રહ્મહણો વ્રતમ્ ।

વસન્દૂરતરે ગ્રામાદૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥ ૧૨૮ ॥

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम् ॥ १२९ ॥

અથવા નિયમપરાયણ રહી, જટા રાખીને ગામથી ધણે દૂર ઝાડના મૂળતળે નિવાસ કરી, તેણે ત્રણ વર્ષ સુધી બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. સ્વકર્મમાં રહેવાવાળા વૈશ્યનો વધ કરીને બ્રાહ્મણે એક વર્ષ સુધી આ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને એક સો એક ગાયનું દાન કરવું. ૧૨૮, ૧૨૯

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षणमासान् शूद्रहा चरेत् ।

वृषभैकादશ वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ १३० ॥

એજ રીતે શૂદ્રને મારનારા દ્વિજ પણ આ આયુષ્ય વ્રત છ માસ સુધી આચરવું; અથવા તેણે એક બળદ અને દશ ધોળી ગાયો બ્રાહ્મણને દાનમાં આપવી. ૧૩૦

मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च ।

श्वगोघोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव્રतं चरेत् ॥ १३१ ॥

पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत् ।

उपस्पृશેत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाऽद्वયતं जपेत् ॥ १३२ ॥

ખિલાડાં, નોળિયા, દેડકાં, કૂતરાં, ચંદનધો, ધુવડ અને કાગડા એટલાંને અબ્રણતાં મારતાં શૂદ્રની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. અથવા ત્રણ રાત્રિ સુધી માત્ર દૂધજ પીવું, અથવા બેજન જટલો પંથ કરવો, નદીમાં સ્નાન કરવું, અથવા આપોહિષ્ઠા આદિ સૂક્તનો બપ કરવો. ૧૩૧, ૧૩૨

अग्निं कार्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।

पलालभारकं षण्ठे सैसकं चैकमाषकम् ॥ १३३ ॥

સાપને મારીને બ્રાહ્મણે લોઢાનો અણિદાર સળિયે
દાનમાં આપવો. પંઢને મારીને તેણે એક ભાર પરાળ
અથવા એક માસો સીસું દાન કરવું. ૧૩૩.

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं च तित्तिरौ ।

શુકે દ્વિહાયનં વત્સં ક્રૌઞ્ચં હત્વા ત્રિહાયણમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

વરાહને મારીને ધીને એક ધાડવો, તેતરને મારીને દ્રોણ-
ભાર તલ, પોપટને મારીને બે વરસનો વાછરડો અને કૌચને
મારીને ત્રણ વરસનો વાછરડો એમ દાન આપવાં. ૧૩૪

हत्वा हंसं बलाकां च वक्रं बर्हिणमेव च ।

વાનરં શ્યેનમાસૌ ચ સ્પર્શયેદ્બ્રાહ્મણાય ગામ્ ॥ ૧૩૫ ॥

હંસ, બગલી, બગલો, મોર, વાંદરો, બાજ અને ભાસ
એમાંથી કોઈને મારીને બ્રાહ્મણને ગાય આપવી. ૧૩૫

वासो दद्याद्धयं हत्वा पञ्च नीलान्वृषान्गजम् ।

અજમેષાવનદ્વાહં ચરં હત્વૈકહાયનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

ઘોડાને મારીને વસ્ત્રદાનકરવું, હાથીને મારીને પાંચ નીલ
બળદો દાન કરવા, મેઢાંબકરાંને મારીને એક બળદનું દાન
આપવું અને ગધેડાને મારીને એક વર્ષનો વાછરડો દાનમાં
આપવો. ૧૩૬

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।

અક્રવ્યાદાન્વત્સતરીમુષ્ટં હત્વા તુ કૃષ્ણલમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

માંસાહારી પશુઓને મારી એક દૂધ દેતી ગાયનું દાન
કરવું; માંસ ન ખાનારાં પશુઓને મારી વાછરડી દાનમાં
આપવી અને જાટને મારીને એક એક રતી સોનાનું દાન દેવું.

જીનકાર્મુકવસ્તાવીન્પૃથગ્દઘાદિશુદ્ધયે ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણનાં નારીર્હત્વાડનવસ્થિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

ચારે વર્ણોની બ્રહ્મ સ્ત્રીઓને મારતાં વિશુદ્ધિ માટે વર્ણ-
ક્રમે મૃગયર્મ, ધનુષ, બકરે અને ઘેટું એ દાનમાં આપવાં.

[વર્ણનામાનુપૂર્વ્વેણ ત્રયાણામવિશેષતઃ ।

અમત્યા ચ પ્રમાપ્ય સ્ત્રીં શૂદ્રહત્યાવ્રતં ચરેત્ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણોની સ્ત્રીને
અબ્રાહ્મણતાં મારીને શૂદ્રની હત્યા પ્રમાણેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.]

દાનેન વધનિર્ણેકં સર્પાદીનામશક્નુવન્ ।

एकैकशश्चरेत्कच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥ ૧૩૯ ॥

સર્પાદિની હત્યાના પ્રાયશ્ચિત્ત સારુ જ બ્રાહ્મણ દાન કરવા
અસમર્થ હોય, તે પાપશુદ્ધિ અર્થે એક એક કૃત્યવ્રત કરે.

अस्थिमतां तु सच्चानां सहस्रस्य प्रमाणे ।

पूर्णे चानस्यनस्थनां तु શૂદ્રહત્યાવ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૪૦ ॥

હાડકાંવાળા એક હજાર પ્રાણી માર્યાં હોય અને હાડકાં
વિનાનાં એક ગાડું ભરીને પ્રાણી માર્યાં હોય, તે શૂદ્રની
હત્યા પ્રમાણેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૪૦

किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।

અનસ્થનાં ચૈવ હિંસાર્યાં પ્રાણાયામેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૪૧ ॥

હાડકાંવાળા જીવોને મારીને બ્રાહ્મણને કંઈક તે દાન
કરવુંજ. હાડકાંવિનાના જીવોની હિંસામાં પ્રાણાયામથી
શુદ્ધ થવાય છે. ૧૪૧

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृकशतम् ।

गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुवाम् ॥ ૧૪૨ ॥

ફળાઉ ઝાડોને, ગુચ્છોને, વેલાઓને, લતાઓને તેમજ ફૂલવાળી વેલીઓને છેદી હોય, તો સો ઋચાનો જપ કરવો.

અન્નાદ્યજાનાં સસ્વાનાં રસજાનાં ચ સર્વશઃ ।

ફલપૃષ્ઠોદ્ભવાનાં ચ ઘૃતપ્રાશ્નો વિશોધનમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

અનાજમાં, રસમાં, ફલમાં અને ફૂલમાં થતા જીવોની હિંસા થાય, તો કેવળ ધીનું પ્રાશન કરવાથી શુદ્ધિ મેળવાય છે.

કૃષ્ટજાનામોષધીનાં જાતાનાં ચ સ્વયં વને ।

વૃથાલમ્ભેન્નુગચ્છેદ્વાં દિનમેકં પયોવ્રતઃ ॥ ૧૪૪ ॥

ખેતીથી થયેલી તથા વનમાં આપોઆપ થઈ આવેલી ઔષધિઓને જો નિરર્થક કાપવામાં આવે, તો એક દિવસ માત્ર ૧૬ પીને રહેવું અને ગાયત્રી પાછળ કરવું. ૧૪૪

एतैर्व्रतैरपोहं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ।

જ્ઞાનાજ્ઞાનકૃતં કૃત્સ્તં શૃણુતાનાદ્યમક્ષણે ॥ ૧૪૫ ॥

જાણ્યે-અજાણ્યે હિંસા કરવાને લીધે જે કંઈ પાપ થયું હોય, તે ઉપરનાં વ્રતોથી દૂર કરવામાં આવે. હવે અલક્ષ્ય મક્ષણ સંબંધી પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત સાંભળો. ૧૪૫

અલક્ષ્ય મક્ષણનું અને અપેયપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત—

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संસ્कारेणैव शुद्ध्यति ।

મતિપૂર્વમનિર્દેશ્યં પ્રાણાન્તિકમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૪૬ ॥

વારુણી નામે મદિરા અજાણ્યે પીધી હોય, તો ફરી સંસ્કાર કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે. પણ જાણીજોઈને તે પીવામાં આવી હોય, તો પ્રાણાન્તિક પ્રાયશ્ચિત્ત સિવાયનું આગળ કશું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, એવી ધર્મમર્યાદા છે. ૧૪૬

અપઃ સુરાભાજનસ્થા મદ્યમાણ્ડસ્થિતાસ્તથા ।

પશ્ચરાત્રં પિબેત્પીત્વા શક્લપુષ્પીશૃતં પયઃ ॥ ૧૪૭ ॥

સુરાના કે મદ્યના વાસણમાં રહેલું પાણી પીધું હોય, તો
પાંચ રાત્રિ સુધી તેણે શંખાવલી સાથે વાટેલું પાણી પીવું.

સ્પૃષ્ઠા દત્ત્વા ચ મદિરાં વિધિવન્પ્રતિગૃહ્ય ચ ।

શુદ્રોચ્છિષ્ટાશ્ચ પીત્વાપઃ કુશવારિ પિબેત્ત્યહમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

જે મદિરાને અડયો હોય, જણે તે આપી હોય અને
જણે તે વિધિપૂર્વક સ્વીકારી હોય, તેમજ જણે શુદ્રનું ઉચ્છિષ્ટ
પાણી પીધું હોય, તેણે ત્રણ રાત્ર સુધી દર્ભ સાથેનું પાણી પીવું.

બ્રાહ્મણસ્તુ સુરાપસ્ય ગન્ધમાગ્રાય સોમપઃ ।

પ્રાણાનસ્તુ ત્રિરાયમ્ય ઘૃતં પ્રાણ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૪૯ ॥

સોમપાન કરનારો બ્રાહ્મણ જે સુરા પીનારની વાસ લે,
તો તે પાણીમાં રહી ત્રણ પ્રાણાયામ કરવાથી તેમજ ધીનું
પ્રાણન કરવાથી વિશુદ્ધ થાય છે. ૧૪૯

અજ્ઞાનાત્પ્રાણ્ય વિષ્મૂત્રં સુરાસંસ્પૃષ્ટમેવ ચ ।

પુનઃ સંસ્કારમર્હન્તિ ત્રયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ॥ ૧૫૦ ॥

ત્રણે દ્વિજવર્ણીનો કોઈ માણસ નરક, મૂત્ર અને સુરાના
સ્પર્શવાળી કોઈ ચીજને અજ્ઞાનમાં આવે, તો તેને ફરી ઉપ-
નયનસંસ્કાર કરવા ઘટે છે. ૧૫૦

વપનં મેઘલાદણ્ઢૌ મૈશ્વચર્યા વ્રતાનિ ચ ।

નિવર્તન્તે દ્વિજાતીનાં પુનઃસંસ્કારકર્મણિ ॥ ૧૫૧ ॥

દ્વિજોનાં ફરીનાં સંસ્કારકર્મોમાં મુંડન, મેખલાબંધન,
દંડધારણ, ભિક્ષાચરણ તથા વ્રતો એ કંઈ કરવાં નહિ. ૧૫૧

અમોઝ્યાનાં તુ મુક્ત્વાઽન્નં સ્ત્રીશુદ્રોચ્છિષ્ટમેવ ચ ।

જગ્ન્વા માંસમમક્ષ્યં ચ સપ્તરાત્રં યવાન્પિવેત્ ॥ ૧૫૨ ॥

અયોઝ્યનું લોજન જમીને, સ્ત્રી તેમજ શુદ્રનું ઉચ્છિષ્ટ ખાધને અને અલક્ષ્ય માંસાહાર કરીને સાત રાત્રિ સુધી જવનો સાથવો પીવો. ૧૫૨

શુક્તાનિ ચ કષાર્યાશ્ચ પીત્વા મેઘ્યાન્યપિ દ્વિજઃ ।

તાવદ્ભવત્યપ્રયતો યાવત્તન્ન વ્રજત્યધઃ ॥ ૧૫૩ ॥

આથાઓ અને શુદ્ધ કવાથો પીધા પછી, માણસ ત્યાં સુધી અશુદ્ધ રહે છે જ્યાં સુધી તે પદાર્થો પચીને નીચે ન જાય.

વિદ્વરાહચરોષ્ટ્રાણાં ગોમાયોઃ કપિકાકયોઃ ।

પ્રાશ્ય મૂત્રપુરીષાણિ દ્વિજશ્ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥ ૧૫૪ ॥

ગાય, ભૂંડ, ગધેડાં, ઊંટ, શિયાળ, વાંદરાં અને કાગડાનાં મળમૂત્રને જે દ્વિજ આરોગે, તેણે ચાંદ્રાયણ વ્રત આચરવું.

શુષ્કાણિ શુક્ત્વા માંસાનિ ધૌમાનિ કવકાનિ ચ ।

અજ્ઞાતં ચૈવ સૂનાસ્થમેતદેવ વ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૫૫ ॥

સૂકાં માંસ, જમીનમાં થતા બિલાડીના ટોપ આદિ, અજાણ્યાં માંસ, તેમજ કસાઈખાનામાંનું માંસ એ ખાનારે પણ એજ ચાંદ્રાયણવ્રત કરવું. ૧૫૫

ઋગ્યાદસુકરોષ્ટ્રાણાં કુકુટાનાં ચ મક્ષણે ।

નરકાકચરાણાં ચ તપ્તકૃન્ધ્રં વિશોધનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

કાચું માંસ ખાનાર પ્રાણીઓ, સૂતરો, ઊંટો, ફકડાં, મનુષ્યો, કાગડાઓ અને ગધેડાં, એમનું માંસ ખાઈને વિશુદ્ધિ માટે તપ્તકૃન્ધ્રવ્રત કરવું. ૧૫૬

માસિકાન્નં તુ યોઽશ્રીયાદસમાવર્તકો દ્વિજઃ ।

સ ત્રીણ્યહાન્યુપવસેદેકાહં ચોદકે વસેત્ ॥ ૧૫૭ ॥

સમાવર્તન ન પામેલો દ્વિજ એ માસિયાનું લોજન લે, તો તેણે ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા અને એક દિવસ પાણીમાં રહેવું. ૧૫૭

બ્રહ્મચારી તુ યોઽશ્રીયાન્મધુ માંસં કથંચન ।

સ કૃત્વા પ્રાકૃતં કૃચ્છ્રં વ્રતશેષં સમાપયેત્ ॥ ૧૫૮ ॥

જે બ્રહ્મચારી ક્યારેય મધ અને માંસ જમે, તેણે પ્રાજ્ઞપત્ય વ્રત કરીને શેષ વ્રતની સમાપ્તિ કરવી. ૧૫૮

વિડાલકાકાસ્તૂચ્છિદ્રં જગધ્વા શ્વનકુલસ્ય ચ ।

કેશકીટાવપન્નં ચ પિવેદ્બ્રહ્મસુવર્ચલામ્ ॥ ૧૫૯ ॥

ખિલાડાં, કાગડા, ઊંદર, ફૂતરાં અને નોળિયા એમનું બોટલું તથા વાળ તેમજ ઘ્રીડા પડેલું અન્ન ખાવામાં આવતાં બ્રહ્મસુવર્ચલા (બ્રાહ્મી) નો કાઠો પીવો. ૧૫૯

અમોજ્યમન્નં નાત્તવ્યમાત્મનઃ શુદ્ધિમિચ્છતા ।

અજ્ઞાનમુક્તં તૂતાર્યં શોધ્યં વાઽપ્યાશુ શોધનૈઃ ॥ ૧૬૦ ॥

પોતાની શુદ્ધિ ઇચ્છતા માણસે અલોભ્ય અન્ન જમવું નહિ. અજ્ઞાનમાં તે ખવાઈ ગયું હોય, તો ઊલટી કરીને કાઢી નાખવું અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત વડે તરત શુદ્ધિ કરવી. ૧૬૦

એષોઽનાદ્યાદનસ્યોક્તો વ્રતાનાં વિવિધો વિધિઃ ।

સ્તેયદોષાપહર્તૃણાં વ્રતાનાં શ્રૂયતાં વિધિઃ ॥ ૧૬૧ ॥

અલક્ષ્ય લોજન સંબંધના પ્રાયશ્ચિત્તોનો આ વિવિધ વિધિ કહ્યો. હવે ચોરીના દોષને હરનારાં પ્રાયશ્ચિત્તોનો વિધિ સાંભળો. ૧૬૧

ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત—

ધાન્યાન્નધનચૌર્યાણિ કૃત્વા કામાદ્વિજોત્તમઃ ।

સ્વજાતીયગૃહાદવ કૃચ્છ્રાન્દેન વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૬૨ ॥

જે ગ્રાહણ પોતાની જાતનાના ઘેરથી ધાન્ય, રાંધ્યાં અન્ન અને ધનની ચોરીઓ ધરાદાપૂર્વક કરે, તે એક વર્ષ સુધી પ્રાજપત્ય વ્રત કરીને શુદ્ધ થાય છે. ૧૬૨

મનુષ્યાणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।

कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १६३ ॥

જે માણસ, સ્ત્રી, ખેતર અને ઘરનું હરણ કરે, અથવા કૂવા અને વાવનાં પાણી ચોરે, તેને માટે ચાંદ્રાયણવ્રત કહ્યું છે.

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेदमतः ।

चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६४ ॥

પારકાના ધરમાંથી ઓછી કિંમતનાં દ્રવ્યોની ચોરી કરી હોય, તો તે પદાર્થો મૂળ ધણીને પાછા આપવા અને પોતે આત્મશુદ્ધિ માટે સાંતપન કૃચ્છ્ર આચરવું. ૧૬૪

भक्ष्यभोज्यापरहणे यानश्चयामनस्य च ।

पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

લાડુ વગેરે ભક્ષ્યો અને ખીર આદિ ભોજ્યો, વાહન, શય્યા, આસન, ફૂલ, મૂળ અને ફળ એટલાંની ચોરીમાં પંચગવ્ય (ગાયનાં દૂધ, દહીં, ધી, મૂત્ર અને છાણ)નું પ્રાશન કરી વિશુદ્ધ થવાય. ૧૬૫

तृणकाष्ठद्रूमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।

चेलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ १६६ ॥

ધાસ, લાકડાં, ઝાડ, સૂકાં અન્ન, ગોળ, વસ્ત્ર, ચામડાં અને માંસ, એની ચોરી કરી હોય, તો ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવા. ૧૬૬

મણિમુક્તાપ્રવાલાનાં તામ્રસ્ય રજતસ્ય ચ ।

અયઃકાંસ્યોપલાનાં ચ દ્વાદશાહં કણાન્મતા ॥ ૧૬૭ ॥

મણિ, મોતી, પરવાળાં, તાંબુ, રૂપું, લોહું, કાંસું અને પથ્થર એટલાંની ચોરીમાં બાર દિવસ સુધી કણકી ખાવી. ૧૬૭

કાર્પાસકીટજોર્ણનાં દ્વિશ્વફૈકશફસ્ય ચ ।

પશ્ચિગન્ધૌષધીનાં ચ રજ્જ્વાશ્ચૈવ ત્ર્યહં પયઃ ॥ ૧૬૮ ॥

કપાસ, રેશમ, ઊન, બે ખરીનાં અને એક ખરીનાં પશુઓ, પક્ષીઓ, સુગંધી પદાર્થો, ઔષધિઓ, તેમજ દોરડાં દોરડી એની જ ચોરી કરે, તેણે ત્રણ દિવસ સુધી માત્ર દૂધ પીને રહેવું. ૧૬૮

અગમ્યાગમનતું પ્રાયશ્ચિત્ત—

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।

अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत ॥ ૧૬૯ ॥

દ્વિજ આ પ્રાયશ્ચિત્ત વ્રતો કરીને ચોરીના પાપની શુદ્ધિ કરવી. ગમનને અથોગ્ય એવી સ્ત્રીઓ સાથે ગમન કર્યાના પાપને આ નીચેનાં પ્રાયશ્ચિત્તોથી દૂર કરવું. ૧૬૯

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्व्रेतः सिकन्वा स्वयोनिषु ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ ૧૭૦ ॥

સગી બહેન, મિત્રપત્ની, પુત્રવધૂ, કુમારી અને અંત્યજ સ્ત્રીઓ સાથે જ ગમન કરે, તેણે ગુરુપત્ની સાથેના ગમન સંબંધીનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૭૦

પૈતૃષ્વસેયીં મગિનીં સ્વસ્રીયાં માતુરેવ ચ ।

માતૃશ્ચ શ્રાતૃસ્તનયાં ગત્વા ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥ ૧૭૧ ॥

જે ક્ષેપિયાત, માસિયાત અને મોળાત બહેન સાથે સમાગમ કરે, તેણે ચાંદ્રાયણવ્રત આચરવું. ૧૭૧

एनास्तिस्त्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।

જ્ઞાતિત્વેનાનુપંથાસ્તાઃ પતતિ હ્યુપયન્નથઃ ॥ ૧૭૨ ॥

બુદ્ધિમાન માણસે એ ત્રણને પત્ની તરીકે સ્વીકારવી નહિ; બંધુભાવને કારણે તેમની સાથે વિવાહ કરાય નહિ; તેમને જ પરણે છે, તે અધોગતિને પામે છે. ૧૭૨

अमानुषीषु पुरुष उदकयायामयोनिषु ।

રેતઃ સિક્ત્વા જલે ચૈવ કૃચ્છ્રં સાંતપનં ચરેત્ ॥ ૧૭૩ ॥

જે પુરુષ મનુષ્યેતર યોનિમાં, રજસ્વલા સ્ત્રીઓમાં, યોનિ સિવાયનાં અંગોમાં અને જલમાં વીર્યપાત કરે છે, તેણે સાંતપન વ્રત આચરવું. ૧૭૩

मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः ।

ગોયાનેડપ્સુ દિવા ચૈવ સવાસાઃ સ્નાનમાચરેત્ ॥ ૧૭૪ ॥

બળદગાડીમાં, જળમાં અને દિવસે જ દિવસ સ્ત્રી સાથે કે પુરુષ સાથે મૈથુન કરે, તેણે વસ્ત્ર સાથે સ્નાન કરવું. ૧૭૪

चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

પતત્યજ્ઞાનતો વિપ્રો જ્ઞાનાત્સામ્યં તુ ગચ્છતિ ॥ ૧૭૫ ॥

જે બ્રાહ્મણ અજ્ઞાનમાં ચંડાળણકે અંત્યજ સ્ત્રીનો સંગ કરે, તેમનું અન્ન જમે અને તેમની પાસેથી દાન લે, તે પતિત થાય છે. તે જો બાણીપૂત્રીને એ કાર્યો કરે, તો તે ચંડાળ અને અંત્યજ સમાન થાય છે. ૧૭૫

વિપ્રદુષ્ટાં સ્ત્રિયં મર્તા નિરુઘ્યાદેકવેશ્મનિ ।

યત્પુંસઃ પરદારેષુ તત્તૈનાં ચારયેદ્રુતમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

વ્યલિચારથી બ્રષ્ઠ થયેલી સ્ત્રીને સ્વામીએ એક ધરમાં કબજે રાખવી અને પુરુષ જે પરસ્ત્રીગમન કરે ત્યારે તેણે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે, તે તે સ્ત્રી પાસે કરાવવું. ૧૭૬

સા ચેત્પુનઃ પ્રદુષ્યેત્તુ સદૃશેનોપયન્ત્રિતા ।

કૃચ્છ્રં ચાન્દ્રાયણં ચૈવ તદસ્યાઃ પાવનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

તે સ્ત્રી એ સજાતિ પુરુષની તેડી ફરી બ્રષ્ઠ થાય, તો તેની શુદ્ધિ માટે ચાંદ્રાયણવ્રત કહ્યું છે. ૧૭૭

[બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં સ્ત્રિયાઃ શૂદ્રેઽપસજ્જતાઃ ।

અપ્રજાતા વિશુદ્ધયુઃ પ્રાયશ્ચિત્તેન નેતરાઃ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સ્ત્રીઓ શૂદ્ર સાથે સંગ પામી હોય, પણ તેમને એ ગર્ભ ન રહ્યો હોય, તો તેઓ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય છે—ગર્ભ પામેલી સ્ત્રીઓ એ રીતે શુદ્ધ ન થાય.]

યત્કરોત્યેકરાત્રેણ વૃષલીસેવનાદ્વિજઃ ।

તદ્વૈક્ષમ્યગ્જપન્નિત્યં ત્રિભિર્વર્ષેર્વ્યપોહતિ ॥ ૧૭૮ ॥

દ્વિજને વૃષલીના એક રાતના સંગથી જે પાપ લાગે છે, તે ત્રણ વર્ષ સુધી લિક્ષા માગી જમવાથી તથા નિત્ય ગાયત્રીનો જપ કરવાથી દૂર થાય છે. ૧૭૮

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।

पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ ૧૭૯ ॥

ચારે વર્ણોના પાપ કરનારાઓ સંબંધમાં આ પ્રાયશ્ચિત્ત

કહ્યાં. હવે પતિતો સાથેના સંસર્ગ સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્તો સાંભળો. ૧૭૬

સંસર્ગો ક્યારે પતિત થાય છે—

સંવત્સરેણ પતતિ પતિતેન સહાચરન્ ।

યાજનાધ્યાપનાદ્યૌનાન્ન તુ યાનાસનાશનાત્ ॥ ૧૮૦ ॥

પતિત સાથે એક વર્ષ સુધી વાહન, આસન અને ભોજનમાં સહચાર રાખનારો પતિત થાય છે; પણ તેની સાથે યજ્ઞ કરાવવાનો, વેદ ભણાવવાનો તથા લક્ષસંબંધ રાખવાનો આચાર રાખનારો તો તુરતજ પતિત થાય છે. ૧૮૦

સંસર્ગોએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું—

યો યેન પતિતેનૈષાં સંસર્ગં યાતિ માનવઃ ।

સ તસ્યૈવ વ્રતં કુર્યાત્તત્સંસર્ગવિશુદ્ધયે ॥ ૧૮૧ ॥

જે માણસ એ પતિતોમાંથી જેની સાથે સંસર્ગ પામે, તે માણસે તે સંસર્ગથી શુદ્ધ થવા સારુ તે તે પતિત માટેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૮૧

કાળે ઘડે સ્નાનનો વિધિ—

પતિતસ્યોદકં કાર્યં સપિણ્ડૈર્વાન્ધવૈર્બહિઃ ।

નિન્દિતેઽહ્નિ સાયાહ્ને જ્ઞાન્યૃત્વિગ્ગુરુસંનિધૌ ॥ ૧૮૨ ॥

પતિતના સપિંડીઓએ તથા બાંધવોએ નિન્દિત દિવસે સાંજે ગામખહાર, જ્ઞાતિજનો, ઋત્વિજો તથા ગુરુજનો સમક્ષ તે પતિતના જીવતાંજ તેની ઉદ્ધક્રિયા કરવી. ૧૮૨

દામી ઘટમપાં પૂર્ણં પર્યસ્યેત્પ્રેતવત્પદા ।

અહોરાત્રમુપાસીરન્નાશૌચં બાન્ધવૈઃ સહ ॥ ૧૮૩ ॥

દાસીએ પાણીથી ભર્યા ધડાને તે પ્રેત હોય તેમ પગથી ફેાડી નાખવો અને પતિતના સપિંડીઆ ખાંધવો સાથે એક રાત્રિદિવસનું સૂતક પાળે. ૧૮૩

નિવર્તેરંશ્ચ તસ્માત્તુ સંભાષણસહાસને ।

દાયાદ્યસ્ય પ્રદાનં ચ યાત્રા ચૈવ હિ લૌકિકી ॥ ૧૮૪ ॥

તેઓ તે પતિત સાથે સંભાષણ ન કરે, તેની સાથે ન બેસે, તેને વારસાભાગ ન આપે, તેમજ તેની સાથે લૌકિક વહેવાર ન રાખે. ૧૮૪

જ્યેષ્ઠતા ચ નિવર્તેત જ્યેષ્ઠાવાપ્યં ચ યદ્વનમ્ ।

જ્યેષ્ઠાંશં ગ્રામુષાઞ્ચાસ્ય યવીયાન્ગુણતોઽધિકઃ ॥ ૧૮૫ ॥

તે પતિતને મોટાપણું ન આપવું અને તેને મોટા તરીકેના ઉદ્ધારનું ધન આપવું નહિ, મોટા ભાઈ તરીકેનો ભાગ જ હોય તે તેને ન આપાય; પણ તેના અધિક ગુણવાન નાના ભાઈને આપવામાં આવે. ૧૮૫

પ્રાયશ્ચિત્તે તુ ચરિતે પૂર્ણકુમ્ભમપાં નવમ્ ।

તેનૈવ સાર્ધં પ્રાસ્યેયુઃ સ્નાત્વા પુણ્યે જલાશયે ॥ ૧૮૬ ॥

પણ એ પતિત જો પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તો સપિંડીઆ તથા ખાંધવોએ તેની સાથે પવિત્ર જલાશય ઉપર જઈ સ્નાન કરવું અને પાણીનો ભરેલો નવો ધડો તેમાં નાખવો. ૧૮૬

સ ત્વપ્સુ તં ઘટં પ્રાસ્ય પ્રવિશ્ય ભવનં સ્વકમ્ ।

સર્વાણિ જ્ઞાતિકાર્યાણિ યથાપૂર્વં સમાચરેત્ ॥ ૧૮૭ ॥

તે પતિત તે ધડાને પાણીમાં નાખીને પોતાને ઘેર આવે અને પોતાનાં સર્વ જ્ઞાતિકાર્યો પૂર્વની જમ કરે. ૧૮૭

एतदेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।

वस्त्राभ्रपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

પતિત થયેલી સ્ત્રીઓના સંબંધમાં પણ આ વિધિ કરવો. તેમને વસ્ત્ર તથા ખાનપાન આપવાં અને પોતાના ઘરની પાસે એકાંતવાસ આપવો. ૧૮૮

एनम्बिभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किंचित्सहाचरेत् ।

कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेત कर्हिंचित् ॥ १८९ ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત ન કર્યું હોય એવા પાપીઓ સાથે કશોય વ્યવહારસંબંધ ન રાખવો; તેમ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તેવાઓની કચારેય નિંદા કરવી નહિ. ૧૮૯

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत् ॥ १९० ॥

ખાલહત્યા કરનારાઓ, કૃતઘ્નો, શરણે આવેલાઓને હણનારાઓ, તેમજ સ્ત્રીહત્યારાઓ—એ પ્રાયશ્ચિત્ત વડે શુદ્ધ થાય તો પણ તેમની સાથે સહવાસ કરવો નહિ. ૧૯૦

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ १९१ ॥

જે દ્વિજોને યથાકાલે યથાવિધિ ગાયત્રી ઉપદેશ અપાયો હોય નહિ, તેમને ત્રણ પ્રાજપત્ય કરાવીને યથાવિધિ ઉપનયનસંસ્કાર કરવો. ૧૯૧

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।

ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ १९२ ॥

અન્ય કર્મોમાં રહેલા જે દ્વિજો પ્રાયશ્ચિત્ત ધર્યછતા હોય

અને જ્યો વેદથી ત્યજયેલા હોય, તેમને પણ આજ પ્રાય-
શ્ચિત્ત આપવું. ૧૯૨

યદ્ગર્હિતેનાર્જયન્તિ કર્મણા બ્રાહ્મણા ધનમ્ ।

તસ્યોત્સર્ગેણ શુદ્ધયન્તિ જપ્યેન તપસૈવ ચ ॥ ૧૯૩ ॥

જ બ્રાહ્મણો નિંદિત કર્મથી ધન રજો છે, તેઓ તે ધનનો
ત્યાગ કરીને તેમજ જપ અને તપ કરીને શુદ્ધ થાય છે. ૧૯૩

જપિત્વા ત્રીણિ સાવિત્ર્યાઃ સહસ્રાણિ સમાહિતઃ ।

માસં ગોષ્ઠે પયઃ પીત્વા મુચ્યતેઽસત્પ્રતિગ્રહાત્ ॥ ૧૯૪ ॥

અયોગ્યતું દાન લીધું હોય તો તે પુરુષે, સાવધાનચિત્તે
ત્રણ હજાર ગાયત્રીનો જપ કરવો અને એક મહિનો ગાયત્રી
કાઢમાં રહી દૂધ પીને રહેવું; આમ તે પાપમુક્ત થાય છે. ૧૯૪

ઉપવાસકૃશં તં તુ ગોત્રજાત્પુનરાગતમ્ ।

પ્રગતં પ્રતિ પૃચ્છેયુઃ સામ્યે સૌમ્યેચ્છમીતિ કિમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

ઉપવાસથી દૂબળા થયેલા અને ગાયત્રી કાઢમાંથી આવેલા
તે વિનમ્રને બ્રાહ્મણોએ પૂછવું--‘હે સૌમ્ય ! તું અમારી સાથે
ખરાબરી ધર્યો છે ને ?’ ૧૯૫

સત્યમુક્ત્વા તુ વિપ્રેષુ વિકિરેઘવસં ગવામ્ ।

ગોમિઃ પ્રવર્તિતે તીર્થે કુર્યુસ્તસ્ય પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

તેણે બ્રાહ્મણોને ‘હા સત્ય છે’ એમ કહી ગાયને ઘાસ
નીરવું અને બ્રાહ્મણોએ ગાયત્રી પગવાટના પવિત્ર તીર્થમાં
તેનો સ્વીકાર કરવો. ૧૯૬

ત્રાત્યાનાં યાજનં કૃત્વા પરેષામન્ત્યકર્મ ચ ।

અભિચારમહીનં ચ ત્રિભિઃ કૃચ્છૈર્વ્યપોહતિ ॥ ૧૯૭ ॥

પ્રાત્યોને યજ્ઞ કરાવીને, માતૃપિતા સિવાયના નિષિદ્ધોની ઉત્તરક્રિયા કરીને, મારણક્રિયા કરીને, તેમજ અહીન નામનો યાગ કરીને જે પાપ લાગે, તે ત્રણ પ્રાજપત્ય વ્રત કરવાથી દૂર થાય છે. ૧૬૭

શરણાગતં પરિત્યજ્ય વેદં વિપ્લાવ્ય ચ દ્વિજઃ ।

સંવત્સરં યવાહારસ્તત્પાપમપમેષતિ ॥ ૧૯૮ ॥

જે દ્વિજ શરણાગતનો ત્યાગ કરે છે અને અનધિકારીઓ-ને વેદ ભણાવે છે, તે એક વર્ષ સુધી જવનો આહાર રાખીને તે પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. ૧૬૮

શ્વસૃગાલઋદૃષ્ટો ગ્રામ્યૈઃ ક્રવ્યાદિરેવ ચ ।

નરાશ્વોષ્ટ્રવ્રાહૈશ્ચ પ્રાણાયામેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૯૯ ॥

જેને ગામનું કૂતરું, શિયાળ, ગધેડું, માણસ, ઘોડું, જિંટ, ભૂંડ કે માંસાહારી પશુ કરડે, તે પ્રાણાયામ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૬૯

[શુનાઘ્રાતોપલીઢસ્ય દન્તૈર્વિંદલિતસ્ય ચ ।

અદ્ભિઃ પ્રક્ષાલનં પ્રોક્તમગ્નિના ચોપચૂલનમ્ ॥

જે માંસને કૂતરાએ સૂંધ્યું હોય, ચાટ્યું હોય કે દાંતે કરડ્યું હોય, તેને પાણીથી ઘાઈ અગ્નિથી ઉકાળવું, એમ કહ્યું છે.]

ષષ્ઠાન્નકાલતા માસં સંહિતાજપ એવ વા ।

હોમાશ્ચ મકલા નિત્યમપાઙ્કત્યાનાં વિશોષનમ્ ॥ ૨૦૦ ॥

જે પંક્તિબાહ્ય છે તેણે એક માસ સુધી છકી છકી વેળે સાયંકાળે ભોજન કરવું, વેદસંહિતાનો નિત્ય પાઠ કરવો, અથવા

દેવકૃતસ્યૈનસોઽવયજનમસિ સ્વાહા વગેરે આઠ સાકલમંત્રોથી હોમ કરવા; એ તેમની શુદ્ધિ છે. ૨૦૦

ઉષ્ટ્રયાનં સમારુહ્ય સ્વરયાનં તુ કામતઃ ।

સ્નાત્વા તુ વિપ્રાં દિગ્વાસા પ્રાણાયામેન શુદ્ધયતિ ॥ ૨૦૧ ॥

જે બ્રાહ્મણ ઇચ્છાપૂર્વક ઊંટ-ગધેડાની સવારી કરે અથવા જે નાગો નાગો નાહે તે પ્રાણાયામ કરીને શુદ્ધ થાય છે.

વિનાઽદ્ધિરપ્સુ વાઽપ્યાર્તઃ શારીરં સંનિવેશ્ય ચ ।

સચૈલૌ બહિરાપ્લુત્ય ગામાલમ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૦૨ ॥

રોગી હોય તો પણ, જે વગર પાણીએ કે પાણીમાં શરીરનાં મળમૂત્રનું વિસર્જન કરે છે, તે તે બહાર આવીને સવસ્ત્ર સ્નાન કરે અને જળમાંથી બહાર આવીને ગાયને સ્પર્શે તો તેથી તે શુદ્ધ થાય છે. ૨૦૨

વેદોદિતાનાં નિત્યાનાં કર્મણાં સમતિક્રમે ।

સ્નાતકવ્રતલોપે ચ પ્રાયશ્ચિત્તમ્બોજનમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

જેણે વેદોક્ત નિત્ય કર્મોનો ત્યાગ કર્યો હોય અને જેણે સ્નાતકના વ્રતનો લોપ કર્યો હોય, તેને માટે એક દિવસનો ઉપવાસ એ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ૨૦૩

હુંકારં બ્રાહ્મણસ્યોક્ત્વા ત્વંકારં ચ ગરીયસઃ ।

સ્નાત્વાનશ્નન્નહઃશેષમભિવાદ્ય પ્રમાદયેત્ ॥ ૨૦૪ ॥

બ્રાહ્મણને હુંકાર અને શ્રેષ્ઠને તુંકાર કહ્યો હોય, તો તે દિવસે સ્નાન કરી, ઉપવાસ રાખી, તેમને વંદનપૂર્વક પ્રસન્ન કરવા. ૨૦૪

તાઢયિત્વા તૃણેનાપિ કળ્થે વાબઘ્ય વાસસા ।

વિવાદે વા વિનિર્જિત્ય પ્રણિપત્ય પ્રસાદયેત્ ॥ ૨૦૫ ॥

બ્રાહ્મણને તણખલાથીયે માર્યો હોય, અથવા તેને ગળે લૂગડાથી બાંધ્યો હોય, અથવા વિવાદમાં તેને હરાવ્યો હોય, તો તેને પગે લાગીને પ્રસન્ન કરવો. ૨૦૫

અવગૂર્ય ત્વદ્વશતં સહસ્રમભિહત્ય ચ ।

ત્રિઘાંસયા બ્રાહ્મણસ્ય નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૨૦૬ ॥

બ્રાહ્મણને મારવા માટે લાકડી ઉગામીને માણસને સો વર્ષ સુધીનો અને તેને મારીને હજાર વરસ સુધીનો નરકવાસ મળે છે. ૨૦૬

શોણિતં યાવતઃ પાંચૂન્સંગૃહ્ણતિ મહીતલે ।

તાવન્ત્યબ્દસહસ્રાણિ તત્કર્તા નરકે વસેત્ ॥ ૨૦૭ ॥

બ્રાહ્મણનું લોહી પૃથ્વીતલના જટલા રજકણોને ભીંજવે છે તેટલાં હજાર વરસો સુધી તે કર્મનો કરનારો નરકવાસ સેવે છે.

અવગૂર્ય ચરેત્કૃચ્છ્રમતિકૃચ્છ્રં નિપાતને ।

કૃચ્છ્રાતિકૃચ્છ્રૌ કુર્વીત વિપ્રસ્યોત્પાદ્ય શોણિતમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

બ્રાહ્મણને મારવા સારુ લાકડી ઉગામી હોય, તો પ્રાજ્વલ્યવ્રત કરવું; તેને લાકડી મારી હોય તો અતિકૃચ્છ્ર વ્રત કરવું; અને તેને લોહી કાઢ્યું હોય તો કૃચ્છ્ર અને અતિકૃચ્છ્ર બન્ને વ્રતો કરવાં. ૨૦૮

અનુક્તનિષ્કૃતીનાં તુ પાપાનામપનુત્તયે ।

શક્તિં ચાવેક્ષ્ય પાપં ચ પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૦૯ ॥

જો પાપોની શુદ્ધિ સારુ પ્રાયશ્ચિત્તો ન કહેવાયાં હોય તે માટે શક્તિ જોઈને તથા પાપ તપાસીને પ્રાયશ્ચિત્તની કલ્પના કરવી. ૨૦૯

યૈરમ્યુપાયૈરેનાંસિ માનવો વ્યપકર્ષતિ ।

તાન્વોઽમ્યુપાયાન્વક્ષ્યામિ દેવર્ષિપિતૃસેવિતાન્ ॥ ૨૧૦ ॥

માણસો જે વ્રતઉપાયોથી પાપોને દૂર કરે છે, તે દેવ,
ઋષિ તથા પિતૃઓએ સેવેલા વ્રતોપાયો વિશે હું તમને
કહીશ. ૨૧૦

વ્રતો—

ત્ર્યહં પ્રાતરુચ્યહં સાયં ત્ર્યહમઘાદયાચિતમ્ ।

ત્ર્યહં પરં ચ નાશ્રીયાત્પ્રાજાપત્યં ચરન્દ્વિજઃ ॥ ૨૧૧ ॥

પ્રાત્રપત્ય વ્રત આચરનારા દિવે ત્રણ દિવસ સવારે
અને ત્રણ દિવસ સાંજે તથા ત્રણ દિવસ માગ્યા વિના મળેલું
ભોજન લેવું, તેમજ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા. ૨૧૧

ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિઃ સર્પિઃ કુશોદકમ્ ।

એકરાત્રોપવાસશ્ચ કૃચ્છ્રં સાંતપનં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧૨ ॥

એક દિવસ ગાયનું મૂત્ર, ગાયનું ઘાણ, તેનું દૂધ, તેનું
દહીં, તેનું ઘી તથા દહનું જલ એનુંજ લેણું ભોજન કરવું
અને બીજા દિવસે ઉપવાસ કરવો; આને સાંતપન કૃચ્છ્ર
કહ્યું છે. ૨૧૨

એકૈકં ગ્રાસમશ્રીયાત્ત્ર્યહાણિ ત્રીણિ પૂર્વવત્ ।

ત્ર્યહં ચોપવસેદન્ત્યમતિકૃચ્છ્રં ચરન્દ્વિજઃ ॥ ૨૧૩ ॥

અતિકૃચ્છ્ર આચરતા દિવે પહેલા ત્રણ દિવસે મધ્યાહ્ને,
બીજા ત્રણ દિવસ સાંજે અને ત્રીજા ત્રણ દિવસ માગ્યા વિના
એમ નવ દિવસ એકએક ડાળિયો જમવું અને છેલ્લે ત્રણ
દિવસ ઉપવાસ કરવા. ૨૧૩

તપ્તકૃષ્ણં ચરન્વિપ્રો જલક્ષીરઘૃતાનિલાન્ ।

પ્રતિગ્ર્યહં પિબેદુષ્ણાન્સકૃત્સ્નાયી સમાહિતઃ ॥ ૨૧૪ ॥

તપ્તકૃષ્ણ કરતા દિવ્જ સાવધાન ચિત્તે સ્નાન કરીને પહેલા ત્રણ દિવસ ઊંતું પાણી પીવું, બીજા ત્રણ દિવસ ઊંતું દૂધ લેવું અને ત્રીજા ત્રણ દિવસ ઊંતું ઘી ચાટવું અને છેલ્લા ત્રણ દિવસ વાયુલક્ષી (ઉપવાસી) રહેવું. ૨૧૪

[અપાં પિબેદ્વ ત્રિપલં પલમેકં ચ સર્પિષઃ ।

પયઃ પિબેત્તુ ત્રિપલં ત્રિમાત્રં ચોક્તમાનતઃ ॥

એણે કહ્યા માપ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ ત્રણ ત્રણ પલ પાણી પીવું, ત્રણ દિવસ એક એક પલ ઘી પીવું અને ત્રણ દિવસ ત્રણ ત્રણ પલ દૂધ પીવું.]

યતાન્મનોઽપ્રમત્તસ્ય દ્વાદશાહમ્ભોજનમ્ ।

પરાકો નામ કૃચ્છ્રોઽયં સર્વપાપાપનોદનઃ ॥ ૨૧૫ ॥

સાવધ રહી, મનને નિયમમાં રાખી, બાર દિવસ સુધી અનશન કરવું, એ સર્વ પાપોનું નાશ કરનારું પરાક નામે કૃચ્છ્ર છે. ૨૧૫

एकैकं द्वासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।

उपस्पृશंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ ૨૧૬ ॥

મળસંકે, મધ્યપોરે અને સાંજે એમ ત્રણવાર સ્નાન કરવું તથા સુદમાં એક એક ડોળિયો વધારતા જવું અને વદમાં એક એક ડોળિયો ઓછો કરતા રહેવું, એને (પિપિલિકામધ્ય) આંદ્રાયણવ્રત કહ્યું છે. ૨૧૬

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।

शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ ૨૧૭ ॥

યવમધ્યમ આંદ્રાયણુવ્રત આચરનારા દ્વિજ સુદધી વ્રતા-
રંભ કરી, નિયમપરાયણ રહી, એજ સમગ્ર વિધિ આચરવે.

અષ્ટાવષ્ઠા સમશ્રીયાત્પિણ્ડાન્મધ્યંદિને સ્થિતે ।

નિયતાત્મા હવિષ્યાશી યતિચાન્દ્રાયણં ચરન્ ॥ ૨૧૮ ॥

યતિઆંદ્રાયણુવ્રત કરતા દ્વિજ જિતેન્દ્રિય રહીને હવિષ્યા-
નના રોજ મધ્યાહ્ને આઠ આઠ આસ ખાવા. ૨૧૮

ચતુરઃ પ્રાતરશ્રીયાત્પિણ્ડાન્વિપ્રઃ સમાહિતઃ ।

ચતુરોઽસ્તમિતે સૂર્યે શિશુચાન્દ્રાયણં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

સ્વસ્થચિત્ત બ્રાહ્મણ ચાર કોળિયા મળસંકે ખાય અને ચાર
સૂર્ય અસ્ત પામ્યે ખાય, તે તે શિશુઆંદ્રાયણુવ્રત કહેવાય છે.

યથા કથંચિત્પિણ્ડાનાં તિસ્રોઽશીતીઃ સમાહિતઃ ।

માસેનાશ્નન્હવિષ્યસ્ય ચન્દ્રસ્યૈતિ સલોકતામ્ ॥ ૨૨૦ ॥

જે દ્વિજ નિયમચિત્ત રહી, એક માસમાં હવિષ્યાનના
ગમે તે રીતે ખસે. ચાલીશ કોળિયા ખાય છે, તે ચંદ્રના
લોકને પામે છે. ૨૨૦

એતદ્ગુદ્રાસ્તથાદિત્યા વસવશ્ચાચરન્વ્રતમ્ ।

સર્વાકુશલમોક્ષાય મરુતશ્ચ મહર્ષિભિઃ ॥ ૨૨૧ ॥

રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, મરુતો અને મહર્ષિઓએ સર્વ
અકુશલોથી છૂટવા માટે આ વ્રત આચર્યું છે. ૨૨૧

મહાવ્યાહૃતિમિર્હોમઃ કર્તવ્યઃ સ્વયમન્વહમ્ ।

અર્હિસાસત્યમક્રોધમાર્જવં ચ સમાચરેત્ ॥ ૨૨૨ ॥

વ્રત કરનારે રોજરોજ મહાવ્યાહૃતિઓથી હોમ કરવે
અને અર્હિસા, સત્ય, અક્રોધ તથા ઋજુતા રાખવાં. ૨૨૨

ત્રિગ્રહસ્ત્રિર્નિશયાં ચ સવાસા જલમાવિશેત્ ।

સ્ત્રીશૂદ્રપતિતાંશ્ચૈવ નામિભાષેત કર્હિંચિત્ ॥ ૨૨૩ ॥

તેણે દિવસે અને રાતે ત્રણ ત્રણ વાર વસ્ત્ર સાથે જલમાં સ્નાન કરવું અને ક્યારેય સ્ત્રી, શૂદ્ર તથા પતિતો સાથે ભાષણ ન કરવું. ૨૨૩

સ્થાનાસનામ્યાં વિહરેદશક્તોઽધઃ શયીત વા ।

બ્રહ્મચારી વ્રતી ચ સ્યાદ્ગુરુદેવદ્વિજાર્ચકઃ ॥ ૨૨૪ ॥

તેણે સ્થાન અને આસન સાથેજ ઊઠવું-બેસવું, અથવા અશક્ત હોય તો નીચે સૂવું. તેણે બ્રહ્મચારી અને વ્રતી રહેવું તેમજ ગુરુ, દેવ અને દ્વિજની અર્ચના કરવી. ૨૨૪

સાવિત્રીં ચ જપેન્નિત્યં પવિત્રાણિ ચ શક્તિતઃ ।

સર્વેષ્વેવ વ્રતેષ્વેવ પ્રાયશ્ચિત્તાર્થમાદતઃ ॥ ૨૨૫ ॥

તેણે શક્તિ અનુસાર નિત્ય ગાયત્રીજપ કરવો તથા અધ-મર્ષણ આદિ પવિત્ર મંત્રો જપવા. પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે સર્વ વ્રતોમાં આજ રીતે કરવું. ૨૨૫

एतैर्द्विजातयः शोष्या व्रतैर्गाविष्कृतैः ।

अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्हોमैश्च शोधयेत् ॥ ૨૨૬ ॥

જમનાં પાપ પ્રસિદ્ધ થયાં હોય, એવા દ્વિજે આ વ્રતોથી શુદ્ધ થાય. પણ જમનાં પાપ પ્રકટ થયાં ન હોય તેમને મંત્રો અને હોમોથી શુદ્ધ કરાય. ૨૨૬

ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।

पापकुन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ ૨૨૭ ॥

પાપ પ્રકટ કરવાથી, પશ્ચાત્તાપથી, તપથી, અધ્યયનથી અને આપત્કાલે દાનથીય પાપ કરનારો પાપથી મુક્ત થાય છે.

यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वानुभाषते ।

तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ ૨૨૮ ॥

માણુસ અધર્મ કરીને જમ જમ પોતાની મેળેજ તે પ્રકટ કરી દે છે, તેમ તેમ તે તે અધર્મથી મુક્ત થાય છે—માનો, સાપ કાંચળીથી છૂટે છે. ૨૨૮

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गहति ।

तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ ૨૨૯ ॥

તેનું મન જમ જમ પોતાના દુષ્કૃત્યને નિંદે છે, તેમતેમ તેનું શરીર તે તે અધર્મથી મુક્ત થાય છે. ૨૨૯

कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।

नैवं कुर्या पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ ૨૩૦ ॥

પાપ કરીને સંતાપ કરનારે માણુસ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. ‘આવું ફરી નહિ કરું’ એમ નિવૃત્તિરૂપી નિશ્ચય કરવાથી તે પવિત્ર થાય છે. ૨૩૦

एवं मंचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।

मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥ ૨૩૧ ॥

મરણ પછી કર્મનું ફલ આવું મળશે એમ મનથી વિચારીને માણુસે મન, વાણી અને કાયાથી નિત્ય શુભ કર્મ આચરવું.

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।

तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वિतीयं न समाचरेत् ॥ ૨૩૨ ॥

અજ્ઞાનથી કે જ્ઞાનથી નિંદિત કર્મ કર્યા પછી તેમાંથી મુક્તિ મેળવવા ઇચ્છનારે ફરીને એવું બીજું કર્મ ન આચરવું.

તપનું માહાત્મ્ય—

યસ્મિન્કર્મણ્યસ્ય કૃતે મનસઃ સ્યાદલાઘવમ્ ।

તસ્મિન્સ્તાવત્તપઃ કુર્યાદ્યાવત્તુષ્ટિકરં ભવેત્ ॥ ૨૩૩ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તકર્મ સંબંધમાં જે એના મનને સંતોષ ન થાય, તો તે સંબંધમાં સંતોષ થાય ત્યાં સુધી તપ કરવું. ૨૩૩

તપોમૂલમિદં સર્વં દૈવમાનુષકં સુખમ્ ।

તપોમધ્યં બુદ્ધેઃ પ્રોક્તં તપોઽન્તં વેદદર્શિભિઃ ॥ ૨૩૪ ॥

દેવ અને મનુષ્ય સંબંધી આ સર્વ સુખનું આદિ તપ-જ છે. વેદદ્રષ્ટા વિદ્વાનોએ તપને જ મધ્યરૂપ અને અંતરૂપ કહ્યું છે. ૨૩૪

બ્રાહ્મણસ્ય તપો જ્ઞાનં તપઃ ક્ષત્રસ્ય રક્ષણમ્ ।

વૈશ્યસ્ય તુ તપો વાર્તા તપઃ શૂદ્રસ્ય સેવનમ્ ॥ ૨૩૫ ॥

જ્ઞાન એ બ્રાહ્મણનું તપ છે, રક્ષણ એ ક્ષત્રિયનું તપ છે, ખેતીવાડી ને વેપાર એ વૈશ્યનું તપ છે અને સેવા એ શૂદ્રનું તપ છે. ૨૩૫

ઋષયઃ સંયતાત્માનઃ ફલમૂલાનિલાશનાઃ ।

તપસૈવ પ્રપश्यन्ति ત્રૈલોક્યં સચરાચરમ્ ॥ ૨૩૬ ॥

ફળ, મૂળ અને વાયુનું ભક્ષણ કરનારા જિતેન્દ્રિય ઋષિઓ તપે કરીનેજ સ્વચરાચર ત્રણે લોકને જીએ છે. ૨૩૬

ઔષધાન્યગદો વિદ્યા દૈવી ચ વિવિધા સ્થિતિઃ ।

તપસૈવ પ્રસિદ્ધયન્તિ તપસ્તેષાં હિ સાધનમ્ ॥ ૨૩૭ ॥

ઔષધિઓ, ઓસડો, દૈવી વિદ્યા અને સ્વર્ગાદિ વિવિધ સ્થિતિ એ તપથીજ સિદ્ધ થાય છે—તપજ તેમના સાધનરૂપ છે.

યદુસ્તરં યદુરોપં યદુર્ગં યદ્વદુષ્કરમ્ ।

સર્વં તુ તપસા સાધ્યં તપો હિ દુરતિક્રમમ્ ॥ ૨૩૮ ॥

જે દુસ્તર છે, જે દુપ્રાપ્ય છે, જે દુર્ગમ છે અને જે દુષ્કર છે, તે બધું તપથી સધાય છે—તપજ ઓળંગાવું મુશ્કેલ છે. ૨૩૮

મહાપાતકિનશ્ચૈવ શેષાશ્ચાકાર્યકારિણઃ ।

તપસૈવ સુતમેન મુચ્યન્તે કિલ્બિષાત્તતઃ ॥ ૨૩૯ ॥

મહાપાતકો તથા બીજાં ઉપપાતકો કરનારાઓ સારી રીતે સેવેલા તપે કરીને તે તે પાપથી મુક્ત થાય છે. ૨૩૯

કીટાશ્ચાહિપતજ્ઞાશ્ચ પશવશ્ચ વયાંસિ ચ ।

સ્થાવરાણિ ચ ભૂતાનિ દિવં યાન્તિ તપોબલાત્ ॥ ૨૪૦ ॥

છીડાઓ, સાપો, પતંગો, પશુઓ, પક્ષીઓ અને સ્થાવર પ્રાણીઓ એ સૌ તપોબલથી સ્વર્ગે જાય છે. ૨૪૦

યત્કિંચિદેનઃ કુર્વન્તિ મનોવાઙ્મૂર્તિર્ભિર્જનાઃ ।

તત્સર્વં નિર્દહન્ત્યાશુ તપસૈવ તપોધનાઃ ॥ ૨૪૧ ॥

માણસો મન, વાણી અને કાયાથી જે કંઈ પાપ કરે છે, તે બધાં તપોધનો તપ વડે તુરતજ બાળી નાખે છે. ૨૪૧

તપસૈવ વિશુદ્ધસ્ય બ્રાહ્મણસ્ય દિવૌકસઃ ।

હજ્યાશ્ચ પ્રતિગૃહ્ણન્તિ કામાન્સંવર્ધયન્તિ ચ ॥ ૨૪૨ ॥

તપથી વિશુદ્ધ થયેલા બ્રાહ્મણના યજ્ઞમાં દેવો બલિ સ્વીકારે છે અને તેની કામનાઓને પૂર્ણ કરે છે. ૨૪૨

પ્રજાપતિરિદં શાસ્ત્રં તપસૈવાસૃજત્પ્રભુઃ ।

તથૈવ વેદાનૃષયસ્તપસા પ્રતિપેદિરે ॥ ૨૪૩ ॥

સમર્થ પ્રજાપતિએ તપથીજ આ શાસ્ત્ર સંન્યુતું છે. તેમજ ઋષિઓ તપથીજ વેદો પામ્યા છે. ૨૪૩

इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।

सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ ૨૪૪ ॥

સર્વ તપનું આતું ઉત્તમ પુણ્ય બેનારા દેવો તપનું આ
માણે મહાભાગ્ય કહે છે. ૨૪૪

[ब्रह्मचर्यं जपो होमः काले शुद्राल्पभोजनम् ।

अरागद्वेषलोभाश्च तप उक्तं स्वयंभुवा ॥

બ્રહ્મચર્ય, જપ, હોમ, થોગ્ય કાલે શુદ્ધ ને અલ્પ આહાર,
અરાગ, રાગ, દ્વેષ અને લોભથી રહિતતા એને સ્વયંભૂ ભગવાને
તપ કહ્યું છે.]

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ ૨૪૫ ॥

યથાશક્તિ પ્રતિદિન વેદાધ્યયન, પંચ મહાયજ્ઞોનું અનુ-
શાન અને ક્ષમા એ મહાપાતકથી લાગેલાં પાપોનેય તરતજ
નાશ કરે છે. ૨૪૫

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ ૨૪૬ ॥

અગ્નિ જમ પોતાના તેજ કરીને પાસે રહેલાં ઈંધણાંને
એક ક્ષણમાં ખાળી મૂકે છે, તેમ વેદવેત્તા જ્ઞાનસ્પી અગ્નિથી
સર્વ પાપોને ખાખ કરે છે. ૨૪૬

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।

अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ ૨૪૭ ॥

આમ પ્રકટ પાપોનું યથાવિધિ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું. હવે ગૂઢ
પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત વિશે સાંભળો. ૨૪૭

ગુપ્ત પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત—

સઘ્યાહુતિપ્રણવકાઃ પ્રાણાયમાસ્તુ ષોડશ ।

અપિ ભ્રૂણહર્ષં માસાત્પુનન્યહરહઃ કૃતાઃ ॥ ૨૪૮ ॥

જે રોજરોજ વ્યાહતિ અને ઓંકાર સાથે સોળ પ્રાણા-
યામ એક માસ સુધી કરવામાં આવે, તો ભ્રૂણહત્યારાને પણ
તે શુદ્ધ કરે. ૨૪૮

કૌત્સં જપ્ત્વાપિ જ્ઞાત્યેતદ્વામિષ્ટં ચ પ્રતીત્યૃચમ્ ।

માહિત્રં શુદ્ધવચ્ચથ સુરાપોઽપિ વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૪૯ ॥

કૌત્સઋષિ જ્ઞાતા દ્રષ્ટા છે તે ‘અપ નઃશોશુચદઘમ્’ એ
સૂક્તનો, વસિષ્ઠ જ્ઞાતા દ્રષ્ટા છે તે ‘પ્રતિસ્તોમેભિરુષસં’ એ
ઋચાનો, ‘મહિત્રીણામવોઽસ્તુ’ એ સૂક્તનો, તેમજ ‘જ્ઞાતોન્વિન્દ્રં
સ્તવામ શુદ્ધમ્’ એ ત્રણ ઋચાઓનો જે એક માસ સુધી
જાપ કરવામાં આવે, તો તેથી સુરા પીનારોય શુદ્ધ થાય છે.

સકૃજ્જપ્ત્વાસ્ય વામીયં શિવસંકલ્પમેવ ચ ।

અપહૃત્ય સુવર્ણં તુ ક્ષણાદ્ભવતિ નિર્મલઃ ॥ ૨૫૦ ॥

એક માસ સુધી ‘અસ્ય વામસ્ય પલિતસ્ય’ એ સૂક્તનો
તેમજ ‘યજ્ઞાગ્રતો દૂરમુદતિ’ એ શિવસંકલ્પ સૂક્તનો રોજ
એકએક પાઠ કરવામાં આવે, તો તેથી સોનાની ચોરી કરનારો
નિર્મલ થાય છે. ૨૫૦

હવિષ્યન્તીયમમ્યસ્ય ન તમંહ ઇતીતિ ચ ।

જાપિત્વા પૌરુષં સૂક્તં મુચ્યતે ગુરુતલ્પગઃ ॥ ૨૫૧ ॥

ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારો પાતકી ‘હવિષ્યાન્તમર્જરં
સ્વર્વિદિ’ એ ઓગણીસ ઋચાઓનો, અથવા ‘ન તમહો ન

દુરિતમ્' એ આઠ ઋચાઓનો અથવા તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પ-
મસ્તુ એ સૂક્તનો, અથવા 'સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ' એ પૂરુષ-
સૂક્તનો એક માસ સુધી જપ કરે, તો તે પાપથી તે મુક્ત
થાય છે. ૨૫૧

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।

अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति वा ॥ २५२ ॥

સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ મહાપાતકોની શુદ્ધિ ઇચ્છતા માણસે
'અવ તે હેઠ્ઠો વરુણ નમોમિઃ' એ ઋચાનો, અથવા 'યત્કિંચેદં
વરુણ દૈવ્યે જને' એ ઋચાનો અથવા તો 'શિવસંકલ્પમસ્તુ'
એ સૂક્તનો એક વરસ સુધી નિત્ય જપ કરવો. ૨૫૨

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।

जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्रयहात् ॥ २५३ ॥

જાણે અયોગ્ય દાન લીધું હોય અથવા નિંદિત ભોજન ક્યું
હોય, તે માણસ 'તરત્સમન્દી ધાવતિ' એ ચાર ઋચાઓ
જપવાથી ત્રણ દિવસમાં શુદ્ધ થાય છે. ૨૫૩

सोमारौद्रं तु बह्वेना मासमभ्यस्य शुद्ध्यति ।

स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्यम्णामिति च तृचम् ॥ २५४ ॥

અનેક પાપો કરનારે માણસે એ 'સોમારૌદ્રા ધારયેથામ-
સુર્યમ્' એ ચાર ઋચાઓનો અથવા 'અર્યમણં વરુણં મિત્રં ચ'
એ ત્રણ ઋચાઓનો એક માસ સુધી સ્નાન કરીને નિત્ય
અભ્યાસ કરે તો તે તે પાપોમાંથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૫૪

अब्दार्धमिन्द्रमित्येतदेनस्त्री सप्तकं जपेत् ।

अप्रशस्तं तु कृत्वाप्सु मासमासीत् भैक्षभुक् ॥ २५५ ॥

પાપી માણસ છ માસ સુધી 'ઇન્દ્રં મિત્રં વરુણમગ્નિમ્' એ સાત ઋચાઓનો જપ કરે. તેણે જલમાં અયોગ્ય ક્રિયા કરી હોય, તો તે એક માસ સુધી લિષા માગી જમે. ૨૫૫

મન્ત્રૈઃ શાકલહોમીયૈરબ્દં હૃત્વા ઘૃતં દ્વિજઃ ।

સુગુર્વપ્યપહન્ટ્યેનો જપ્ત્વા વા નમ હત્યૃચમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

'દેવકૃતસ્ય' વગેરે શાકલ હોમના મંત્રોથી દ્વિજ એ ધી હોમે, તેમજ 'નમઃ ઇન્દ્રશ્ચ' એ ઋચાનો એક વર્ષ સુધી જપ કરે, તો તેનું મહાપાપ દૂર થાય છે. ૨૫૬

મહાપાતકસંયુક્તોઽનુગચ્છેદ્વાઃ સમાહિતઃ ।

અમ્યસ્યાબ્દં પાવમાનીર્મૈક્ષાહારો વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૫૭ ॥

મહાપાતકવાળો પુરુષ સાવધાનચિત્ત થઈ એ એક વર્ષ સુધી લિષાથી આહાર કરે, નિત્ય ગાયનું અનુગમન કરે, અને 'યઃ પાવમાનીરધ્યેતિ' વગેરે પવમાન ઋચાઓનો અભ્યાસ કરે, તો તે તેથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૫૭

અરણ્યે વા ત્રિરમ્યસ્ય દ્રયતો વેદસંહિતામ્ ।

મુચ્યતે પાતકૈઃ સર્વૈઃ પરાકૈઃ શોધિતસ્ત્રિભિઃ ॥ ૨૫૮ ॥

ત્રણ પરાક વ્રતોથી શુદ્ધ થયેલો માણસ અરણ્યમાં પ્રયત્ન-પૂર્વક વેદસંહિતાનો ત્રણ વાર અભ્યાસ કરે, તો તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. ૨૫૮

ત્ર્યહં તૂપવસેદ્યુક્તસ્ત્રિહોઽમ્યુપયજ્ઞપઃ ।

મુચ્યતે પાતકૈઃ સર્વૈસ્ત્રિજપિત્વાષમર્ષણમ્ ॥ ૨૫૯ ॥

નિયમયુક્ત રહી, ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરી અને ત્રણ કાલ

પાણીમાં સ્નાન કરી જે 'ઋતં ચ સત્યં ચ' એ અધર્મર્ષણ મંત્રનો ત્રણ વાર જપ કરે છે, તે અધર્મ પાપોથી છૂટે છે. ૨૫૯

યથાઽશ્વમેધઃ ક્રતુરાંદ્ સર્વપાપાપનોદનઃ ।

તથાઘર્મર્ષણં સૂક્તં સર્વપાપાપનોદનમ્ ॥ ૨૬૦ ॥

સર્વ યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ એવો અશ્વમેધ જેમ સર્વ પાપોનો નાશ કરે છે, તેમ આ અધર્મર્ષણ સૂક્ત સર્વ પાપોને દૂર કરી દે છે. ૨૬૦

હત્વા લોકાનપીમાંસ્ત્રીનશ્રન્નપિ યતસ્તતઃ ।

ઋગ્વેદં ધારયન્વિપ્રો નૈનઃ પ્રાપ્નોતિ કિંચ્ચન ॥ ૨૬૧ ॥

ઋગ્વેદને ધારણ કરનારો વિપ્ર કદી આ ત્રણે લોકોને હણે અને ગમે ત્યાંથી ભોજન કરે, તો પણ તેને કશુંય પાપ લાગતું નથી. ૨૬૧

ઋક્સંહિતાં ત્રિરમ્યસ્ય યજુષાં વા સમાહિતઃ ।

સામ્નાં વા સરહસ્યાનાં સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૨૬૨ ॥

જે સમયિત્ત મનુષ્ય ઋક્, યજુર્ અને સામ એ વેદોનો અથવા આશ્લણ તથા ઉપનિષદ સાથેની સામસંહિતાનો ત્રણ-વાર અભ્યાસ કરે છે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. ૨૬૨

યથા મહારૂદં પ્રાપ્ય ક્ષિપ્તં લોષ્ટં વિનશ્યતિ ।

તથા દુશ્ચરિતં સર્વં વેદે ત્રિવૃત્તિ મજ્જતિ ॥ ૨૬૩ ॥

જેમ મોઠા ધરામાં નાખેલું માટીનું ઢેકું નાશ પામે છે, તેમ ત્રિવૃત્ત વેદમાં સર્વ દુશ્ચરિતો ડૂબી જાય છે. ૨૬૩

ઋત્વો યજૂંષિ ચાન્યાનિ સામાનિ વિવિધાનિ ચ ।

एष ज्ञेयस्त्रिवृद्धेदો यो वेदैर्न स वेदवित् ॥ ૨૬૪ ॥

ઋક્, યજુર્ અને સામ તથા એ ત્રણેનાં વિવિધ બ્રાહ્મણ-
દિ શાસ્ત્ર એને ત્રિવૃત્તવેદ જાણવા. જ એ ત્રિવૃત્તવેદને જાણે
છે, તે વેદજ્ઞ છે. ૨૬૪

આદ્યં યત્ર્યક્ષરં બ્રહ્મ ત્રયી યસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતા ।

સ ગુણોઽન્યસ્ત્રિવૃદ્ધેદો યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥ ૨૬૫ ॥

જ ત્રણ અક્ષરવાળો (ૐ) આદ્ય બ્રહ્મરૂપ છે અને જમાં
ત્રણ વેદ સમાયેલા છે, તે ગુણ એવો બીજો ત્રિવૃત્તવેદ છે. જ
એને જાણે છે, તે વેદવેત્તા છે. ૨૬૫

[પૃથગ્ બ્રાહ્મણકલ્પાભ્યાં સ હિ વેદસ્ત્રિવૃત્તસ્મૃતઃ ॥

સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને કલ્પ એ ત્રણ ભેગાં ત્રિવૃત્તવેદ
કહેવાય છે.]

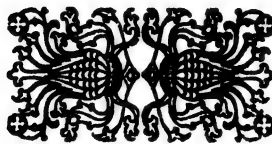
[એષ વોમિહિતઃ કૃત્સઃ પ્રાયશ્ચિત્તસ્ય નિર્ણયઃ ।

નિઃશ્રેયસં ધર્મવિધિં વિપ્રસ્યેમં નિબોધત ॥

પ્રાયશ્ચિત્તનો આ સમગ્ર નિર્ણય તમને કહ્યો. હવે બ્રાહ્મ-
ણને કલ્યાણકારી એવો આ ધર્મવિધિ સાંભળો.]

इति श्री मानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां एकादशोऽध्यायः॥

ઇતિશ્રી માનવધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તાયાં સંહિતાયાં અધ્યાય ૧૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨ મો

ચાતુર્વર્ણ્યસ્ય કૃત્સોડ્યમુક્તો ધર્મસ્ત્વયાઽનઘ ।

કર્મણાં ફલનિર્વૃત્તિં શંસ નસ્તસ્વતઃ પરામ્ ॥ ૧ ॥

હે નિષ્પાપ ! તમે ચાતુર્વર્ણ્યનો આ સમગ્ર ધર્મ કહ્યો.
હવે તમે અમને કર્મની પરમ ફલપ્રાપ્તિ વિશે યથાર્થ કહો. ૧

સ તાનુવાચ ધર્માત્મા મહર્ષાન્માનવો મૃગુઃ ।

અસ્ય સર્વસ્ય શૃણુત કર્મયોગસ્ય નિર્ણયમ્ ॥ ૨ ॥

ધર્માત્મા તે મનુપુત્ર ભૃગુએ તે મહર્ષિઓને કહ્યું કે
આ સર્વ કર્મયોગનો નિર્ણય તમે સાંભળો. ૨

ત્રણ જાતનાં કર્મ—

શુભાશુભફલં કર્મ મનોવાગ્દેહસંભવમ્ ।

કર્મજા ગતયો નૃણામુત્તમાધમમધ્યમાઃ ॥ ૩ ॥

મન, વાણી અને દેહે કરીને થયેલાં કર્મનું શુભ કે
અશુભ ફળ મળે છે; અને તે તે કર્મ પ્રમાણે મનુષ્યોને
ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ ગતિઓ આવે છે. ૩

તસ્યેહ ત્રિવિધસ્યાપિ ત્ર્યધિષ્ઠાનસ્ય દેહિનઃ ।

દશલક્ષણયુક્તસ્ય મનો વિદ્યાત્પ્રવર્તકમ્ ॥ ૪ ॥

દેહધારીઓનાં દશ લક્ષણવાળાં અને ત્રણ જાતની
ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ ગતિ આપનારાં ત્રણ જાતનાં
જે કર્મો છે તેમના પ્રવર્તક તરીકે મનને જણાવું. ૪

પરદ્રવ્યેષ્વભિધ્યાનં મનસાનિષ્ઠચિન્તનમ્ ।

વિતથામિનિવેશશ્ચ ત્રિવિધં કર્મ માનસમ્ ॥ ૫ ॥

પરદ્રવ્ય વિશે નજર બગાડવી, મનથી અનિષ્ટ ચિંતવવું, અને નાસ્તિક વિચારગ્રહ રાખવો, એ ત્રણ જાતનાં માનસિક પાપકર્મો છે. ૫

પારુણ્યમનૃતં ચૈવ પૈશૂન્યં ચાપિ સર્વશઃ ।

અસંબદ્ધપ્રલાપશ્ચ વાહ્મ્યં સ્યાચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૬ ॥

કહોર ભાષણ, અસત્ય વચન, બધી બાબતોથી ચાડી ચૂગલી અને ક્ષેત્રે તેમ બકવાદ, એ ચાર જાતનાં વાણી સંબંધી પાપકર્મો છે. ૬

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધાનતઃ ।

પરદારોપસેવા ચ શરીરં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૭ ॥

આપ્યા વિનાનું પરદ્રવ્ય લઇ લેવું, શાસ્ત્રવિધાન વિનાનું હિંસા કરવી અને પરપત્નીગમન કરવું, એ ત્રણ જાતનાં શરીરવિષયક પાપકર્મો છે. ૭

માનસં મનસૈવાયુષ્મંકે શુભાશુભમ્ ।

વાચા વાચા કૃતં કાયેનૈવ ચ કાયિકમ્ ॥ ૮ ॥

શુભ અને અશુભ એવાં માનસ કર્મોનું ફલ માણસ મનથી જ લોગવે છે, તેમ તેવાં વાચિક કર્મોનું ફલ તે વાચાર્થ લોગવે છે અને તેવાં કાયિક કર્મોનું ફલ તે કાયાથી લોગવે છે

[ત્રિવિધં ચ શરીરેણ વાચા ચૈવ ચતુર્વિધમ્ ।

મનસા ત્રિવિધં કર્મ દશાધર્મપથાંસ્ત્યજેત્ ॥

આ ત્રણ જાતનાં કાયિક કર્મ, ચાર જાતનાં વાચિક કર્મ અને ત્રણ જાતનાં માનસિક કર્મ—એમ દશે પ્રકારનાં એ અધર્મ કર્મોને મનુષ્યે ત્યજવાં.]

શરીરજૈઃ કર્મદોષૈર્યાતિ સ્થાવરતાં નરઃ ।

વાચિકૈઃ પશ્ચિમૃગતાં માનસૈરન્યજાતિતામ્ ॥ ૯ ॥

શરીરથી થયેલા કર્મદોષોએ કરીને માણસ સ્થાવરતા (વૃક્ષો, પર્વત વગેરેને) પામે છે. વાણીથી થયેલા દોષોને લીધે પશુપક્ષીનો અવતાર પામે છે; અને માનસિક કર્મ-દોષોથી તે અંત્યજ જાતિમાં જન્મ ધરે છે. ૯

[શુભૈઃ પ્રયોગૈર્દેવત્વં વ્યામિશ્રૈર્માનુષો મવેત્ ।

અશુભૈઃ કેવલૈશ્ચૈવ તિર્યગ્યોનિષુ જાયતે ॥

શુભ કર્મયોગોથી માણસ દેવત્વ મેળવે છે, મિશ્રિત કર્મયોગોથી તે માનવ જન્મે છે અને કેવળ અશુભ કર્મ-યોગથી તે પક્ષીયોનિમાં જન્મ પામે છે.]

[વાગ્દણ્ડોથ મવેન્મૌનં મનોદણ્ડસ્ત્વનાશનમ્ ।

શારીરસ્ય હિ દણ્ડસ્ય પ્રાણાયામો વિધીયતે ॥

મૌન એ વાગ્દંડરૂપ છે; અનશન એ મનોદંડરૂપ છે અને પ્રાણાયામ એ શારીર દંડરૂપ છે.]

[વાગ્દણ્ડો હન્તિ વિજ્ઞાનં મનોદણ્ડઃ પરાં ગતિમ્ ।

કર્મદંડસ્તુ લોકાંસ્ત્રીન્હન્યાદપરિરક્ષિતઃ ॥

દંડને બરાબર રક્ષિત રાખ્યા હોય નહિ, તો વાગ્દંડ વિજ્ઞાનને હણે છે, મનોદંડ પરમગતિને હણે છે અને કર્મદંડ ત્રણે લોકોને હણે છે.]

[ત્રિદણ્ડં ધારયેદ્યોગી શારીરં ન તુ વૈળવમ્ ।

વાચિકં કાયિકં ચૈવ માનસં ચ યથાવિધિ ॥

યોગીએ આ શારીર આદિનો—નહિ કે વાંસનો દંડ ધારવો.

તેણે યથાવિધિ વાચિક, કાયિક અને માનસિક એ ત્રણ દંડ ધારણ કરવા.]

વાગ્દણ્ડોઽથ મનોદણ્ડઃ કાયદણ્ડસ્તથૈવ ચ ।

યસ્યૈતે નિહિતા બુદ્ધૌ ત્રિદણ્ડીતિ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૦ ॥

વાગ્દંડ, મનોદંડ, અને કાયિક દંડ એ જની બુદ્ધિમાં નિયમપૂર્વક રહ્યા છે, તે ત્રિદંડી કહેવાય છે. ૧૦

ત્રિદણ્ડમેતન્નિક્ષિપ્ય સર્વભૂતેષુ માનવઃ ।

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય તતઃ સિદ્ધિં નિચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

જે માણસ આ ત્રણે દંડાથી પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે વ્યવહાર કરે છે અને જે કામક્રોધને સંયમમાં રાખે છે, તે પરમસિદ્ધિ પામે છે. ૧૧

ક્ષેત્રજ્ઞ અને ભૂતાત્મા—

યોઽસ્યાત્મનઃ કારયિતા તં ક્ષેત્રજ્ઞં પ્રચક્ષતે ।

યઃ કરોતિ તુ કર્માણિ સ ભૂતાત્મોચ્યતે બુદ્ધૈઃ ॥ ૧૨ ॥

જે આ શરીરને કર્મ કરાવનાર છે તેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે અને જે કર્મો કરે છે તેને પાંડિતો ભૂતાત્મા (શરીર) કહે છે.

જીવસંજ્ઞોઽન્તરાત્માઽન્યઃ સહજઃ સર્વદેહિનામ્ ।

યેન વેદયતે સર્વં સુખં દુઃખં ચ જન્મસુ ॥ ૧૩ ॥

સર્વ દેહધારીઓની સાથેજ બીજે જીવ સંજ્ઞાવાળો અંતરાત્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી જન્મજન્મમાં સર્વ સુખદુઃખો જાણવામાં આવે છે. ૧૩

તાવુમૌ ભૂતસંપૃક્તૌ મહાન્ક્ષેત્રજ્ઞ એવ ચ ।

ઉચ્ચાવચેષુ ભૂતેષુ સ્થિતં તં વ્યાપ્ય તિષ્ઠતઃ ॥ ૧૪ ॥

મહાન (સૂક્ષ્મ શરીર) અને ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવાત્મા) તે બન્ને પંચ મહાભૂતો સાથે જોડાઈ રહીને નાનાંમોટાં સર્વ પ્રાણી-ઓમાં રહેલા તે પરમાત્માના આશ્રયથી રહે છે. ૧૪

[ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિદ્ય વિભર્ત્યવ્યય ईશ્વરઃ ॥

ઉત્તમ પુરુષ તો બીજોજ છે—તે પરમાત્મા કહેવાય છે, તે અવિનાશી ईશ્વર ત્રણે લોકમાં પ્રવેશીને તેમનું બરણુપોષણ કરે છે.]

असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।

उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः ॥ ૧૫ ॥

તે પરમાત્માના શરીરમાંથી અસંખ્ય જીવો નીકળીને ઊંચનીચ સર્વ ભૂતોને સતત ચેષ્ટામય કરે છે. ૧૫

ધર્માધર્મનું કથન—

पञ्चम्य एव मात्राम्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् ।

शरीरं यातनार्थायमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ ૧૬ ॥

દુષ્ટત્વ કરનારા માણસોને મરણ પછી, કર્મની યાતના ભોગવવા સારુ પંચ તન્માત્રાઓમાંથી બીજું (સૂક્ષ્મ) શરીર ઊપજે છે. ૧૬

तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणेह यातनाः ।

तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ ૧૭ ॥

તે શરીરથી યમલોકની યાતનાઓ ભોગવીને તેઓ પાછા તેજ પંચભૂતોની માત્રાઓમાં વિભાગ પ્રમાણે લય પામે છે.

સોઽનુભૂયાસુખોદર્કાન્દોષાન્વિષયસજ્જજાન ।

વ્યપેતકલ્મષોઽમ્યેતિ તાવેવોમૌ મહૌજસૌ ॥ ૧૮ ॥

વિષયસંગથી જન્મેલા દુઃખપરિણામી દોષોને અનુ-
ભવીને તે જીવ પાપમુક્ત થઈને પાછા તેજ એ મહાઓજ-
સ્વી (મહત્તત્ત્વ અને ક્ષેત્રજ) નો આશ્રય લે છે. ૧૮

તૌ ધર્મ પश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।

યામ્યાં પ્રાપ્નોતિ સંપૃક્તઃ પ્રેત્યેહ ચ સુખાસુખમ્ ॥ ૧૯ ॥

તંદ્રારહિત તે બેઉ જીવનાં પાપ અને પુણ્ય વિચારે છે,
અને જીવ એ પાપપુણ્યથી જોડાઈને આ લોક તથા પરલોકમાં
સુખ ને દુઃખ પામે છે. ૧૯

यद्याचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ।

તૈરેવ ચાવૃતો ભૂતૈઃ સ્વર્ગે સુખમુપાશ્રુતે ॥ ૨૦ ॥

જીવ જો અદ્ય એવોજ અધર્મ કરે છે અને મોટા ભાગે
ધર્મજ આચરે છે, તો એ પંચમહાભૂતોથી વીંટાઈ ને તે
સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવે છે. ૨૦

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः ।

તૈર્ભૂતૈઃ સ પરિત્યક્તો યામીઃ પ્રાપ્નોતિ યાતનાઃ ॥ ૨૧ ॥

પણ, તે જો મોટા ભાગે અધર્મનેજ સેવે છે અને ધર્મને
અદ્ય પ્રમાણમાંજ આચરે છે, તો એ પંચમહાભૂતોથી
વિખૂટો પડીને તે યમલોકની યાતનાઓને પામે છે. ૨૧

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।

તાન્યેવ પશ્ચ ભૂતાનિ પુનરપ્યેતિ ભાગશઃ ॥ ૨૨ ॥

તે જીવ યમલોકની એ યાતનાઓ ભોગવીને અને પાપ-
મુક્ત થઈને, ફરીથી તેજ પંચમહાભૂતોને વિભાગવાર ધારે છે.

एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।

धर्मतोऽधर्मतश्चैव धર્મે दध्यात्सदा मनः ॥ ૨૩ ॥

ધર્મ અને અધર્મ પ્રમાણેની જીવની આ ગતિને સ્વ-
બુદ્ધિથી જોઈને મનુષ્યે મનને સદાય ધર્મમાં જોડવું. ૨૩

સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણનાં લક્ષણ—

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ।

यैर्व्याप्येमान्स्थितો भावान्મહાન્સર્વાન્શेषતઃ ॥ ૨૪ ॥

સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ આત્મા (મહત્)ના
ગુણો બાળવા. મહત્તત્ત્વ તે ગુણો વડે આ સર્વ પદાર્થોને
અશેષે વ્યાપીને રહ્યું છે. ૨૪

यो यदैषां गुणौ देहे साकल्येनातिरिच्यते ।

स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ ૨૫ ॥

એ ગુણોમાંથી જીવના શરીરમાં જે ગુણ વિશેષ કરીને
હોય છે, તે ગુણ શરીરધારી જીવને પોતાનાં લક્ષણોથી યુક્ત
કરે છે. ૨૫

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।

एतद्व्याप्तिमदेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ ૨૬ ॥

જ્ઞાન સત્ત્વગુણ છે, અજ્ઞાન તમોગુણ છે અને રાગદ્વેષ
રજોગુણ છે, એમ કહ્યું છે. પ્રાણીમાત્રને આશ્રયે રહેલું આ
શરીર આ ગુણોથી વ્યાપ્ત છે. ૨૬

તત્ર યત્રીતિસંયુક્તં કિંચિદાત્મનિ લક્ષ્યેત્ ।

પ્રશાન્તમિવ શુદ્ધામં સર્વં તદુપધારયેત્ ॥ ૨૭ ॥

તેમાં આત્મામાં જે કંઈ પ્રીતિયુક્ત, પ્રશાંત અને શુદ્ધ પ્રકાશરૂપ બાણાય, તેને સત્ત્વગુણ બાણવેા. ૨૭

યત્તુ દુઃખસમાયુક્તમપ્રીતિકરમાત્મનઃ ।

તદ્રજોઽપ્રતિપં વિદ્યાત્સતતં હારિ દેહિનામ્ ॥ ૨૮ ॥

પણ જે દુઃખયુક્ત હોય, આત્માને જે અપ્રીતિકર હોય અને દેહધારીઓને જે સતત પ્રતિકૂળ (વિષયો) તરફ ખેંચતો હોય, તેને રજોગુણ બાણવેા. ૨૮

યત્તુ સ્યાન્મોહસંયુક્તમવ્યક્તં વિષયાત્મકમ્ ।

અપ્રતર્ક્યમાવિજ્ઞેયં તમસ્તદુપધારયેત્ ॥ ૨૯ ॥

વળી, જે મોહયુક્ત હોય, જે અપ્રકટ વિષયાત્મક હોય, જેને વિશે તર્ક ન કરી શકાય અને જેને વિશે બાણી ન શકાય, તેને તમોગુણ માનવેા. ૨૯

ત્રયાણામપિ ચૈતેષાં ગુણાનાં યઃ ફલોદયઃ ।

અદ્યો મધ્યો જઘન્યશ્ચ તં પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૩૦ ॥

આ ત્રણે ગુણોની ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવી જે લક્ષપ્રાપ્તિ છે, તે હું સંપૂર્ણતાએ કહીશ. ૩૦

વેદામ્યાસસ્તપો જ્ઞાનં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધર્મક્રિયાઽઽત્મચિન્તા ચ સાત્ત્વિકં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૧ ॥

વેદાધ્યાસ, તપ, જ્ઞાન, શૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ધર્મક્રિયા અને આત્મચિંતાને એ સત્ત્વગુણનાં લક્ષણ છે. ૩૧

આરમ્ભરુચિતાઽધૈર્યમસત્કાર્યપરિગ્રહઃ ।

વિષયોપસેવા ચાજસં રાજસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૨ ॥

આરંભમાં રુચિ, અધીરતા, અસત્કાર્યોનો સ્વીકાર અને નિત્ય વિષયોનું સેવન એ રજેગુણનાં લક્ષણ છે. ૩૨

લોભઃસ્વપ્નોઽધૃતિઃ ક્રૌર્યં નાસ્તિક્યં મિત્તવૃત્તિતા ।

યાચિષ્ણુતા પ્રમાદશ્ચ તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૩ ॥

લોભ, ઝાંધણુશીપાણું, અધીરાઈ, કૂરતા, નાસ્તિકતા, આચારબ્રષ્ટતા, ભાગણવૃત્તિ અને પ્રમાદ એ તમોગુણનાં લક્ષણ છે. ૩૩

ત્રયાણામપિ ચૈતેષાં ગુણાનાં ત્રિષુ તિષ્ઠનામ્ ।

ઈદં સામાસિક જ્ઞેયં ક્રમશો ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૪ ॥

ત્રણે કાલમાં રહેવાવાળા આ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના આ અનુક્રમે સંક્ષેપમાં ગુણ તથા લક્ષણો જણાવ્યાં. ૩૪

યત્કર્મ કૃત્વા કુર્વશ્ચ કરિષ્યંશ્ચૈવ લજ્જતિ ।

તદ્વજ્જેયં વિદુષા સર્વં તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૫ ॥

જે કર્મ કરીને, કરતી વખતે અને કર્યા પહેલાં લજ્જા આવે છે, તે સર્વ કર્મને વિદ્વાને તમોગુણના લક્ષણવાળાં જણાવ્યાં.

યેનાસ્મિન્કર્મણા લોકે રુચ્યાતિમિચ્છતિ પુષ્કલમ્ ।

ન ચ શ્ચોચત્યસંપતૌ તદ્વિજ્ઞેયં તુ રાજસમ્ ॥ ૩૬ ॥

જે કર્મથી મનુષ્ય આ લોકમાં પુષ્કળ ખ્યાતિ ધરાવે છે અને ખ્યાતિની સંપત્તિ ન મળતાં છતાં જીને વિશે તે શોક કરતો નથી, તે કર્મને રજેગુણી જણાવ્યાં. ૩૬

યત્સર્વેણેચ્છતિ જ્ઞાતું યન્ન લજ્જતિ ચાચરન્ ।

येन तुष्याति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ૩૭ ॥

જ કર્મથી મનુષ્ય જ્ઞાન ઇચ્છે છે, જ આચરતાં તેને લજ્જવાપણું નથી અને જથી એના આત્માને સંતોષ થાય છે, તે સર્વ કર્મ સત્ત્વગુણનાં લક્ષણવાળાં છે. ૩૭

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।

सत्त्वस्य लक्षणं धर्म श्रैष्ठ्यमेषां यथोत्तरम् ॥ ૩૮ ॥

તમોગુણનું મુખ્ય લક્ષણ કામ છે, રજોગુણનું મુખ્ય લક્ષણ અર્થ છે અને સત્ત્વગુણનું મુખ્ય લક્ષણ ધર્મ છે; એમાં ઉત્તર-રેત્તર શ્રેષ્ઠતા છે. ૩૮

સત્ત્વાદિક ગુણોથી થનારી ગતિઓ—

येन यस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते ।

तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ૩૯ ॥

એ ગુણોમાંથી જ ગુણથી જીવ સંસારને પ્રાપ્ત કરે છે, તે એ સર્વની ગતિઓને હું યથાક્રમે સંક્ષેપમાં કહીશ. ૩૯

देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।

तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ૪૦ ॥

સાત્ત્વિકા દેવત્વને પામે છે, રાજસીઓ મનુષ્યત્વ પામે છે અને તામસીઓ તિર્યગ્ગોત્રિપણું પામે છે. આમ આ નિત્ય ત્રણ પ્રકારની ગતિ છે. ૪૦

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।

अधमा मध्यमाऽऽद्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥ ૪૧ ॥

વળી કર્મ અને વિધાના વિશેષે કરીને એ ત્રિવિધ ગતિ પાછી અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકારની બાણવી.

સ્થાવરાઃ કૃમિકીટાશ્ચ મત્સ્યાઃ સર્પાઃ સકચ્છવાઃ ।

પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ જઘન્યા તામસી ગતિઃ ॥ ૪૨ ॥

વૃક્ષાદિ સ્થાવરો, કૃમિઓ, કીડાઓ, માછલાં, સરપો, કાચબાઓ, પશુઓ અને મૃગો એ તમોગુણની અધમ ગતિ છે. ૪૨

હસ્તિનશ્ચ તુરંગાશ્ચ શૂદ્રા મ્લેચ્છાશ્ચ ગર્હિતાઃ ।

સિંહા વ્યાઘ્રા વરાહાશ્ચ મધ્યમા તામસી ગતિઃ ॥ ૪૩ ॥

હાથીઓ, ઘોડાઓ, શૂદ્રો, નિંદિત મ્લેચ્છો, સિંહો, વાઘો અને ભૂંડો એ તમોગુણની મધ્યમ ગતિ છે. ૪૩

ચારણાશ્ચ સુપર્ણાશ્ચ પુરુષાશ્ચૈવ દામ્ભિકાઃ ।

રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ તામસીષૂત્તમા ગતિઃ ॥ ૪૪ ॥

ચારણો, ગરુડ આદિ પંખીઓ, દાંભિક પુરુષો, રાક્ષસો અને પિશાચો એ તમોગુણની ઉત્તમ ગતિ છે. ૪૪

જ્ઞાતા મજ્ઞા નટાશ્ચૈવ પુરુષાઃ શસ્ત્રવૃત્તયઃ ।

દ્યૂતપાનપ્રસક્તાશ્ચ જઘન્યા રાજસી ગતિઃ ॥ ૪૫ ॥

ઝલ્લો, મલ્લો, નટો, શસ્ત્રવૃત્તિવાળા પુરુષો, ભુગાર અને દારૂ પીનારાઓ, એ રજોગુણની અધમ ગતિ છે. ૪૫

રાજાનઃ ક્ષત્રિયાશ્ચૈવ રાજ્ઞાં ચૈવ પુરોહિતાઃ ।

વાદયુદ્ધપ્રધાનાશ્ચ મધ્યમા રાજસી ગતિઃ ॥ ૪૬ ॥

રાજાઓ, ક્ષત્રિયો, રાજના પુરોહિતો અને વાદ્યુદ્ધ કરનારા પુરુષો, એ રજોગુણની મધ્યમ ગતિ છે. ૪૬

ગન્ધર્વા ગુહ્યાકા યક્ષા વિબુધાનુચરાશ્ચ ચે ।

તથૈવાપ્સરસઃ સર્વા રાજસીષ્ઠત્તમા ગતિઃ ॥ ૪૭ ॥

ગન્ધર્વો, ગુહ્યકો, યક્ષો, દેવોના અનુચરો અને અપ્સ-
રણો, એ સર્વ રજ્જેશુણી ઉત્તમ ગતિ છે. ૪૭

તાપસા યતયો વિપ્રા યે ચ વૈમાનિકા ગણાઃ ।

નક્ષત્રાણિ ચ દૈત્યાશ્ચ પ્રથમા સાન્વિકી ગતિઃ ॥ ૪૮ ॥

તાપસો, યતિઓ, વ્રાહ્મણો, વિમાનચારી ગણો, નક્ષત્રો
અને દૈત્યો, એ સત્ત્વગુણની અધમ ગતિ છે. ૪૮

યજ્ઞાન ઋષયો દેવા વેદા જ્યોતીર્ણિ વત્સરાઃ ।

પિતરશ્ચૈવ સાધ્યાશ્ચ દ્વિતીયા સાન્વિકી ગતિઃ ॥ ૪૯ ॥

યજ્ઞમાનો, ઋષિઓ, દેવો, વેદો, નક્ષત્રો, વર્ષો, પિતૃઓ
અને સાધ્યો, એ સત્ત્વગુણની મધ્યમ ગતિ છે. ૪૯

બ્રહ્મા વિશ્વસૃજો ધર્મો મહાનવ્યક્તમેવ ચ ।

ઉત્તમાં સાન્વિકીમેતાં ગતિમાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૫૦ ॥

બ્રહ્મા, પ્રજાપતિઓ, ધર્મ, મહત્તત્ત્વ અને અવ્યક્ત
(પ્રકૃતિ) અને પંડિતો સત્ત્વગુણની ઉત્તમ ગતિ કહે છે. ૫૦

एष सर्वः समुद्दिष्टविप्रकारस्य कर्मणः ।

त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

ત્રણ પ્રકારના કર્મનાં ત્રણ પ્રકારનાં કૃણ અને એમનો
પાછો ત્રણત્રણ જાતનો સર્વ પ્રાણીઓનો આ સંસાર, સંપૂર્ણ
રીતે કહ્યો. ૫૧

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ।

पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

મૂર્ખ નરાધમે ઇન્દ્રિયેના અતિસંગથી અને ધર્મના અસેવનથી પાપી સંસારગતિને પામે છે. ૫૨

કર્મવિપાક—

યાં યાં યોનિં તુ જીવોડ્યં येन येनेह कर्मणा ।

क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥ ૫૩ ॥

આ જીવ અહીં આ લોકમાં જ જ કર્મથી જ જોયો ને ક્રમાનુસારે પામે છે, તે તે સર્વ સાંભળો. ૫૩

बहून्वर्षगणान्घोराभरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ।

संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥ ૫૪ ॥

મહાપાતકીઓ અનેકાનેક વર્ષો સુધી નરકમાં પડ્યા રહે છે અને પાપક્ષય થતાં તેઓ ફરી આ સંસારને પામે છે. ૫૪

श्वस्रकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ।

चण्डालपुकसनां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ ૫૫ ॥

શ્વસ્રકર, ધૃતરા, માણસ, કૂતરાં, ભૂંડ, ગધેડાં, ઊંટ, બળદ, બકરાં, ઘેડાં, મૃગ, પંખી, ચંડાલ અને પુકસ એ યોનિઓને પામે છે. ૫૫

कुमिकीटपतङ्गानां विद्भुजां चैव पक्षिणाम् ।

हिंसाणां चैव सत्त्वानां सुरापો ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ ૫૬ ॥

સુરાપાન કરનારો બ્રાહ્મણ કૃમિ, ઘીડા, પતંગિયાં, વિષાખાનારાં પક્ષીઓ અને હિંસક પ્રાણીઓની યોનિમાં જાય છે.

लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।

हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ૫૭ ॥

ચોરી કરનારો બ્રાહ્મણ કરેળિયો, સર્પ, સરડો, જલચર જીવ, હિંસક પ્રાણીઓ તેમજ પિશાચો એ યોનિઓમાં હજારો વાર જન્મે છે. ૫૭

તુણગુલ્મલતાનાં ચ ક્રવ્યાદાં દંષ્ટ્રિણામપિ ।

ક્રૂરકર્મકૃતાં ચૈવ શતશો ગુરુતલ્પગઃ ॥ ૫૮ ॥

ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારો ધાસ, ગુચ્છ, લતા અને કાચું માંસ ખાનારાં, દાઢવાળાં, તેમજ કૂર કર્મ કરવાવાળાં પ્રાણીઓની જાતિમાં સેકડોવાર જન્મ પામે છે. ૫૮

હિંસા ભવન્તિ ક્રવ્યાદાઃ ક્રમયોડમક્ષ્યમક્ષિણઃ ।

પરસ્પરાદિનઃ સ્તેનાઃ પ્રેતાન્ત્યસ્ત્રીનિષેવિણઃ ॥ ૫૯ ॥

હિંસા કરનારાઓ કાચું માંસ ખાનારાં પ્રાણીઓ થઈને જન્મે છે; અલક્ષ્ય ખાનારાઓ કૃમિઓ થઈને જન્મે છે; સાધારણ ચોરો એક બીજને ખાઈ જનારાં પ્રાણીઓ તરીકે અવતરે છે અને અંત્યજ સ્ત્રીને સેવનારાઓ પ્રેત થાય છે. ૫૯

સંયોગે પતિતૈર્ગત્વા પરસ્યૈવ ચ યોષિતમ્ ।

અપહૃત્ય ચ વિપ્રસ્વં ભવતિ બ્રહ્મરાક્ષસઃ ॥ ૬૦ ॥

પતિતો સાથે સંયોગ રાખવાથી, પરસ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી, તેમજ બ્રાહ્મણનું ધન હરવાથી માણસ બ્રહ્મરાક્ષસ થાય છે. ૬૦

મણિમુક્તાપ્રવાલાનિ હૃત્વા લોભેન માનવઃ ।

વિવિધાનિ ચ રત્નાનિ જાયતે હેમકર્તૃષુ ॥ ૬૧ ॥

જે માણસ લોભથી મણિ, મોતી, પરવાળાં તેમજ વિવિધ રત્નોની ચોરી કરે છે, તે હેમકાર પક્ષીની જાતનાં જન્મ પામે છે. ૬૧

ધાન્યં હૃત્વા ભવત્યાસુઃ કાંસ્યં હંસો જલં પ્લુવઃ ॥
 મધુ દંશઃ પયઃ કાકો રસં શ્વા નકુલો ઘૃતમ્ ॥ ૬૨ ॥
 માંસં ગૃધ્રો વપાં મદ્ગુસ્તૈલં તૈલપકઃ સ્વગઃ ।
 ચીરીવાકસ્તુ લવણં બલાકા શ્કુનિર્દધિ ॥ ૬૩ ॥
 કૌશેયં તિત્તિર્હૃત્વા ક્ષૌમં હૃત્વા તુ દર્દુરઃ ।
 કાર્પાસતાન્તવં ક્રૌશ્ચો ગોધા ગાં વાગ્ગુદો ગુહમ્ ॥ ૬૪ ॥
 છુચ્છુન્દરિઃ શુભાન્ ગન્ધાન્ પત્રશકં તુ બર્હિણઃ ।
 શ્વાવિસ્કૃતાન્નં વિવિધમકૃતાન્નં તુ શલ્યકઃ ॥ ૬૫ ॥

અનાજ ચોરવાથી ડાંદર, ડાંસુ ચોરવાથી ડાંસ, જલ ચોરવાથી પ્લવપક્ષી, મધ ચોરવાથી ડાંસ, દૂધ ચોરવાથી કાગંડા, રસ ચોરવાથી કૂતરો, ઘી ચોરવાથી નોળિયો, માંસ ચોરવાથી ગીધ, ચરબી ચોરવાથી જલકુકડી, તેલ ચોરવાથી તૈલપ (તેલ પીનારું) પંખી, મીઠું ચોરવાથી ચીરીવાક (ઝંઝા સ્વરવાળું) પક્ષી, દહીં ચોરવાથી બલાકા પક્ષી, રેશમી વસ્ત્ર ચોરવાથી તેતર, અળસીતું વસ્ત્ર ચોરવાથી દેડકો, સુતરાઉ વસ્ત્ર ચોરવાથી સારસ, ગાય ચોરવાથી ઘો, ગોળ ચોરવાથી વાગ્ગુદ પક્ષી, શુભ સુગંધી પદાર્થો ચોરવાથી છછૂંદર, શાકપાન ચોરવાથી મોર, વિવિધ પકવાન ચોરવાથી શ્વાવિધ (મોટી સેદાઇ) અને કાયાં અન્ન ચોરવાથી શલ્યક (નાની સેદાઇ)—એ પ્રમાણે તે તે યોનિઓમાં જન્મ થાય છે. ૬૨-૬૫

વકો ભવતિ હૃત્વાઽગ્નિં ગૃહકારી હ્યુપસ્કરમ્ ।
 રક્તાનિ હૃત્વા વાસાંસિ જાયતે જીવજીવકઃ ॥ ૬૬ ॥
 અગ્નિ ચોરવાથી અગ્લાનો, રાયરચીહું ચોરવાથી ગૃહ-

કારી (ગિધેલ) નો અને રંગેલાં વસ્ત્રો ચોરવાથી ચકારપક્ષીનો જન્મ આવે છે. ૬૬

વૃકો મૃગેમં વ્યાઘ્રોઽશ્વં ફલમૂલં તુ મર્કટઃ ।

સ્ત્રીમૃશ્વઃ સ્તોકકો વારિ યાનાન્યુષ્ટઃ પશૂનજઃ ॥ ૬૭ ॥

મૃગ તથા હાથીને ચોરનારો વરુનો, ઘોડો ચોરનારો વાઘનો, ફલમૂળ ચોરનારો માંકડાનો, સ્ત્રીહરણ કરનારો રીંછનો, પાણી ચોરનારો બપૈયાનો, વાહન ચોરનારો જાંટનો અને પશુ ચોરનારો બકરાનો અવતાર પામે છે. ૬૭

યદ્વા તદ્વા પરદ્રવ્યમપહૃત્ય લલાન્નરઃ ।

અવશ્યં યાતિ તિર્યક્ત્વં જગધ્વા ચૈવાહુતં હ્રિઃ ॥ ૬૮ ॥

જો માણસ ગમે તેવું તેણે પરદ્રવ્યનું હરણ કરે છે તેમજ જો હોમ્યા વિનાનું હવિ ખાય છે, તે અવશ્ય પશુ-પંખીની યોનિને પામે છે. ૬૮

સ્ત્રિયોઽપ્યેતેન કલ્પેન હૃત્વા દોષમવામુયુઃ ।

એતેષામેવ જન્તૂનાં માર્યાત્વમુપયાન્તિ તાઃ ॥ ૬૯ ॥

સ્ત્રીઓ ચોરી કરે, તો તેમને પણ આ પ્રમાણે દોષો લાગે છે અને તેઓ તે તે જીવોની માદા થઈ જન્મે છે. ૬૯

સ્વેમ્યઃ સ્વેમ્યસ્તુ કર્મમ્યશ્ચ્યુતા વર્ણા હનાપદિ ।

પાપાન્સંસૃત્ય સંસારાન્ પ્રેષ્યતાં યાન્તિ શત્રુષુ ॥ ૭૦ ॥

આપત્તિરહિત સમયમાં પણ પોતપોતાના સ્વકર્મથી બ્રહ્મ થયેલા ચારે વર્ણવાળાઓ પાપી યોનિઓમાં અવતરીને શત્રુઓનું દાસપણું પામે છે. ૭૦

વાન્તાશ્યુલ્કામુલ્કઃ પ્રેતો વિપ્રો ધર્માત્મવકાશ્યુતઃ ।

અમેઘ્યકુળપાશી ચ ક્ષત્રિયઃ કટપૂતનઃ ॥ ૭૧ ॥

સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થયેલો વિપ્ર ઝોડિલું ખાનારો ઉલ્કામુખ
(જ્વાલામુખ) નામે પ્રેત થાય છે, તેમ તેવો ક્ષત્રિય વિષ્ટા
અને શખ ખાનારો કટપૂતન નામે પ્રેત થાય છે. ૭૧

મૈત્રાક્ષજ્યોતિકઃ પ્રેતો વૈશ્યો ભવતિ પૂયમુક્ત્ ।

ચૈલાશકશ્ચ ભવતિ શૂદ્રો ધર્માત્મવકાશ્યુતઃ ॥ ૭૨ ॥

સ્વધર્મથી બ્રહ્મ વૈશ્ય પરતું લોજન કરનારો મૈત્રાક્ષજ્યોતિ-
ક નામે પ્રેત થાય છે; તેમ સ્વધર્મથી ચૂકેલો શૂદ્ર લૂગડાંમાં-
ની જૂ વગેરે ખાનારો ચૈલાશક નામે પ્રેત થાય છે. ૭૨

યથા યથા નિષેવન્તે વિષયાન્વિષયાત્મિકાઃ ।

તથા તથા કુશલતા તેષાં તેષૂપજાયતે ॥ ૭૩ ॥

વિષયચિત્ત માણસો જમ જમ વિષયોને સેવે છે, તેમ
તેમ તેઓ તેમાં કુશલતા આણે છે. ૭૩

તેઽમ્યાસાત્કર્મણાં તેષાં પાપાનામલ્પબુદ્ધયઃ ।

સંપ્રાપ્તુવન્તિ દુઃસ્વાનિ તાસુ તાસ્વિહ યોનિષુ ॥ ૭૪ ॥

તે ટૂંકી બુદ્ધિવાળાઓ પાપી કર્મોના અભ્યાસે કરીને
તે તે યોનિઓમાં દુઃખ પામે છે. ૭૪

તામિસ્રાદિષુ ચોગ્રેષુ નરકેષુ વિવર્તનમ્ ।

અસિપત્રવનાદીનિ વન્ધનચ્છેદનાનિ ચ ॥ ૭૫ ॥

તેઓ તામિસ્ર આદિ ઘોર નરકોમાં ફેરા લે છે, તેમજ
અસિપત્ર વન આદિ બંધનો અને છેદન આદિ યાતનાઓ
પામે છે. ૭૫

વિવિધાશ્ચૈવ સંપીડાઃ કાકોલૂકૈશ્વ મધ્વણમ્ ।

કરમ્ભવાલુકાપાન્ કુંભીપાકાંશ્વ દારુણાન્ ॥ ૭૬ ॥

તેઓ વિવિધ પીડાઓ ભોગવે છે, તેમને કાગડાઓ અને ધુવડો ખાય છે, તેમને ધગધગતી રેતીના તાપ સહેવા પડે છે, તેમજ તેમને કુંભીપાક વગેરે દારુણ નરકો મળે છે. ૭૬

સંમવાશ્ચ વિયોનીષુ દુઃખપ્રાયાસુ નિત્યશઃ ।

શીતાતપાભિઘાતાંશ્વ વિવિધાનિ મયાનિ ચ ॥ ૭૭ ॥

તેઓ સુખ્યત્વે દુઃખભરી એવી તિર્થંકુ આદિ યોનિઓમાં વારંવાર જન્મ પામે છે અને ટાઢતડકાની પીડાઓ તથા વિવિધ ભય ભોગવે છે. ૭૭

અસકુદ્ર્મવાસેષુ વાસં જન્મ ચ દારુણમ્ ।

બન્ધનાનિ ચ કાષ્ઠાનિ પરપ્રેષ્યત્વમેવ ચ ॥ ૭૮ ॥

તેમને વારંવાર ગર્ભવાસમાં રહેવાનું આવે છે, દારુણ જન્મ લેવા પડે છે, કષ્ટદાયી બંધનો પડે છે, તેમજ પારકાની ચાકરી કરવાની આવે છે. ૭૮

બન્ધુપ્રિયવિયોગાંશ્વ સંવાસં ચૈવ દુર્જનૈઃ ।

દ્રવ્યાર્જનં ચ નાશં ચ મિત્રામિત્રસ્ય ચાર્જનમ્ ॥ ૭૯ ॥

તેમને બંધુઓ અને પ્રિયજનોના વિયોગો આવે છે, દુર્જનો સાથે સહવાસ આવે છે, ધન રળવાને મથવું પડે છે, ધનનો નાશ આવે છે, મુશ્કેલીએ મિત્ર મળે છે અને અકારણ શત્રુઓ થાય છે. ૭૯

જરાં ચૈવાપ્રતીકારાં વ્યાધિમિશ્રોપપીડનમ્ ।

ક્લેશાંશ્વ વિવિધાંસ્તાંસ્તાન્મૃત્યુમેવ ચ દુર્જયમ્ ॥ ૮૦ ॥

તેમને અટળ ઘડપણ આવે છે, વ્યાધિઓથી ખીડા થાય છે, વિવિધ કલેશો આવે છે અને તેઓ દુર્જય મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૦

યાદ્યશેન તુ ભાવેન યદ્યત્કર્મ નિષેવતે ।

તાદ્યશેન શરીરેણ તત્તત્ફલમુપાશ્રુતે ॥ ૮૧ ॥

જ જ લાવથી મનુષ્ય જવું જવું કર્મ કરે છે, તેવું તેવું શરીર પામીને તે તે કર્મનું ફળ ભોગવે છે. ૮૧

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ।

नैःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ૮૨ ॥

આ તમને કર્મોની સર્વ ફલપ્રાપ્તિ વિશે કહ્યું. હવે જ કર્મોથી બ્રાહ્મણનો મોક્ષ થાય છે તે સાંભળો. ૮૨

બ્રાહ્મણનાં શ્રેયસ્કર કર્મ—

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ।

अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ ૮૩ ॥

વેદાભ્યાસ, તપ, જ્ઞાન, ઈન્દ્રિયસંયમ, અહિંસા અને ગુરુસેવા એ બ્રાહ્મણોનાં પરમ કલ્યાણકારી કર્મ છે. ૮૩

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।

किंचिच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ૮૪ ॥

આ લોકમાં આ સર્વ શુભ કર્મોમાંય કયું કર્મ પુરુષને વિશે વિશેષ શ્રેયસ્કર કહ્યું છે ? ૮૪

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।

तद्व्यग्रयं सर्वविद्यानां प्राप्यते स्मृतं ततः ॥ ૮૫ ॥

આ સૌ કર્મોમાં આત્મજ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે. કેમકે તે સર્વ વિદ્યાઓમાં ઉત્તમ છે અને તેથીજ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. ૮૫

ઘણામેષાં તુ સર્વેષાં કર્મણાં પ્રેત્ય ચેહ ચ ।

શ્રેયસ્કરતરં જ્ઞેયં સર્વદા કર્મ વૈદિકમ્ ॥ ૮૬ ॥

આ સર્વ ખટકર્મોમાં આ લોક તેમજ પરલોકમાં વૈદિક કર્મને સર્વદા અધિક કલ્યાણકારી બાણવું. ૮૬

વૈદિકે કર્મયોગે તુ સર્વાણ્યેતાન્યશેષતઃ ।

અન્તર્ભવન્તિ ક્રમશસ્તસ્મિન્સ્તસ્મિન્ક્રિયાવિધૌ ॥ ૮૭ ॥

વૈદિક કર્મયોગ(જ્યોતિષ્ટોમાદિ)ના તે તે ક્રિયાવિધિમાં ખાટીનાં સર્વ કર્મો, ક્રમપૂર્વક અંતર્ગત થાય છે. ૮૭

સુખામ્યુદયિકં ચૈવ નૈઃશ્રેયસિકમેવ ચ ।

પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ દ્વિવિધં કર્મ વૈદિકમ્ ॥ ૮૮ ॥

સ્વર્ગાદિ સુખનો અભ્યુદય કરનારું ‘પ્રવૃત્ત કર્મ’ અને મોક્ષ આપનારું ‘નિવૃત્ત કર્મ’—આમ વૈદિક કર્મ બે પ્રકારનાં છે. ૮૮

ઇહ ચામુત્ર વા કામ્યં પ્રવૃત્તં કર્મ કીર્ત્યતે ।

નિષ્કામં જ્ઞાનપૂર્વ તુ નિવૃત્તમુપદિશ્યતે ॥ ૮૯ ॥

આ લોક તથા પરલોકના સુખની કામના માટેનું કર્મ ‘પ્રવૃત્ત’ કહેવાય છે, ત્યારે જ્ઞાનપૂર્વક નિષ્કામ કર્મ ‘નિવૃત્ત’ બતાવાય છે. ૮૯

[અકામોપહતં નિત્યં નિવૃત્તં ચ વિધીયતે ।

કામતસ્તુ કૃતં કર્મ પ્રવૃત્તમુપદિશ્યતે ॥

નિત્ય નિષ્કામભાવે કરેલું કર્મ નિવૃત્ત કર્મ છે, ત્યારે કામનાપૂર્વક કરેલું કર્મ પ્રવૃત્ત કહેવાય છે.]

પ્રવૃત્તં કર્મ સંસેવ્ય દેવાનામેતિ સામ્યતામ્ ।

નિવૃત્તં સેવમાનસ્તુ ભૂતાન્યત્યેતિ પશ્ચ વૈ ॥ ૯૦ ॥

પ્રવૃત્ત કર્મ સેવીને માણસ દેવોનું સામ્યતા પામે છે, ત્યારે નિવૃત્ત કર્મ સેવનારો પંચમહાભૂતોને વટાવીને મોક્ષ મેળવે છે. ૯૦

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

સમં પश्यન્નાત્મયાજી સ્વારાજ્યમધિગच्छति ॥ ૯૧ ॥

પ્રાણીમાત્રને વિશે જ પોતાના આત્માને જુએ છે, તેમ જ જ પોતાના આત્મામાં પ્રાણીમાત્રને જુએ છે, એમ સમ દૃષ્ટિથી જોનારો તે આત્મયજ્ઞ કરનાર પુરુષ સ્વારાજ્ય (મોક્ષ) ને પામે છે. ૯૧

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वેदाभ्याસે च यत्नवान् ॥ ૯૨ ॥

શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મોને પણ છોડીને બ્રાહ્મણે આત્મજ્ઞાન, ઈન્દ્રિયજય અને વેદાભ્યાસ વિશે પ્રયત્નવાન રહેવું. ૯૨

एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यैतत्કृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ૯૩ ॥

બ્રાહ્મણની એજ વિશેષે કરીને જન્મસફલતા છે. તે એને પામીને કૃતાર્થ થાય છે, બીજી રીતે નહિ. ૯૩

પિતૃદેવમનુષ્યાણાં વેદશ્ચક્ષુઃ સનાતનમ્ ।

અશક્યં ચાપ્રમેયં ચ વેદશાસ્ત્રમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૪ ॥

વેદ એ પિતૃઓ, દેવો અને મનુષ્યોનું સનાતન નેત્ર છે. વેદશાસ્ત્ર અશક્ય (અપૌરુષેય) અને અપ્રમેય (મીમાંસા તથા ન્યાયશાસ્ત્ર વિના માપી શકાય નહિ એવું) છે, એવી વ્યવસ્થા છે. ૯૪

યા વેદવાહ્યાઃ સ્મૃતયો યાશ્ચ કાશ્ચ કુદૃષ્ટયઃ ।

સર્વાસ્તા નિષ્ફલાઃ પ્રેત્ય તમોનિષ્ઠા હિ તાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૫ ॥

જ સ્મૃતિઓ વેદખહાર છે અને જ શાસ્ત્રો વેદવિરુદ્ધ કૃતર્કમૂલક છે, તે સૌ પરલોકમાં અક્ષય જનારાં છે. કેમકે સ્મૃતિશાસ્ત્રો નરકવાસ લાવનારાં છે. ૯૫

ઉત્પદ્યન્તે વ્યવન્તે ચ યાન્યતોઽન્યાનિ કાનિચિત્ ।

તાન્યર્વાકાલિકતયા નિષ્ફલાન્યનૃતાનિ ચ ॥ ૧૬ ॥

વેદમૂલક નહિ એવાં જ કોઈ શાસ્ત્રો રચાય છે, તેઓ નાશ પામે છે. તેમની અર્વાચીનતાને લીધે તેઓ નિષ્ફળ અને અસત્ય છે. ૯૬

ચાતુર્વર્ણ્ય ત્રયો લોકાશ્ચત્વારશ્ચાશ્રમાઃ પૃથક્ ।

ભૂતં ભવ્યં ભવિષ્યં ચ સર્વં વેદાત્પ્રસિદ્ધયતિ ॥ ૧૭ ॥

ચાર વર્ણ, ત્રણ લોક (ભૂર, ભુવર્ અને સ્વર્), ચાર જુદા જુદા આશ્રમો, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય—એ સર્વ વેદ વડેજ પ્રસિદ્ધ થાય છે. ૯૭

શબ્દઃ સ્પર્શશ્ચ રૂપં ચ રસો ગંધશ્ચ પચ્ચમઃ ।

વેદાદેવ પ્રસૂયન્તે પ્રસૂતિગુણકર્મતઃ ॥ ૯૮ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને પાંચમો ગંધ, એ સત્ત્વાદિ ગુણોના કર્મો વડે વેદમાંથીજ પ્રસવ પામે છે. ૯૮

વિભર્તિ સર્વભૂતાનિ વેદશાસ્ત્રં સનાતનમ્ ।

તસ્માદેતત્પરં મન્યે યજ્ઞન્તોરસ્ય સાધનમ્ ॥ ૯૯ ॥

સનાતન વેદશાસ્ત્ર ભૂતમાત્રોતું ધારણપોષણ કરે છે; તેથી હું એને પ્રાણીના પરમ કલ્યાણકારી સાધનરૂપ માનું છું. ૯૯

સેનાપત્યં ચ રાજ્યં ચ દણ્ડનેતૃત્વમેવ ચ ।

સર્વલોકાધિપત્યં ચ વેદશાસ્ત્રવિદર્હતિ ॥ ૧૦૦ ॥

વેદશાસ્ત્રને જાણનારો માણસ સેનાપતિપણું, રાજ્ય, દંડનું નેતાપણું, તેમજ સર્વ લોક ઉપર આધિપત્ય પામવાને યોગ્ય છે. ૧૦૦

યથા જાતબલો વહ્નિર્દહત્યાર્દ્રાનપિ દ્રુમાન્ ।

તથા દહતિ વેદજ્ઞઃ કર્મજં દોષમાત્મનઃ ॥ ૧૦૧ ॥

જમ ભડભડ થયેલો અગ્નિ લીલાં ઝાડોને પણ બાળી નાખે છે, તેમ વેદજ્ઞ મનુષ્ય કર્મથી થયેલા પોતાના દોષોને બાળ કરે છે. ૧૦૧

[ન વેદબલમાશ્રિત્ય પાપકર્મરુચિર્ભવેત્ ।

અજ્ઞાનાઞ્ચ પ્રમાદાઞ્ચ દહતે કર્મ નેતરત્ ॥

વેદરૂપી બળનો આશ્રય કર્યા પછી પાપકર્મમાં રુચિજ થતી નથી. વૈદિક કર્મ અજ્ઞાતાં કે ગફલતથી થયેલાં પાપો-નેજ બાળે છે, બીજાં પાપોને નહિ.]

વેદશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વજ્ઞો યત્ર તત્રાશ્રમે વસન્ ।

ઈહૈવ લોકે તિષ્ઠન્સ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૧૦૨ ॥

વેદના શાસ્ત્રાર્થનો તત્ત્વજ્ઞ માણસ ગમે તે કોઈ આશ્રમમાં વસતો હોય, તો પણ આ લોકમાં રહેતો તે બ્રહ્મરૂપને યોગ્ય છે.

અજ્ઞેમ્યો ગ્રન્થિનઃ શ્રેષ્ઠા ગ્રન્થિમ્યો ધારિણો વરાઃ ।

ધારિમ્યો જ્ઞાનિનઃ શ્રેષ્ઠા જ્ઞાનિમ્યો વ્યવસાયિનઃ ॥ ૧૦૩ ॥

વેદના અજ્ઞાનીઓ કરતાં વેદગ્રંથનો પાઠ કરનારા શ્રેષ્ઠ છે; એ ગ્રંથપાઠીઓ કરતાં વેદને સ્મરણમાં ધારણ કરનારા શ્રેષ્ઠ છે; એ સ્મરણમાં ધારણ કરનારા કરતાં વેદના જ્ઞાનવાળા શ્રેષ્ઠ છે; અને એ જ્ઞાનવાળાઓ કરતાં તદ્દવત્ આચરનારાઓ શ્રેષ્ઠ છે.

તપો વિદ્યા ચ વિપ્રસ્ય નિઃશ્રેયસકરં પરમ્ ।

તપસા કિલ્બિષં હન્તિ વિદ્યાયાઽમૃતમશ્રુતે ॥ ૧૦૪ ॥

તપ અને વિદ્યા એ બ્રાહ્મણને પરમ કલ્યાણકારી છે. તપથી તે પાપ નાશ કરે છે અને વિદ્યાથી તે અમૃત (મોક્ષ) ભોગવે છે. ૧૦૪

• પ્રત્યક્ષં ચાનુમાનં ચ શાસ્ત્રં ચ વિવિધાગમમ્ ।

ત્રયં સુવિદિતં કાર્યં ધર્મશુદ્ધિમભીષ્સતા ॥ ૧૦૫ ॥

ધર્મતત્ત્વને જાણવા ઇચ્છનારાઓ પ્રત્યક્ષ (શ્રુતિ), અનુમાન (સ્મૃતિ) અને વિવિધ આગમશાસ્ત્રો—એ ત્રણને સારી રીતે જાણવાં જોઈએ. ૧૦૫

આર્ષં ધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના ।

યસ્તર્કેણાનુસંધત્તે સ ધર્મં વેદ નેતરઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ઋષિસેવિત વેદનું અને સ્મૃતિ આદિ ધર્મોપદેશનું જ

વેદને અવિરોધી એવા તર્કથી (ન્યાયથી) અનુસંધાન કરે છે, તે ધર્મને જાણે છે, બીજાને તેને જાણતો નથી. ૧૦૬

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ।

માનવસ્યાસ્ય શાસ્ત્રસ્ય રહસ્યમુપદિશ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥

મોક્ષદાયી સર્વ કર્મો આ યથાશાસ્ત્ર કહ્યાં. હવે આ માનવશાસ્ત્રનું રહસ્ય ઉપદેશું છું. ૧૦૭

अनाम्रातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

યં શિષ્ટા બ્રાહ્મણા બ્રૂયુઃ સ ધર્મઃ સ્યાદશક્તિઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અહીં નહિ કહેવાયેલા ધર્મો સંબંધી જો 'શું કરવું' એવી શંકા થાય, તો શિષ્ટ બ્રાહ્મણો જોને ધર્મ કહે તે નિઃશંક રીતે ધર્મ જાણવો. ૧૦૮

શિષ્ટ બ્રાહ્મણો—

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः ।

તે શિષ્ટા બ્રાહ્મણા જ્ઞેયાઃ શ્રુતિપ્રત્યક્ષહેતવઃ ॥ ૧૦૯ ॥

જન્મજીવે ધર્મપૂર્વક સર્વાંગસમેત વેદનું અધ્યયન કર્યું હોય, તે શ્રુતિને પ્રત્યક્ષ કરવામાં કારણરૂપ એવા બ્રાહ્મણોને શિષ્ટ જાણવા. ૧૦૯

दशवरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

ત્રયવરા વાપિ વૃત્તસ્થા તં ધર્મં ન વિચાલયેત્ ॥ ૧૧૦ ॥

દશ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોની પરિષદ અથવા ત્રણ સદાચારી બ્રાહ્મણો જો ધર્મ કરાવે, તે ધર્મને ઉઠાપવો નહિ. ૧૧૦

[पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदधिकित्सितम् ।

આજ્ઞાસિદ્ધાનિ ચત્વારિ ન હન્તવ્યાનિ હેતુભિઃ ॥

પુરાણો, માનવધર્મશાસ્ત્ર, પડંગ વેદ, તેમજ આયુર્વેદ એ ચાર આજ્ઞાસિદ્ધ છે, કૃતકોંથી તેમનો નાશ કરાય નહિ.]

પરિષદ—

ત્રૈવિદ્યો હેતુકસ્તર્કી નૈરુક્તો ધર્મપાઠકઃ ।

ત્રયાશ્ચાશ્રમિણઃ પૂર્વે પરિષત્સ્યાદ્દશાવરા ॥ ૧૧૧ ॥

ત્રણ વેદોને જાણનારા, ન્યાયશાસ્ત્ર જાણનાર, મીમાંસાના તર્કને જાણનાર, નિરુક્ત જાણનાર, ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર, બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થી અને વાનપ્રસ્થી એ ત્રણ આશ્રમીઓ એમ આઠામાં આઠા દશ વિદ્વાનોની પરિષદ થાય છે. ૧૧૧

ઋગ્વેદવિદ્યજુર્વિષ્ણુ સામવેદવિદેવ ચ ।

ત્ર્યવરા પરિષજ્ઞેયા ધર્મસંશયનિર્ણયે ॥ ૧૧૨ ॥

અથવા ધર્મના સંશય વખતે નિર્ણય કરવા માટે ઋગ્વેદ જાણનાર, યજુર્વેદ જાણનાર અને સામવેદ જાણનાર એ ત્રણની પરિષદ જાણવી. ૧૧૨

एकोऽपि वेदविद्वर्म यं व्यवस्येद्वद्विजोत्तमः ।

स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽप्युतैः ॥ ૧૧૩ ॥

અથવા એક પણ વેદજ્ઞ દ્વિજવર જે ધર્મ ઠરાવે તેને પરમ ધર્મ જાણવો. પણ દશ હજાર અજ્ઞાનીઓ જેનો નિર્ણય કરે તેને ધર્મરૂપ નહિ જાણવો. ૧૧૩

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ૧૧૪ ॥

બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રત વિનાના, વેદમંત્રના અધ્યયનથી રહિત

અને જાતિના નામ માત્રે પેટ ભરનારાઓ હજારોની સંખ્યામાં
લેગા થાય, તે પણ તે પરિષદ નથી થતી. ૧૧૪

યં વદન્તિ તમોભૂતા મૂર્ખા ધર્મમતદ્વિદઃ ।

તત્પાપં શતઘા ભૂત્વા તદ્વક્તૃનનુગચ્છતિ ॥ ૧૧૫ ॥

વેદને યથાર્થ નહિ જાણનારા તમોગુણી મૂર્ખાઓ જે
પ્રાયશ્ચિત્તાદિક ધર્મ કહે છે, તેનું પાપ સેંકડો રૂપે લઈને
તેના બોલનારાઓને લાગે છે. ૧૧૫

एतद्बोद्धमिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ।

अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ૧૧૬ ॥

આ તમને પરમ કલ્યાણકારી સર્વ સાધન કહ્યું. જે વ્રાહ્મણ
આમાંથી ચલિત થતો નથી, તે પરમ ગતિને પામે છે. ૧૧૬

एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।

धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ૧૧૭ ॥

આ પ્રકારે, તે ભગવાન મનુદેવે લોકોના હિતની ઇચ્છા-
થી ધર્મનું આ સર્વ પરમરહસ્ય કહ્યું છે. ૧૧૭

દ્વિજને ઉપદેશ—

सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चासच्च समाहितः ।

सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नाधર્મે कुरुते मनः ॥ ૧૧૮ ॥

સાવધાન ચિત્તે સત્ અને અસત્ એ સર્વને આત્મામાં
જોવાં. કેમકે એમ સર્વને આત્મામાં જોનાર અધર્મમાં મન
કરતો નથી. ૧૧૮

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।

आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ૧૧૯ ॥

આત્માજ સર્વ દેવતાઓ છે. આત્મામાંજ સૌ કંઈ રહેલું છે. આત્માજ આ શરીરધારીઓના કર્મયોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

સ્થં સંનિવેશયેત્સ્થેષુ ચેષ્ટનસ્પર્શનેઽનિલમ્ ।

પંક્તિદૃષ્ટ્યોઃ પરં તેજઃ સ્નેહેઽપો ગાં ચ મૂર્તિષુ ॥ ૧૨૦ ॥

મનસીન્દું દિશઃ શ્રોત્રે ક્રાન્તે વિષ્ણું બલે હરમ્ ।

વાચ્યમિં મિત્રમુત્સર્ગે પ્રજને ચ પ્રજાપતિમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

બાહ્ય આકાશને અંદરના આકાશોમાં, વાયુને એટલા અને સ્પર્શોમાં, અગ્નિના તેજને જઠરાગ્નિમાં, સૂર્યના તેજને નેત્રમાં, જલને સ્નેહમાં, પૃથ્વીને શરીરોમાં, ચંદ્રને મનમાં, દિશાઓને કાનોમાં, વિષ્ણુને ચરણગતિમાં, હરને બળમાં, અગ્નિને વાણીમાં, મિત્રને ગુઢામાં અને પ્રજાપતિને જનનેન્દ્રિયમાં એમ એકલાવ કરવો. ૧૨૦, ૧૨૧

પ્રશાસિતારં સર્વેષામળીયાંસમણોરપિ ।

રુક્મામં સ્વપ્નધીગમ્યં વિદ્યાત્તં પુરુષં પરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

તે પરમ પુરુષને પ્રીછવો—જ સર્વનો નિયંતા છે. જ આણુથી પણ આણુ છે; જ સુવર્ણ કાંતિવાળો છે અને જ સ્વપ્નની બુદ્ધિ (નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન)થી સાક્ષાત્કાર યોગ્ય છે. ૧૨૨

एनमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ૧૨૩ ॥

એને કોઈક અગ્નિ કહે છે, તો કોઈક મનુ કહે છે; કોઈક પ્રજાપતિ કહે છે, તો કોઈક ઈંદ્ર કહે છે; કોઈક વળી એને પ્રાણ કહે છે, તો વળી બ્રહ્મ એને શાશ્વત બ્રહ્મ કહે છે. ૧૨૩

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ।

जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

એ પરમાત્મા સર્વ ભૂતોને પંચમહાભૂતો વડે વ્યાપ્ત કરે છે અને નિત્ય ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય કરીને તેમને ચક્રની જેમ સંસારમાં ધુમાડે છે. ૧૨૪

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्માभ्येति परं पदम् ॥ १२५ ॥

આ રીતે જે માણસ પ્રાણીમાત્રને વિશે પોતાના આત્મા-એ કરીને પોતાનાજ આત્માને જુએ છે, તે સર્વને વિશે સમતા પામીને પરમપદરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. ૧૨૫

મનુસ્મૃતિ ભણવાનું ૬૭—

[चतुर्वेदसमं पुण्यमस्य शास्त्रस्य धारणात् ।

भूयोवाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनं महत् ॥

આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાથી ચાર વેદોનાં અધ્યયન જેટલું પુણ્ય મળે છે. વિશેષમાં આ છે કે, તેથી પાપનો પણ નાશ થાય છે.]

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्द्विजः ।

भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टાં પ્રાપ્नुયાદ્ગતિમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

ભૃગુએ કહેલા આ માનવશાસ્ત્રનો જે દ્વિજ પાઠ કરે છે, તે નિત્ય આચારસંપન્ન થાય છે અને ઇચ્છિત ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૬

[मनुः स्वायंभुवो देवः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

तस्यास्यनिर्गतं धर्मं विचार्य बहुविस्तरम् ॥

ये पठन्ति द्विजाः केचित्सर्वपापोपशान्तिदम् ।

ते गच्छन्ति परं स्थानं ब्रह्मणः सद्यः शाश्वतम् ॥

સ્વયંભૂતા પુત્ર મનુદેવ સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થોના પારગામી હતા. તેમના મુખમાંથી નીકળેલા ખૂબ વિસ્તારવાળા અને સર્વ પાપોની શાંતિ કરનારા આ ધર્મશાસ્ત્રને જ કોઈ દિવસે વિચારપૂર્વક લખે છે, તે પરમસ્થાનને—બ્રહ્મના સનાતન ધામને—પામે છે.]

इति श्री मानवधर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥
 इति श्री मानवधर्मशास्त्रे भृगुकथित संहितायां अध्याय १२ मे समाप्त

ધર્મપાલનની શ્રેષ્ઠ મૂમિ

સનાતન ધર્મ તો એકજ છે, શારદધર્મ ભલે બિ ભેદ હો પણ આત્માનો ધર્મ તો એકજ છે. સર્વ કૃષ્ણ, સર્વ ભગવાને સત્ સ્વરૂપ તો એકજ છે અને સત્યનું અણીશુદ્ધ પાલન ધર્મ.

ધર્મ કોઈએ ખોળી કાઢ્યો નથી કે કોઈએ ઉત્પન્ન કર્યો નથી જડ કે ચેતન કોઈ પણ પદાર્થની કે જીવની ઉત્પત્તિ ધર્મ સ્વીકારતો આવે છે. ધર્મ કોઈ એક વ્યક્તિની, દેશની કે નિયાની થાપણ નથી. સર્વ દેશની તે સામાન્ય મિલકત છે.

જેના પાલનથી શાશ્વત આનંદસુખ પ્રાપ્ત થાય તે સત્ય. સત્ય ત્રિકાલ-અખાધિત છે અને તેથી અનંત, અવ્યય અને અગાધ છે.

સ્થિતિનું ભાન થતાં વિવેક જન્મે છે, વિવેકના હુતાશમાંથી વૈરાગ્ય જન્મે છે અને વૈરાગ્યમાંથી ભક્તિસહિત જ્ઞાન પ્રકટે છે. અજ્ઞાનને જેમ જેમ તે વધુ ઓળખતો થાય છે, તેમ તેમ તે ભક્તિ-સહિત જ્ઞાનની વધુ નજીક જાય છે. અજ્ઞાનનો અંધકાર હવે તેને સ્પષ્ટ સમજાય છે અને ભક્તિસહિત જ્ઞાનના પ્રકાશમાં તેનાં નેત્રનાં પોપચાં અણુમીંચાયાં રાખતાં તે ટેવાતો જાય છે.

સત્સંગથી વિવેક જન્મે છે અને સારાસાર પારખનારી શક્તિ જે વિવેક તે અભ્યાસથી આવે છે. સમજપૂર્વક એકનિષ્ઠ ચિંતન તે અભ્યાસ. આવા અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવાઈ રહે ને વિવેકદષ્ટિ સાંપડે એ જીવનને ધન વધાઈ છે. શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન માણસને એ ચિંતનમાં પ્રેરે છે.

ધર્મપાલનની આ ઊંચામાં ઊંચી ભૂમિકા છે. આપણું તે ધ્યેય હો, આપણા સૌ પ્રયત્નો તે નિશાએ હો, આપણી ગતિ પ્રગતિ હો, તેવા ધર્મરાજના ચરણમાં આપણા કોટિ કોટિ પ્રણામ હો.

(શુભસંબ્રહ્મ-ભાગ ૪ શા ના આધારે)

